

Μιχάλης Μ. Παντουβάκης

Διδακτορική διατριβή

**Στρατός και εθνικό ζήτημα στην Ελλάδα 1880 – 1909:
Από την αναδιοργάνωση στην παρέμβαση**

Επιβλέπουσα: Λίνα Λούβη

**Τριμελής επιτροπή
Λίνα Λούβη (Επιβλέπουσα)
Στέφανος Παπαγεωργίου
Νικόλαος Ροτζώκος**

**Πάντειο Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών
Επιστημών
Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης και Ιστορίας**

Αθήνα, Απρίλιος 2016

Στη μνήμη των γονιών μου,
Μηνά και Γεωργίας

Ευχαριστίες

Χρωστάω βαθειά υποχρέωση και ευγνωμοσύνη στην επιβλέπουσα καθηγήτρια της παρούσας εργασίας Λίνα Λούβη. Στη δική της προτροπή και στήριξη οφείλεται η εκπόνηση αυτής της διατριβής. Η συνεχής και γενναιόδωρη παρουσία της υπήρξε παράγοντας δημιουργικότητας και σιγουριάς σε όλα τα στάδια έως και την υποστήριξη. Με τις συμβουλές, τις παρατηρήσεις και τα εποικοδομητικά της σχόλια συνέβαλε καθοριστικά στην οργάνωση και ολοκλήρωση της παρούσας μελέτης. Θερμές ευχαριστίες οφείλω και στα άλλα δύο μέλη της τριμελούς επιτροπής, στον καθηγητή Στέφανο Παπαγεωργίου για τις θεωρητικές κατευθύνσεις και τις σημαντικές υποδείξεις του και στον καθηγητή Νικόλαο Ροτζώκο.

Θα ήθελα, τέλος να εκφράσω το πιο θερμό ευχαριστώ στη σύζυγο μου Μαρία και στην κόρη μου Δανάη για την υπομονή και την κατανόησή τους.

*Παντουβάκης Μιχάλης
Αθήνα, Μάρτιος 2016*

ΠΙΝΑΚΑΣ ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΩΝ

ΠΙΝΑΚΑΣ ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΩΝ	i
ΕΙΣΑΓΩΓΗ	1
ΜΕΡΟΣ Α΄	
ΠΡΟΣΠΑΘΕΙΕΣ ΑΝΑΔΙΟΡΓΑΝΩΣΗΣ ΜΕΧΡΙ ΤΟΝ ΠΟΛΕΜΟ ΤΟΥ 1897	
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1^ο : ΟΙ ΠΡΩΤΕΣ ΠΡΟΣΠΑΘΕΙΕΣ ΑΝΑΔΙΟΡΓΑΝΩΣΗΣ ΤΟΥ ΣΤΡΑΤΟΥ	
1. Η δημιουργία του τακτικού στρατού	11
2. Η κατάσταση του στρατού το 1878	16
3 Το πρότυπο των ευρωπαϊκών στρατών	24
3.1 Οι κυριότερες στρατιωτικές δυνάμεις και η κατάσταση τους πριν το γαλλοπρωσικό πόλεμο	24
3.1.1 Το πρωσικό σύστημα κατάταξης και η οργάνωση του πρωσικού στρατού	27
3.1.2 Η οργάνωση του στρατού της Γαλλίας	31
3.1.3 Ο γαλλικός στρατός κατά το γαλλοπρωσικό πόλεμο	34
3.2 Οι αλλαγές που επέφερε ο γαλλοπρωσικός πόλεμος. Η Περίοδος μέχρι τον πρώτο παγκόσμιο πόλεμο	40
3.2.1 Οργάνωση και διοίκηση του στρατού της γερμανικής αυτοκρατορίας	43
3.2.2 Οι υπόλοιπες δυνάμεις. Το νέο γαλλικό στρατιωτικό δόγμα	50
4. Οι προσπάθειες του Κουμουνδούρου	51
5. Ο στρατιωτικός οργανισμός του 1880 και οι αντιδράσεις	54
6. Η μεταβατική περίοδος 1880-1882	65

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2^ο : Η ΠΕΡΙΟΔΟΣ ΤΩΝ ΣΗΜΑΝΤΙΚΩΝ ΠΡΩΤΟΒΟΥΛΙΩΝ ΤΡΙΚΟΥΠΗ 1882 – 1885

1. Ο νέος νόμος περί στρατολογίας	71
2. Ο νέος οργανισμός του στρατού 1882	78
3. Η μέριμνα του Τρικούπη για την εκπαίδευση των στελε- χών του στρατού	82
4. Η γαλλική αποστολή υπό τον στρατηγό Vosseur (Βοσσέρ)	87
5. Κριτική για την κατάσταση του στρατού πριν την κρίση της Ανατολικής Ρωμυλίας	107

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 3^ο : Η ΚΡΙΣΗ ΤΗΣ ΑΝΑΤΟΛΙΚΗΣ ΡΩΜΥΛΙΑΣ ΚΑΙ Ο ΣΤΡΑΤΟΣ

1. Η προσάρτηση από τη Βουλγαρία και η αντίδραση της Ελλάδας	120
2. Ο νέος οργανισμός του στρατού	128
3. Το τέλος της κρίσης	133
4. Οι εχθροπραξίες στη μεθόριο	139
5. «...Η Ελλάς ετρίκλησε και έπεσε και έσπασε την κούτρα της επάνω εις την Κούτραν...». Η αιχμαλωσία στην Κούτρα	145

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 4^ο : Η ΠΕΡΙΟΔΟΣ ΤΗΣ ΣΤΑΣΙΜΟΤΗΤΑΣ ΚΑΙ ΤΗΣ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗΣ ΥΦΕΣΗΣ 1886 - 1897

1. Οι νόμοι Τρικούπη για τον στρατό ξηράς τη δεύτερη πρωθυπουργική του περίοδο	158
2. Η αναδιοργάνωση του στόλου από τον Τρικούπη	164
3. Η δυσμενής οικονομική συγκυρία και το τέλος της πρωθυπουργίας του Τρικούπη	169

ΜΕΡΟΣ Β΄
ΔΙΕΚΔΙΚΗΣΕΙΣ ΚΑΙ ΠΡΩΤΟΒΟΥΛΙΕΣ ΤΩΝ ΣΤΡΑΤΙΩΤΙΚΩΝ

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 5^ο : ΤΟ ΖΗΤΗΜΑ ΤΩΝ ΠΟΛΙΤΕΥΟΜΕΝΩΝ ΣΤΡΑΤΙΩΤΙΚΩΝ

1. Η δυνατότητα των στρατιωτικών να πολιτεύονται	174
2. Ο νόμος του 1886 και η κατάργησή του από τον Δηλιγιάννη	179
3. Τα προβλήματα που δημιουργούσε ο θεσμός των πολιτευόμενων στρατιωτικών και η εξέλιξή του	187

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 6^ο : ΜΕΓΑΛΗ ΙΔΕΑ ΚΑΙ ΔΙΕΚΔΙΚΗΣΕΙΣ ΤΟΥ ΣΤΡΑΤΟΥ

1. Στρατός, κοινωνία και Μεγάλη Ιδέα	200
2. Οι πρώτες οργανωμένες αντιδράσεις	211
3. «Το απαίσιον σωματείον» και ο ρόλος του στρατού	224
4. Η αυτόβουλη δράση του στρατού στο Κρητικό και στο Μακεδονικό ζήτημα	253
4.1 Κρητικό ζήτημα	253
4.2 Μακεδονικό ζήτημα	262
5. Εθνική εταιρεία και Στρατιωτικός Σύνδεσμος	286

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 7^ο: ΣΤΡΑΤΟΣ ΚΑΙ ΙΔΙΩΤΙΚΗ ΠΡΩΤΟΒΟΥΛΙΑ. Η ΠΕΡΙΠΤΩΣΗ ΣΟΥΛΙΩΤΗ – ΝΙΚΟΛΑΪΔΗ

1. Η Οργάνωση Κωνσταντινουπόλεως και ο Αθανάσιος Σουλιώτης - Νικολαΐδης	297
2. Το ανατολικό κράτος του Σουλιώτη και η αναβίωση του ελληνοοθωμανισμού	303
3. Η Οργάνωση Κωνσταντινουπόλεως και το επίσημο ελληνικό κράτος	316

4.	Ο.Κ. και Νεότουρκοι	321

ΜΕΡΟΣ Γ'

Η ΑΝΑΔΙΟΡΓΑΝΩΣΗ ΜΕΤΑ ΤΟΝ ΠΟΛΕΜΟ ΤΟΥ 1897

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 8^ο : Ο ΣΤΡΑΤΟΣ ΜΕΤΑ ΤΟ 1897

1.	«Το όνειδος εις την ιστορίαν του έθνους» και ο στρατός	336
2.	Τα προβλήματα οργάνωσης του στρατού κατά τον πό- λεμο	346
3.	Αντιδράσεις στην ήττα. Η περίπτωση του ταγματάρχη Φικιώρη	363
4.	Ο αντίκτυπος της ήττας. Οι πρωτοβουλίες Θεοτόκη	369

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 9^ο : ΤΟ ΖΗΤΗΜΑ ΤΗΣ ΓΕΝΙΚΗΣ ΔΙΟΙΚΗΣΗΣ ΤΟΥ ΣΤΡΑΤΟΥ

1.	Η ανάθεση της Γενικής Διοίκησης στο διάδοχο Κωνσταντίνο	384
2.	Οι συζητήσεις στη Βουλή. Η πολιτική αντιπαράθεση για το ρόλο του διαδόχου	391
3.	Οι αντιδράσεις των αξιωματικών του πεζικού	409
4.	Τα αποτελέσματα της Γενικής Διοίκησης από τον Κωνσταντίνο	416
5.	Οι νέες προσπάθειες του Θεοτόκη. Η περίοδος συνεργασίας με τη Γενική Διοίκηση του στρατού	427

ΕΠΙΛΟΓΟΣ - ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ	442

ΠΗΓΕΣ ΚΑΙ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ	449

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Οι διεργασίες αναδιοργάνωσης και εκσυγχρονισμού του στρατεύματος που ξεκίνησαν δειλά το 1878 και έλαβαν πιο συγκροτημένη μορφή μετά το 1882, ταυτίζονται χρονικά με τη δημιουργία της βουλγαρικής ηγεμονίας, που αποτελεί έναν απρόσμενο διεκδικητή της περιοχής της Μακεδονίας που έδειχνε να αμφισβητεί την έως τότε αυτονόητη εθνική “αποστολή” των Ελλήνων στην Ανατολή. Τα πιο σημαντικά γεγονότα που σημάδεψαν την πορεία του ελληνικού κράτους κατά το τελευταίο τέταρτο του 19^{ου} αιώνα και τις αρχές του 20^{ου} είναι η πτώχευση της χώρας το 1893, ο πόλεμος του 1897 και ο Μακεδονικός αγώνας του 1904 – 1908. Αν εξαιρέσουμε την πτώχευση, στα υπόλοιπα δύο ο στρατός, είτε υπό κυβερνητική καθοδήγηση είτε δρώντας αυτόνομα, διαδραμάτισε πολύ σημαντικό ρόλο.

Μετά την ήττα στον πόλεμο του 1897 επιβλήθηκε, όπως είναι γνωστό, από τις Δυνάμεις Διεθνούς Οικονομικός Έλεγχος (ΔΟΕ), που αναλάμβανε στην ουσία την εποπτεία της ελληνικής οικονομίας για να εξασφαλίσει την αποπληρωμή του δανείου της πολεμικής αποζημίωσης. Ενώ ο ΔΟΕ, μάλλον, βοήθησε στην εξυγίανση των οικονομικών της χώρας, η ήττα και ο τρόπος που επιτεύχθηκε, δημιούργησε αισθήματα μειονεξίας στους Έλληνες και στιγμάτισε την ελληνική πολιτική και κοινωνία τουλάχιστον για τη δεκαετία που ακολούθησε. Από την άλλη πλευρά, όμως, αποτέλεσε κομβικό σημείο για τη διαχείριση του εθνικού ζητήματος αλλά και τις γενικότερες εξελίξεις στις αρχές του εικοστού αιώνα καταδεικνύοντας την ανάγκη για ορθολογικότερη διαχείριση των υποθέσεων της χώρας. Η αποκάλυψη της ανεπάρκειας σε στρατιωτικά και οικονομικά μέσα ικανά να ανταποκριθούν στις αναγκαιότητες της αλυτρωτικής πολιτικής, υπαγόρευε τη ριζική αναθεώρηση της τακτικής που θα έπρεπε να ακολουθήσει η πολιτική εξουσία. Η διάλυση της «Εθνικής Εταιρείας» το 1899 εντάσσεται σε αυτό το πλαίσιο. Η εκ νέου προσπάθεια για αναδιοργάνωση του στρατεύματος έστω και σε περιορισμένο βαθμό από την κυβέρνηση Θεοτόκη το 1905, επίσης. Η βελτίωση των δημόσιων οικονομικών πρόβαλλε ήδη σαν πρωταρχικός στόχος τόσο για τη θετική εξέλιξη της πολιτικής και της κοινωνικής ζωής όσο και για την εξασφάλιση των μέσων για την άσκηση της εθνικής πολιτικής. Άλλωστε η αποτελεσματική αντιπαράθεση με την Οθωμανική Αυτοκρατορία ή και με τα εθνικά κράτη της Βαλκανικής ήταν αδύνατη χωρίς την οργάνωση αξιόμαχων ένοπλων δυνάμεων. Χωρίς να επιτελέσει θεαματικά άλματα, η ελληνική οικονομία βάδισε με αργό ρυθμό στο δρόμο της ανάπτυξης. Η βελτίωση στη διοίκηση των οικονομικών και η

προοδευτική οικονομική και νομισματική εξυγίανση, λόγω του ΔΟΕ προσέφεραν τις αναγκαίες εγγυήσεις για την ανάκτηση της αξιοπιστίας στις ξένες χρηματαγορές. Η επίτευξη των βασικών αυτών προϋποθέσεων διευκόλυνε την ανάληψη, με προσφυγή και στον εξωτερικό δανεισμό, της σοβαρής προσπάθειας των ελληνικών κυβερνήσεων, με πρώτη αυτή του Γεωργίου Θεοτόκη, για την πολεμική προπαρασκευή της χώρας. Η θετική αυτή πρωτοβουλία δεν αρκούσε για να επιφέρει άμεσα αποτελέσματα μεταβάλλοντας αυτόματα το συσχετισμό των στρατιωτικών δυνάμεων σε διαβαλκανικό επίπεδο. «Αποτέλεσε, όμως, τη βάση για τη μεταγενέστερη, αμεσότερα αισθητή, απόδοση των προσπαθειών του Ελευθέριου Βενιζέλου και την αποφασιστική παρουσία της χώρας στην κρίσιμη πολεμική αναμέτρηση του 1912-13».¹

Ο Μακεδονικός αγώνας, τέλος, αποτέλεσε μια διέξοδο για την εξιλέωση του κύρους της Ελλάδας, αλλά και ταυτόχρονα έναν τόπο εκτόνωσης των αισθημάτων ταπείνωσης που είχε προκαλέσει η ήττα του 1897. Πρόκειται για «ένα αδυσώπητο αγώνα μεταξύ των βαλκανικών χωρών που περιέβαλλαν τη Μακεδονία»,² κατά τον οποίο καθεμιά από τις χώρες διεκδικούσε είτε ένα μεγάλο μέρος είτε το σύνολο σχεδόν του μακεδονικού εδάφους. Ουσιαστικά ήταν ένας ανορθόδοξος πόλεμος μεταξύ ελληνικών και βουλγαρικών ενόπλων σωμάτων μέσα στην επικράτεια της Οθωμανικής αυτοκρατορίας.

Ο ελληνικός στρατός, από την άλλη πλευρά, είχε ήδη αρχίσει να εκσυγχρονίζεται, να οργανώνεται, να απομακρύνεται από "άχρηστες" μη στρατιωτικές ενασχολήσεις εσωτερικής τάξης και ασφάλειας και να ενισχύεται αριθμητικά φθάνοντας το 1885 τις 30650 (και τις 85000 κατά την επιστράτευση του 1885 με αφορμή την κατάληψη της Ανατολικής Ρωμυλίας από τους Βούλγαρους), πολύ μεγάλος αριθμός συγκρινόμενος με τις 12000 του 1878. Τα βασικά έργα του Τρικούπη αφορούσαν στην οργάνωση του στρατεύματος, στην οριοθέτηση των αρμοδιοτήτων του και στην άρτια εκπαίδευσή του. Θεσμοθετήθηκε νέος κανονισμός με σκοπό την ανάδειξη της αξιοκρατίας, της συνοχής και της πειθαρχίας, απαραίτητων προϋποθέσεων για την ομαλή λειτουργία του στρατεύματος. Υπήρξε, λοιπόν, προσπάθεια εκσυγχρονισμού του στρατεύματος, που αναπόφευκτα οδήγησε στην ενδυνάμωσή του.

Τη δεδομένη χρονική στιγμή είχαν, επίσης, δημιουργηθεί συνθήκες που έδιναν στο στρατό το δικαίωμα να επιζητεί να διαδραματίσει σημαντικό

¹ Κ. Σβολόπουλος, *Η ελληνική εξωτερική πολιτική 1900- 1945*, Εστία 1992, σελ. 17

² Γ. Γιαννουλόπουλος, «Εξωτερική πολιτική. Το Μακεδονικό Ζήτημα», *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα. Οι απαρχές 1900-1922*, Χατζηιωσήφ Χ. (επιμ.), τ. Α 2, Αθήνα 1999, σελ. 112

ρόλο στην ελληνική πολιτική. Το όραμα της Μεγάλης Ιδέας άσκησε ιδιαίτερη γοητεία στους στρατιωτικούς κάνοντάς τους να νοιώθουν αποστροφή για την καθημερινότητα “αδράνειας” και “παρακμής” που ζούσαν. Σε αυτό το πλαίσιο, η Μεγάλη Ιδέα κατέστη το κέντρο της επαγγελματικής ζωής τους, «το κέντρο του “ιδεολογικού” τους φάσματος».³ Ο μεγαλοϊδεατισμός, άρρηκτα συνδεδεμένος με την επερχόμενη λύση του Ανατολικού ζητήματος, τους παρείχε, πλέον, ιδανικά σε αντιδιαστολή με τη “μίζερη” και χωρίς ενδιαφέρον καθημερινότητά τους, καθιστώντας τους γνήσιους “απόγονους” των αγωνιστών του 1821, έτοιμους να “θυσιασθούν” στην υπηρεσία της “σωτηρίας” του έθνους.

Έπειτα, η βελτιωμένη εκπαίδευση δημιούργησε αναπόφευκτα ένα σώμα επαγγελματιών αξιωματικών, ενισχύοντας, όμως, τουλάχιστον στους επιφανέστερους από αυτούς, μια «συντεχνιακή νοοτροπία»,⁴ που άρχισε να εκδηλώνεται όχι μόνο με διατύπωση επαγγελματικών διαμαρτυριών και απαιτήσεων αλλά και με έκφραση εθνικών ανησυχιών. Ο στρατός αντιλαμβανόμενος ότι αυξήθηκε το “ειδικό βάρος” του στην κοινωνία άρχισε να υιοθετεί μια νέα επαγγελματική ταυτότητα ξεχωριστή και ενίοτε ανταγωνιστική ως προς τους μέχρι τότε πάτρωνές του πολιτικούς, γεγονός που δημιούργησε σχέσεις έντασης μεταξύ μέρους των αξιωματικών του στρατού και της πολιτικής εξουσίας. Οι εντάσεις με το πέρασμα του χρόνου εντείνονταν καθώς ο στρατός άρχισε να εγκαταλείπει το ρόλο του θεματοφύλακα της εξουσίας και να αυτονομείται διεκδικώντας “άποψη” για τα κρίσιμα θέματα της Ελλάδας, ιδιαίτερα το αλυτρωτικό που μετά το 1880 εισερχόταν σε μια θερμή περίοδο, έτσι ώστε να καταστεί θεματοφύλακας όχι πλέον της πολιτικής εξουσίας αλλά ολόκληρου του ελληνικού έθνους.

Την ίδια χρονική περίοδο, όμως, το “μεγαλείο” της Μεγάλης Ιδέας ερχόταν σε αντίθεση με την αδυναμία του ελληνικού κράτους. Οι εκσυγχρονιστικές προσπάθειες του Χαρίλαου Τρικούπη που πίστευε ότι η χώρα πρέπει πρώτα να εκσυγχρονιστεί, να εκδημοκρατιστεί και να ορθοποδήσει οικονομικά και έπειτα να προσπαθήσει με μεγαλύτερη αποτελεσματικότητα να διευρύνει τα σύνορά της, δεν έφεραν αποτέλεσμα. Η δυσμενέστατη διεθνής οικονομική συγκυρία που είχε ως αποτέλεσμα την πτώχευση του 1893 και το σκληρό φορολογικό σύστημα που επέβαλε για να χρηματοδοτήσει την ανάπτυξη της χώρας επέφεραν το πολιτικό τέλος του Τρικούπη. Αποκορύφωμα της κακής κατάστασης του ελληνικού κράτους

³ Τριαντάφυλλος Γεροζήσης, *Το σώμα των αξιωματικών και η θέση του στη σύγχρονη ελληνική κοινωνία 1821-1975*, Δωδώνη, Αθήνα 1996, σελ. 162

⁴ Θάνος Βερέμης, *Ο στρατός στην ελληνική πολιτική*, Κούριερ εκδοτική, Αθήνα 1997, σελ.71

αποτελέσσε ο πόλεμος του 1897, την ατυχή έκβαση του οποίου ακολούθησε ο ΔΟΕ. Η Ελλάδα αναγκάζεται έκτοτε να ασκεί προσεκτική πολιτική απέναντι στην Οθωμανική αυτοκρατορία. Όλα αυτά τη στιγμή που ιδιαίτερα στις αρχές του 20^{ου} αιώνα, τα όρια του ελληνικού κράτους ήταν ιδιαίτερα ρευστά. Η ωρίμανση των υπολοίπων βαλκανικών εθνικών κινημάτων και η εμφάνιση του τουρκικού εθνικισμού αμφισβητούσαν τον ηγεμονικό ρόλο του ελληνισμού. Σε άμεση συνάφεια με τα παραπάνω, και παρά τις προκλήσεις που είχε να αντιμετωπίσει, η ελληνική εξωτερική πολιτική έδειχνε μάλλον ανίκανη να αντιμετωπίσει τις εξελίξεις και να υπερασπισθεί με ορθολογικό τρόπο τα ανοιχτά ζητήματα, γεγονός που εκτός των άλλων έδινε και το δικαίωμα σε πρωτοβουλίες άλλων φορέων, ατομικών ή συλλογικών, να διαδραματίζουν ρόλο στα δρώμενα, άλλοτε με τη γνώση και την ανοχή του ελληνικού κράτους και άλλοτε όχι. Την αδυναμία, δηλαδή, του ελληνικού κράτους προσπάθησε να υποκαταστήσει η ανεπίσημη “ιδιωτική” πρωτοβουλία, η “αυτόβουλη” δράση η οποία σε πείσμα του “ανήμπορου” κράτους θα προσπαθούσε να υποστηρίξει το όραμα της Μεγάλης Ιδέας. Κυριότερος μνηστήρας για τη διαχείριση του κενού εξουσίας αυτοπροσδιορίστηκε ως αρμοδιότερος, ιδιαίτερα μετά την ήττα του 1897, ο στρατός. Με βάση τη διεκδίκηση αυτού του νέου ρόλου, ο στρατός θα βγει από την αδράνεια και θα προσπαθήσει να διαδραματίσει το ρόλο του εγγυητή για την ενσάρκωση των εθνικών οραμάτων μέσω κατ’ αρχήν της διαφύλαξης των εθνικών συνόρων και κατόπιν της απελευθέρωσης των “αλύτρωτων” Ελλήνων, ενισχύοντας έτσι τον λαϊκό πατριωτισμό και μη διστάζοντας σε πολλές περιπτώσεις να αυτονομηθεί από την κυβερνητική βούληση.

Σε αυτό το πλαίσιο, λοιπόν, ο στρατός αναζήτησε ένα δυναμικότερο ρόλο στα δρώμενα, απαιτώντας από τις αρχές της πολιτικής εξουσίας δηλαδή το στέμμα και την κυβέρνηση να «επαναπροσδιορίσουν τις σχέσεις μαζί του».⁵ Από την κοινοβουλευτική εξουσία διεκδικούσε δυνατότητα παρέμβασης στην εθνική πολιτική ενώ από το θρόνο την απόλυτη σύνταξη του Βασιλέα Γεωργίου, κατ’ εξοχήν υπεύθυνου για την πραγματοποίηση του εθνικού προορισμού, με τα επιμέρους βήματα που θα του υποδεικνύονταν από το στράτευμα, προς αυτή την κατεύθυνση. Παράλληλα, διεκδικούσε τον όσο το δυνατόν μικρότερου βαθμού παρεμβατισμό, κυρίως από το Διάδοχο, στις εσωτερικές υποθέσεις του στρατεύματος. Η δημιουργία από στρατιωτικούς (αργότερα ως γνωστόν έγιναν δεκτοί και πολίτες) της «Εθνικής Εταιρείας» το 1894 αποτέλεσε την πιο σημαντική έκφραση της “ανησυχίας” των στρατιωτικών στα τέλη του 19^{ου} αιώνα, ενώ η περίοδος που καλύπτει η

⁵ Νίκη Μαρωνίτη, *Πολιτική εξουσία και εθνικό ζήτημα στην Ελλάδα 1880 – 1910*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2009, σελ.97

παρούσα έρευνα ολοκληρώνεται με το κίνημα στο Γουδί τον Αύγουστο του 1909, οργανωμένο και εκτελεσμένο αποκλειστικά από νέους αξιωματικούς που συγκρότησαν το «Στρατιωτικό Σύνδεσμο».

Η ίδρυση της «Εθνικής Εταιρείας» που συστηματικοποίησε τη συμπεριφορά των στρατιωτικών προκρίνοντας το συνωμοτικό χαρακτήρα για την εξυπηρέτηση του “εθνικού χρέους”, ακολούθησε την υποβάθμιση του γοήτρου του στρατού που επήλθε όταν κατά την κρίση της Ανατολικής Ρωμυλίας το 1885-1886 η κυβέρνηση Δηλιγιάννη προχώρησε σε αποτυχημένη επιστράτευση που έληξε με τον αποκλεισμό των λιμανιών της Ελλάδας από τις Μ. Δυνάμεις. Το γεγονός αυτό συνετέλεσε στην αυξανόμενη δυσaréσκεια των στρατιωτικών που επιτάθηκε από την οικονομική κατάσταση της Ελλάδας τη χρονική αυτή περίοδο με αποκορύφωμα την πτώχευση του 1893. Η ίδρυση, κατ' αντιστοιχία, του «Στρατιωτικού Συνδέσμου» που προκάλεσε το κίνημα στο Γουδί τον Αύγουστο του 1909 ήταν επακόλουθο του “ντροπιαστικού” πολέμου του 1897. Η ευθύνη για το άσκοπο και άκαιρο ξέσπασμα του πολέμου που αποτέλεσε την πρώτη πολεμική αναμέτρηση των ελληνικών ενόπλων δυνάμεων σε τακτικό επίπεδο, αποδόθηκε στην «Εθνική Εταιρεία».

Ο στρατός φυσικά δεν μπορούσε να μείνει αμέτοχος στις συνθήκες που δημιούργησε η ήττα. Μέσα σε αυτό το πλαίσιο διαδραμάτισε σημαίνοντα ρόλο αυτονομούμενος σε πολλές περιπτώσεις από την επίσημη πολιτική του ελληνικού κράτους. Ιδιωτικές αποσπασματικές πρωτοβουλίες πέρα και έξω από την επίσημη “γραμμή” του ελληνικού κράτους πραγματοποιήθηκαν, κυρίως, κατά τη διάρκεια του Μακεδονικού αγώνα 1904-1908 όπου πολλοί στρατιωτικοί, κυρίως αξιωματικοί, εγκατέλειψαν, χωρίς άδεια, τους στρατώνες τους για να συνδράμουν σε αυτόν, ο στρατός Χαρακτηριστική είναι και η περίπτωση του υπολοχαγού Σουλιώτη – Νικολαΐδη που (σε συνεργασία με τον Ίωνα Δραγούμη), μετά τη συμμετοχή του στον Μακεδονικό αγώνα ίδρυσε την «Οργάνωσιν Κωνσταντινουπόλεως» αντιπαραθέτοντας στο “όραμα” της ενίσχυσης του εθνικού κράτους την ιδέα της Ανατολικής Αυτοκρατορίας. Η εκδήλωση του κινήματος στο Γουδί τον Αύγουστο του 1909 αποτέλεσε το αποκορύφωμα των ενεργειών των στρατιωτικών και την πρώτη ουσιαστικά οργανωμένη παρέμβαση του στρατού στο πολιτικό σκηνικό. Ο Γ.Β Δερτιλής παραθέτει πλήθος στοιχείων για τη φύση και τα αίτια του κινήματος στο Γουδί και αντικρούει τη θέση περί “αστικής επανάστασης” που διατυπώθηκε από αρκετούς σύγχρονους του κινήματος ερευνητές.⁶ Είναι σημαντικό, όμως, ότι

⁶ Γ.Δερτιλής, *Κοινωνικός μετασχηματισμός και Στρατιωτική επέμβαση 1880-1909*, Εξάντας, Αθήνα 1985

με το κίνημα στο Γουδί, που αποτελεί τον επίλογο μιας αλληλουχίας διεργασιών που αφορούσαν την αναδιοργάνωση του τακτικού στρατού και επέδρασαν καταλυτικά στη διαμόρφωση της φυσιογνωμίας του, ξεκινά μια περίοδος προσπαθειών των στρατιωτικών να ελέγξουν την πολιτική εξουσία.

Η παρούσα μελέτη πραγματεύεται τους παράγοντες που συνέδεαν τον ελληνικό στρατό με το ελληνικό εθνικό ζήτημα την περίοδο 1880 – 1909, με ιδιαίτερη έμφαση στο πώς οι ίδιοι οι στρατιωτικοί και ιδιαίτερα οι αξιωματικοί αντιλαμβάνονταν αυτήν τη σύνδεση μέσα από τη δική τους οπτική γωνία. Πιο συγκεκριμένα η μελέτη παρακολουθεί και καταγράφει τους λόγους που, εξαιτίας της ανασυγκρότησης και του εκσυγχρονισμού του, οδήγησαν το στρατό στο να επιζητεί να διαδραματίσει πιο ενεργό ρόλο στην ελληνική πολιτική ζωή. Επιχειρεί την ανάλυση του κοινωνικού και ιδεολογικού πλαισίου μέσα στο οποίο πραγματοποιήθηκε αυτή η αλλαγή. Εξετάζει, επίσης, τους παράγοντες που ώθησαν το στρατό να διεκδικήσει από την πολιτική εξουσία (τις κυβερνήσεις και το στέμμα) πρωταγωνιστικό ρόλο. Οι ιδιαίτερες πτυχές αυτής της διεκδίκησης (τρόποι, ύφος, εξέλιξη) αποτελούν σημαντικό τμήμα της μελέτης. Μέσα σε αυτό το πλαίσιο καταβάλλεται προσπάθεια για την αναλυτική περιγραφή των μεταβολών στις αντιλήψεις και στους τρόπους αντίδρασης των στρατιωτικών, σε διαλεκτική πάντοτε σχέση με τις εξελίξεις στο εσωτερικό αλλά και στο εξωτερικό περιβάλλον του ελληνικού κράτους. Επιχειρείται, παράλληλα, να αποσαφηνισθεί ο ρόλος των στρατιωτικών στις διάφορες "ιδιωτικές" πρωτοβουλίες που ανεπτύχθησαν σε σχέση με το εθνικό ζήτημα, είτε αυτές αφορούν τη συμμετοχή σε οργανώσεις («Οργάνωση Θεσσαλονίκης», «Οργάνωση Κωνσταντινουπόλεως»), εταιρείες («Εθνική εταιρεία»), συνδέσμους («Στρατιωτικός Σύνδεσμος»), είτε την ατομική ή ομαδική συμμετοχή σε ένοπλη δράση, χωρίς την επίσημη έγκριση του ελληνικού κράτους (Κρητικό, Μακεδονικό ή συμμετοχή σε κινήματα). Η μελέτη καταγράφει, τέλος, την αλληλεπίδραση ανάμεσα στις ενέργειες των στρατιωτικών και την πολιτική εξουσία. Το πώς δηλαδή η στάση των πολιτικών δυνάμεων επηρεάζει ή και προσδιορίζει διαχρονικά τη δράση των στρατιωτικών και αντίστροφα. Σε αυτό το πλαίσιο εξετάζεται και ο ρόλος των στρατιωτικών που ήταν ταυτόχρονα ενεργά μέλη της ελληνικής πολιτικής σκηνής ως βουλευτές.

Η μελέτη, εν τέλει, διερευνά τους λόγους, αλλά και τον τρόπο που ο αριθμητικά μικρός, αγύμναστος, ασχολούμενος, κυρίως, με έργα αστυνόμευσης και δέσμιος των πελατειακών σχέσεων στρατός του 1878 κατάφερε να αμφισβητήσει την πολιτική εξουσία και να παρέμβει στην

πολιτική ζωή του τόπου. Τα ερωτήματα στα οποία επιχειρεί να απαντήσει, στο πλαίσιο της παραπάνω διερεύνησης, αφορούν, κατ' αρχάς, στην ίδια τη διαδικασία αναδιοργάνωσης / ανασυγκρότησης του στρατού την περίοδο 1880 – 1909. Το πρώτο ερώτημα που προκύπτει αφορά στη χρονική στιγμή κατά την οποία ξεκίνησε η ουσιαστική αναδιοργάνωση του στρατού, δηλαδή περίπου το 1880. Ποιοί ήταν οι κύριοι λόγοι που οδήγησαν την πολιτική εξουσία σε αυτήν τη στρατηγική, αλλά και ποιές ήταν οι βασικές δυσκολίες που αντιμετώπισε σε αυτή την προσπάθεια; Επόμενο ερώτημα, στο ίδιο πλαίσιο, που πρέπει να απαντηθεί αποτελούν οι βασικοί άξονες / πτυχές της ανασυγκρότησης του στρατού. Ποιές ήταν οι βασικές προβλέψεις που σηματοδότησαν αυτήν τη διαδικασία, αλλά και ποιά τα βασικά βήματα που έπρεπε να πραγματοποιηθούν;

Προκύπτουν, επίσης, ερωτήματα που οι απαντήσεις τους κρίνονται απαραίτητες προκειμένου να επεξηγηθεί το πως συνδέεται η αναδιοργάνωση του στρατού με την επιδίωξη και τη διεκδίκηση να παρέμβει ενεργά στην πολιτική ζωή της χώρας. Τα πρώτα βασικά ερωτήματα, σε αυτό το πλαίσιο, αφορούν στα επακόλουθα της ανασυγκρότησης του στρατού τόσο σε βραχυπρόθεσμο, όσο και σε μακροπρόθεσμο ορίζοντα, αλλά και στις βασικές παραμέτρους της διαδικασίας που οδήγησε το στρατό να αναλάβει πρωτοβουλίες προκειμένου να διαδραματίσει δυναμικότερο ρόλο στην ελληνική πολιτική σκηνή. Προκύπτουν, τέλος, στο ίδιο πλαίσιο, μια σειρά από ερωτήματα που η αποσαφήνισή τους κρίνεται ότι θα διευκολύνει σε μεγάλο βαθμό την επίτευξη του στόχου της παρούσας μελέτης, όπως: πότε και με ποιο τρόπο εκδηλώθηκαν αυτές οι πρωτοβουλίες του στρατού; ποιές πράξεις των αξιωματικών σηματοδότησαν τη διαδικασία των αυξανόμενων διεκδικήσεων τους; σε ποιούς τομείς της κοινωνικής και πολιτικής ζωής, αλλά και της εθνικής πολιτικής της Ελλάδας, εκδηλώθηκαν αυτές οι πράξεις; ποιές ήταν οι επιπτώσεις της ήττας του 1897, τόσο στη διαδικασία ανασυγκρότησης του στρατού, όσο και στις διεκδικήσεις του; ποιές ήταν οι σχέσεις των αξιωματικών μεταξύ τους και με την ελληνική κοινωνία και πόσο και με ποιό τρόπο οι σχέσεις αυτές επηρέασαν τις πρωτοβουλίες του στρατού; ποιός, ήταν, τέλος, ο ρόλος των πολιτευόμενων στρατιωτικών σε όλα αυτά;

Τα ανωτέρω ζητήματα εκτιμάται ότι στη μέχρι σήμερα βιβλιογραφία δεν έχουν αναλυθεί πλήρως. Οι υπάρχουσες σχετικές μελέτες, που εν πολλοίς βέβαια αποτέλεσαν πηγή έμπνευσης για την επιλογή ενασχόλησης με το συγκεκριμένο θέμα, αναφέρονται αδρομερώς στη συγκεκριμένη περίοδο είτε γιατί έχουν ευρύτερο προσανατολισμό από την εξέταση του ρόλου του

στρατιωτικού παράγοντα⁷, είτε γιατί καλύπτοντας μια μεγάλη χρονική διάρκεια δεν εμβαθύνουν στις πτυχές που αποτελούν την ουσιαστική επιδιωκόμενη συνεισφορά της παρούσας μελέτης.⁸ Το ερμηνευτικό αυτό κενό θα προσπαθήσει να καλύψει η τελευταία, βασιζόμενη στην κατά το δυνατό πλήρη κάλυψη των υφιστάμενων αρχείων, πηγών και της υπάρχουσας βιβλιογραφίας.

Στην προσπάθεια για την πληρέστερη, κατά το δυνατόν, αποτύπωση των ανωτέρω ζητημάτων η μελέτη, εκτός από τις δευτερογενείς βιβλιογραφικές πηγές, στηρίζεται, κυρίως, στα αρχεία, δημοσιευμένα ή ανέκδοτα, σημαντικών στρατιωτικών της εποχής, όπου αποτυπώνονται ανάγλυφα οι απόψεις τους και οι αντιδράσεις τους στα εξωτερικά ερεθίσματα. Αφηγήσεις, δηλώσεις, συνεντεύξεις στον Τύπο της εποχής, επώνυμες και ανώνυμες, συμπληρώνουν το απαραίτητο πλαίσιο για την ενδελεχή διερεύνηση του ζητήματος. Η παράθεση των σχετικών νόμων της εποχής, που αφορούν στις αλλαγές στην οργάνωση του στρατού, καθώς και ο τρόπος και η συχνότητα που αναθεωρούνται, εκτιμάται ότι συμπληρώνουν με τον καλύτερο τρόπο το ερμηνευτικό πλαίσιο.

Σημαντικό, επίσης, στοιχείο για την αποτύπωση του πολιτικού πλαισίου είναι οι σχετικές συζητήσεις στη Βουλή των Ελλήνων. Ιδιαίτερη σημασία παρουσιάζουν οι τοποθετήσεις, στις συζητήσεις αυτές, αξιωματικών που ήταν παράλληλα και βουλευτές, οι οποίοι αν και ταυτίζονταν περισσότερο με τις θέσεις των κομμάτων που εκπροσωπούσαν εντούτοις παρέχουν σημαντικές πληροφορίες για τον τρόπο που οι στρατιωτικοί προσέγγιζαν την σύνδεση στρατού και εθνικού ζητήματος.

Απαραίτητη, σε αυτό το πλαίσιο, κρίνεται, τέλος, η αναζήτηση, όχι μόνο στα προσωπικά αρχεία των πρωταγωνιστών ή στις συνομιλίες στη Βουλή αλλά και στις εφημερίδες της εποχής, όλων των απαραίτητων στοιχείων που ενδεχομένως θα μπορούσαν να συμβάλλουν στην καλύτερη εξέταση των ανωτέρω ζητημάτων. Ιδιαίτερα της εφημερίδας «Ακρόπολις», που τηρούσε επιφυλακτική στάση απέναντι στις πρωτοβουλίες των στρατιωτικών και του «Εμπρός», «λαϊκής» εφημερίδας με ευρύτατη κυκλοφορία την εποχή εκείνη και με έντονο εθνικό προφίλ, διευθυντής της οποίας υπήρξε ο Δημ. Καλαποθάκης, εκ των πρωταγωνιστών του Μακεδονικού αγώνα, ως πρόεδρος του Μακεδονικού Κομιτάτου.

⁷ Βλ χαρακτηριστικά Νίκη Μαρωνίτη, *Πολιτική εξουσία και εθνικό ζήτημα στην Ελλάδα 1880 – 1910*, ό.π.

⁸ Βλ. χαρακτηριστικά Θάνος Βερέμης, *Ο στρατός στην ελληνική πολιτική*, ό.π.

Με βάση τα παραπάνω, η μελέτη διαρθρώνεται σε τρία μέρη. Το πρώτο μέρος αφορά στις προσπάθειες αναδιοργάνωσης του στρατού μέχρι τον πόλεμο του 1897 και είναι χωρισμένο σε τέσσερα κεφάλαια. Στο πρώτο παρουσιάζεται ακροθιγώς η διαδικασία δημιουργίας του τακτικού στρατού μετά την επανάσταση, ενώ επιχειρείται μια σύντομη αναφορά στην εξέλιξη των μεγάλων ευρωπαϊκών στρατών που αποτέλεσαν πρότυπο για τον ελληνικό στρατό. Παρουσιάζονται, τέλος, οι συνθήκες κάτω από τις οποίες άρχισε από το 1878 η προσπάθεια αναδιοργάνωσης του ελληνικού στρατού και τα μέτρα που περιελάμβανε με κυριότερο την θεσμοθέτηση της καθολικής στράτευσης. Στο δεύτερο κεφάλαιο παρουσιάζεται η περίοδος 1882-1885 των σημαντικών πρωτοβουλιών του Τρικούπη, όπως η νομοθέτηση νέου οργανισμού του στρατού και στρατολογικών ρυθμίσεων, αλλά και η πρόσκληση στην Ελλάδα γαλλικής στρατιωτικής αποστολής υπό τον στρατηγό Vosseur. Στο τρίτο κεφάλαιο παρουσιάζεται η κατάσταση του στρατού κατά την κρίση της Ανατολικής Ρωμυλίας το 1885-86, αλλά και η συμπεριφορά και δράση του στις μικρής κλίμακας εχθροπραξίες στη μεθόριο την άνοιξη του 1885, που κατέληξαν στην αιχμαλωσία τμήματος του ελληνικού στρατού στην Κούτρα. Στο τέταρτο κεφάλαιο, τέλος, παρουσιάζεται η στασιμότητα που η δυσμενής οικονομική συγκυρία επέβαλε στις προσπάθειες ανασυγκρότησης του στρατού από το 1886 μέχρι το 1897.

Το δεύτερο μέρος της μελέτης, που αποτελεί τον κορμό της, αφορά στις πρωτοβουλίες και στις διεκδικήσεις των στρατιωτικών στο πλαίσιο του αναβαθμισμένου ρόλου που επιθυμούσαν να διαδραματίσουν και αποτελείται από τρία κεφάλαια. Στο πρώτο παρουσιάζεται το ζήτημα των πολιτευόμενων στρατιωτικών και η σημασία του για τη διασύνδεση στρατού και πολιτικής ζωής, καθώς και τα προβλήματα που δημιουργούσε, κυρίως, στην εύρυθμη λειτουργία του στρατεύματος. Στο δεύτερο κεφάλαιο παρουσιάζεται ο ρόλος που διαδραμάτισε το όραμα της Μεγάλης Ιδέας στη νοοτροπία των στρατιωτικών, αλλά και οι συνθήκες και ο τρόπος που οι στρατιωτικοί διεκδίκησαν διευρυμένο ρόλο από την πολιτική ηγεσία. Εξετάζονται οι πτυχές της αυτόβουλης δράσης στρατιωτικών στο πλαίσιο του Κρητικού και του Μακεδονικού που αποτελούσαν τα “ανοικτά μέτωπα” του εθνικού ζητήματος. Παρουσιάζεται, επίσης, ο ρόλος που διαδραμάτισε ο στρατός στη φυσιογνωμία και τη δράση της «Εθνικής Εταιρείας», που αποτελεί την πιο σημαντική και συστηματική έκφραση της “ανησυχίας” των στρατιωτικών και θεωρείται ενδεικτική για την κατανόηση της νοοτροπίας των αξιωματικών στα τέλη του 19^{ου} αιώνα, η οποία πρόκρινε το συνωμοτικό χαρακτήρα για την εξυπηρέτηση του “εθνικού χρέους”. Επιχειρείται, τέλος, προσπάθεια σκιαγράφησης της πιθανής σχέσης και σύνδεσης της «Εθνικής Εταιρείας» με

τον «Στρατιωτικού Συνδέσμου», καθώς και σύγκριση μεταξύ των δύο οργανώσεων. Στο τρίτο κεφάλαιο, τέλος, παρουσιάζεται αναλυτικά η περίπτωση του Αθανασίου Σουλιώτη – Νικολαΐδη και της «Οργάνωσης Κωνσταντινουπόλεως» που ίδρυσε μαζί με τον Ίωνα Δραγούμη, και αποτυπώνει μια χαρακτηριστική περίπτωση ιδιωτικής πρωτοβουλίας που εκδηλώθηκε από αξιωματικό με έντονη ανησυχία για τα εθνικά θέματα, ο οποίος εξέφρασε με αυτό τον τρόπο την αντίδρασή στην αδυναμία του ελληνικού κράτους να αντιμετωπίσει τις προκλήσεις των εθνικών ζητημάτων.

Το τρίτο και τελευταίο μέρος της μελέτης αφορά τις προσπάθειες αναδιοργάνωσης του στρατού μετά τον πόλεμο του 1897. Αποτελείται από δύο κεφάλαια. Στο πρώτο παρουσιάζεται η κατάσταση του ελληνικού στρατού στον πόλεμο του 1897 και τα οργανωτικά προβλήματα που παρουσιάστηκαν με τα γνωστά αποτελέσματα. Παρουσιάζονται, επίσης, οι αντιδράσεις που προκάλεσε η απογοητευτική του εικόνα, αλλά και οι πρωτοβουλίες που ανέλαβε άμεσα το ελληνικό κράτος για τη βελτίωσή του. Στο δεύτερο κεφάλαιο, τέλος, παρουσιάζεται το ζήτημα της δημιουργίας της Γενικής Διοίκησης του Στρατού και ο κομβικός ρόλος που διαδραμάτισε στην περαιτέρω ανασυγκρότηση του ελληνικού στρατού. Παρουσιάζονται, επίσης, τόσο οι αντιδράσεις που προκάλεσε η ανάθεση της Γενικής Διοίκησης στον Διάδοχο Κωνσταντίνο, αλλά και τα αποτελέσματά της. Τέλος, γίνεται αναφορά στις προσπάθειες του Θεοτόκη, σε συνεργασία με τη Γενική Διοίκηση για τη βελτίωση της λειτουργίας του στρατού μέχρι το 1909 και την εκδήλωση του κινήματος στο Γουδί που αποτελεί το χρονολογικό όριο της μελέτης.

ΜΕΡΟΣ Α΄

**ΠΡΟΣΠΑΘΕΙΕΣ ΑΝΑΔΙΟΡΓΑΝΩΣΗΣ ΜΕΧΡΙ ΤΟΝ
ΠΟΛΕΜΟ ΤΟΥ 1897**

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1^ο

ΟΙ ΠΡΩΤΕΣ ΠΡΟΣΠΑΘΕΙΕΣ ΑΝΑΔΙΟΡΓΑΝΩΣΗΣ ΤΟΥ ΣΤΡΑΤΟΥ

1. Η δημιουργία του τακτικού στρατού

Η πρώτη ουσιαστική προσπάθεια για τη δημιουργία τακτικού στρατού στην Ελλάδα πραγματοποιήθηκε μετά την άφιξη του Καποδίστρια το 1828. Όταν ο τελευταίος ανέλαβε τα καθήκοντα του Κυβερνήτη, ο πόλεμος για την απελευθέρωση διεξαγόταν στην ξηρά από 20-30000 ατάκτους και στη θάλασσα από 15-20000 ναυτικούς, που πολεμούσαν υπό τη διοίκηση δυσανάλογα μεγάλου αριθμού αξιωματικών. Πολλοί από τους τελευταίους είχαν λάβει τους βαθμούς τους την περίοδο των εμφύλιων συγκρούσεων όταν τα πολιτικά κόμματα μοίραζαν αξιώματα θέλοντας να κερδίσουν την υποστήριξη των επικεφαλής των ένοπλων ομάδων. Για τον Καποδίστρια η δημιουργία και οργάνωση πειθαρχημένου και αποτελεσματικού τακτικού στρατού ελεγχόμενου από το κράτος αποτελούσε ένα από τα βασικά έργα που θα έπρεπε να εκτελεσθούν, προκειμένου αφενός να εκδιωχθούν τα τουρκικά στρατεύματα από τα φρούρια που βρίσκονταν εντός της ελληνικής επικράτειας, αφετέρου να υποβοηθηθεί η εδραίωση της εσωτερικής έννομης τάξης.

Σε αυτό το πλαίσιο ο Καποδίστριας αποφάσισε τη σταδιακή οργάνωση των ατάκτων στρατευμάτων που βρήκε στην Ελλάδα σε τακτικό στρατό, με τη διατήρηση του παλαιού σχήματος των ατάκτων στρατιωτικών σχημάτων, εντάσσοντας τους σε ημιτακτικούς σχηματισμούς και μετασχηματίζοντας τους βαθμιαία σε τακτικό στρατό. Ο κύριος λόγος που οδήγησε στην επιλογή της λύσης αυτής και όχι αυτής της πλήρους διάλυσης των ατάκτων, ήταν η «αποφυγή κοινωνικών και πολιτικών αναταράξεων και επιπτώσεων που σίγουρα θα ακολουθούσαν μια ριζική και απότομη διάλυση των άτακτων σωμάτων».⁹ Αρχικά ο Καποδίστριας οργάνωσε τους ατάκτους σε Χιλιαρχίες. Το Φεβρουάριο του 1828 προχώρησε στο διοργανισμό των χιλιαρχιών, από τις οποίες αποκλείστηκαν οι ηλικιωμένοι αρχηγοί που φυσικά συνηθισμένοι στο βαθμό του Στρατηγού δε θα μπορούσαν να ικανοποιηθούν από το βαθμό του Χιλιάρχου, αλλά και δεν θα μπορούσαν να προσαρμοσθούν στη νέα

⁹ Στ. Παπαγεωργίου, *Η Στρατιωτική πολιτική του Καποδίστρια*, Αθήνα 1983, σελ 17

πραγματικότητα με σημαντικές συνέπειες για την πειθαρχία του στρατεύματος.

Στο πλαίσιο των δέκα Χιλιαρχιών που τελικά δημιουργήθηκαν ο Καποδίστριας προσπάθησε να δημιουργήσει μια νέα τάξη πραγμάτων για το στρατό και οργάνωσε σύστημα κεντρικής μισθοδοσίας, αποστερώντας από τους οπλαρχηγούς την κύρια πηγή της εξουσίας τους. Με τον τρόπο αυτό και η δύναμη των Αξιωματικών θα μειωνόταν και οι στρατιώτες θα θωρακίζονταν από την καταστρεπτική, για τη στρατιωτική λειτουργία, επιρροή των πολιτικών φατριών. Στον όρκο των Χιλιαρχιών, άλλωστε, αποτυπώνεται χαρακτηριστικά η νέα τάξη πραγμάτων, όπου τη θέση τοπικιστικών ή συγγενικών ή δεσμών κοινού αγώνα στους οποίους συνήθιζαν να ορκίζονται οι άτακτοι με βάση την αρματολική τους παράδοση, έπαιρναν νέοι όροι όπως η κοινή πατρίδα και οι νόμοι της: « Ορκίζομαι εις το όνομα της αγίας και αδιαίρετου Τριάδος να χύσω και την υστερικήν σταλαγματίαν του αίματός μου, υπερασπιζόμενος εναντίον των εχθρών την ιεράν ημών Ορθόδοξιν πίστιν και την ελευθερίαν της κοινής Πατρίδος και υποστηρίζων τους νόμους της. Ορκίζομαι να υποτάσσομαι εις τας διαταγάς του Εξοχωτάτου Κυβερνήτου και των αρχηγών, υπό την οδηγίαν των οποίων ήθελε με διορίσει(...)».¹⁰

Ο θεσμός των Χιλιαρχιών δεν λειτούργησε, εντούτοις, κανονικά. Η συνεχής οικονομική δυσπραγία της χώρας δυσκόλεψε την τακτική μισθοδοσία του στρατεύματος. Παρά, εντούτοις, τις δυσχέρειες και τις ανωμαλίες, το πρώτο μεγάλο βήμα για την οργάνωση του άτακτου ελληνικού στρατού είχε γίνει. Εκείνο, επίσης, που πρέπει να θεωρήσουμε ως θετική πρόοδο, είναι πως οι οπλαρχηγοί, από ανεξάρτητοι και χαλαρά συνδεδεμένοι με την κυβέρνηση, γίνονται πια υπάλληλοί της, που θα μπορούσε να τους αποστρατεύσει ή να τους μεταθέσει από χιλιαρχία σε χιλιαρχία. Μαζί με τη μεταβολή τους σε απλούς υπαλλήλους του κράτους καταπολεμάται και η αντίδραση, που άλλοτε πρόβαλλαν στη γενίκευση της εφαρμογής του τακτικού στρατού, γιατί φοβούνταν την απογύμνωσή τους από τους οπλοφόρους τους και επομένως από τη δύναμή τους. Οι αρχηγοί έπαψαν πλέον να επιβάλλονται στους άτακτους λόγω οικογενειακού γοήτρου ή ατομικών ικανοτήτων αλλά «αντλούσαν τη νομιμοποίηση της επιβολής τους από την κυβερνητική εξουσία».¹¹

Το 1829 ο Καποδίστριας προχώρησε στο επόμενο στάδιο που ήταν η μεταρρύθμιση των Χιλιαρχιών και η δημιουργία των ελαφρών ταγμάτων. Στην

¹⁰ Ν. Κασομούλης, *Ενθυμήματα στρατιωτικά*, Τόμος 4, Βεργίνα, Αθήνα 2005, σελ. 206

¹¹ Απ. Βακαλόπουλος, *Τα Ελληνικά στρατεύματα του 1821*, Καραγιάννης, Θεσσαλονίκη 1970, σελ.248

επιτάχυνση της οργανωτικής του προσπάθειας τον οδήγησαν φαινόμενα ανυπακοής και διάλυσης που παρατηρήθηκαν στις Χιλιαρχίες καθώς και η αναγκαιότητα για πλήρη οργάνωση των οικονομικών του στρατεύματος ώστε να μην ξαναπαρουσιαστούν προβλήματα στη μισθοδοσία που προκαλούσαν ταραχές. Όπως σημειώνει ο Νικόλαος Κασομούλης στα απομνημονεύματά του: «(...) παρατηρών (ο Κυβερνήτης) την περασμένην διαγωγήν των στρατευμάτων – έχων υπόψιν το κίνημα της Β' Χιλιαρχίας εις Ναύπακτον, το οποίον δεν εδυνήθη να τιμωρήση κλπ – ότι (δηλ), ενόσω εδιοικούντο από στρατιωτικούς οίπινες επηρεάζοντο από πολιτικές δοξασίας και επηρεάζον τους υπ'αυτών, άνευ μιάς μεταρρυθμίσεως τούτων καταλλήλουνα ρίψη (έξω του στρατού) τους υπόπτους της εμπιστοσύνης του αξιωματικούς, και χωρίς το οικονομικόν να υπόσχηται την πειθαρχίαν και ευταξίαν (προσφερόμενην) από τους λοιπούς (μετά την εκκαθάρισιν), δεν ήθελεν κατορθώσει μηδέν, αποφάσισεν να μετατρέψη τας Χιλιαρχίας εις τάγματα(...)».¹² Έτσι τον Οκτώβριο του 1829 δημοσιεύεται στη Ναύπακτο ο νέος οργανισμός των "ελαφρών ταγμάτων" όπου οι Χιλιαρχίες των 1100 περίπου ατόμων μετασχηματίζονται σε πιο ευέλικτα τάγματα των 400 περίπου ατόμων. Αυτό αποτέλεσε μια πολύμηνη και επίπονη διαδικασία στην οποία επενέβησαν αντικρουόμενα συμφέροντα και επιδιώξεις¹³ και με πρωταγωνιστή τον αδελφό του Κυβερνήτη Αυγουστίνο.

Επειδή ο κανονισμός των ταγμάτων δεν περιελάμβανε στο στράτευμα τους εκατοντάδες αξιωματικούς, υπαξιωματικούς και στρατιώτες (περίπου 2000 άτομα), τελικά ο Αυγουστίνος Καποδίστριας, μετά από μεγάλη πίεση από τους αγωνιστές, ενέταξε τους σημαντικότερους από αυτούς (περίπου 500 από τους οποίους οι 392 αξιωματικοί) σε ένα σώμα που ονομάστηκε «Ταξιαρχικό». Ένας, επίσης, σημαντικός αριθμός 60 περίπου αξιωματικών εντάχθηκε σε ένα νέο τάγμα, το Τυπικό, ένα είδος προτύπου τάγματος που εκπαιδεύτηκε από το Γάλλο αξιωματικό Conte Gerard και από εκπαιδευμένους Έλληνες Αξιωματικούς του τακτικού σώματος. Κατ' αυτόν τον τρόπο δόθηκε τέρμα σε μία μακροχρόνια πορεία μετεξέλιξης των ατάκτων σε τακτικό στρατό, αδρανοποιώντας, πλέον, αδελφότητες, κινήσεις μεταξύ αγωνιστών με έντονα τα σημάδια νέος αρματολικής παράδοσης που έδωσαν τη θέση τους (όσο ήταν δυνατόν τη χρονική εκείνη περίοδο) σε "κανονικότητες" υπαλλήλων του κράτους που άρχισαν να εγκαταλείπουν τοπικιστικούς και συγγενικούς δεσμούς προς όφελος της κοινής πατρίδας. Το 1828 ιδρύθηκε και η Σχολή Ευελπίδων που σκοπό είχε την παραγωγή αξιωματικών που θα ηγούνταν του ελληνικού τακτικού στρατού.

¹² Ν. Κασομούλη ό.π., τόμος 5, σελ. 50

¹³ Στ. Παπαγεωργίου ό.π., σελ. 79

Η μετεξέλιξη του ατάκτου ή ημιτακτικού ελληνικού στρατού σε τακτικό, δεν ολοκληρώθηκε από τον Καποδίστρια, εξαιτίας του πρόωρου χαμού του. Το έργο αυτό ανέλαβαν τελικά να διεκπαιρεύσουν το 1833 οι αντιβασιλείς του ανήλικου τότε Όθωνα. Βασιλικό διάταγμα της 2^{ης} Μαρτίου «Περί δηλώσεως των ατάκτων στρατευμάτων» προέβλεπε την αποστράτευση 5000 ατάκτων των ελαφρών ταγμάτων που είχαν καταταγεί μετά την 1^η Δεκεμβρίου του 1831, γιατί αυτοί, κατά την αντιβασιλεία, είχαν καταταγεί παράτυπα από τα πολιτικά κόμματα για εξυπηρέτηση της κομματικής τους πελατείας.¹⁴ Όσοι είχαν καταταγεί πριν την 1^η Δεκεμβρίου μπορούσαν να υπηρετήσουν στο στρατό που δημιουργούσε η αντιβασιλεία. Με δεύτερο διάταγμα οργανώθηκαν δέκα τάγματα ακροβολιστών από τους στρατιώτες και τους υπαξιωματικούς των ελαφρών ταγμάτων, τα οποία θα απορροφούσαν περίπου 2000 ατάκτους. Καθορίστηκε, επίσης, θέση γενικού επιθεωρητή που θα είχε την ευθύνη για την εποπτεία και την εκπαίδευση του στρατού και θα υπέβαλε προτάσεις για τον διορισμό των αξιωματικών. Με Βασιλικό διάταγμα, τέλος, το Φεβρουάριο του 1833 οργανώθηκε για πρώτη φορά τακτικός στρατός που τον αποτελούσαν οκτώ τάγματα πεζικού, ένα σύνταγμα πεζικού και έξι λόχοι πυροβολικού. Το διάταγμα αυτό αποτέλεσε τον πρώτο οργανισμό του στρατού του ελληνικού κράτους που έμελε, βέβαια, να τροποποιηθεί νέος φορές από εκεί και πέρα.¹⁵ Σκοπός η δημιουργία τακτικού στρατού συνολικής δύναμης 8000 ανδρών. Φυσικά στις καίριες θέσεις που αφορούσαν τον στρατό, δηλαδή του γραμματέα των στρατιωτικών, του γενικού επιθεωρητή και των διοικητών φρουριών, μηχανικού και πυροβολικού τοποθετήθηκαν Βαυαροί. Παράλληλα μαζί με τον Όθωνα έφθασε στην Ελλάδα και ένα σώμα στρατού αποτελούμενο από 3.500 Βαυαρούς αξιωματικούς και οπλίτες που σκοπό είχαν την υποβοήθηση στην οργάνωση ελληνικού τακτικού στρατού, στην πραγματικότητα, όμως, χρησιμοποιήθηκαν για την ασφάλεια του Βασιλιά και την επιβολή της τάξης στο εσωτερικό, επιβαρύνοντας ιδιαίτερα την ελληνική οικονομία.¹⁶ Για την οικονομική, κυρίως, αποκατάσταση των αγωνιστών του 1821, αλλά και τον ουσιαστικό παροπλισμό τους δημιουργήθηκε το 1835 η βασιλική φάλαγγα στην οποία εντάχθηκαν 800 παλαιοί οπλαρχηγοί. Ιδιαίτερη μέριμνα υπήρξε από τους αντιβασιλείς για την αναδιοργάνωση της Σχολής Ευελπίδων. Εκπονήθηκε νέος κανονισμός που ρύθμιζε την εσωτερική της υπηρεσία στα δυτικά πρότυπα, ορίζοντας οκταετή φοίτηση, χωρισμένη σε δύο κύκλους σπουδών από τέσσερα έτη, έναν προπαιδευτικό με σκοπό την παροχή γενικής παιδείας στους μαθητές και

¹⁴ Θάνος Βερέμης,ό.π., σελ. 57

¹⁵ *Ιστορία της οργάνωσης του ελληνικού στρατού 1821-1954*, Δ.Ι.Σ., Αθήνα 2005, σελ. 80 -81

¹⁶ Ε. Στασινόπουλος, *Ο ελληνικός στρατός της πρώτης εκατονταετίας*, Αθήνα 1935, σελ.36

έναν αμιγώς στρατιωτικό. Ο αριθμός των μαθητών προσδιορίστηκε στους 140 και τα διδάκτρα στις χίλιες δραχμές το χρόνο.¹⁷

Με τη δημιουργία ενός δυτικού τύπου τακτικού στρατού μετά την οριστική διάλυση των ατάκτων, οι Βαυαροί αντιβασιλείς πέτυχαν τη δημιουργία στρατού τελείως αποσυνδεδεμένου από την αρματολική παράδοση και από τις μνήμες των εμφύλιων συγκρούσεων, προσπαθώντας παράλληλα να στερήσουν τα πολιτικά κόμματα από τη στρατιωτική τους πελατεία. Κατάφεραν, επίσης, να αποκόψουν τους ισχυρούς δεσμούς των ένοπλων δυνάμεων της Ελλάδας από την παράδοση του αγώνα της ανεξαρτησίας. Πολλοί ιστορικοί, πάντως, απέδωσαν τη μεγάλη αύξηση των περιστατικών ληστείας και τις «περιφερειακές εξεγέρσεις» και στη διάλυση των ατάκτων.¹⁸

Οι Βαυαροί μισθοφόροι αποχώρησαν από την Ελλάδα το 1837 και έκτοτε ο στρατός στηριζόταν στην στρατολόγηση των Ελλήνων. Το σώμα των αξιωματικών περιλάμβανε άτομα από τις οικογένειες που ξεκίνησαν και διακρίθηκαν στην επανάσταση του 1821, αλλά η μεγάλη πλειοψηφία προερχόταν από την τάξη των ανώνυμων χωρικών.¹⁹ Ο τακτικός στρατός προσπάθησε να μιμηθεί επιθυμητά ή και επιβεβλημένα δυτικά πρότυπα παράλληλα με την προσπάθεια του ελληνικού κράτους να ακολουθήσει - όχι πάντα με επιτυχημένο τρόπο - μια εξελικτική πορεία παράλληλη με τη υπόλοιπη Ευρώπη. Η αριθμητική ισχύς του στρατού, από την άλλη πλευρά, μέχρι και την έξωση του Όθωνα δεν παρουσίασε μεγάλες αυξομειώσεις. Το 1842 τον ελληνικό στρατό αποτελούσαν περίπου 10500 αξιωματικοί και οπλίτες, ενώ το 1852 η δύναμη του ήταν περίπου 9500.²⁰ Ο στρατός όλη αυτήν την περίοδο είχε ως κύριο έργο του την εδραίωση της κεντρικής εξουσίας. Σε αυτό το πλαίσιο διατηρούσε την εσωτερική τάξη και κατέστελλε τις τοπικές εξεγέρσεις, αλλά φυσικά δεν μπορούσε να υποστηρίξει τις αλυτρωτικές βλέψεις που δημιουργούσε το όραμα της Μεγάλης Ιδέας. Μετά την έξωση του Όθωνα ο στρατός ανέλαβε τη διατήρηση της τάξης έως και την άφιξη του νέου βασιλιά Γεωργίου του Α'.

Οι δύο πρώτες δεκαετίες της βασιλείας του Γεωργίου πέρασαν χωρίς κάποια σοβαρή εργασία για την αναδιοργάνωση του στρατού. Παράλληλα, όμως, οι επεμβάσεις της πολιτικής στο στρατό είχαν γίνει καθιερωμένη συνήθεια, ενώ η δυνατότητα που είχαν από το 1864 οι αξιωματικοί να

¹⁷ Ε. Στασινόπουλος, ό.π., σελ.35

¹⁸ Θάνος Βερέμης, ό.π., σελ. 58

¹⁹ Στο ίδιο, σελ.26

²⁰ Ε. Στασινόπουλος, ό.π., σελ. 51-52

πολιτεύονται κλώνιζε σοβαρά την στρατιωτική πειθαρχία. Η αριθμητική δύναμη του στρατού, βέβαια, αυξήθηκε σταδιακά κυρίως λόγω της ενσωμάτωσης των Επτανήσων και έφθασε το 1873 να αριθμεί περίπου 12500. Την εποχή εκείνη ο στρατός αποτελούνταν από 10 τάγματα πεζικού, τέσσερα τάγματα ευζώνων και από ένα τάγμα πυροβολικού, ιππικού και μηχανικού.²¹ Ο εφοδιασμός του, όμως, ήταν σε άθλια κατάσταση. Υπήρχε παντελής έλλειψη υλικού επιστράτευσης, ενώ η επιτελική οργάνωση ήταν άγνωστη και η επιμελητεία ανύπαρκτη.²² Το 1864, θεσπίστηκε, επίσης, οργανισμός για τη σχολή Ευελπίδων, σύμφωνα με τον οποίο η εκπαίδευση γινόταν εξαετής, ενώ ο αριθμός των μαθητών έγινε 60, ενώ το 1866 η φοίτηση έγινε πενταετής για 40 μόνο μαθητές. Ουσιαστικές, πάντως, προσπάθειες για την αναδιοργάνωση και ανασυγκρότηση του ελληνικού τακτικού στρατού θα πραγματοποιηθούν μετά το 1878 και τα νέα δεδομένα που θα επικρατούσαν στην περιοχή των Βαλκανίων.

2. Η κατάσταση του στρατού το 1878

Η άνοδος τον 19^ο αιώνα των κινημάτων ανεξαρτησίας στα Βαλκάνια με την παράλληλη ανάπτυξη των άλλων εθνικισμών στην περιοχή επηρέασαν αναπόφευκτα το ελληνικό κράτος. Η δημιουργία, με τη συνθήκη του Βερολίνου τον Ιούλιο του 1878, της βουλγαρικής ηγεμονίας άλλαξε δραματικά τα δεδομένα στην περιοχή. Η προηγηθείσα το Φεβρουάριο συνθήκη του Αγίου Στεφάνου ανάμεσα στη Ρωσία και την Οθωμανική αυτοκρατορία που σφράγιζε τη νίκη της Ρωσίας στον ρωσοτουρκικό πόλεμο του 1877 και που προέβλεπε τη δημιουργία μεγάλης βουλγαρικής ηγεμονίας που θα περιελάμβανε εκτός από την καθ' αυτό Βουλγαρία και την ανατολική Ρωμυλία και μεγάλο τμήμα της Μακεδονίας και της Θράκης, εκτός από τη Θεσσαλονίκη και τη Χαλκιδική, θορύβησε ιδιαίτερα τους Έλληνες. Η συνθήκη του Αγίου Στεφάνου δεν εφαρμόστηκε, μεν, λόγω της έντονης αντίδρασης της αγγλικής αλλά και της αυστριακής διπλωματίας που δεν ήθελαν με τίποτε την κάθοδο των Ρώσων, έστω και διαμέσου ελεγχόμενου κρατιδίου προς τα Στενά και το Αιγαίο, κατέδειξε, όμως, στους Έλληνες ότι παρά τον περιορισμό των βουλγαρικών εδαφικών κερδών στη συνθήκη του Βερολίνου, ένας νέος αντίπαλος, ο βουλγαρικός εθνικισμός, είχε γεννηθεί δημιουργώντας νέες και ιδιάζουσες προκλήσεις. Αποκτώντας οι Βούλγαροι την ιδιότητα του “ Άλλου” απέναντι στους Έλληνες, ως “εναλλακτικοί” εχθροί αντί των Τούρκων θα επιφέρουν σύγχυση στους μέχρι τότε προσανατολισμούς της εξωτερικής

²¹ *Ιστορία της οργάνωσης του ελληνικού στρατού 1821-1954*, ό.π., σελ.164

²² Ε. Στασινόπουλος, ό.π., σελ. 46

πολιτικής της Ελλάδας.²³ Ο βουλγαρικός εθνικισμός δημιουργούσε ανταγωνιστές που επίσης διεκδικούσαν μερίδιο από την εδαφική κληρονομιά της Οθωμανικής αυτοκρατορίας, ενώ το ενδεχόμενο μιας ένοπλης σύγκρουσης στην περιοχή μεταξύ των διεκδικητών της Οθωμανικής εδαφικής κληρονομιάς, με παράλληλο διαμελισμό της Οθωμανικής αυτοκρατορίας ήταν πλέον ιδιαίτερα ορατό. Με αυτό τον τρόπο, ο ισχυρός στρατός αναδεικνυόταν σε κριτή της μέλλουσας κατάστασης.

Η κατάσταση, όμως, του ελληνικού στρατού το 1878 ήταν, μάλλον, απογοητευτική, «(...)δεν θα ήτο υπερβολή να είπη τις ότι επαρουσιάζετο αυτόχρονα ημιβάρβαρος(...)».²⁴ Ο αυτοσχεδιασμός ήταν το κατ' εξοχήν σύστημα που εφαρμοζόταν στην οργάνωση των στρατιωτικών πραγμάτων. Την κατάσταση αυτή αποτυπώνει με γλαφυρό τρόπο σε έργο που εκδόθηκε το 1870 στη Ρουμανία παρουσιαζόμενο ως «χειρόγραφον Έλληнос υπαξιωματικού» και ο ανώνυμος εθελοντής της δεκαετίας του 1860 που εγκατέλειψε την άνετη ζωή του στην Κωνσταντινούπολη για να καταταγεί στον ελληνικό στρατό μαγεμένος από το "όραμα" της Μεγάλης Ιδέας και τη γοητεία που αυτή ασκούσε στους Έλληνες, ακόμη και σε αυτούς του εξωτερικού, προσγειώθηκε, όμως, στην σκληρή πραγματικότητα της κατάστασης του ελληνικού στρατού και ολόκληρης της Ελλάδας που δεν ανταποκρινόταν στις προσδοκίες του. Ο ανώνυμος συγγραφέας κατατάχθηκε δεκαοκτώ χρονών ως εθελοντής, προκειμένου να πραγματοποιήσει την επιθυμία που του δημιούργησαν όταν ήταν πολύ μικρός οι Έλληνες διδάσκαλοί του, όταν διηγούνταν σε αυτόν και τους συμμαθητές του, όλοι τους ελληνόπαιδες του εξωτερικού, ιστορίες που παρουσίαζαν ένα μεγαλειώδες πρόσωπο του ελληνικού στρατού.²⁵ Στο έργο περιγράφει τις εμπειρίες από την υπηρεσία του που δεν συνάδουν καθόλου με την πεποίθηση που του είχαν υποβάλλει οι διδάσκαλοί του, ότι ο ελληνικός στρατός ήταν σημαντικός σε μέγεθος και αξία.

Πρώτη του απογοήτευση για το μέγεθος του στρατού αποτέλεσε η διαπίστωση ότι η Ελλάδα δεν διέθετε «συντάγματα πεζικού», αλλά μόνο δύο ίλες που διοικούνταν από ένα ταγματάρχη. Την απογοήτευση του μεγάλωσε το γεγονός ότι στο στρατώνα του ιππικού, την ώρα που πήγε να

²³ Βλ. Έλλη Σκοπετέα, «Οι Έλληνες και οι εχθροί τους. Η κατάσταση του έθνους στις αρχές του εικοστού αιώνα», *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα. Οι απαρχές 1900-1922*, Χατζηιωσήφ Χ. (επιμ.), τ. Α 2, Αθήνα 1999, σελ. 15-21

²⁴ Ε. Στασινόπουλος, ό.π., σελ. 53

²⁵ «(...)στρατός ελληνικός, πυροβόλα εκπυσοκροτούντα εις πρόσταγμα ελληνικών και ιππικών καλπάζον και σείον ελληνικά δόρατα· όλα αυτά εξασκούν απερίγραπτον δύναμιν εις την φαντασίαν των ελληνοπαίδων της Τουρκίας(...)» (Ανωνύμου, *Η στρατιωτική ζωή εν Ελλάδι*, (επιμ. Mario Vitti), Ερμής, Αθήνα 1977, σελ. 5)

παρουσιασθεί, δεν ευρισκόταν σε υπηρεσία κανένας αξιωματικός, παρά μόνο ένας υπαξιωματικός ο οποίος μάλιστα τον συμβούλευσε να μην καταταχθεί, παρουσιάζοντας τη ζωή του στρατιώτη ως βάρος.²⁶ Αλλά και οι εντυπώσεις του για την αξία του στρατού παρόμοιες. Ο τρόπος εκτέλεσης των γυμνασίων και η εν γένει εκπαίδευσή του στρατού επέτειναν και άλλο την απογοήτευση του νεαρού στρατιώτη, που έγινε σχεδόν οργή όταν διαπίστωσε ότι η κύρια απασχόληση του ως στρατιώτη δεν θα ήταν η ενσάρκωση του οράματος της Μεγάλης Ιδέας αλλά η καταδίωξη ληστών. Χαρακτηριστική η διαπίστωσή του, όταν χρειάστηκε να συμμετάσχει σε αυτήν την κύρια απασχόληση του στρατού της εποχής, ότι «(...)ό,τι έπρεπε να με διδάξουν εις το Τάγμα, όσας οδηγίας έπρεπε να με δώση ο επί κεφαλής του αποσπάσματος Λοχίας, αυτά τα έμαθον τυχαίως από απλούν αλλά με χαρακτήρα και συναίσθησιν του καθήκοντος άνθρωπον(...)».²⁷ Η υπηρεσία του στην καταδίωξη των ληστών τον έπεισε για την ελλιπή εκπαίδευση, αλλά και τον ερασιτεχνικό τρόπο ενεργείας του ελληνικού στρατού της εποχής. Αυτό, όμως, που διαδραμάτισε τον καταλυτικό ρόλο στην πλήρη αλλαγή της άποψης του ανώνυμου εθελοντή για τον ελληνικό στρατό ήταν η εμπειρία του για την τύχη των χρημάτων που κατέσχεσαν στην Αταλάντη από ένα τμήμα ληστών και τα οποία απέστειλαν στο υπουργείο στρατιωτικών. Η διαδικασία διανομής των κατασχεμένων, χαρακτηριστικό παράδειγμα της λειτουργίας των υπηρεσιών του στρατού εκείνη την περίοδο, περιγράφεται εύγλωττα από το συγγραφέα με τη φράση «Κλέπτω, κλέπτεις, κλέπτει».²⁸ Η ανιαρή, τέλος, υπηρεσία του στο υπουργείο Στρατιωτικών σε ένα τμήμα που περιγράφεται από το συγγραφέα ως «Μυιγοχαυτικόν τμήμα του Υπουργείου των στρατιωτικών»²⁹, έδωσε τη χαριστική βολή στην επιθυμία του να υπηρετήσει τον ελληνικό στρατό και τον οδήγησε στην απόφαση μετά από την τριετή θητεία του να ξαναεπιστρέψει στο εξωτερικό, πλήρως απογοητευμένος από αυτά που συνάντησε στην πατρίδα του.

Η δύναμη του στρατού το 1878 ανερχόταν μαζί με τη χωροφυλακή σε 12000 άνδρες περίπου. Από αυτούς 8187 ανήκαν στο πεζικό ενώ υπήρχαν μόνο 754 αξιωματικοί. Πέρα από την αριθμητική ανεπάρκεια υπήρχαν σοβαρές ελλείψεις και σε πολεμικό υλικό, τόσο σε όπλα, όσο και σε πυροβόλα που ήταν πολύ παλαιά, ενώ την κατάσταση επιβάρυνε η πολυτυπία στον οπλισμό που αποτελούνταν από 5000 εγχώρια τυφέκια Μυλωνά, τα παλαιά οπισθογεμή Σασεπώ, ενώ το 1877 ξεκίνησε ο εφοδιασμός με νέα τυφέκια

²⁶ Ανωνύμου, *Η στρατιωτική ζωή εν Ελλάδι*, ό.π., σελ. 8-11

²⁷ Στο ίδιο, σελ. 97

²⁸ Στο ίδιο, σελ. 174

²⁹ Στο ίδιο, σελ. 208

Γκρας που δεν είχε ολοκληρωθεί έως τότε.³⁰ Στο πυροβολικό η κατάσταση ήταν χειρότερη, αφού υπήρχαν μόνο τα εμπροσθογεμή πυροβόλα των 12 λιβρών, κατάσταση που βελτιώθηκε κάπως μετά την παραλαβή των πυροβόλων Κρουπ στις αρχές του 1878, που εξόπλιζαν ως δέκα πυροβολαρχίες.³¹ Η δύναμη του ναυτικού ανερχόταν αντίστοιχα σε 1890 άνδρες, με μόνη αξιόμαχη μονάδα το θωρηκτό «Βασιλεύς Γεώργιος», μήκους 61 μέτρων και ταχύτητας 12 κόμβων. Η στρατιωτική αδυναμία δεν προερχόταν, βέβαια, μόνο από τη έλλειψη υλικών εφοδίων όσο και από την έλλειψη οργάνωσης στις υπηρεσίες του στρατού και την ελλιπή εκγύμναση των στρατιωτών. Χαρακτηριστική για τον τρόπο εκπαίδευσης του στρατού την εποχή εκείνη ήταν η έκθεση το 1871 του συνταγματάρχη και μετέπειτα στρατηγού Βασίλειου Σαπουντζάκη: «(...)Εν τούτοις η θεωρητική εκπαίδευσις ουδόλως εγένετο, η δε πρακτική δυστυχώς περιωρίσθη εις μόνας του στρατιώτου τας ασκήσεις, αλλά και ταύτας ατελώς εκτελεσθείσας. Αι ασκήσεις ουλαμού ατελώς και επιπολαίως εγένοντο, η λογχομαχία δεν εδιδάχθη, αι δε ακροβολιστικάι ασκήσεις, αι τόσον αναγκαίαι την σήμερον, ως εκ της τελειοποιήσεως του οπλισμού, εις πεζικόν μάλιστα ελαφρόν και δια χώραν ως την ημετέραν, υπάρχουσι δυστυχώς καθ'ολοκληρίαν εγκαταλελειμμένοι(...)Δυστυχώς άπασαι αι περί θεωρητικής και πρακτικής εκπαιδεύσεως διατάξεις θεωρούνται, φαίνεται, εις τα πεζικά τάγματα τρόπον τινά ως μη υπάρχουσai, πρόχειρος δε δικαιολόγησις της μη εφαρμογής αυτών προβάλλεται...ο μικρός αριθμός των βαθμοφόρων, οίτινες ως εκ ταύτης μένουν παρόντες εν τη έδρα του τάγματος. Εν τούτοις και εκεί όπου αρκετόν υπάρχει προσωπικόν, αι διατάξεις αύται δεν εφαρμόζονται(...)»³²

Επί σειρά ετών οι πολιτικοί και στρατιωτικοί παράγοντες της Ελλάδας πίστευαν ότι αρκεί να δώσουν στους πολίτες όπλα και στολές για να μεταβληθούν αυτόματα σε καλούς στρατιώτες, ενώ η από τον καιρό της ειρήνης εκπαίδευση θεωρούνταν δευτερεύουσα καθόσον, όπως πιστευόταν, η ανδρεία και το πλήθος των μαχητών θα αποτελούσαν τις ασφαλέστερες

³⁰ Τα τυφέκια Μυλωνά ήταν διαμετρήματος 11 χιλιοστών, κατασκευής του 1872 και αγοράστηκαν το 1876. Πήραν το όνομά τους από τον Έλληνα τεχνίτη πυροβολικού Μυλωνά που επινόησε το εν λόγω τυφέκιο, τοποθετώντας ολόσωμο, κεντροφλεγές φυσίγγιο. Τα τυφέκια Σασεπώ (Chassepo) ήταν γαλλικής κατασκευής, διαμετρήματος 11 χιλιοστών, κατασκευής του 1866 και αγοράστηκαν το 1868. Τα τυφέκια Γκρας (Grass) ήταν γαλλικής κατασκευής, διαμετρήματος 11 χιλιοστών, κατασκευής του 1874. (*Ιστορία του ελληνικού στρατού 1821-1997*, ό.π., σελ. 62)

³¹ Τα πυροβόλα Κρουπ ήταν 75 χιλιοστών, γαλλικής κατασκευής (*Ιστορία του ελληνικού στρατού 1821-1997*, ό.π., σελ. 63)

³² ΕΣΒ Θ'Δ', Συνεδρίασις 30, 18/12/1884, σελ. 340. Την έκθεση επικαλέστηκε σε αγόρευση του ο Τρικούπης για να τονίσει την κατάσταση του στρατού πριν από την αναδιοργάνωση που είχε ξεκινήσει η κυβέρνησή του.

εγγυήσεις πολεμικών επιτυχιών.³³ Όλα αυτά στο πλαίσιο ενός αφελούς “δόγματος” που κυριαρχούσε μέχρι τότε και στην ηγεσία του τόπου και στο λαό, τέλεια προσαρμοσμένου στην οικονομική ένδεια της χώρας, που ενώ ήδη επιζητούσε την απελευθέρωση των “αλύτρωτων αδελφών” στο πλαίσιο της Μεγάλης Ιδέας, εντούτοις, πίστευε ότι ένας μελλοντικός πόλεμος με την Οθωμανική αυτοκρατορία θα πραγματοποιούνταν στα πρότυπα της επανάστασης του 1821 και θα στηρίζονταν σε αντάρτικα σώματα και σε εθελοντές που θα υποκινούσαν τις εξεγέρσεις στις αλύτρωτες περιοχές.

Στον τύπο της εποχής αντανακλάται με ξεκάθαρο τρόπο αυτή η θέση με αφορμή τις εξελίξεις που επέφερε στην περιοχή το 1878 ο ρωσοτουρκικός πόλεμος και η δημιουργία της βουλγαρικής ηγεμονίας. Από τη μια πλευρά οι εφημερίδες καλούν την επίσημη ελληνική ηγεσία σε δράση: «(...)Επί του προκειμένου πας δισταγμός αμφίρροπος είνε έγκλημα· παν δε κίνημα μη παρουσιάζον όλην την Ελλάδα συγχρόνως απ’ άκρου εις άκρον ετοιμήν να θυσιασθή , αν κλεισθή ειρήνη πριν χαραχθώσι τα μεγάλα οριά της , δεν θα έχη χαρακτήρα ελληνικής εξεγέρσεως και θα ήνε επιζήμιον(...) Πας όστις , μη συναποφασίζων, ότι δια πάσης πολεμικής εξεγέρσεως θέλει δικυβευθή συγχρόνως και όλη η Ελλάς, μη λαμβάνων δε υπ’ όψιν του, ότι και μετά την ειρήνην η Ελλάς πρέπει να ήνε εκτεθειμένη εις πόλεμον, πας τοιούτος παρορμών όμως νυν και θέλων να ωθή εις επανάστασιν, πράττει κακόν(...)» αρθρογραφεί, λίγο πριν τη συνθήκη του Αγίου Στεφάνου η εφημερίδα «Εφημερίς».³⁴ Στο ίδιο πνεύμα και η εφημερίδα «Αλήθεια» κατηγορεί όσους κηλιδώνοντας το ελληνικό όνομα, ειρωνευόμενοι ή εκφοβίζοντες αποθάρρυναν τους Έλληνες από την ανάληψη ενεργειών κηρύττοντας ότι η Ελλάδα θα ήταν χαμένη αν έκανε κάποια πολεμική κίνηση. Σύμφωνα με την άποψη της ίδιας την εφημερίδας «(...)οι δειλοί και άνανδροι, οι μη έχοντες ελληνικόν αίμα εις τας φλέβας των, οι μηδέποτε επί σμικρόν υπέρ της αναστάσεως της Ελλάδος θυσιάσαντες απέλθετε εις ξένην γην δια να μη φοβηθήτε αν μικρόν τι χάσετε(...)».³⁵ Με ανάλογο τρόπο τοποθετείται και ο «Χρόνος» μετά τη συνθήκη του Βερολίνου, όταν διεκδικείται, από την Ελλάδα, η Θεσσαλία.³⁶

³³ Ε. Στασινόπουλος, ο.π.,σελ.48

³⁴ *Εφημερίς*, 10/1/1878

³⁵ *Αλήθεια*, «Η τύχη μας ευνοεί», 2/9/1878

³⁶ «(...) Καθ’ όλην την γραμμήν της παρ’ ημών αμφισβητούμενης γης η Τουρκία τοποθετεί ισχυράς δυνάμεις, και πολεμοφόδια και τροφάς εν αφθονία κομίζει. Ποίον άραγε εχθρόν προτίθεται να αντικρούση κατά την προσδιωριθείσεν γραμμήν της παρά της Ελλάδος διεκδικούμενης γης. Δεν έχομεν ανάγκην πλειοτέρων εξηγήσεων ή οδηγιών: Τα πράγματα λίαν ευγλώτως λαλούσι, και οι δυνάμενοι οφείλουσι καλώς να σκεφθώσι και συντόμως να εργασθώσιν. Αι πληροφορίες ημών εισίν ακριβείς και δεν δυνάμεθα ν’ αμφιβάλλωμεν, ότι και οι διοικούντες τα της πατρίδος, εν πλήρει γνώσει των έργων της γείτονος χώρας διατελούσιν.

Από την άλλη, όμως, πλευρά είναι εμφανής η προτεραιότητα που δίνουν οι εφημερίδες όχι σε οργανωμένη στρατιωτική επιχείρηση αλλά σε δράση ανάλογη με την επανάσταση του 1821. Σύμφωνα με την εφημερίδα «Λαός», η νικηφόρα επέλαση των ρωσικού στρατού εναντίον του αντίστοιχου της Οθωμανικής αυτοκρατορίας, είχε δημιουργήσει τις συνθήκες, τις οποίες θα έπρεπε να εκμεταλλευτεί η Ελλάδα για να επιφέρει με την σειρά της το τελειωτικό πλήγμα στους Οθωμανούς. Η ατολμία, δε, που επιδείκνυαν, σύμφωνα με την εφημερίδα, οι κυβερνήτες της Ελλάδας για να εκμεταλλευτούν την ευνοϊκή συγκυρία, θα τους δημιουργούσε τύψεις από τις οποίες ουδέποτε θα μπορούσαν να ξεφύγουν.³⁷ Έτσι η εν λόγω εφημερίδα καλούσε τον λαό της Ελλάδας, ανταποκρινόμενος στο ένδοξο παρελθόν του, αλλά και στην ευκαιρία που δημιουργούσαν για τον ελληνισμό οι συνθήκες, να λάβει από μόνος του πρωτοβουλία ώστε να μην επιτρέψει να τον αμαυρώσουν «(...)νάνοι πολιτικοί δια της αβουλίας, νωθρότητος και δειλίας των(...)». Την ίδια χρονική στιγμή προέτρεπε και τους υπόδουλους Έλληνες να αναλάβουν αντίστοιχη δράση: «(...)Έλληνες των υπό δουλείαν αδελφών χωρών αποσείσατε τον καταπιέζοντα υμάς ζυγόν, κατασυντρίψατε την καταδυναστεύουσαν υμάς τυραννίαν(...)Κατέλθετε εις την πάλην μετά της εμπρεπούσης εις άνδρας και έλληνας πίστεως και θάρρους· νυν ο αγών είναι υπέρ των όλων. Πάσα βραδύτης επιταχύνει την αυτοκτονίαν ής προτιμώτερος είναι ο εν τοις πεδίοις της δόξης και του μεγαλείου υπέρ πατρίδος θάνατος(...)».³⁸ Στο ίδιο πλαίσιο η εφημερίδα «Αλήθεια», καλούσε τους «γενναιότερους μαχητάς και ελευθεριωτέρους πατριώτας» να μιμηθούν τα κατορθώματα των αγωνιστών του 21.³⁹

Εάν διατελούσιν εν αγνοία εισέτι η ευθύνη άπασα επ' αυτών έσται(...)».(*Χρόνος* , «*Πολιτικόν δελτίον*», 18/ 11/1878)

³⁷ «(...)Νικηφόροι αι ρωσικαί στρατιαί ήλασαν ήδη δια της ελληνικωτάτης Θράκης εις την βασιλίδα των πόλεων, όπως εκεί δώσωσι το τελευταίον κτύπημα κατά της ασιατικής τυραννίας. Πόσον θλίβεται η καρδιά παντός έλληνος ότε ακούει όπι αι από του βορρά κατελθούσαι στρατιαί προώρισται να πραγματοποιηθώσι το μέγα αυτού όνειρον την επί της επταλόφου αναστήλωσιν του σταυρού. Κυβερνήται της Ελλάδος, το φάσμα αυτού αιωνίως θα καταδιώκη υμάς, ως τον Ορέστην εβασάνιζον αι ερινύες, ου ω θα βασανίζη υμάς και το αιματόφυρτον αυτού φάσμα· δεν θα ευρίσκετε δε ούτε εις τον ουρανόν ούτε εις την γην ησυχίαν, αλλ' ουδέ και εις αυτόν τον άδην· την ησυχίαν και την γαλήνην θα απολέσητε δια παντός(...)» (*Λαός* , «*Εγερθήτε*», 9/1/1878)

³⁸ *Λαός*, «*Εγερθήτε*», 9/1/1878

³⁹ «(...)Η παρούσα γενεά οβολόν δεν συνεισέφερε δια τον πόλεμον, η παρούσα γενεά ρανίδα αίματος δεν έχυσεν δια τον ελληνισμόν(...)Πρέπει να πληρώση δια την ελευθερία της, δια την δικαιοσύνην, ής απολαύει, και τον εθνισμόν εφ' ώ καυχάται.Πρέπει να φλεβοτομηθή δια να εκτιμήση το τι σημαίνει η ανεξαρτησία(...)Η Ελλάδα έχει γενναιότερους μαχητάς και ελευθεριωτέρους πατριώτας(...)Ο πόλεμος παντού και πάντοτε ανέδειξε τους μεγάλους άνδρας, η δε ειρήνη τους χαμερπείς χαρακτήρας, τους ασυνειδητους κόλακας και τους ποταπούς δημοκόπους. Η Ελλάς ζητεί τον ηγέτην της και θα τον εύρη εις τον πόλεμον, εις εκείνον τον ιερόν υπέρ της απελευθερώσεως των αδελφών μας πόλεμον εν τω μέσω πτωμάτων(...) Η πατρίς του Καραϊσκού και Βότσαρη του Τζαβέλα και Ολυμπίου είνε

Ο αριθμητικά μικρός, αγύμναστος, ασχολούμενος, κυρίως, με έργα αστυνόμευσης και, πάνω από όλα, δέσμιος των πελατειακών σχέσεων στρατός απείχε, εντούτοις, πάρα πολύ από το να θεωρείται σύγχρονος και επαγγελματικός ώστε να αποτελεί αξιόλογη μάχιμη δύναμη. Ακόμα και αν γινόταν επιστράτευση και συγκεντρωνόταν μεγάλος αριθμός στρατιωτών, η ύπαρξη αυτού του μεγάλου στρατού δεν θα σήμαινε αυτόματα και τη δημιουργία αξιόμαχων ενόπλων δυνάμεων καθώς ο στρατός στερούνταν επαρκούς αριθμού ικανών και άρτια εκπαιδευμένων στελεχών. Το πρόβλημα της μεγάλης έλλειψης μορφωμένων στελεχών που θα μπορούσαν να αναλάβουν την αναδιοργάνωσή του στρατού ήταν πράγματι μεγάλο. Ο ελληνικός στρατός αποτελούνταν από στελέχη που προέρχονταν σχεδόν όλοι από το στράτευμα. Όπως και σε όλες τις δημόσιες υπηρεσίες επικρατούσε και στο στρατό ο κομματισμός που επηρέαζε όλο το στράτευμα, από τους στρατηγούς μέχρι τους οπλίτες. Οι μαζικές από τη μια πλευρά προαγωγές των εκάστοτε “ημέτερων” και από την άλλη η στασιμότητα των υπολοίπων εξαφάνιζε την πειθαρχία και κατέστρεφε την οργανωτική δομή των στρατιωτικών σωμάτων με τεράστιες συνέπειες στη σωστή λειτουργία τους. Τα περισσότερα στελέχη του ελληνικού στρατού, εκτός της κομματικοποίησης και της αμορφωσιάς τους, δεν είχαν καμία επαγγελματική πείρα. Τα γυμνάσια και οι ασκήσεις ήταν σχεδόν ανύπαρκτα και έτσι οι αξιωματικοί συγκεντρώνονταν στις πόλεις επιδιδόμενοι ανεμπόδιστοι στις κομματικές τους δραστηριότητες, με μόνη στρατιωτική εμπειρία την σποραδική καταδίωξη ληστών. Πέρα, όμως, από την έλλειψη καταρτισμένων στελεχών παρουσιαζόταν και παντελής έλλειψη σύγχρονης στρατιωτικής οργάνωσης. Κάθε στρατηγικός ελιγμός ήταν αδύνατος με βάση την τότε συγκρότησή του σε τάγματα, ενώ ο συντονισμός των όπλων (πεζικό, πυροβολικό, μηχανικό) ήταν ανύπαρκτος.

Η ανάγκη αναδιοργάνωσής του στρατού έμοιαζε για πρώτη φορά τόσο πρόδηλη. Η ανεπάρκεια των ελληνικών ενόπλων δυνάμεων κατέστησε εκ των πραγμάτων δυσχερή την οποιαδήποτε πρωτοβουλία της ελληνικής πολιτικής και την οδήγησε αναπόφευκτα σε αβεβαιότητα και αναποφασιστικότητα, αποδυναμώνοντας έτσι κάθε σκέψη προσάρτησης εδαφών πέρα από τη Θεσσαλία, για παράδειγμα στη Μακεδονία. Απομακρυνόταν, επίσης, κάθε ενδεχόμενο πιο δυναμικής αντιμετώπισης του κρητικού ζητήματος που ήδη είχε αναδυθεί σε μείζον ζήτημα της ελληνικής εξωτερικής πολιτικής. Αυτό ήταν κάτι που οι συνθήκες απαιτούσαν να αλλάξει. Την ίδια χρονική στιγμή ο γαλλοπρωσικός πόλεμος του 1870 αλλά και ο

αλυσσοδεμένη και ημείς έχοντες μάλιστα αρρωγόν της Ευρώπην να τρέχωμεν εις τα θέατρα και τας εξοχάς(...)». (Αλήθεια, «Εις τα πρόθυρα ο πόλεμος», 1/9/1878)

ρωσοτουρκικός του 1877-78 κατέδειξαν ότι η τεχνολογική πρόοδος απαιτούσε, σε παγκόσμια κλίμακα, την «ύπαρξη ενός πιο “επαγγελματικού” στρατού».⁴⁰ Οι μεταβολές που προκαλούσαν η τεχνολογική πρόοδος και η συνεχής αλλαγή των τεχνικών δημιουργούσαν αναπόφευκτα ερωτηματικά για τη μορφή και το ρόλο των μελλοντικών στρατών. Η βελτίωση του πυροβολικού και η εφεύρεση των αυτόματων όπλων δημιούργησε την ανάγκη βιομηχανοποίησης του στρατού και επέτεινε τη σύνδεση του με το παραγωγικό δυναμικό της κοινωνίας. Το ατμόπλοιο και ο σιδηρόδρομος επέτρεπαν πλέον την κινητοποίηση πολυάριθμων στρατιωτικών σωμάτων που μόνο η γενική επιστράτευση μπορούσε να συγκεντρώσει.⁴¹ Ήταν φανερό, λοιπόν, ότι οι εποχές του κλεφτοπόλεμου και του πολέμου “συμμοριών” είχαν περάσει ανεπιστρεπτί και η ελληνική πολιτική ηγεσία το είχε συνειδητοποιήσει κατά τον πιο επώδυνο τρόπο στην ανατολική κρίση του 1878 και στα περιθώρια που της παρέιχε ο στρατός για διπλωματικούς ελιγμούς. Από την άλλη πλευρά, ένας αξιόμαχος στρατός θα αποτελούσε ένα τεκμήριο ισχύος, καθιστώντας την Ελλάδα άξιο εταίρο σε οποιοδήποτε διπλωματικό στρατόπεδο δημιουργούνταν. Κάτω από αυτές τις συνθήκες και με δεδομένο ότι η προσφυγή στα όπλα ως μέσο διαχείρισης του εθνικού ζητήματος ήταν πολύ πιθανή, οι ελληνικές κυβερνήσεις αντιλήφθηκαν ότι η δημιουργία ενός αξιόμαχου και σύγχρονου στρατού αποτελούσε μονόδρομο. Απαιτούνταν, λοιπόν, μακροχρόνια στρατιωτική προπαρασκευή που να ανταποκρίνεται στις νέες συνθήκες για να δημιουργηθεί πραγματικός τακτικός στρατός, που θα ήταν παράλληλα άρτια εξοπλισμένος και εκπαιδευμένος.

Σε αυτό το πλαίσιο, πολύ σημαντικό ήταν το γεγονός ότι σύσσωμη η πολιτική ηγεσία της Ελλάδας αναγνώριζε την ανάγκη ενίσχυσης του στρατού. Είναι, ίσως, από τις ελάχιστες περιπτώσεις που οι πολιτικοί που συγκροτούσαν την συμπολίτευση και την αντιπολίτευση, εναλλασσόμενοι, σε μικρά σχετικά διαστήματα σε αυτούς τους ρόλους, επέδειξαν απόλυτη σύμπνοια στην ανάγκη αναδιοργάνωσης του στρατού. Μπορεί να υπήρξαν διαφωνίες για τον τρόπο, πάντως ο στόχος της αναμόρφωσης του στρατού υπήρξε αδιαπραγμάτευτος. Χαρακτηριστική είναι η παραδοχή της αδυναμίας της Ελλάδας λόγω έλλειψης επαρκούς στρατιωτικής προπαρασκευής από τον Θεόδωρο Δεληγιάννη, υπουργό εξωτερικών και αντιπρόσωπο της Ελλάδας στο συνέδριο του Βερολίνου ότι «(...)μέχρι του 1877, ότε εξερράγη ο

⁴⁰ Γιώργος Μαργαρίτης, «Οι πόλεμοι», *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα 1900-1922. Οι απαρχές*, Χατζηιωσήφ Χ. (επιμ.), τ. Α 2, Αθήνα 1999, σελ. 150

⁴¹ Γιώργος Μαργαρίτης, «Οι λυτρωτές των αλύτρωτων αδελφών: Πολιτικές, οικονομικές και ιδεολογικές παράμετροι της πολεμικής προετοιμασίας της χώρας (1881 – 1897)», *Ο Χαρίλαος Τρικούπης και η εποχή του*, επιμ. Κ. Αρώνη – Τσίχλη, Λ. Τρίχα, Παπαζήσης, Αθήνα 2000, σελ. 108

ρωσοτουρκικός πόλεμος, ουδείς ανεμνήσθη της αναπτύξεως της στρατιωτικής δυνάμεως της χώρας(...)».⁴² Στο ίδιο πλαίσιο, επίσης, και το σχόλιο την ίδια περίοδο του Αλέξανδρου Κουμουνδούρου: «Και ενθυμούμαι, κύριοι, την αγωνίαν, την οποίαν εδοκιμάζομεν εις την οικουμενική»⁴³ πιστεύω, δε, ότι δεν αποκαλύπτω μυστήρια λέγων ταύτα· ενθυμούμαι την στενοχώριαν, την οποία είχομεν, όταν εις την ιδέαν, ότι πρέπει να ενεργήσωμεν συντεταγμένοι, απηντών εν τοις πράγμασι το ασύντακτον, και εβλέπομεν, ότι αδύνατος ήτο η άμεσος σύνταξις».⁴⁴ Πιο χαρακτηριστική, όμως, ήταν η τοποθέτηση του επιφανέστερου στρατιωτικού βουλευτή της εποχής, στρατηγού Π. Κορωναίου,⁴⁵ που θεωρεί ότι η πολεμική προπαρασκευή της χώρας ήταν ανεπαρκής επειδή γινόταν σπασμωδικά και χωρίς προγραμματισμό: «(...)Παρουσιάζεται η ανάγκη να αυξήσωμεν τας δυνάμεις μας· αμέσως και πυρετωδώς νομοθετούμεν και στρατολογούμεν άνδρας, αγοράζομεν όπλα, πολεμοφόδια και λοιπά, μεταθέτομεν τον ναύσταθμον, αγοράζομεν πλοία άνευ σχεδίου μεμελετημένου· άμα δε παύση η ανάγκη επιπίπτουμεν και τουναντίον τα κόπτομεν όλα, χωρίς να σκεφθώμεν, ότι ημπορούμεν να ευρεθώμεν εκ νέου εις τας αυτάς περιστάσεις(...)».⁴⁶

3. Το πρότυπο των ευρωπαϊκών στρατών

3.1 Οι κυριότερες στρατιωτικές δυνάμεις και η κατάσταση τους πριν τον γαλλοπρωσικό πόλεμο

Οποιαδήποτε προσπάθεια για αναδιοργάνωση του ελληνικού στρατού δεν μπορεί φυσικά να μελετηθεί χωρίς να ληφθούν υπόψη αντίστοιχες προσπάθειες που συνέβησαν στον ευρωπαϊκό χώρο κατά τον 19^ο αιώνα και τις αρχές του 20^{ου}. Το ελληνικό κράτος ήταν φυσιολογικό να αναζητήσει στους ισχυρούς ευρωπαϊκούς στρατούς της εποχής πρότυπα για τη συγκρότηση και την οργάνωση του δικού του στρατού. Οι κυριότερες στρατιωτικές δυνάμεις στην ηπειρωτική Ευρώπη, που αποτέλεσαν πρότυπο όχι μόνο για τον ελληνικό, αλλά και όλους σχεδόν τους ευρωπαϊκούς

⁴² ΕΣΒ Η'Α', Συνεδρίασις 83, 4/3/1880, σελ. 799

⁴³ Εννοεί την οικουμενική κυβέρνηση του 1877 υπό τον Κωνσταντίνο Κανάρη.

⁴⁴ Εννοεί την άμεση συγκρότηση του στρατού. ΕΣΒ Η'Α', Συνεδρίασις 107, 9/4/1880, σελ. 1143

⁴⁵ Ο στρατηγός Πάνος Κορωναίος, ανεξάρτητος τότε βουλευτής Κυθήρων και πρώην υπουργός στρατιωτικών γεννήθηκε στην Κωνσταντινούπολη το 1809 και κατατάχθηκε εθελοντικά στο στρατό του Φαβιέρου. Αποφοίτησε από τη Σχολή Ευελπίδων και ήταν ένας από τους ηγέτες της επανάστασης του 1862 που οδήγησε στην έξωση του Όθωνα. Το 1866 συμμετείχε ως ηγετικό στέλεχος στην εξέγερση της Κρήτης, ενώ από το 1868 εκλεγόταν βουλευτής. Πέθανε το 1899.

⁴⁶ ΕΣΒ Η'Α', Συνεδρίασις 85, 6/3/1880, σελ. 835

στρατούς κατά την διάρκεια του 19^{ου} αιώνα, ήταν η Πρωσία (και η διάδοχός της, μετά τον γαλλοπρωσικό πόλεμο του 1870-71, Γερμανία) και η Γαλλία. Σε αυτές τις δύο δυνάμεις προσέτρεχαν τα ευρωπαϊκά κράτη, ανάμεσά τους και η Ελλάδα, για αναζήτηση βοήθειας στις προσπάθειές τους για αναβάθμιση των στρατιωτικών τους δυνατοτήτων, με την πρακτική συνήθως της πρόσκλησης έμπειρων αξιωματικών για παροχή τεχνογνωσίας, αλλά και με την αποστολή νέων αξιωματικών στις στρατιωτικές ακαδημίες των χωρών αυτών για μετεκπαίδευση στις νέες πολεμικές τακτικές και μεθόδους. Η παροχή προτύπων δεν εξαντλούνταν φυσικά μόνο σε θέματα οργάνωσης και στρατιωτικής εκπαίδευσης για μάχη, αλλά και σε θέματα μέριμνας, με χαρακτηριστικότερο παράδειγμα τον καθορισμό των στολών. Μέχρι τον γαλλοπρωσικό πόλεμο του 1870-71 ο στρατός που κατά κύριο λόγο αποτελούσε το πρότυπο των υπολοίπων στην Ευρώπη ήταν ο γαλλικός. Η άνετη γερμανική επικράτηση στο γαλλοπρωσικό πόλεμο, όμως, κατέστησε τη νεοσύστατη αυτοκρατορία της Γερμανίας, υπό την ηγεσία της Πρωσίας, τη μεγαλύτερη στρατιωτική δύναμή, αλλάζοντας τα μέχρι τότε δεδομένα. Μετά το 1871 οι γερμανικές στρατιωτικές ιδέες και πολιτισμός εκτόπισαν τις αντίστοιχες γαλλικές ως μοντέλο μίμησης, από την ύπαρξη γενικού επιτελείου και την υποχρεωτική στρατιωτική θητεία μέχρι τον τρόπο κουρέματος των Γερμανών στρατιωτών, τις στολές και τα κράνη τους.⁴⁷ Η Ελλάδα φυσικά δεν μπορούσε να αποτελέσει εξαίρεση, με πιο χαρακτηριστικό παράδειγμα την καθιέρωση το Νοέμβριο του 1878 από την τότε κυβέρνηση Κουμουνδούρου της καθολικής υποχρεωτικής στράτευσης, στο πρότυπο της πρωσικής / γερμανικής υποχρεωτικής στρατιωτικής θητείας. Η υπηρεσία στον ελληνικό στρατό οριζόταν στα τρία έτη στον ενεργό, έξι για την εφεδρεία και δέκα για την εθνοφρουρά. Η διάρκεια της υποχρεωτικής στρατιωτικής θητείας στον ελληνικό στρατό γνώρισε μετά την καθιέρωσή της και καθ' όλη τη διάρκεια του 19^{ου} αιώνα αρκετές αυξομειώσεις που υπαγόρευαν από τη μια πλευρά τα αλυτρωτικά οράματα του ελληνικού κράτους και από την άλλη η άσχημη οικονομική του κατάσταση. Σε καμία, όμως, περίπτωση δεν αμφισβητήθηκε η αναγκαιότητα ύπαρξής της.⁴⁸ Η δημιουργία, επίσης, του θεσμού της Γενικής Διοίκησης του στρατού το 1900, που αφαιρούσε τις στρατιωτικές ευθύνες από τα χέρια της εκτελεστικής εξουσίας και του υπεύθυνου υπουργού των Στρατιωτικών και τις παρέδιδε στον Γενικό Διοικητή, σε συνάφεια με την καθιέρωση το 1904 του Γενικού Επιτελείου της Γενικής Διοίκησης, είναι άμεσα

⁴⁷ Stephen Badsey, *The Franco-Prussian War 1870-1871*, Osprey, UK, 2003, σελ.87

⁴⁸ Σε επόμενα σχετικά κεφάλαια της παρούσας εργασίας θα αναφερθούμε εκτενώς στην καθιέρωση της υποχρεωτικής στρατιωτικής θητείας στον ελληνικό στρατό από την κυβέρνηση Κουμουνδούρου το 1878 και την προβληματική που αναπτύχθηκε έπειτα σχετικά με την διάρκεια της στο πλαίσιο που παρείχαν οι οικονομικές δυνατότητες του ελληνικού κράτους.

επηρεασμένη από τον τρόπο οργάνωσης του γερμανικού στρατού. Σημαντικό γεγονός αποτελεί, επίσης, το ότι ο πρώτος Γενικός Διοικητής του στρατού διάδοχος Κωνσταντίνος είχε εκπαιδευτεί στη στρατιωτική ακαδημία του Βερολίνου.⁴⁹ Είναι, επίσης, χαρακτηριστικό ότι ενώ η Ελλάδα ακολούθησε από την απαρχή της δημιουργίας του τακτικού της στρατού το γαλλικό πρότυπο στολής και το διατήρησε καθ' όλη την διάρκεια του 19^{ου} αιώνα, το 1877 καθιερώθηκε για πρώτη φορά ως μικρή στολή των αξιωματικών το αυστριακού τύπου χιτώνιο που κούμπωνε μπροστά με αφανή κουμπιά.⁵⁰ Ο Τρικούπης βέβαια όταν, ως Πρωθυπουργός, αποφάσισε τη δεκαετία του 1880 να προσκαλέσει στην Ελλάδα ξένες στρατιωτικές αποστολές για την υποβοήθηση της αναδιοργάνωσης του ελληνικού στρατού, αλλά και του ναυτικού, απευθύνθηκε στη Γαλλία τόσο με την πρόσκληση του στρατηγού Βοσσέρ για υποβοήθηση του ελληνικού στρατού, όσο και του ναυάρχου Λεζέν για το ναυτικό. Την ίδια περίπου χρονική περίοδο η γερμανική αυτοκρατορία είχε αναλάβει τον αντίστοιχο ρόλο στην παραπαίουσα οθωμανική αυτοκρατορία. Εκτενής αναφορά στις γαλλικές αποστολές των Βοσσέρ και Λεζέν πραγματοποιείται σε επόμενα σχετικά κεφάλαια της μελέτης όπου, μεταξύ των άλλων, επιχειρείται συνοπτική προσπάθεια διερεύνησης των αιτίων της προτίμησης στη γαλλική αποστολή. Θα γίνει αναφορά, επίσης, και σε μεταγενέστερες των αποστολών Βοσσέρ και Λεζέν συζητήσεις για την πρόσκληση ξένων αποστολών, όπου πολλοί θα εκφράζουν την ένθερμη προτίμησή τους σε πρόσκληση Γερμανών αξιωματικών.⁵¹

Στο πλαίσιο της παρούσης μελέτης, κρίνεται έτσι ιδιαίτερα δόκιμη μια σύντομη αναφορά στις προσπάθειες αναδιοργάνωσης στους στρατούς των

⁴⁹ Σε επόμενα σχετικά κεφάλαια θα αναφερθούμε εκτενώς τόσο στη δημιουργία της Γενικής Διοίκησης, όσο και στο έργο της επισημαίνοντας το σημαντικό ρόλο που διαδραμάτισε στην οργάνωση και λειτουργία της ο πρώτος Γενικός Διοικητής διάδοχος Κωνσταντίνος,

⁵⁰ ΔΙΣ, *Ιστορία του ελληνικού στρατού 1821-1997*, Αθήνα 1997, σελ. 115. Το 1828, η στολή του τακτικού στρατού εξομοιώθηκε με αυτή του γαλλικού στρατού, εκτός από τα ελαφρά τάγματα που εξακολουθούσαν να φοράνε την παραδοσιακή ελληνική ενδυμασία. (Στο ίδιο σελ.21) Η τήρηση του γαλλικού μοντέλου διατηρήθηκε με μικρές παραλλαγές που προσαρμόζονταν κατά κύριο λόγο σε αντίστοιχες τροποποιήσεις του γαλλικού στρατού, όπως για παράδειγμα το 1885 όπου καθιερώθηκε νέο πηλίκιο με κυρτό γέισο γαλλικού τύπου της νεώτερης εποχής. (Στο ίδιο, σελ. 73). Το 1908 καθιερώθηκε βέβαια για πρώτη φορά και στην Ελλάδα η χακή στολή ως μοναδική στολή για τους οπλίτες και ως στολή ασκήσεων και εκστρατείας για τους αξιωματικούς.(Στο ίδιο, σελ.115). Η χακή στολή είχε εισαχθεί για πρώτη φορά στον στρατό της Μεγάλης Βρετανίας το 1902 επειδή ήταν πολύ εύχρηστη. (Haswell Miller, *Vanished armies*, Shire Publications, Oxford 2009, σελ. 9). Η αλήθεια είναι ότι οι στολές της γερμανικής αυτοκρατορίας ποίκιλαν σε χρώματα και σχέδια λόγω των πολλών διαφορετικών κρατών που την σχημάτισαν μέχρι να καθιερωθεί το 1910 η γνωστή γκρι στολή.(Στο ίδιο, σελ 44)

⁵¹ Για την αποστολή Βοσσέρ βλ. παρακάτω σελ. 87-106. Για τη ναυτική αποστολή Λεζέν βλ. σελ. 164-166. Για ανάλογες συζητήσεις σε μεταγενέστερο χρόνο, όπου είναι σαφές πλέον ότι η γερμανική αυτοκρατορία θεωρούνταν στα τέλη του 19^{ου} αιώνα η αδιαμφισβήτητα μεγαλύτερη στρατιωτική δύναμη στην Ευρώπη βλ. παρακάτω σελ. 374-380

δύο μεγάλων αυτών ευρωπαϊκών δυνάμεων κατά τη διάρκεια του 19^{ου} αιώνα με αναπόφευκτο κέντρο αναφοράς των προσπαθειών αυτών τον γαλλοπρωσικό πόλεμο.

3.1.1 Το Πρωσικό σύστημα κατάταξης και η οργάνωση του πρωσικού στρατού

Η Πρωσία ήταν από τις πρώτες δυνάμεις που συνειδητοποίησε τις αλλαγές των συνθηκών στις αρχές του 19^{ου} αιώνα και την ανάγκη δημιουργίας ισχυρού μόνιμου στρατού και πολύ νωρίς καθιέρωσε την υποχρεωτική θητεία. Ήδη από το 1814 κάθε άνδρας πάνω από τα 20 έτη υποχρεούνταν να υπηρετήσει τριετή θητεία στον ενεργό στρατό και στη συνέχεια δύο έτη ως έφεδρος. Έτσι συγκροτούνταν ο κύριος στρατός από άνδρες που δεν ξεπερνούσαν τα 25 έτη. Μετά τα 25 έτη ο στρατιώτης ανήκε για επτά έτη στην πολιτοφυλακή (Landwehr) και ακολούθως για άλλα επτά έτη στην δεύτερη “γραμμή” της πολιτοφυλακής. Η πολιτοφυλακή δημιουργήθηκε το 1813, διέθετε αξιωματικούς κυρίως από την μεσαία τάξη και λειτουργούσε ως φιλελεύθερο αντίβαρο στους συντηρητικούς πολιτικούς της Πρωσίας. Τέλος, μετά την ηλικία των σαράντα ετών, ο στρατιώτης, κατατάσσονταν στην εφεδρεία (Landstrum).⁵²

Όσον αφορά τον γεωγραφικό διαχωρισμό του στρατεύματος (που παρέμεινε σχεδόν ο ίδιος μέχρι το 1939), ο πρωσικός στρατός ήδη από το 1830 ήταν οργανωμένος σε ένα σώμα στρατού φυλάκων και γρεναδιέρων και 8 σώματα στρατού: Το 1^ο στην ανατολική Πρωσία, το 2^ο στην Πομερανία, το 3^ο στο Βραδεμβούργο, το 4^ο στην Πρωσική Σαξονία, το 5^ο στη δυτική Πρωσία, το 6^ο στη Σιλεσία, το 7^ο στη Βεστφαλία, και το 8^ο στην Ρηνανία. Το κάθε σώμα αποτελούνταν από δύο μεραρχίες πεζικού αποτελούμενες από 2 ταξιαρχίες και μια μεραρχία ιππικού αποτελούμενη από δύο ταξιαρχίες. Η κάθε ταξιαρχία πεζικού αποτελούνταν από 2 συντάγματα, το δεύτερο από τα οποία θα επανδρωνόταν σε περίπτωση κινητοποίησης και από πολιτοφύλακες.⁵³ Όσον αφορά το ιππικό, η κάθε ταξιαρχία αποτελούνταν από δύο συντάγματα που επανδρώνονταν σε περίπτωση κινητοποίησης από την πρώτη “γραμμή” της πολιτοφυλακής. Κατά αυτόν τον τρόπο τον πρωσικό στρατό σε περίπτωση πολέμου αποτελούσαν ο κανονικός στρατός και η πρώτη “γραμμή” πολιτοφυλάκων, ενώ οι υπόλοιποι παρέμεναν σαν εφεδρείες. Το κάθε σύνταγμα σε αντίθεση με την εποχή που προηγήθηκε των

⁵² Albert Seaton, *The army of the German Empire 1870-1988*, Osprey publishing, UK, 1973, σελ. 7

⁵³ Στο ίδιο, σελ. 7

ναπολεόντειων πολέμων αποτελούνταν πλέον από τρία τάγματα (αντί για δύο). Με αυτόν τον τρόπο υπολογιζόταν ότι ο στρατός της Πρωσίας θα έφθανε στον αριθμό των 130.000 περίπου, αριθμός που σε περίπτωση κινητοποίησης μπορούσε άμεσα να διπλασιασθεί.⁵⁴

Η Πρωσία έδειχνε, εντούτοις, μέχρι το 1850 η πιο αδύναμη από τις μεγάλες δυνάμεις. Όταν το 1862 ο Βίσμαρκ διοριζόταν από τον Βασιλιά Γουλιέλμο ως πρωθυπουργός της Πρωσίας, ο ενεργός στρατός της αποτελούνταν από 130.000 στρατιώτες κυρίως τριετούς θητείας. Το 1858 ο στρατηγός Χέλμουτ Καρλ Φον Μόλτκε διορίσθηκε ως Αρχηγός του πρωσικού γενικού επιτελείου και την επόμενη χρονιά ο στρατηγός Αλβέρτος Φον Ρουν (Roos), υπουργός πολέμου. Ο τελευταίος προσέδωσε στον πρωσικό στρατό και τις αξίες του κεντρικό ρόλο στις εθνικές φιλοδοξίες και ανησυχίες και προσπάθησε να δημιουργήσει έναν αξιόμαχο στρατό θέτοντας την πολιτοφυλακή κάτω από τον έλεγχο του στρατού. Αυτό συνέφερε τα σχέδια του Βίσμαρκ για να υπερνικήσει τους πολιτικούς του αντιπάλους. Ο Μόλτκε, από την πλευρά του, προσπάθησε, κατ' αρχάς, να καταστήσει το γενικό επιτελείο μια επαγγελματική ελίτ. Ασχολήθηκε, παράλληλα, με το πώς θα επιταχύνει την ανάκληση των εφεδρειών σε περίπτωση επιστράτευσης για πόλεμο αλλά και με την δημιουργία ενός ειδικού τμήματος σιδηροδρομικής γραμμής που θα εξασφάλιζε την ταχεία μεταφορά των στρατιωτικών δυνάμεων για την έγκαιρη ανάπτυξή τους. Υπό την ηγεσία του Μόλτκε οι αξιωματικοί του γενικού επιτελείου έγιναν γνωστοί στον πρωσικό στρατό με το προσωνύμιο ημίθεοι, ονομαστοί για την σκληρότητά τους, αλλά και τον άριστο επαγγελματισμό τους.⁵⁵

Το 1867 αποφασίστηκε να γίνει αναδιοργάνωση του πρωσικού στρατού και αλλαγές στην στρατιωτική θητεία, προκειμένου να αντιμετωπιστούν προβλήματα που είχαν παρουσιαστεί σε προηγούμενες κινητοποιήσεις του στρατού. Έτσι οι ένοπλες δυνάμεις θα αποτελούνταν από τον στρατό, το ναυτικό και την εφεδρεία. Η τελευταία θα αποτελούνταν από ικανούς άντρες που όμως δεν είχαν εκπληρώσει πλήρη θητεία στο στρατό ή το ναυτικό. Ο στρατός συνέχιζε να αποτελείται από τον ενεργό στρατό και την πολιτοφυλακή, όμως η τελευταία αποκτούσε διαφορετικό χαρακτήρα και λειτουργία, καθώς δεν θα παρείχε πλέον συντάγματα για θητεία στον ενεργό στρατό. Θα αποτελούσε μια δεύτερη γραμμή ενισχύσεων και δεξαμενή τμημάτων εφεδρείας, οι πυρήνες των οποίων θα σχηματίζονταν, εντούτοις, από τον κανονικό στρατό. Κατά συνέπεια για κάθε σύνταγμα πεζικού

⁵⁴ Στο ίδιο, σελ. 8

⁵⁵ Stephen Badsey, ό.π., σελ.19

σχηματίζονταν και ένα σύνταγμα πολιτοφυλακής με άνδρες που αποσπούνταν από τις θέσεις τους. Τα συντάγματα πολιτοφυλακής, ήταν γνωστά ως συνδυασμένα συντάγματα, τα οποία είχαν τον ίδιο αριθμό με τα “πατρικά” συντάγματα και ανήκαν στις ίδιες ταξιαρχίες με αυτά. Το ιππικό αυξήθηκε απλά με την συγκρότηση νέων συνταγμάτων πολιτοφυλακής που είχαν σαν πυρήνα μία ίλη που αποσπάσθηκε από τα “πατρικά” τμήματα. Από το 1864, επίσης, το πυροβολικό οργανώθηκε σε ταξιαρχίες που η κάθε μία αποτελούνταν από δύο συντάγματα, ένα έφιππο και ένα πεζό.⁵⁶

Η θητεία ξεκινούσε την 1η Ιανουαρίου του έτους που ο καθένας συμπλήρωνε το εικοστό έτος και διαρκούσε για επτά χρόνια από την έναρξή της. Από αυτά τα τρία ήταν στον ενεργό στρατό (τέσσερα για το ιππικό) και τα υπόλοιπα στην εφεδρεία. Μετά τα επτά χρόνια ο στρατιώτης κατατασσόταν στην πολιτοφυλακή για άλλα πέντε χρόνια. Συνολικά, λοιπόν, υπηρετούσε για δώδεκα χρόνια. Το 1866 κατά την διάρκεια του πολέμου με την Αυστρία ο στρατός της Πρωσίας αποτελούνταν από εννέα συντάγματα φυλάκων και 72 συντάγματα στρατού συνολικά 254 ταγμάτων. Υπήρχαν ακόμα 9 ταξιαρχίες πυροβολικού με 864 κανόνια. Η αριθμητική δύναμη του ενεργού στρατού ήταν 470.000 άνδρες, ενώ η πολιτοφυλακή διέθετε 130.000. Αρχηγός του γενικού επιτελείου παρέμενε από το 1858 ο στρατηγός Χέλμουτ Καρλ φον Μόλτκε.⁵⁷

Η νίκη το 1866 εναντίον της Αυστρίας αποκατέστησε πλήρως το γόητρο και την πολιτική και στρατιωτική φήμη της Πρωσίας, που εντυπωσίασε όλη την Ευρώπη για την ταχύτητα με την οποία επικράτησε. Πολύ εστιάστηκαν στις δυνατότητες του Dreyse βελονωτού (needle-gun) όπλου έναντι των εμπροσθογεμών αυστριακών τουφεκιών. Άλλοι στάθηκαν στον ρόλο των σιδηροδρόμων και στην ικανότητα του πρωσικού επιτελείου. Όμως, οι πιο σημαντικοί παράγοντες ήταν αφενός σε πολιτικό επίπεδο η ικανότητα του Bismark να αιφνιδιάσει τον αντίπαλο και να επιδιώξει την όσο το δυνατόν συντομότερη λήξη του πολέμου, αφετέρου στον στρατιωτικό τομέα η ικανότητα του Μόλτκε στην δημιουργία αποτελεσματικής στρατιωτικής γραφειοκρατίας και διοίκησης. Δεν πρέπει βέβαια να παραγνωρίζεται η διάθεση των υπηκόων του βασιλείου της Πρωσίας να αποδεχθούν μια μεγάλη στρατιωτική θητεία ως αναπόσπαστο τμήμα της εθνικής τους ταυτότητας αλλά και η πατριωτική τους επιθυμία να πολεμήσουν για την χώρα τους υπομένοντας αυστηρή πειθαρχία.⁵⁸

⁵⁶ Albert Seaton, ό.π., σελ. 9

⁵⁷ Στο ίδιο, σελ.10

⁵⁸ Stephen Badsey, ό.π., σελ.19

Η ενσωμάτωση το 1866 μετά τον νικηφόρο πόλεμο με την Αυστρία των περιοχών της Hanover, Hessel-Cassel, Nassau και άλλων μικρότερων κρατών (δέκα συνολικά) βόρεια του ποταμού Μάιν δημιούργησε την Βόρεια Γερμανική Συνομοσπονδία και αύξησε τον πληθυσμό του βασιλείου της Πρωσίας κατά 4.200.000 ανθρώπους. Παράλληλα αυξήθηκε και το μέγεθος του στρατού της Πρωσίας, καθόσον προστέθηκαν άλλα τρία σώματα στρατού (9, 10, 11), καταλήγοντας περίπου στο μέγεθος του στρατού που αντιμετώπισε λίγα χρόνια αργότερα την Γαλλία στον γαλλοπρωσικό πόλεμο. Οι στρατοί των νέων περιοχών διαλύθηκαν και οργανώθηκαν από την αρχή στα πρωσικά πρότυπα. Μεγάλος αριθμός Πρώσων αξιωματικών, δε, ενίσχυσαν τα συντάγματα των μη πρωσικών περιοχών για να βοηθήσουν στην καλύτερη οργάνωσή τους. Παράλληλα και αξιωματικοί από τις νέες περιοχές τοποθετήθηκαν στις πρωσικές μονάδες. Γενικότερα τόσο στο πεζικό όσο και στο ιππικό πρωσικά τμήματα και αξιωματικοί αποτέλεσαν τους πυρήνες των νέων συνταγμάτων. Και στο πυροβολικό δημιουργήθηκαν με την ίδια μέθοδο τρία νέα συντάγματα. Παράλληλα και ο στρατός της Σαξονίας αναδιοργανώθηκε σχηματίζοντας 12 σώματα πεζικού οργανωμένα στα πρωσικά πρότυπα, ενώ και τα τέσσερα συντάγματα ιππικού της Σαξονίας ενσωματώθηκαν στον πρωσικό στρατό.⁵⁹ Οι νότιοι σύμμαχοι της Πρωσίας (Βαυαρία, Baden, Hesse-Darmstadt, Wurttemberg , έξω από την Βόρεια Γερμανική Συνομοσπονδία διατηρούσαν, αρχικά, τους δικούς τους στρατούς με την δική τους οργάνωση. Από αυτούς συγκριτικά μεγαλύτερος ήταν ο Βαυαρικός. Το 1868, όμως, και ο βαυαρικός στρατός οργανώθηκε με νόμο στα πρωσικά πρότυπα.⁶⁰

Με την επέκταση έτσι του στρατιωτικού συστήματος της Πρωσίας από το 1867 σε όλες τις συμμαχικές γερμανικές δυνάμεις, ο Μόλτκε διοικούσε στον γαλλοπρωσικό πόλεμο τον ομοσπονδιακό στρατό της Βόρειας γερμανικής συνομοσπονδίας και των συμμάχων της. Την περίοδο του πολέμου η εφεδρεία και η πρώτη χρονιά της πολιτοφυλακής, όλοι άνδρες μέχρι 28 χρονών, μπορούσαν άμεσα να ανακληθούν στο στράτευμα, ενώ η υπόλοιπη πολιτοφυλακή μπορούσε να ενεργοποιηθεί σαν εφεδρεία. Αυτό παρείχε στον Μόλτκε το 1870 με την έναρξη του πολέμου έναν στρατό της τάξης των 730.000 ανδρών. Η δομή του πρωσικού στρατού το 1870 ήταν παρόμοια με οποιοδήποτε άλλο στρατό οποιασδήποτε άλλης μεγάλης ευρωπαϊκής χώρας. Βάση του ήταν τα σώματα στρατού των 30000 περίπου ανδρών από όλα τα όπλα που ήταν μια αυτόνομη για πόλεμο δύναμη, σαν ένας μικρός στρατός. Ο πρωσικός στρατός αποτελούνταν από 13 τέτοια

⁵⁹ Albert Seaton, ό.π., σελ. 11

⁶⁰ Στο ίδιο, σελ. 12

σώματα στρατού που τα έντεκα ήταν πρωσικά και αποτελούνταν από δύο μεραρχίες πεζικού. Μια τυπική μεραρχία είχε δύο ταξιαρχίες που αποτελούνταν από δύο συντάγματα πεζικού από τρία τάγματα το καθένα, ένα τάγμα ελαφρύ πεζικού, ένα σύνταγμα ιππικού και ένα πυροβολικού.⁶¹

Στο γαλλοπρωσικό πόλεμο στο πλευρό της Πρωσίας πολέμησαν και οι βαυαρικές δυνάμεις με αποτέλεσμα εντός δεκαοκτώ ωρών να υπάρξει κινητοποίηση στρατεύματος της τάξης του 1.200.000 στελεχών και στρατιωτών τόσο του ενεργού στρατού όσο και της εφεδρείας, ενώ περίπου 500000 στρατιώτες μετακινήθηκαν άμεσα στα σύνορα στην Ρηνανία. Η τάχιστη αυτή ανάπτυξη καταδείκνυε στην πράξη το σωστό σχεδιασμό των Πρώσων, συνέτεινε, δε, σε αυτό και η χρήση του σιδηροδρόμου. Σε αντίθεση ο στρατός των Γάλλων δεν επέδειξε την ίδια ετοιμότητα. Το αποτέλεσμα ήταν η ολοκληρωτική επικράτηση του πρωσικού στρατού.⁶²

3.1.2 Η οργάνωση του στρατού της Γαλλίας

Η Γαλλία αντιλήφθηκε πολύ έγκαιρα, ίσως πρώτη από όλες τις μεγάλες δυνάμεις, τη σημασία ενός ισχυρού μόνιμου στρατού. Η επανάσταση του 1789 και οι ναπολεόντειοι πόλεμοι είχαν ενισχύσει ιδιαίτερα τις ιδέες του εθνικισμού και του πατριωτισμού, που κυριάρχησαν στην Ευρώπη για τους επόμενους δύο αιώνες. Οι ιδέες αυτές έκαναν τις κοινωνίες πιο ανεκτικές στην ύπαρξη υποχρεωτικής στρατιωτικής θητείας. Ιδιαίτερα η Γαλλία στις αρχές του 18ου αιώνα υπήρξε το πιο ανεπτυγμένο και το πιο ισχυρό εθνικό κράτος της Ευρώπης. Το 1793 υπό την απειλή εισβολής από τις άλλες δυνάμεις η Γαλλία θεσμοθέτησε την υποχρεωτική θητεία, εισάγοντας, παράλληλα, την ιδέα της οργάνωσης ολόκληρης της κοινωνίας για προετοιμασία για πολεμική αναμέτρηση.⁶³

Μετά την οριστική ήττα της Γαλλίας στους ναπολεόντειους πολέμους εισήχθη, το 1818, ένα σύστημα περιορισμένης στρατιωτικής θητείας με κλήρωση, που το 1851 παρήγαγε ενεργό στρατό 288000 ατόμων με μακριά θητεία. Το σύστημα αυτό ήταν ουσιαστικά το ίδιο μέχρι λίγο πριν τον γαλλοπρωσικό πόλεμο. Οι νεοσύλλεκτοι δεν ήταν απαραίτητα σημαντικής ποιότητας. Οι άτυχοι της κλήρωσης έπρεπε να υπηρετήσουν για 7 έτη, αλλά μπορούσαν να πληρώσουν κάποιον αντικαταστάτη για να πάρει τη θέση τους και οι περισσότεροι από τους μισούς που κληρωνόντουσαν το έκαναν αυτό. Ο αναλφαριθμητισμός των νεοσύλλεκτων κυμαινόταν μεταξύ 20-30 %, γεγονός

⁶¹ Stephen Badsey, ό.π., σελ.21

⁶² Albert Seaton, ό.π., σελ. 24

⁶³ Stephen Badsey, ό.π., σελ.13-14

που δημιουργούσε μεγάλα προβλήματα στην εκπαίδευσή τους. Παρουσιαζόταν, επίσης, το φαινόμενο κάποιοι που επιστρατεύονταν μέχρι το 1860 σε περίπτωση πολέμου ή κρίσης να μην έχουν περάσει καμία εκπαίδευση, ενώ και μετά το 1860 αυτός ο χρόνος ήταν λίγοι μήνες. Όσον αφορά τους αξιωματικούς, υπήρχε νόμος που υποχρέωνε την προαγωγή του ενός τρίτου των αξιωματικών και έτσι πρακτικά περισσότεροι από τους μισούς αξιωματικούς ήταν νεοπροαχθέντες χωρίς να διαθέτουν την κατάλληλη εμπειρία. Οι αξιωματικοί που υπηρετούσαν στα συντάγματα ήταν ένας συνδυασμός από παλαιούς βετεράνους και νεαρούς αριστοκράτες που διέθεταν στοιχεία επαρκούς στρατιωτικής ηγεσίας, αλλά στο επίπεδο των στρατηγών προκαλούσαν πολιτικές έριδες. Τα συντάγματα είχαν έδρες που ήταν διάσπαρτες σε όλη τη Γαλλία, (αλλά και την Αλγερία και Κορσική που βρίσκονταν υπό την γαλλική επικυριαρχία), αλλά μπορούσαν να μετακινούνται σε οποιαδήποτε πόλη υπήρχαν υποδομές στρατιωτικής φρουράς, προκειμένου να αντιμετωπίσουν πολιτικές ταραχές. Έτσι το 1870 μόνο τα 36 από τα 100 συντάγματα στρατοπέδευαν στην περιοχή έδρας τους. Αυτό οδηγούσε πολλές φορές σε κομφούζιο, αφού χιλιάδες νεοσύλλεκτοι ταξίδευαν άσκοπα με το σιδηροδρομικό δίκτυο ψάχνοντας τις μονάδες τους, που μπορεί να μην τις έβρισκαν ποτέ. Αποτέλεσμα ήταν τα συντάγματα, ιδιαίτερα αυτά του πεζικού, να ήταν υποστελεχωμένα.⁶⁴ Αυτό οδηγούσε πολλές φορές σε αυτοσχεδιασμό των ηγετών δεδομένου μάλιστα ότι η κατάσταση των επικοινωνιών ήταν χαοτική, ενώ ο ανεφοδιασμός των συνταγμάτων προβληματικός. Αυτή ήταν βέβαια πάνω κάτω η κατάσταση σε όλους του ευρωπαϊκούς στρατούς κατά την περίοδο του 1870, όπως ήταν και κατά την περίοδο των ναπολεόντειων πολέμων.⁶⁵

Η οργάνωση του γαλλικού στρατού ήταν παρόμοια με του πρωσικού, βασιζόταν και αυτή στα σώματα στρατού. Ο στρατός του Ρήνου που κατά την έναρξη του πολέμου του 1870 θεωρούνταν το ικανότερο τμήμα του γαλλικού στρατού, είχε οκτώ σώματα στρατού. Ένα τυπικό γαλλικό σώμα στρατού αποτελούνταν από τρεις μεραρχίες πεζικού και μια μεραρχία ιππικού, αλλά μερικά σώματα στρατού διέθεταν μια επιπλέον μεραρχία πεζικού. Οι μεραρχίες πεζικού αποτελούνταν συνήθως από δύο ταξιαρχίες, οι οποίες αποτελούνταν με τη σειρά τους από δύο συντάγματα των τριών ταγμάτων. Οι γαλλικές μεραρχίες δεν είχαν συγκεκριμένα νούμερα όπως οι πρωσικές και ήταν συνήθως γνωστές από το όνομα του διοικητή τους.⁶⁶

⁶⁴ Stephen Shann & Louis Delperier, *French Army 1870-71*, Osprey publishing, UK, 1991, σελ. 5

⁶⁵ Stephen Badsey, ό.π., σελ.16

⁶⁶ Στο ίδιο, σελ.22

Η Γαλλία ακόμα και μετά τον αυστροπρωσικό πόλεμο του 1866 δεν είχε την εικόνα ότι υστερούσε από τον πρωσικό στρατό, παρά ταύτα διαπίστωσε ότι απαιτούνταν αλλαγές στο στράτευμα. Η εύκολη επικράτηση της Πρωσίας επί της Αυστρίας το 1866, έδειχνε ότι η πρώτη αποτελούσε, πλέον, σημαντική πρόκληση για την γαλλική στρατιωτική υπεροχή και προκάλεσε προβληματισμό στην γαλλική ηγεσία για την αντιμετώπιση της νέας απειλής.⁶⁷ Αν ξεσπούσε πόλεμος ήταν ξεκάθαρο ότι ο μόνιμος στρατός των 288.000 ατόμων ήταν πολύ μικρότερος από ότι απαιτείτο. Όμως οι περισσότεροι Γάλλοι φιλελεύθεροι πολιτικοί, βλέποντας ότι η συμμαχία των στρατηγών με τους συντηρητικούς είχε καταστρέψει κάθε ελπίδα φιλελευθεροποίησης στην Πρωσία αντιδρούσαν σε οποιαδήποτε αύξηση ή επέκταση της θητείας ή σε αύξηση της πολιτικής ισχύος του γαλλικού στρατού, οι φιλελεύθεροι αντιδρούσαν στην αύξηση των φόρων που απαιτούσαν οι συντηρητικοί, ενώ και πολλοί δεν ήθελαν ενίσχυση του Ναπολέοντα III. Το Νοέμβριο του 1866 πραγματοποιήθηκε διάσκεψη στην Compiègne με την συμμετοχή της στρατιωτικής και πολιτικής ηγεσίας για να συζητηθεί το ζήτημα της στρατιωτικής προετοιμασίας της Γαλλίας. Εκεί παρουσιάσθηκαν δύο διαφορετικές απόψεις. Αυτή του αυτοκράτορα Ναπολέοντα III που ήταν υπέρ της ενίσχυσης της στρατιωτικής θητείας, ενώ ο υπουργός πολέμου Marshal Randon, υποστηριζόμενος από όσους έβλεπαν έναν ενισχυμένο στρατό ως απειλή για το πολιτικό τους μέλλον, προτιμούσε το να βασισθεί η Γαλλία σε έναν μικρότερου μεγέθους επαγγελματικό στρατό.⁶⁸

Τελικά αποφασίσθηκε μια συμβιβαστική λύση μεταξύ των Γάλλων πολιτικών και του στρατού. Η θητεία μειώθηκε από τα επτά στα πέντε έτη, με την αντικατάσταση να επιτρέπεται. Παράλληλα δημιουργήθηκε και θητεία "δεύτερης ταχύτητας", όπου οι στρατιώτες εκπαιδεύονταν μόνο πέντε μήνες πριν τοποθετηθούν στην εφεδρεία. Με αυτόν τον τρόπο παρά το γεγονός ότι η προσφορά θητείας αυξήθηκε οι μισοί από τους στρατιώτες εκπαιδεύονταν μόνο για πέντε μήνες σε μια περίοδο τριών χρόνων. Αυτοί που συμπλήρωναν την πενταετή θητεία τους τοποθετούνταν στην εφεδρεία για άλλα τέσσερα έτη. Έγινε, επίσης, προσπάθεια να δημιουργηθεί κάτι αντίστοιχο με την πρωσική πολιτοφυλακή η οποία θεωρητικά περιελάμβανε όλους τους ικανούς άνδρες που δεν είχαν υπηρετήσει θητεία, αλλά και όσους είχαν συμπληρώσει την τετραετή παραμονή στην εφεδρεία. Πρακτικά, όμως, οι πολιτικές πιέσεις περιόρισαν την εκπαίδευση σε λιγότερες από 14 ημέρες το χρόνο για πέντε έτη. Αυτές οι μεταρρυθμίσεις είχαν ως στόχο να παράγουν στρατό 800000

⁶⁷ Stephen Shann & Louis Delperier, ό.π., σελ. 3

⁶⁸ Στο ίδιο, σελ. 4

ανδρών το 1875, ενώ η πολιτοφυλακή θα ανέρχονταν σε 500000. Ο συνδυασμός, όμως, των ελλιπών κονδυλίων του στρατού με τις αντιδράσεις πολλών πολιτικών οδήγησε την προσπάθεια σε ναυάγιο.⁶⁹ Έτσι, λαμβάνοντας υπόψη και τον περιορισμένο χρόνο που υπήρχε για να εφαρμοσθούν, το 1870 υπήρχε ενεργός στρατός 377000 ανδρών και μια σε μεγάλο βαθμό ανεκπαιδευτη εφεδρεία των 173000.⁷⁰ Οι αδυναμίες του στρατού της Γαλλίας “κρύβονταν” μέχρι τον γαλλοπρωσικό πόλεμο πίσω από την παράδοσή της ως ισχυρή στρατιωτική δύναμη, αλλά και τις προγενέστερες επιτυχίες της. Ο πόλεμος, όμως, του 1870 και η άμεση σύγκριση με τον ισχυρό πρωσικό στρατό κατέδειξε τις αδυναμίες αυτές. Η σημαντικότερη από αυτές ήταν οι κακές σχέσεις του στρατού με την γαλλική κοινωνία, που δεν ήταν διατεθειμένη να υποστεί θυσίες προκειμένου να ενισχύσει τη στρατιωτική ισχύ του κράτους. Οι Γάλλοι πολιτικοί, από την πλευρά τους, δεν ήταν διατεθειμένοι να προκαλέσουν την δυσφορία της κοινωνίας εισάγοντας στρατιωτικές μεταρρυθμίσεις μεγάλου μεγέθους, που απαιτούσαν τόσο την αύξηση των φόρων, όσο και την συνεισφορά σε ανθρώπινο δυναμικό. Επικράτησε, επίσης, από τον αυτοκράτορα και τη στρατιωτική ηγεσία, σε αντίθεση με το τι γινόταν στην Πρωσία την ίδια χρονική περίοδο, το δόγμα του αυστηρού διαχωρισμού στρατού και κοινωνίας. Ο διαχωρισμός αυτός ξεκινούσε από την πρώτη μέρα της θητείας του νεοσύλλεκτου και ενισχυόταν κατά τη διάρκεια της. Ο φόβος του αυτοκράτορα και των στρατηγών ότι ίσως κάποια μέρα τα στρατεύματα θα έπρεπε να επιτεθούν εναντίον εξεγερμένου πλήθους, τους οδηγούσε να εμπιστεύονται μόνο τους επαγγελματίες στρατιωτικούς, αντιμετωπίζοντας τους στρατιώτες με ανάλογο τρόπο, γεγονός που λειτουργούσε αποτρεπτικά για την δημιουργία οποιουδήποτε δεσμού που θα μεταφερόταν στην κοινωνία μετά την απόλυση του στρατευμένου.⁷¹

3.1.3 Ο γαλλικός στρατός κατά το γαλλοπρωσικό πόλεμο

Το 1854 υπήρχαν 100 συντάγματα μάχης πεζικού. Κάθε σύνταγμα αποτελούνταν από 3 τάγματα των οκτώ λόχων, οι 6 από τους οποίους υπηρετούσαν στα σύνορα. Οι διοικητές των συνταγμάτων είχαν σαφείς οδηγίες να χρησιμοποιούν στα τάγματα μάχης μόνο στρατιώτες της ενεργούς θητείας και τις εφεδρείες μόνο όταν ήταν απαραίτητο. Λόγω, εντούτοις, των χρόνιων προβλημάτων κινητοποίησης τα συντάγματα πεζικού αντί των 2000 ανδρών που θα έπρεπε να έχουν κανονικά δεν διέθεταν πάνω από 1300, κάνοντας έτσι απαραίτητη, σε περίπτωση κινητοποίησης, την ενσωμάτωση

⁶⁹ Στο ίδιο, σελ. 5

⁷⁰ Stephen Badsey, ό.π., σελ.25

⁷¹ Stephen Shann & Louis Delperier, ό.π., σελ. 5

εφεδρειών με ατελή εκπαίδευση, με ότι αυτό συνεπαγόταν για την πολεμική ετοιμότητα του συντάγματος. Πολλές από αυτές μάλιστα ενσωματώνονταν στις μονάδες τους κυριολεκτικά στο πεδίο της μάχης. Πολλά συντάγματα, επίσης, δεν μπορούσαν να συμμετάσχουν στην πρώτη φάση των επιχειρήσεων, λόγω άλλων απασχολήσεων τους, σε άλλες περιοχές.⁷² Έτσι, όταν για παράδειγμα, ξέσπασε, ο γαλλοπρωσικός πόλεμος το 1870, δύο συντάγματα είχαν διατεθεί για την ασφάλεια του παπικού κράτους, τέσσερα ήταν στην Τουλούζ για την επίβλεψη των Ισπανικών συνόρων και τέσσερα βρίσκονταν στην Αλγερία.⁷³

Κατά το ξέσπασμα του πολέμου του 1870 το γαλλικό ιππικό αποτελούνταν από 50 συντάγματα. Τα συντάγματα μάχης και αυτά της εφεδρείας αποτελούνταν από πέντε μοίρες ιππικού, ενώ τα ελαφρά συντάγματα από έξι.⁷⁴ Το γαλλικό ιππικό αποτελούνταν από τρεις κατηγορίες: Το ιππικό μάχης, τις εφεδρείες και το ελαφρύ ιππικό. Το 1868 το υπουργείο άμυνας πρότεινε την προσάρτηση ενός συντάγματος ιππικού μάχης ή ελαφρού ιππικού σε κάθε μεραρχία πεζικού, κατά τα πρότυπα του πρωσικού στρατού. Αυτό δεν πραγματοποιήθηκε, όμως, εξαιτίας της απροθυμίας των διοικητών των τμημάτων του ιππικού να τεθούν υπό τις διαταγές αξιωματικών του πεζικού. Αντίθετα κάθε μεραρχία ιππικού συνδέθηκε με κάθε σώμα στρατού, ενώ δημιουργήθηκαν τρεις ανεξάρτητες εφεδρικές μεραρχίες ιππικού. Αυτό οδήγησε σε απογοητευτικά αποτελέσματα στο πεδίο της μάχης. Το πλεονέκτημα της ευελιξίας που παρείχε η αυτονομία των συνταγμάτων πεζικού σε χαμηλό επίπεδο, υπερκεραζόταν από την ανυπαρξία αποτελεσματικού κεντρικού συστήματος ελέγχου και διοίκησης, με αποτέλεσμα τα τμήματα ιππικού να μην υποστηρίζουν επαρκώς την συνολική προσπάθεια, μένοντας πολλές φορές πίσω από τη γραμμή μάχης.⁷⁵ Η χρησιμοποίηση, τέλος, όπλων από το ιππικό ήταν ένα ακόμη ακανθώδες ζήτημα, αφού πολλοί θεωρούσαν ότι τα όπλα θα αφαιρούσαν από τους ιππείς την απαιτούμενη ορμητικότητα. Έτσι το γαλλικό ιππικό, κατά τον πόλεμο του 1870, παρέμεινε πιστό στη χρήση σπαθιών.⁷⁶

Το 1870 στο γαλλικό στρατό υπήρχαν 20 συντάγματα πυροβολικού. 15 συντάγματα μάχης και πέντε έφιππα συντάγματα. Κάθε σύνταγμα μάχης αποτελούνταν από 12 πυροβολαρχίες όπλων, από τις οποίες οι 8 ήταν έτοιμες για την πρώτη γραμμή της μάχης, ενώ οι υπόλοιπες 4 παρέμεναν

⁷² Στο ίδιο, σελ. 15

⁷³ Στο ίδιο, σελ. 16

⁷⁴ Στο ίδιο, σελ. 17

⁷⁵ Στο ίδιο, σελ. 16

⁷⁶ Στο ίδιο, σελ. 17

εφεδρικές. Τα έφιππα συντάγματα αποτελούνταν από 8 πυροβολαρχίες, όλες σε ετοιμότητα μετάβασης στην πρώτη γραμμή. Από τις παραπάνω πυροβολαρχίες 5 ήταν στην Αλγερία και 2 παρείχαν προστασία στο παπικό κράτος. Η συνολική δύναμη του πυροβολικού το 1870 ανέρχονταν σε 30000 άνδρες και 16000 άλογα.⁷⁷

Το σημαντικό μειονέκτημα του γαλλικού πυροβολικού σε σχέση με το αντίστοιχο πρωσικό ήταν ότι τα διάφορα συντάγματα πυροβολικού ήταν διασπαρμένα σε διαφορετικά σώματα στρατού, σε αντίθεση με τον πρωσικό στρατό που το κάθε σώμα στρατού διέθετα το δικό του σύνταγμα πυροβολικού. Παρά τις προσπάθειες κατά την διάρκεια του πολέμου του 1870 να περιορισθούν οι διασπορές των συνταγμάτων πυροβολικού στο ελάχιστο, αυτό δεν κατέστη δυνατόν. Παρατηρήθηκε, επίσης, έλλειψη σε εκπαιδευμένα άλογα που έφθανε στα επίπεδα των 9000. Πολλά, δε, όπλα, δεν χρησιμοποιήθηκαν από την αρχή, αλλά φυλάχθηκαν για την “κατάλληλη ώρα”, που φυσικά λόγω της ταχύτατης επέλασης των Πρώσων δεν χρησιμοποιήθηκαν ποτέ.⁷⁸

Λαμβάνοντας τις αναφορές για την αποτελεσματικότητα κατά τον αυстроπρωσικό πόλεμο του 1866 του νέου πρωσικού όπλου Dreyse, οι Γάλλοι εξόπλισαν με πολύ γρήγορους ρυθμούς το πεζικό τους με το τουφέκι Chassepot, το οποίο είχε δημιουργηθεί το 1855, αλλά αρχικά δεν κατασκευαζόταν μαζικά. Το συγκεκριμένο όπλο αποτελούσε ένα από τα πιο σύγχρονα όπλα μαζικής παραγωγής στον κόσμο. Επιπλέον, το πεζικό ήταν εξοπλισμένο με τον πρόδρομο του σύγχρονου πολυβόλου, το Mitrailleur. Αποτελείτο από 25 κάνες που ενεργοποιούνται από μια μανιβέλα, που επέτρεπε 150 γύρους ανά λεπτό. Το Chassepot πέρα ότι ήταν πιο σύγχρονο και συνεπακόλουθα πιο αποτελεσματικό από το τουφέκι Dreyse του πρωσικού στρατού, είχε μεγαλύτερο βεληνεκές, πράγμα που σήμαινε ότι το πρωσικό πεζικό θα έπρεπε να εισέλθει εντός των εχθρικών πυρών προκειμένου να απειλήσει το αντίστοιχο γαλλικό.⁷⁹ Η έλλειψη βέβαια αυτήν των Πρώσων αντισταθμιζόταν από τα οπισθογεμή κανόνια των 6 λιβρών (3 kg) του πρωσικού πυροβολικού. Αυτά, διέθεταν μεγαλύτερη εμβέλεια, μεγαλύτερη ταχύτητα βολής αλλά και ακρίβεια σε σύγκριση με τη γαλλικά εμπροσθογεμή κανόνια. Είναι χαρακτηριστικό ότι το πρωσικό κανόνι διαμόρφωσε το μέλλον του πυροβολικού στο πεδίο της μάχης.

⁷⁷ Στο ίδιο, σελ. 21

⁷⁸ Στο ίδιο, σελ. 20

⁷⁹ Στο ίδιο, σελ. 34

Όσον αφορά το σύστημα διοίκησης του γαλλικού στρατού, το 1839 δημιουργήθηκε το Συμβούλιο των Στρατηγών που αποτελούνταν από όλους τους στρατηγούς του στρατού. Το ανώτατο όριο των στρατηγών την περίοδο της ειρήνης ήταν έξι, που μπορούσαν να αυξηθούν σε 12 σε περίπτωση πολέμου. Το 1870 υπήρχαν 8 στρατηγοί, μαζί με 80 υποστράτηγους και 160 ταξίαρχους. Από τους 4 στρατηγούς μόνο 4 ήταν επικεφαλής σωμάτων στο πεδίο της μάχης. Τα υπόλοιπα σώματα στρατού είχαν επικεφαλής υποστράτηγους, πολλοί από τους οποίους είχαν αναλάβει για πρώτη φορά αυτόν τον ρόλο. Είχαν, όμως, όπως και η πλειονότητα των Γάλλων αξιωματικών μεγάλη πολεμική εμπειρία που την είχαν αποκτήσει είτε στον πόλεμο της Κριμαίας, είτε σε άλλα μέρη του κόσμου, όπως στην Αλγερία, πολεμώντας βέβαια οι τελευταίοι σε συνθήκες εντελώς διαφορετικές από αυτές της αντιμετώπισης ενός ευρωπαϊκού στρατού. Έτσι πολλοί Γάλλοι αξιωματικοί δεν ήταν εξοικειωμένοι ούτε με την χρήση των νέων οπισθογεμών όπλων, ούτε με τις θεωρητικές αλλαγές στην πολεμική τακτική. Παρά ταύτα, ήταν απόλυτα εξοικειωμένοι στο να διοικούν μεγάλα σώματα στρατού στο πεδίο της μάχης και στην αντιμετώπιση των αναγκών μετακίνησης και ανεφοδιασμού τους.⁸⁰

Εκεί, όμως, που υστερούσαν οι Γάλλοι διοικητές και αξιωματικοί ήταν σε θέματα εκπαίδευσης και επιμόρφωσης. Η έλλειψη συγκροτημένου εκπαιδευτικού προγράμματος για τους υψηλόβαθμους αξιωματικούς τους οδηγούσε να βασίζονται αποκλειστικά στην εμπειρία τους. Πίστευαν έτσι ότι οι δοκιμασμένες τακτικές του παρελθόντος θα αποδεικνύονταν εξίσου αποτελεσματικές και σε νέους πολέμους και δεν προσπαθούσαν ούτε να τις αναθεωρήσουν, ούτε να τις προσαρμόσουν σε νέα δεδομένα. Παράλληλα, επιδείκνυαν ελάχιστο ενδιαφέρον για οποιαδήποτε θεωρητική εκπαίδευση, τη στιγμή που τα τεχνολογικά επιτεύγματα της εποχής επέφεραν επαναστατικές αλλαγές στην στρατηγική και την τακτική. Αντίθετα επιδείκνυαν μια αδικαιολόγητη αυταρέσκεια απέναντι στους "διοπτροφόρους από την πολύ μελέτη", αλλά χωρίς την αντίστοιχη πολεμική εμπειρία Πρώσους διοικητές.⁸¹ Η αυταρέσκεια αυτή είχε επεκταθεί και στα γυμνάσια που ήταν προσανατολισμένα σε ασκήσεις επίδειξης και όχι στις πραγματικές πολεμικές απαιτήσεις. Πρώσοι αξιωματικοί που παρακολούθησαν ως παρατηρητές γαλλικά πολεμικά γυμνάσια λίγο πριν τον πόλεμο του 1870, επιστρέφοντας στην πατρίδα τους σχολίαζαν ότι τα γυμνάσια αυτά αποτελούσαν ένα

⁸⁰ Στο ίδιο, σελ. 22

⁸¹ Στο ίδιο, σελ. 23

εξαιρετικό στρατιωτικό θέαμα, που δεν είχε, όμως, καμία σχέση με τον αληθινό πόλεμο.⁸²

Κριτική, επίσης, υπήρχε το 1870 και για την ηλικία των περισσότερων υψηλόβαθμων Γάλλων αξιωματικών. Το πρόβλημα αφορούσε περισσότερο την κατάσταση της υγείας πολλών από αυτούς, λόγω της συνεχούς στρατιωτικής τους δράσης σε ανθυγιεινή κλίματα, παρά αυτήν καθ' εαυτή την ηλικία τους. Άλλωστε παρά το γεγονός ότι ο μέσος όρος ηλικίας τους όντως είχε αυξηθεί σε σχέση με παλαιότερα, εντούτοις ήταν χαμηλότερος συγκρινόμενος με αυτόν των Πρώσων ομολόγων τους. Ο μέσος όρος για παράδειγμα, των στρατηγών του σώματος στρατού του Ρήνου ήταν τα 59 έτη, τη στιγμή που των Πρώσων ήταν τα 61, ενώ και ο στρατιωτικός ηγέτης των Πρώσων Μόλτκε ήταν την εποχή εκείνη 70 ετών.⁸³

Το γαλλικό επιτελείο, από την άλλη πλευρά δεν είχε τον κυρίαρχο ρόλο του αντίστοιχου πρωσικού. Δεν διέθετε, επίσης, μόνιμο αρχηγό που θα διαδραμάτιζε ενδεχομένως τον ρόλο που στον πρωσικό στρατό είχε ο Μόλτκε. Την ηγεσία του επιτελείου αναλάμβανε Γάλλος στρατηγός εκ περιτροπής, με ότι αυτό συνεπαγόταν για την λειτουργία του επιτελείου και του στρατεύματος και τα προβλήματα που δημιουργούσε η σύγχυση αρμοδιοτήτων και η έλλειψη σαφών ρόλων.⁸⁴

Το σώμα των επιτελών αποτελούσαν αξιωματικοί που εισέρχονταν σε αυτό με εξετάσεις, αφού πρώτα είχαν αποκτήσει πρακτική εμπειρία σε συντάγματα πεζικού, ιππικού ή πυροβολικού μετά την αποφοίτηση τους από την διετή εκπαίδευσή τους στη στρατιωτική ακαδημία. Απαραίτητη προϋπόθεση για την εισαγωγή τους στην τελευταία ήταν η αποφοίτησή τους από την πολυτεχνική σχολή ή η προηγούμενη θητεία τους στον στρατό σαν υπαξιωματικοί. Το επιτελείο αποτελούνταν από 580 αξιωματικούς. Αυτοί ασχολούνταν με εκπόνηση σχεδίων, θέματα πληροφοριών και μελέτης των ξένων στρατών ή ήταν επιτελείς κάποιου στρατηγού σε κάποιο σώμα του ενεργού στρατού, γεγονός που έκανε πολλούς στρατηγούς να δυσανασχετούν, αφού δεν μπορούσαν να έχουν τους επιτελείς της αρεσκείας τους, αλλά μόνο αυτούς που ανήκαν στο γενικό επιτελείο. Μερικοί, επίσης, υπηρετούσαν σαν ακόλουθοι άμυνας στο εξωτερικό. Παρά το γεγονός, πάντως, ότι η υπηρεσία στο επιτελείο θεωρούνταν προνόμιο, αποτελούσε μια

⁸² Στο ίδιο, σελ. 22

⁸³ Στο ίδιο, σελ. 23

⁸⁴ Στο ίδιο, σελ. 24

πολυέξοδη υπόθεση, καθόσον οι επιτελείς πλήρωναν με δικά τους έξοδα όλες τις στολές τους τόσο για το επιτελείο, όσο και για τα συντάγματα που τυχόν υπηρετούσαν. Προκαλούσαν, επίσης, πολλές φορές τη ζήλια των συναδέλφων τους που τους αντιμετώπιζαν περισσότερο σαν συμμετέχοντες των κοινωνικών εκδηλώσεων στα σαλόνια παρά σαν πραγματικούς στρατιώτες. Αυτό δεν απείχε πολύ από την πραγματικότητα αν λάβουμε υπόψη το γεγονός ότι πολλοί αξιωματικοί του επιτελείου περνούσαν το μεγαλύτερο μέρος της υπηρεσίας τους πίσω από ένα γραφείο, χάνοντας την επαφή με τις πραγματικές συνθήκες που επικρατούσαν στο στρατό. Συγκρινόμενοι μάλιστα με τους Πρώσους ομολογούς τους διέθεταν λιγότερη ακαδημαϊκή εκπαίδευση. Η πιο σημαντική, πάντως αδυναμία του γαλλικού επιτελείου σε σχέση με το αντίστοιχο Πρωσικό, ήταν το ότι διαδραμάτιζε δευτερεύοντα ρόλο στα στρατιωτικά ζητήματα σε αντίθεση με το Πρωσικό που κυριαρχούσε, επιβάλλοντας κοινές κατευθύνσεις και πνεύμα σε όλο τον πρωσικό στρατό. Αντίθετα στον γαλλικό στρατό η συγκέντρωση όλης της εξουσίας στους διοικητές, πέρα ότι υποβάθμιζε εντελώς την ύπαρξη του γενικού επιτελείου που περιοριζόταν μερικές φορές σε διακοσμητικό ρόλο, δυσχεραίνοντας, παράλληλα, την ύπαρξη κοινού πνεύματος στο στρατό, δημιουργούσε και στους ίδιους ένα τεράστιο βάρος ευθύνης που για πολλούς ήταν μη διαχειρίσιμο.⁸⁵

Μπορεί μετά την ήττα στον πόλεμο του 1870, οτιδήποτε επικρατούσε μέχρι τότε να θεωρήθηκε ως λάθος ή ηλιθιότητα. Όμως μέχρι τότε η Γαλλία κατάφερε να ισορροπήσει μεταξύ της πολιτικής σταθερότητας εντός και την αντιμετώπιση πολέμων στη γειτονιά της, όπως έγινε στον Κριμαϊκό πόλεμο όπου επικράτησε της Ρωσίας σε συμμαχία με την Βρετανία, την Οθωμανική αυτοκρατορία και το Βασίλειο της Σαρδηνίας, στον γαλλοαυστριακό πόλεμο του 1859 σε συμμαχία με την Σαρδηνία, όπου χρησιμοποίησε και τους σιδηροδρόμους για τη μεταφορά των στρατευμάτων και το 1860, στο πλευρό της Βρετανίας, στον πόλεμο του οπίου στην Κίνα. Εκείνη την περίοδο η Γαλλία αποτελούσε το πρότυπο για την οργάνωση των στρατών παγκοσμίως. Ειδικότερα η τακτική, οι πολεμικές μέθοδοι και οι στολές που χρησιμοποιήθηκαν κατά τον αμερικανικό εμφύλιο πόλεμο του 1861-1865 είχαν ως πρότυπο τις αντίστοιχες του γαλλικού στρατού. Παράλληλα η Γαλλία διατηρούσε, όπως και η Βρετανία, έναν αξιόμαχο στόλο, από τους πιο μεγάλους και αξιόπιστους παγκοσμίως, ο οποίος είχε προσαρμοσθεί στα δεδομένα που δημιουργούσε η δύναμη του ατμού. Το πλοίο La Gloire που ναυπηγήθηκε το 1859 και χρησιμοποιούσε την δύναμη του ατμού ταξινομείται

⁸⁵ Στο ίδιο, σελ. 24

ως το πρώτο θωρηκτό παγκοσμίως. Το 1870 το γαλλικό ναυτικό είχε 70 τέτοια πλοία, τη στιγμή που η Πρωσία διέθετε μόνο 5 τέτοια πλοία και 30 μικρότερων δυνατοτήτων. Παράλληλα η Γαλλία διατηρούσε και σημαντικό εμπορικό στόλο. Λόγω της ισχύος του γαλλικού στρατού, στον Κριμαϊκό και τον γαλλοαυστριακό πόλεμο όλες οι πλευρές επιθυμούσαν το τέλος των εχθροπραξιών σύντομα και δεν προέβαλλαν μεγάλες απαιτήσεις στις συμφωνίες ειρήνευσης.⁸⁶

Όμως, τα δεδομένα δεν ήταν τα ίδια στον γαλλοπρωσικό πόλεμο, όπου η Γαλλία είχε απέναντί της την Πρωσία. Από την πλευρά του, ο αυτοκράτορας της Γαλλίας Ναπολέον III παρά τις ικανότητές που διέθετε είχε βεβαρυμμένη υγεία και δεν μπορούσε να ηγηθεί αποτελεσματικά ο ίδιος, η παρουσία του, όμως, στο στρατό του οποίου ήταν ο ανώτερος διοικητής δεν επέτρεπε σε κανέναν άλλο να ηγηθεί με πιθανά πιο αποτελεσματικό τρόπο. Δεν υπήρχε, λοιπόν, αντίβαρο στη γαλλική πλευρά για τον Μόλτκε ή τον Βίσμαρκ. Σε αντίθεση με τους Πρώσους, οι Γάλλοι άλλαζαν τους στρατιωτικούς διοικητές τους ανάλογα με την τύχη του πολέμου.⁸⁷

3.2. Οι αλλαγές που επέφερε ο γαλλοπρωσικός πόλεμος. Η Περίοδος μέχρι τον πρώτο παγκόσμιο πόλεμο

Ο Γαλλοπρωσικός πόλεμος αποτέλεσε τον πιο σημαντικό πόλεμο μεταξύ των ναπολεόντειων πολέμων και του Α' παγκοσμίου πολέμου. Εκτός του ρωσοτουρκικού πολέμου δεν υπήρξε, άλλωστε, άλλος πόλεμος μεταξύ των μεγάλων δυνάμεων μέχρι το τέλος του αιώνα. Το τέλος του γαλλοπρωσικού πολέμου δημιούργησε τη γερμανική αυτοκρατορία που έμελλε να διαδραματίσει κυρίαρχο ρόλο στην Ευρώπη τα επόμενα χρόνια και δημιούργησε νέες συνθήκες τερματίζοντας τον κυρίαρχο ρόλο της Γαλλίας στην Ευρώπη, δημιουργώντας παράλληλα ανοικτά μέτωπα που κωδικοποιούσαν τις προστριβές μεταξύ Γάλλων και Γερμανών για την περιοχή πέριξ του Ρήνου και τους παραποτάμους του από τη Βόρεια θάλασσα μέχρι τις Άλπεις. Τα μέτωπα αυτά δύσκολα θα έκλειναν και θα οδηγούσαν τελικά σε δύο παγκόσμιους πολέμους⁸⁸

Από στρατιωτικής άποψης ο πόλεμος αυτός συνέδεσε παλαιότερες τακτικές, όπλα και πολεμικές μεθόδους με τη σύγχρονη στρατιωτική επιστήμη και τις αλλαγές που αυτή θα επέφερε στην πολεμική τέχνη, αλλά και

⁸⁶ Stephen Badsey, ό.π., σελ.17

⁸⁷ Στο ίδιο, σελ.24

⁸⁸ Στο ίδιο, σελ.7

τις νέες πολιτικές αντιλήψεις και συμπεριφορές.⁸⁹ Σε γενικότερο πλαίσιο πληθυσμού, μεγέθους οικονομίας και δύναμης η ζυγαριά πριν τον πόλεμο έκλινε υπέρ της Γαλλίας. Δεν υπήρχε ορατό πλεονέκτημα για την Πρωσία. Τα πάντα, όμως, θα κρίνονταν τελικά από την ικανότητα της κάθε πλευράς να μεταφράσει τη γενικότερη δύναμη σε στρατιωτική ισχύ και το πόσο αποτελεσματικά θα πολεμούσε.⁹⁰

Ο φιλελευθερισμός που εισήγαγε η γαλλική επανάσταση, σε συνδυασμό με τον εθνικισμό, απαιτούσε την παροχή από τους μονάρχες περισσότερων ελευθεριών προς τους πολίτες, καταδικάζοντας τα παλαιά καθεστώτα. Αυτό οδήγησε μετά το 1815 στην δημιουργία της συντηρητικής πολιτικής ιδεολογίας που, ενίοτε ενισχυόμενη από θρησκευτικούς κύκλους, θα αντιστεκόταν στην προσπάθεια για αλλαγές. Όλες αυτές οι συνθήκες θα δημιουργήσουν σταδιακά συνθήκες κρίσης όπου οι πολεμικές αναμετρήσεις παρουσιάζονταν μάλλον αναπόφευκτες. Ήδη, αμέσως μετά την γαλλική επανάσταση, η Γαλλία εισήγαγε την υποχρεωτική στρατιωτική θητεία το 1793, μετά την γαλλική επανάσταση και το εύθραυστο περιβάλλον που δημιουργήθηκε για την ασφάλεια της Γαλλίας, ενώ παράλληλα εισήχθη η ιδέα της πολεμικής προπαρασκευής και ετοιμότητας όλης της γαλλικής κοινωνίας.⁹¹

Η ανάπτυξη της βιομηχανίας, από την άλλη πλευρά, άρχισε να μετασχηματίζει τις πολεμικές τεχνικές. Ο ατμός και η χρησιμοποίησή του για την δημιουργία σιδηροδρομικού δικτύου, αλλά και ο ηλεκτρικός τηλεγράφος μπορούσαν να παράσχουν άλλες δυνατότητες για τη μετακίνηση και την πληροφόρηση των πολεμικών σχηματισμών. Η ύπαρξη του σιδηρόδρομου αναπόφευκτα οδήγησε σε επανάσταση στην πολεμική στρατηγική καθώς επέτρεπε την μαζική μεταφορά στρατιωτών σε μεγάλες αποστάσεις σε λίγες μέρες. Παράλληλα η ανάπτυξη της μεταλλουργίας, του ηλεκτρισμού και της χημείας επέτρεψαν τη βελτίωση στα όπλα για το πεζικό και το πυροβολικό. Τα όπλα μετά το 1870 ήταν πολύ βελτιωμένα σε σχέση με αυτά των ναπολεόντειων χρόνων.⁹²

Ο γαλλοπρωσικός πόλεμος αποτελεί ένα ιστορικό σημείο καμπής καθόσον ανέδειξε τη Γερμανία στη θέση της Γαλλίας ως ηγέτιδας δύναμης στην Ευρώπη, αλλά και σημείο μετάβασης σε έναν διαφορετικό κόσμο αστικοποίησης και εκβιομηχανοποίησης. Η Γαλλία ουδέποτε ξαναβρήκε την ηγετική θέση που είχε πριν τον πόλεμο. Η συνθήκη ειρήνης του 1871

⁸⁹ Στο ίδιο, σελ.9

⁹⁰ Στο ίδιο. σελ.25

⁹¹ Στο ίδιο, σελ.15

⁹² Στο ίδιο, σελ.16

θεωρήθηκε εύθραυστη, σκληρή για την Γαλλία και προάγγελος για αναπόφευκτη μελλοντική σύγκρουση. Η Γαλλία ουδέποτε ξέχασε ή συγχώρεσε τη Γερμανία. Η απώλεια του Στρασβούργου και γενικότερα της Αλσατίας και Λωραίνης δεν μπορούσε να παραβλεφθεί εύκολα. Μετά το 1871 οι γερμανικές στρατιωτικές ιδέες και πολιτισμός εκτόπισαν τις αντίστοιχες γαλλικές ως μοντέλο μίμησης. Από το κοντό κούρεμα των Γερμανών στρατιωτών ως τις στολές και τα κράνη που αποτυπώνονται σήμερα στα καλύμματα κεφαλής των Βρετανών αστυνομικών. Ακόμα και η αναδυόμενη στρατιωτική δύναμη στα τέλη του 19^{ου} αιώνα Ιαπωνία απευθύνθηκε σε Γερμανούς συμβούλους για να εμφυσήσουν τις στρατιωτικές τους αξίες στους Ιάπωνες στρατιώτες. Σε άμεση μίμηση της Γερμανίας, το 1914 όλες οι μεγάλες ευρωπαϊκές δυνάμεις είχαν γενικό επιτελείο, όλες εκτός από την Μεγάλη Βρετανία είχαν μοντέλο θητείας σαν το γερμανικό, όλες είχαν την ίδια φιλοσοφία για τη μαζική ταχεία ανάπτυξη στρατευμάτων κατά την έναρξη του πολέμου με ξαφνική εισβολή στην εχθρική χώρα με χρησιμοποίηση και των σιδηροδρόμων.⁹³

Ουσιαστικά δεν άλλαξαν πάρα πολλά μέχρι το 1914, από αυτά που ανέδειξε ο γαλλοπρωσικός πόλεμος. Και το 1914 ο σιδηρόδρομος αποτελούσε το κλειδί για τις μαζικές μετακινήσεις στρατευμάτων, το αυτοκίνητο και το αεροπλάνο ήταν σε πρώιμο στάδιο, ενώ το ιππικό δεν είχε ακόμα αντικατασταθεί από τεθωρακισμένα οχήματα. Στις επικοινωνίες δεν υπήρξαν βέβαια διαφορές καθώς στον τηλεγράφο προστέθηκαν το τηλέφωνο και το ραδιόφωνο αλλά δεν μπορούσαν να χρησιμοποιηθούν στο πεδίο της μάχης. Εκεί που πραγματικά υπήρξε άλμα μεταξύ του 1914 και του 1870 ήταν στην ποιότητα των όπλων και των πυροβόλων καθώς ανακαλύφθηκε το αυτόματο όπλο, κάνοντας τα όπλα του 1870 να δείχνουν απαρχαιωμένα.⁹⁴

Παρά το γεγονός ότι ο πόλεμος του 1870 αποτελούσε μια μεγάλη νίκη για τις νέες πολεμικές τεχνικές των Γερμανών παράλληλα αποκάλυψε και τα όριά τους. Μπορεί και στον Α' και στον Β' παγκόσμιο πόλεμο οι Γερμανοί να αιφνιδίασαν και να υπερνίκησαν τους αντιπάλους τους δεν κατάφεραν όμως το τελειωτικό χτύπημα και οδήγησαν σε πολυετή πόλεμο που τελικά έληξε με την ήττα τους, καθόσον στο γερμανικό επιτελείο υποτίμησαν το ευρύτερο πολιτικό, στρατηγικό και κοινωνικό πλαίσιο στο όνομα της αξίας του στρατιωτικού επαγγελματισμού. Σε αντίθεση με το ζευγάρι Βίσμαρκ – Μόλτκε,

⁹³ Στο ίδιο, σελ.87

⁹⁴ Στο ίδιο, σελ.91

υπερεκτιμούσαν τις νίκες στο πεδίο της μάχης σε σχέση με το ευρύτερο πολιτικό περιβάλλον.⁹⁵

3.2.1 Οργάνωση και διοίκηση του στρατού της γερμανικής αυτοκρατορίας

Με το τέλος του Γαλλοπρωσικού πολέμου οι νότιες γερμανικές περιοχές της Βαυαρίας, Baden, Hesse και Wurttemberg εισήλθαν στην Βόρεια Γερμανική συνομοσπονδία σχηματίζοντας την πρώτη γερμανική αυτοκρατορία με τον βασιλιά της Πρωσίας Γουλιέλμο Α' ως τον πρώτο Γερμανό Αυτοκράτορα. Όλες οι χερσαίες δυνάμεις της αυτοκρατορίας ενσωματώθηκαν σε έναν ενιαίο στρατό που τέθηκε στη διάθεση του αυτοκράτορα από την περίοδο ειρήνης, με τα έξοδα να καλύπτονται από όλα τα κράτη της συνομοσπονδίας. Όλοι οι στρατιώτες όφειλαν υποταγή στις διαταγές του αυτοκράτορα. Η εξάρτηση του κάθε κρατιδίου από την αυτοκρατορία όσον αφορά στα στρατιωτικά ζητήματα, εξαρτιόνταν εν πολλοίς από τις συμβάσεις που ήδη είχαν υπογράψει με την Πρωσία.⁹⁶

Το πρωσικό και το γερμανικό πεζικό είχαν πολλές διαφορές σε τίτλους, βαθμούς, αλλά και στις ενδυμασίες τους που είχαν τις ρίζες τους στην παράδοση των διαφόρων περιοχών της αυτοκρατορίας. Τα περισσότερα συντάγματα πεζικού είχαν τρία τάγματα και πολύ λίγα είχαν τέσσερα τάγματα. Τα πρωσικά και τα βαυαρικά τάγματα πεζικού είχαν τον δικό τους σύστημα αρίθμησης. Τα υπόλοιπα είχαν αρίθμηση από το 1 έως το 139. Οι διαφορές στον τρόπο καθορισμού δεν σταματούσαν μόνο στο πεζικό. Σε όλα τα πρωσικά συντάγματα των τεσσάρων ταγμάτων, τα τάγματα ήταν αριθμημένα με λατινικούς αριθμούς απλά από το 1 μέχρι το 4. Από αυτά με τρία τάγματα όπως και όλα τα σαξονικά και βαυαρικά συντάγματα τα τάγματα αριθμούνταν από το 1 έως το 3. Από όλα τα άλλα συντάγματα με τρία τάγματα αριθμούνταν μόνο τα δύο πρώτα, ενώ το άλλο ήταν γνωστό ως τάγμα τυφεκιοφόρων. (fusilier battalion) Η ειρηνική δύναμη των συνταγμάτων πεζικού των τριών ταγμάτων αποτελούνταν από 1800 άτομα. Στον πόλεμο ο αριθμός αυτός αυξανόταν στα 3200 άτομα. Τα ίδια ίσχυαν και για τα τάγματα τυφεκιοφόρων. Τα πρωσικά και τα σαξονικά τάγματα τυφεκιοφόρων συνέχιζαν να συγκροτούνται από δασικούς εργάτες γιατί συνήθως αυτοί χρησιμοποιούνταν πρώτοι και είχαν γνώση των περιοχών επιχειρήσεων. Το ζήτημα των στολών του πεζικού ήταν περίπλοκο. Για παράδειγμα τα

⁹⁵ Stephen Badsey, ό.π., σελ.92

⁹⁶ Albert Seaton, ό.π., σελ. 24

πρωσικά, τα σαξονικά και τα Hessian τμήματα πεζικού φορούσαν σκούρους μπλε χιτώνες, τα τμήματα Wurttembergers φορούσαν σκούρους μπλε χιτώνες double-breasted, ενώ το βαυαρικό πεζικό φορούσε ανοιχτό μπλε χιτώνα. Όσον αφορά τα παντελόνια των στολών, ήταν σκούρα γκρι, σχεδόν μαύρα, ενώ τα βαυαρικά ήταν ανοικτά μπλε. Σε κάθε περίπτωση πάντως το κάθε τάγμα πεζικού μπορούσε εύκολα να ξεχωριστεί από το χρώμα της ζώνης του ξίφους και της θήκης της ξιφολόγχης. Διαφορές υπήρχαν και στα παραδοσιακά πρωσικά κράνη τύπου Pickelhaube. Τα βαυαρικά κράνη για παράδειγμα είχαν ένα επιπλέον μεταλλικό τμήμα στο πίσω μέρος τους, ενώ γενικότερα υπήρχαν διαφορές στα κράνη στο σχήμα και το μέγεθος του αετού στο εμπρός τμήμα του κράνους. Οι στρατιώτες του πεζικού μετέφεραν έναν ιδιαίτερα βαρύ εξοπλισμό. Ζώνη, ξιφολόγχη, δύο θήκες φυσιγγίων, σακίδιο, τσάντα φαγητού, σκεύος συσσπίου, επενδύτης, παγούρι με νερό και είδη εκστρατείας (φτυάρι, κασμά ή τσεκούρι). Το βάρος όλων αυτών ήταν 66 rounds, τη στιγμή που ο αντίστοιχος βρετανός στρατιώτης κουβαλούσε 55. Πριν το 1870 το πρωσικό πεζικό ήταν εφοδιασμένο με το όπλο Dreyse βελονωτό (needle-gun), απλό όπλο μονής βολής που σε καμία περίπτωση δεν ήταν καλύτερο από το γαλλικό οπισθογεμές τουφέκι Chassepot, που χρησιμοποιούσε ο γαλλικός στρατός. Από το 1871 το Dreyse άρχισε να αντικαθίσταται από το οπισθογεμές Mauser. Αυτό το χρησιμοποιούσαν όλοι οι στρατιώτες και οι υπαξιωματικοί και είχε μέγιστο βεληνεκές τις 3300 γιάρδες και δραστικό τις 1000.⁹⁷

Όσον αφορά στο ιππικό από τα 93 γερμανικά συντάγματα ιππικού, τα 6 προέρχονταν από την Σαξονία, τα 4 από το Wurttemberg, 10 από τη Βαυαρία και τα υπόλοιπα ήταν πρωσικά. Το ιππικό ταξινομούνταν σε βαρύ, μέτριο ή ελαφρύ.⁹⁸

Το γερμανικό πυροβολικό, από την πλευρά του, αποτελούνταν από 37 συντάγματα, 17 από τα οποία περιείχαν και πεζές και έφιππες πυροβολαρχίες, ενώ οι υπόλοιπες 20 είχαν μόνο πεζές. Τα συντάγματα πεζών πυροβολαρχιών ζευγάρωναν σε ταξιαρχίες πυροβολικού. Κάθε ταξιαρχία πυροβολικού εντασσόταν σε ένα σώμα στρατού. Το σύνταγμα πυροβολικού αποτελούνταν από 3 τάγματα, έτσι τα 37 συντάγματα αποτελούνταν από 110 τάγματα συνολικά. Το κάθε τάγμα αποτελούνταν συνήθως από 3 ή τέσσερις πεζές ή έφιππες πυροβολαρχίες, με την κάθε πυροβολαρχία να διαθέτει από τέσσερα μέχρι έξι όπλα. Η ειρηνική δύναμη της πυροβολαρχίας ήταν περίπου εκατό άτομα όλων των βαθμίδων, ενώ σε

⁹⁷ Στο ίδιο, σελ. 26

⁹⁸ Στο ίδιο, σελ. 27

περίπτωση πολέμου η δύναμη αυξανόταν στα 170 άτομα. Τα κύρια όπλα για τις έφιππες πυροβολαρχίες ήταν διαμετρήματος των 80mm, ενώ για τις πεζές των 90mm. Και οι δύο τύποι πυροβόλων ήταν οπισθογεμής με χαλύβδινο σωλήνα και είχαν πανομοιότυπες ραβδώσεις κατασκευής Krupp. Το πυροβόλο των 90 mm είχε βεληνεκές 4300 μέτρα, ενώ των 80 μμ 4000 μέτρα.⁹⁹

Ο γερμανικός στρατός επικράτησε του γαλλικού εξαιτίας της εξαιρετικής διοικητικής οργάνωσης του και την τέλεια σχεδίαση πολεμικών επιχειρήσεων. Αυτό οφειλόταν κυρίως στο γερμανικό γενικό επιτελείο που βασιζόταν στο αντίστοιχο πρωσικό επιτελείο. Το αρχηγείο του γενικού επιτελείου είχε ως έδρα το Βερολίνο. Λειτουργούσε, δε, υπό την άμεση εποπτεία του αρχηγού του γενικού επιτελείου και του διευθυντή των πολεμικών επιχειρήσεων. Χωριζόταν σε εννέα τομείς από τους οποίους οι πιο σημαντικοί ήταν ο πρώτος τομέας υπεύθυνος για τους ξένους στρατούς ανατολικά, ο δεύτερος υπεύθυνος για τον γερμανικό στρατό, ο τρίτος υπεύθυνος για τους ξένους στρατούς δυτικά, και ο τέταρτος υπεύθυνος για τους σιδηροδρόμους. Οι υπόλοιποι τομείς ασχολούνταν με την τοπογραφία, την στρατιωτική ιστορία, τις πληροφορίες και τα στατιστικά στοιχεία.¹⁰⁰

Το γερμανικό σύστημα στην ειρήνη ήταν βασισμένο στην αποκέντρωση των σωμάτων στρατού, που το κάθε ένα αποτελούσε έναν μικρό στρατό από μόνο του, που διοικούσαν από στρατηγό που ήταν υπεύθυνος για την εκπαίδευση και γενικότερα την ικανότητα και την προετοιμασία τους για πόλεμο. Ο στρατός της αυτοκρατορίας αποτελούνταν από 19 σώματα στρατού, τα 14 από τα οποία αποτελούνταν αποκλειστικά από Πρώσους και διοικούσαν από το πρωσικό υπουργείο Άμυνας. Από τα υπόλοιπα δύο ήταν βαυαρικά ένα από τη Σαξωνία και ένα από τη Wurttemberger. Τα 19 αυτά σώματα στρατού αποτελούνταν συνολικά από 166 Συντάγματα πεζικού, (513 τάγματα) 22 τάγματα τυφεκιοφόρων. 93 συντάγματα ιππικού και 37 συντάγματα (364 ίλες) πυροβολικού. Η συνολική δύναμη του ενεργού στρατού στην ειρήνη ήταν 20000 αξιωματικοί και περίπου 500000 υπαξιωματικοί και στρατιώτες. Σε περίπτωση κινητοποίησης ο στρατός χωριζόταν στο στρατό που θα επιχειρούσε στο πεδίο της μάχης και στο στρατό φρουράς που θα παρέμενε σπίτι του έτοιμος να αναπληρώσει απώλειες στην μάχη. Ο γερμανικός στρατός είχε την ικανότητα να αναπτύξει άμεσα 4-5 σώματα στρατού με δύο ή και περισσότερα τμήματα ιππικού. Κάθε σώμα στρατού είχε δύο ή τρεις μεραρχίες πεζικού, ένα σώμα

⁹⁹ Στο ίδιο, σελ. 29

¹⁰⁰ Στο ίδιο, σελ. 31

πυροβολικού από έξι ίλες, ένα τάγμα τυφεκιοφόρων και διάφορες διοικητικές υπηρεσίες. Η κάθε μεραρχία πεζικού αποτελούνταν από δύο ταξιαρχίες, των δύο συνταγμάτων, ένα σύνταγμα πυροβολικού και ένα σύνταγμα ιππικού. Η κάθε μεραρχία ιππικού (υπήρχαν εννέα διαθέσιμες για μάχη) είχε έξι συντάγματα ιππικού και δύο ίλες αλόγων. Τα 19 σώματα στρατού βασίζονταν στην ειρηνική δύναμη του ενεργού στρατού. Αυτή η δύναμη, όμως, υποστηριζόταν από 18 μεραρχίες εφεδρείας που θα αποτελούσαν τμήμα του στρατού στο πεδίο της μάχης μετά την κινητοποίηση. Αυτός ο στρατός εφεδρείας αποτελούμενος από 315 τάγματα πεζικού και 18 εφεδρικά συντάγματα πεζικού 370000 ανδρών, αποτελούνταν από στρατιώτες που είχαν εκπληρώσει την τριετή στρατιωτική τους θητεία και εκπλήρωναν την υποχρέωσή τους για τετραετή θητεία στις τάξεις της εφεδρείας. Αυτοί ήταν σε ετοιμότητα για να ανακληθούν για δύο συνολικά εκπαιδεύσεις που δεν μπορούσαν να υπερβούν τις οκτώ εβδομάδες. Όταν θα τελείωνε η υποχρέωση παραμονής στην εφεδρεία μετά από επτά χρόνια, ο στρατιώτης ανήκε πλέον στο πρώτο τμήμα της πολιτοφυλακής για ακόμη πέντε χρόνια. Σε αντίθεση, όμως, με το πρωσικό σύστημα πριν από το γαλλοπρωσικό πόλεμο, στη νομοθεσία της αυτοκρατορίας προβλεπόταν εκ νέου το δεύτερο τμήμα της πολιτοφυλακής που διατηρούσε στις λίστες του όλους τους στρατιώτες που βρίσκονταν μεταξύ των 32 και των 39 ετών. Ως εφεδρεία του στρατού της αυτοκρατορίας παρέμενε το σύνολο των ανεκπαιδευτων ανδρών που δεν είχαν υπηρετήσει στο στρατό και το ναυτικό.¹⁰¹

Όλο το σύστημα θητείας και επιστράτευσης ήταν οργανωμένο πάνω στη γεωγραφική στρατιωτική οργάνωση της αυτοκρατορίας πάνω στα πρωσικά πρότυπα που η αποτελεσματικότητά του είχε δοκιμασθεί με επιτυχία στον γαλλοπρωσικό και στον πόλεμο κατά της Αυστρίας. Κάθε περιοχή σώματος στρατού στην Γερμανία ήταν χωρισμένη σε αριθμό περιοχών ταξιαρχιών που η κάθε μία ήταν ευθύνη του διοικητή της κανονικής ταξιαρχίας πεζικού. Η κάθε περιοχή ταξιαρχίας ήταν περαιτέρω διαιρεμένη σε αριθμό ταγμάτων πολιτοφυλακής, υπό την ευθύνη έφεδρου πρώην αξιωματικού που λάμβανε τον μισό μισθό. Οι τελευταίοι είχαν διπλό καθήκον: Τόσο να προσκαλούν όσους έπρεπε να υπηρετήσουν την θητεία τους, όσο και να διατηρούν τη συντήρηση και επικαιροποίηση των λιστών για όσους ανήκαν στην εφεδρεία. Οι διοικητές τόσο των κανονικών όσο και των τμημάτων εφεδρείας δεν είχαν καμία ευθύνη ούτε για την διοίκηση, ούτε για την επιστράτευση των εφεδρειών.¹⁰²

¹⁰¹ Στο ίδιο, σελ. 25

¹⁰² Στο ίδιο, σελ. 25

Το 1887 το γενικό επιτελείο συγκροτούσαν μόνο 167 αξιωματικοί που διέθεταν αρμοδιότητες που υπερέβαιναν αυτές που αντιστοιχούσαν κανονικά στον βαθμό τους. Οι μισοί από αυτούς υπηρετούσαν στο αρχηγείο στο Βερολίνο, ενώ οι υπόλοιποι είχαν αποσπασθεί σε μεραρχίες μάχης. Σπάνια ήταν αποσπασμένοι σε μεραρχία μάχης περισσότεροι από δύο αξιωματικοί του επιτελείου, ενώ ο βαθμός τους δεν υπερέβαινε αυτόν του ταγματάρχη. Ο ρόλος τους ήταν να αποτελούν τον σύνδεσμο του επιτελείου με την μεραρχία και να συμβουλεύουν τον διοικητή που ήταν συνήθως αντιστράτηγος ή υποστράτηγος πως να συντονίζει τις επιχειρήσεις με άλλους σχηματισμούς. Όταν απουσίαζε ο διοικητής της μεραρχίας την διοίκηση αναλάμβανε ο επιτελάρχης που ήταν υπεύθυνος τόσο στον διοικητή του όσο και στο γενικό επιτελείο. Με αυτόν τον τρόπο ο αρχηγός του γενικού επιτελείου μπορούσε να εξασφαλίσει ότι το πνεύμα της πολιτικής και των σχεδίων του μεταβιβαζόταν με τον ίδιο τρόπο σε όλον τον στρατό επιβάλλοντας ένα ενιαίο πνεύμα δια μέσου των επιτελών του που ήταν κοινωνοί των σχεδίων και της πολιτικής του αρχηγού. Οι επιτελείς διέθεταν παράλληλα το δικαίωμα της άμεσης πρόσβασης στο γενικό επιτελείο δημιουργώντας στον αρχηγό του μια εξαιρετική γνώση της προόδου στις πολεμικές επιχειρήσεις. Φυσικά η δυνατότητα αυτή εξαρτιόταν εν πολλοίς από τους επιτελείς του γενικού επιτελείου γι' αυτό είχε μεγάλη σημασία η επιλογή των καλύτερων για την στελέχωση των συγκεκριμένων θέσεων, κάτι που συνήθως γινόταν.¹⁰³

Ένα άλλο πολύ σημαντικό στοιχείο για την επιτυχή οργάνωση του γερμανικού στρατού ήταν ότι ανεξάρτητα από την κοινωνική τους προέλευση (άλλοι ήταν πλούσιοι, άλλοι φτωχοί, άλλοι προέρχονταν από αριστοκρατικές οικογένειες, άλλοι από τη μεσαία τάξη), οι αξιωματικοί λάμβαναν την ίδια εκπαίδευση με προτεραιότητα στα ζητήματα τιμής τόσο της προσωπικής και της πατρίδας τους, έτσι ώστε να αποτελούν ένα ομογενές σύνολο. Οι αριστοκράτες, με ελάχιστες εξαιρέσεις, υπηρετούσαν στον στρατό με τους ίδιους όρους, όπως και όλοι οι υπόλοιποι. Οι μισθοί των Γερμανών αξιωματικών δεν θα μπορούσε να λεχθεί ότι ήταν από μόνοι τους ελκυστικοί για να προσελκύσουν μορφωμένους νέους στο στρατό.¹⁰⁴ Κανένας, όμως, αξιωματικός δεν μπορούσε να παντρευτεί χωρίς άδεια και έπρεπε να αποδείξει ότι θα είχε επαρκές ιδιωτικό εισόδημα.¹⁰⁵ Οι γερμανοί αξιωματικοί

¹⁰³ Στο ίδιο, σελ. 32

¹⁰⁴ Τα ίδια περίπου ίσχυαν και για τους μισθούς των Ελλήνων αξιωματικών. Ιδιαίτερα ένας νέος Έλληνας αξιωματικός, αν δεν είχε προσωπική περιουσία, δύσκολα τα κατάφερνε οικονομικά. (Τρ, Γεροζήσης, ό.π., σελ.132)

¹⁰⁵ Μια καλή προίκα αποτελούσε αντίβαρο στο χαμηλό μισθό και των Ελλήνων αξιωματικών. Ένας αξιωματικός της Σχολής Ευελπίδων θεωρούνταν, άλλωστε, ένας πολύ καλός γαμπρός από τις πλούσιες οικογένειες. Το ίδιο το κράτος ενθάρρυνε τους αξιωματικούς να επιθυμούν

απολάμβαναν από καιρό ένα ιδιαίτερο status. Παρά ταύτα πριν τον γαλλοπρωσικό πόλεμο η κοινή γνώμη δεν ήταν φιλικά διακείμενη απέναντί τους. Μετά την επιτυχία σε αυτόν τον πόλεμο, όμως, απολάμβαναν την αναγνώριση της κοινής γνώμης γεγονός που ενίσχυε τον ενθουσιασμό και την υπερηφάνεια τους και τους δημιουργούσε την αίσθηση ότι αποτελούσαν μια τάξη αρκετά διαφορετική από τον υπόλοιπο πληθυσμό. Αυτό τους δημιουργούσε μια αίσθηση ανωτερότητας και την πεποίθησή ότι η γερμανική αυτοκρατορία μπορούσε να ανταποκριθεί σε προκλήσεις και να εμπλακεί σε “κατακλυσμικές” περιπέτειες, την πορεία προς τις οποίες έμελλε άλλωστε να επιταχύνει με την πολιτική του ο Βίσμαρκ.¹⁰⁶

Η Γερμανία με την υποστήριξη του αυτοκράτορα Κάιζερ Γουιέλμου του Β' που ανέβηκε στον θρόνο το 1888, αποφάσισε το 1898, να εφαρμόσει πρόγραμμα ανάπτυξης μεγάλου στόλου, προκειμένου να αντιμετωπίσει τον αγγλικό που κυριαρχούσε μέχρι τότε. Το πρόγραμμα προέβλεπε την ναυπήγηση 38 θωρηκτών μέσα σε είκοσι χρόνια. Ο ισχυρός στόλος πίστευαν ότι θα αποτελούσε έναν ιδιαίτερο διαπραγματευτικό όπλο για τη Γερμανία στην παγκόσμια σκακιέρα. Παράλληλα η ναυπήγηση ισχυρών πλοίων θα έδινε στο γερμανικό ναυτικό την δυνατότητα να αντιπαραταχθεί στο βασιλικό βρετανικό ναυτικό στη Βόρεια θάλασσα. Έτσι μεταξύ του 1900 και του 1905 ναυπηγήθηκαν 14 γερμανικά θωρηκτά.¹⁰⁷

Όσον αφορά το πεδίο των χερσαίων επιχειρήσεων, την ίδια περίοδο, η Γερμανία προετοιμάστηκε για να μπορεί να αντιμετωπίσει τον “εφιάλη” της πιθανής ταυτόχρονης πολεμικής αντιπαράθεσης στα σύνορά της με τους κύριους αντίπαλούς της, τη Γαλλία και τη Ρωσία. Εμπνευστής του σχεδίου που σχεδιάστηκε μεταξύ του 1897 και 1905 ήταν ο Alfred von Schlieffen, αρχηγός του γενικού επιτελείου. Ο Schlieffen πίστευε ότι στην περίπτωση

πρόικα. Σε βασιλικό διάταγμα του 1861 αυτό αποτυπώνεται με χαρακτηριστικό τρόπο: «(...)Εχοντες υπόψιν ότι αι αποδοχαί του αξιωματικού ούσαι ορισμέναι δια την αξιοπρεπή ατομικήν συντήρησίν του, δεν δύνανται να επαρκέσωσι και εις τας πολυειδείς ανάγκας αυτού γενομένου αρχηγέτου οικογενείας. Θεωρούντες δε ότι ο έγγαμος αξιωματικός ανάγκη να έχη μέσα υπάρξεως προς την κοινωνικήν αυτού θέσιν (...) ο εξαιτούμενος άδειαν νυμφεύσεως αξιωματικός παντός βαθμού οφείλει να υποβάλει απόδειξιν εμφανίνουσιν ότι κέκτηται καθαρόν ενιαύσιον εισόδημα χιλίων διακοσίων ὀρχ. κατ' ελάχιστον ὄρον είτε εκ της ιδιαιτέρας αυτού περιουσίας είτε εκ της προικός προερχόμενον(...)». (Βασιλικό διάταγμα, «Περί του απαιτούμενου εισοδήματος αξιωματικού προς σύναψιν γάμου», από 13/9/1861 και Τρ. Γεροζήσης, ό.π. σελ. 136). Αντίστοιχη πρόβλεψη ίσχυε μέχρι σχετικά πρόσφατα για τους αξιωματικούς του ελληνικού στρατού, όπου μέχρι την κατάργηση της πριν από μερικά χρόνια, οι αξιωματικοί μπορούσαν να παντρεύονται μετά την ηλικία των 26 ετών, προσκομίζοντας παράλληλα αποδεικτικά στοιχεία ότι η νύφη διέθετε επαρκή περιουσιακά στοιχεία. Η οριστική κατάργηση του θεσμού της “πρόικας”, γενικότερα για την ελληνική κοινωνία, πραγματοποιήθηκε με τον νόμο 1329/1983

¹⁰⁶ Albert Seaton, ό.π., σελ. 33

¹⁰⁷ Peter Simkins, *The First World War*, Osprey publishing, UK, 2002, σελ. 12

ταυτόχρονου πολέμου με την Ρωσία και την Γαλλία, η πρώτη δεν θα μπορούσε να κινητοποιήσει γρήγορα τις δυνάμεις της. Έτσι η Γερμανία θα διέθετα ένα σημαντικό χρονικό διάστημα της τάξης των 6 εβδομάδων προκειμένου με μαζική αιφνίδια επίθεση να υποτάξει την Γαλλία στη Δύση και έπειτα να ασχοληθεί αποκλειστικά με το ανατολικό μέτωπο της Ρωσίας. Η επίθεση στη Γαλλία θα έπρεπε να πραγματοποιηθεί στο βορειοανατολικό της σύνορο διαμέσου του Μάαστριχτ της Ολλανδίας και έπειτα του ουδέτερου Βελγίου, ώστε να επιτευχθεί ο αιφνιδιασμός των Γάλλων. Η γερμανική σχεδίαση θεωρούσε δεδομένο ότι με την έναρξη πιθανού πολέμου η Γαλλία θα επιδίωκε την απόκτηση της Λωραίνης και της Αλσατίας που τις είχε απολέσει στον γαλλοπρωσικό πόλεμο. Έτσι τοποθετήθηκαν και εκεί στρατεύματα, λιγότερα από ότι στο βόρειο μέτωπο, που θα είχαν σαν στόχο να εμποδίσουν την προέλαση των Γάλλων, μέχρι το βόρειο μέτωπο του γερμανικού στρατού να εισέλθει, μέσω του Βελγίου, στο Παρίσι. Οι εκτιμήσεις αυτές, λοιπόν, καθόριζαν και την διάταξη του στρατού της Γερμανίας ήδη από τον καιρό της ειρήνης.¹⁰⁸

Ο διάδοχος του Schlieffen, Χέλμουτ Φον Μόλτκε ο νεώτερος, ανιψιός του θριαμβευτή του πολέμου του 1870, επέφερε μετά το 1906 κάποιες τροποποιήσεις στη στρατηγική του προκατόχου του. Ανησυχώντας για πιθανά προβλήματα που θα επέφερε στις γερμανικές επικοινωνίες πιθανή κατάληψη της περιοχής της Λωραίνης από τους Γάλλους, ενίσχυσε τη διάταξη των γερμανικών στρατευμάτων σε αυτήν την περιοχή. Έτσι ενώ πριν τα γερμανικά στρατεύματα στον βόρειο τομέα ήταν εφταπλάσια από τα γαλλικά, μετά τις αλλαγές του Μόλτκε υπήρξαν μόνο τριπλάσια. Παράλληλα, ο Μόλτκε αποφάσισε ότι πιθανή επίθεση στην Γαλλία θα πραγματοποιούνταν κατευθείαν από το Βέλγιο και όχι διαμέσου του ολλανδικού Μάαστριχτ (όπως και πραγματοποιήθηκε τελικά στον πρώτο παγκόσμιο πόλεμο).¹⁰⁹

Η υποχρεωτική θητεία, το υπόβαθρο του γερμανικού στρατιωτικού συστήματος, επέτρεψε στην γερμανική αυτοκρατορία να αυξήσει γρήγορα το μέγεθος του στρατού, από 840.000 σε 4.000.000 εκπαιδευμένους στρατιώτες. Η στρατιωτική θητεία άρχιζε στα 20 έτη, αλλά ήδη από την ηλικία των 17, ο ανδρικός πληθυσμός ανήκε στην εφεδρεία. Η θητεία διαρκούσε δύο με τρία χρόνια στον ενεργό στρατό, ανάλογα με τον τύπο της θητείας. Έπειτα, ο στρατιώτης ήταν τέσσερα με πέντε χρόνια σε άμεση ετοιμότητα στην εφεδρεία. Μετά ανήκε στην πολιτοφυλακή και στην εφεδρεία μέχρι την ηλικία των σαράντα πέντε ετών. Ουσιαστικά, δηλαδή, ίσχυε το σύστημα θητείας

¹⁰⁸ Στο ίδιο, σελ. 16

¹⁰⁹ Στο ίδιο, σελ. 17

που είχε καθιερωθεί ήδη από την εποχή του Βίσμαρκ. Το γερμανικό σύστημα παρείχε σημαντικό πλεονέκτημα σε σχέση με την Γαλλία γιατί παρείχε μεγάλο μέγεθος στρατού έτοιμου να αναπτυχθεί με την έναρξη της επιχείρησης.¹¹⁰

3.2.2 Οι υπόλοιπες δυνάμεις. Το νέο γαλλικό στρατιωτικό δόγμα

Το γαλλικό στρατιωτικό σύστημα ήταν και αυτό βασισμένο πάνω στη στρατιωτική θητεία. Μόλις, όμως, το 1913, η στρατιωτική θητεία επεκτάθηκε στα τρία χρόνια στον ενεργό στρατό και 14 στην εφεδρεία. Επειδή ο πληθυσμός της ήταν μικρότερος από τη Γερμανία, η Γαλλία έπρεπε να καλεί σε θητεία μεγαλύτερο ποσοστό του πληθυσμού, που θα περιελάμβανε και αυτό των αποικιών για να διατηρήσει μια σχετική αναλογία με την Γερμανία. Στο ξέσπασμα του Α' παγκοσμίου πολέμου η Γαλλία ήταν έτσι ικανή να παρουσιάσει έναν στρατό των 3.680.000 εκπαιδευμένων ανδρών, αλλά μπορούσε να κινητοποιήσει λιγότερες εφεδρείες από αυτές που μπορούσε η Γερμανία.¹¹¹

Μετά την ταπείνωση στον γαλλοπρωσικό πόλεμο, το γαλλικό στρατιωτικό δόγμα αναδιατυπώθηκε, ώστε να προσαρμοσθεί στα νέα δεδομένα που επέφερε ο κίνδυνος από τη γερμανική αυτοκρατορία. Το γαλλικό αυτό δόγμα που εφαρμόσθηκε στον Α' παγκόσμιο βασιζόταν στην ταυτόχρονη επίθεση όλων των γαλλικών δυνάμεων με πέντε σώματα απέναντι στις γερμανικές. Από αυτά, τα δύο σώματα στρατού στην δεξιά πτέρυγα θα επιτίθονταν στην Λωραίνη, όπως ακριβώς περίμεναν οι Γερμανοί. Το τρίτο θα επιτίθονταν από την περιοχή του Μετζ. Το πέμπτο είτε θα βοηθούσε το τρίτο, είτε θα επιτιθόταν από την περιοχή του Λουξεμβούργου και του Βελγίου, δηλαδή από τις βελγικές Αρδέννες. Το άλλο σώμα στρατού θα παρέμενε σε ετοιμότητα συνδρομής των υπολοίπων ανάλογα με τις κινήσεις του γερμανικού στρατού. Το σχέδιο αυτό παρά το γεγονός ότι παρουσιαζόταν ευέλικτο είχε μια σημαντική αδυναμία. Είχε υποτιμήσει την δυνατότητα των γερμανών να ενεργοποιήσουν εφεδρείες που θα τους παρείχαν τέτοιο μέγεθος στρατού που θα τους επέτρεπε να εισβάλλουν στη Γαλλία μέσω Βελγίου. Στην πραγματικότητα το γαλλικό πολεμικό δόγμα είχε παραβλέψει εντελώς αυτήν την πιθανότητα. Το Βέλγιο, μια χώρα με μέγεθος συγκρινόμενο με την Ελλάδα, εισήγαγε την υποχρεωτική στρατιωτική θητεία μόλις τα 1913, όταν συνειδητοποιώντας το τι θα επακολουθούσε άρχισε μια

¹¹⁰ Στο ίδιο, σελ. 17

¹¹¹ Στο ίδιο, σελ. 17

μεγάλη προσπάθεια αναδιοργάνωσης του στρατού του, που φυσικά ήταν αδύνατο να ολοκληρωθεί μέχρι την έναρξη του Α' παγκοσμίου πολέμου.¹¹²

Η Βρετανία, τέλος, παραδοσιακά διέθετε ένα μικρό επαγγελματικό στρατό μακράς διάρκειας από εθελοντές που κατατάσσονταν να υπηρετήσουν με σκοπό να εξασφαλίσουν τα γεωστρατηγικά συμφέροντα της. Είναι χαρακτηριστικό ότι μεταξύ 1908 και 1914 κατατέθηκαν πέντε νόμοι στο κοινοβούλιο που θα καθιέρωναν την υποχρεωτική στρατιωτική θητεία οι οποίοι απερρίφθησαν, καθώς κανένα κόμμα δεν διακινδύνευε σε περίοδο ειρήνης να επιβάλλει φόρους που ήταν απαραίτητοι για την κάλυψη των εξόδων. Το 1912 ο βρετανικό στρατός μαζί με τις εφεδρείες μπορούσε να φθάσει στις 733000 άνδρες, αριθμός πολύ μικρός συγκρινόμενος με αυτόν της Γερμανίας. Υπήρχε βέβαια πάντα η δυνατότητα κατάταξης ανδρών από την Ινδία και τις άλλες αποικίες. Το κύριο επιθετικό τμήμα του στρατού ήταν το βρετανικό εκστρατευτικό σώμα (BEF) αποτελούμενο από 6 μεραρχίες πεζικού και μια ιππικού, συνολικού μεγέθους 120000 ανδρών. Επίσης υπήρχε το σώμα των "στρατιωτών του απογεύματος Σαββάτου" που σχηματίστηκε από πρώην εθελοντικά σώματα του 1908 και αριθμούσε το 1914 269000 άνδρες. Από όλον τον βρετανικό στρατό έλλειπε εξοπλισμός βαρέως πυροβολικού. Παρά ταύτα, ατομικά οι άνδρες του βρετανικού εκστρατευτικού σώματος ήταν οι πιο άρτια εκπαιδευμένοι από κάθε άλλο ευρωπαϊκό στρατό με δυνατότητα πολύ εύστοχων πυρών.¹¹³

4. Οι προσπάθειες του Κουμουνδούρου

Καταλύτης στο ζήτημα της αναδιοργάνωσης και ενίσχυσης του ελληνικού στρατού υπήρξε η πρόταση που συμπεριελήφθη στο 13^ο πρωτόκολλο του συνεδρίου του Βερολίνου που υπογράφηκε στις 23 Ιουνίου του 1878, στο πλαίσιο των διαβουλεύσεων της Συνθήκης του Βερολίνου από όλους τους αντιπρόσωπους εκτός από την Οθωμανική αυτοκρατορία και σύμφωνα με την οποία «Το συνέδριον προσκαλεί την Υψ. Πύλην όπως συνεννοηθή μετά της Ελλάδος προς διευθέτησιν της μεθορίου εν Θεσσαλία και Ηπείρω και είναι της γνώμης ότι η νέα οροθετική γραμμή θα ηδύνατο ν' ακολουθήσῃ τὴν κοιλάδα του Πηνειοῦ προς το Αἰγαῖον και του Θυάμιδος (Καλαμά) προς το Ιόνιον πέλαγος. Το συνέδριον έχει την πεποίθησιν ότι θα επιτευχθῇ σχετική συμφωνία των δυο ενδιαφερομένων. Αλλά προς διευκόλυνσιν των διαπραγματεύσεων αι δυνάμεις είναι πρόθυμοι να προσφέρουν την μεσολάβησίν των εις τας δυο αμέσους ενδιαφερομένας κυβερνήσεις». Σε

¹¹² Στο ίδιο, σελ. 18

¹¹³ Στο ίδιο, σελ. 21

συνάφεια το 24^ο άρθρο της Συνθήκης του Βερολίνου προέβλεπε ότι «Εν τη περιπτώσει η Υψ. Πύλη και η Ελλάς δεν κατόρθωναν να συνεννοηθούν δια την διευθέτησιν της μεθορίου, περί ης το 13ον πρωτόκολλον του συνεδρίου η Γερμανία, η Αυστροουγγαρία, η Γαλλία, η Μ. Βρετανία, η Ιταλία και η Ρωσία επιφυλάσσονται να προσφέρουν την μεσολάβησίν των εις τας δυο κυβερνήσεις προς διευκόλυνσιν των διαπραγματεύσεων.»¹¹⁴ Η Οθωμανική αυτοκρατορία αντιτάχθηκε σε αυτό το ενδεχόμενο και άρχισε να κωλυσιεργεί ώστε να μην εφαρμοσθεί το άρθρο 24 της Συνθήκης του Βερολίνου. Έτσι μέχρι και το καλοκαίρι του 1880 δεν υπήρξε καμιά ουσιαστική εξέλιξη.

Στο πνεύμα της επείγουσας ανάγκης αναδιοργάνωσης του στρατού που οι συνθήκες απαιτούσαν, η αντίδραση του τότε πρωθυπουργού Κουμουνδούρου ήταν να προσπαθήσει να συγκροτήσει μια υπολογίσιμη στρατιωτική δύναμη, ώστε να φαίνονται αληθοφανείς οι πιθανές απειλές του για πόλεμο. Το πρώτο που βελτίωσε ήταν ο στρατολογικός νόμος, που ήταν ουσιαστικά και η μόνη προσπάθεια της Κυβέρνησής του για την αναδιοργάνωση του στρατού που τελεσφόρησε. Μέχρι τότε και σύμφωνα με νόμο του 1859 επικρατούσε ο θεσμός των κληρωτών, δηλαδή από κάθε δήμο, αφού αφαιρούνταν όσοι ήθελαν να καταταγούν εθελοντικά, συμπλήρωναν τον αριθμό που έπρεπε να δώσει ο δήμος τους με κλήρωση, ενώ προβλέπονταν μεγάλος, σχετικά, αριθμός απαλλαγών, αλλά και η δυνατότητα στους οικονομικά εύπορους να αποφεύγουν τη στράτευση πληρώνοντας αντικαταστάτες. Έτσι το Νοέμβριο του 1878 ψηφίστηκε νέος στρατολογικός νόμος που καθιστούσε την στράτευση “πάνδημο”, δημιουργώντας ένα στρατό των “πολιτών”, καθιστώντας για πρώτη φορά όλη την ελληνική κοινωνία μέτοχο και κοινωνό των τεκταινομένων στο στρατό, και καθιέρωνε την τριετή θητεία με παράλληλη πρόσκληση νέων εφεδρικών σειρών. Σύμφωνα με αυτό τον νόμο:

- Η υπηρεσία στο στρατό οριζόταν στα τρία έτη για τον ενεργό στρατό, έξι για την εφεδρεία και δέκα για την εθνοφρουρά.
- Όλοι οι Έλληνες πολίτες όφειλαν να υπηρετήσουν στο στρατό.
- Η στρατιωτική θητεία ήταν υποχρεωτική από ηλικία 21 έως 40 ετών.
- Κανένας δεν γινόταν δεκτός για στράτευση, αν δεν είχε τα απαιτούμενα προσόντα.
- Η αντικατάσταση απαγορευόταν.

¹¹⁴ Επαμ. Μάλαινος, *Ιστορία των ξενικών επεμβάσεων*, τόμος Α', Αθήνα 1955, σελ. 155

- Η απαλλαγή από τη θητεία δεν ήταν ποτέ οριστική.
- Μόνο οι Έλληνες γίνονταν δεκτοί στο στρατό.
- Αποκλείονταν όσοι είχαν καταδικαστεί σε ένα έτος τουλάχιστον φυλάκιση με στέρηση των πολιτικών τους δικαιωμάτων, εφόσον η στέρηση αυτή διαρκούσε.

Στόχος του νέου νόμου ήταν να συγκροτηθεί τελικά στρατός της τάξης των 30000 ανδρών.¹¹⁵

Η δεύτερη αλλά μη επιτυχημένη προσπάθεια της Κυβέρνησης Κουμουνδούρου ήταν η εισαγωγή νομοσχεδίου που θα εισήγαγε έναν νέο οργανισμό για το στρατό, δημιούργημα του υπουργού στρατιωτικών Β. Βαλτινού.¹¹⁶ Στον οργανισμό αυτό η Ελλάδα διαιρούνταν σε τέσσερις στρατιωτικές περιφέρειες που η έκταση τους θα καθοριζόταν από βασιλικό διάταγμα με την επαρχία Αττικής να αποτελεί τη μια από αυτές. Προβλέπονταν επτά συντάγματα πεζικού, τέσσερα τάγματα ευζώνων, τέσσερις επιλαρχίες πεζικού, τέσσερις μοίρες πυροβολικού και τέσσερις μοίρες μηχανικού, ενώ συνολικά θα υπηρετούσε δύναμη τακτικού στρατού 26090 ανδρών στην ειρήνη και 56437 σε εμπόλεμη κατάσταση.¹¹⁷ Ο οργανισμός αυτός δεν πρόλαβε να ψηφισθεί λόγω των αντιδράσεων της αντιπολίτευσης και της πτώσης της κυβέρνησης Κουμουνδούρου το Μάρτιο του 1880.

Ο Κουμουνδούρος καταλάβαινε και ο ίδιος, όπως άλλωστε τόνιζε και η τότε αντιπολίτευση με προεξάρχοντα τον κατοπινό πρωθυπουργό Χαρίλαο Τρικούπη, ότι η αναδιοργάνωση του στρατού δεν μπορούσε να γίνει από τη μια στιγμή στην άλλη σε συνάρτηση και με το γεγονός ότι το κράτος ήταν απροετοίμαστο εκείνη τη στιγμή από οικονομικής άποψης να συντηρήσει μεγάλο αριθμό κληρωτών και εφέδρων. Για αυτό το λόγο δέχθηκε να εξετασθεί ο οργανισμός του Βαλτινού από επιτροπή με αποτέλεσμα να μην προλάβει να ψηφισθεί. Ο Τρικούπης, από την πλευρά του είχε την πεποίθηση ότι στην Ελλάδα χρειαζόταν μια «ήρεμος παρασκευή».¹¹⁸ Το τι σήμαινε για τον Τρικούπη η ήρεμη προπαρασκευή του ελληνικού στρατού το

¹¹⁵ Νόμος ΨΙΣΤ', 30 Νοεμβρίου 1878

¹¹⁶ Ο Βλάσιος Βαλτινός γεννήθηκε το 1825 και αποφοίτησε από τη Σχολή Ευελπίδων. Έφθασε μέχρι το βαθμό του αντιστράτηγου. Εκλέχθηκε βουλευτής Βάλτου από το 1879 μέχρι και το 1885, ενώ διατέλεσε υπουργός Στρατιωτικών σε όλες τις κυβερνήσεις του Αλέξανδρου Κουμουνδούρου από το 1878 και μετά. Πέθανε το 1896.

¹¹⁷ ΕΣΒ Η'Α', Συνεδρίασις 41, 19/12/1879, σελ.238 και ΕΣΒ Η'Α', Παράρτημα, σελ. πθ' έως

ρνγ'

¹¹⁸ ΕΣΒ Η'Α' , Συνεδρίασις 83, 4/3/1880, σελ. 798

διασαφήνισε ο ίδιος σε ομιλία του, εκείνη την περίοδο, στη Βουλή: «(...)Είναι βεβαίως η κατάσταση της Ανατολής τοιαύτα, ώστε επιθυμητόν θα ήτο από τούδε να είμεθα έτοιμοι· αλλ' αφού δεν είμεθα έτοιμοι, τι δυνάμεθα να πράξωμεν άλλο παρά να εργασθώμεν όπως εάν η ανάγκη δεν παραστή εντός του έτους, εντός δύο ετών, από του χρόνου όμως εκείνου να παρίστανται συντεταγμένοι και να άρχωνται αυξανόμενοι αι δυνάμεις ημών, ώστε μετά περίοδον 5 ή 10 ετών να δυνηθώμεν να φθάσωμεν πλησίον της πλήρους αυτών αναπτύξεως; Τούτο εννοούμεν λέγοντες ηρέμα Παρασκευή(...)».¹¹⁹ Για να πραγματοποιηθεί αυτό, απαιτούνταν, σύμφωνα με τον Τρικούπη, ένα σύστημα που θα καθόριζε κατ' αρχάς σε περίοδο ειρήνης μεγάλη δύναμη στελεχών και μικρό αριθμό στρατιωτών, αλλά θα προέβλεπε στον πόλεμο τη μέγιστη δύναμη στρατιωτών. Πίστευε, επίσης, ότι εκτός του ότι χρειαζόταν χρόνος ώστε να επιτευχθεί αύξηση του στρατεύματος με ρυθμούς που θα άντεχε η ελληνική οικονομία μέσω της καθολικής στρατολογίας, απαιτούνταν ακόμη η οργάνωση τακτικού στρατού, με την πρόσκληση αν ήταν δυνατόν ξένων οργανωτών, αλλά και η άρτια εκπαίδευση στελεχών που θα αποτελούσαν τον πυρήνα για την ανάπτυξη του τακτικού στρατού. Τις πεποιθήσεις του αυτές τις έκανε πράξη λίγο αργότερα όταν ανέλαβε τη διακυβέρνηση της χώρας.

5. Ο στρατιωτικός οργανισμός του 1880 και οι αντιδράσεις

Το Μάρτιο του 1880 ο Τρικούπης διαδέχθηκε τον Κουμουνδούρο στην πρωθυπουργία. Πρώτο μέλημα του ήταν να ψηφισθεί τον Απρίλιο του 1880, νέος νόμος για την οργάνωση του στρατού. Είχε προηγηθεί το Δεκέμβριο του 1879 η κατάθεση στη Βουλή νομοσχεδίου «περί οργανισμού του στρατού» από τον Βλάσιο Βαλτινό. Στον οργανισμό του ο Τρικούπης επέφερε σημαντικές αλλαγές σε σχέση με αυτόν του Βαλτινού, αλλαγές που προκάλεσαν μια σειρά από θυελλώδεις συνεδριάσεις όταν συζητήθηκε το σχετικό νομοσχέδιο στη Βουλή. Σύμφωνα με αυτόν ο τακτικός στρατός προβλεπόταν να απαρτίζεται σε περίοδο ειρήνης από τον πιο ρεαλιστικό σε σχέση με τις οικονομικές δυνατότητες της Ελλάδας αριθμό των 12300 ανδρών περίπου,¹²⁰ ενώ σε αντίθεση με τον οργανισμό του Βαλτινού δεν καθοριζόταν αριθμός του στρατού σε εμπόλεμη περίοδο, αλλά σε περίπτωση επιστράτευσης ή πολέμου θα διατασσόταν, σύμφωνα με το άρθρο 15, με προεδρικό διάταγμα μετά από πρόταση της Κυβέρνησης σε ποιον αριθμό θα αυξανόταν η δύναμη του στρατού. Η Ελλάδα αντιμετωπιζόταν ως μια ενιαία

¹¹⁹ ΕΣΒ Η'Α', Συνεδρίασις 84, 5/3/1880, σελ. 819

¹²⁰ Για την ακρίβεια 12354 σύμφωνα με το νόμο ΩΜΔ' περί δυνάμεως του στρατού 1880 από 2 Μαΐου 1880

στρατιωτική περιφέρεια, ενώ καταργούνταν το Αρχηγείο Στρατού, το Αρχηγείο Μηχανικού και το Αρχηγείο Χωροφυλακής. Προβλέπονταν τρία συντάγματα πεζικού με τρία ή τέσσερα τάγματα το καθένα, έντεκα ευζωνικά τάγματα, ένα σύνταγμα πυροβολικού με τρεις μοίρες το καθένα, ένα σύνταγμα ιππικού με δύο επιλαρχίες το καθένα και δύο τάγματα μηχανικού. Ο στρατός χωριζόταν σε στρατό υπηρεσίας και σε στρατό εκπαίδευσης. Το στρατό υπηρεσίας θα αποτελούσαν τα ήδη θεσμοθετημένα από το 1867 ευζωνικά τάγματα, στα οποία θα μπορούσαν να κατατάσσονταν εθελοντές για ένα, δύο ή τρία χρόνια απαλλασσόμενοι για αυτό το χρονικό διάστημα από τη θητεία τους και τα οποία θα αποτελούνταν από έντεκα τάγματα των 3850 ανδρών συνολικά (που μαζί με τη χωροφυλακή θα έφθαναν περί τους 6000 άνδρες). Το στρατό εκπαίδευσης θα αποτελούσε ο υπόλοιπος στρατός, πεζικό, ιππικό, πυροβολικό, μηχανικό και τα ειδικά τμήματα με τη διαφορά ότι τάγματα από το πεζικό θα μπορούσαν να καλύψουν ανάγκες του στρατού υπηρεσίας μέχρι τη συγκρότηση των ένδεκα ευζωνικών ταγμάτων αλλά και αργότερα αν τα ευζωνικά τάγματα δεν επαρκούσαν λόγω χαμηλής επάνδρωσης.¹²¹ Στόχος των αλλαγών αποτελούσε, σύμφωνα με τον Τρικούπη, να υπάρξει διαχωρισμός σε στρατό υπηρεσίας, αυτού, δηλαδή, που θα ασχολούνταν κυρίως στην επαρχία με έργα αστυνόμευσης και ελέγχου της παραμεθορίου, συνεπικουρώντας το έργο της χωροφυλακής, και σε στρατό εκπαίδευσης όπου θα ασχολούνταν μόνο με στρατιωτικές ασκήσεις και γυμνάσια, ώστε αυτό το κομμάτι του στρατού να μην αναλώνεται σε “πάρεργα” για το στρατό έργα, αλλά μόνο με την εκπαίδευση και πολεμική του ετοιμότητα. Αυτό γιατί, σύμφωνα με τον μεσολογγίτη πρωθυπουργό, μέχρι τότε ο στρατός ασχολούνταν με άσχετη με τις πραγματικές δραστηριότητες του στρατού υπηρεσία: «(...)Το ημέτερον σύστημα περιέχει στρατόν υπηρεσίας 6000 επί 12000 ανδρών· το σύστημα το άλλο, το υπάρχον, ολόκληρον το στρατόν της Ελλάδος έχει στρατόν υπηρεσίας(...)μέχρι τούδε διετίθεντο άπασαι αι δυνάμεις της χώρας εις την υπηρεσίαν εκείνην, την οποίαν εθεώρησαν οι εκ της αντιπολιτεύσεως αγορεύσαντες ως παραλύουσιν τον στρατόν(...)».¹²² Με το άρθρο 25 του οργανισμού, επιτρεπόταν στην Κυβέρνηση να καλέσει στο στρατό αλλοδαπούς για μελέτη και υποστήριξη στην εφαρμογή του οργανισμού για χρονική περίοδο που δεν θα ξεπερνούσε, όμως, τα πέντε έτη, ενώ καταργούνταν, τέλος, με το άρθρο 8 το σώμα των γενικών επιτελών.

Όπως ήταν φυσιολογικό το νομοσχέδιο του Τρικούπη για τον οργανισμό του στρατού, προκάλεσε ποικίλες αντιδράσεις. Ο ανεξάρτητος βουλευτής Κυθήρων στρατηγός Κορωναίος αναγνώρισε στον Τρικούπη ότι ο

¹²¹ Νόμος ΩΛΗ', 29 Απριλίου 1880

¹²² ΕΣΒ Η'Α', Συνεδρίασις 107, 9/4/1880, σελ. 1151

οργανισμός του ήταν πιο ορθολογικός από του Βαλτινού επειδή βασιζόταν στο πραγματικό μέγεθος της ελληνικής οικονομίας. Ανέφερε, μάλιστα, τον οργανισμό του Βαλτινού ως χαρακτηριστικό παράδειγμα της μέχρι τότε επιπόλαιης πολιτικής στα στρατιωτικά ζητήματα, καθόσον προέβλεπε ιδιαίτερη αύξηση στον αριθμό του στρατεύματος, χωρίς να προβλέπεται στον προϋπολογισμό της κυβέρνησης το σύνολο των απαιτούμενων πιστώσεων για την υποστήριξη αυτού του μεγέθους του στρατού. Ο Κορωναίος άσκησε ιδιαίτερη κριτική σε τρία σημεία του νέου οργανισμού. Κατ' αρχάς διαφωνούσε με το διαχωρισμό του στρατού σε στρατό υπηρεσίας και εκπαιδεύσεως γιατί ούτε σωστά θα εκπαιδεύονταν ο στρατός, αλλά και αισθήματα φθόνου και αντιζηλίας θα αναπτύσσονταν μεταξύ των στελεχών του. Έπειτα εξέφρασε την έντονη αντίθεσή του στο θεσμό των εθελοντών που κατά κύριο λόγο θα επάνδρωναν, πλέον, τα ευζωνικά τάγματα, καθόσον, κατά την άποψή του, ο θεσμός των εθελοντών πέρα του ότι είναι ιδιαίτερα επιβαρυντικός για τον κρατικό προϋπολογισμό, ουδέποτε λειτούργησε σωστά και όποιος στρατός τον χρησιμοποίησε κατά το παρελθόν σε ευρεία έκταση ζημιώθηκε γιατί στους εθελοντικούς στρατούς παραδοσιακά κατατάσσονταν αν όχι « τα εκβράσματα της κοινωνίας», πάντως όχι τα καλύτερα και πιο υγιή μέλη της. Ο Κορωναίος, τέλος, ήταν αντίθετος και στην προβλεπόμενη από τον οργανισμό πρόσκληση ξένων αξιωματικών, επειδή υπήρχαν στην Ελλάδα ικανότατοι αξιωματικοί, και αν κάτι έφταιγε για την κατάσταση του στρατού ήταν η έλλειψη ικανών κυβερνήσεων και όχι η έλλειψη ικανών και κατάλληλα εκπαιδευμένων αξιωματικών. Προσέθεσε, μάλιστα, ότι οι ξένοι, μόλις αντιληφθούν την κατάσταση του στρατού σε συνδυασμό με την περιορισμένη οικονομική δυνατότητα «(...) αν ήναι άνθρωποι αγαπώντας το χρήμα θα μείνουν υπακούοντες εις τας θελήσεις μας, αν είναι τίμιοι άνθρωποι θα αποχωρήσουν(...)».¹²³

Οι αντιδράσεις της αντιπολίτευσης κατά τη συζήτηση του νομοσχεδίου ήταν φυσικά πιο έντονες. Ο Δημήτριος Στάϊκος, φημισμένος στρατιωτικός με πείρα πολύχρονης υπηρεσίας στα ευζωνικά τάγματα και βουλευτής εκείνη την περίοδο, αντιπαρέβαλλε μια σειρά από επιχειρήματα. Υποστήριξε ότι εφόσον τα ευζωνικά τάγματα (τα οποία από την ίδρυσή τους βοήθησαν τα μέγιστα στην καταπολέμηση της ληστείας) θα απαρτίζονταν, κυρίως, από εθελοντές δύσκολα θα συμπληρώνονταν και έτσι εκ των πραγμάτων ο στρατός της εκπαίδευσης θα γινόταν στρατός υπηρεσίας απομακρυνόμενος από την κύρια αποστολή του. Ακόμα, όμως, και να βρίσκονταν εθελοντές αυτοί δεν θα προλάβαιναν ούτε να γυμνασθούν κατάλληλα, ούτε να εντρυφήσουν στο

¹²³ ΕΣΒ Η'Α', Συνεδρίασις 85, 6/3/1880, σελ. 835 - 838

στρατιωτικό πνεύμα, με αποτέλεσμα να αποβούν, κατά τον Στάϊκο κοινωνική μάστιγα αντί για κοινωνική βοήθεια. Επίσης, ήταν σίγουρο ότι η διαίρεση σε στρατό υπηρεσίας και εκπαιδύσεως δεν θα περιοριζόταν μόνο στην υπηρεσία, αλλά θα επεκτεινόταν και σε διαίρεση μεταξύ του στρατεύματος γεννώντας αντιζηλία μεταξύ των αξιωματικών αλλά και των στρατιωτών. Έπειτα ο Στάϊκος κατηγόρησε τον οργανισμό του Τρικούπη ότι δεν φροντίζει ιδιαίτερα να εξαλειφθεί το πρόβλημα της έλλειψης στελεχών αλλά ούτε και για την επαρκή μόρφωσή τους, ενώ αντέδρασε και στην πρόβλεψη πρόσκλησης ξένων αξιωματικών, όχι γιατί δεν πίστευε στη χρησιμότητά τους, αλλά γιατί τα περιορισμένα οικονομικά της χώρας δεν θα επέτρεπαν την ικανοποίηση τυχόν απαιτήσεών τους με σκοπό τη βελτίωση του στρατεύματος σε εξοπλισμό. Τελικά, κατά την προσφιλή κοινοβουλευτική πρακτική πρότεινε την απόσυρση του νομοσχεδίου και την υποβολή του σε κατάλληλη επιτροπή για περαιτέρω μελέτη. Συνοψίζοντας, κατέληξε με χαρακτηριστικό τρόπο, ότι: «(...)φρονώ ότι σας απέδειξα το ελαττωματικόν του προτεινομένου οργανισμού, κατά τον οποίον, αν εφαρμοσθή, επίκειται, αν ουχί η διάλυσις, αλλ' η εντελής παραλυσία του μονίμου στρατού, διότι στρατό υπηρεσίας δεν θα δυνηθώμεν να έχωμεν, την υπηρεσίαν αυτήν θα ενεργεί ο καλούμενος στρατός της ασκήσεως, ενί λόγω, δεν θα έχωμεν ούτε υπηρεσίας, ούτε εκπαιδύσεως στρατόν, θα έχωμεν δε και μείζονα δαπάνην».¹²⁴

Επόμενος στρατιωτικός που ήταν βουλευτής της αντιπολίτευσης και αντέδρασε έντονα ήταν ο Βαλτινός, δικαιολογημένα βέβαια αν συνυπολογίσουμε ότι ήταν ο προηγούμενος υπουργός Στρατιωτικών που το αντίστοιχο νομοσχέδιό του, όπως ειπώθηκε, δεν πρόλαβε να ψηφισθεί. Αυτός, πέρα από τα επιχειρήματα που ανέπτυξε και ο Στάϊκος για τα ευζωνικά τάγματα, πρόσθεσε, κατακρίνοντας την πρωτοβουλία του Τρικούπη, ότι : « Ο κ. Πρωθυπουργός εύρεν από της προκατόχου Κυβερνήσεως 20 τάγματα πεζικού και 4 τάγματα ευζώνων. Τα 4 τάγματα ευζώνων δύνανται να κατέχωσι την οροθετική γραμμήν. Ηδύνατο να αυξήση ή και να ελαττώσση τον αριθμό των στρατιωτών, αλλ' η υπηρεσία αύτη ήθελεν εκτελεσθή εκ των ταγμάτων των ευζώνων, τίποτε δεν τον επείραζεν. Ο κ. Πρωθυπουργός ηύρεν χωροφυλακήν. Εάν ενόμιζεν ή νομίζη, ότι ο αριθμός των ευζώνων και των χωροφυλάκων είναι ολίγος, ηδύνατο να αυξήση τον αριθμό των χωροφυλάκων ή των αριθμών των ευζώνων(...) ή εν ανάγκη να αυξήση τον αριθμόν αυτών κατά εν ή δύο τάγματα ακριβώς δια την μεθόριον γραμμήν(...) δεν είχεν ανάγκην να αναστατώσει το έθνος και να φέρη νέον σύστημα

¹²⁴ ΕΣΒ Η'Α', Συνεδρίασις 105, 7/4/1880, σελ. 1009

στρατιωτικόν(…)».¹²⁵ Με λίγα λόγια, κατηγόρησε τον Τρικούπη ότι προκαλεί μια άνευ λόγου αναστάτωση στο στρατό. Στη συνέχεια, τόνισε, στο πνεύμα του δικού του οργανισμού, πως η Ελλάδα είχε ανάγκη στρατού μόνιμου, ενώ αντίθετα με τον οργανισμό του Τρικούπη κάτι τέτοιο δεν επιτυγχάνεται καθόσον ο αριθμός του τακτικού στρατού είναι πολύ μειωμένος σε σχέση με τον δικό του οργανισμό (περίπου 12300 αντί 26000 άνδρες). Κατηγόρησε, ως εκ τούτου, τον Τρικούπη με τη συνήθη στερεότυπη κατηγορία μεταξύ των αντιπάλων παρατάξεων στη Βουλή, ακόμα και τη σύγχρονη εποχή, ότι, δηλαδή προτάσσει το μικροπολιτικό του συμφέρον, πάνω από το συμφέρον του έθνους.

Άλλος, επίσης, στρατιωτικός που ήταν βουλευτής της αντιπολίτευσης και αντιπάχθηκε στο νομοσχέδιο ήταν ο Αντώνιος Γεωργαντάς, ηλικιωμένος στρατιωτικός με μεγάλη πείρα, ο οποίος έλαβε μάλιστα μέρος στην επανάσταση του 1821.¹²⁶ Αυτός συνόψισε τα προβλήματα που θα επέφερε στο στρατό ο οργανισμός του Τρικούπη σε τρία. Κατ' αρχάς, οι άνδρες του στρατού υπηρεσίας των 11 ευζωνικών ταγμάτων δεν θα μπορούσαν να ασκηθούν ούτε στα όπλα τους, ούτε στη φύση της υπηρεσίας τους, αφού θα είχαν καθημερινά έργα να αντιμετωπίσουν. Έτσι ο στρατός της υπηρεσίας θα παρέμενε εντελώς ανεκπαίδευτος. Δεύτερον, οι στρατιώτες του στρατού υπηρεσίας δεν θα κατάφερναν λόγω του καθημερινού τους έργου(ξένου μάλιστα προς τα καθήκοντα του στρατιώτη) να γνωρίσουν τους προϊστάμενους τους, ούτε καλά – καλά να γνωρισθούν μεταξύ τους, με αποτέλεσμα να μην δημιουργηθεί η απαραίτητη για οποιοδήποτε στράτευμα συνοχή. Τέλος, ούτε οι προϊστάμενοι θα μπορέσουν να αποκτήσουν γνώμη για τους υφισταμένους τους, ώστε να μπορέσουν να τους αξιολογήσουν, και να διορθώσουν τυχόν υφιστάμενες ατέλειες. Κατά τον Γεωργαντά, επίσης , πέρα από το στρατό υπηρεσίας, ούτε και ο στρατός εκπαίδευσης θα μπορούσε να εκπαιδεύεται με επάρκεια αφ' ενός λόγω του μικρού σχετικά αριθμού του, αφ' ετέρου επειδή υπήρχε μεγάλη πιθανότητα, σύμφωνα πάντα με το νόμο, σημαντικό τμήμα του πεζικού να καλύπτει αριθμητικά κενά του στρατού υπηρεσίας. Ο Γεωργαντάς, τέλος, ήταν αντίθετος στην κατάργηση του σώματος των γενικών επιτελών, αφού έτσι δεν θα προαγόταν η – απαραίτητη- επιτελική εργασία στο στρατό.¹²⁷

¹²⁵ Στο ίδιο, σελ. 1011-1015

¹²⁶ Ο Αντώνιος Γεωργαντάς γεννήθηκε το 1799. Πολέμησε κατά την επανάσταση στο πλευρό του Αθανασίου Διάκου, του Οδυσσέα Ανδρούτσου και αργότερα του Γεωργίου Καραϊσκάκη. Επί Καποδίστρια προήχθη σε χιλιάρχο. Εκλέχθηκε συνεχόμενα βουλευτής Λειβαδιάς από το 1968 έως το 1881. Πέθανε το 1884

¹²⁷ ΕΣΒ Η'Α' , Συνεδρίασις 106, 8/4/1880, σελ. 1115-1130

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζουν και οι απόψεις του υπουργού εξωτερικών της προηγούμενης κυβέρνησης Κουμουνδούρου και μελλοντικού αντιπάλου του Τρικούπη Θεόδωρου Δηλιγιάννη. Γι' αυτόν το νομοσχέδιο του στρατιωτικού οργανισμού αλλά και το συγγενές αυτού νομοσχέδιο για την τροπολογία στο νόμο περί στρατολογίας ήταν: «(...)τα πολιτικώτερον των νομοσχεδίων, τα οποία κατά τη σύνοδον ταύτην προεβλήθησαν στη Βουλή(...)». ¹²⁸ Αυτό γιατί όταν θέλει, κατά τον Δηλιγιάννη, κάποιος να μάθει ποια είναι η πολιτική ενός κράτους, ποιοι είναι οι σκοποί που επιζητεί ή επαγγέλλεται, πρέπει να προσφύγει στους στρατιωτικούς οργανισμούς του κράτους, να αναλύσει τις κεφαλαιώδεις διατάξεις τους και να εντοπίσει τους σκοπούς που προτίθεται και τις ανάγκες που σκοπεύει να εξυπηρετήσει το κράτος αυτό. Για τους Έλληνες, όμως, που γνωρίζουν, σύμφωνα με τον Γορτύνιο πολιτικό, ποιες είναι οι πολιτικές ανάγκες του κράτους και ποιους σκοπούς έχει κληθεί από την ιστορία να επιτελέσει, το ζητούμενο δεν είναι να προσφεύγουν στον στρατιωτικό οργανισμό για να μάθουν τους σκοπούς και τις πολιτικές ανάγκες του κράτους, αλλά να εξετάζουν αν αυτές οι πολιτικές ανάγκες και σκοποί εξυπηρετούνται από το στρατιωτικό οργανισμό. Σε αυτό το πλαίσιο η «ηρέμα και ήσυχος παρασκευή» που πρέσβευε ο οργανισμός του Τρικούπη και μετά την απόκτηση του απαραίτητου ισοζυγίου του προϋπολογισμού, δεν εξυπηρετούσε τους πολιτικούς σκοπούς του ελληνικού κράτους. Αντίθετα ο οργανισμός του Τρικούπη θα είχε, σύμφωνα με την άποψη του Δηλιγιάννη, σαν αποτέλεσμα τον αφοπλισμό της Ελλάδας και την παράλυση των στρατιωτικών της δυνάμεων. ¹²⁹

Το βασικό αντιπολιτευτικό τόνο στο νόμο για τον οργανισμό του στρατού του Τρικούπη, τον έδωσε, όπως ήταν αναμενόμενο, ο Αλέξανδρος Κουμουνδούρος. Κατηγόρησε, κατ' αρχάς, τον Τρικούπη ότι ενώ κατά το πρόσφατο παρελθόν και μετά το ρωσοτουρκικό πόλεμο είχαν συμφωνήσει ο Κουμουνδούρος ως κυβέρνηση και ο Τρικούπης ως αντιπολίτευση σε έναν τακτικό στρατό των 18000 ανδρών, με τον οργανισμό του ο Τρικούπης μειώνει κατά πολύ αυτόν τον αριθμό σε 12300 περίπου, όπως σημειώθηκε και παραπάνω. Ενώ, επίσης, κατηγορούσε την Κυβέρνηση Κουμουνδούρου ότι δεν εξασφάλισε στην Ελλάδα επαρκή στρατό, και παρέλαβε (ο Τρικούπης) ως Κυβέρνηση το Μάρτιο στρατό περίπου 14500 ανδρών, τον αριθμό αυτόν τον μειώνει και άλλο με το πρόσχημα ότι δεν επαρκεί ο προϋπολογισμός. Έτσι σύμφωνα με τον πρώην πρωθυπουργό, ενώ ο ίδιος είχε εξασφαλίσει στρατό γυμνασμένο και έτοιμο να αντιταχθεί σε αντίπαλες δυνάμεις, τουλάχιστον προσωρινά, ο οργανισμός της νέας κυβέρνησης «(...)ελαττοί τον

¹²⁸ ΕΣΒ Η'Α', Συνεδρίασις 107, 9/4/1880, σελ. 1161

¹²⁹ Στο ίδιο, σελ.1161-1162

αριθμόν, διότι κύριοι, ο στρατός της υπηρεσίας είναι απλά ένοπλοι άνδρες, δεν είναι στρατός· ο στρατός της υπηρεσίας δεν έχει ούτε γύμνασιν, ούτε συνοχήν τινά, ούτε μέσα δια να σχηματισθή, διότι η υπηρεσία η αδιάκοπος δεν τω χορηγεί προς τούτο καιρόν· επομένως αυτός ο στρατός δεν δύναται να σας χρησιμεύσει(...)». Με αυτό τον τρόπο, όμως, τόνισε προς όλους ότι «(...) εν ανάγκη θέλετε πληρόν στρατόν, και στρατόν δεν θέλετε έχει(...)».¹³⁰ Προσέθεσε, επίσης, ότι ο οργανισμός θα αποβεί καταστροφικός και για τους αξιωματικούς του στρατού υπηρεσίας οι οποίοι ούτε θα εκπαιδεύονται οι ίδιοι άρτια, ούτε θα εκπαιδεύουν και θα αξιολογούν τους υφισταμένους τους ώστε να τους οδηγήσουν σωστά στον πόλεμο. Παράλληλα, παρουσίασε και μια άλλη διάσταση στο θέμα. Σύμφωνα με αυτήν ο στρατός της υπηρεσίας θα αποβεί ιδιαίτερα ελκυστικός στους νεοσύλλεκτους που κατατασσόμενοι στα ευζωνικά θα εκτελέσουν λιγότερη θητεία και κατά τον Κουμουνδούρο ευκολότερη, αφού δεν θα χρειαζόταν να εκτελούν τα γυμνάσια ή να ακολουθούν τους κανόνες της πειθαρχίας που θα επιβάλλονταν στο στρατό εκπαιδύσεως, με αποτέλεσμα να μην υφίστανται αρκετοί νεοσύλλεκτοι για τον τελευταίο. Κατηγόρησε, τέλος, τον Τρικούπη ότι ενώ αντιδρούσε στην καθιέρωση της μονοετούς θητείας λέγοντας ότι στρατός με τέτοια θητεία δεν είναι στρατός, την ίδια στιγμή την εισάγει έμμεσα μέσω του νέου οργανισμού αλλά και άμεσα με την προώθηση αλλαγής στο νόμο περί στρατολογίας του 1878. Καταλήγοντας ο Κουμουνδούρος, τονίζει ότι με τον οργανισμό του Τρικούπη επιβαρύνεται τεράστια ο λαός με βαρύτερη θητεία και χορηγεί τα χρήματα του χωρίς ουσιαστικό αποτέλεσμα, και ότι τελικά ο οργανισμός αυτός «(...)θα αποδειχθεί ανεφάρμοστος και γελοίος(...)»¹³¹

Τις κατηγορίες της αντιπολίτευσης δεν ήταν δυνατόν να τις αφήσει αναπάντητες ο πρωθυπουργός Τρικούπης. Παρά, λοιπόν, το γεγονός ότι είχε αποφασίσει να μην αγορεύσει «(...)ουδ' επί του θέματος τούτου, του στρατιωτικού, όπως δεν ηγόρευσα ουδ' επί του θέματος του οικονομικού· ο δε λόγος, δι'ον θ'απείχον της συζητήσεως, ήτο, ότι φρονώ, ότι εκείνοι προσφέρουσιν υπηρεσίαν εις το κράτος σήμερον, οίτινες συντελούσιν εις την ταχείαν διεξαγωγήν του έργου ημών(...)», εντούτοις, η επιχειρηματολογία του Κουμουνδούρου τον ανάγκασε να απαντήσει γιατί ο μεσσήνιος πολιτικός «(...) ηθέλησε να παρεξηγήσει την σιωπήν μου· ηθέλησε να παραστήση, ότι δια της σιωπής απεδείκνυον, ότι δεν αποδίδω τον οφειλόμενον σεβασμόν εις τα επιχειρήματα των εναντίων μου, ότι ενόμιζον, ότι η Βουλή δεν έχει ανάγκην, ίνα φωτισθεί περί θεμάτων υψίστης τωόντι σπουδαιότητος(...)».¹³² Ο

¹³⁰ Στο ίδιο, σελ. 1141

¹³¹ Στο ίδιο, σελ. 1139 - 1144

¹³² Στο ίδιο, σελ. 1149

Τρικούπης υποστήριξε, λοιπόν, ότι η εισαχθείσα από αυτόν διάκριση σε στρατό υπηρεσίας και εκπαιδεύσεως, αποτελεί ιδέα επί της οποίας είχαν συμφωνήσει κατά το παρελθόν με τον Κουμουνδούρο και την είχαν θεωρήσει ως θεμελιώδη για τη διοίκηση των στρατιωτικών πραγμάτων, παρά ταύτα ο Κουμουνδούρος σε αυτή τη φάση σαν αντιπολίτευση για λόγους μικροπολιτικούς την απέρριψε ασυζητητί. Το ζητούμενο, όμως, ήταν ποιος οργανισμός θα καταφέρει να αναπτύξει μεγαλύτερο αλλά και ετοιμοπόλεμο στράτευμα. Σε αυτό το πλαίσιο, ο μεσολογγίτης πολιτικός ανέπτυξε το επιχείρημα ότι με τον οργανισμό του δημιουργείται τμήμα του στρατεύματος το οποίο θα ασχολείται αποκλειστικά με την πολεμική προπαρασκευή: ο στρατός εκπαιδεύσεως. Όμως, και ο στρατός υπηρεσίας των ευζωνικών ταγμάτων θα ήταν ανά πάσα έτοιμος όχι μόνο να συνδράμει το στρατό εκπαιδεύσεως, αλλά και να διαδραματίσει πρωτεύοντα ρόλο, αρκεί βέβαια να ελέγχονταν από αυστηρή και ικανή διοίκηση, που θα τα διατηρούσε καλά γυμνασμένα και δεν θα επέτρεπε την παρεκτροπή τους όσο θα ασχολούνταν με μεταβατικές υπηρεσίες. Άλλωστε, σύμφωνα πάντα με τον Τρικούπη, δεν υπήρχε κανένα παράδειγμα είτε σε μεγάλο είτε σε μικρό κράτος όπου εφαρμόσθηκε αυτή η διάκριση, που να έχει προκύψει σύγχυση μεταξύ του στρατού εκπαιδεύσεως και του στρατού υπηρεσίας.

Έπειτα, αναφερόμενος στον αριθμό των 12.200 περίπου του στρατεύματος που προέβλεπε ο οργανισμός του, προσέθεσε ότι αν η Ελλάδα θέλει και μεγάλο αριθμό στρατεύματος αλλά και πολύ καλά γυμνασμένο στο τέλος δεν θα έχει τίποτε από τα δύο. Έτσι πρέπει να υπάρχει προσαρμογή του μεγέθους του στρατεύματος σε αυτό που επέτρεπαν οι διαστάσεις και η οικονομική κατάσταση της χώρας, καθώς ένα μικρό κράτος, όπως η Ελλάδα, δεν μπορεί να γυμνάσει ταυτόχρονα και τέλεια όλο το λαό και πρέπει να προσαρμοσθεί σε ένα σύστημα τέλει εκγύμνασης μικρού αριθμού στρατεύματος, όσο επιτρέπει ο προϋπολογισμός του κράτους. Στην κατηγορία, επίσης, του Κουμουνδούρου ότι ενώ παρέλαβε ένα στρατό 14.500 το Μάρτιο, αυτός μειώνει τον αριθμό, απάντησε ότι για να διατηρήσει αυτό το μέγεθος στρατεύματος η κυβέρνηση Κουμουνδούρου εξανάγκασε στρατιώτες που είχαν ήδη υπηρετήσει τρία χρόνια να υπηρετήσουν και τέταρτο σε υπηρεσία τακτικής εφεδρείας. Συνέχισε, δε, την ομιλία του, με γλαφυρό και ελαφρά ειρωνικό ύφος κατακρίνοντας τον Κουμουνδούρο ότι «(...)δεν ενόησεν, ότι το νέον στρατολογικό σύστημα στηρίζεται επί της ιδέας, ότι η στρατιωτική δύναμις της χώρας είναι δύναμις εφεδρείας και δύναμις στελεχών. Ο κ. Κουμουνδούρος πάντοτε ενόμισεν ότι η στρατιωτική δύναμις της χώρας είναι η δύναμις των ανδρών του εν ειρήνη ενεργού στρατού. Κατά το νέον στρατολογικόν νομοσχέδιον, ο ενεργός στρατός είναι το φυτώριον

απλώς της εφεδρείας· η δε εφεδρεία είναι ο στρατός, και τα στελέχη είναι το μέσον, δια του οποίου χρησιμοποιείται η εφεδρεία(...)».¹³³ Με άλλα λόγια, Ο Τρικούπης ισχυριζόταν ότι καθιερώνοντας παράλληλα και τη μικρότερη θητεία θα μπορούσαν τα στελέχη του στρατού (οι αξιωματικοί και οι υπαξιωματικοί, δηλαδή), να εκπαιδεύουν ετησίως και με αποτελεσματικό τρόπο ικανό αριθμό στρατιωτών, ώστε σε μερικά χρόνια να υπήρχε ένας άρτια εκπαιδευμένος στρατός εφεδρείας σε περίπτωση επιστράτευσης. Αναφερόμενος, ο Τρικούπης, στον οργανισμό του Βαλτινού, τόνισε ότι ήταν στην ουσία μη εφαρμόσιμος γιατί δεν μπορούσε να εκγυμνάσει τέλεια των αριθμό των στρατιωτών που προέβλεπε, αλλά και ο προϋπολογισμός της χώρας δεν θα μπορούσε να τον υποστηρίξει, καθόσον ο οργανισμός του Βαλτινού ήταν αρκετός, κατά τον Τρικούπη, να φέρει στην Ελλάδα τη χρεωκοπία. Αντίθετα, ο οργανισμός του λαμβάνοντας υπόψη τα οικονομικά δεδομένα της Ελλάδας κατέληξε στο ρεαλιστικό αριθμό στρατεύματος περίπου 12200 ανδρών. Ο Τρικούπης, τέλος, σημείωσε ότι η Κυβέρνησή του πρώτη ασχολήθηκε με την ναυτική παρασκευή της χώρας παρουσιάζοντας στη Βουλή σύμβαση για την κατασκευή δύο μικρών θωρηκτών και αριθμού τορπιλακάτων, αναγνωρίζοντας την αξία ενίσχυσης των ναυτικών δυνάμεων της χώρας.¹³⁴

Τελικά, πάντως, ο νόμος ψηφίσθηκε στις 9 Απριλίου του 1880 με 94 ψήφους υπέρ και 79 κατά. Είναι χαρακτηριστικό ότι οι βουλευτές που ήταν στρατιωτικοί ψήφισαν ακολουθώντας πιστά τις παρατάξεις τους, δείγμα ότι λειτουργούσαν, ακόμα, περισσότερο σαν πολιτικοί και βουλευτές, παρά σαν στρατιωτικοί.

Δεύτερο πολύ σημαντικό νομοσχέδιο που εισήγαγε ο Τρικούπης ήταν μια τροποποίηση του στρατολογικού νόμου ΨΙΣΤ' του 1878, καθόσον κατά τον Τρικούπη, με την εφαρμογή του στρατολογικού νόμου του 1878 «(...)η αποτυχία είνε βεβαία, και μετά της αποτυχίας του νόμου τούτου είναι βεβαία και η αποτυχία πάσης παρασκευής της Ελλάδας(...)».¹³⁵ Αυτό γιατί, όπως πίστευε, ο νόμος του 1878 επέβαλλε και στο κράτος και στους πολίτες περισσότερες υποχρεώσεις από αυτές που μπορούσαν να αντέξουν, γιατί και η κοινωνία αποστερούνταν από δυσανάλογα μεγάλο τμήμα του ενεργού εργατικού δυναμικού της, και οι οικογένειες έχαναν απαραίτητα για την επιβίωσή τους έσοδα, αλλά και η πολιτεία επιβαρυνόταν με ιδιαίτερα μεγάλα έξοδα για τη συντήρηση των στρατιωτών. Έτσι απαιτούνταν τροποποίηση

¹³³ Στο ίδιο, σελ. 1152

¹³⁴ Στο ίδιο, σελ. 1149 - 1160

¹³⁵ ΕΣΒ Η'Α', Συνεδρίασις 84, 5/3/1880, σελ. 819

που θα τον καθιστούσε πιο ορθολογικό. Η τροποποίηση, αυτή που εισήγαγε προς ψήφιση ο Τρικούπης, ήταν, παράλληλα, άρρηκτα συνδεδεμένη με το νομοσχέδιο του οργανισμού του στρατού, δηλαδή αποτελούσε τη βάση του. Σύμφωνα με αυτήν καθιερωνόταν η μονοετής θητεία για το πεζικό και η διετής για τα υπόλοιπα τεχνικά όπλα, από τριετής που ήταν νομοθετημένη μέχρι τότε, ενώ η υπηρεσία στην εφεδρεία προβλεπόταν να είναι έξι ή επτά χρόνια και στην εθνοφρουρά δέκα.¹³⁶ Όπως ήταν φυσικό και αυτό το νομοσχέδιο προκάλεσε την αντίδραση της αντιπολίτευσης. Το κύριο “βάρος” της επιχειρηματολογίας της το επωμίστηκαν οι βουλευτές Γεωργαντάς και Βαλτινός και οι δυο αξιωματικοί του στρατού. Ο πρώτος αφού τόνισε ότι το ζήτημα της θητείας είναι το σημαντικότερο για την ύπαρξη καλά οργανωμένου στρατού, κατηγόρησε την κυβέρνηση Τρικούπη ότι περιόριζε τη θητεία για λόγους δημαγωγικούς αδιαφορώντας για τα εθνικά συμφέροντα. Κατηγόρησε, επίσης, τον υπουργό Στρατιωτικών και βουλευτή, συνταγματάρχη Σπυρίδωνα Καραϊσκάκη,¹³⁷ ότι περιφρόνησε τη σύσταση επιτροπής προς εξέταση του σπουδαίου αυτού ζητήματος. Συνεχίζοντας σε πιο ουσιαστική κριτική, τόνισε ότι με τη μονοετή θητεία ουδέποτε θα επιτυγχανόταν για το πεζικό η πλήρης εκγύμναση των στρατιωτών, καθώς δεν επαρκούσε ούτε για την «(...)απλουστέραν εκπαίδευση του πεζού στρατιώτου και του ιππέως(...)», επειδή μετά την τελειοποίηση των τηλεβόλων όπλων η εκπαίδευση του πεζού και του ιππέως έπρεπε, κατά τον Γεωργαντά να γίνει τελειότερη. Επίσης, ο στρατιώτης του πεζικού δεν πρέπει να υπηρετεί λιγότερο από τον αντίστοιχο του μηχανικού ή του πυροβολικού, γιατί απαιτούνταν να ανταποκριθεί σε διάφορες υπηρεσίες που μπορούν να του ανατεθούν σε πορεία ή εκστρατεία, αλλά και να εκπαιδευτεί σε μεγάλο αριθμό ασκήσεων που απαιτούν και τον εύλογο χρόνο.¹³⁸ Ο Γεωργαντάς, επίσης, διατύπωσε την άποψη ότι εφ’ όσον όλοι είναι ίσοι απέναντι στο νόμο, έπρεπε και η θητεία να είναι κοινή για όλα τα όπλα και η διάκριση σε μονοετή και διετή θητεία ήταν άδικη. Προσέθεσε, τέλος, ότι η ελάττωση της θητείας δεν ήταν προς το συμφέρον ούτε του έθνους που δεν θα “κατόρθωνε” να έχει μόνιμο στρατό για να στηρίζει την ασφάλεια, την τιμή και την ελευθερία του, αλλά ούτε του λαού γιατί μη γυμναζόμενος και εκπαιδευμένος σωστά θα πήγαινε στον πόλεμο απροετοίμαστος σαν να «(...)βαίνει στο σφαγείο(...)».¹³⁹

¹³⁶ ΕΣΒ Η'Α', Παράρτημα, σελ. φμζ, φμη

¹³⁷ Ο Σπυρίδων Καραϊσκάκης γεννήθηκε το 1826 και ήταν γιος του Γεωργίου Καραϊσκάκη. Απόφοιτος της Σχολής Ευελπίδων έφθασε μέχρι το βαθμό του υποστράτηγου. Από το 1875 έως το 1884 εκλεγόταν συνέχεια βουλευτής, ενώ το 1878, 1880 και 1882 ήταν υπουργός στρατιωτικών των κυβερνήσεων Τρικούπη. Πέθανε το 1899.

¹³⁸ ΕΣΒ Η'Α', Συνεδρίασις 105, 7/4/1880, σελ. 1121

¹³⁹ ΕΣΒ Η'Α', Συνεδρίασις 112, 15/4/1880, σελ. 1263

Ο Βαλτινός, από την πλευρά του, κατηγόρησε τον Τρικούπη ότι κακώς συνέδεε τη σωστή λειτουργία του στρατιωτικού οργανισμού του από την αλλαγή στο στρατολογικό νόμο επειδή δεν είχαν ουδεμία σχέση και αν, ο οργανισμός δεν μπορούσε να λειτουργήσει χωρίς μείωση της θητείας τότε δεν έπρεπε να εφαρμοσθεί. Επίσης, η μείωση της θητείας δεν συνάδει με τη δημιουργία καλά εκπαιδευμένου και μόνιμου στρατού που είχε ανάγκη η Ελλάδα, καθόσον είναι αδύνατο, κατά το Βαλτινό, να συγκροτηθεί σοβαρός στρατός με μονοετή θητεία για το πεζικό και δύο έτη για τα άλλα όπλα. Ο Βαλτινός εξέφρασε την απορία του για την κατάθεση του νομοσχεδίου τροποποίησης του στρατολογικού νόμου δύο μόλις χρόνια μετά τον νόμο ΨΙΣΤ', τη στιγμή που αυτός δεν είχε ακόμα δοκιμασθεί επαρκώς ώστε να εξαχθούν τα αναγκαία συμπεράσματα. Τόνισε, δε, την πεποίθησή του ότι η αναγκαιότητα θα επιφέρει πάλι την αύξηση της θητείας στο μέλλον, ακόμα και αν ψηφισθεί το εν λόγω νομοσχέδιο. Τέλος, υποστήριξε ότι η θητεία πρέπει να ήταν τέτοια ώστε να υφίσταται αναλογία, συμβιβαζόμενη με τα συμφέροντα της κοινωνίας, μεταξύ αυτών που σε περίπτωση κινδύνου θα επιστρατευθούν και αυτών που διατηρούνται διαρκώς στα όπλα, δηλαδή τον μόνιμο στρατό. Και αφού η κυβέρνηση αποφάσισε να παραβλέψει τα "συμφέροντα" της κοινωνίας και διατηρεί στρατό δύο ετών για τα υπόλοιπα του πεζικού όπλα, γιατί δεν διατηρεί και στο πεζικό τη θητεία δύο ετών, τη στιγμή μάλιστα που σε κανένα πραγματικό στρατό δεν υφίσταται μονοετής θητεία.¹⁴⁰

Παρά, όμως, το γεγονός ότι αυτό το νομοσχέδιο αποτελούσε τη βάση του στρατιωτικού οργανισμού του Τρικούπη, τελικά δεν πρόλαβε να ψηφισθεί λόγω περάτωσης της συνόδου της Βουλής, καθώς ο Τρικούπης προτίμησε να ψηφισθούν σε προτεραιότητα άλλα νομοσχέδια. Σε ερώτηση που δέχθηκε στη Βουλή γιατί ενώ τόνιζε ότι ο στρατιωτικός οργανισμός του βασιζόταν στην τροπολογία του στρατολογικού νόμου δεν του έδωσε προτεραιότητα για να ψηφισθεί, ο Τρικούπης απάντησε ότι «(...)είτε ψηφισθή είτε όχι, ο περιορισμός της θητείας καθιερώθει νομοθετικώς εν τω οργανισμώ του στρατού, διότι κατά την οικονομίαν του νόμου εκείνου, συνδυαζομένου προς τον νόμον της δυνάμεως του στρατού, οι στρατιώται δεν θα υπηρετώσι πλειότερον του χρόνου του καθοριζομένου εν τω νομοσχεδίω τω ειδικώ περί τροποποιήσεως του νόμου του στρατολογικού. Ο νόμος ο περί οργανισμού του στρατού συντάχθηκε επί τη βάσει του ετέρου νομοσχεδίου του αφορώντος την μονοετή θητείαν δια το πεζικόν και την διετή δια τα τεχνικά όπλα, επομένως εν τω νόμω εκείνω περιέχεται και η εφαρμογή της αρχής του

¹⁴⁰ ΕΣΒ Η'Α', Συνεδρίασις 111, 7/4/1880, σελ. 1124-1127

περιορισμού της θητείας, ήτις θα επέλθη και άνευ της ψηφίσεως του ετέρου νομοσχεδίου(...)».¹⁴¹ Άμεση ήταν η απάντηση του Βαλτινού ότι ο νέος οργανισμός του στρατού απαιτεί για το πεζικό με μονοετή θητεία 1866 στρατιώτες και τα άλλα τεχνικά όπλα 1638, σύνολο περίπου 3500. Με την τροποποίηση του στρατολογικού νόμου που δεν ψηφίσθηκε θα κατατάσσονταν 1861 στο πεζικό και 819 στα υπόλοιπα όπλα, σύνολο 2680, ενώ με τον ισχύοντα νόμο ΨΙΣΤ' του 1878 θα καταταχθούν για δύο έτη 939 στρατιώτες και για τα άλλα τεχνικά όπλα με τριετή θητεία 546, σύνολο 1477. Έτσι ο Τρικούπης για ψηφοθηρικούς λόγους, σύμφωνα πάντα με τον Βαλτινό, προτίμησε να μην σπεύσει για την ψήφιση της τροπολογίας.¹⁴² Τελικά η τροποποίηση του στρατολογικού νόμου θα ψηφισθεί το 1882, κατά την περίοδο 1882-1885, όπου ο Τρικούπης ως Πρωθυπουργός με μια σειρά νομοθετικών πρωτοβουλιών θα επιτύχει την ουσιαστική αναδιοργάνωση του στρατού.

6. Η μεταβατική περίοδος 1880 - 1882

Ενώ μέχρι τον Ιούλιο του 1880 δεν υπήρξε καμία ουσιαστική εξέλιξη σχετικά με το 13^ο πρωτόκολλο του συνεδρίου του Βερολίνου που επιδίκαζε στην Ελλάδα, όπως αναφέρθηκε, τη Θεσσαλία και την περιοχή της Άρτας, τον Ιούλιο πραγματοποιήθηκε τελικά διάσκεψη των μεγάλων δυνάμεων στο Βερολίνο, χωρίς την παρουσία Ελλάδας και Οθωμανικής αυτοκρατορίας, όπου καθορίσθηκαν τα σύνορα σύμφωνα με το 13^ο πρωτόκολλο. Ο Τρικούπης αποδέχθηκε την απόφαση, όχι, όμως, και η Πύλη, κάτι που οδήγησε τον Έλληνα Πρωθυπουργό στην απόφαση για επιστράτευση στις 24 Ιουλίου, όπου επιτράπηκε η τμηματική αύξηση της δύναμης του στρατού στις 60.000 με τη διατήρηση στα όπλα όσων έληγε η θητεία και την πρόσκληση εφέδρων όλων των κατηγοριών, ενώ γίνονταν δεκτοί για εθελοντική κατάταξη στον ενεργό στρατό με εξάμηνη, ετήσια, διετή ή και τριετή υποχρέωση Θεσσαλοί και Ηπειρώτες.¹⁴³ Παράλληλα, ο Τρικούπης απείλησε για βίαιη κατάληψη των επιδικασθεισών στην Ελλάδα επαρχιών. Η Πύλη απάντησε με συγκέντρωση στρατευμάτων στην Ήπειρο και τη Θεσσαλία και οι Μεγάλες Δυνάμεις πίεζαν για αυτοσυγκράτηση.

Η κυβέρνηση Τρικούπη παρέμεινε στην εξουσία έως τον Οκτώβριο του 1880, όταν την πρωθυπουργία της Ελλάδας ανέλαβε και πάλι ο Κουμουνδούρος, που κατηγόρησε την προηγούμενη κυβέρνηση ότι δεν είχε

¹⁴¹ ΕΣΒ Η'Α', Συνεδρίασις 113, 16/4/1880, σελ. 1167

¹⁴² Στο ίδιο, σελ. 1167- 1168

¹⁴³ *Αλήθεια*, 26/7/1881 και *Ιστορία της οργάνωσης του ελληνικού στρατού 1821-1954*, Δ.Ι.Σ., Αθήνα 2005, σελ. 192-193

προετοιμάσει με επάρκεια το στρατό για την επιστράτευση. Πιο συγκεκριμένα, ο υπουργός στρατιωτικών του Κουμουνδούρου, βουλευτής που ήταν στρατιωτικός, Αντώνιος Μαυρομιχάλης¹⁴⁴ σε αγόρευσή του στη Βουλή στις 23 Οκτωβρίου ανέφερε μια σειρά από προβλήματα που παρουσιάζονταν λόγω της ελλιπούς προετοιμασίας και προπαρασκευής από την κυβέρνηση Τρικούπη. Τόνισε, κατ' αρχάς, ότι ενώ η δύναμη του στρατού τον Οκτώβριο και μετά την επιστράτευση του Ιουλίου ανερχόταν σε 44.000, ο ιματισμός επαρκούσε μόνο για περίπου 20.000 άνδρες. Ο στρατωνισμός ήταν, επίσης, ιδιαίτερα ελλιπής, καθιστώντας τη διαμονή των στρατιωτών στην ύπαιθρο ιδιαίτερα δυσχερή. Σύμφωνα με τον Μαυρομιχάλη η προηγούμενη κυβέρνηση δεν είχε λάβει καμία μέριμνα για την εκπαίδευση των υπαξιωματικών ώστε να υφίσταται ικανός αριθμός επαρκώς εκπαιδευμένων, παρά ταύτα η ανάγκη για υπαξιωματικούς τον ανάγκαζε να ζητήσει περιορισμό του χρόνου για προβιβασμό τους παρά το γεγονός ότι γνώριζε την ελλιπή ικανότητά τους. Άλλο πρόβλημα, κληρονομιά από την κυβέρνηση Τρικούπη, ήταν για τον Μαυρομιχάλη η έλλειψη ενός μεγάλου αριθμού (περίπου πεντακοσίων) αξιωματικών, γεγονός που καθιστούσε επιτακτική την ανάγκη για επάνοδο στον ενεργό στρατό απόστρατων αξιωματικών.¹⁴⁵

Ο Τρικούπης, από την πλευρά του υπερασπιζόμενος, το έργο της κυβέρνησής του αντέκρουσε, όπως ήταν φυσικό τους ισχυρισμούς του Μαυρομιχάλη για ελλείψεις σε ιματισμό και στρατωνισμό, κατηγορώντας την κυβέρνηση Κουμουνδούρου ότι δεν φρόντισε για την έγκαιρη διανομή ιματισμού και στρατωνισμού. Τέλος στις κατηγορίες για ανεπαρκή εκπαίδευση των υπαξιωματικών και ελλείψεις στους αξιωματικούς, ο Τρικούπης τόνισε ότι η κυβέρνησή του δεν πρόλαβε να δώσει, μέχρι την πτώση της τον Οκτώβριο, τις απαιτούμενες λύσεις στα προβλήματα που προέκυψαν κατά την επιστράτευση του Ιουλίου.¹⁴⁶ Σε κάθε περίπτωση, και πέρα από τις αντεγκλήσεις συμπολίτευσης και αντιπολίτευσης στη Βουλή, η πραγματικότητα ήταν ότι η κατάσταση του ελληνικού στρατού στα τέλη του 1880 δεν ήταν ακόμα η απαιτούμενη ούτε σε επάρκεια υλικών, ούτε σε εκπαίδευση προσωπικού, και ότι οι μέχρι τότε προσπάθειες των κυβερνήσεων Κουμουνδούρου και Τρικούπη μετά το 1878 δεν είχαν αποδώσει, ακόμα, καρπούς.

¹⁴⁴ Ο Αντώνιος Μαυρομιχάλης γεννήθηκε στη Μάνη το 1829 και ήταν εγγονός του Πετρόμπεη Μαυρομιχάλη. Αποφοίτησε από τη Σχολή Ευελπίδων και αποστρατεύτηκε αντιστράτηγος. Διατέλεσε για πολλά χρόνια βουλευτής Οιτύλου και αρκετές φορές υπουργός στρατιωτικών. Πέθανε το 1903

¹⁴⁵ ΕΣΒ Η'Β', Συνεδρίασις 6, 23/10/1880, σελ. 13

¹⁴⁶ Στο ίδιο, σελ. 13

Σημαντική πρωτοβουλία της κυβέρνησης Κουμουνδούρου στα θέματα της οργάνωσης του στρατού ήταν η εισαγωγή στη Βουλή νομοσχεδίου που αφορούσε την κατάταξη αλλοδαπών αξιωματικών. Το νομοσχέδιο που ψηφίσθηκε το Μάρτιο, επέτρεπε την κατάταξη στον ενεργό στρατό πέρα από ξένους αξιωματικούς σύμφωνα με τον οργανισμό του στρατού του 1880 και «(...) κατά το νόμον πολιτογραφηθησομένων ως πολιτών Ελλήνων Ηπειρωτών, Θεσσαλών, Αλβανών και εκ των πέριξ επαρχιών καταγομένων(...)».¹⁴⁷ Το πιο σημαντικό σε αυτό το νομοσχέδιο ήταν ότι ενώ αφορούσε κατά την εισαγωγή του όλους τους αλλοδαπούς αξιωματικούς, μετά από συζήτηση στη Βουλή, θεωρήθηκε ότι η πρόσκληση ξένων αξιωματικών καλυπτόταν από το άρθρο του οργανισμού του 1880. Έτσι, η πρόβλεψη αυτού του νόμου περιορίστηκε σε Έλληνες της αλλοδαπής γιατί σύμφωνα με τον Κουμουνδούρο γι' αυτούς «(...)και την υποχρέωσιν έχομεν να τους δεχθώμεν και το συμφέρον να πράξωμεν τούτο(...)», ¹⁴⁸ καταπραΰνοντας με αυτόν τον τρόπο αντιδράσεις στρατιωτικών βουλευτών, όπως του στρατηγού Κορωναίου, αλλά και άλλων βουλευτών που διέβλεπαν τον κίνδυνο κατάταξης στον ελληνικό στρατό τυχοδιωκτικών στοιχείων.¹⁴⁹ Σε αυτό το σημείο κρίνεται σκόπιμο να σημειωθεί ότι η πρόσκληση αλλοδαπών αξιωματικών προκαλούσε πάντοτε την έντονη αντίδραση των στρατιωτικών βουλευτών που ένιωθαν ότι με αυτό τον τρόπο υποβαθμίζονταν και υποτιμούνταν οι ικανότητές τους. Ο Κουμουνδούρος, καθόρισε, τέλος, τη δύναμη του στρατού για το 1881 σε περίπου 83.000 άνδρες, λόγω της επιστράτευσης.¹⁵⁰ Είναι χαρακτηριστικό των επικρατουσών συνθηκών ότι ο σχετικός νόμος ψηφίσθηκε χωρίς σοβαρές αντιρρήσεις της αντιπολίτευσης του Τρικούπη, που περιορίστηκε σε διατύπωση διαφορετικών εκτιμήσεων περί του πόσοι τελικά θα τηρήσουν την υποχρέωση της επιστράτευσης και δεν θα επιδιώξουν απαλλαγή επηρεάζοντας τον τελικό αριθμό του στρατεύματος. Ο στρατηγός Κορωναίος, μάλιστα, έκανε έκκληση να επιστρατευθεί όσο το δυνατόν μεγαλύτερο τμήμα του προβλεπόμενου ανδρικού πληθυσμού ώστε να μπορέσει η Ελλάδα να παρατάξει αν απαιτείτο στρατό που θα προσέγγιζε τους 100.000 άνδρες, εν ανάγκη, δε, προς τούτο, να κληθούν να υπηρετήσουν όχι μόνο όσοι ήταν 21 ετών όπως προέβλεπε ο στρατολογικός

¹⁴⁷ Νόμος ΠΛΓ', 31 Μαρτίου 1881

¹⁴⁸ ΕΣΒ Η'Β', Συνεδρίασις 76, 19/2/1881, σελ. 942

¹⁴⁹ ΕΣΒ Η'Β', Συνεδρίασις 69, 10/2/1881, σελ. 843-845 και ΕΣΒ Η'Β' , Συνεδρίασις 76, 19/2/1881, σελ. 940 - 942

¹⁵⁰ Για την ακρίβεια 82.824 σύμφωνα με το νόμο ΠΛ' περί δυνάμεως του στρατού από 20 Μαρτίου 1881

νόμος, αλλά και όσοι είχαν συμπληρώσει το εικοστό έτος ηλικίας, κάτι που δεν έγινε αποδεκτό από την κυβέρνηση.¹⁵¹

Ενώ ο ελληνικός στρατός παρέμενε σε επιστράτευση νέα διάσκεψη στην Κωνσταντινούπολη το Μάιο του 1881, επιδίκασε τελικά στην Ελλάδα, με τη συμφωνία και των Οθωμανών, τη Θεσσαλία και μικρό τμήμα της Ηπείρου, μέχρι τον ποταμό Άραχθο, ουσιαστικά την επαρχία Άρτας. Παρά το γεγονός ότι αυτή η συμφωνία ήταν δυσμενέστερη για την Ελλάδα σε σχέση με το 13^ο πρωτόκολλο του Βερολίνου, ο Κουμουνδούρος παρέβλεψε τις φωνές στο εσωτερικό της Ελλάδας που ζητούσαν αποστολή του ελληνικού στρατού στην Ήπειρο και τη Θεσσαλία, λαμβάνοντας υπόψη, πέρα από τη θέληση των Μεγάλων Δυνάμεων και την κατάσταση του ελληνικού στρατού που δεν επέτρεπε τολμηρές ενέργειες εναντίον του πιο καλά οργανωμένου και εξοπλισμένου στρατού της Πύλης. Έτσι το κείμενο της διάσκεψης της Κωνσταντινούπολης έγινε δεκτό από την ελληνική πλευρά και στις 20 Ιουνίου υπογράφηκε στην Κωνσταντινούπολη συνθήκη μεταξύ της Ελλάδας και της Οθωμανικής αυτοκρατορίας με την οποία η Θεσσαλία και η επαρχία Άρτας παραχωρούνταν στην Ελλάδα. Η ευτυχής αυτή κατάληξη για την ελληνική πλευρά του ζητήματος της Θεσσαλίας, με διπλωματικά μέσα, δεν μπορούσε, βέβαια, πλέον να ξεγελάσει για την υφιστάμενη στρατιωτική ένδεια. Η ανωτέρω περιπέτεια με την Οθωμανική αυτοκρατορία μέσα σε ένα περιβάλλον ανάδυσης των βαλκανικών εθνικισμών που οδήγησε την Ελλάδα να προστρέξει στην επιστράτευση και στην ετοιμότητα του στρατού της κατέδειξαν την ελλιπέστατη εικόνα που αυτός παρουσίαζε εκείνη την περίοδο.

Την ουσιαστική πρωτοβουλία για τη βελτίωση αυτής της κατάστασης σε συνέχεια των νόμων του 1880 ανέλαβε ο Τρικούπης, όταν παρέλαβε εκ νέου τη διακυβέρνηση της Ελλάδας, μετά την περιπετειώδη νίκη του στις εκλογές του Δεκεμβρίου του 1881. Βασική επιδίωξη του Τρικούπη αποτέλεσε ο εκσυγχρονισμός της Ελλάδας και η άνοδός της στα ευρωπαϊκά επίπεδα. Σε αυτό το πλαίσιο φρόντισε ιδιαίτερα για την ανάπτυξη της οικονομίας ώστε να βελτιωθεί το βιοτικό επίπεδο των Ελλήνων.¹⁵² Απαραίτητη προϋπόθεση, όμως, για τον εκσυγχρονισμό του ελληνικού κράτους και την οικονομική του πρόοδο ήταν και η αναδιοργάνωση του στρατού που θα προσέδιδε στην Ελλάδα την απαραίτητη δυναμική για εθνικές διεκδικήσεις και θα την καταστούσε αξιόπιστο εταίρο σε πιθανές διαπραγματεύσεις με την

¹⁵¹ ΕΣΒ Η'Β', Συνεδρίασις 84, 3/3/1881, σελ. 1052 – 1054 και ΕΣΒ Η'Β', Συνεδρίασις 84, 3/3/1881, σελ. 1066 – 1071

¹⁵² Λύντια Τριχά, «Ο Χαρίλαος Τρικούπης, η πολιτική του και το πολιτικό αρχείο του», Ο Χαρίλαος Τρικούπης και η εποχή του επιμ. Κ. Αρώνη – Τσίχλη, Λ. Τρίχα, Παπαζήσης, Αθήνα 2000, σελ. 18

Οθωμανική αυτοκρατορία και τις Μεγάλες Δυνάμεις. Η στρατιωτική προπαρασκευή της Ελλάδας αποτέλεσε έτσι, παράλληλα με την εκτέλεση σημαντικών δημόσιων έργων, βασικό άξονα του προγραμματισμού του για την ανόρθωση του κράτους. Την περίοδο που ακολούθησε, με μια σειρά από νομοθετικές πρωτοβουλίες της κυβέρνησής του Τρικούπη, ο ελληνικός στρατός άρχισε να εκσυγχρονίζεται, να οργανώνεται, να απομακρύνεται από "άχρηστες" μη στρατιωτικές ενασχολήσεις εσωτερικής τάξης και ασφάλειας και να ενισχύεται αριθμητικά φθάνοντας το 1985 τις 30.650 (και 85.000 κατά την επιστράτευση του 1885 με αφορμή την κατάληψη της Ανατολικής Ρωμυλίας από τους Βούλγαρους), τεράστιος αριθμός συγκρινόμενος με τις περίπου 12000 του 1878.¹⁵³ Σημαντική, κατ' αρχάς, βελτίωση επήλθε στη στρατολογία καθώς μέχρι όπως διεξαγόταν μέχρι τότε, παρά το νόμο του 1878, απάλλασσε τους περισσότερους της στρατιωτικής θητείας ενώ η εκπαίδευση των λίγων που τελικά κατατάσσονταν πραγματοποιούνταν με τρόπο πλημμελή και εμπειρικό.¹⁵⁴ Ο Τρικούπης κατάφερε να ψηφισθεί, τελικά, το 1882 η τροπολογία που μείωνε τη θητεία σε μονοετή για το πεζικό και διετή για τα άλλα όπλα, ούτως ώστε αφ' ενός να μπορέσει η ελληνική οικονομία να αντέξει την αύξηση του αριθμού των στρατιωτών, αφ' ετέρου, δε, να μην απωλεσθεί απότομα μεγάλο τμήμα του παραγωγικού δυναμικού της χώρας.

Σημαντικές, επίσης, ήταν οι πρωτοβουλίες του Τρικούπη που αφορούσαν στην οργάνωση του στρατού με τη σύσταση στρατιωτικού οργανισμού πάνω σε σταθερή ορθολογική βάση, την οριοθέτηση των αρμοδιοτήτων του και την άρτια εκπαίδευσή του. Θεσμοθετήθηκε νέος κανονισμός με σκοπό την ανάδειξη της αξιοκρατίας, της συνοχής και της πειθαρχίας, απαραίτητων προϋποθέσεων για την ομαλή λειτουργία του στρατεύματος.¹⁵⁵ Μετακλήθηκαν, επίσης, ξένες οργανωτικές αποστολές που θα είχαν ως σκοπό την βελτίωση της οργάνωσης και κατ' επέκταση την υποβοήθηση της ανασυγκρότησης του στρατού και του στόλου. Οι παραπάνω προσπάθειες συμπληρώθηκαν και από αντίστοιχες που αφορούσαν την εκπαίδευση των στελεχών και αποσκοπούσαν στον εκσυγχρονισμό της διαδικασίας δημιουργίας αξιωματικών μέσω των παραγωγικών σχολών με κατάρτιση πλαισίου συστηματικής εκπαίδευσής τους. Οι προσπάθειες αυτές αφορούσαν την αναβάθμιση της σχολής Ευελπίδων, τη δημιουργία της σχολής υπαξιωματικών στο στρατό και την

¹⁵³ *Ιστορία του ελληνικού στρατού 1821-1997*, ό.π.,σελ. 55-70 και *Ιστορία της οργάνωσης του ελληνικού στρατού 1821-1954*, ό.π.,σελ. 173-185

¹⁵⁴ Ε. Στασινόπουλος,ό.π.,σελ.53

¹⁵⁵ Νίκη Μαρωνίτη, *Πολιτική εξουσία και εθνικό ζήτημα στην Ελλάδα 1880 – 1910* ,ό.π., σελ. 90-94 και Θάνος Βερέμης, *Ο στρατός στην ελληνική πολιτική*, ό.π., σελ. 66-69

ίδρυση της σχολής Ναυτικών Δοκίμων για τους αξιωματικούς στο ναυτικό. Ιδιαίτερα η ίδρυση της σχολής υπαξιωματικών έκανε εφικτή τη στρατιωτική καριέρα και στα μεσαία αλλά και στα αγροτικά στρώματα και αποτέλεσε το φυτώριο πολλών μελλοντικών αξιωματικών που διαδραμάτισαν ρόλο στις κατοπινές εξελίξεις με χαρακτηριστικότερο παράδειγμα το Νικόλαο Πλαστήρα. Το πρόγραμμα, τέλος, του Τρικούπη περιελάμβανε ριζική ανασυγκρότηση του πολεμικού ναυτικού και παραγγελία ισχυρών ναυτικών μονάδων.¹⁵⁶

¹⁵⁶ Κωνσταντίνος Σβολόπουλος, «Η εξωτερική πολιτική του Χαρίλαου Τρικούπη: Διαχρονική θεώρηση», *Ο Χαρίλαος Τρικούπης και η εποχή του*, επιμ. Κ. Αρώνη – Τσίχλη, Λ. Τρίχα, Παπαζήσης, Αθήνα 2000, σελ. 33

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2^ο

Η ΠΕΡΙΟΔΟΣ ΤΩΝ ΣΗΜΑΝΤΙΚΩΝ ΠΡΩΤΟΒΟΥΛΙΩΝ ΤΡΙΚΟΥΠΗ 1882 – 1885

1. Ο νέος νόμος περί στρατολογίας

Η περίοδος κατά την οποία πραγματοποιήθηκε η σοβαρότερη προσπάθεια για τον εκσυγχρονισμό και την ουσιαστική αναδιοργάνωση του στρατεύματος, εγκαινιάζεται με την ανάληψη από τον Τρικούπη της πρωθυπουργίας, μετά τις εκλογές στις 20 Δεκεμβρίου 1881. Ο Τρικούπης ελέγχοντας τελικά 129 από τους 244 βουλευτές, μετά την απρόσμενη στάση των ανεξάρτητων βουλευτών της Θεσσαλίας που τον προσέγγισαν, ανάμεσά τους και ο πρώην υπουργός στρατιωτικών Βλάσιος Βαλτινός, ορκίσθηκε στις 4 Μαρτίου πρωθυπουργός με υπουργό Στρατιωτικών τον Σπυρίδωνα Καραϊσκάκη. Λίγες ημέρες μετά, όμως, ο Καραϊσκάκης παραιτήθηκε και ο Τρικούπης ανέλαβε και το υπουργείο Στρατιωτικών, δείγμα της τεράστιας σημασίας που έδινε στην στρατιωτική ανασυγκρότηση της Ελλάδας.

Ο Τρικούπης πίστευε ότι προκειμένου να προαγάγει η Ελλάδα τα συμφέροντά της και να προωθήσει τις διεκδικήσεις της θα έπρεπε να αναδιοργανώσει και να ενισχύσει τις ένοπλες δυνάμεις της. Θα έπρεπε να αποκτήσει τα αναγκαία στρατιωτικά μέσα, αλλά παράλληλα και την κατάλληλη στρατιωτική οργάνωση, που θα της επέτρεπαν να εκμεταλλευτεί πλήρως τις δυνατότητες που τις παρείχαν αυτά τα μέσα, όταν οι στιγμές το απαιτούσαν, «ως κράτος πολιτισμένον».¹⁵⁷ Γι' αυτό το λόγο, το κυβερνητικό του πρόγραμμα εστίαζε στην ύπαρξη της αναγκαίας και επαρκούς στρατιωτικής υποδομής ως πρωταρχικής προϋπόθεσης για την ανάληψη δραστικών πρωτοβουλιών που θα μπορούσαν να οδηγήσουν ακόμα και σε ένοπλη σύρραξη. Προς αυτήν, λοιπόν, την κατεύθυνση ήταν φυσιολογικό να προσανατολιζόταν μεγάλο μέρος των εγχειρημάτων της κυβερνητικής του θητείας. Οι προσπάθειες αυτές βέβαια θα επηρεάζονταν άμεσα από το δυσμενές πλαίσιο που παρείχε η ύφεση στη διεθνή οικονομία, η οποία είχε κάνει ήδη την εμφάνισή της από τα μέσα της δεκαετίας του 1870 και αναπόφευκτα θα επηρέαζε και την κατάσταση της εύθραυστης ελληνικής οικονομίας, περιορίζοντας τις δυνατότητες για μεγαλύτερες στρατιωτικές

¹⁵⁷ Κωνσταντίνος Σβολόπουλος, «Η εξωτερική πολιτική του Χαρίλαου Τρικούπη: Διαχρονική θεώρηση», ό.π., σελ. 28

μεταρρυθμίσεις που σε κάθε περίπτωση απαιτούσαν σημαντικά κονδύλια από τον κρατικό προϋπολογισμό.¹⁵⁸

Πρώτο μέλημα του Τρικούπη η ψήφιση νόμου που τροποποιούσε το νόμο ΨΙΣΤ' περί στρατολογίας του 1878 με σκοπό την ελάττωση της θητείας, στα πρότυπα του αντίστοιχου νομοσχεδίου που είχε εισαγάγει το 1880, στη σύντομη πρωθυπουργική του θητεία, χωρίς, όμως, να καταστεί δυνατό να ψηφισθεί. Ο νέος στρατολογικός νόμος που ψηφίσθηκε τον Ιούνιο του 1882 επέφερε στον παλαιότερο του 1878 τις παρακάτω τροποποιήσεις:

- Η θητεία στον ενεργό στρατό θα ήταν ετήσια για όλους εκτός από αυτούς που θα υπηρετούσαν στο Ιππικό, Πυροβολικό, Μηχανικό και τους Νοσοκόμους για τους οποίους καθοριζόταν ως διετής.
- Η υπηρεσία στην εφεδρεία οριζόταν σε οκτώ χρόνια για όσους θα υπηρετούσαν ένα έτος και επτά χρόνια για όσους υπηρετούσαν δύο.
- Χρόνος υπηρεσίας στην εθνοφρουρά ορίστηκαν τα δέκα έτη.
- Ημερομηνία προσέλευσης των κληρωτών καθορίσθηκε η 1^η Ιουλίου για τους υπόχρεους διετούς και τους μισούς υπόχρεους μονοετούς θητείας και η 1^η Δεκεμβρίου για τους υπόλοιπους.¹⁵⁹

Όπως και κατά τη διάρκεια της συζήτησης επί του αντίστοιχου νομοσχεδίου δύο χρόνια πριν, η τροποποίηση του στρατολογικού νόμου προκάλεσε πολλές αντιδράσεις από τους αντιπολιτευόμενους βουλευτές, ιδίως στο ζήτημα της καθιέρωσης μονοετούς θητείας για όσους υπηρετούσαν στο πεζικό. Ο Τρικούπης, κατά την εισαγωγή του νομοσχεδίου για συζήτηση και ψήφιση στη Βουλή, το Μάιο του 1880, τόνισε ότι η Βουλή δεν μπορεί να αποδέχεται την ίδια χρονική στιγμή τη διετή θητεία στο πεζικό και την καθολική στρατολογία επειδή «(...)τα δύο ταύτα αποτελούσιν αντιφάσεις(...)»,¹⁶⁰ δεδομένου ότι η οικονομική κατάσταση του κράτους αλλά και η εύρυθμη λειτουργία της ελληνικής κοινωνίας δεν επέτρεπαν την ταυτόχρονη εφαρμογή τους. Σύμφωνα με τον μεσολογγίτη πολιτικό έπρεπε να αποκλεισθεί, με νομοθετική ρύθμιση, ο μεγάλος αριθμός απαλλαγών. Ήταν αναγκαία, παράλληλα, η κατάργηση της πρόβλεψης του νόμου του 1878, που είχε εισαγάγει με συγκεκριμένη διάταξη ο τότε πρωθυπουργός Κουμουνδούρος, σύμφωνα με την οποία όποιος κατέθετε στο δημόσιο ταμείο

¹⁵⁸ Για τη διεθνή ύφεση 1875 -1895 και την σύνδεσή της με την ελληνική οικονομία βλ. Χρ. Αγριαντώνη, «Οικονομία και εκβιομηχάνιση στην Ελλάδα του 19^{ου} αιώνα», Β. Κρεμμυδάς (επιμ.) *Εισαγωγή στην νεοελληνική οικονομική ιστορία*, Τυπωθήτω, Αθήνα 1999, σελ. 164-166

¹⁵⁹ Νόμος ΑΛΓ' 21 Ιουνίου 1882

¹⁶⁰ ΕΣΒ Θ'Α', Συνεδριάσεις 67, 10/5/1882, σελ. 715

100 δραχμές θα εκτελούσε εξάμηνη θητεία. Αποτέλεσμα της συγκεκριμένης ρύθμισης ήταν αυτοί που, παρά την αρχική πρόβλεψη του νόμου για τριετή θητεία, υπηρετούσαν τελικά πάνω από έξι μήνες να ήταν πολύ λίγοι.¹⁶¹

Στην συγκεκριμένη συζήτηση, τον κύριο αντιπολιτευτικό λόγο ενάντια στο νομοσχέδιο ανέλαβε ο Αντώνιος Μαυρομιχάλης. Τα επιχειρήματα που ανέπτυξε ο τελευταίος εντάσσονταν στο ίδιο πλαίσιο που η παράταξη Κουμουνδούρου είχε αναπτύξει και δύο χρόνια πριν, αντιπολιτευόμενη το αντίστοιχο νομοσχέδιο του Τρικούπη. Ο Μαυρομιχάλης τόνισε ότι οι μεταρρυθμίσεις της κυβέρνησης «(...)προσβάλλουν τον καλό καταρτισμό του στρατού εις τα καίρια, διότι θέτει το ζήτημα του περιορισμού της θητείας(...)». Θεωρούσε, παράλληλα, πολύ τολμηρή την πρωτοβουλία για τη μείωση της θητείας, επειδή θα επηρέαζε δυσμενώς όχι μόνο το παρόν αλλά και το μέλλον του στρατού, τόσο γιατί καταργούσε τη γενική στρατολογία που εξασφάλιζε την προσαρμογή στην ανάγκη δημιουργίας πολυπληθούς στρατού που είχαν δημιουργήσει οι τελευταίες εξελίξεις, όσο και γιατί αγνοούσε την ανάγκη επιβολής της υποχρεωτικής θητείας σε όλες τις τάξεις χωρίς διάκριση, κάτι που είχε καθιερωθεί σε όλα τα ισχυρά ευρωπαϊκά κράτη. Αντίθετα, με το νέο νόμο η κυβέρνηση Τρικούπη δημιουργούσε ένα στρατό που «(...)εις το μέλλον δεν είναι πλέον στρατός, θα είναι βαθμοφόροι με διαρκείς νεοσύλλεκτους(...)».¹⁶²

Ο Μαυρομιχάλης κατηγόρησε, επίσης, την κυβέρνηση Τρικούπη ότι εισήγαγε το νομοσχέδιο προς ψήφιση χωρίς να συνοδεύεται από εκθέσεις εξειδικευμένων ανδρών, ανταποκρινόμενη στις επιθυμίες του πλήθους και σε ιδιωτικά συμφέροντα, τοποθετώντας έτσι το ατομικό συμφέρον πάνω από το συμφέρον του κράτους. Προέβλεψε, παράλληλα, ότι ο νόμος αυτός δεν θα επιτύγχανε, γιατί με δεδομένο ότι θα προτιμούσαν όλοι να υπηρετήσουν στα ευζωνικά τάγματα, όπου η υπηρεσία ήταν «μάλλον άνετος» και οι αποδοχές τους μεγαλύτερες, δεν θα υπήρχαν αρκετοί στρατιώτες να επανδρώσουν το πεζικό και τα ειδικά σώματα. Πέρα, επίσης, από το γεγονός ότι η διάκριση της θητείας σε πεζικό και ειδικά σώματα ήταν άδικη, η στρατιωτική κατάσταση της Ελλάδας δεν επέτρεπε τη μονοετή θητεία που θα άφηνε το στρατό απροετοίμαστο και εντελώς αγύμναστο. Η μονοετής θητεία, μπορεί να ήταν «ευχάριστος» και «λίαν επιθυμητό δώρον», η δαπάνη, όμως, που θα χορηγούνταν για τους στρατιώτες της μονοετούς θητείας θα ήταν άσκοπη, διότι «(...)θα νομίζετε ότι έχετε στρατόν ενώ δεν θα έχετε, θα δαπανάτε εις

¹⁶¹ Στο ίδιο, σελ.711

¹⁶² ΕΣΒ Θ'Α', Συνεδριάσεις 90, 8/6/1882, σελ. 1105

στρατόν, ενώ στρατόν ποτέ δεν θα έχετε(...)».¹⁶³ Ο Μαυρομιχάλης επανέλαβε το βασικό επιχείρημα που είχε χρησιμοποιήσει η αντιπολίτευση δυο χρόνια πριν, ότι δηλαδή το πεζικό απαιτεί και αυτό σημαντική εκπαίδευση που το ένα έτος θητείας δεν επαρκούσε για την πραγματοποίησή της, καθιστώντας την «(...)ου μόνον ανεπαρκή, αλλά ματαία(...)». Αυτό ίσχυε, σύμφωνα με τον βουλευτή της αντιπολίτευσης, επειδή ο στρατιώτης του πεζικού έπρεπε να είναι απόλυτα κατηρτισμένος και η εκπαίδευσή του πλήρης και τέλεια, επειδή υπήρχε απαίτηση να δράσει, πολλές φορές, αυτόβουλα και μεμονωμένα. Ο Μαυρομιχάλης έδινε ιδιαίτερη σημασία στην ετοιμότητα του πεζικού γιατί «(...)εκ της ισχύος του πεζικού εξαρτάται η ευδόκιμος ενέργεια όλων των λοιπών σωμάτων(...)».¹⁶⁴ Στους ισχυρισμούς, τέλος, του Τρικούπη εναντίον της εξάμηνης θητείας απάντησε ότι και στην ετήσια θητεία που καθιέρωνε ο νέος νόμος, αν αφαιρούνταν οι προβλεπόμενες στο νόμο άδειες αλλά και οι μέρες που δεν θα γυμνάζονταν οι στρατιώτες, δεν απέμεναν πάνω από τέσσερις μήνες πραγματικής εκπαίδευσης, ενώ αντίθετα στην εξάμηνη θητεία οι στρατιώτες δεν δικαιούνταν άδεια και δεν επιτρεπόταν να αποσπώνται στα γραφεία ή σε άλλες υπηρεσίες. Καταλήγοντας στις αγορεύσεις του ο Μαυρομιχάλης κατηγόρησε τον πρωθυπουργό ότι δεν εκτελούσε σωστά τα καθήκοντά του ως υπουργός Στρατιωτικών, επειδή αυτή η ιδιότητά του είχε απορροφηθεί πλήρως από την πρωθυπουργική. Έτσι δεν υπήρχε ουσιαστική μέριμνα για τις πραγματικές απαιτήσεις του στρατού, τις οποίες υπερκάλυπτε η φροντίδα του πρωθυπουργού για την τήρηση της δημοσιονομικής πειθαρχίας και την ελάττωση των εξόδων στον κρατικό προϋπολογισμό.¹⁶⁵

Φυσικά, και ο ηγέτης της αντιπολίτευσης Κουμουνδούρος δεν μπορούσε να παραμείνει αμέτοχος στον αντιπολιτευτικό λόγο. Συμπληρώνοντας τον κύριο ομιλητή της παράταξης Μαυρομιχάλη, τόνισε ότι επειδή «(...)αι τελευταίαι πρόοδοι της πολεμικής τέχνης απήτησαν όχι ολίγον και καλόν στρατόν, αλλά καλόν και πολύν(...)»,¹⁶⁶ δημιουργήθηκε η ανάγκη στα κράτη να ετοιμασθούν και να εφοδιασθούν με πλήθος εκγυμνασμένων στρατιωτών. Δεν αρκούσε, όμως, μόνο αυτό. Έπρεπε ταυτόχρονα, σύμφωνα με τον Κουμουνδούρο, ο πολίτης να εμπνευσθεί από το στρατιωτικό πνεύμα, να αποκτήσει τη συνήθεια της στρατιωτικής πρωτοβουλίας, να συνηθίσει στην πειθαρχία και να εμπνευσθεί από το αίσθημα του σεβασμού και της αφοσίωσης στη Σημαία. Σε αυτό το πνεύμα,

¹⁶³ ΕΣΒ Θ'Α', Συνεδρίασις 87, 4/6/1882, σελ. 1044

¹⁶⁴ Στο ίδιο, σελ. 1044

¹⁶⁵ ΕΣΒ Θ'Α', Συνεδρίασις 90, 8/6/1882, σελ. 1106 - 1107

¹⁶⁶ ΕΣΒ Θ'Α', Συνεδρίασις 87, 4/6/1882, σελ. 1041

καταλήγει σε δύο βασικά μειονεκτήματα του νέου νομοσχεδίου, συνοψίζοντας παράλληλα τις θέσεις της αντιπολίτευσης. Κατ' αρχάς, με την ελαττωμένη θητεία, όπου στην ετήσια παρέμεναν μόνο ογδόντα ημέρες τελικά για να εκπαιδευτεί ο νεοσύλλεκτος, δεν ήταν δυνατόν να επιτευχθούν όσα αναφέρθηκαν παραπάνω. Επιπρόσθετα, με την εφαρμογή του συγκεκριμένου νόμου δεν θα εκπαιδεύονταν με επάρκεια ούτε τα στελέχη, αξιωματικοί και υπαξιωματικοί, γιατί θα ασχολούνταν περισσότερο με το να γυμνάζουν «αιωνίως» τους νεοσύλλεκτους, παρά με τη δική τους εκπαίδευση.¹⁶⁷

Εκτός, όμως, από τα αντικειμενικά μειονεκτήματα του το νέο σύστημα θητείας ήταν αντίθετο, σύμφωνα πάντα με τον Κουμουνδούρο, στις προβλέψεις του Συντάγματος που προέβλεπε ότι ο αριθμός της δυνάμεως του στρατού θα προσδιοριζόταν από την κυβέρνηση σε ετήσια βάση. Σε αντίθεση, σύμφωνα με το νέο στρατολογικό νόμο η ετήσια δύναμη του στρατού θα προσδιοριζόταν κατ' ανάγκη από αυτόν, μην επιτρέποντας στην εκάστοτε κυβέρνηση κάτι διαφορετικό. Ο Κουμουνδούρος κατηγόρησε τέλος, τον Τρικούπη, ότι σκοπός του δεν ήταν να υπηρετήσει την κοινωνία, αλλά μόνο ατομικά συμφέροντα, εισάγοντας προς ψήφιση ένα νομοσχέδιο που βασιζόταν όχι στην πραγματικές ανάγκες του ελληνικού στρατού αλλά σε θεωρητικές σκέψεις που αποτελούσαν αντιγραφή ιδεών από το εξωτερικό. Έτσι ήταν εξαιρετικά αμφίβολο αν θα επιτύγχανε, τελικά, να βελτιώσει την κατάσταση του στρατεύματος.¹⁶⁸

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζουν και οι απόψεις που εξέφρασε σε αγόρευσή του στη Βουλή ο στρατιωτικός Χρήστος Σολιώτης, ανεξάρτητος βουλευτής,¹⁶⁹ ο οποίος υπήρξε αργότερα σημαντικό στέλεχος και πρόεδρος της Εθνικής Εταιρείας. Κατά το Σολιώτη δεν είχε νόημα η λέξη θητεία στην καθολική στρατολογία, γιατί «(...)η θητεία είναι ισόβιος, και πας εισελθών άπαξ εις τον μόνιμον στρατόν, είναι υπόχρεως να υπηρετή την πατρίδα εν όσω δύναται να φέρει όπλα, και όταν ακόμα δεν θα δύναται λαμβάνων βοηθητικήν τινά υπηρεσίαν εν ώρα πολέμου(...)».¹⁷⁰ Τόνισε, ότι μπορεί η μακροχρόνια υπηρεσία στο μόνιμο στρατό να παρέχει μεγάλο αριθμό άριστων και ετοιμοπόλεμων στρατιωτών, αλλά ήταν δεδομένο ότι ούτε οι κάτοικοι που δεν ήταν προετοιμασμένοι γι' αυτήν την αλλαγή, ούτε η οικονομική κατάσταση και ο προϋπολογισμός του κράτους, αλλά και η

¹⁶⁷ Στο ίδιο, σελ. 1042 -1043

¹⁶⁸ ΕΣΒ Θ'Α', Συνεδρίασις 89, 7/6/1882, σελ. 1083 - 1084

¹⁶⁹ Ο Χρήστος Σολιώτης γεννήθηκε το 1839. Αποφοίτησε από τη Σχολή Ευελπίδων και έφθασε στο βαθμό του Συνταγματάρχη. Βουλευτής Καλαβρύτων την περίοδο 1881 -1885. Έως το 1896 ήταν πρόεδρος της Εθνικής Εταιρείας. Πέθανε το 1899.

¹⁷⁰ ΕΣΒ Θ'Α', Συνεδρίασις 89, 7/6/1882, σελ. 1084

βιοτεχνία και η γεωργία του, που θα έχαναν πλήθος εργατικών χεριών, θα άντεχαν πολυετή θητεία. Υπήρχε, ως εκ τούτου, ένα ανώτερο όριο θητείας που δεν μπορούσε το ελληνικό κράτος να υπερβεί. Από την άλλη πλευρά, θα έπρεπε να υπάρχει, επίσης, και ένα κατώτερο όριο θητείας το οποίο αφενός θα εξασφάλιζε έναν επαρκή (περί τις 20.000) αριθμό μόνιμου στρατού σε καιρό ειρήνης, αφετέρου θα επαρκούσε πλήρως για την εκτέλεση όλων των απαιτούμενων γυμνασίων και γενικότερα της προβλεπόμενης εκπαίδευσης που έπρεπε να διέλθουν όλοι οι στρατιώτες. Επιπρόσθετα, σύμφωνα με τον Σολιώτη, μόνο με τη μακροχρόνια θητεία θα μπορούσε να μεταδοθεί στους στρατιώτες το στρατιωτικό πνεύμα, η πειθαρχία και ο σεβασμός προς τους ανώτερους, που θα μετέφεραν κατόπιν, μετά την απόλυσή τους, στην ελληνική κοινωνία.¹⁷¹ Σε αυτό το πλαίσιο, λοιπόν, πρότεινε μια άλλη προσέγγιση: Να μην προβλέπεται στο νόμο μικρή θητεία, αλλά να παρέμενε η διάρκειά της όπως ήταν μέχρι τότε, ώστε να εξασφαλιζόταν ότι ο αριθμός του στρατεύματος δεν θα έπεφτε κάτω από το όριο. Παράλληλα, αν το όριο καλυπτόταν, χάρη στην κατάταξη εθελοντών, να είχε η Κυβέρνηση το δικαίωμα να απολύει νωρίτερα τους αρχαιότερους στρατιώτες, χορηγώντας άδεια, πριν συμπληρώσουν την απαιτούμενη θητεία.¹⁷²

Ο Τρικούπης απαντώντας στα επιχειρήματα της αντιπολίτευσης τόνισε, κατ' αρχάς, ότι αν απλά παρατηρούσε κάποιος τους πίνακες των κατατασσόμενων στρατιωτών των προηγούμενων ετών θα διαπίστωνε ότι ο υπάρχων στρατολογικός νόμος ουσιαστικά δεν λειτουργούσε, αποτελώντας χαρακτηριστικό παράδειγμα νόμου όπου «(...)υποβάλλοντας τον λαόν εις υποχρεώσεις, και ότι και των επιβεβλημένων υποχρεώσεων δεν εγένετο εκτέλεσις(...)».¹⁷³ Το ζήτημα, λοιπόν, για τον Τρικούπη ήταν να θεσπισθεί ένας στρατολογικός νόμος που, σε αντίθεση με τον ισχύοντα, θα τηρούνταν επακριβώς, δεδομένου ότι κανείς δεν θα μπορούσε να αρνηθεί «(...) ότι αι βαρειαί υποχρεώσεις, αι επιβαλλόμενοι εις τον λαόν,(...)και το άνισον των υποχρεώσεων(...)», αποτελούσαν τις κυριότερες αιτίες για τις οποίες δεν εφαρμόζοταν ο εν ισχύει στρατολογικός νόμος. Έπρεπε, κατά συνέπεια, να εξαλειφθούν τα φαινόμενα άνισης στρατολογίας, αλλά και να ελαττωθεί η μεγάλης διάρκειας θητεία, με την παράλληλη παροχή στο ελληνικό κράτος της δυνατότητας να παρουσιάσει «πάσαν δύναμιν» σε ενέργεια. Σύμφωνα με την άποψη του Τρικούπη, όλα αυτά εξασφαλιζόνταν με τον νέο νόμο. Αυτό βέβαια δεν σήμαινε την καθιέρωση του μέγιστου αριθμού στρατιωτών,

¹⁷¹ Στο ίδιο, σελ. 1085

¹⁷² Στο ίδιο

¹⁷³ ΕΣΒ Θ'Α', Συνεδρίασις 87, 4/6/1882, σελ. 1046

πιθανόν 90.000 ή 100.000 που ζητούσε η αντιπολίτευση, τη στιγμή που αυτοί δεν θα ήταν επαρκώς εκπαιδευμένοι. «Πάσα δύναμις», για τον Τρικούπη, σήμαινε ο μέγιστος αριθμός «(...) των δυναμένων να φέρωσιν όπλα και να παρασκευασθώσιν εις στράτευμα(...)».¹⁷⁴ Το ζήτημα, λοιπόν, ήταν όλοι οι άνδρες στα 21 χρόνια τους να στρατεύονταν έστω και για ένα χρόνο, χωρίς πληθώρα απαλλαγών, ούτως ώστε σε μερικά χρόνια να συμπληρωνόταν ο μέγιστος αριθμός εκπαιδευμένων στρατιωτών σε εφεδρεία, έτοιμοι αν ήταν ανάγκη να επιστρατευθούν. Με άλλα λόγια στον όρο αριθμός ο Τρικούπης αντιπαρέβαλλε τον όρο ποιότητα, θεωρώντας ότι ήταν αδύνατο να επιτευχθούν ταυτόχρονα και τα δύο στο μέγιστο βαθμό. Βέβαια, η απόκτηση ποιότητας στο στράτευμα απαιτούσε εύλογο χρόνο, αλλά αν από την άλλη πλευρά ο χρόνος της θητείας ήταν πολύ μεγάλος, δεν θα επιτυγχανόταν ποτέ ικανός αριθμός ποιοτικού στρατού.¹⁷⁵

Ένα ακόμα δεδομένο που έπρεπε να ληφθεί υπ' όψη, πάντα κατά τον μεσολογγίτη πολιτικό, στον καθορισμό της χρονικής διάρκειας της θητείας ήταν ότι «(...) ήταν αδύνατο η Ελλάς να βαστάση εν ειρήνη στρατό εξήκοντα χιλιάδων(...), η Ελλάς ουδέ 29.000 στρατόν δύναται να βαστάση(...)», άρα ήταν απαραίτητο να υπάρξει μια προσαρμογή της θητείας στα οικονομικά δεδομένα του ελληνικού κράτους. Άλλωστε η θητεία μακράς διάρκειας θα σήμαινε για την ελληνική κοινωνία πέρα από την προσωπική θυσία των στρατιωτών και των οικογενειών τους, και την ανάλογη επιβάρυνσή της με πρόσθετη φορολογία για να εξευρεθούν οι απαραίτητοι οικονομικοί πόροι, κάτι που θα προκαλούσε τις εύλογες αντιδράσεις της. Αντίθετα «(...) όστις ήλθεν εις συνάφειαν προς τον λαόν, και ήλθον πάντες οι βουλευταί, δεν δύναται παρά να γινώσκη, ότι, δια να δύναται ο θεσμός της γενικής στρατεύσεως να λειτουργήση, πρέπει να συνδυασθεί με την μικράν θητείαν, και επομένως όστις θεωρεί ότι πρέπει να έχωμεν στρατόν πολυάριθμον, δεν δύναται παρά να θεωρή συνάμα, ότι πρέπει να έχωμεν θητεία μικράν(...)»¹⁷⁶ Προσέθεσε, τέλος, ότι με το νέο σύστημα μπορεί να μειωνόταν η θητεία στο πεζικό στο ένα έτος, που, για τον ίδιο, με σωστή διοίκηση και μεθοδική εκπαίδευση θα ήταν επαρκής, αλλά επιλυόταν οριστικά το ζήτημα του πλήθους των εξάμηνων θητειών που καθιστούσε αυτούς που υπηρετούσαν τελικά τριετή θητεία, μόνο το ένα τέταρτο του συνολικού αριθμού των στρατιωτών.¹⁷⁷ Ο νέος νόμος για τη στρατολογία ψηφίσθηκε, τελικά, στις 8 Ιουνίου 1882. Παρά ταύτα η χρονική διάρκεια της θητείας, ιδιαίτερα της

¹⁷⁴ Στο ίδιο, σελ. 1047

¹⁷⁵ Στο ίδιο, σελ. 1048

¹⁷⁶ Στο ίδιο, σελ. 1049

¹⁷⁷ Στο ίδιο, σελ. 1050

μονοετούς, αλλά και η διάκριση της θητείας σε μονοετή και διετή, αποτέλεσε για πολλά χρόνια σημείο τριβής μεταξύ του Τρικούπη και των πολιτικών του αντιπάλων προκαλώντας πολλές αντιπαραθέσεις στη Βουλή και γενικότερα στην ελληνική πολιτική ζωή.

2. Ο νέος οργανισμός του στρατού 1882

Επόμενο σημαντικό βήμα του Τρικούπη στην προσπάθεια αναδιοργάνωσης του ελληνικού στρατού ήταν η ψήφιση νόμου που καθιέρωνε νέο οργανισμό, ο οποίος φιλοδοξούσε να αυξήσει το μέγεθος του στρατού σε περίοδο ειρήνης σε περίπου 30.000 άνδρες.¹⁷⁸ Σύμφωνα με τον νέο νόμο τη διοίκηση του στρατού ασκούσαν τρία αρχηγεία. Οι αρχηγοί τους θα ήταν ταυτόχρονα και επιθεωρητές του στρατού. Βασική διαφορά από τον οργανισμό του 1880 αποτελούσε η συγκρότηση του πεζικού όχι σε συντάγματα, αλλά σε τάγματα. Αυτό ήταν απαραίτητο, κατά την άποψη του Τρικούπη, γιατί «(...) τα πράγματα απέδειξαν, ότι η μετατροπή των αυτοτελών ταγμάτων συγκεντρουμένων εις συντάγματα (που επιχειρήθηκε με τον οργανισμό του 1880), χρήζει χρόνου και δύναται να αναβληθεί(...)».¹⁷⁹ Έτσι προβλέπονταν είκοσι επτά τάγματα πεζικού από τέσσερις λόχους το καθένα, εννέα τάγματα ευζώνων από τέσσερις, επίσης, λόχους το καθένα, πέντε τάγματα πυροβολικού από τέσσερις λόχους το καθένα, τρεις ιππαρχίες (τάγματα) ιππικού από τέσσερις ίλες (λόχους) το καθένα και τρία τάγματα μηχανικού από τέσσερις λόχους το καθένα. Για την εκτέλεση της οικονομικής υπηρεσίας του στρατού ιδρύθηκε οικονομικό σώμα, ενώ, σε αντίθεση με τον οργανισμό του 1880, καθοριζόταν ότι στα τάγματα ευζώνων (όπως και στη χωροφυλακή τη μουσική και το οπλοστάσιο) κατατάσσονταν μόνο εθελοντές. Όπως και στο νόμο του 1880, προβλεπόταν ότι σε περίπτωση επιστράτευσης ή πολέμου θα διατασσόταν, με προεδρικό διάταγμα μετά από πρόταση της κυβέρνησης, το μέγεθος της αύξησης της δύναμης του στρατεύματος, ενώ παράλληλα θα δημιουργούνταν νέα σώματα και υπηρεσίες. Διατηρούνταν, επίσης, η δυνατότητα πρόσκλησης αλλοδαπών αξιωματικών για μελέτη του στρατιωτικού οργανισμού και υποβοήθηση των στρατιωτικών υπηρεσιών, για χρονική περίοδο που δεν θα ξεπερνούσε, όπως όριζε και ο νόμος του 1880, τα πέντε έτη.¹⁸⁰

Το σχετικό νομοσχέδιο εισήχθη, παράλληλα με το νομοσχέδιο της στρατολογίας, για συζήτηση και ψήφιση στη Βουλή το Μάιο του 1882. Στις

¹⁷⁸ Για την ακρίβεια σε 29534 σύμφωνα με το νόμο 'ἤλ' «περί δυνάμεως του κατά γην στρατού» από 31 Μαΐου 1882

¹⁷⁹ ΕΣΒ Θ'Α', Συνεδρίασις 67, 10/5/1882, σελ. 711

¹⁸⁰ Νόμος ΑΛΖ', 22 Ιουνίου 1882

έντονες, κατά τη διάρκεια των συζητήσεων στη Βουλή, αντιδράσεις της αντιπολίτευσης για τη θητεία που αναφέρθηκαν παραπάνω προστέθηκαν και άλλες που εκφράστηκαν, κυρίως, από τον αρμόδιο από την παράταξη Κουμουνδούρου για τα στρατιωτικά ζητήματα, Μαυρομιχάλη. Ο Μαυρομιχάλης αφού κατηγόρησε την κυβέρνηση ότι το νομοσχέδιο δεν συνοδευόταν από εκθέσεις εξειδικευμένων ανδρών και δεν ικανοποιούσε τις πραγματικές ανάγκες του στρατού, αλλά τις επιθυμίες του πλήθους και τα ιδιωτικά συμφέροντα, τόνισε ότι με το νέο αυτό οργανισμό δεν θα εξασφαλιζόταν ο απαιτούμενος αριθμός τακτικού στρατού.¹⁸¹ Διαφώνησε στην ίδρυση των τριών αρχηγείων, αν δεν συνοδευόταν από τον σαφή διαχωρισμό τους σε γεωγραφικές περιφέρειες. Αφού παρατήρησε ότι «(...)τα αρχηγεία είναι λέξεις, η οποία αναμιμνήσκει την εποχήν των ατάκτων στρατευμάτων· ή οσάκις εγίνετο ανταρσία η οσάκις η ληστεία αναπτύσσετο πολύ, όλαι αι Κυβερνήσεις εις τα μέρη εκείνα συνίστων αρχηγεία (...) και άμα η ανάγκη εξέλειπε, καταργούνται ταύτα(...)», τόνισε ότι η ανάγκη αύξησης του στρατού κατέστησε, πράγματι, αναγκαία την θεσμοθέτηση ανάλογων αρχών, όπως τα αρχηγεία. Αυτές, όμως, θα έπρεπε θεσμοθετηθούν με σωστό τρόπο και να τους ανατεθούν οι απαραίτητες για τις αρμοδιότητές τους υποχρεώσεις και δικαιώματα. Σε αυτό το πλαίσιο, η ελληνική επικράτεια θα έπρεπε, όπως υποστήριζε ο Μαυρομιχάλης, να διαιρεθεί σε τρεις στρατιωτικές περιφέρειες, όπου σε κάθε μία θα υπηρετούσε στράτευμα από όλα τα όπλα συγκροτημένο σε ταξιαρχίες, ώστε και να επιτυγχανόταν καλύτερη οργάνωση, αλλά και να αποκλειόταν το φαινόμενο όλα τα τάγματα του μηχανικού ή του πυροβολικού να παρέμεναν στην Αθήνα. Η συγκρότηση του πεζικού σε τάγματα αντί για συντάγματα ήταν ένα άλλο σημείο που, σύμφωνα με το Μαυρομιχάλη, θα δυσχέραινε τη σωστή οργάνωση του στρατού. Θα έπρεπε, επίσης, να θεσμοθετηθεί η εκ περιτροπής αλλαγή στη σύνθεση των φρουρών κάθε δύο έτη, έτσι όλοι οι στρατιωτικοί να υπηρετούσαν σε όλες τις τοποθεσίες εντός της ίδιας περιφέρειας. Με αυτόν τον τρόπο θα ελαχιστοποιούνταν οι δυνατότητες παρέμβασης της κυβέρνησης.¹⁸²

Ο Τρικούπης, υπερασπιζόμενος τον νέο νόμο, τόνισε ότι το μικρό μέγεθος του ελληνικού στρατού δεν επέτρεπε το διαχωρισμό του σε γεωγραφικές περιφέρειες, όπως ζητούσε η αντιπολίτευση. Αυτό μπορούσε να εφαρμοσθεί μόνο για τους έφεδρους ώστε να μη μεταφέρονται σε περίπτωση άσκησης ή επιστράτευσης από τις ακριτικές περιοχές στο κέντρο του ενεργού στρατού, που ήταν η Αθήνα. Το πυροβολικό, το μηχανικό και το ιππικό δεν μπορούσαν να διαιρεθούν, επειδή η εκπαίδευση τους θα ήταν αδύνατη, πέρα

¹⁸¹ ΕΣΒ Θ'Α', Συνεδρίασις 67, 10/5/1882, σελ. 711-712

¹⁸² ΕΣΒ Θ'Α', Συνεδρίασις 92, 10/6/1882, σελ. 1131-1132

από το γεγονός ότι μέχρι τότε δεν υπήρχαν οι απαραίτητες υποδομές για να καταλύσουν τα συγκεκριμένα σώματα, ιδιαίτερα το πυροβολικό που είχε πληθώρα υλικού, εκτός Αθηνών.¹⁸³

Ο Έλληνας πρωθυπουργός σε αντίθεση με την αντιπολίτευση που επιζητούσε πάγιο οργανισμό του στρατού, τόνισε ότι ο νέος οργανισμός θα ήταν προσωρινός, επειδή για να καταστεί οριστικός ένας οργανισμός του στρατού θα έπρεπε να συνδυάζεται με αντίστοιχο νόμο οργάνωσης της εφεδρείας και της εθνοφρουράς. Σκοπός του ήταν να εξασφαλίσει την εκπαίδευση του στρατού, παράλληλα με την απαραίτητη, ως εκείνη την εποχή, συνεισφορά του σε αντιμετώπιση ζητημάτων που απειλούσαν την εσωτερική δημόσια τάξη, όπως η ληστεία.¹⁸⁴ Όσον αφορά την οργάνωση του στρατού σε τάγματα και όχι σε μεγαλύτερες μονάδες, όπως τα συντάγματα, κάτι που αποτελούσε την ουσιαστική διαφορά του νέου οργανισμού από τον προηγούμενο του 1880, ο μεσολογγίτης πολιτικός επισήμανε ότι και ο ίδιος πίστευε παλαιότερα ότι έπρεπε «(...)ως βάσις της διαιρέσεως του στρατού να ληφθή το σύνταγμα(...)». Παρά ταύτα, οι επικρατούσες συνθήκες απαιτούσαν μεγάλο τμήμα του στρατού να ασχολείται με υπηρεσίες που δεν επέτρεπαν την εκπαίδευσή του, όπως η καταπολέμηση της ληστείας. Έτσι το υπόλοιπο τμήμα που θα ασχολούνταν αποκλειστικά με την εκπαίδευση δεν επαρκούσε για να οργανωθεί, με σωστό τρόπο, σε συντάγματα. Γι' αυτό το λόγο, και για όσο καιρό τμήμα του στρατού θα ασχολούνταν με άλλες υπηρεσίες, η οργάνωση του στρατού εκπαιδεύσεως θα γινόταν με βάση το τάγμα.¹⁸⁵ Άλλωστε η οργάνωση σε συντάγματα απαιτούσε και πιο καταρτισμένα στελέχη, καθόσον, όπως χαρακτηριστικά ανέφερε ο Τρικούπης: «(...)η μονάς του συντάγματος υποθέτει μόρφωσιν των στελεχών ανωτέραν εκείνης, ήν υποθέτει η μονάς του τάγματος, διότι διοικητάς ταγμάτων δυνάμεθα, ίσως, να έχωμεν ικανούς, βεβαίως όμως όχι όσους ο στρατός ημών απαιτεί, αλλά διοικητάς συντάγματος, ηξεύρομεν αν έχωμεν;(...)».¹⁸⁶ Με άλλα λόγια απαιτούνταν βελτίωση της εκπαίδευσης των στελεχών ώστε να μπορούν να ανταποκριθούν με επάρκεια στη διοίκηση ενός συντάγματος, που απαιτούσε περισσότερα προσόντα από την αντίστοιχη του, κατά πολύ μικρότερου μεγέθους, τάγματος. Όσον αφορά, τέλος, τη σύσταση των τριών αρχηγείων, αυτά ήταν απαραίτητα, πάντα σύμφωνα με τον πρωθυπουργό,

¹⁸³ Στο ίδιο, σελ. 1135-1136

¹⁸⁴ Στο ίδιο, σελ. 1134

¹⁸⁵ Στο ίδιο

¹⁸⁶ Στο ίδιο, σελ. 1135

ώστε «(...) να αφαιρεθή από της πολιτικής θελήσεως πολύ της εξουσίας και να δοθή εις Αρχήν καθαρώς της υπηρεσίας του στρατού(...)».¹⁸⁷

Ο νόμος για τον νέο οργανισμό του στρατού ψηφίσθηκε τελικά στις 10 Ιουνίου 1882. Είναι αξιοσημείωτο, πάντως, ότι προς το τέλος της πρώτης μεγάλης πρωθυπουργικής θητείας του και πιο συγκεκριμένα τον Μάρτιο του 1886, ο Τρικούπης τον τροποποίησε εκ νέου. Η βασικότερη αλλαγή που επέφερε τότε αφορούσε τα τρία αρχηγεία τα οποία φαίνεται ότι προσαρμόζονταν περισσότερο στα όσα υποστήριζε, αναφερόμενος στον νόμο του 1882, ο αντιπολιτευόμενος Μαυρομιχάλης. Σύμφωνα, λοιπόν, με τις τροποποιήσεις του 1886 το κράτος θα διαιρούνταν με βασιλικό διάταγμα σε τρεις στρατιωτικές περιφέρειες. Η κάθε στρατιωτική περιφέρεια θα διοικούνταν από αρχηγό στρατού με δικαιοδοσία που θα καθοριζόταν από βασιλικό διάταγμα. Σε περίπτωση ανάγκης, βέβαια, θα μπορούσαν σώματα και υπηρεσίες που βρίσκονταν εντός κάποιας στρατιωτικής περιφέρειας να υπαχθούν στη δικαιοδοσία αρχηγού στρατού άλλης περιφέρειας.¹⁸⁸

Ο Τρικούπης συνδύασε την ψήφιση του νέου οργανισμού του στρατού το 1882 με τον καθορισμό, με νέο νόμο, ορίων ηλικίας, ανά βαθμό, για τους αξιωματικούς, που εφαρμοζόταν για πρώτη φορά στον ελληνικό στρατό. Επέλυε, έτσι, ένα σημαντικό ζήτημα, επειδή μέχρι τότε παρουσιαζόταν το φαινόμενο παραμονής στο στράτευμα υπερήλικων αξιωματικών που φυσικά δεν μπορούσαν να προσφέρουν τις απαιτούμενες υπηρεσίες. Βέβαια τα όρια ηλικίας που καθορίστηκαν ήταν ιδιαίτερα υψηλά. Εισήγαγαν, όμως, ένα πλαίσιο ανύπαρκτο μέχρι τότε. Ως όρια ηλικίας καθορίστηκαν το 70^ο έτος για τους συνταγματάρχες, το 68 για τους αντισυνταγματάρχες, το 65^ο για τους ταγματάρχες, το 56^ο για τους λοχαγούς, το 52^ο για τους υπολοχαγούς και το 50^ο για τους ανθυπολοχαγούς. Δεν καθορίστηκαν όρια ηλικίας για τους στρατηγούς. Σύμφωνα με τον νέο νόμο, δύο μήνες πριν την συμπλήρωση του ορίου ηλικίας, ο υπουργός των Στρατιωτικών έπρεπε να προσκαλέσει τον αξιωματικό να υποβάλει την αίτησή του για αποστρατεία. Για να αποφευχθούν, δε, περιπτώσεις όπου ο αξιωματικός δεν θα παρουσιαζόταν αρνούμενος να αποστρατευτεί, ο υπουργός Στρατιωτικών όφειλε, εντός δύο μηνών από την αντίστοιχη πρόσκληση, να τον θέσει σε αυτεπάγγελτη αποστρατεία.¹⁸⁹

¹⁸⁷ Στο ίδιο, σελ. 1135

¹⁸⁸ Νόμος ΑΡ'Α', 30 Μαρτίου 1886

¹⁸⁹ Νόμος ΑΛΣΤ', 22 Ιουνίου 1882

3. Η μέριμνα του Τρικούπη για την εκπαίδευση των στελεχών του στρατού

Ο Τρικούπης, αντιλήφθηκε έγκαιρα ότι η ισχυρή ηγεσία και διοίκηση στο στρατό θα διαδραμάτιζαν καταλυτικό ρόλο στη βελτίωσή του. Όλη η προσπάθεια αναδιοργάνωσης του στρατού θα ήταν ατελέσφορη χωρίς την ύπαρξη επαρκώς καταρτισμένων στελεχών. Όσα χρήματα και αν δαπανούσε από το υστέρημά του το ελληνικό κράτος για αγορά σύγχρονου υλικού δεν θα είχαν αποτέλεσμα, αν δεν το διαχειρίζονταν κατάλληλα εκπαιδευμένο προσωπικό. Σε αυτό το πλαίσιο, επέδειξε ιδιαίτερη μέριμνα για την εκπαίδευση και τη μόρφωση των στελεχών του στρατού, προκειμένου να εξασφαλίσει τη στρατιωτική ανόρθωση της Ελλάδας. Άλλωστε η έλλειψη επαρκούς αριθμού κατηρτισμένων στελεχών ήταν ιδιαίτερα εμφανής κατά την επιστράτευση του 1881, καθιστώντας επιτακτική τη βελτίωση της διαδικασίας "παραγωγής" μεγάλου αριθμού ικανών αξιωματικών. Χαρακτηριστικό είναι ότι μέχρι τότε οι αξιωματικοί του κυριότερου όπλου στον πόλεμο, του πεζικού, προέρχονταν σχεδόν στο σύνολό τους από υπαξιωματικούς του στρατεύματος. Οι τελευταίοι διέθεταν, ως βασικό τους προσόν, περιορισμένη πρακτική εκπαίδευση που είχε αποκτηθεί, κυρίως, από επιχειρήσεις καταδίωξης ληστών και αποτελούσαν έτσι «(...)αληθή φραγμόν εις την πρόοδον του στρατεύματος, και ημποδίζον τον συγχρονισμόν αυτού προς τας νέας πολεμικάς μεθόδους(...)».¹⁹⁰

Πρώτο μέλημα του Τρικούπη προς αυτήν την κατεύθυνση ήταν η δημιουργία της Σχολής Υπαξιωματικών, που αποτέλεσε τομή στα μέχρι τότε δεδομένα του στρατού. Χωρίς να υπάρξει ιδιαίτερη αντίδραση από την αντιπολίτευση, ψηφίσθηκε τον Ιούνιο του 1882 νόμος με τον οποίο θεσμοθετούνταν Σχολή Υπαξιωματικών με διοικητή αντισυνταγματάρχη. Σκοπός της ήταν η εκπαίδευση των υπαξιωματικών που είχαν τις απαραίτητες προκαταρκτικές γνώσεις, ώστε να καταστούν ικανοί να προβιβασθούν στο βαθμό του Ανθυπασπιστή στο πεζικό και το ιππικό με προοπτική να εξελιχθούν σύντομα σε αξιωματικούς. Το ανώτερο όριο μαθητών της Σχολής ήταν εκατό. Καθοριζόταν, δε, ρητά στον νέο νόμο ότι κανείς υπαξιωματικός δεν θα προβιβαζόταν αν δεν είχε αποφοιτήσει από τη συγκεκριμένη Σχολή, εκτός από περιπτώσεις ανδραγαθίας σε συμπλοκές με ληστές ή σε άλλη στρατιωτική πράξη. Κριτήρια για την εισαγωγή ενός υπαξιωματικού στη Σχολή ήταν:

¹⁹⁰ Ε. Στασινόπουλος, ό.π. , σελ.54

- Ο υπαξιωματικός να έφερε το βαθμό του λοχία ή του επιλοχία.
- Να μην υπηρετούσε ως αντικαταστάτης κληρωτών παλαιών απογραφών.
- Να είχε υπηρετήσει ένα τουλάχιστον έτος στο στράτευμα.
- Να ήταν άγαμος, με εξαιρετική διαγωγή και να διέθετε τις απαραίτητες προκαταρκτικές γνώσεις, ενώ η ηλικία του δεν έπρεπε να ήταν μεγαλύτερη από 30 έτη.

Η φοίτηση στη Σχολή Υπαξιωματικών καθοριζόταν διετής, οι μαθητές δεν κατέβαλλαν δίδακτρα, ενώ για την αποφοίτηση ήταν απαραίτητη η επιτυχία στις απολυτήριες εξετάσεις.¹⁹¹

Η ίδρυση της Σχολής Υπαξιωματικών έδωσε τη δυνατότητα και σε άτομα προερχόμενα από τα μεσαία και τα αγροτικά στρώματα να σταδιοδρομήσουν στο στρατό, ενώ στελέχωσε το πεζικό και το ιππικό με καλύτερα κατηρτισμένους αξιωματικούς, οι οποίοι συνδύαζαν την εμπειρία τους από την υπηρεσία τους ως υπαξιωματικοί με την κατάλληλη εκπαίδευσή τους στην Σχολή Υπαξιωματικών. Η ύπαρξη αξιωματικών στα δύο αυτά όπλα, που είχαν αποφοιτήσει της Σχολής Ευελπίδων αποτελούσε σπάνιο φαινόμενο αφού οι τελευταίοι προτιμούσαν, κυρίως, τα πιο “ευγενή” όπλα του πυροβολικού και του μηχανικού. Είναι χαρακτηριστικό ότι μέχρι το 1882 από τους 303 αξιωματικούς που είχαν αποφοιτήσει σε διάστημα 50 ετών από τη Σχολή Ευελπίδων, μόνο 35 κατατάχθηκαν στο πεζικό. Κατατασσόταν, δηλαδή, στο σημαντικότερο όπλο του στρατού ένας απόφοιτος της Σχολής Ευελπίδων, που κατά τεκμήριο ήταν πιο κατηρτισμένος από αξιωματικούς που είχαν ως μόνο εφόδιο την πρακτική γνώση, ανά δύο έτη.¹⁹² Αυτό είχε σαν αποτέλεσμα όλοι σχεδόν οι αξιωματικοί του πεζικού να προέρχονταν από τις τάξεις του στρατού χωρίς να περάσουν κανένα σχολείο. Ήταν συνεπώς «(...)τελείως αμαθείς από τε γενικής και επαγγελματικής στρατιωτικής απόψεως και ανίκανοι να ανταποκριθούν εν εκστρατεία, πλην εις τα δάκτυλα μετρουμένων εξαιρέσεων, εις τα καθήκοντά των(...)».¹⁹³ Στην επετηρίδα του 1890, για παράδειγμα, που δεν καταγράφηκαν ακόμη οι αξιωματικοί που προέρχονταν από την Σχολή Υπαξιωματικών, το 2,5% των αξιωματικών του πεζικού και το 27% του ιππικού προέρχονταν από τη Σχολή Ευελπίδων, ενώ τα αντίστοιχα ποσοστά για τα όπλα του πυροβολικού και του μηχανικού ήταν περί το 99%. Έτσι σε σύνολο 897 αξιωματικών του πεζικού, μόνο οι 23 προέρχονταν από τη Σχολή Ευελπίδων, ενώ σε 102 αξιωματικούς του ιππικού, από τη Σχολή

¹⁹¹ Νόμος ΑΛΒ', 21 Ιουνίου 1882

¹⁹² Ε. Στασινόπουλος, ό.π., σελ.55

¹⁹³ Αλ. Μαζαράκης, *Απομνημονεύματα*, Ίκαρος, Αθήνα 1948, σελ.16

Ευελπίδων προέρχονταν οι 28.¹⁹⁴ Η Σχολή Υπαξιωματικών, που ίσως θα ήταν πιο σωστό να ονομαζόταν Σχολή «μελλοντικών αξιωματικών», καθώς παρήγαγε αξιωματικούς και όχι υπαξιωματικούς, κάλυψε κατά τον καλύτερο, μέχρι εκείνη τη στιγμή, τρόπο το έλλειμμα σε “μορφωμένους” αξιωματικούς στο πεζικό και στο ιππικό και εφοδίασε τον ελληνικό στρατό με καταρτισμένους ανώτερους και κατώτερους αξιωματικούς, οι ικανότητες των οποίων αποδείχθηκαν πολύτιμες και στους βαλκανικούς πολέμους του 1912-1913.

Πέρα από την ίδρυση της Σχολής Υπαξιωματικών, ο Τρικούπης προχώρησε και σε τροποποίηση του οργανισμού της Σχολής Ευελπίδων με κύριο σκοπό την αύξηση του αριθμού των εισακτέων, αλλά και την εξασφάλιση της έγκαιρης και αποτελεσματικής αποφοίτησής τους ως ανθυπολοχαγών στα διάφορα όπλα του ελληνικού στρατού. Η Σχολή Ευελπίδων είχε συσταθεί από τον Καποδίστρια το 1828 με σκοπό την εκπαίδευση νέων για να καταταγούν ως αξιωματικοί στον ελληνικό στρατό. Σύμφωνα με τον οργανισμό του 1870 που ίσχυε μέχρι τότε, στη Σχολή Ευελπίδων εισάγονταν κάθε χρόνο 40 νέοι από δεκατεσσάρων έως δεκαέξι ετών που πλήρωναν ετήσια δίδακτρα από 500 έως 1500 δραχμές, ενώ η εκπαίδευση ήταν επταετής και χωριζόταν σε πέντε έτη θεωρητικής εκπαίδευσης και δύο πρακτικής.¹⁹⁵ Με τον νόμο, όμως, τροποποίησης του οργανισμού της Σχολής Ευελπίδων που εισήγαγε ο Τρικούπης και ψηφίσθηκε ομόφωνα από τη Βουλή τον Ιούνιο του 1882, ο αριθμός των εισακτέων αυξήθηκε σε 160, ενώ ο χρόνος εκπαίδευσης καθορίστηκε στα πέντε έτη. Με σκοπό τη βελτίωση του επιπέδου των εισακτέων, η εισαγωγή στη Σχολή καθιερώθηκε να πραγματοποιείται με εξετάσεις σε μια σειρά μαθημάτων όπως ελληνική και γαλλική γλώσσα, αριθμητική, γεωμετρία, άλγεβρα και κοσμογραφία, ενώ οι υποψήφιοι έπρεπε να είχαν απολυτήριο γυμνασίου. Οι εισακτέοι έπρεπε, επίσης, να είχαν την ελληνική ιθαγένεια, και να ήταν κάτω των δεκαεπτά ετών. Τα ετήσια δίδακτρα, τέλος, καθορίζονταν

¹⁹⁴ Η επετηρίδα του 1890 αποτέλεσε την πρώτη προσπάθεια πλήρους καταγραφής των στοιχείων των αξιωματικών προκειμένου να ξεκαθαρισθούν ζητήματα που είχαν άμεση σχέση με τις προαγωγές των αξιωματικών, όπως το πρόβλημα της αρχαιότητας, της προέλευσης, της γενικής αύξησης ή μείωσης του αριθμού των αξιωματικών, του ελέγχου των ηλικιών. Στην επετηρίδα αναφέρονταν η χρονολογία και ο τόπος γέννησης του αξιωματικού, η επαγγελματική προέλευση, η χρονολογία κάθε προαγωγής, η χρονολογία εξόδου στην αποστρατεία και οι διακρίσεις. Περιοριζόταν έτσι οποιαδήποτε πρωτοβουλία του θρόνου ή της κυβέρνησης για παράνομους προβιβασμούς ευνοούμενων. Η προετοιμασία της σύνταξης της επετηρίδας είχε ξεκινήσει από τον Καποδίστρια, αλλά είχε εγκαταλειφθεί από τους Βαυαρούς. (Τρ. Γεροζήσης, ό.π., σελ. 211-219)

¹⁹⁵ *Ιστορία της οργάνωσης του ελληνικού στρατού 1821-1954*, ό.π., σελ. 196

στις 800 δραχμές, ενώ η έδρα της Σχολής μεταφέρθηκε από τον Πειραιά στο Πεδίο του Άρεως.¹⁹⁶

Με την τροποποίηση στον οργανισμό της Σχολής Ευελπίδων δόθηκε έμφαση στα στρατιωτικά μαθήματα και όχι τόσο στη μέση θεωρητική παιδεία. Στόχο αποτέλεσε η εξάλειψη του φαινομένου εισακτέων οι οποίοι είτε εγκατέλειπαν τις σπουδές τους, είτε μετά την ολοκλήρωση των σπουδών τους σε αυτή δεν κατατάσσονταν στο στρατό, αλλά ακολουθούσαν καριέρα καθηγητή ή πολιτικού μηχανικού. Από τους 576 που είχαν εισαχθεί στη Σχολή Ευελπίδων από το 1828 έως το 1882, μόνο οι 303 ακολούθησαν καριέρα αξιωματικού.¹⁹⁷ Βέβαια τα δίδακτρα παρέμεναν ιδιαίτερα υψηλά καθιστώντας τη Σχολή απρόσιτη για υποψηφίους κάτω από ένα συγκεκριμένο υψηλό βιοτικό επίπεδο, αφού τα συνολικά χρήματα που απαιτούνταν για ένα έτος σπουδών υπερέβαιναν τα μέσο ετήσιο εισόδημα ενός δημοσίου υπαλλήλου. Από την άλλη πλευρά, όμως, η μεταρρυθμισμένη Σχολή Ευελπίδων «προσήλκυσε» μια «ελίτ» που αργότερα θα «διατύπωνε επαγγελματικές διαμαρτυρίες και εθνικές ανησυχίες».¹⁹⁸ Εντούτοις, παρά το γεγονός ότι η Σχολή Ευελπίδων άρχισε να δίνει έμφαση σε στρατιωτικά μαθήματα, συνέχισε να αγνοεί τις κύριες απαιτήσεις για επιτυχή καριέρα στο μεγαλύτερο τμήμα του στρατού, το πεζικό. Αυτές τις ανάγκες φιλοδοξούσε να καλύψει η νεοσυσταθείσα Σχολή των Υπαξιωματικών.

Η αποδεδειγμένη, όπως διαπιστώθηκε στην επιστράτευση έλλειψη ικανού αριθμού υπαξιωματικών στο στρατό, τόσο σε ποσότητα, όσο και σε ποιότητα, οδήγησε, επίσης, τον Τρικούπη στη δημιουργία Σχολής, στην Κέρκυρα, για την παραγωγή υπαξιωματικών, με νόμο που ψηφίσθηκε ομόφωνα στη Βουλή τον Απρίλιο του 1884. Σκοπός της Σχολής που ονομάσθηκε «Προπαρασκευαστικόν Σχολείον Υπαξιωματικών», καθορίσθηκε η στρατιωτική εκπαίδευση νέων με σκοπό να καταταχθούν στα διάφορα όπλα ή σώματα του στρατού με το βαθμό του λοχία. Η φοίτηση στη Σχολή ήταν διετής και δωρεάν, ενώ ο αριθμός των εισακτέων καθορίσθηκε σε 240. Θα εισάγονταν νέοι Έλληνες που θα είχαν ηλικία από 16 έως 18 ετών και η εισαγωγή τους θα πραγματοποιούνταν μετά από διαγωνισμό. Θεσπίσθηκε, επίσης, πρόβλεψη ότι τέκνα στρατιωτικών ή στρατιωτικών υπαλλήλων θα είχαν προτεραιότητα για την είσοδο στη Σχολή, με ανώτερο όριο το μισό του

¹⁹⁶ Νόμος ΑΝ', 21 Ιουνίου 1882

¹⁹⁷ Θάνος Βερέμης, *Ο στρατός στην ελληνική πολιτική*, ό.π., σελ.67

¹⁹⁸ Στο ίδιο, ό.π., σελ. 71

συνολικού αριθμού των εισακτέων. Η αποφοίτηση των μαθητών, με το βαθμό του λοχία, θα γινόταν μέσω απολυτηρίων εξετάσεων.¹⁹⁹

Οι πρωτοβουλίες, όμως, του Τρικούπη για την αρτιότερη εκπαίδευση των αξιωματικών δεν περιορίστηκαν μόνο στο στρατό. Με νόμο που ψηφίσθηκε ομόφωνα από τη Βουλή το Μάρτιο του 1884, έλαβε μέριμνα και για την εκπαίδευση των αξιωματικών του ναυτικού και προχώρησε στην ίδρυση της Σχολής Ναυτικών Δοκίμων, με τη μορφή που έχει σήμερα. Μέχρι τότε οι αξιωματικοί του ναυτικού εκπαιδεύονταν είτε σε σχολές του εξωτερικού, είτε, με πλημμελή τρόπο, στο «Ναυτικό παιδευτήριο» που δημιουργήθηκε το 1845 επί της κορβέτας «Λουδοβίκος», ή μετά το 1862 στο «Ναυτικό σπουδαστήριο» που λειτουργούσε σε διάφορα πολεμικά πλοία της εποχής. Έτσι οι αξιωματικοί του ναυτικού διέθεταν κυρίως πρακτικές γνώσεις, ελάχιστοι, δε, ήταν αυτοί που διέθεταν ουσιαστική μόρφωση. Η εισαγωγή, όμως, της ατμοπλοΐας και η απαίτηση για τεχνικές ναυτικές γνώσεις έκαναν επιτακτική την ανάγκη δημιουργίας μιας σχολής, όπου θα παρέχονταν επαρκείς γνώσεις σε μελλοντικούς αξιωματικούς του ναυτικού, επιτακτική. Σκοπός της Σχολής Ναυτικών Δοκίμων θα ήταν η εκπαίδευση νέων για να καταταχθούν ως αξιωματικοί στο πολεμικό ναυτικό, ενώ έδρα της, είτε στην ξηρά είτε επί πλοίου, καθοριζόταν ο Πειραιάς. Ο αριθμός των εισακτέων καθορίστηκε σε 40, ενώ ο χρόνος εκπαίδευσης ορίστηκε στα τέσσερα έτη. Όπως και στη Σχολή Ευελπίδων, η εισαγωγή στη Σχολή καθιερώθηκε να γίνεται με εξετάσεις σε μια σειρά μαθημάτων όπως ελληνική και γαλλική γλώσσα, αριθμητική, γεωμετρία, άλγεβρα και κοσμογραφία ενώ οι υποψήφιοι έπρεπε να είχαν απολυτήριο γυμνασίου. Οι μαθητές εκτός από τα θεωρητικά μαθήματα θα διδάσκονταν και μαθήματα σχετικά με τη ναυτική τέχνη, όπως χειρισμό πλοίου, κωπηλασία και κολύμβηση. Τα ετήσια δίδακτρα, τέλος, καθορίζονταν στις 600 δραχμές.²⁰⁰

Παράλληλα ο Τρικούπης προέβη στην πρόσκληση γαλλικής αποστολής υπό το ναύαρχο Lejeune (Λεζέν). Σε αυτήν ανατέθηκε το έργο της αναδιοργάνωσης του ελληνικού πολεμικού ναυτικού. Ο σχετικός νόμος ψηφίσθηκε από τη Βουλή τον Δεκέμβριο του 1884 και προέβλεπε τη δυνατότητα της ελληνικής κυβέρνησης να καλέσει αλλοδαπούς αξιωματικούς για τη μελέτη του ναυτικού οργανισμού της Ελλάδας και για την εισαγωγή στο ναυτικό διαφόρων εφαρμογών. Η υπηρεσία αυτή δεν μπορούσε να διαρκέσει πάνω από πέντε έτη.²⁰¹ Ο Λεζέν έφθασε στην Ελλάδα τον Νοέμβριο του 1884

¹⁹⁹ Νόμος ΑΡΟΖ, 7 Απριλίου 1884

²⁰⁰ Νόμος ΑΡΝΣΤ', 27 Μαρτίου 1884

²⁰¹ Νόμος ΑΡΨΖ', 24 Δεκεμβρίου 1884

και υπασπιστής του διορίστηκε ο αντιπλοίαρχος Κωνσταντίνος Σαχτούρης που είχε εκπαιδευτεί στη Γαλλία.²⁰² Η γαλλική αποστολή κατά την πενταετή περίπου παρουσία της στην Ελλάδα εκπόνησε μακρόπνοο ναυτικό πρόγραμμα και νέο οργανισμό του ναυτικού και οργάνωσε για πρώτη φορά ένα «κεντρικό προγυμναστήριο» στον Πόρο για την εκπαίδευση των κατώτερων στελεχών και των ναυτών.

4. Η γαλλική αποστολή υπό τον στρατηγό Vosseur (Βοσσέορ)

Η πρόσκληση ξένων αξιωματικών για υποβοήθηση της οργάνωσης του στρατού συζητήθηκε για πρώτη φορά επίσημα κατά τη διάρκεια της διακυβέρνησης της Ελλάδας από την οικουμενική κυβέρνηση Κανάρη και προκάλεσε την έντονη αντίδραση πολλών αξιωματικών.²⁰³

Η πρώτη φορά που θεσμοθετήθηκε με νόμο η δυνατότητα της Κυβέρνησης να προσκαλεί ξένους αξιωματικούς ήταν με τον οργανισμό του στρατού του 1880. Σύμφωνα με αυτόν επιτρεπόταν στην κυβέρνηση να «(...)καλέση παρά τω στρατώ αλλοδαπούς αξιωματικούς προς μελέτην, διαρρύθμισιν και εφαρμογήν του στρατιωτικού οργανισμού του κράτους(...)».²⁰⁴ Η χρονική διάρκεια της υπηρεσίας των αλλοδαπών αξιωματικών θα καθοριζόταν με ειδικό προς τούτο νόμο, αλλά δεν μπορούσε να υπερβαίνει τα πέντε χρόνια. Η θέσπιση της πρόσκλησης αλλοδαπών αξιωματικών επικαιροποιήθηκε με τον οργανισμό του στρατού το 1882, όπου καθορίστηκε ότι επιτρεπόταν στην κυβέρνηση να «(...)καλέση παρά τω στρατώ αλλοδαπούς αξιωματικούς προς μελέτην του στρατιωτικού οργανισμού του Κράτους ή άλλων αντικειμένων, αναγομένων εις την στρατιωτικήν υπηρεσίαν, και προς εισαγωγήν εν τω στρατώ διαφόρων εφαρμογών(...)»,²⁰⁵ για χρονική διάρκεια που, όπως και πριν, δεν θα υπερέβαινε τα πέντε χρόνια.

Παράλληλα με την κατάρτιση πλαισίου συστηματικής εκπαίδευσης των στελεχών του στρατού που περιελάμβανε αναδιαμόρφωση των υπαρχουσών

²⁰² *Νέα Εφημερίς*, 1/1/1885

²⁰³ «(...)Ότε από της οικουμενικής έτι συνεζητείτο η ανάγκη προσκλήσεως ξένων διοργανωτών, πολλοί των κυρίων αξιωματικών εξηγέρθησαν και ενόμισαν τούτο ατιμίαν και όνειδος. Τινές ηπέιλησαν να θραύσωσι τα ξίφη αυτών και άλλοι να αποχωρήσωσι της υπηρεσίας. Είχον άμετρον πεποίθησιν επί της δυνάμεως εαυτών, και υπέλαβον προσβολήν κατά του στρατού και του έθνους ολόκληρου την πρόσκλησιν ξένων αναμορφωτών. Προετίμων να καταστραφώμεν δια των ιδίων ημών χειρών , ή να σωθώμεν δια των χειρών άλλων(...)». (Ακρόπολις, «Ο στρατός ημών», 7 Ιουνίου 1885)

²⁰⁴ Νόμος ΩΛΗ', 29 Απριλίου 1880

²⁰⁵ Νόμος ΑΛΖ', 22 Ιουνίου 1882

αλλά και την ίδρυση νέων σχολών για τους αξιωματικούς και τους υπαξιωματικούς, ο Τρικούπης, αποδεχόμενος σχετικές εισηγήσεις ανώτερων αξιωματικών, θεώρησε απαραίτητη την πρόσκληση ξένης στρατιωτικής αποστολής υπό κάποιον έμπειρο ξένο ανώτατο αξιωματικό, ώστε να μελετήσει και να βοηθήσει την αναδιοργάνωση του στρατού, αλλά και να παράσχει συμβουλές στους Έλληνες αξιωματικούς. Σε αυτό το πλαίσιο, το 1884 προσκλήθηκε από τον Τρικούπη γαλλική στρατιωτική αποστολή με επικεφαλής τον υποστράτηγο του γαλλικού στρατού Victor Vosseur (Βοσσέρ)²⁰⁶ που έφθασε στις 19 Νοεμβρίου 1884 μαζί με τους λοχαγούς Chevalier (Σεβαλιέ) και Perousion (Περουσιόν) του πυροβολικού. Υπάσπιστής του Βοσσέρ διορίστηκε ο λοχαγός του πυροβολικού Παναγιώτης Δαγκλής που είχε εκπαιδευτεί στο γαλλόφωνο Βέλγιο.²⁰⁷ Το γιατί κατέληξε σε αυτό το πρόσωπο ο Τρικούπης δεν είναι γνωστό. Θεωρείται, όμως, βέβαιο ότι αυτό έγινε σε συνεργασία με τη γαλλική κυβέρνηση. Το γεγονός πάντως ότι στράφηκε σε γαλλική αποστολή και όχι για παράδειγμα σε αποστολή από τη Γερμανία που ήδη αποτελούσε, μετά και τον γαλλοπρωσικό πόλεμο το αντίπαλο δέος των Γάλλων, θα μπορούσε να ενταχθεί στο γενικότερο προσανατολισμό της εξωτερικής πολιτικής του Τρικούπης. Δεν πρέπει, βέβαια, να λησμονηθεί το γεγονός ότι αντίστοιχη γερμανική στρατιωτική αποστολή βοηθούσε ήδη από τριετίας την στρατιωτική οργάνωση της Οθωμανικής αυτοκρατορίας γεγονός που καθιστούσε πολύ δύσκολη την παράλληλη βοήθεια προς την Ελλάδα. Άλλωστε ο Τρικούπης ισχυριζόταν ότι είχε απευθυνθεί και στη Γερμανία για αποστολή στρατιωτικής αποστολής αλλά είχε λάβει αρνητική απάντηση.²⁰⁸

Παρά ταύτα ο Τρικούπης κατηγορήθηκε από την αντιπολιτευτική εφημερίδα «Νέα εφημερίς» ότι η πρόσκληση της γαλλικής αποστολής θα έφερνε τη χώρα σε δυσχερή θέση διότι θα προκαλούσε δυσάρεστη εντύπωση στην γερμανική κυβέρνηση. Η εφημερίδα μάλιστα πίστευε ότι τελικά η γαλλική κυβέρνηση θα καταλάβαινε το λάθος της και θα ανακαλούσε την αποστολή της.²⁰⁹ Η άποψη αυτή προκάλεσε την έντονη αντίδραση της επίσης αντιπολιτευόμενης εφημερίδας «Αιών» που θύμισε ότι η ιδέα της πρόσκλησης ξένων αξιωματικών δεν ανήκε στον Τρικούπη αλλά ήταν

²⁰⁶ Ο στρατηγός Vosseur γεννήθηκε το 1831, και σπούδασε δύο χρόνια στην πολυτεχνική σχολή και δύο έτη στη σχολή του επιτελείου. Διακρίθηκε στο γαλλοπρωσικό πόλεμο του 1870 ως ταγματάρχης του στρατού του Ρήνου. Το 1876 προήχθη σε συνταγματάρχη και διορίστηκε αρχηγός του επιτελείου στρατιωτικού σώματος. Το 1882 προήχθη σε υποστράτηγο. Πέθανε το 1911.

²⁰⁷ Στρατηγός Π. Δαγκλής, *Αναμνήσεις – Έγγραφα- Αλληλογραφία*, επιμ. Ξ. Λευκοπαρίδης, Βαγιονάκης, Αθήνα 1965, σελ. 113

²⁰⁸ *Νέα Εφημερίς*, 3/1/1885

²⁰⁹ Στο ίδιο

επιλογή της Οικουμενικής κυβέρνησης. Η ίδια εφημερίδα τόνισε, επίσης, ότι η εκλογή των αξιωματικών από τη Γαλλία ήταν επιλογή του «αείμνηστου» Κουμουνδούρου, ο οποίος το 1881 είχε προτιμήσει τη Γαλλία και όχι τη Γερμανία για να ζητήσει στρατηγό - οργανωτή. Είχε μάλιστα επιλεγεί ο στρατηγός Τωμασέν, στον οποίο τελικά δεν επέτρεψε η γαλλική κυβέρνηση να έρθει «(...)θέλουσα ν' αποφύγη πάσαν πράξιν, ήτις ήθελεν εκληφθή ως ενθάρρυνσις τη Ελλάδι προς ενέργειαν(...)».²¹⁰ Η εφημερίδα «Αιών» υπενθύμισε ακόμη ότι Γερμανοί αξιωματικοί είχαν αναλάβει προ τριετίας την στρατιωτική οργάνωση της οθωμανικής αυτοκρατορίας, άρα δεν υπήρχε περίπτωση η Γερμανία να επέτρεπε την αποστολή αξιωματικών της στην Ελλάδα. Έτσι με δεδομένη την απόρριψη της Γερμανίας «(...)ουδέν άλλο έθνος απέμενεν εις την εκλογήν της Ελλάδος ή το γαλλικόν(...)». Άλλωστε η Ελλάδα από τη Γαλλία επέλεξε τους πρώτους στρατιωτικούς οργανωτές της, αμέσως μετά την συγκρότηση της σε κράτος, ο δε, Καποδίστριας «(...)ουκ ολίγους εκράτησεν εκ των αξιωματικών της γαλλικής εκστρατείας(...)».²¹¹ Σύμφωνα με την ίδια εφημερίδα, τέλος, ο φόβος ότι η Γερμανία θα δυσανεσθηθεί επειδή η Ελλάδα κάλεσε Γάλλους αξιωματικούς για την αναδιοργάνωση του στρατού της δεν είχε λογική βάση επειδή η παρουσία τριών Γάλλων αξιωματικών για την υποβοήθηση της οργάνωσης του ελληνικού στρατού, αποτελούσε ήσσονος σημασίας ζήτημα που δεν ήταν δυνατόν να διαφοροποιήσει την ευμενή, όπως τη θεώρησε ο «Αιών», στάση της Γερμανίας προς την Ελλάδα.²¹²

Ο στρατηγός Βοσσέρ, μετά την άφιξη του στην Ελλάδα παρουσιάσθηκε στον πρόεδρο της ελληνικής κυβέρνησης και συζήτησε εκτενώς μαζί του για τα αντικείμενα επάνω στα οποία θα εργαζόταν, δηλαδή ζητήματα που αφορούσαν την εκπαίδευση, την οργάνωση και την επιστράτευση του στρατού. Ο Τρικούπης ανέθεσε στον Βοσσέρ τη διεύθυνση της εκπαίδευσης και την τακτική οργάνωση του στρατού σύμφωνα με τους κανόνες της σύγχρονης στρατιωτικής επιστήμης, χωρίς κανέναν περιορισμό. Επιπρόσθετα καθορίσθηκε ότι η εκπαίδευση των οπλιτών θα βασιζόταν στην υποχρεωτική καθολική στράτευση, στη θεωρητική και πρακτική διδασκαλία

²¹⁰ *Αιών*, «Η γαλλική αποστολή», 4/1/1885

²¹¹ Στο ίδιο,

²¹² «(...) έχομεν λίαν μεγάλην την περί της σώφρονος Γερμανίας ιδέαν, την προς την Ελλάδα αγάπην αυτής πιστεύομεν στηριζόμενην επί αιθεριωτέρων και εντεύθεν βασιμωτέρων λόγων, παραδεχόμεθα, ότι, χωρίς να κομπορρημονή ή φυσιώται, έχει επαρκώς συνείδησιν πλήρη της ισχύος και του μεγαλείου της η μεγάλη αυτοκρατορία της κεντρίας Ευρώπης, η όπως πιστεύσωμεν ότι η παρουσία τριών εκ της Γαλλίας αξιωματικών εν τη Ελλάδι προώρится να διακλονήση τας γνώμας αυτής ταύτας, και από ευμενούς να μετατρέψη εις δυσμενή την πολιτείαν αυτής προς την μικράν Ελλάδα, την αείποτε ευγνωμονούσαν αυτή(...)». (*Αιών*, «Η γαλλική αποστολή», 4/1/1885)

των διαφόρων κανονισμών των ασκήσεων και των υπόλοιπων υπηρεσιών που θα εκτελούσαν οι οπλίτες, αλλά και στην προηγούμενη πλήρη εκπαίδευση των στελεχών που θα αναλάμβαναν με τη σειρά τους να εκπαιδεύσουν τους οπλίτες.²¹³

Ο Βοσσέρ, από την πλευρά του, έθεσε ως πρώτη του προτεραιότητα την ενδεδειγμένη εξέταση και καταγραφή της κατάστασης του ελληνικού στρατού. Γι' αυτό το λόγο εκτέλεσε περιοδεία στην ελληνική επαρχία, προκειμένου να επιθεωρήσει το σύνολο του ελληνικού στρατού, ώστε να αποκτήσει σαφή εικόνα για την ποιότητα και τις ελλείψεις του και να βοηθήσει στη βελτίωση του οργανισμού του.²¹⁴ Η πρόσκληση και άφιξη της γαλλικής αποστολής δεν έγινε χωρίς αντιδράσεις στο εσωτερικό της Ελλάδας. Η εφημερίδα «Νέα εφημερίς», ισχυρίστηκε ότι η γαλλική αποστολή δεν θα μπορούσε να προσφέρει διότι όπως γνώριζαν όλοι όσοι είχαν γνώση της ελληνικής πραγματικότητας «(...) τα αίτια της στρατιωτικής ημών αδυναμίας είνε πολιτικά και οργανικά και ότι δεν είνε επομένως εξ' εκείνων τα οποία δύνανται να διορθώσωσιν η πείρα και οι γνώσεις ξένων διακεκριμένων αξιωματικών(...)».²¹⁵ Επιπρόσθετα, η πρόσκληση ξένου αξιωματικού για την οργάνωση του ελληνικού στρατού "πλήγωνε" την υπερηφάνεια πολλών Ελλήνων αξιωματικών, γιατί άφηνε να εννοηθεί ότι οι υπάρχοντες Έλληνες αξιωματικοί, αλλά και το αρμόδιο υπουργείο των Στρατιωτικών δεν αρκούσαν για την επαρκή οργάνωση του στρατού. Παράλληλα δημιουργούσε αμφιβολίες για την ποιότητα του ελληνικού στρατού. Επιβαρυνόταν, τέλος, ο κρατικός προϋπολογισμός με το ιδιαίτερα μεγάλο για τις δυνατότητές του ποσό των 20.000.000 δραχμών για τους μισθούς και τα έξοδα της γαλλικής αποστολής. (Μόνο ο Βοσσέρ λάμβανε ετησίως το μισθό δέκα στρατηγών).²¹⁶

Στις σχετικές συζητήσεις στη ελληνικό κοινοβούλιο την περίοδο της άφιξης της γαλλικής αποστολής στην Ελλάδα, η αντιπολίτευση ζήτησε από τον Τρικούπη να καλέσει το στρατηγό Βοσσέρ να παρουσιασθεί στη Βουλή για να εκθέσει τις απόψεις του για τη στρατιωτική κατάσταση της Ελλάδας. Ο στρατιωτικός Ανδρέας Στράτος, βουλευτής του Εθνικού κόμματος του Θεόδωρου Δηλιγιάννη ζήτησε, επίσης, από την κυβέρνηση να υποβληθεί η σύμβαση που συνάφθηκε μεταξύ ελληνικής και γαλλικής κυβέρνησης για την γαλλική αποστολή. Απαίτησε, παράλληλα, να διευκρινιστεί αν οι αρμοδιότητες που δόθηκαν στο Βοσσέρ ήταν σε αντιστοιχία με την ισχύουσα νομοθεσία, όπως αυτή αποτυπωνόταν στον οργανισμό του 1882 και αν θα

²¹³ *Ακρόπολις*, «Περί του στρατού μας » 17/4/1885

²¹⁴ *Το Αστύ*, « Ο στρατηγός Βοσσέρ » 10/11/1885

²¹⁵ *Νέα εφημερίς*, 3 /1/1885

²¹⁶ Βλ. αγοράευση βουλευτή Πετιμεζά, ΕΣΒ Θ'Δ', παράρτημα, σελ.659

είχε δικαιοδοσία για αλλαγές στους νόμους περί στρατολογίας και τροποποιήσεις στον οργανισμό του στρατού που ήταν τότε σε ισχύ. Τέλος, ζητήθηκαν διευκρινήσεις για το ποια θα ήταν η θέση του Βοσσέρ μεταξύ των Ελλήνων στρατηγών και για το αν θα είχε δυνατότητα άσκησης πειθαρχικού ελέγχου στους Έλληνες αξιωματικούς. Οι απαντήσεις σε αυτά τα ζητήματα είχαν, για τον συγκεκριμένο βουλευτή, ιδιαίτερη σημασία επειδή θα καταδείκνυαν αν ήταν απαραίτητη η προσφυγή στην βοήθεια ξένου διοργανωτή του στρατού.²¹⁷ Άμεση ήταν η απάντηση του Τρικούπη. Αφού τόνισε ότι η αποστολή του Βοσσέρ ήταν σύννομη και εντός των ορίων που καθόριζε ο εν ισχύ στρατιωτικός οργανισμός του 1882, τόνισε ότι σκοπός της γαλλικής αποστολής ήταν να «(...)διευθύνει τα της εκπαιδεύσεως του ημέτερου στρατού, και ίνα μελετήσει τα του οργανισμού αυτού(...)». Όσον αφορά τη θέση του στρατηγού Βοσσέρ ως προς τους Έλληνες στρατηγούς, ανέφερε ότι θα είχε τη θέση που απορρέει από το βαθμό του σύμφωνα με τους κανονισμούς του στρατού, ενώ υπήρξε κατηγορηματικός στο ότι ο Βοσσέρ δεν θα είχε καμία πειθαρχική δικαιοδοσία σε Έλληνες στρατιωτικούς.²¹⁸

Γενικότερα το έργο της γαλλικής αποστολής μπορεί να χωριστεί σε τρεις περιόδους. Η πρώτη από την άφιξή της στην Ελλάδα στις 19 Νοεμβρίου 1884 έως στις 19 Απριλίου 1885 όπου τη διακυβέρνηση της Ελλάδας ανέλαβε ο Θ. Δηλιγιάννης. Η δεύτερη περίοδος περιλαμβάνει την περίοδο διακυβέρνησης του Δηλιγιάννη μέχρι την ανάληψη εκ νέου της πρωθυπουργίας από τον Τρικούπη στις 9 Μαΐου του 1886. Τέλος η τρίτη και τελευταία περίοδος, αρχίζει στις 9 Μαΐου του 1886 και ολοκληρώνεται στις 4 Δεκεμβρίου 1887 με την αναχώρηση του Βοσσέρ και της υπόλοιπης γαλλικής αποστολής από την Ελλάδα.

Κατά την πρώτη περίοδο η γαλλική αποστολή ασχολήθηκε με την εν γένει μελέτη του στρατού για να κατανοήσει τον οργανισμό του, την εκπαίδευση και γενικότερα οτιδήποτε αφορούσε τη στρατιωτική προετοιμασία και ετοιμότητα της Ελλάδας. Διέταξε την εκτέλεση ποικίλων ασκήσεων και πορειών των διαφόρων σωμάτων στην Αθήνα υπό τις οδηγίες του Βοσσέρ και σε αντικείμενα που ορίσθηκαν από αυτόν. Κατά το τέλος της

²¹⁷ «(...)η αποστολή αυτή αυτή φέρει εις το μέσον το ζήτημα, ο στρατός μας είναι εις καλήν θέσιν; Είναι τοιούτος, ώστε έχει την απόλυτον ανάγκην της εκπαιδεύσεως παρά ξένου αξιωματικού; (...)».(ΕΣΒ Θ'Δ', Συνεδρίασις 19, 3/12/1884, σελ. 183)

²¹⁸ ΕΣΒ Θ'Δ', Συνεδρίασις 19, 3/12/1884, σελ. 185

περιόδου αυτής η αποστολή επισκέφθηκε τη Χαλκίδα και επιθεώρησε τη στρατιωτική φρουρά και τις στρατιωτικές εγκαταστάσεις.²¹⁹

Κατά τη διάρκεια της δεύτερης περιόδου της παρουσίας της στην Ελλάδα η γαλλική αποστολή επισκέφθηκε, κατ' αρχάς, το Ναύπλιο και επιθεώρησε το στρατό και τις αποθήκες που ευρίσκονταν εκεί. Έπειτα περιόδευσε στη Θεσσαλία, από 7 Ιουνίου έως 25 Ιουλίου 1885, και επισκέφθηκε τις φρουρές Θηβών, Λειβαδιάς, Λαμίας, Δομοκού, Φαρσάλων, Λάρισας, Ραψάνης, Αγιάς, Βόλου, Τυρνάβου, Τρικάλων, Καλαμπάκας, Φαναρίου, και Καρδίτσας, όπου επιθεώρησε τις εγκαταστάσεις και την εκπαίδευση των διαφόρων στρατιωτικών σωμάτων, καθώς και την κατάσταση των αποθηκών υλικού. Για όλα αυτά υποβλήθηκαν εκθέσεις στο υπουργείο Στρατιωτικών το Σεπτέμβριο του 1885. Κατά τη διάρκεια της ίδιας περιόδου, ο Βοσσέρ συνέταξε νέο οργανισμό για το λόχο οπτικών τηλεγράφων, υπέβαλε προτάσεις για τον περιορισμό του ορίου ηλικίας των αξιωματικών αλλά και για τροποποιήσεις του οργανισμού του στρατού. Διεξήγαγε, επίσης, ασκήσεις για όλα τα σώματα που έδρευαν στην Αθήνα. Εκτός όλων αυτών, το ζήτημα της προσάρτησης της ανατολικής Ρωμυλίας από τη Βουλγαρία το 1885 που προκάλεσε την επιστράτευση του ελληνικού στρατού έδωσε την αφορμή στον Γάλλο στρατηγό για να δώσει χρήσιμες συμβουλές (όταν βέβαια ερωτούνταν να διατυπώσει την άποψή του) περί διαφόρων ζητημάτων, όπως για τις οχυρώσεις της Λάρισας, αλλά και για τις εκθέσεις των αρχηγών Σαπουντζάκη και Ζυμβρακάκη που αφορούσαν τακτικές που θα έπρεπε να ακολουθηθούν σε έναν ενδεχόμενο πόλεμο. Την ίδια περίοδο, μάλιστα, προχώρησε στον άμεσο καταρτισμό σώματος με ετοιμότητα κατάληψης του Ολύμπου. Συμβούλευσε, επίσης, την εκτέλεση μιας τέτοιας ενέργειας, χωρίς, όμως, να εισακουσθεί.²²⁰

Κατά την τρίτη περίοδο, η γαλλική αποστολή επισκέφθηκε τις φρουρές της δυτικής Ελλάδας, (Πάτρα, Μεσολόγγι, Αγρίνιο, Άρτας, Λευκάδας, Κέρκυρας) και υπέβαλε εκθέσεις για την κατάστασή τους. Διεξήγαγε, επίσης, ασκήσεις επ' ωφελεία τους, οι σπουδαιότερες από τις οποίες ήταν οι ασκήσεις βολών του πυροβολικού. Οι ασκήσεις αυτές που διεξήχθησαν από τις 5 Μαρτίου έως τις 26 Απριλίου διαρκούσαν περισσότερο από 5 ώρες ημερησίως και συνδυάζονταν με μαθήματα σε θέματα στρατιωτικής τακτικής που καθόριζε ο Βοσσέρ. Επιπρόσθετα εκτελούνταν γυμνάσια βολών από

²¹⁹ Η επίσκεψη πραγματοποιήθηκε στις 17 Απριλίου. Ο Βοσσέρ έφθασε με μεγάλη καθυστέρηση το απόγευμα, ενώ το στράτευμα της πόλης παρατεταγμένο στην πλατεία, αλλά και ο απλός κόσμος τον περίμεναν από το πρωί. (*Ακρόπολις*, «Ο Βοσσέρ εν Χαλκίδι», 23/4/1885)

²²⁰ Στρατηγός Π. Δαγκλής, ό.π. σελ. 115

άγνωστες αποστάσεις κατά στόχων που απεικόνιζαν εχθρικό πυροβολικό ή πεζικό. Παράλληλα, η γαλλική αποστολή, υπέβαλε το ίδιο χρονικό διάστημα προτάσεις για τη δημιουργία σχολείου βολής και σχολείου εφέδρων, αλλά και για τις απαιτούμενες ενέργειες σε περίπτωση κινητοποίησης του στρατού.²²¹

Ο Βοσσέρ κατά τη διάρκεια της παραμονής του στην Ελλάδα υπέβαλε σχέδια και προτάσεις προς το υπουργείο Στρατιωτικών για τροποποιήσεις του στρατιωτικού νόμου, αλλά και για αλλαγές στον οργανισμό του στρατού. Με τις αλλαγές που πρότεινε φιλοδοξούσε να πετύχει τη διατήρηση της μέγιστης δυνατής ετοιμότητας του ελληνικού στρατού σε συνδυασμό με την ελάττωση των απαιτούμενων δαπανών την περίοδο της ειρήνης. Σε αυτό το πλαίσιο είχε δύο βασικές επιδιώξεις. Η πρώτη ήταν η «σύστασις του ελαχίστου των στελεχών του ενεργού στρατού των απαιτήτων δια τους εν πολέμω σχηματισμούς αυτού και διατήρησις αυτών και κατά την ειρήνην». Η δεύτερη ήταν ο « καθορισμός της δυνάμεως των διαφόρων σωμάτων και υπηρεσιών, ώστε να εξασφαλίζεται δι' αυτού καθ' έκαστον έτος η εκπαίδευσις όλων των στοιχείων· η δε πρόσκλησις αριθμού τινός κλάσεων να φέρη εις αυτά τους αναγκαίους στρατευσίμους δια τους σχηματισμούς τους ανταποκρινομένους εις την σύστασιν των ταξιαρχιών και μεραρχιών της επιστρατεύσεως μεθ' όλων αυτών των υπηρεσιών».²²²

Ιδιαίτερα κατατοπιστικός για τις πρώτες εντυπώσεις που αποκόμισε για την εικόνα του ελληνικού στρατού, υπήρξε ο Βοσσέρ σε συνέντευξη που παραχώρησε στην εφημερίδα «Ακρόπολις» τον Μάιο του 1885, έξι περίπου μήνες μετά την άφιξη της γαλλικής αποστολής στην Ελλάδα και αφού την διακυβέρνηση της χώρας είχε αναλάβει, λίγο καιρό πριν, ο Θ. Δηλιγιάννης. Στη συνέντευξη του αυτή, που σύμφωνα με την εφημερίδα, δόθηκε «λίαν προθύμως και φιλοφρόνως», ο Βοσσέρ παρείχε σημαντικές πληροφορίες για την κατάσταση που παρουσίαζε ο ελληνικός στρατός. Παρά το γεγονός ότι ξεκίνησε την περιγραφή του για την κατάσταση του στρατού με την φράση «(...)δεν δύναμαι να αποφανθώ γενικώς περί τούτου(...)», εντούτοις, μάλλον, είχε σχηματίσει πολύ γρήγορα συγκεκριμένη άποψη. Τα κυριότερα προβλήματα τα εντόπιζε στην ανεπαρκή εκπαίδευση των στελεχών και στην ατελή οργάνωση του στρατού, που οδηγούσε σε απουσία της αναγκαίας ιεραρχίας, αφού οι διαταγές του υπουργείου των Στρατιωτικών μεταβιβάζονταν απευθείας στους διοικητές των ταγμάτων, χωρίς την

²²¹ Στρατηγός Π. Δαγκλής, ό.π., σελ. 116

²²² Αρχείο Λυκούδη, Έκθεσις του στρατηγού Βοσσέρ επί του οργανισμού του ελληνικού στρατού, ΕΛΙΑ, υποφάκελος 1.4

μεσολάβηση της αναγκαίας επιτελικής υπηρεσίας που θα τις προσάρμοζε στις δυνατότητες και τις απαιτήσεις του κάθε τάγματος.²²³ Στην ερώτηση αν επισήμανε στην ελληνική κυβέρνηση τις υπάρχουσες δυσλειτουργίες του στρατού, ο Βοσσέρ απάντησε ότι τις είχε επισημάνει, προτείνοντας παράλληλα και τις σχετικές λύσεις, αλλά έλαβε την απάντηση ότι υπήρχαν σημαντικοί λόγοι που δεν επέτρεπαν την εφαρμογή τους.

Όσον αφορά τις δυνατότητες άμεσης κινητοποίησης του στρατού σε περίπτωση ανάγκης, ο Βοσσέρ τις έβρισκε «εν μεγάλη ατελεία». Οι σοβαρές ελλείψεις σε στρατιωτικά εφόδια καθιστούσαν την επιτυχή κινητοποίηση σχεδόν αδύνατη. Σύμφωνα με τον Γάλλο στρατηγό «(...)εάν συγκληθί αιφνιδίως η εφεδρεία δεν υπάρχουν ενδύματα, δεν υπάρχουν όπλα, δεν υπάρχουν ίπποι, δεν υπάρχει ουδέν εξ' εκείνων, άτινα προαπαιτούνται δια τον καταρτισμόν αυτής(...)». Η εντύπωση μάλιστα που είχε δημιουργηθεί ότι οι υφιστάμενες ελλείψεις μπορούσαν να αναπληρωθούν άμεσα, στην περίπτωση ανάγκης, ήταν για τον Βοσσέρ εντελώς άστοχη, γιατί αυτό «(...)θα ήναι εάν μη όλως ακατόρθωτον, τουλάχιστον ατελές και δαπανηρόν(...)». Ως παράδειγμα ανέφερε ότι αν η Ελλάδα σε περίπτωση πολέμου θελήσει την άμεση απόκτηση αλόγων αυτό θα ήταν εξαιρετικά δαπανηρό γιατί η αγορά θα πραγματοποιούνταν από απομακρυσμένες περιοχές, ενώ και τα άλογα δεν θα μπορούσαν να χρησιμοποιηθούν άμεσα σε πόλεμο, επειδή θα έπρεπε να προηγηθεί η κατάλληλη εκπαίδευσή τους. Οι προμήθειες αλόγων ήταν έτσι απαραίτητο να γίνονται έγκαιρα και οργανωμένα από την περίοδο της ειρήνης. Για την επιτυχή πραγματοποίηση μιας κινητοποίησης η άποψη του Βοσσέρ ήταν ότι έπρεπε να συσταθούν αποθήκες υλικού σε διάφορα κέντρα που θα πρέπει να είναι εφοδιασμένες με όλα τα απαιτούμενα υλικά για την κατάρτιση της εφεδρείας. Μπορούσε μάλιστα, για μείωση του κόστους, να καθιερωθεί άλλη στρατιωτική ενδυμασία απλούστερη και οικονομικότερη από την υπάρχουσα, αρκεί να επιτυγχανόταν ομοιόμορφη ενδυμασία. Η ομοιομορφία των στολών ήταν πολύ σημαντική για τον Βοσσέρ γιατί έτσι οι

²²³ «(...)Εύρον τάγματα τινά καλώς οργανισμένα, αλλ' έτερα μη διατελούντα εις καλήν κατάστασιν. Το σύνολο του οργανισμού δεν είναι λίαν ικανοποιητικόν. Έχω την ιδέαν ότι το στρατιωτικό υμών σύστημα έδει να ήναι συγκεντρωτικότερον. Η συγκέντρωσις τριών ή και πλειόνων ταγμάτων, ενεργούντων ομού και υπό τας αυτάς περιστάσεις, θα ήτο λίαν αποτελεσματική δια την καλήν διοργάνωσιν του στρατού υμών. Ούτως η τελειοποίησις και η πρόοδος των εις ταδιάφορα τάγματα ανηκόντων στρατιωτών θα ήτο κανονική και σύγχρονος, ενώ ήδη οι όροι τούτοι ελλείπουσι. Καθώς ήδη έχουσι τα πράγματα, δεν υπάρχει παρ' υμίν η τοσούτον αναγκαίαν δια τον στρατόν ιεραρχία, αι δε διαταγαί του υπουργείου μεταδίδονται απ' ευθείας και ιδιαιτέρως εις τους διοικητάς των ταγμάτων, ενώ έπρεπε πάντοτε να υπάρχη μεταξύ του πρώτου και των τελευταίων εν μεσολαβούν πρόσωπον(...)». (Ακρόπολις, «Συνέντευξις μετά του στρατηγού Βοσσέρ», 5 Ιουνίου 1885)

στρατιώτες «(...)δεν θ' αποτελώσιν ή μη ορδάς συγκεχυμένας και ατάκτους, αίτινες παν άλλο θα δύνανται ν' αποκληθώσιν ή στρατιωτικά σώματα(...)».²²⁴

Όσον αφορά την οργάνωση του τακτικού ενεργού στρατό ο Βοσσέρ πίστευε ότι θα έπρεπε να σχηματισθεί ένα μεγάλο σώμα στρατού που θα είχε την έδρα του στη Θεσσαλία, όπου θα μπορούσε να εκτελεί γενικά γυμνάσια σε τακτά χρονικά διαστήματα ώστε να διατηρούνταν σε ετοιμότητα για κάθε έκτακτη περίπτωση. Η Ελλάδα όφειλε, αν παρουσιαζόταν ανάγκη για πόλεμο, ανεξάρτητα αν η στάση της ήταν αμυντική ή επιθετική, να διαθέτει μεγάλο μέρος του στρατού της συγκεντρωμένο κοντά στα σύνορα. Έτσι, όμως, όπως ήταν σχεδιασμένη η διάταξη του στρατού ήταν ιδιαίτερα δυσχερής η απρόσκοπτη συγκέντρωση και μετακίνησή του από τα διάφορα μέρη που ήταν διασκορπισμένος. Επιπρόσθετα, ο σχηματισμός μεγάλων σωμάτων θα βελτιστοποιούσε και τον τρόπο εκγύμνασης των στρατιωτών. Ως παράδειγμα γι' αυτό ανέφερε ότι στο διάστημα που μεσολάβησε από την άφιξή του παρατήρησε αρκετή πρόοδο στα γενικά γυμνάσια, γεγονός που οφειλόταν στην συχνότερη εκτέλεσή τους. Έτσι ενώ πριν τον ερχομό της γαλλικής αποστολής δύο διαφορετικά τάγματα δεν μπορούσαν ούτε καν να βαδίσουν ελεύθερα, αλλά συμπίεζονταν σαν να ήταν εχθρικά, μετά από πολλή εξάσκηση εξοικειώθηκαν με τις σωστές διαδικασίες και σταμάτησε η προϋπάρχουσα αταξία.

Στο ζήτημα της θητείας ο Βοσσέρ, τόνισε ότι η βραχυχρόνια θητεία που επικρατούσε τότε δυσχέραινε, και αυτή από την πλευρά της, τη συγκρότηση αξιόμαχου στρατού. Την άποψή του αυτή, μάλιστα, την εξέφρασε προς τον τότε υπουργό Στρατιωτικών, ο οποίος του αντέταξε ότι υπήρχαν ειδικές περιστάσεις που σχετίζονταν με οικονομικούς και κοινωνικούς λόγους που επέβαλλαν την αναγκαιότητα της μονοετούς θητείας. Ο ίδιος, εντούτοις, προτιμούσε μεγαλύτερη θητεία, τουλάχιστον διετή. Οι λόγοι ήταν, κατ' αρχάς, ότι δεν ήταν δυνατόν να εκπαιδευτούν οι στρατιώτες με επάρκεια σε τόσο μικρό χρονικό διάστημα, ενώ παράλληλα η μονοετής θητεία απέκλειε τη δημιουργία κατάλληλων υπαξιωματικών. Ο πιο σημαντικός όμως λόγος, κατά τον Βοσσέρ, για τον οποίον θα έπρεπε να υπάρχει τουλάχιστον διετής θητεία, ήταν ότι με την τελευταία θα μπορούσαν να εκλέγονται για τα τεχνικά όπλα στρατιώτες από όλο το στρατό, ενώ με τη μονοετή θητεία ο κλήρος, δηλαδή η τύχη, καθόριζε ποιοι θα πάνε στα τεχνικά όπλα με αποτέλεσμα να μην πηγαίνουν εκεί οι καλύτεροι. Ο καταταχθείς στα τεχνικά όπλα έπρεπε να έχει συγκεκριμένες ιδιότητες, άλλες για το μηχανικό, άλλες για το πυροβολικό και

²²⁴ Ακρόπολις, «Συνέντευξις μετά του στρατηγού Βοσσέρ», ό.π.

άλλες για το ιππικό. Έτσι η εκλογή θα ήταν ευχερέστερη και πιο επιτυχημένη αν θα επικρατούσε το σύστημα της διετούς θητείας, επειδή πολλοί που είχαν τις απαραίτητες ιδιότητες για τα τεχνικά όπλα παρέμεναν στο πεζικό για να υπηρετήσουν ένα μόνο έτος θητείας, ενώ άλλοι που δεν είχαν τα απαραίτητα προσόντα για να καταταγούν στα τεχνικά όπλα κληρώνονταν σε αυτά. Σύμφωνα με τον επικεφαλής της γαλλικής αποστολής το καταλληλότερο σύστημα για την κατάταξη των στρατιωτών στα διάφορα όπλα ήταν να λαμβάνεται υπόψη το ιδιαίτερο έργο ή το επάγγελμα του νεοσύλλεκτου. Με ένα τέτοιο σύστημα η τελειοποίηση του κάθε στρατιώτη θα ήταν ευχερής διότι η προηγούμενη ασχολία τους θα διαδραμάτιζε το ρόλο προπαιδεύσεως, ενώ και μετά τη θητεία, όντας σε καθεστώς εφεδρείας, ο απολυόμενος θα συνέχιζε να ασχολείται με εργασία σχετική με αυτή που εκτελούσε κατά τη θητεία του. Έτσι η θητεία θα ήταν πιο ευχάριστη, αλλά και πιο επωφελής τόσο για τον ίδιο τον στρατευμένο, όσο και για την ελληνική κοινωνία συνολικότερα.

Για τους Έλληνες αξιωματικούς, ο Βοσσέρ εξέφρασε την άποψη ότι ήταν μεν γενναίοι και ευσυνείδητοι, δεν διέθεταν, εντούτοις, την κατάλληλη εκπαίδευση. Παράλληλα πολλοί αξιωματικοί ήταν ιδιαίτερα ηλικιωμένοι, ενώ υπήρχε βραδύτητα στην εξέλιξη με αποτέλεσμα όταν κάποιος έφθανε για παράδειγμα στο βαθμό του συνταγματάρχη, δεν διέθετε την κατάλληλη ακμή και ορμητικότητα. Πίστευε ότι το όριο ηλικίας έπρεπε να μειωθεί επειδή η παράταση της υπηρεσίας μπορεί μεν να μην επιβάρυνε τον οικονομικό προϋπολογισμό, δεν συντελούσε, όμως, στην πρόοδο του στρατού. Για το σχολείο Υπαξιωματικών πίστευε ότι ήταν ιδιαίτερα ωφέλιμο, αλλά οι μαθητές θα έπρεπε μετά την αποφοίτησή τους να υπηρετούσαν για κάποιο χρονικό διάστημα σαν υπαξιωματικοί και έπειτα να προαχθούν σε αξιωματικούς. Αυτό το θεωρούσε απαραίτητο γιατί κατά τη διάρκεια της φοίτησής τους στο σχολείο Υπαξιωματικών παραμελούσαν το έργο του υπαξιωματικού, κάτι που ήταν επιβλαβές και για το στρατό και για τους ίδιους.

Αναφερόμενος στην κατάσταση των διαφόρων σωμάτων του στρατού, ο Βοσσέρ τόνισε ότι ήταν ιδιαίτερα ικανοποιημένος από την εικόνα που παρουσίαζε το πυροβολικό. Αντίθετα ανέφερε για το μηχανικό ότι δεν πραγματοποιούσε τίποτε αξιόλογο. Ούτε οχυρωματικά έργα έκανε, ούτε γέφυρες, ούτε κατασκευές σιδηροδρομικών γραμμών. Εν γένει ήταν σε κακή κατάσταση. Για το σώμα των ευζώνων ο Βοσσέρ πίστευε ότι ήταν πολύ επωφελές κρίνοντας από τα τάγματα που είχε δει μέχρι τότε, δεν πίστευε, παρά ταύτα, ότι έπρεπε να αυξηθεί ο αριθμός των ταγμάτων. Για το πεζικό, τέλος, δεν πίστευε ότι ήταν παραμελημένο σε σχέση με το μηχανικό και το

πυροβολικό, αντίθετα μπορεί να ήταν και σε καλύτερη κατάσταση από το μηχανικό όπου κατατάσσονταν όσοι στρατευμένοι περίσσευαν από το ιππικό και το πυροβολικό. Ο Βοσσέρ ανέφερε, επίσης, ότι υπήρχε άμεση ανάγκη για κατασκευή οχυρωματικών έργων στη μεθόριο γραμμή στο πλαίσιο που επέτρεπε η οικονομική κατάσταση της Ελλάδας. Θεωρούσε αναγκαία την εκτέλεση ετήσιων γυμνασίων για τους εφέδρους και κάθε χρόνο μια τάξη εφέδρων να εκπαιδεύεται για διάστημα τουλάχιστον είκοσι ημερών.

Αναφερόμενος στο χρονικό διάστημα που απαιτούνταν για να γίνει ο στρατός αξιόμαχος, ο Βοσσέρ απάντησε ότι αν δεν λαμβάνονταν άμεσα αυστηρά αναμορφωτικά έργα δεν υπήρχε καμία περίπτωση βελτίωσης. Στην αντίθετη περίπτωση απαιτούνταν τουλάχιστον δύο έτη. Αναφερόμενος στο βέλτιστο, κατά την άποψή του, μέγεθος για τον ελληνικό στρατό, ο Γάλλος Στρατηγός υπογράμμισε ότι αυτό εξαρτιόταν από τα παρεχόμενα μέσα. Θα ήταν προτιμότερο να υπήρχε μικρός στρατός αλλά συντεταγμένος και οργανωμένος, παρά πολύ μεγάλος αλλά παραμελημένος και αποσυντεθημένος. Τόνισε, όμως, ότι θα έπρεπε σε κάθε περίπτωση να υφίσταται στρατός τουλάχιστον σαράντα χιλιάδων ανδρών, που θα ήταν παράλληλα επαρκώς προετοιμασμένοι. Προς τούτο, δε, δεσμεύτηκε ότι θα κατέβαλλε όλες τις προσπάθειες. Για τη λειτουργία της Σχολής Ευελπίδων ανέφερε ότι αποτελούσε έναν ικανοποιητικό πυρήνα για την εκπαίδευση των μελλοντικών ηγετών του στρατού, αλλά θα έπρεπε οι εξερχόμενοι αξιωματικοί να μην κατατάσσονται μόνο στο μηχανικό και στο πυροβολικό αλλά και στο ιππικό και στο πεζικό. Ο Βοσσέρ τόνισε, τέλος, ότι ο ελληνικός στρατός ήταν υποδεέστερος σε σχέση με τους άλλους στρατούς των μικρών κρατών της περιοχής όπως της Σερβίας και της Ρουμανίας.²²⁵

Η αποκάλυψη από τον Βοσσέρ στοιχείων που παρουσίαζαν την πραγματική κατάσταση του στρατού προκάλεσε, όπως ήταν φυσιολογικό, αναστάτωση και αντιδράσεις. Ο στρατιωτικός βουλευτής Μεσσηνίας Κωνσταντίνος Κουμουνδούρος,²²⁶ υιός του πρώην πρωθυπουργού

²²⁵ Ακρόπολις, «Συνέντευξις μετά του στρατηγού Βοσσέρ», ό.π.

²²⁶ Ο Κωνσταντίνος Κουμουνδούρος ήταν αντιστράτηγος και πολιτικός, πρωτότοκος γιος του Αλέξανδρου Κουμουνδούρου. Γεννήθηκε στη Καλαμάτα στις 20 Νοεμβρίου του 1846 και ακολούθησε στρατιωτική καριέρα καταταχθείς ως εθελοντής το 1867. Απόφοιτος της Σχολής Ευελπίδων προάχθηκε μέχρι τον βαθμό του αντιστράτηγου. Το 1879, εκλέχθηκε βουλευτής Μεσσηνίας όπου και συνέχισε πολιτευόμενος να εκλέγεται έως το 1920. Στον Ελληνοτουρκικό πόλεμο του 1897 ήταν επικεφαλής μικτού αποσπάσματος όπου στάλθηκε ν' αναχαιτίσει την προέλαση τουρκικών φαλάγγων στην Ήπειρο, στα στενά (κλεισούρα) Πέντε Πηγάδια όπου και έδωσε πολύνεκρη μάχη την νύκτα μεταξύ 11 και 12 Απριλίου υποχωρώντας στην Άρτα. Επί κυβέρνησης Θ. Δηλιγιάννη χρημάτισε υπουργός των Ναυτικών, (από 24 Οκτωβρίου 1890 μέχρι 18 Φεβρουαρίου 1892), και στη κυβέρνηση του Γ. Θεοτόκη ανέλαβε ως συνταγματάρχης του πεζικού το υπουργείο των Στρατιωτικών, (2 Απριλίου μέχρι 30 Δεκεμβρίου 1899). Ο Κωνσταντίνος Κουμουνδούρος πέθανε στην Αθήνα το 1924.

Αλέξανδρου Κουμουνδούρου, διαμαρτυρήθηκε έντονα στη Βουλή για την δημοσίευση στην εφημερίδα «Ακρόπολις» παραμέτρων που απηχούσαν, βέβαια, τις απόψεις του στρατηγού Βοσσέρ, αλλά ουσιαστικά εξέθεταν τον ελληνικό στρατό και ιδιαίτερα το αρμόδιο υπουργείο των Στρατιωτικών. Ρώτησε έτσι τον τότε υπουργό Στρατιωτικών Α. Μαυρομιχάλη πώς σκόπευε να αντιδράσει γι' αυτό.²²⁷ Ο Μαυρομιχάλης απάντησε, στον Κουμουνδούρο ότι χωρίς να έχει πρόθεση να δικαιολογήσει τον στρατηγό Βοσσέρ, υπήρξαν πράγματι περιστατικά που τον ανάγκασαν να εκθέσει την κατάσταση του στρατού στην εφημερίδα, τα οποία, όμως, δεν μπορούσε να αποκαλύψει δημόσια στη Βουλή.²²⁸

Λίγες ημέρες αργότερα ο Κουμουνδούρος θα επανέλθει στο θέμα κατηγορώντας τον Βοσσέρ ότι «(...)παρά τα κεκανονισμένα, παρά τους τύπους, παρά το αξίωμα το οποίο φέρει(...)» παρουσίασε σε όλον τον κόσμο τα προβλήματα που είχε ο ελληνικός στρατός και έδωσε τη δυνατότητα στους εχθρούς της Ελλάδας να λάβουν γνώση της κατάστασης του. Ο Κουμουνδούρος βρήκε την ευκαιρία να κατακρίνει εκ νέου την ύπαρξη της γαλλικής αποστολής στην Ελλάδα τονίζοντας ότι δεν προσέφερε τίποτε και ότι η δαπάνη που έκανε το ελληνικό δημόσιο ήταν ανώφελη, λαμβάνοντας υπόψη την κακή οικονομική κατάσταση της Ελλάδας. Κατά τον Κουμουνδούρο ο Βοσσέρ έπρεπε να «(...)επανέλθη εις τον στρατόν της Γαλλίας(...)», γιατί υπήρχαν και στην Ελλάδα αξιωματικοί που θα μπορούσαν να εκπαιδεύσουν κατάλληλα τον ελληνικό στρατό, αν η κυβέρνηση τους έδινε την ευκαιρία. Ήταν μάλιστα εντελώς απογοητευτικό το γεγονός ότι «(...)στρατιωτικός ως ο κύριος Βοσσέρ, προσκληθείς επισήμως και αναλαβών την μόρφωσιν αυτού(...)», αποφάσισε «(...)να εκθέση παν, ότι ενόμισεν ως έλλειψιν του ημέτερου στρατού(...)». Χαρακτήρισε έτσι την ενέργειά του, που έδειχνε να αγνοεί τους στοιχειώδεις κώδικες δεοντολογίας, ως προδοτική και ανάξια του κύρους του.²²⁹

Ο Μαυρομιχάλης απάντησε, υπερασπιζόμενος εκ νέου τον Βοσσέρ, ότι ο Κουμουνδούρος θα έπρεπε «(...)μετά πλείονος ευλαβείας να εκστομίσει τοιαύτας βαρείας λέξεις κατά της στρατιωτικής αποστολής(...)», την οποία προσκάλεσε η ελληνική κυβέρνηση με απαίτηση των αναγκών του έθνους. Προσέθεσε ότι και ο ίδιος, που ήταν επίσης στρατιωτικός όπως ο Κουμουνδούρος, ανέκαθεν θεωρούσε αναγκαία την άφιξη ξένων αξιωματικών στην Ελλάδα. Σε αντίθεση, όμως, με τον Κουμουνδούρο, πίστευε ότι «(...)επί

²²⁷ Ε.Σ.Β. Ι.Α', Συνεδρίασις 37, 28/6/85, σελ.295

²²⁸ Στο ίδιο, σελ.296

²²⁹ Ε.Σ.Β. Ι.Α', Συνεδρίασις 39, 1/7/85, σελ.337

των στρατιωτικών ζητημάτων των διαφόρων κρατών, ουχί μόνον επιτρέπεται η συζήτησις, αλλά και επιβάλλεται ως καθήκον υπό των αρμοδίων(...)».²³⁰ Χρησιμοποίησε μάλιστα τα παραδείγματα της Γερμανίας και της Γαλλίας, όπου επιτρεπόταν η συζήτηση των νόμων «δια του τύπου», όταν κρίνονταν ασύμφοροι για την προσπάθεια βελτίωσης του στρατού. Κατά τον Μαυρομιχάλη δεν ήταν δυνατόν σε τόσο σύντομο χρονικό διάστημα, έξι μόνο μηνών από την άφιξή του, να είχαν φανεί τα αποτελέσματα της εργασίας του Γάλλου στρατηγού. Άλλωστε, συμπλήρωσε ο Μαυρομιχάλης «(...)ήδη καθ ήν στιγμήν ομιλώ, διατρέχει ο στρατηγός κ. Βοσσέρ την οροθετικήν γραμμήν αναγνωρίζων την κατάστασιν του εδάφους, επιθεωρών την κατά την διάβασίν του στρατεύματα και στρατιωτικά κτίρια, ίνα ούτω δυνηθή να σχηματίση ασφαλείς κρίσεις περί των διαφόρων αναγκών του στρατού και των προς θεραπείαν μέσων(...)».²³¹

Η συνέντευξη του Βοσσέρ προκάλεσε έντονο προβληματισμό και στην εφημερίδα «Ακρόπολις», κυρίως γιατί αποτύπωνε την ουσιαστική αδυναμία του Γάλλου στρατηγού να επιφέρει τις αλλαγές που απαιτούνταν, κάτι που τον έφερνε σε ιδιαίτερα δυσχερή θέση.²³² Σύμφωνα με την άποψη της εφημερίδας, ενώ ο Βοσσέρ ήρθε στην Ελλάδα για να αναλάβει την ευθύνη της εκπαίδευσης του ελληνικού στρατού, αναγκαζόταν να παραμένει αδρανής βλέποντας ότι στην ουσία δεν του είχε εκχωρηθεί καμία ουσιαστική αρμοδιότητα. Παράλληλα, όλοι του οι σχεδιασμοί ανατρέπονταν από τις ιδιαίτερες περιστάσεις που βρισκόταν το στρατιωτικό ζήτημα στην Ελλάδα. Ερχόμενος στην Ελλάδα βρήκε τα σώματα του στρατού κατατετμημένα και διεσπαρμένα, παρά ταύτα, προέβη «εκ των ενόντων» σε προτάσεις για αλλαγές που θα επέφεραν την βελτίωσή του. Η εφαρμογή, όμως, των προτάσεών του ήταν αδύνατη «(...) ένεκα οικονομικών λόγων(...)».²³³

Προβληματισμός, όμως, στην εφημερίδα «Ακρόπολις» προκλήθηκε, από τη συνέντευξη του Βοσσέρ, και για την οργάνωση του ελληνικού στρατού. Οι απόψεις που εξέφρασε στην συνέντευξή του ο Βοσσέρ για την εικόνα που παρουσίαζε ο ελληνικός στρατός «(...)θα συνετάραξαν βεβαίως πάντας εκείνους παρά τοις οποίοις υποτρέμει εισέτι ακίς πατριωτικού αισθήματος(...)». Μέχρι τότε μπορούσαν, σύμφωνα με την εφημερίδα, να υπάρχουν αμφιβολίες για την αληθινή κατάσταση του στρατεύματος, επειδή ο

²³⁰ Στο ίδιο, σελ.338

²³¹ Στο ίδιο

²³² «(...)γι' ένα άνδρα ευσυνείδητον, δραστήριον και επιχειρηματικόν ως αυτόν η ψευδής θέσις εν η ετάχθη, είναι αληθώς λίαν δυσχερής και αηδής(...)». (Ακρόπολις, «Ο στρατός ημών», 7 Ιουνίου 1885)

²³³ Ακρόπολις, «Ο στρατός ημών», ό.π.

εγωισμός των Ελλήνων ουδέποτε τους επέτρεψε να διαγνώσουν και να ομολογήσουν την πραγματικότητα.²³⁴ Η γαλλική αποστολή, όμως, με επικεφαλής της διακεκριμένο στρατηγό που βρήκε τον στρατό «εν παντελεί αποσυνθέσει» δεν ήταν δυνατόν να εθελοτυφλεί. Παρά ταύτα, χωρίς να απελπισθεί από αυτήν την κατάσταση άρχισε, σύμφωνα πάντα με την εφημερίδα, άμεσα το έργο της μεταρρύθμισης του στρατού. Ακόμα και έτσι, όμως, δεν υπήρξε η απαιτούμενη από το ελληνικό κράτος συνδρομή στο έργο της.²³⁵ Σε αυτό το πλαίσιο η εφημερίδα κατέληγε στην διαπίστωση ότι «(...)εάν επιθυμώμεν στρατόν τότε ας υποστώμεν προς τούτο πάσαν δυνατήν θυσίαν και ας παραβλέψωμεν πάσαν άλλην ανάγκην(...)».²³⁶

Την ίδια περίπου περίοδο, ιδιαίτερη συζήτηση προκάλεσε το αν θα έπρεπε ή όχι να δημοσιοποιηθεί έκθεση σχετική με την κατάσταση του στρατού και με τις απαραίτητες για τη βελτίωση της ενέργειες, που είχε μόλις υποβάλει στη Βουλή ο Βοσσέρ. Τα βασικά σημεία της έκθεσης του Βοσσέρ για την κατάσταση του ελληνικού στρατού ήταν σε πλήρη αναλογία και αντιστοιχία με όσα είχε αναφέρει στη συνέντευξή του στην εφημερίδα «Ακρόπολις». Θεωρούσε ότι ο αριθμός των ευζωνικών ταγμάτων ήταν υπερβολικός, καθόσον ισοδυναμούσε με το 1/3 των ταγμάτων του πεζικού, ενώ σε αριθμητική δύναμη ισοδυναμούσε στο 1/2. Το σώμα του μηχανικού δεν κατείχε την θέση που θα έπρεπε, ενώ ο τρόπος που εκτελούνταν η στρατολογία των οπλιτών δεν εξασφάλιζε την συγκρότηση του ειδικού αυτού σώματος από τους ικανότερους και γενναιότερους. Για το ιππικό, τέλος, πίστευε ότι από τη στιγμή που η Ελλάδα δεν είχε τη δυνατότητα να το ενισχύσει με πολλά άλογα που θα έπρεπε να τα φέρει από το εξωτερικό υποβαλλόμενη σε τεράστια έξοδα, θα έπρεπε να διατηρεί μικρότερο ιππικό και να διαθέσει τα άλογα στο πυροβολικό και τις μεταφορές. Το υπάρχον ιππικό θα έπρεπε να διατηρείται σε άριστη κατάσταση από την περίοδο της ειρήνης γιατί σε περίπτωση πολέμου θα ήταν δύσκολη η προπαρασκευή του.

Την πιο σημαντική, όμως, θέση στην έκθεση του Βοσσέρ κατέχουν οι παραινήσεις του προς τους Έλληνες να εγκαταλείψουν πρακτικές του παρελθόντος που είχαν ολέθριες συνέπειες στη λειτουργία του στρατού. Τους

²³⁴ «(...)Αείποτε τυφλοί, πλην αείποτε αυτάρκεις, ενομιζόμεν αίσχος το να παραδεχθώμεν την αθλιότητα ημών ή υπελαμβάνομεν ηλιθιότητα και προδοσίαν την ειλικρινή παράστασιν αυτής(...)». (Ακρόπολις, «Ο στρατός ημών», ό.π.)

²³⁵ «(...)Ηλπίζομεν ίσως ίνα δια μαγικής τινός ράβδου επενέγκη αυθωρεί την ανόρθωσιν του στρατού ημών. Ουδέν μέσον παρέσχομεν αυτώ ουδέν εξ όσων εξήτησεν ή συνέστησεν εξεπληρώθη. Τα διαβήματα αυτού προσέκρουον πάντοτε κατά πολιτικών ή οικονομικών αναγκών(...)». (Ακρόπολις, «Ο στρατός ημών», ό.π.)

²³⁶ Ακρόπολις, «Ο στρατός ημών», ό.π.

καλούσε ταυτόχρονα να επιδιώξουν την άμεση ανασυγκρότησή του με πειθαρχία, ζήλο και αυταπάρνηση. Απαραίτητη προς τούτο ήταν, κατ' αρχάς, η με αποφασιστικό τρόπο «(...)τελεία ρήξις προς τας τετριμμένες συνήθειας, τας τόσον ολεθρίας εις την ηθικήν και υλικήν ανάπτυξιν του στρατού(...)». Αν αυτό δεν γινόταν άμεσα η Ελλάδα ήταν καταδικασμένη αντί για στρατό να διατηρεί ένα είδος εθνοφυλακής που δεν θα μπορούσε ποτέ να αποτελέσει την πραγματική στρατιωτική δύναμη στην οποία θα στήριζαν οι Έλληνες τις ελπίδες τους και που θα ανταποκρινόταν πλήρως στις θυσίες που υποβάλλονταν για την συντήρησή του. Σύμφωνα με την έκθεση του Βοσσέρ, ένας τέτοιος στρατός δεν θα μπορούσε ποτέ να ανταποκριθεί «(...)εις τας δικαίας του έθνους προσδοκίας(...)». Επίσης, δεν θα μπορούσε να χρησιμοποιήσει προς όφελος της πατρίδας την ευφυΐα και την αφοσίωση που επιδείκνυε η πλειοψηφία των αξιωματικών κατά την εκτέλεση των καθηκόντων τους. Αυτό που, αντίθετα, θα έπρεπε να επιδιωχθεί ήταν η δημιουργία μόνιμου ισχυρού στρατού, ο οποίος θα αποτελούσε αληθινό σχολείο εκπαίδευσης, «(...)εν ω θα ισχύωσιν ακλόνητοι αι αληθείς και εδραΐαι αρχαί της πειθαρχίας, και όστις θέλει τηρεί τας παροδόσεις ενδόξου εις το ύψος όλων των τελειοποιήσεων της στρατιωτικής τέχνης και των στρατιωτικών επιστημών, στρατού, τον οποίον θέλομεν καταστήσει μέγαν, ανεξάρτητον και πράγματι εθνικόν, μη επιτρέποντες να εισδύσωσιν εν αυτώ σπέρματα διαιρέσεων, άτινα γεννά η κατά το μάλλον και ήττον άμεσος εις την πολιτικήν ανάμιξις(...)». Μόνο ένας τέτοιος στρατός θα συνιστούσε ζωτική δύναμη για την Ελλάδα. Ο Βοσσέρ δεν απέκρυψε στην έκθεσή του ότι η εφαρμογή ενός σωστού προγράμματος μεταρρύθμισης του στρατού απαιτούσε «να γίνη έκκλησις εις την αυταπάρνησιν όλων». Ο Βοσσέρ παραδεχόταν, επίσης, ότι το έργο της μεταρρύθμισης του ελληνικού στρατού φαινόταν εκ πρώτης άποψης άγονο και ιδιαίτερα επίπονο. Δεν μπορούσε μάλιστα να συντελεσθεί παρά μόνο «(...)υπό το πνεύμα της συνεχείας εν τη παρασκευή και τη εκτελέσει(...)». Ήταν, όμως, απαραίτητο να μην «(...)επιλανθανώμεθα του τελικού σκοπού, όπως μη αποθαρρυνόμεθα προ των πρώτων δυσχερειών του οργανισμού(...)».²³⁷

Ο στρατηγός Κορωναίος ζήτησε, μιλώντας στη Βουλή, από την κυβέρνηση τη δημοσίευση της έκθεσης ώστε να δουν όλοι οι πολίτες τις μεταβολές που έπρεπε να γίνουν για την οργάνωση του στρατού. Πολλοί βουλευτές, ιδίως στρατιωτικοί συμφώνησαν με τη γνώμη του Κορωναίου, ενώ ο υπουργός Στρατιωτικών Μαυρομιχάλης τήρησε ουδέτερη στάση. Ο Τρικούπης που ήταν τότε αρχηγός της αξιωματικής αντιπολίτευσης

²³⁷ Αρχείο Λυκούδη, Έκθεσις του στρατηγού Βοσσέρ επί της καταστάσεως του ελληνικού στρατού, ΕΛΙΑ, υποφάκελος 1.4

αντέδρασε στην προοπτική της δημοσιοποίησης της έκθεσης, γιατί, κατά τη γνώμη του, δεν ήταν σωστό να δημοσιευθούν ζητήματα του στρατού που αφορούσαν την άμυνα και την ασφάλεια της χώρας. Τελικά ο πρωθυπουργός Δηλιγιάννης αποφάσισε να μη δημοσιοποιηθεί η έκθεση, παρά μόνο να δοθεί στους βουλευτές για να την μελετήσουν.²³⁸ Η δημοσιοποίηση, βέβαια, της έκθεσης λίγη σημασία είχε για τους απλούς πολίτες επειδή, επί τοις ουσίαις, αποτελούσε μια αναδιατύπωση των θέσεων που είχε αναπτύξει ο Βοσσέρ στη συνέντευξή του στην εφημερίδα «Ακρόπολις».

Αρκετά στοιχεία για την γαλλική αποστολή του Βοσσέρ μας παρέχει και η αλληλογραφία το 1898, αρκετά χρόνια μετά την αποχώρηση του Βοσσέρ, μεταξύ του τότε ταγματάρχη Παναγιώτη Δαγκλή και του προσωπάρχη του υπουργείου Στρατιωτικών Πέτρου Λυκούδη, όταν ο τελευταίος έστειλε στον Δαγκλή, που διετέλεσε υπασπιστής του Βοσσέρ, επιστολή με ερωτηματολόγιο σχετικά με την γαλλική αποστολή. Στην απάντησή του ο Δαγκλής, αφού ανέφερε τις βασικές ενέργειες του Βοσσέρ, άφησε να εννοηθεί ότι η γαλλική αποστολή δεν είχε από τον Δηλιγιάννη την ευμενή μεταχείριση που είχε από τον Τρικούπη. Αυτό, κατά την άποψη του Δαγκλή, έγινε είτε γιατί ο Δηλιγιάννης ειλικρινά δεν πίστευε στη χρησιμότητά της, είτε, μάλλον, από πνεύμα αντιζηλίας και αντιπαλότητας προς τον Τρικούπη. Χωρίς να γνωρίζει κάποια συγκεκριμένη εκδήλωση δυσaráσκειας του Βοσσέρ εναντίον της κυβέρνησης Δηλιγιάννη, εντούτοις τον είδε πολλές φορές αγανακτισμένο γιατί οι προτάσεις και συμβουλές του δεν εισακούονταν αλλά και γιατί του δημιουργούσαν εμπόδια στην εργασία του. Ο Δαγκλής είχε την πεποίθηση ότι οι πολιτικές μεταβολές και η πολιτική αντιπαλότητα μείωσαν ιδιαίτερα την ωφέλεια από την εργασία της γαλλικής αποστολής, και ότι αν ο Βοσσέρ είχε ελευθερία ενεργειών και δικαιώματα διοίκησης θα προσέφερε πολύ περισσότερα στην καλύτερη οργάνωση του ελληνικού στρατού. Σύμφωνα μάλιστα με τον Δαγκλή, ο Βοσσέρ κατά τους τελευταίους μήνες της αποστολής του ήταν μάλλον απογοητευμένος και δεν πίστευε ότι έπρεπε να μείνει παραπάνω. Μάλιστα όταν έφευγε φαινόταν δυσαρεστημένος γιατί δεν μπόρεσε να αφήσει περισσότερο και ωφελιμότερο έργο.²³⁹

Χαρακτηριστική είναι, σε αυτό το πλαίσιο, η άποψη της εφημερίδας «Αιών», πιστού υποστηρικτή την εποχή εκείνη του Δηλιγιάννη, κατά την αναχώρηση της γαλλικής αποστολής. Σύμφωνα με την εφημερίδα η γαλλική αποστολή δεν προσέφερε τίποτα στην οργάνωση του στρατού. Την ευθύνη γι'

²³⁸ ΕΣΒ Ι'Α', Συνεδρίασις 49, 12/7/1885, σελ. 525

²³⁹ Στρατηγός Π. Δαγκλής, ό.π., σελ. 116. Αντίγραφο των ερωτήσεων που απέστειλε ο Π.Λυκούδης και των απαντήσεων του Δαγκλή βρίσκεται και στο αρχείο του Πέτρου Λυκούδη που φυλάσσεται στο ΕΛΙΑ στον υποφάκελο 1.4 «Αποστολή Βοσσέρ»

αυτό η εφημερίδα δεν την απέδιδε στη γαλλική αποστολή, αλλά στην κυβέρνηση Τρικούπη, ιδιαίτερα δε στον ίδιο τον πρωθυπουργό.²⁴⁰ Ο ίδιος ο Βοσσέρ στον αποχαιρετιστήριο λόγο που απηύθυνε, κατά την αναχώρησή του από την Ελλάδα στον πρωθυπουργό Τρικούπη, εξέφρασε τη λύπη του γιατί δεν μπόρεσε να εργασθεί περισσότερο και να συνεισφέρει ουσιαστικότερα στη βελτίωση της οργάνωσης του ελληνικού στρατού. Τόνισε, εντούτοις, την πίστη του στην ικανότητα των στελεχών του ελληνικού στρατού.²⁴¹

Η αλήθεια είναι ότι η οικονομική κατάσταση της Ελλάδας δεν επέτρεψε την εφαρμογή πολλών από τις προτάσεις του στρατηγού Βοσσέρ που ήταν απαραίτητες για την βελτίωση του στρατού, όπως η συγκρότηση μεγάλων σωμάτων ή η συχνότερη εκτέλεση ασκήσεων. Άλλες, όμως, προτάσεις του, όπως η διετής θητεία, έγιναν αποδεκτές και από τον Τρικούπη που ήταν αρχικά, όπως αναφέρθηκε, υπέρμαχος της μονοετούς θητείας. Κατά κάποιον τρόπο, όμως, η γαλλική αποστολή υπήρξε και θύμα των πολιτικών αντιπαλοτήτων και σκοπιμοτήτων στην Ελλάδα, ιδιαίτερα, δε, του δικομματισμού που αναδυόταν για πρώτη φορά τόσο ξεκάθαρα στην Ελλάδα με εκφραστές τους Τρικούπη και Δηλιγιάννη. Καταδεικνυόταν έτσι ότι η στρατιωτική προπαρασκευή της Ελλάδας δεν επηρεαζόταν μόνο από τις οικονομικές δυνατότητές της και τους περιορισμούς που έθεταν αυτές. Επηρεαζόταν άμεσα, και ίσως και σε μεγαλύτερο βαθμό, από τις διεργασίες

²⁴⁰ « (...) Το έτος 1887 επεσφραγίσθη δια της αναχωρήσεως εντεύθεν της γαλλικής αποστολής, ην προ τετραετίας ο κ. Πρωθυπουργός μετεκαλέσαντο εκ Γαλλίας προς διοργάνωσιν του στρατού. Αναχωρούσα η αποστολή αύτη, ουδέν απολύτως ουδέν κατέλιπε τω στρατώ· ουδέν διαπράξασα, ουδέν διδάξασα, ούτε προφορικώς, ούτε εγγράφως. Και λέγοντες πάντα ταύτα δεν καταγγέλλομεν τους αποτελούντας την αποστολήν φιλοτίμους άλλως τε, ικανούς και μεγάλην προς διάπραξιν έργων έφεσιν δεικνύοντες άνδρας, αλλ' εννοούμεν, ότι ουδέν εν τη κεφαλή του κ. Πρωθυπουργού ορθόν σχέδιον δύναται να έχη θέσιν, ότι πάσαι αι προταθείσαι υπό τούτων μεταρρυθμίσεις απερρίφθησαν, καταδικασθέντων ούτως εις απεργίαν(...)» (Αιών, «Στρατιωτική επιθεώρησις του 1887», 12/1/1888)

²⁴¹ «Επειδή εκ του είδους της αποστολής μου δεν έσχον την τιμήν της διοικήσεως, δεν συγχωρήτοι μοι να απευθύνω αμέσως προς τα στρατεύματα αποχαιρετισμόν. Εν τούτοις δεν επιθυμώ αναχωρών να μη αφήσω αυτοίς δείγμα της συμπάθειας και της συναδελφικότητας αίπινες κατά τα τρία έτη της συνεργασίας μου ανεπτύχθησαν εν τη καρδιά μου. Όθεν παρακαλώ υμάς κ. Πρόεδρε, όπως ευαρεστηθέντες εκφράσητε εις άπαντα τα μέλη του στρατεύματος την αγάπην και την εκτίμησιν, άτινα θέλω πάντοτε τηρήση. Λυπούμαι διότι δεν ηδυνήθην να εργασθώ πλειότερον δια την ανάπτυξιν του, ηδυνήθην όμως να εκτιμήσω ό,τι τούτο δύναται να πράξη και γνωρίσω οπόσα περιλαμβάνει στοιχεία ενεργητικά, νοήμονα, οργώντα προς εκπαίδευσιν και επιθυμούντα την πρόοδον. Εργασθήτωσαν ταύτα εκθύμως και έσονται οι μόνοι εργάται της ιδίας αυτών παλιγγενεσίας, δυνηθήσονται δ' εντός ολίγου να θαυμάσωσι μεθ' υπερηφανείας και πεπτοιθήσεως το αποτέλεσμα των έργων των και να αψηφίσωσι τας τρικυμίας του μέλλοντος. Ευαρεστήθητε να δεχθήτε, κ. Πρόεδρε, την έκφρασιν της μετά σεβασμού αφοσιώσεώς μου.» (ΕΛΙΑ, Αρχείο Πέτρου Λυκούδη, υποφάκελος 1.4 «Αποστολή Βοσσέρ»)

μεταξύ των φορέων της πολιτικής εξουσίας και γενικότερα από τις εξελίξεις στην ελληνική πολιτική σκηνή.

Ένας περίπου απολογισμός του έργου της γαλλικής αποστολής του Βοσσέρ, επιχειρήθηκε στη Βουλή το 1899 αρκετά χρόνια μετά την αναχώρηση του Βοσσέρ από την Ελλάδα, με την ευκαιρία της συζήτησης για την αναγκαιότητα ψήφισης νομοσχεδίου που προέβλεπε την πρόσκληση ξένων αξιωματικών στο πρότυπο της αποστολής Βοσσέρ. Η γενική αίσθηση που δόθηκε από τα λεγόμενα όσων τοποθετήθηκαν επί του θέματος ήταν ότι η γαλλική αποστολή του Βοσσέρ απέτυχε στο έργο της, αλλά η ευθύνη του ίδιου του Βοσσέρ για αυτήν την αποτυχία ήταν ελάχιστη. Ο κυριότερος λόγος στον οποίο αποδόθηκε η αποτυχία της αποστολής του Βοσσέρ ήταν η οικονομική κατάσταση της χώρας που δεν επέτρεψε την υλοποίηση των ιδεών του. Χαρακτηριστική η αγόρευση του στρατιωτικού βουλευτή Φθιώτιδας Κρίτσα που τόνισε ότι ο Βοσσέρ ήταν ένας από τους διακεκριμένους αξιωματικούς του γαλλικού στρατού, φιλότιμος και δραστήριος που εργάστηκε με ζήλο για την ανασυγκρότηση του ελληνικού στρατού. Κατά τον Κρίτσα, ο Βοσσέρ μελέτησε επιμελώς τις ιδιαιτερότητες του ελληνικού στρατού και έκανε συγκεκριμένες προτάσεις που αφορούσαν τόσο το ανθρώπινο δυναμικό όπως η αύξηση της θητείας, όσο και θέματα υλικού, όπως η αγορά οπλισμού, όσο τέλος και θέματα εκτέλεσης οχυρωματικών έργων στα σύνορα. Τελικά, όμως, η οικονομική ένδεια της Ελλάδας κατέστησε πολλές από τις προτάσεις του ανεφάρμοστες. Παρά ταύτα χάρη στις προτάσεις του υπήρξε βελτίωση σε κάποιες υπηρεσίες του στρατού, όπως για παράδειγμα η οργάνωση υπηρεσίας εκτέλεσης επιθεωρήσεων στο πυροβολικό και το μηχανικό.²⁴² Ο στρατιωτικός βουλευτής Γίδας, από την πλευρά του, απέδωσε την αποτυχία του Βοσσέρ στην αντίδραση που υπήρξε εναντίον του από μερίδα Ελλήνων αξιωματικών που φοβήθηκαν ότι θα χάσουν τα κεκτημένα τους, ιδίως από τη στιγμή που ο Βοσσέρ πίστευε ότι «(...)δέον νέον αίμα να εισρεύσει εις τας φλέβας του σώματος των αξιωματικών, και δέον τα ικανά στοιχεία, τα οποία υπάρχουν, να προοδεύσωσι και να έλθωσι να διοικήσωσι το στράτευμα(...)».²⁴³

Την άποψη πως το έργο του Βοσσέρ θα ήταν εξαιρετικό αν η Ελλάδα μπορούσε να διαθέσει τους απαιτούμενους οικονομικούς πόρους εξέφρασαν και οι στρατιωτικοί βουλευτές Λυμπρίτης και Στράτος, όπως και ο Στέφανος Δραγούμης που τόνισε, επίσης, ότι ο Βοσσέρ, λόγω του περιορισμού που έθεταν στις απαιτήσεις του οι οικονομικές δυνατότητες της Ελλάδας,

²⁴² ΕΣΒ ΙΕ' Α', Συνεδρίασις 66, 1/7/1899, σελ. 1227,

²⁴³ ΕΣΒ ΙΕ' Α', Συνεδρίασις 68, 3/7/1899, σελ. 1231

αναγκάστηκε να προσαρμόσει τις ιδέες του στις δυνατότητες αυτές γνωρίζοντας ότι το έργο του θα παρέμενε ημιτελές και ότι ο κίνδυνος της αποτυχίας της αποστολής του ήταν πολύ μεγάλος.²⁴⁴ Ο στρατιωτικός βουλευτής Βιτάλης, μάλιστα, ισχυρίστηκε ότι παρά την γενικότερη αποτυχία της αποστολής του ο Βοσσέρ υπήρξε ιδιαίτερα χρήσιμος στην εκπαίδευση των Ελλήνων αξιωματικών, προσθέτοντας ότι «(...)εάν παρουσιάσθηκαν κατά τον πόλεμον τινές ανώτεροι αξιωματικοί, δυνάμενοι να διοικήσωσι ταξιαρχίαν και μεραρχίαν, αυτοί εξεγυμνάσθησαν υπό του Βοσσέρ(...)».²⁴⁵

Αντίθετη, τέλος, στην γενική πεποίθηση περί αποτυχίας του Βοσσέρ ήταν αυτή που εξέφρασε ο βουλευτής, που ήταν στρατιωτικός, Γουλιμής, που ισχυρίστηκε ότι η γαλλική στρατιωτική αποστολή σε αντίθεση με την επικρατούσα αντίληψη δεν απέτυχε εντελώς, αλλά «(...)μας έδωσε τας βάσεις ενός οργανισμού, ο οποίος ήτο καταλληλότερος δια τας περιστάσεις τότε(...)», ανεξάρτητα από το γεγονός ότι οικονομικοί λόγοι δεν επέτρεψαν την πλήρη εφαρμογή των προτάσεών του. Το γεγονός, μάλιστα, της εισαγωγής νομοσχεδίου για την εκ νέου πρόσκληση ξένης αποστολής ήταν η μεγαλύτερη απόδειξη ότι το πέρασμα του Βοσσέρ από την Ελλάδα δεν ήταν τόσο αποτυχημένο.²⁴⁶

Την ίδια περίοδο ο προσωπάρχης του υπουργείου Στρατιωτικών Πέτρος Λυκούδης σε έναν αντίστοιχο απολογισμό της προσφοράς του Βοσσέρ στη στρατιωτική αναδιοργάνωση της χώρας, προσπαθώντας να υπερασπισθεί την προσπάθειά της γαλλικής αποστολής, τόνισε την ιδιαίτερη συνεισφορά της παράλληλα με την οργανωτική της εργασία και στην ουσιαστική εκγύμναση του ελληνικού στρατού. Σύμφωνα με την άποψή του, το έργο της γαλλικής αποστολής ήταν ιδιαίτερα δύσκολο και άξιο λόγου γιατί «(...)επετελέσθη εν μέσω προσκομμάτων, εις εποχήν ανώμαλον και υπό περιστάσεις ήκιστα ευνοϊκάς δια την μόρφωσιν του στρατού(...)», δεδομένου ότι «(...) η επελθούσα επιστράτευσις του 1885-86 και η εξ' αυτής κατά φυσικήν συνέπειαν επακολουθήσασα ανώματος εν τω στρατώ κατάστασις ανέκοψαν το έργον της γαλλικής αποστολής και εμείωσαν την εκ τούτου ωφέλειαν(...)».²⁴⁷

²⁴⁴ Στο ίδιο, σελ. 1291

²⁴⁵ Στο ίδιο, σελ. 1287

²⁴⁶ ΕΣΒ ΙΕ' Α', Συνεδρίασις 68, 3/7/1899, σελ. 1229

²⁴⁷ «(...)Αλλ' ο στρατηγός Βοσσέρ δεν περιωρίσθη εις οργανωτικήν μόνον εργασίαν. Ήτο συγχρόνως και ακάματος του στρατού προγυμναστής. Πορεύει μετ' ασκήσεων των διαφόρων εν Αθήναις σωμάτων εξετελούντο υπό τας διαταγάς και την εποπτείαν του στρατηγού Βοσσέρ και επί θεμάτων οριζομένων υπ' αυτού. Σπουδαιότεραι πασών ήσαν αι εν συνδυασμώ τακτικών κινήσεων ασκήσεις βολής πολέμου ομάδος πυροβολαρχιών, ας επηκολούθησαν πυρά κατά κινητού στόχου και πυρά όλμων. Περί πασών των ασκήσεων αφ' εσπέρας

Ο Λυκούδης εντοπίζει αρκετούς λόγους, πέρα από την οικονομική δυσχέρεια, για τους οποίους απέτυχε η γαλλική αποστολή. Κατ' αρχάς, η μικρή διάρκειά της δεν επέτρεψε στον Βοσσέρ να ολοκληρώσει το έργο του, καθόσον δεν πρόλαβε να εισαγάγει τις καινοτομίες που απαιτούσε η ανασυγκρότηση του ελληνικού στρατού, περιοριζόμενος σε ζητήματα εκπαίδευσης και εκγύμνασης.²⁴⁸ Επιπρόσθετα, παρατηρεί ο Λυκούδης, ότι σε ορισμένα ζητήματα του παρέχονταν, σύμφωνα πάντα με τον Λυκούδη, λανθασμένες εισηγήσεις. Χαρακτηριστική περίπτωση αποτέλεσαν οι εισηγήσεις που δέχθηκε για την διατήρηση των αρχηγείων, όπως και για την καθιέρωση της περιοχικής κατάταξης κληρωτών.²⁴⁹ Άλλη αιτία, τέλος, της αποτυχίας της γαλλικής αποστολής ήταν ότι ο Βοσσέρ δεν είχε διοικητική δικαιοδοσία στον ελληνικό στρατό. Σύμφωνα με τον προσωπάρχη του υπουργείου Στρατιωτικών, «(...)η εργασία του στρατηγού Βοσσέρ θα ήτο μάλλον καρποφόρος, εάν ούτος είχε μείζονα ελευθερίαν ενεργείας και προ πάντων δικαιοδοσίαν διοικήσεως(...)».

Κατά την άποψη του Λυκούδη, τέλος, παρά το γεγονός ότι οι περιστάσεις δεν επέτρεψαν την ολοκλήρωση του έργου του Βοσσέρ, «(...)πληρεστάτη ουχ ήττον θα παραμείνη πάντοτε η εκτίμησις της αξίας του, ως και ο σεβασμός και η ευγνωμοσύνη του ελληνικού στρατού(...)». Ήταν αναμφισβήτητο, ότι η Γαλλία πιστή στην φιλελληνική της παράδοση είχε στείλει για την υποβοήθηση της οργάνωσης του ελληνικού στρατού, έναν από τους ικανότερους στρατηγούς της. Δυστυχώς, όμως, σύμφωνα πάντα με τον Λυκούδη, «(...) ημείς δεν ευρέθημεν εις κατάστασιν να επωφεληθούμεν περισσότερον της παρ' υμίν διαμονής τόσοσιν διαπρεπούς στρατηγού(...)»²⁵⁰

εξεδίδοντο εκάστοτε αι διαταγαί δι' ων ωρίζετο η ώρα της αναχωρήσεως και ο τόπος της συγκεντρώσεως κ.τ.λ. επί τούτου δε εδίδετο το θέμα, και μετά το πέρας των ασκήσεων ο στρατηγός μεταβαίνων απ' ευθείας εις το γραφείον του εξέδιδε τας επ' αυτών κρίσεις του και τας περί της επιούσης διαταγάς(...)» (Πέτρος Λυκούδης, *Περί οργανισμού των στρατιωτικών δυνάμεων της Ελλάδος*, Εστία, Αθήνα 1899, σελ. 29)

²⁴⁸ «(...)Ούτω τον στρατηγόν απέλιπεν ο αναγκαίος χρόνος προς συμπλήρωσιν του έργου του, μη προλαβόντα να εγκαθιδρύση στρατιωτικής περιοχής και εισαγάγη την περιοχικήν νεοσυλλεξίαν(...)Ο στρατηγός Βοσσέρ μη υποπτεύων τόσοσιν βραχείαν την εν Ελλάδι διαμονήν του, ανέβαλε μόνον την εν λόγω καινοτομίαν, όπως επιληφθή πρωτίστως της μορφώσεως των διαφόρων σωμάτων του στρατού και κατόπιν προβή εις την συγκρότησιν των ταξιαρχιών και μεραρχιών, ως την ύπαρξιν προϋποθέτει ο καθορισμός των περιοχών(...)» (Πέτρος Λυκούδης, *Περί οργανισμού των στρατιωτικών δυνάμεων της Ελλάδος*, ό.π., σελ. 30)

²⁴⁹ «(...)Εις τούτο, ως και εις την διατήρησιν των αρχηγείων, συνετέλεσαν προσθέτως και αι προς τον στρατηγόν εσφαλμένα παραστάσεις περί επικινδύνων συνεπειών της συγκροτήσεως σωμάτων δια κληρωτών εκ του αυτού νομού· αλλ' αύται δεν ήθελον βεβαίως τον αποτρέψει από της παραδοχής του ανωτέρω συστήματος και των εξ' αυτού υψίστων όσον και απαιρητήτων ωφελημάτων(...)» (Πέτρος Λυκούδης, *Περί οργανισμού των στρατιωτικών δυνάμεων της Ελλάδος*, ό.π., σελ. 31)

²⁵⁰ Πέτρος Λυκούδης, *Περί οργανισμού των στρατιωτικών δυνάμεων της Ελλάδος*, ό.π., σελ.

5. Κριτική για την κατάσταση του στρατού πριν την κρίση της Ανατολικής Ρωμυλίας

Τις προσπάθειες του Τρικούπη δυσχέρανε, με καταλυτικό τρόπο, η οικονομική κρίση του 1882-1884. Ο προγραμματισμός του Τρικούπη για την ανόρθωση του κράτους, με βασικό του άξονα την στρατιωτική προπαρασκευή, ήταν άλλωστε ιδιαίτερα βαρύς για τους προϋπολογισμούς του κράτους. Τα δημόσια έργα και οι στρατιωτικές επενδύσεις απορροφούσαν ολοένα και μεγαλύτερο μέρος των κρατικών εσόδων. Από την άλλη πλευρά το εξωτερικό εμπόριο ήταν διαρκώς ελλειμματικό. Η δεκαετία του 1880 χαρακτηριζόταν από μια μόνιμη οικονομική ένδεια που καθιστούσε δύσκολη την εφαρμογή στρατιωτικών ενισχύσεων και μεταρρυθμίσεων που απαιτούσαν σημαντικά κονδύλια. Μέλημα του Τρικούπη αποτέλεσε βέβαια από την πρώτη στιγμή η εξεύρεση πηγών κεφαλαίου. Προσέφυγε έτσι στον εξωτερικό δανεισμό. Είναι χαρακτηριστικό ότι από το 1879 μέχρι το 1893 η Ελλάδα έλαβε από το εξωτερικό εννέα δάνεια στο όνομα του εκσυγχρονισμού της χώρας. Οι, δε, τόκοι τους, ήταν υψηλότεροι τέσσερις ή πέντε φορές, οι δόσεις πυκνές και οι περίοδοι χάριτος ανύπαρκτες.²⁵¹

Η συγκεκριμένη πολιτική απαιτούσε, παράλληλα, την αύξηση των εσόδων. Ο Τρικούπης αν και προσπάθησε, σε αυτό το πλαίσιο, να προσελκύσει κεφάλαια από το εξωτερικό για παραγωγικές επενδύσεις και ανάπτυξη της βιομηχανίας, τελικά κατέφυγε κυρίως στην αύξηση της φορολογίας και στην έκδοση πληθωρικού χαρτονομίσματος.²⁵² Η φορολογία διαμορφώθηκε, όμως, με τρόπο που την καθιστούσε αναποτελεσματική και άδικη. Δεν φορολογούσε εισοδήματα, ώστε να φορολογηθούν κυρίως αυτοί που κατείχαν τον πλούτο. Υποβάθμιζε τους άμεσους φόρους που θα μπορούσαν να προσφέρουν σημαντικά έσοδα στο κράτος, δίνοντας βαρύτητα στους φόρους κατανάλωσης. Οι τελευταίοι, όμως, έπλητταν όλες τις κοινωνικές τάξεις με ίσο φορολογικό συντελεστή με αποτέλεσμα οι λαϊκές τάξεις να θίγονται αναλογικά περισσότερο, ενώ διέθεταν και περιορισμένη φοροδοτική ικανότητα. Τη λαϊκή δυσaráσκεια για τους φόρους που καλούνταν να πληρώσουν η ελληνική κοινωνία και ιδιαίτερα οι κατώτερες κοινωνικές τάξεις με το πρόσχημα και της στρατιωτικής αναδιοργάνωσης της χώρας, επέτεινε η χρησιμοποίηση του στρατού ως του καταλληλότερου κρατικού

²⁵¹ Για τα δάνεια που σύναψε ο Τρικούπης βλ. Γ. Δερτιλής, *Ιστορία του ελληνικού κράτους 1830- 1920*, Τόμος Α', Εστία, Αθήνα 2004, σελ. 603-624, Χρ. Αγριαντώνη, ό.π., σελ. 167-169 και Κων. Βεργόπουλος, «Πολιτική των κυβερνήσεων και προβλήματα από το 1881 ως το 1895» *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τόμος ΙΔ', Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 1977, σελ. 78-80.

²⁵² Για τη φορολογική πολιτική του Τρικούπη, βλ. Γ. Δερτιλής, *Ατελέσφοροι ή τελέσφοροι; Φόροι και εξουσία στο νεοελληνικό κράτος*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 1993, σελ. 56-58, 64-66 και Κων. Βεργόπουλος, ό.π., σελ 72-73

μηχανισμού για τη συλλογή των φόρων που αναπόφευκτα προκαλούσε τη διατάραξη των σχέσεων του με την ελληνική κοινωνία που καλούνταν να πληρώνει δυσβάσταχτους φόρους.²⁵³

Παρά τη δυσαρέσκεια που προκλήθηκε ο Τρικούπης επέμεινε στην συγκεκριμένη φορολογική πολιτική προσπαθώντας με αυτόν τον τρόπο να συγκεντρώσει τα απαραίτητα κεφάλαια για τον εκσυγχρονισμό του κράτους. Θεωρούσε ότι η έμμεση φορολογία θα βοηθούσε στην εκβιομηχάνιση της χώρας και την ανάπτυξη του δευτερογενούς τομέα. Υπήρξαν, όμως, και ατυχείς συγκυρίες. Η διεθνής κρίση του 1882-1884 έπληξε, για παράδειγμα, καίρια το εξαγωγικό εμπόριο της Ελλάδας. Η μείωση των εξαγωγών επέφερε με τη σειρά της μείωση των συναλλαγματικών διαθεσίμων της Ελλάδας, άρα και μείωση των εισαγωγών. Μειώθηκαν έτσι τα έσοδα του κράτους και επηρεάστηκε δραματικά ο κρατικός προϋπολογισμός. Ο σχηματισμός και η διαχείριση των εξωτερικών δανείων οδήγησε, επίσης, στην διόγκωση των υποχρεώσεων του δημοσίου, επειδή αυτά ελήφθησαν με επαχθείς όρους και δεν αξιοποιήθηκαν σωστά, με αποτέλεσμα την άσκοπη υπερχρέωση του κράτους. Από το 1879 έως το 1893 το ελληνικό κράτος σύναψε 9 εξωτερικά δάνεια με δυσμενείς όρους που έφθαναν στα ταμεία του κράτους πολύ μειωμένα από την αρχική συμφωνία. Η μη παραγωγική χρήση των δανείων σε συνδυασμό με τους απαχθείς όρους σύναψης είχαν ως αποτέλεσμα οι εκροές των κεφαλαίων από την Ελλάδα να υπερβαίνουν τις εισροές, να διαταράσσεται το ισοζύγιο πληρωμών και να αυξάνει διαρκώς το έλλειμμα των προϋπολογισμών. Έτσι το ελληνικό κράτος μπήκε σε μια ατέρμονη διαδικασία σύναψης νέων δανείων προς εξυπηρέτηση ετήσιων τόκων και χρεολυσίων προγενέστερων δανείων δημιουργώντας έναν φαύλο κύκλο που αναπόφευκτα κάποια στιγμή θα κατέληγε στην χρεωκοπία.

Ακόμη και οι ομογενείς κεφαλαιούχοι δεν ανταποκρίθηκαν στα σχέδια του Τρικούπη, υπονομεύοντας ουσιαστικά την πολιτική του. Οι ομογενείς κεφαλαιούχοι της διασποράς αποτελούσαν, από την πλευρά τους, μια πηγή κεφαλαίου στην οποία πίστευε ότι θα μπορούσε να στηριχθεί ο Τρικούπης. Η εγκατάσταση μάλιστα επιχειρήσεων και δραστηριοτήτων της διασποράς στον ελλαδικό χώρο κατά την δεκαετία του 1870 δημιούργησε μια αισιοδοξία για επενδυτικές δραστηριότητες και παραγωγική ανάπτυξη της χώρας. Γι' αυτό τον λόγο ο Τρικούπης τους πρόσφερε κάθε δυνατή εξυπηρέτηση για την διεξαγωγή των δραστηριοτήτων τους που την εκμεταλλεύτηκαν όμως προς

²⁵³ Γιώργος Μαργαρίτης, «Οι λυτρωτές των αλύτρωτων αδελφών: Πολιτικές, οικονομικές και ιδεολογικές παράμετροι της πολεμικής προετοιμασίας της χώρας (1881 – 1897)», ό.π., σελ. 114

όφελός τους και όχι προς την κατεύθυνση της οικονομικής ανάπτυξης της χώρας. Οι δραστηριότητες του παροικιακού κεφαλαίου περιορίστηκαν στις μη βιομηχανικές επενδύσεις όπως εμπόριο, αγορά γης, τραπεζικές και χρηματιστηριακές ασχολίες, δημόσια έργα και δανεισμός. Ιδιαίτερα η προνομιακή του συμμετοχή στα δημόσια έργα της χώρας απέφερε τεράστια κέρδη που δεν επενδύονταν, όμως, στον δευτερογενή τομέα. Αντίθετα μετέφεραν τα κέρδη τους στο εξωτερικό, αποτρέποντας την συσσώρευση κεφαλαίου στο ελληνικό κράτος.²⁵⁴

Η προσπάθεια έτσι του Τρικούπη για την ανόρθωση της Ελλάδας απέτυχε. Άμεση συνέπεια ήταν η ουσιαστική αποτυχία της στρατιωτικής πολιτικής του. Η εικόνα που παρουσίαζε ο στρατός την περίοδο εκείνη αντανakλούσε άμεσα το ατελέσφορο των προσπαθειών του μεσολογγίτη πολιτικού. Η πρόσκληση της γαλλικής αποστολής έδωσε, από την πλευρά της, την ευκαιρία στον Αντώνη Μαυρομιχάλη που μετά το θάνατο του Αλέξανδρου Κουμουνδούρου είχε προσχωρήσει στο στρατόπεδο Δηλιγιάννη, να προβεί σε επερώτηση στη Βουλή για την κατάσταση του στρατού προκειμένου να αναδείξει την αποτυχία της στρατιωτικής πολιτικής που είχε ακολουθήσει μέχρι τότε ο Τρικούπης. Η επερώτηση του Μαυρομιχάλη είναι πολύ σημαντική γιατί δείχνει την άποψη της αντιπολίτευσης για την κατάσταση του στρατού λίγο πριν από την περίοδο της κρίσης της ανατολικής Ρωμυλίας του 1885- 1886 και την επιστράτευση του ελληνικού στρατού, ενώ παράλληλα αναδεικνύει τις ελλείψεις του. Ο Μαυρομιχάλης αναφερόμενος στην πρώτη τριετία της διακυβέρνησης από τον Τρικούπη κατηγόρησε τον τελευταίο ότι παρά τα 65 εκατομμύρια που δαπανήθηκαν, αλλά και την αποστέρηση από την κοινωνία χιλιάδων παραγωγικών χεριών που εκτέλεσαν τη θητεία τους στο στρατό, εξασθένησε τόσο τις στρατιωτικές δυνάμεις της χώρας ώστε «(...) το μεν στρατιωτικόν επάγγελμα απέβαλε παν γόητρον, το δε στρατιωτικόν φρόνημα κατέπεσεν ολοσχερώς(...)».²⁵⁵

Ο Μαυρομιχάλης αισθανόταν δικαιωμένος για τα όσα είχε προβλέψει τρία χρόνια πριν σχετικά με το αποτέλεσμα των πρωτοβουλιών του Τρικούπη για την ενίσχυση του στρατού.²⁵⁶ Κατά την άποψή του, ο Τρικούπης διαχειριζόμενος την τελευταία τριετία την στρατιωτική κατάσταση του τόπου επέφερε την πλήρη υπαγωγή των στρατιωτικών ζητημάτων στην πολιτική χωρίς να δώσει την απαιτούμενη σημασία στις γνώμες των ειδικών, δηλαδή των στρατηγών του ελληνικού στρατού. Η κληρονομιά, λοιπόν, που παρέδιδε

²⁵⁴ Γ.Δερτιλής, *Ιστορία του ελληνικού κράτους 1830-1920*, ό.π., σελ. 32-34 και Κων. Βεργόπουλος, ό.π., σελ. 54

²⁵⁵ ΕΣΒ Θ'Δ, Συνεδρίασις 30, 18/12/1884, σελ. 323

²⁵⁶ Στο ίδιο, σελ.324

ο Τρικούπης στο στρατηγό Βοσσέρ ήταν η πλήρης υποταγή του στρατού στην πολιτική. Παρά το υπέρογκο ποσό για τα δεδομένα της ελληνικής οικονομίας που ξόδεψε για την ενίσχυση του στρατού, το μόνο που πέτυχε τελικά ήταν όχι την ενίσχυση, αλλά τον αφοπλισμό του. Σύμφωνα με τον Μαυρομιχάλη το στρατιωτικό σύστημα του Τρικούπη είχε αποτύχει και είχε απομακρύνει το στρατό από το επίπεδο που απαιτούνταν για να μπορέσει να διεκδικήσει τα δικαιώματα του ελληνικού έθνους. Για να ενισχύσει, δε, την άποψη του επικαλέσθηκε εκθέσεις των σωματορχών και των επιθεωρητών του στρατού, των οποίων ισχυριζόταν ότι είχε γνώση και τις οποίες η κυβέρνηση αρνούνταν να υποβάλει στη Βουλή.

Παρουσιάζοντας τους λόγους που, κατά την άποψή του, απέτυχε το στρατιωτικό σύστημα του Τρικούπη, ο Μαυρομιχάλης χρησιμοποιεί σε μεγάλο βαθμό την επιχειρηματολογία που είχε χρησιμοποιήσει και λίγα χρόνια πριν, σαν αντίδραση στις αλλαγές που άρχισε να επιφέρει στο στρατό ο Τρικούπης το 1880. Τη ρίζα του κακού την εντόπιζε κυρίως στο στρατολογικό νόμο του 1882. Κατ' αρχάς η, σύμφωνα με αυτόν τον νόμο, διάκριση μεταξύ του χρόνου του ενός έτους που υπηρετούσε κάποιος στο πεζικό και των δύο ετών που υπηρετούσε στα άλλα σώματα υπήρξε καταστροφική για το πεζικό που αποτελούσε το κύριο όπλο του στρατού, επειδή η μονοετής θητεία στο πεζικό δεν επαρκούσε για την πλήρη και σωστή εκπαίδευση των στρατιωτών. Η διάκριση αυτή της θητείας αποδείκνυε, σύμφωνα με τον βουλευτή της αντιπολίτευσης, εκ του αποτελέσματος, την άγνοια του Τρικούπη για τα στρατιωτικά πράγματα και την προχειρότητα με την οποία τα αντιμετώπιζε. Άλλη ρύθμιση του ίδιου στρατολογικού νόμου του Τρικούπη που δεν λειτούργησε σωστά ήταν η εθελούσια κατάταξη. Αυτή δεν πραγματοποιούνταν όπως υπολόγιζε ο Τρικούπης όταν θέσπιζε το στρατολογικό νόμο του 1882, γιατί πολλοί νέοι της επαρχίας κατατάσσονταν εθελοντικά στα ευζωνικά τάγματα ώστε να αποφύγουν την υπηρεσία στα άλλα όπλα που ήταν πιο επίπονη, αλλά και για να παραμείνουν κοντά στην περιοχή τους. Δημιουργούνται έτσι υπεράριθμα τάγματα ευζώνων, όπως για παράδειγμα στο Καρπενήσι που στο ευζωνικό τάγμα της περιοχής ενώ προβλέπονταν 500 άνδρες υπηρετούσαν πάνω από 800. Αποτέλεσμα ήταν αντί να υπηρετούν στο πεζικό 18.000 άνδρες περίπου που ήταν η προβλεπόμενη δύναμη, να υπηρετούν μόνο περί τους 12.000 άνδρες. Με δεδομένη μάλιστα την πλήρη επάνδρωση των ταγμάτων πεζικού της Αθήνας, αφού όλοι προτιμούσαν να υπηρετούν στην πρωτεύουσα, παρουσιαζόταν το φαινόμενο τα είκοσι ένα τάγματα πεζικού της επαρχίας να έχουν ιδιαίτερη έλλειψη σε προσωπικό. Συνολικά, όπως υποστήριζε ο Μαυρομιχάλης, ο θεσμός της γενικής στρατολογίας που είχε θεσπισθεί με σκοπό την ενίσχυση του στρατού αλλά

και την εφαρμογή της ισότητας με την κατανομή των βαρών της στρατιωτικής θητείας σε όλον τον ανδρικό πληθυσμό, δεν κατάφερε στην περίπτωση της Ελλάδας, εξαιτίας του στρατολογικού νόμου του Τρικούπη, ούτε να ενισχύσει το έθνος, ούτε να κατανείμει ισοβαρώς την στρατιωτική θητεία, από τη στιγμή που δεν υπηρετούσαν όλοι το ίδιο.

Ο Μαυρομιχάλης συνεχίζοντας την επιχειρηματολογία του, τόνισε ότι ακόμη και οι πρόσφατα θεσμοθετημένες σχολές στρατιωτικής εκπαίδευσης όπως η Σχολή Υπαξιωματικών και η Προπαρασκευαστική Σχολή Υπαξιωματικών δεν θα προσέφεραν τα αναμενόμενα οφέλη, αφού θα παρουσιαζόταν μεγάλη έλλειψη από υπαξιωματικούς στους στρατώνες. Ιδιαίτερα επιζήμια θα ήταν η ρύθμιση που επέτρεπε σε έναν απόφοιτο του προπαρασκευαστικού σχολείου, μετά από ένα έτος υπηρεσίας στο στρατό, να εισέλθει στη Σχολή Υπαξιωματικών και ουσιαστικά να αποφοιτήσει μέσω αυτής της διαδικασίας ως αξιωματικός, έχοντας ελάχιστη εμπειρία. Ενδεικτικό, επίσης, της μειωμένης ισχύος του στρατού ήταν, σύμφωνα πάντοτε με την άποψη του Μαυρομιχάλη, το γεγονός ότι για πρώτη φορά στην ιστορία του στρατού, αποσπάσθηκαν για υπηρεσία στη χωροφυλακή και άνδρες του πυροβολικού και του μηχανικού, των δυο καθαρά τεχνικών όπλων που η επαρκής εκπαίδευση στο αντικείμενό τους είχε βαρύνουσα σημασία.²⁵⁷

Ανάλογη κατάσταση του στρατού, μάλιστα, παρουσίαζε και η έκθεση του Γενικού Επιθεωρητή του στρατού αντιστράτηγου Σκαρλάτου Σούτσου,²⁵⁸ που είχε συνταχθεί εκείνη την περίοδο, και την οποία επικαλείται ο Μαυρομιχάλης. Στην έκθεση αυτή ο Σούτσος κατέγραψε ότι εξετάζοντας συνολικά τον στρατό τον έκρινε «(...) πειθαρχούντα και έχοντας αρχάς μορφώσεως και εκπαιδεύσεως(...)», ικανό να ανταποκριθεί στις ανάγκες της στρατιωτικής υπηρεσίας μόνο σε ειρηνική περίοδο. Όσον αφορά, όμως, τις δυνατότητες του να ανταποκριθεί σε πολεμικές επιχειρήσεις τόνισε ότι δεν τον έκρινε «(...)εντελώς εξησκημένον, γνωρίζοντα ακριβώς την εν εκστρατεία υπηρεσίαν, πλήρη στρατιωτικού φρονήματος, και εν γένει δεόντως κατηρτισμένον δια τον προορισμό του(...)». Σε αυτό το πνεύμα η έκθεση του Σούτσου πρότεινε την τροποποίηση του στρατολογικού νόμου ώστε να

²⁵⁷ Στο ίδιο, σελ. 323 - 328

²⁵⁸ Ο Σκαρλάτος Σούτσος γεννήθηκε στο Βουκουρέστι το 1806. Ήταν γιός του τελευταίου ηγεμόνα της Μολδοβλαχίας, Αλεξάνδρου Σούτσου. Σπούδασε στη στρατιωτική σχολή του Μονάχου με υποτροφία του βασιλιά Λουδοβίκου. Το 1828 κατατάχτηκε στο πυροβολικό, όπου ανήλθε μέχρι το βαθμό του αντιστράτηγου. Το 1837 διορίστηκε υπασπιστής του βασιλιά Όθωνα. Το 1864 προσελήφθη στα ανάκτορα ως αυλάρχης του βασιλιά Γεωργίου Α΄ και το 1869 ανέλαβε υπουργός των Στρατιωτικών. Στη συνέχεια διορίστηκε αρχηγός του στρατού της Ανατολικής Ελλάδας. Κατά την προέλαση του ελληνικού στρατού στη Θεσσαλία το 1878 ήταν ο αρχηγός του εκστρατευτικού σώματος με το βαθμό του υποστράτηγου. Αργότερα διετέλεσε Γενικός Επιθεωρητής του Στρατού. Πέθανε το 1887.

εξισωθεί η θητεία σε όλα τα όπλα, επειδή η υπάρχουσα ανισότητα επηρέαζε όχι μόνο την επαρκή εκπαίδευση του πεζικού όπου υπήρχε η μονοετής θητεία, αλλά και τα άλλα όπλα για τα οποία είχε θεσπισθεί διετής θητεία. Αυτό ήταν άμεση απόρροια του τρόπου επιλογής που εκτελούνταν όχι με κριτήρια καταλληλότητας για το κάθε όπλο, αλλά στην τύχη, δεδομένου ότι όλοι ήθελαν να υπηρετήσουν λιγότερη θητεία. Η ετήσια, επίσης, θητεία δεν επέτρεπε, σύμφωνα με τον Σούτσο, την επαρκή εκπαίδευση στρατιωτών για να γίνουν υπαξιωματικοί, αφού απολύονταν πριν προλάβουν να λάβουν την απαραίτητη εκπαίδευση. Η έκθεση του Σούτσου εντόπιζε, τέλος, ελλείψεις σε κατώτερους αξιωματικούς, όπως για παράδειγμα στο σώμα του μηχανικού. Εκεί, επειδή δεν υπήρχε επαρκής αριθμός κατώτερων αξιωματικών, κάποιοι λόχοι διοικούνταν αναγκαστικά από λοχαγούς του πεζικού με αποτέλεσμα να δυσλειτουργούν.²⁵⁹

Υπεύθυνη για την μέτρια κατάσταση του στρατού ήταν, σύμφωνα με τον Μαυρομιχάλη, η πολιτική παρέμβαση και προστασία. Ο βουλευτής διευκρίνισε, μάλιστα, ότι η κριτική του δεν αφορούσε μόνο τους συναδέλφους του βουλευτές, «(...) αλλά και των εκτός Βουλής (...)».²⁶⁰ Η πιο ξεκάθαρη μορφή παρέμβασης της πολιτικής στο στρατό ήταν στις μετακινήσεις των στελεχών, τόσο των αξιωματικών όσο και των κατώτερων στελεχών, όπου είχαν πραγματοποιηθεί με πολιτική παρέμβαση και πολλές φορές με άγνοια του υπουργού Στρατιωτικών, πλήθος παράτυπων αποσπάσεων που κάθε άλλο παρά εξυπηρετούσαν τις πραγματικές ανάγκες των μονάδων. Αυτό είχε ως αποτέλεσμα την αποδυνάμωση και δυσλειτουργία πολλών μονάδων της επαρχίας. Λύση σε αυτό το πρόβλημα θα ήταν, όπως ισχυριζόταν ο Μαυρομιχάλης, η πλήρης απομάκρυνση του στρατού από την πολιτική. Σε αυτό το πλαίσιο ήταν πολύ σημαντικό «(...)οι Υπουργοί των Στρατιωτικών και των Ναυτικών να είναι εκτός του κοινοβουλίου(...)».²⁶¹ Ο Μαυρομιχάλης τελειώνοντας την αγόρευσή του τόνισε, τέλος, την ανάγκη να μην χρησιμοποιείται ο στρατός για πολιτικές σκοπιμότητες, δεδομένου ότι το ζήτημα της στρατιωτικής προπαρασκευής της χώρας θα έπρεπε να παραμένει ανεπηρέαστο από οποιαδήποτε πολιτική αντιπαράθεση.²⁶²

²⁵⁹ ΕΣΒ Θ'Δ', Συνεδρίασις 30, 18/12/1884, σελ. 327

²⁶⁰ Στο ίδιο, σελ. 329

²⁶¹ Στο ίδιο

²⁶² «(...)Πιστεύω, και μετ' εμού, ελπίζω, ότι πάντες πιστεύετε, ότι το στρατιωτικόν ζήτημα της χώρας πρέπει να ήναι ανεπηρέαστον από πάσης πολιτικής ιδέας, από πάσης πολιτικής αποχρώσεως. Έχω την βεβαιότητα, ότι το Κοινοβούλιο απέδειξε πάντοτε δια των πραγμάτων, ότι αγαπά τον στρατόν, αλλά πρέπει και οι Κυβερνήσεις να έχωσι προς αυτόν την αυτήν αγάπην, όχι προς χάριν των υπηρετούντων ατόμων, αλλά προς χάριν του Έθνους, προς χάριν των συμφερόντων αυτού και της τιμής του. Εκ τοιούτων αισθημάτων εμφορούμεναι αι

Ο Τρικούπης στην απάντησή του, αρνήθηκε, όπως ήταν φυσικό, ότι πραγματοποιούνταν αποσπάσεις στρατιωτικών με πολιτική παρέμβαση. Τόνισε απεναντίας ότι αυτές πραγματοποιούνταν σύμφωνα με την υφιστάμενη νομοθεσία και ότι ο μεγάλος αριθμός μεταθέσεων ήταν αλληλένδετος με τον μεγάλο αριθμό προβιβασμών. Προσέθεσε, επίσης, ότι ανεξάρτητα από ότι πίστευαν οι βουλευτές της αντιπολίτευσης, δεν θα μπορούσαν σε καμία περίπτωση να αποδείξουν ότι «(...)επί της παρούσης Κυβερνήσεως επιτράπη ανάμιξις εις τα του στρατού οιαδήποτε, είτε της πολιτικής, είτε των εκτός πολιτικής(...)».²⁶³

Ο μεσολογγίτης πολιτικός τόνισε, αναφερόμενος στο θέμα της θητείας, υπεραμυνόμενος του στρατολογικού νόμου του 1882 όπως είχε κάνει και παλαιότερα, ότι κανένας δεν μπορούσε να αμφισβητήσει ότι η θητεία μεγαλύτερης διάρκειας θα ήταν χρήσιμη. Θα έπρεπε, εντούτοις, να βρεθεί η χρυσή τομή μεταξύ των αναγκών του στρατού και των δυνατοτήτων της κοινωνίας και της οικονομίας. Επισήμανε, επίσης, ότι στην ερώτηση πόση θα έπρεπε να ήταν η διάρκεια της θητείας, δεν θα μπορούσε να απαντήσει ούτε και ο επικεφαλής της άρτι αφιχθείσας γαλλικής αποστολής, έμπειρος Γάλλος υποστράτηγος Βοσσέρ, αφού δεν ήξερε τις ιδιαιτερότητες της Ελλάδας.²⁶⁴ Άλλωστε και η επιστράτευση του 1881 κατέδειξε ότι παρά το γεγονός ότι ήταν θεσμοθετημένη η τριετής θητεία, η Ελλάδα βρέθηκε «(...)εντελώς απαράσκευη, όλοι ευρέθημεν εντελώς άοπλοι(...)». Αυτό συνέβη γιατί το σύστημα της τριετούς θητείας που ίσχυε πριν το 1882 παρείχε μεν ικανό αριθμό στρατιωτών εν ενεργεία στο στρατό, αλλά την ώρα της επιστράτευσης ο αριθμός των εφέδρων για να καλύψουν τις αυξημένες ανάγκες του στρατού ήταν πολύ μειωμένος σε σχέση με τις πραγματικές ανάγκες. Για τον Έλληνα πρωθυπουργό, αν εφαρμοζόταν τριετής θητεία, η Ελλάδα δεν θα αποκτούσε ούτε το ένα τρίτο του αριθμού του στρατού που παρήγαγε η μονοετής θητεία. Μόνο η τελευταία μπορούσε να εξασφαλίσει την επαρκή εκγύμναση, ως στρατιώτη, όλων των Ελλήνων που μπορούσαν να φέρουν όπλα, απαραίτητη συνθήκη για τη δημιουργία εθνικού στρατού. Το σημαντικό, βέβαια, για να επιτευχθεί η επαρκής εκγύμναση ήταν η ύπαρξη κατάλληλων στελεχών, γι' αυτό το λόγο η κυβέρνηση του προέβη σε μια σειρά πρωτοβουλιών για την αναβάθμιση των στρατιωτικών σχολών.²⁶⁵

Κυβερνήσεις του Τόπου, δεν οφείλουν να εκμεταλλεύονται τον θεσμό του στρατού χάριν πολιτικής κερδοσκοπίας(...)».(ΕΣΒ Θ' Δ, Συνεδρίασις 30, 18/12/1884, σελ. 330)

²⁶³ ΕΣΒ Θ' Δ, Συνεδρίασις 30, 18/12/1884, σελ. 332

²⁶⁴ Στο ίδιο, σελ. 333

²⁶⁵ Στο ίδιο, σελ. 333-334

Ο Τρικούπης τόνισε, επίσης, ότι μπορεί το φαινόμενο της απόσπασης τμήματος του ενεργού στρατού στη χωροφυλακή να μην είχε εξαλειφθεί πλήρως, χάρη, όμως, στις ενέργειες της κυβέρνησής του είχε ελαττωθεί σημαντικά. Στόχος του, δε, ήταν να σταματήσει εντελώς. Άλλωστε και όλο το πρόγραμμα της κυβέρνησής του για τη στρατιωτική μεταρρύθμιση της Ελλάδας δε μπορούσε να αποδώσει καρπούς άμεσα, «(...)αλλά τουλάχιστον εις διάρκειαν 5 ή 6 ετών, άπαν δε το σύστημα το στρατιωτικόν το σημερινόν εδράζεται επί των σκοπών του μέλλοντος και είναι διαρρυθμισμένον προς παρασκευήν στρατού εν τω μέλλοντι(...)».²⁶⁶

Την ίδια περίοδο σε κύριο άρθρο της η εφημερίδα «Ακρόπολις» περιέγραφε, εντούτοις, την κατάσταση του στρατού με ανάλογο τρόπο όπως και ο Μαυρομιχάλης. Η εφημερίδα κατέγραφε το πόσο σημαντικός ήταν ο ρόλος του στρατού για το ελληνικό κράτος, επειδή δεν αποτελούσε μόνο εχέγγυο για την τιμή, την ανεξαρτησία και την σωτηρία του, αλλά εξασφάλιζε, επίσης, και την ευημερία του. Αναγνώριζε, σε αυτό το πλαίσιο, τη θέληση του ελληνικού κράτους να δημιουργήσει τέλεια εκπαιδευμένο στρατό, ο οποίος θα διατελούσε υπό ισχυρή πειθαρχία και θα ήταν οργανωμένος στη βάση της τακτικής και της επιστήμης, άρα θα ήταν άξιος του προορισμού του. Αυτήν την θέληση, σύμφωνα με την εφημερίδα, η επίσημη ελληνική πολιτεία την απέδειξε στο παρελθόν και συνεχίζει να την επιδεικνύει έμπρακτα «(...)μη φειδόμενη των απαιτούμενων δια την συντήρησιν του στρατού μας μεγάλων δαπανών(...)». Παρά ταύτα, στο ερώτημα αν η Ελλάδα είχε στρατό αντάξιο του μεγάλου προορισμού του και των δαπανών που είχαν πραγματοποιηθεί για την συντήρησή του η εφημερίδα διαπίστωνε ότι «(...)Ουδείς αγνοεί ότι τοιούτον στρατόν δεν έχομεν!».²⁶⁷

Οι λόγοι γι' αυτήν την κατάσταση ήταν, σύμφωνα με την ίδια εφημερίδα, πολλοί. Κατ' αρχάς, η έλλειψη επαρκούς εκπαίδευσης. Ο στρατός δεν θα αποκτούσε την απαιτούμενη εκπαίδευση όσο υπήρχε η «όλως ανεπαρκής μονοετής θητεία δια το πεζικόν μας» και η κατάταξη των κληρωτών εξακολουθούσε να γίνεται την 1^η Ιουλίου και την 1^η Δεκεμβρίου, «τας μάλλον ακατάλληλους ημερομηνίας λόγω της πολλής θερμότητος και του μεγάλου ψύχους». Οι ασκήσεις δεν εκτελούνταν σε τακτικά χρονικά διαστήματα που θα εξασφάλιζαν την εξαγωγή συμπερασμάτων. Αλλά και η διεξαγωγή τους πραγματοποιούνταν άνευ προθυμίας και ζήλου επειδή οι βαθμοφόροι δεν είχαν κανένα ενδιαφέρον γι' αυτές, από τη στιγμή που αναγκάζονταν να ασχολούνται πάντοτε με την εκγύμναση των νεοσυλλέκτων και δεν είχαν

²⁶⁶ Στο ίδιο, σελ. 334

²⁶⁷ *Ακρόπολις*, «Στρατιωτικάί σκέψεις» 11/4/1885

χρόνο να εκτελέσουν μεγαλύτερες και σημαντικότερες ασκήσεις. Επιπρόσθετα και η εκπαίδευση των διαφόρων όπλων δεν εκτελούνταν σωστά. Το μηχανικό δεν ασχολούνταν με τα έργα του, « δηλαδή του σκαπανέως του γεφυροποιού και του υπονομοποιού, αλλ' εις αλλότρια δηλαδή εις τα του πεζικού». Το ιππικό δεν λάμβανε τους κατάλληλους για αυτό κληρωτούς άνδρες, και δεν συγκεντρώνονταν σε κατάλληλο τόπο και υπό ενιαία διοίκηση για την εκτέλεση των ασκήσεων του. Το πυροβολικό δεν λάμβανε και αυτό τους καταλλήλους κληρωτούς, αλλά όσους υποχρεώνονταν από την κλήρωση σε διετή θητεία, ενώ και οι βαθμοφόροι του δεν επεδείκνυαν την απαιτούμενη επιμέλεια και ζήλο στην εκπαίδευση. Την εκπαίδευση, τέλος, του πεζικού παρακώλυε η απόσπαση ικανών αξιωματικών και οπλιτών για τη δημόσια ασφάλεια, όπου «(...)πλείστα όσα απομανθάνουσιν ένεκα της ανεπαρούς εις αυτά εκπαιδεύσεώς των(...)».²⁶⁸

Πέρα, όμως, από την ελλιπή εκπαίδευση υπήρχε, σύμφωνα με την εφημερίδα «Ακρόπολις», και έλλειψη πειθαρχίας. Ο στρατός δεν πειθαρχούσε, γιατί τα μέσα με τα οποία θα επιβάλλονταν η πειθαρχία, όπως η δικαιοσύνη, η αμεροληψία, η επιμονή στην εκτέλεση των διαταγών και η τιμωρία «παντός εκτρεπομένου της οδού της τιμής, της τάξεως και του καθήκοντος», δεν εφαρμόζονταν προς όλους. Αντίθετα «(...) τας τάξεις του στρατού λυμαίνεται η πολιτική, ήτις διαιρεί αυτόν και εξυτηρετείται υπ' αυτού, αλλά και φροντίζει δια τη προαγωγήν, δια την τοποθέτησιν, δια την χορήγησιν αδειών και δια την μη τιμωρίαν των εις τα πταίσματα ή εις τα εγκλήματα υποπιπτόντων ευνοουμένων της(...)». Άλλος λόγος που ο στρατός δεν πειθαρχούσε ήταν γιατί οι βαθμοφόροι, λησμονώντας ότι η πειθαρχία είναι η «ψυχή των στρατών και σωτηρία παντός σώματος εν κινδύνω» δεν επιδείκνυαν προς τους ανωτέρους τους την προσήκουσα από τους στρατιωτικούς νόμους υπακοή. Δεν πειθαρχούσε, τέλος, γιατί η βαρύτητα των πταισμάτων εκτιμούνταν ανάλογα με το οικογενειακό όνομα και τα μέσα που διέθετε ο καθένας με αποτέλεσμα να τιμωρούνται ελάχιστα ή καθόλου οι «(...)εις αντιπειθαρχικάς πράξεις υποπίπτοντες βαθμοφόροι, οι ανήκοντες εις τας επιφανείς στρατιωτικής οικογενείας(...)». Η εφημερίδα ανέφερε σαν παράδειγμα ένα περιστατικό που συνέβη κατά τη διάρκεια πρόσφατων στρατιωτικών ασκήσεων στους Τράχωνες όπου ένας ανώτερος αξιωματικός άρχισε, διαφωνώντας για τον τρόπο εκτέλεσης μιας άσκησης, να φωνάζει στον προϊστάμενό του παρουσία ολόκληρου τάγματος και πολλών αξιωματικών και πολιτών που παρακολουθούσαν τις ασκήσεις. Μετά, δε , από

²⁶⁸ Ακρόπολις, «Στρατιωτικάί σκέψεις», ό.π.

αυτό, δεν λάμβανε πλέον διαταγές από τον τυπικά ανώτερό του, αλλά απ' ευθείας από τον αρχηγό Ζυμβρακάκη.

Μια άλλη σημαντική ατέλεια του ελληνικού στρατού αποτελούσε, όπως υπογράμμιζε η ίδια εφημερίδα, το γεγονός ότι δεν ήταν οργανωμένος σε επιστημονική βάση εξαιτίας της αντιζηλίας που υπήρχε μεταξύ των διαφόρων όπλων και εξαιτίας των ατομικών συμφερόντων αυτών που κατείχαν ανωτέρους βαθμούς. Χωρίς, όμως, την απαιτούμενη οργάνωση των εκπαιδευτικών και διοικητικών μονάδων σε συντάγματα και ταξιαρχίες, δεν θα δημιουργούνταν ποτέ πλήρης και ομοιόμορφη εκπαίδευση και διοικητές ικανοί να διοικήσουν και να διεξαγάγουν στρατιωτικές επιχειρήσεις σε πόλεμο. Λύση θα ήταν, για την εφημερίδα, από τη στιγμή που ο ελληνικός στρατός ήταν δυσανάλογος του πληθυσμού και των εσόδων του κράτους, η ελάττωσή του σε μικρότερο αριθμό που θα μπορούσε να συντηρηθεί. Σε κάθε περίπτωση, εντούτοις, ήταν απόλυτη ανάγκη να οργανωθεί ο στρατός σύμφωνα με τους κανόνες της τακτικής και της επιστήμης.²⁶⁹

Σε άλλο, ανάλογο περιεχομένου άρθρο της ίδιας περιόδου, η εφημερίδα «Ακρόπολις» προσέθετε ότι λόγω της μονοετούς θητείας στο πεζικό, δεν ήταν δυνατόν ούτε να καταρτιστούν υπαξιωματικοί, ούτε να εκπαιδευτεί με επάρκεια τακτικός στρατός, όση προσπάθεια και αν καταβάλλονταν. Επιπρόσθετα, η έλλειψη συνταγμάτων και ταξιαρχιών δεν επέτρεπε ούτε την επίτευξη ανώτερης εκπαίδευσης, ούτε την προπαρασκευή σε μεγάλες ασκήσεις ικανών και πεπειραμένων ανώτερων διοικητών. Όσον αφορά την επιστράτευση, τέλος, δεν υπήρχαν ούτε στελέχη εφεδρείας ούτε είχαν καθορισθεί κέντρα συντάξεως των εφέδρων.²⁷⁰

²⁶⁹ *Ακρόπολις*, «Στρατιωτικάί σκέψεις», ό.π. Το άρθρο, χωρίς να είναι γνωστό ποιος το έγραψε, είναι δεδομένο ότι συντάχθηκε από κάποιον που είχε βαθιά γνώση των στρατιωτικών πραγμάτων της Ελλάδας. Πιθανότατα πρέπει να ήταν ανώτερος αξιωματικός.

²⁷⁰ «(...)Είμεθα πεπεισμένοι ότι ευθύς ως ήκουσεν ο στρατηγός Βοσσέρ ότι η θητεία του Πεζικού είναι μονοετής και ότι εντός του χρονικού τούτου διαστήματος αξιούμεν να εκπαιδευήται το πεζικόν και άπαντα τα απαραίτητως αναγκαία να γινώσκη, θα εμειδίαιε δια την πλάνην μας και την εις ταύτην εμμονήν και επιμονήν μας. Βεβαίως δε θα είπεν ότι με τοιαύτην θητείαν ούτε υπαξιωματικούς δύναται τις να καταρτίση, ούτε τακτικόν στρατόν να εκπαιδεύση αρκούντως, οσονδήποτε ζήλον και αν έχη και οσηνδήποτε επιμέλειαν και αν καταβάλη. Άμα δ' ως έγνω και αντελήφθη του οργανισμού του στρατού μας, βεβαίως θα είπε, και δεν ηδύνατο να είπη άλλως αυτός ο μύστης της πολεμικής τέχνης, ή ότι με τοιούτον οργανισμόν ούτε ανωτέρα εκπαίδευσις είναι δυνατόν να επιτευχθή, ούτε ανώτεροι διοικηταί ικανοί και πεπειραμένοι να υπάρχωσι, διότι δεν προπαρασκευάζονται εν ταις ανωτέραις ασκήσεσι και εν τη διοικήσει τοιοῦτοι, ελλείψει συνταγμάτων και ταξιαρχιών(...)Δια την επιστράτευσιν ηννόησεν αναμφιβόλως ότι οφείλει να εργασθῇ ριζικώς, διότι ούτε στελέχη εφεδρείας έχομεν ούτε τα υπάρχοντα του τακτικού στρατού εισίν αρκετά όπως περιλάβωσι τους εφέδρους μας, ει ποτέ κληθώσιν υπό τα όπλα, ούτε κέντρα συντάξεως των εφέδρων εισίν ωρισμένα. Περί εθνοφρουράς είναι ματαιοπονία να ομιλήσωμεν! αρκεί ότι αναγράφεται

Λίγο αργότερα, η συνέντευξη που της παραχώρησε ο στρατηγός Βοσσέρ, έδωσε στην εφημερίδα «Ακρόπολις» μια ακόμη ευκαιρία να στιγματίσει την κακή κατάσταση του στρατού, καθόσον «(...) μετά τας ρητάς και απροκαλύπτους διαβεβαιώσεις του στρατηγού Βοσσέρ, ουδεμία πλέον δύναται να υπάρχη αμφιβολία περί της οικτράς και απελπιστικής καταστάσεως εν η διατελεί ο στρατός ημών(...)». Για την εφημερίδα δεν ετίθετο ζήτημα για την αξιοπιστία του λόγου του Βοσσέρ. Ο τελευταίος δεν υπήρχε περίπτωση να περιέγραφε μια εικόνα χειρότερη της πραγματικότητας. Το αντίθετο μάλιστα η εφημερίδα πίστευε ότι ο Βοσσέρ από αβρότητα παρουσίαζε την κατάσταση του στρατού «(...) ευμενέστερον ή όσον πράγματι διαβλέπει αυτήν(...)». Οι απόψεις του Βοσσέρ αποκάλυπταν βέβαια την «τρομερή» αλήθεια ότι με τις «(...)παρούσαις περιστάσεσι δεν είμεθα άξιοι να συγκροτήσωμεν μετ' ουδενός πόλεμον(...)». Η πλάνη, όμως, για την πολεμική ετοιμότητα της Ελλάδας έπρεπε να σταματήσει επειδή «(...)η ατέλεια και η ανικανότης ημών ωμολογήθη, και ωμολογήθη ρητώς και παρά προσώπου αυθεντικού, ειδήμονος και αμερόληπτου(...)». Οι εποχές είχαν αλλάξει. Δεν αρκούσε η γενναιότητα και ο ενθουσιασμός για να αντεπεξέλθει ένας στρατός επιτυχώς σε πολεμικές επιχειρήσεις. Πέρα από τις απαραίτητες αυτές αρετές απαιτούνταν, επίσης, εκπαίδευση των στελεχών του στρατού και εξάσκησή τους σε γυμνάσια, αλλιώς από μόνες τους οι αρετές δεν ήταν δυνατόν να χαρίσουν την νίκη στον πόλεμο. Αντίθετα, μάλλον, θα αποδεικνύονταν επιζήμιες στη μάχη.²⁷¹

η ύπαρξις αυτής εις τον περί στρατολογίας Νόμον(...)», (Ακρόπολις, «Περί του στρατού μας», 17/4/1885)

²⁷¹ «(...)Δύο έτη απαιτούνται, λέγει ο στρατηγός δύο έτη αγώνων, ενεργειών, μεριμνών ίνα καταστή ο στρατός ημών αξιόμαχος. Βλέπετε, δεν πρόκειται ήδη περί δημιουργίας ηρώων, πρόκειται απλώς περί μορφώσεως στρατιωτών. Δεν πρόκειται περί άθλων και πολεμικών θριάμβων, πρόκειται περί ικανότητος προς μάχην. Και ημείς, οι τόσοι ασθενείς αριθμητικώς, οι μόνοι δια τινος εκτάκτου υπεροχής δυνάμενοι να ελπίζωμεν την αντιμετώπισιν πολλών και παντοίων εχθρών, καταδικαζόμεθα ήδη ν' ακούσωμεν την αιμωτικήν και καταστρεπτικήν απόφασιν, ότι εσμέν οι οικτρότεροι και υποδεέστεροι των πάντων. Όταν η απόφασις αύτη εδημοσιεύθη, όταν εγένετο γνωστόν εις την υπερφίαλον ημών κοινωνίαν, διερρήξαμεν τα ιμάτια ημών, εθέσαμεν τέφραν επί της κεφαλής ημών, ενδύθημεν τον τρίχινον της μετανοίας χιτώνα, εκαθήσαμεν επί τους ποταμούς ημών και εκλαύσαμεν; (...)Απελπισία! Οι Σέρβοι και οι Ρωμούνοι αποδεικνυνται ανώτεροι ημών. Πώς θα τολμήσωμεν ήδη να εγκαυχηθώμεν ότι θα πολεμήσωμεν κατ' αυτών, κατά των Βουλγάρων, κατά των Αυστριακών, κατά των Ρώσων, κατ' όλου του κόσμου; Η υπερηφάνεια ημών εκαλείτο μέχρι τούδε φιλοτιμία. Αλλ' από τούδε πρέπει ν' αποκαλήται αυθάδεια και θράσος. Εάν είμεθα μικροί απέναντι των μεγάλων, ασθενείς απέναντι των ισχυρών, τούτο ουδέν αίσχος είναι. (...) Ευρισκόμεθα εν εποχή καθ' ην δεν αρκεί η γενναιότης και ο ενθουσιασμός ίνα διακριθί τις εν πολέμω. Ημείς τηρούμεν ίσως εισέτι εν λανθανούση καταστάσει τας δύο ταύτας ιδιότητας, αίτινες εχαρακτήριζον μέχρις εσχάτων την φυλήν ημών. Αλλ' άνευ των μέσων της εξασκήσεως αυτών, άνευ της παιδαγωγίας εκείνης, ήτις είναι την σήμερον η βάση της πολεμικής ισχύος των εθνών, ουδέν αύται ωφελούσιν, αλλά μάλλον επιβλαβείς αποδεικνύονται(...)».

(Ακρόπολις, «Ο στρατός ημών», 7 Ιουνίου 1885)

Πέρα, όμως, από όσα αποκαλύπτονταν για την κατάσταση του στρατού στις πολιτικές αντιπαραθέσεις στη Βουλή αλλά και στις αναφορές του τύπου της εποχής, η πραγματικότητα ήταν ότι οι μεταρρυθμίσεις του Τρικούπη ήθελαν χρόνο να αποδώσουν, και ήταν εξαιρετικά δύσκολο αν όχι αδύνατο κάτι τέτοιο να είχε πραγματοποιηθεί όταν ξέσπασε η κρίση της ανατολικής Ρωμυλίας. Η εκπαίδευση του στρατού δεν θα μπορούσε να βελτιωθεί θεαματικά μέσα σε τρία μόλις χρόνια. Η αναδιοργάνωση των σχολών αξιωματικών και υπαξιωματικών ήταν πολύ πρόσφατη ώστε να φανούν απτά αποτελέσματα στο επίπεδο εκπαίδευσης των στελεχών του στρατού. Έτσι ικανά στελέχη, μορφωμένοι αξιωματικοί υπήρχαν μόνο στο πυροβολικό και στο μηχανικό. Ακόμα και η γαλλική αποστολή είχε αφιχθεί μόλις το Νοέμβριο του 1884 και κατά το ξέσπασμα της κρίσης δεν είχε καλά – καλά προλάβει να αποκτήσει ολοκληρωμένη εικόνα για το σύνολο του στρατιωτικού δυναμικού της χώρας.

Η λογική της πανστρατιάς που καθιερώθηκε μετά τα 1878 φάνηκε, στην περίπτωση της Ελλάδας, να διαθέτει στενά περιθώρια επιτυχίας. Κατ' αρχάς, δεν είχε αλλάξει καθόλου η νοοτροπία των πολιτών που προσπαθούσαν με κάθε τρόπο να τύχουν καλύτερης αντιμετώπισης στη θητεία τους, βοηθούμενοι από όλους τους δημόσιους παράγοντες, ακόμα και τους στρατιωτικούς που λογικά θα έπρεπε να ενδιαφέρονταν περισσότερο για τη αξιοκρατία στο στράτευμα. Ο Αντώνιος Μαυρομιχάλης, ως υπουργός των Στρατιωτικών, διαμαρτυρόταν στη Βουλή ότι πολλοί βουλευτές, αλλά και συνάδελφοί του στρατιωτικοί μετέβαιναν στο στρατολογικό γραφείο και ζητούσαν την ευνοϊκή μεταχείριση συμπολιτών τους. Διέταξε, δε, τον Διευθυντή του στρατολογικού γραφείου να λάβει τα κατάλληλα μέτρα. Παρά ταύτα, επειδή δεν υπήρξε αποτέλεσμα αναγκάστηκε να μεταβεί ο ίδιος στο στρατολογικό γραφείο για να επιβάλει την τάξη: «(...)χθες κατ' αίτησιν τριών συναδέλφων οίτινες μοι ανήγγειλαν τα λαμβάνοντα χώραν , απεφάσισα και μετέβην εις το στρατολογικόν γραφείον και εύρον βουλευτάς εύρον ιερείς , εύρον πολλούς και διαφόρους, βεβαίωσοι συμπολίται την προστασίαν θα ζητήσωσιν από εκεί όπου είναι η μεγαλειτέρα δύναμις, ήτοι από τους βουλευτάς(...)». Στον Μαυρομιχάλη απάντησε ο γηραιός βουλευτής Αιγιαλίας Ιωάννης Μεσσηνέζης τονίζοντας ότι καλώς δόθηκε εντολή να μην επιτρέπεται η είσοδος στους βουλευτές, αλλά η απαγόρευση αυτή θα έπρεπε να επεκταθεί και στους αξιωματικούς, διότι «(...)ο στρατός ημών δεν στρατεύεται μόνον αλλά και πολιτεύεται, δια τούτο και τα μεγαλύτερα αδικήματα εν τοις

στρατολογικούς συμβουλίους διενεργούνται υπό των κυρίων αξιωματικών(...)».²⁷²

Επιπρόσθετα, η χώρα δεν διέθετε τις υποδομές και τα πλεονάσματα προκειμένου να στηρίξει στρατιωτικούς μηχανισμούς μεγάλου μεγέθους. Το κόστος της κινητοποίησης περιόριζε τις προσπάθειες για στρατιωτική αποτελεσματικότητα. Ένας ογκώδης στρατός μπορούσε οριακά να εξασφαλίσει την ύπαρξή του. Η ίδια η δομή του στρατεύματος απείχε πολύ από το να θεωρούνταν σύγχρονη. Όλα αυτά τη στιγμή που οι σύγχρονες πολεμικές θεωρίες που είχαν καθιερωθεί μετά τους ναπολεόντειους πολέμους απαιτούσαν τη διάρθρωση των στρατιών σε αυτοτελείς μονάδες μεγέθους μεραρχίας κάτι που για την Ελλάδα προβλεπόταν μόνο στα χαρτιά. Στην πραγματικότητα είτε στις ασκήσεις στην ειρηνική περίοδο, είτε σε κινητοποιήσεις, ο στρατός αναπτυσσόταν σε τάγματα ή το πολύ σε συντάγματα. Από την άλλη πλευρά, οι αυξανόμενες δυνατότητες του πυροβολικού μεγάλωναν τις αποστάσεις εμπλοκής την ίδια στιγμή που τα σύγχρονα στρατιωτικά δόγματα απαιτούσαν τη συνδυασμένη δράση των όπλων, πεζικού, ιππικού, πυροβολικού και μηχανικού κατά τη μάχη. Παρά ταύτα, ο στρατηγικός ελιγμός παρέμενε άγνωστος ενώ ο συνδυασμός των όπλων πεζικού, ιππικού, πυροβολικού και μηχανικού ήταν πρακτικά αδύνατος, αφού ελάχιστη προετοιμασία και εκπαίδευση είχε πραγματοποιηθεί προς αυτήν την κατεύθυνση. Η προσαρμογή, τελικά, του ελληνικού στρατού στα νέα στρατιωτικά δεδομένα ήταν ελάχιστη. Έτσι η όλη εικόνα του παρέπεμπε περισσότερο στα στρατόπεδα των καπεταναίων του 1821, παρά στους σύγχρονους στρατούς της Ευρώπης. Η κατάσταση του, παρέμενε, σε γενικές γραμμές, ελάχιστα συμβατή με τα όσα ο σύγχρονος πόλεμος απαιτούσε. Ο δρόμος προς τη δυνατότητα ανάληψης οργανωμένων και άρτιων στρατιωτικών πρωτοβουλιών ήταν ακόμα «μακρύς και δύσβατος».²⁷³

²⁷² ΕΣΒ Ι'Α', Συνεδρίασις 39, 1/7/1885, σελ. 338

²⁷³ Γιώργος Μαργαρίτης, «Οι λυτρωτές των αλύτρωτων αδελφών: Πολιτικές, οικονομικές και ιδεολογικές παράμετροι της πολεμικής προετοιμασίας της χώρας (1881 – 1897)», ό.π., σελ. 111

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 3^ο

Η ΚΡΙΣΗ ΤΗΣ ΑΝΑΤΟΛΙΚΗΣ ΡΩΜΥΛΙΑΣ ΚΑΙ Ο ΣΤΡΑΤΟΣ

1. Η προσάρτηση από τη Βουλγαρία και η αντίδραση της Ελλάδας

Η κρίση της Ανατολικής Ρωμυλίας ξέσπασε το Σεπτέμβριο του 1885. Είχαν προηγηθεί οι εκλογές του Απριλίου του 1885 όπου ο Θεόδωρος Δηλιγιάννης, κύριος πολιτικός αντίπαλος του Τρικούπη μετά το θάνατο του Αλέξανδρου Κουμουνδούρου το Φεβρουάριο του 1883, επικράτησε και σχημάτισε κυβέρνηση με υπουργό των στρατιωτικών τον Αντώνιο Μαυρομιχάλη. Σε αυτόν, λοιπόν, έτυχε να διαχειριστεί την κρίση. Στις 6 Σεπτεμβρίου του 1885 η Ανατολική Ρωμυλία, αυτόνομη επαρχία σύμφωνα με τη συνθήκη του Βερολίνου, έδωσε τον διορισμένο από την Πύλη διοικητή της Γαβριήλ Κρέστοβιτς και κήρυξε την ένωσή της με τη Βουλγαρία υπό τον ηγεμόνα της τελευταίας Αλέξανδρο Μπάπτενμπεργκ. Η ισορροπία στα Βαλκάνια ανατρεπόταν σε βάρος των Ελλήνων και των Σέρβων, ενώ η Μακεδονία κινδύνευε να χαθεί για τους Έλληνες, υπέρ των Βούλγαρων. Ο Σουλτάνος Αβδούλ Χαμίτ αλλά και οι Μεγάλες Δυνάμεις, έδειχναν τη διάθεση να αντιδράσουν στην αλλαγή που επέφερε πραξικοπηματικά η Βουλγαρία στους όρους του Βερολίνου.

Οι εξελίξεις αυτές προκάλεσαν την αντίδραση της εφημερίδας «Ακρόπολις» που καυτηρίασε την έλλειψη επαρκούς στρατιωτικής προπαρασκευής και την άποψη ορισμένων ότι «(...)πρέπει ν' αφήσωμεν τα πάντα κατά μέρος, και την στρατιωτικήν αναδιοργάνωσιν και τας ναυτικές παρασκευάς και τα δημόσια έργα και ότι καλόν και προοδευτικόν, δια μόνον τον λόγον ότι συνέβη να επισκήψωσιν επί του τόπου μερικά έτη κακών εσοδειών(...)». Η εφημερίδα τόνισε ότι οι περίοδοι κακών σοδειών που επηρέαζαν τα οικονομικά του κράτους θα περνούσαν, αλλά αυτό που θα στιγμάτιζε τους Έλληνες θα ήταν «αι περί της ζωτικότητος αυτού διαδιδόμεναι αμφιβολίαι και ο ενσπειρόμενος εις πάντας φόβος και απελπισμός.». Με θλίψη παρακολουθούσε την έντονη στρατιωτική προετοιμασία των άλλων βαλκανικών κρατών παρά την κακή οικονομική τους κατάσταση: «(...)Η Ρουμανία μεθ' όλην την ανωτέρω περιγραφείσαν αθλιότητα της εξακολουθεί δαπανώσα υπέρ του στρατού τα αυτά όσα και πριν εδαπάνα, η Σερβία ολοέν αυξάνει τον προϋπολογισμόν των

στρατιωτικών(...)» Κατακριτέος ήταν, για την εφημερίδα, και ο εφησυχασμός που επιδείκνυαν οι Έλληνες: «(...)Έθνος το οποίον εννοεί να ζήση και εννοεί ν' αγωνισθεί ουδ' επί μίαν στιγμήν πρέπει να υποτρέφη σκιάν αμφιβολίας περί του εαυτού ζωτικότητος· Εξυπνήσατε! Εξυπνήσατε , εκφυλλισθέντα τέκνα μεγάλων πατέρων, εξυπνήσατε, ω γενεά των ζαχαροπλαστείων και των Φαλήρων...Αποτινάξατε την νάρκην(...)»²⁷⁴

Η αντίδραση της κυβέρνησης Δηλιγιάννη στα γεγονότα ήταν άμεση. Στις 13 Σεπτεμβρίου ανταποκρινόμενη σε λαϊκές κινητοποιήσεις κήρυξε επιστράτευση. Ο Δηλιγιάννης λίγους μήνες μετά, αφού τα γεγονότα είχαν λήξει και αφού είχε παραδώσει την εξουσία στον Τρικούπη, εξήγησε σε αγόρευσή του στη Βουλή τους λόγους που τον οδήγησαν στην απόφαση για επιστράτευση, με την αιτιολογία ότι η Ελλάδα και ο ελληνισμός είχαν βρεθεί μεταξύ δύο απειλών. Την πρώτη απειλή συνιστούσε η απόπειρα της ένωσης της Ανατολικής Ρωμυλίας με την Βουλγαρία, ενώ η δεύτερη, ήταν η απειλή που προκαλούσε, κατά την εξέλιξη των γεγονότων, το γόητρο που είχαν αποκτήσει τα βουλγαρικά όπλα, αλλά «(...)και η νοήμων ανδρία της ηγεμονίας εκείνης(...)». Σύμφωνα με τον Δηλιγιάννη εάν συντελούνταν η ένωση των δύο επαρχιών θα δημιουργούνταν ένα πολύ ισχυρό κράτος 3 και ½ και πλέον εκατομμυρίων κατοίκων, το οποίο «(...)έμελλε να διοικείται αυτοκρατορικώς και το οποίον έμελλε κατά συνέπειαν να ανατραφή στρατιωτικώς(...). Αυτό θα προκαλούσε, νομοτελειακά, έντονη διατάραξη, αν όχι πλήρη καταστροφή της ισορροπίας των λαών της Χερσονήσου του Αίμου, μεταξύ των οποίων κυρίαρχο ρόλο είχε, σύμφωνα πάντα με τον Γορτύνιο πολιτικό, ο ελληνικός. Επομένως «(...)το μέλλον του ελληνισμού διέτρεχε κίνδυνον(...)».²⁷⁵

Η «Ακρόπολις», εξέφρασε άμεσα την επιδοκιμασία της για την επιστράτευση την οποία ανέμενε με αγωνία «πάσα ελληνική καρδιά». Κατά την εφημερίδα, η λήψη από την κυβέρνηση των απαιτούμενων από τις περιστάσεις στρατιωτικών μέτρων προκαλούσε την ψυχική ανάταση όλου του ελληνικού πληθυσμού, είτε ήταν ελεύθερος, είτε υπόδουλος. Σε αυτό το πλαίσιο η εφημερίδα ανακοίνωνε με ιδιαίτερο ενθουσιασμό τις πρώτες ειδήσεις για την κινητοποίηση του στρατού: «(...)Διαταχθείσα ήδη άρχεται από τας σήμερον μερική του στρατού κινητοποιήσις. Πολλά τάγματα συγκεντρώνονται εν Θεσσαλία· δεκακισχίλιοι δε επί του παρόντος στρατιώται θα κατασκηνώσωσιν εν τοις ελληνοτουρκικοίς μεθορίοις(...)».²⁷⁶ Παρά την

²⁷⁴ Ακρόπολις, «Απελπισμός ή θάρρος», 14 Σεπτεμβρίου 1885

²⁷⁵ ΕΣΒ Ι'Β', Συνεδρίασις 17, 29/5/1886, σελ. 119

²⁷⁶ Ακρόπολις, «Πολεμικάί προπαρασκευαί», 14 Σεπτεμβρίου 1885

απόφαση για επιστράτευση πάντως, δεν θα έπρεπε, κατά την ίδια εφημερίδα, να αγνοηθούν τα σφάλματα του Δηλιγιάννη.²⁷⁷

Στη διάρκεια της επιστράτευσης τηρήθηκαν στις τάξεις του ενεργού στρατού οι υπηρετούντες πολίτες που ενέπιπταν στην εφεδρεία. Επίσης, κλήθηκαν στα όπλα οι έφεδροι των σειρών 1880, 1881 και 1882 αλλά και όσοι από αυτούς που υπηρετούσαν ή κλήθηκαν να υπηρετήσουν είχαν πάρει απαλλαγή ή αναβολή κατάταξης. Οι επιστρατευμένοι έπρεπε να παρουσιαστούν στις πλησιέστερες αρχές της χωροφυλακής του τόπου διαμονής τους. Οι έφεδροι δεν θα σχημάτιζαν νέα τάγματα αλλά θα συμπλήρωναν τα κενά των συγκεντρωμένων ταγμάτων στη Θεσσαλία. Παράλληλα με την κήρυξη της επιστράτευσης ξεκίνησε η προώθηση στρατιωτικών μονάδων στη Θεσσαλία. Δύο ιππαρχίες²⁷⁸ του ιππικού από την Αθήνα και από το Άργος μετέβηκαν στη Λάρισα και τον Τύρναβο. Προωθήθηκαν στη μεθόριο το 7^ο ευζωνικό τάγμα από το Καρπενήσι και το 6^ο ευζωνικό τάγμα από την Καλαμάτα καθώς και μία μοίρα πυροβολικού από την Αθήνα. Στη μεθόριο προωθήθηκαν, επίσης, τέσσερα τάγματα πεζικού από τη Λευκάδα, την Πάτρα, την Κόρινθο, την Χαλκίδα και ένα τάγμα μηχανικού από την Αθήνα.²⁷⁹ Το Μάρτιο του 1886 κλήθηκαν δύο ακόμη σειρές εφέδρων του 1879 και 1878, που η απόλυσή τους έγινε τμηματικά. Η ολική δύναμη του στρατού με την επιστράτευση έφθασε τους 81220 αξιωματικούς και οπλίτες.²⁸⁰ Ο στρατός που βρίσκονταν στα σύνορα για να αντιμετωπίσει άμεσα την Οθωμανική αυτοκρατορία ήταν περίπου 35.000 άνδρες. Ήταν, δε, χωρισμένος σε δύο σώματα, το πρώτο με έδρα την Λάρισα υπό τις οδηγίες του αντιστράτηγου Σαπουντζάκη και το δεύτερο με έδρα τα Τρίκαλα υπό τις οδηγίες αρχικά του αντιστράτηγου Πετμεζά και αργότερα του Συνταγματάρχη Ζυμβρακάκη

²⁷⁷ «(...)Ίσως θα ανέμενόν τινές, ακούοντες ότι η κυβέρνησις επί τέλους ήρχισε να κινήται, ότι συγκαλεί ηλικίας τινάς εφέδρων, ότι παρασκευάζεται,...ότι επιτηρεί αγρύπνως τα συμφέροντα και ελπίζει την έκβασιν αυτών αισίαν(...) Όχι, λοιπόν, ακριβώς διότι ευρισκόμεθα απέναντι του φοβερού διλήμματος, όπερ λογικώς και γεωγραφικώς τίθεται ενώπιον ημών «του είναι ή μη είναι» ακριβώς διότι απειλούμεθα να καταστραφώμεν εμπορικώς, γεωργικώς, ναυτικώς, μεταβαλλομένων της Μεσογείου και του Ευξείνου και του Δουνάβεως και του Αιγαίου εις λίμνας ρωσσικάς, ακριβώς διότι πρόκειται ν' αποκαλυφθώμεν η αχρειεστέρα και ανανδρωτέρα φυλή του κόσμου και ότι ο πανελλήνιος ηρωισμός...δεν ήσαν παρά ωραίοι μύθοι...επειδή ευρέθη αυτός να μας κυβερνά δεν οφείλομεν να τον ανεχθώμεν, αλλά ούτε και να τον υποστηρίξομεν και να τον σεβασθώμεν(...)Δεν είναι αυτός όστις δια του ατίμου συνθήματος κάτω οι φόροι εξήτησε ν' αφοπλίση το έθνος;». (Ακρόπολις, «Όχι», 15 Σεπτεμβρίου 1885)

²⁷⁸ Οι ιππαρχίες ήταν σώματα ιππικού με μέγεθος τάγματος

²⁷⁹ Ακρόπολις, «Πολεμικά προπαρασκευαί», ό.π.

²⁸⁰ Ιστορία της οργάνωσης του ελληνικού στρατού 1821-1954, ό.π., σελ. 193

Από την πλευρά των Δυνάμεων, η Αγγλία και η Αυστρία πίεζαν την Ελλάδα να αποφύγει οποιαδήποτε ανάμειξη στην υπόθεση, ενώ Ρωσία και Γαλλία τηρούσαν πιο φιλική στάση. Τον Οκτώβριο ο βασιλιάς Γεώργιος κατά την επιστροφή του από το εξωτερικό δήλωσε στο λαό ότι «Όντως αι περιστάσεις είναι σοβαραί και η Ελλάς οφείλει να σκεφθή με σοβαρότητα και θάρρος. Ενδεχόμενον είναι να χρειασθώσι θυσίαι πολλάί, αλλά η εγνωσμένη φιλοπατρία και αυταπάρνησις του ελληνικού λαού μοι εγγυώνται εκ των προτέρων ότι ούτος θέλει υποστή ταύτας προθύμως».²⁸¹ Παράλληλα, όμως, έκανε γνωστή την αντίθεσή του σε μια στρατιωτική επέμβαση. Η κυβέρνηση Δηλιγιάννη, από την πλευρά της, πίστευε ότι με την απειλητική στάση την οποία ανέλαβε και με τις διπλωματικές ενέργειες που προέβη θα επιτύγχανε την προσάρτηση της γραμμής του Βερολίνου δηλαδή την κοιλάδα του Θυάμιδας. Ο Δηλιγιάννης δεν σκόπευε βέβαια να κηρύξει τον πόλεμο κατά της Τουρκίας, γιατί ισχυρός τουρκικός στρατός είχε ήδη αντιπαραταχθεί στα τουρκικά σύνορα και η Ελλάδα θα βρισκόταν απομονωμένη σε έναν άνισο πόλεμο. Η ευμενής στάση, όμως, της Γαλλίας και της Ρωσίας, αν και στερούνταν πρακτικής αξίας, τον ενίσχυαν στη συνέχιση της πολιτικής των απειλών.

Η διαφαινόμενη ατολμία της κυβέρνησης Δηλιγιάννη, για ανάληψη επιθετικών πρωτοβουλιών αρχίζει να προκαλεί την αντίδραση της εφημερίδας «Ακρόπολις»: «(...)Ο ενθουσιασμός του λαού επιτείνεται και καθίσταται οσημέραι επιβλητικώτερος, αλλ' έμεινεν ακόμη εντός των ορίων του λαού εντός του αγίου κύκλου των πολλών. Οι ολίγοι ακόμα δεν μετέσχον αυτού ενεργώς. Τι κάμνουσιν οι εκπροσωπούντες το φρόνημα του λαού; Ουδέν άλλο πλην των προσφωνήσεων δι' ολίγων λέξεων από των παραθύρων ή των εξωστών(...)». Παράλληλα εκφράζεται προβληματισμός, από την εφημερίδα και για το αν επαρκούν τα στελέχη του στρατού που «ελέγχονται ανεπαρκή και δια το ποσόν των ανδρών των πέντε μόνον κληθισών ηλικιών». Από την κριτική της εφημερίδας δεν ξέφυγαν ούτε οι στρατιωτικοί βουλευτές που παρά το γεγονός ότι πολλές εφημερίδες δημοσίευσαν την είδηση ότι παραιτήθηκαν για να ενταχθούν στο στρατό, στην πραγματικότητα παρέμειναν στις θέσεις τους και διέδιδαν ότι θα παραιτούνταν αν γινόταν πόλεμος: «φευ»...αν γείνη πόλεμος! Λοιπόν είναι εν αμφιβολία το ζήτημα και εν αμφιβολία δεν έκριναν καλό να παραιτηθώσιν ακόμη; (...) Εντούτοις οι πλείστοι των εν τη βουλή στρατιωτικών όλοι είναι εκ των αρίστων αξιωματικών μας, και ο στρατός έχει ανάγκην αξιωματικών και οι συμπολίται οι εκλογείς όλων είναι εν τω στρατώ σήμερον... Και αν δεν πρόκειται περί

²⁸¹ Επαμ. Μάλαινος, ό.π., σελ. 162

πολέμου αλλά περί οριστικής προς πόλεμον αποφάσεως, μεθ' όσας θυσίας υπομένει το έθνος και το κράτος δια να κυρωθεί η απόφασις αύτη έπρεπε να μένωσιν ακόμη βουλευτές ». Κατά την εφημερίδα, οι στρατιωτικοί βουλευτές θα έπρεπε να ενταχθούν άμεσα στο στρατό.²⁸² Την ίδια χρονική περίοδο το φιλοπόλεμο αίσθημα του λαού, παρασυρόμενου σε μάταιες, όπως αποδείχθηκαν, ελπίδες, είχε φθάσει στο κατακόρυφο. Ταραχώδεις διαδηλώσεις διεξάγονταν στην Αθήνα και την επαρχία, τις οποίες η κυβέρνηση ανεχόταν. Τρεις μάλιστα υπουργοί της κυβέρνησης, οι Ροβέρτος Ρώμας, Αντώνιος Ζυγομαλάς και Πίνδαρος Αντωνόπουλος τάχθηκαν υπέρ της άμεσης δράσης και της κατάληψης της Ηπείρου και της εξέγερσης επαναστατικού κινήματος στην Κρήτη, παραιτήθηκαν μάλιστα τον Οκτώβριο όταν η άποψή τους δεν έγινε αποδεκτή.

Όσο, μάλιστα, η κυβέρνηση Δηλιγιάννη δεν αναλάμβανε πολεμική δράση, η ρητορική της εφημερίδας «Ακρόπολις», άρχισε να ταλαντεύεται ανάμεσα στον έντονο ενθουσιασμό που προκαλούσε η προοπτική του πολέμου²⁸³, αλλά και στον αντίστοιχα έντονο προβληματισμό για τις πραγματικές προθέσεις της κυβέρνησης.²⁸⁴ Η εφημερίδα, βέβαια σε κάθε

²⁸² *Ακρόπολις*, «Ακόμη; », 11 Οκτωβρίου 1885

²⁸³ «(...)Τούπε ο Θεός, θα γένη! Η Ελλάς αναλαμβάνει να δείξη και πάλιν εις τον κόσμον ότι εγεννήθη δια να στεφανώση τας συνήθως ξηράς και στεγνάς και κάπου κάπου ρυπαράς σελίδας της παγκοσμίου ιστορίας με τα πολυτιμότερα άνθη φαιδρών οάσεων, τας οποίας αυτός εννοεί να δημιουργεί με το αίμα του, με τον ιδρώτα του, με τα κόκκαλά του(...)». (*Ακρόπολις*, «Θα το ματώσουμε », 14 Οκτωβρίου 1885). « (...) Ευτυχώς κατωρθώθη να γενικευθή και να αποκρυσταλλωθή όχι μόνον κατά την στιγμήν του οξυτάτου ενθουσιασμού, αλλά και ήδη εν τη περιόδω της ψυχράς σκέψεως και σταθμίσεως των πραγμάτων η ιδέα ότι η ελληνική φυλή οφείλει να πολεμήση ούτως ή άλλως, όχι μόνο χάριν της υπάρξεως αυτής αλλά και προ πάντων χάριν της τιμής και της υπολήψεως της οσημέρια εκλειπούσης εν τη συνειδήσει και ημών αυτών και των Ευρωπαίων(...) Η ιδέα του πολέμου αόριστος πρότερον ευσυστηματοποιήθη πλέον νυν εις τον νουν απάντων των Ελλήνων(...)». (*Ακρόπολις*, «Ανάγκη ενεργείας», 6 Νοεμβρίου 1885)

²⁸⁴ «(...) Που ευρισκόμεθα; Τι μέχρι τούδε επετελέσαμεν; Που είναι η συγκέντρωσις του στρατού ημών; Που είναι ο υπέρτατος αρχηγός αυτού; Που είναι τα έργα άπια υπέρ της τιμής, της αξιοπρεπείας και της υπάρξεως του έθνους δύναται να επιδείξη η κυβέρνησις ημών και μετά την παρέλευσιν των τελευταίων αγωνιωδών και φοβερών πέντε εβδομάδων, αίτινες ισοδυναμούσι προς πέντε ολοκλήρους αιώνας;(...)». (*Ακρόπολις*, «Ο κεραυνός », 14 Οκτωβρίου 1885). «Τι γνωρίζει; (ο Δηλιγιάννης) Άγνωστον. Τι σκέπτεται; μυστήριο. Τι πράττει; Αίνιγμα. Τι θα πράξη ύστερον; Θα λάβη ίσως το χαρτοφυλάκιόν του υπό μάλης και θα μεταβή εις κανέν νέον συνέδριον του Βερολίνου;(...) Υπό άποψιν λοιπόν καθαρώς στρατιωτικήν κατά την άνοιξιν θα είμεθα απολύτως υποδεέστεροι απέναντι του εχθρού, υπό άποψιν οικονομικήν τα βάρη ενταύθα και αι καταστροφαι εν ταις ομόροις δούλαις επαρχίαις θα ήναι φοβεραί καθ' όλον τον χειμώνα(...) Θα ήναι σωτήριο δια τον ελληνισμόν εάν ότι τάχιστα από τούδε ριφθή εις τον καπνόν και τας φλόγας του πολέμου και σώση τουλάχιστον την τιμήν του(...)». (*Ακρόπολις*, «Ανάγκη ενεργείας», 6 Νοεμβρίου 1885). «(...) Εκ των γενομένων τουλάχιστον ετοιμασιών δεν δυνάμεθα να βεβαιώσωμεν εν συνειδήσει ούτε ότι θα πολεμήσωμεν, ούτε δεν θα πολεμήσωμεν. Γίνονται προπαρασκευαί στρατιωτικά, αλλά δεν γίνονται ετοιμασίαι δι' επικείμενον πόλεμον, ουδέ καν ελέγχουσιν ότι έχομεν αμετάθετον απόφασιν να πολεμήσωμεν(...) Δυσπιστώμεν και ερωτώμεν αν θα πολεμήσωμεν. Δεν είμεθα τυφλοί προς τα γινόμενα, αλλ' ό,τι γίνεται δεν είναι ό,τι έπρεπε να γίνη και αναγκαίως αγόμεθα

ευκαιρία δήλωνε την προσήλωσή της στην ιδέα της πολεμικής αναμέτρησης: «(...)Το έθνος έδωκε την υπόθεση· είπε: πόλεμος(...)» Παράλληλα, όμως, επισήμαινε την ευθύνη που είχαν τα στελέχη του στρατού, ιδιαίτερα οι αξιωματικοί για την επιτυχή έκβαση των επιχειρήσεων «(...)το δράμα θα το κατασκευάσουν οι κύριοι στρατιωτικοί. Δεν λέγομεν :στρατιώται· διότι περί αυτών ουδεμία υπάρχει αμφιβολία ότι εάν διοικηθώσι καλώς θα πράξωσι το καθήκον των. Οι πλείστοι εισίν άνδρες σκληραγωγημένοι· θα υποστώσι φαιδρώς όλας τας κακουχίας του πολέμου· ουδείς δε θ' αποδειλιάση, αρκεί να διατηρήσωσι την αταραξίαν των ακεραίαν οι διοικούντες, ανώτεροι και κατώτεροι(...)».²⁸⁵

Προβληματισμό προκαλεί στην εφημερίδα «Ακρόπολις» η κατάσταση του στρατού λόγω της αδράνειας του υπουργείου στρατιωτικών. Συνεργάτης της εφημερίδας ανέφερε ότι στο τάγμα της Χαλκίδας από τους 3800 στρατιώτες που το αποτελούσαν, οι δύο χιλιάδες δεν είχαν στολή, ενώ παρουσιαζόταν έλλειψη τόσο σε αξιωματικούς, όσο και σε υπαξιωματικούς.²⁸⁶ Αλλά και στη Θεσσαλία και την Ήπειρο τα πράγματα δεν ήταν πολύ καλύτερα: «(...)Ο στρατός μας υποφέρει(...)Εν Ηπείρω και Θεσσαλία η κατάσταση αυτού είναι λυπηρά(...)». Παρουσιαζόταν μια κακή εικόνα τόσο στην υλική υποδομή όσο και στην εικόνα των στρατιωτών που είχαν σα μόνο εφόδιο τον ενθουσιασμό, όντας ανέτοιμοι εξαιτίας της έλλειψης διοικητικής προετοιμασίας. Τα τρία τέταρτα των επίστρατων και εφέδρων στη Θεσσαλία δεν είχαν εφόδια με αποτέλεσμα να ταλαιπωρούνταν από το κρύο και την υγρασία. Όλα αυτά, όπως ήταν φυσικό προκαλούσαν απογοήτευση. Αλλά και στην Αθήνα οι συνθήκες στρατωνισμού στο στρατόπεδο του Ρουφ ήταν άθλιες. Ο χώρος, επίσης, στο νοσοκομείο της Αθήνας επαρκούσε μόνο για τους βαριά πάσχοντες με αποτέλεσμα οι υπόλοιποι άρρωστοι να παραμένουν μαζί με τους υγιείς στο Ρουφ. Απαιτούνταν άμεσα μέτρα και πυρετώδη προετοιμασία για να ενδυθούν όλοι οι άνδρες, ενώ, παράλληλα έπρεπε να ενοικιασθούν ή να δημευτούν τα απαραίτητα κτίρια.²⁸⁷ Κατά την εφημερίδα, η κυβέρνηση έπρεπε σύντομα να αποφασίσει αν θα προχωρούσε σε εκτέλεση

να πιστεύσωμεν ότι η κυβέρνησις ημών ή δεν αποφάσισεν έτι αμετακλήτως να πολεμήση και θα ευρεθώμεν αίφνης ανέτοιμοι ή ετοιμάζεται επί τη προσδοκία αντιπερισπασμών, και αν τούτο δεν γίνη θα ευρεθώμεν ανίσχυροι ή υποτιμά τον εχθρόν το οποίο ισοδυναμεί προς βέβαιαν αποτυχίαν(...)». (*Ακρόπολις*, «Θα πολεμήσωμεν;», 13 Νοεμβρίου 1885).

²⁸⁵ *Ακρόπολις*, « Προσοχή», 25 Οκτωβρίου 1885

²⁸⁶ *Ακρόπολις*, «Αι ελλείψεις», 29 Οκτωβρίου 1885

²⁸⁷ *Ακρόπολις*, «Ο στρατός μας», 2 Νοεμβρίου 1885

πολεμικών επιχειρήσεων γιατί η υπάρχουσα κατάσταση ήταν ιδιαίτερα επιζήμια για τον στρατό.²⁸⁸

Η υποψία, που με την πάροδο του χρόνου δημιουργήθηκε στην ίδια εφημερίδα, ότι ο Δηλιγιάννης δεν σκόπευε να προβεί σε εκδήλωση επιθετικής ενέργειας, προκάλεσε την έντονη αντίδραση της. Έτσι, καυτηρίασε το γεγονός της χαλάρωσης της αρχικής ορμητικής αντίδρασης της ελληνικής πολιτείας. Παρά ταύτα διαπίστωνε ότι καταβαλλόταν προσπάθεια για την κάλυψη των ελλείψεων που παρουσιάσθηκαν στην αρχή της επιστράτευσης και τόνιζε το πνεύμα αλληλεγγύης μεταξύ του στρατού και της κοινωνίας.²⁸⁹ Η εφημερίδα εξέφρασε, επίσης, τον προβληματισμό της για το ποιος θα ήταν ο κατάλληλος χρόνος έναρξης των πολεμικών επιχειρήσεων. Η κήρυξη από τη Σερβία του πολέμου κατά της Βουλγαρίας δημιουργούσε, σύμφωνα με την εφημερίδα, νέα δεδομένα στην περιοχή που καθιστούσαν επιβεβλημένη την άμεση έναρξη των πολεμικών επιχειρήσεων. Η αναβολή έτσι της έναρξης του πολέμου για την άνοιξη ήταν εντελώς λανθασμένη, δεδομένου ότι, συν τοις άλλοις, γιατί θα επιβάρυνε υπερβολικά τον κρατικό προϋπολογισμό.²⁹⁰

²⁸⁸ « Ο στρατός ημών, και εκ της καταστάσεως εις την οποίαν ευρίσκεται, και εκ του αριθμού αυτού πρέπει να ελκύσει ολόκληρον την προσοχήν της κυβερνήσεως. Εάν προ δύο μηνών επεβάλλετο εις την Κυβέρνησιν να λάβη οριστικήν απόφασιν υπέρ διασώσεως ελληνικών επαρχιών, σήμερον επιβάλλεται εις αυτήν να λάβη τελειωτικήν απόφασιν περί της υπάρξεως αυτού του κράτους. Πρέπει να καθαρισθή η θέσις μας! Είμεθα εν επιστρατεύσει έχομεν εβδομήκοντα χιλιάδας ανδρών εις τα όπλα και στρατόν έτοιμον προς ενέργειαν δεν έχομεν... Έχομεν εβδομήκοντα χιλιάδας ανδρών, γυμνών έτι κατά το ήμισυ, τάγματα άνευ υπαξιωματικών, και καθόλου στρατόν άνευ επιτελείου ακόμη και άνευ ανωτέρων διοικήσεων. Εάν αποφασίσωμεν τον πόλεμον πρέπει να ετοιμασθώμεν μετά δέους και θάρρους... Αλλ' ας αποφασίσωμεν ταχέως. Η ειρήνη ή πόλεμος. Διότι ο εν ειρήνη πόλεμος είναι ο δεινότερος των πολέμων, άγων εις επονειδιστον καταστροφήν, και εις το στάδιον τούτο εισήλθομεν ήδη...». (Ακρόπολις, « Η θέσις μας», 7 Νοεμβρίου 1885)

²⁸⁹ « (...) Η απατώμεθα ή νομίζομεν ότι διερχόμεθα περίοδον τινά αντιδράσεως, ως εκείνην η υφίσταται ο ασκούμενος ορμητικώς και είτα βλέπων τας δυνάμεις του χαλαρουμένας. Τι επάθομεν; Τι μας συνέβη δια να γίνωμεν άξιοι του σαρκασμού της «Εφημερίδος της Πετρουπόλεως» ότι οι Έλληνες άρχισαν να ήρχωνται στα μυαλά των; (...) Και μεθ' όλας τας ελλείψεις και μεθ' όλην την απρονοησίαν του κ. υπουργού των Στρατιωτικών, η στρατιωτική σύνταξις ήρξατο προχωρούσα και παραγγελίαι πολλάι εγένοντο, βαθμηδόν τα διάφορα είδη φθάνουν εντός ολίγου ο στρατός θα είναι ενδεδυσμένος, όπλα θα έχωμεν περισσειαν (...) Ναυτικώς παρασκευαζόμεθα μετά της δραστηριότητος ήν ουδείς διαμφισβητεί εις τον κ. Μπούμπουλην ειδικόν εις το υπουργημά του. Η Ελλάς μετά ένα ή δύο μήνας υπό την άποψιν των τορπιλλοβόλων, θα είναι ίσως πολεμική ναυτική δύναμη δευτέρας τάξεως (...) Όταν βεβαιωθή ο κόσμος ότι η Ελλάς αναλαμβάνει πόλεμον δεινόν, θα ενθουσιαστεί (...) Η περίοδος του πρώτου ενθουσιασμού παρήλθεν, τώρα άρχεται η της εργασίας... Ο στρατός εμπνέει θάρρος, και εις τον στρατόν πάλιν η κοινωνία εμπνέει καρδιά. Αυτή η αλληλεγγύη είναι όρος απαραίτητος του αγώνος, της νίκης (...) Θα καταντήσωμεν όλοι λαός από παιδαρέλια, θα στιγματισθώμεν ως άνανδροι άνάνδρω, εάν και εις την περίστασιν αυτήν εξαντλήσωμεν την ελεεινήν ψυχή μας εις τα προκαταρκτικά και όταν επιστή η ώρα της ενεργείας ευρεθώμεν χωρίς ψυχή (...)». (Ακρόπολις, «Απόφασις», 3 Νοεμβρίου 1885)

²⁹⁰ « (...) Το καθ' ημάς δεν διστάζομεν να αποφανθώμεν υπέρ της αμέσου ενεργείας δια πολλούς και ποικίλους λόγους στρατιωτικούς και πολιτικούς. Εάν η κυβέρνησις, νομίζη ότι την άνοιξιν θα είμεθα κάλλιον παρεσκευασμένοι στρατιωτικώς, σφάλλει οικτρώς, άπασαι δε αι

Η κήρυξη του πολέμου στη Βουλγαρία από τη Σερβία, έδωσε νέα ώθηση στην, υπέρ του πολέμου, ρητορική της εφημερίδας «Ακρόπολις»: «(...) Εντός της ελληνικής Βουλής ευρίσκονται ακόμη μερικά πατριωτικά καρδιά, αγναί και ευγενείς ευρίσκονται ακόμη άνδρες, των οποίων η ψυχή δεν είναι μολυσμένη από το δυσώδες αέριον του ρουσφετιού και της ιδιοτέλειας και αι χείρες δεν είναι λερωμένοι από τα χρήματα του δημοσίου, από τούτων αναμένομεν να υψώσουν δυνατά την φωνήν και να κραυγάσουν ότι δεν χρειάζονται πλέον αναβολαί(...).»²⁹¹ Η εφημερίδα καλούσε όλους τους παράγοντες της πολιτικής εξουσίας τον Βασιλιά, την κυβέρνηση και τη Βουλή να κατανοήσουν τη δύσκολη θέση της Ελλάδας που «(...)ίσταται επί ξυρού ακμής(...).» και να πράξουν άμεσα το σωστό, καθόσον «(...)πολεμικάί παρασκευαί χωρίς πόλεμον και χωρίς επιτυχίαν εκείνου όπερ θα εδιώκομεν δια του πολέμου είναι τι πρωτοφανές εις τον κόσμον και εις την λογικήν. Ή τώρα ή ποτέ(...).»²⁹² Παράλληλα, η εφημερίδα καλούσε τους αλύτρωτους Έλληνες στην Ήπειρο και τη Μακεδονία να συγκροτήσουν εθελοντικά σώματα στα πρότυπα του 1821 και να συνδράμουν τις πολεμικές ενέργειες του ελληνικού στρατού.²⁹³ Σε αυτό το πλαίσιο, η αναφορά του ανταποκριτή της εφημερίδας από τα σύνορα που, παρακολουθώντας την έλλειψη πολεμικής ετοιμότητας του στρατού, εξέφρασε την αμφιβολία του για το αν η ελληνική πολιτεία ήθελε πραγματικά τον πόλεμο αμφισβητείται με έντονο τρόπο: «(...)Το ότι η “κυβέρνησις ουδόλως σκοπεί να προβή εις πόλεμον” είναι ένας λόγος, διότι τα πράγματα λέγουν ότι η Κυβέρνησις ακριβώς εργάζεται δια πόλεμον. Προς τούτο δαπανά εις παρασκευάς και εις τροφοδοσίαν ήμισυ εκατομμυρίων καθημερινώς δεν είναι τούτο αρκούσα απόδειξις εναντίον του αξιώματος του ημέτερου ανταποκριτή; Ημείς τουλάχιστον υπολαμβάνομεν ως λίαν τολμηράν την ρήσιν του κατ’ ουδένα δε τρόπον επιτρέπομεν εις εαυτούς

πολεμικάί αυτής παρασκευαί θα χρησιμεύσωσι δια την στρατιωτικήν εν πομπή κηδείαν του έθνους. Η διαχείμασις 40- 50 χιλιάδων στρατιωτών εν Θεσσαλία, 80 δε χιλιάδων ομού καθ’ όλον το κράτος θα στοιχίση φοβερά εις τον τόπον(...).» (Ακρόπολις, «Ανάγκη ενεργείας», 6 Νοεμβρίου 1885)

²⁹¹ Ακρόπολις, «Κάτω η αναβολή», 9 Νοεμβρίου 1885

²⁹² Ακρόπολις, «Ας αρχίση», 10 Νοεμβρίου 1885

²⁹³ «(...)Είναι απολύτως ανάγκην να εξακολουθήσωμεν και συμπληρώσωμεν τον αγώνα του 1821 και να υψώσωμεν πάλιν το γόητρο του ελληνισμού(...)Δέον να εξεγερθή σύμπασα η ελληνική φυλή ανά πάσαν την ανατολήν κατά του εχθρού ημών. Πρέπει από του ενός άκρου των ελληνικών χωρών μέχρι του άλλου, ευθύς άμα τη εισόδω του ελληνικού στρατού εις την Ήπειρον και την Μακεδονίαν, να εξεγερθεί ως εις άνθρωπος. Η κυβέρνησις από τούδε πρέπει να προετοιμάσει πανταχού την γενικήν ταύτην εξέγερσιν. Σώματα ριψοκίνδυνων εθελοντών εκ των μερών εκείνων καταγομένων παρασκευασμένα εγκαίρως(...) όταν εκραγή ο πόλεμος και εισέλθη ο ελληνικός στρατός εις την εχθρικήν χώραν δύνανται να ανάψωσι πανταχού της Τουρκίας πυρκαϊάν(...) Γνωρίζομεν, ότι τα άτακτα στίφη δεν δύνανται να κατανικήσωσι τακτικούς στρατούς(...)Αλλά τα τοιαύτα σώματα των ανταρτών δύνανται να ενοχλώσιν αποτελεσματικώς τον εχθρόν και να δυσχεραίνωσι την κατά του ημετέρου στρατού ενέργειαν(...).» (Ακρόπολις, «Ανάγκη να εγερθή άπασα η ελληνική φυλή», 16 Νοεμβρίου 1885).

την πίστιν εις τοιαύτην απόφασιν. Εάν έλεγεν ότι δεν παρασκευάζεται δεόντως, ότι δεν παρασκευάζεται δραστηρίως, ότι δεν παρασκευάζεται υπερανθρώπως ως ώφειλε τούτο να πράξη περί τούτου ουδεμίαν θα είχομεν αμφιβολίαν, και ως προς τούτο εσμέν σύμφωνοι τη πλευρά εκείνη της συμπολιτεύσεως, ήτις εζήτησεν εν μυστική συνεδριάσει να ζητήσει λόγον περί όλων τούτων παρά της κυβερνήσεως(...)»²⁹⁴

Η τελική συνειδητοποίηση από την «Ακρόπολις» ότι η κυβέρνηση δεν είχε τελικά καμιά πρόθεση να κηρύξει τον πόλεμο στην Τουρκία, την οδηγεί στο να απαιτήσει από τον Δηλιγιάννη να ξεκαθαρίσει το ζήτημα.²⁹⁵ Την ίδια στιγμή η εφημερίδα εξέφρασε την απογοήτευση που δημιουργούσε η τροπή των γεγονότων: «(...)Ατυχές έθνος! όταν προ μηνός εβλέπομεν την εύρωστην νεότητα διερχόμενην κατά χιλιάδας εξ Αθηνών πλήρη ενθουσιασμού... ησθανόμεθα πόνο αναλογιζόμενοι τι ηδυνάμεθα να πράξωμεν με τοιούτον λαόν γεννημένον δια τα άρματα και την δόξαν, και υποπτεύοντες ότι όλοι αυτοί οι γενναίοι νέοι ήσαν καταδικασμένοι να επανέλθωσι μετά τινάς μήνας εις τα χωριά των μαραμένοι και απογοητευμένοι(...)». Με τη στάση, δε, που επιδείκνυε η κυβέρνηση του Δηλιγιάννη που «ουδέ θέλει, ουδέ δύναται να κάμη τίποτε» δεν έμενε τίποτε άλλο στους Έλληνες παρά να «καταπίωμεν το αίσχος μας». Από τη στιγμή, μάλιστα, που είχε παρέλθει ο κατάλληλος καιρός για εκδήλωση πολεμικής ενέργειας, το καλύτερο που θα μπορούσε να κάνει η κυβέρνηση ήταν, πάντα κατά την εφημερίδα, να λήξει την επιστράτευση ώστε τουλάχιστον να σωθεί η Ελλάδα από την οικονομική καταστροφή και τη χρεωκοπία.²⁹⁶

2. Ο νέος οργανισμός του στρατού

Παράλληλα, παρά τη διαφαινόμενη βούληση της να μην προχωρήσει σε πόλεμο, η κυβέρνηση Δηλιγιάννη το Δεκέμβριο τροποποίησε τον οργανισμό του στρατού, με τη σύμφωνη γνώμη της γαλλικής αποστολής και του αρχηγού της Βοσσέρ. Ο υπουργός των στρατιωτικών Αντώνιος Μαυρομιχάλης,

²⁹⁴ Ακρόπολις, «Αι παρασκευές μας!», 18 Νοεμβρίου 1885

²⁹⁵ «(...)το έθνος θέλει τον πόλεμον, διότι συναισθάνεται ότι κινδυνεύει το μέλλον του, η υπαρξίς του. Την ασφαλή δε κρίσιν του κατέδειξεν απαιτήσαν έγκαιρον ενέργειαν κατά την εύκαιρον στιγμήν. Το έθνος εξακολουθεί να θέλη και σήμεραν έτι τον πόλεμον δια τον αυτόν λόγον, αλλ' ουχ ήπτον θέλει τον πόλεμον και διότι αισχύνεται δια τας επανειλημμένας επιδείξεις, διατί απέκαμε στρατευόμενον, διότι αηδίασε να χύνη δάκρυα εξ ενθουσιασμού και εκ συγκινήσεως συνοδεύον τα αιωνίως απερχόμενα συντάγματα και τάγματα εις τα σύνορα...Αι ετοιμασίαι ημών είναι ετοιμασίαι διά πόλεμον; Αδιστάκτως λέγομεν, όχι(...)Φρονεί η κυβέρνησις ότι είναι ταύτα δυνατά; Ας σπεύση, το έθνος την ακολουθεί. Εάν όμως τα βλέπη αδύνατα, ας ησυχάση, ας μη ωθή τα πράγματα έως το σημείον καθ' ό θα αναγκασθή να υποχωρήσει λόγω αδυναμίας και στρατιωτικής και οικονομικής, ή να το ματώση δια τα μάτια.». (Ακρόπολις, «Θα πολεμήσωμεν Β;», 14 Νοεμβρίου 1885)

²⁹⁶ Ακρόπολις, «Θα πολεμήσωμεν Δ;», 19 Νοεμβρίου 1885

μάλιστα, κατά την εισαγωγή του αντίστοιχου νομοσχεδίου για συζήτηση στη Βουλή, ανέφερε ότι ο οργανισμός βασιζόταν σε εισηγήσεις του στρατηγού Βοσσέρ.²⁹⁷ Στην τροποποίηση αυτή ελήφθησαν υπόψη τα προβλήματα και οι ανεπάρκειες στην οργάνωση του στρατού που αναδείχθηκαν κατά τη διάρκεια της επιστράτευσης. Βασική διαφορά από τους προηγούμενους οργανισμούς του 1882 και του 1884 των κυβερνήσεων Τρικούπη, ήταν η συγκρότηση του στρατού σε συντάγματα, όπως άλλωστε υποστήριζε ανέκαθεν ο Μαυρομιχάλης, όπως αναφέρθηκε, στις συζητήσεις στη Βουλή κατά την ψήφιση του οργανισμού του 1882. Σύμφωνα με τον νέο οργανισμό, λοιπόν, προβλέπονταν δέκα αυθύπαρκτα συντάγματα πεζικού από τρία τάγματα το καθένα. Το κάθε τάγμα αποτελούνταν από τέσσερις λόχους. Τα τάγματα των ευζώνων γίνονταν οκτώ αντί εννέα που ήταν σύμφωνα με το νόμο του 1882, αποτελούμενα από τέσσερις λόχους το καθένα. Το πυροβολικό αποτελούνταν από τρία αυθύπαρκτα συντάγματα που απαρτιζόνταν από επτά πυροβολαρχίες, τρία αυθύπαρκτα συντάγματα ιππικού από τέσσερις ίλες το καθένα και ένα σύνταγμα μηχανικού αποτελούμενο από δύο τάγματα των πέντε λόχων. Σε περίπτωση επιστράτευσης η δύναμη του στρατού μπορούσε, με βασιλικό διάταγμα, να αυξηθεί με τη συγκρότηση επιπλέον δεκαπέντε ταγμάτων δεύτερης γραμμής, δύο ταγμάτων ευζώνων, δύο ιλών σε κάθε σύνταγμα ιππικού, ενός τάγματος μηχανικού και τριών πυροβολαρχιών σε κάθε σύνταγμα πυροβολικού.²⁹⁸

Η συζήτηση στη Βουλή του νομοσχεδίου για το νέο οργανισμό του στρατού, ενώ ήδη αυτός βρισκόταν σε επιστράτευση με πιθανή την προοπτική της πολεμικής αναμέτρησης, προκάλεσε ενδιαφέρουσες συζητήσεις στη Βουλή. Ο στρατηγός Κορωναίος, ανεξάρτητος βουλευτής Κυθήρων τόνισε ότι ο συγκεκριμένος οργανισμός είχε ιδιαίτερη σημασία γιατί «ευρισκόμεθα εις τας παραμονάς εργασίας εκ μέρους του στρατού», και γιατί «δεν είναι μόνον το εθνικό συμφέρον το οποίο σας ενδιαφέρει, αλλά και το προσωπικόν, διότι σήμερον έχετε τα τέκνα σας μεταξύ των τάξεων του στρατού.». Κατηγόρησε όλες τις προηγούμενες κυβερνήσεις ότι δημιουργούσαν συνέχεια οργανισμούς και δαπανούσαν πολλά εκατομμύρια χωρίς τελικά να υπολογίζουν σωστά τα μέσα τα οποία «δυνάμεθα να αναπτύξωμεν», με αποτέλεσμα κάθε φορά που ερχόταν η ώρα της δράσης, όπως συνέβαινε στη συγκεκριμένη περίπτωση, να παρουσιάζεται η Ελλάδα πολεμικά ανέτοιμη.

²⁹⁷ ΕΣΒ, Ι' Έκτακτος, Συνεδρίασις 51, 9/12/85, σελ.652

²⁹⁸ Νόμος ΑΤΚΓ', 21 Δεκεμβρίου 1885

Ασκώντας κριτική στον υπό συζήτηση οργανισμό, ο Κορωνναίος ανέφερε, κατ' αρχάς, ότι παρά το γεγονός ότι εισάγει τη συγκρότηση σε συντάγματα, παραλείπει τις δύο σημαντικότερες διαιρέσεις για το στρατό : τις μεραρχίες και τις ταξιαρχίες. Η συγκρότηση τόσο μεγάλων μονάδων δικαιολογούνταν από το μεγάλο αριθμό του επιστρατευμένου στρατού. Η κυβέρνηση, μάλιστα, δεν θα έπρεπε να περιμένει τη στιγμή της «ενέργειας» για να τις θεσπίσει, άλλα θα έπρεπε να το κάνει άμεσα ώστε να δώσει τον απαραίτητο χρόνο για την καλύτερη συγκρότησή τους. Άλλωστε, ο εκάστοτε επικεφαλής «πρέπει να γνωρίζει εάν όλα τα στοιχεία όν μέλλει να διοικήσει, υπάρχουν και είναι εν καλή καταστάσει, διορθώσει τις ελλείψεις, τάξει καλώς, και εάν είναι πλησίον της ζώνης, εις ην εικάζεται ότι μέλλει να γείνη ενέργεια, γνωρίσει αυτήν καλώς». Επιπρόσθετα, ο Κορωνναίος καυτηρίασε το γεγονός ότι, όπως εξακολουθούσε να ισχύει και με τον υπό συζήτηση οργανισμό, στον ελληνικό στρατό δεν υπήρχε γενικό επιτελείο που θα αναλάμβανε όλη την εργασία της προπαρασκευής του πολέμου και θα καθόριζε την στρατηγική που θα ακολουθούνταν στον πόλεμο, δηλαδή τον τρόπο δράσης του στρατού. Ο Κορωνναίος προσέθεσε, επίσης, ότι στα προηγμένα στρατιωτικά κράτη εκτός από το γενικό επιτελείο, υπήρχε και το πολεμικό συμβούλιο στο οποίο υποβάλλονταν όλα τα θέματα που αφορούσαν την προπαρασκευή και τη διεξαγωγή του πολέμου και το οποίο είχε την υποχρέωση να λάβει τις τελικές αποφάσεις.

Λυπηρό, ήταν για τον Κορωνναίο και το γεγονός της μη αποδοτικής χρησιμοποίησης της γαλλικής στρατιωτικής αποστολής και του επικεφαλής της στρατηγού Βοσσέρ. Παρά το γεγονός ότι ο ίδιος ήταν αντίθετος στην μετάκληση της γαλλικής αποστολής, ο Κορωνναίος τόνισε ότι αφού ήρθε στην Ελλάδα θα έπρεπε να τις ανατεθούν συγκεκριμένα έργα: «Ως πρώτον έμελλε να είναι η τελειότερα μόρφωσις αξιωματικών , δια την υπηρεσίαν του επιτελείου, είτε εκ των ήδη ανήκοντων εις αυτό, είτε και εξ άλλων σωμάτων, των καταλλήλων προς τούτο(...) Ως δεύτερον έργον αυτού έδει να ήναι η των αξιωματικών απάντων διδασκαλία εις συνεντεύξεις συνερχομένων(...)». Αντί γι' αυτά τα έργα ο Βοσσέρ εργαζόταν μόνος στο γραφείο του, κατά συνέπεια ο Κορωνναίος εξέφρασε την αμφιβολία του για το αν πραγματικά ο νέος οργανισμός είχε προκύψει μετά από προτάσεις του Βοσσέρ.

Ο Κορωνναίος σχολίασε αρνητικά το ότι η κυβέρνηση δεν είχε προβλέψει τη δημιουργία σωμάτων δεύτερης και τρίτης γραμμής. Αυτά ήταν απαραίτητα στον πόλεμο γιατί η δεύτερη γραμμή θα κάλυπτε τις απώλειες της πρώτης και θα προωθούνταν στα σύνορα σε περίπτωση επιτυχούς προέλασης των ελληνικών στρατευμάτων, ενώ η τρίτη γραμμή θα προστάτευε σε κάθε

περίπτωση το έδαφος της χώρας από προέλαση του εχθρού ή από επιχείρηση αντιπερισπασμού με απόβαση σε κάποιο σημείο του εδάφους για δημιουργία δεύτερου μετώπου μάχης. Σύμφωνα με τον Κορωναίο, η δεύτερη και η τρίτη γραμμή άμυνας δεν ήταν δυνατόν να σχηματισθούν κατά τον πόλεμο, όπου δεν θα υπάρχει ψυχραιμία και σύνεση για την επαρκή παρασκευή τους. Η μη συγκρότηση σωμάτων δεύτερης και τρίτης γραμμής οδήγησε τον Κορωναίο στο συμπέρασμα ότι η κυβέρνηση δεν είχε καμία πρόθεση να διεξάγει πόλεμο. Κατά την άποψή του, όμως, υπήρχαν δύο λύσεις: «(...) ή πρέπει να εγκαταλείψωμεν την ιδέαν της επιστρατεύσεως και να επανέλθωμεν εις τον ειρηνικόν βίον, ή πρέπει να ρίψωμεν τον κύβον, όπως τούτο έπραξαν οι πατέρες ημών. Εάν πράξωμεν το πρώτον, δέον να το πράξωμεν, όχι δια να επανέλθωμεν εις τα ίδια, αλλά δια να ετοιμασθώμεν κάλλιον. Τούτο δε μετά σπουδαιότητος και όχι επιπολαίως, ως επράξαμεν ήδη εις τας τρεις επιστρατεύσεις(...)».²⁹⁹

Ιδιαίτερη σημασία παρουσιάζει το γεγονός ότι εκφράστηκαν απόψεις εναντίον του νομοσχεδίου που εισήγαγε τον νέο οργανισμό από πολιτευόμενους στρατιωτικούς που πρόσκεινταν στον Δηλιγιάννη. Ενδιαφέρον, κατ' αρχάς, προκαλούν οι απόψεις εναντίον σημείων του νέου οργανισμού που εξέφρασε ο βουλευτής Κέας, αξιωματικός Γ. Κόρπας.³⁰⁰ Κατά την άποψή του, δεδομένου ότι οι πόλεμοι την εποχή εκείνη ήταν μικρής διάρκειας « ένεκα των καλώς οργανωμένων στρατών και της τελειοποιήσεως των πολεμικών μέσων», άρα οι απώλειες σε χρήματα και άνδρες ήταν μικρότερες, η Ελλάδα μπορούσε και έπρεπε να έχει μόνιμο στρατό και να υπολογίζει το απαιτούμενο ποσό για τη διατήρησή του στον ετήσιο προϋπολογισμό. Ο Κόρπας τόνισε ότι οι στρατιωτικοί οργανισμοί θα έπρεπε να συντάσσονται από επιτροπή που θα αποτελούνταν από ανώτερους αξιωματικούς, το έργο της οποίας θα ελεγχόταν από μεγαλύτερες επιτροπές που θα επέφεραν σε αυτό τροποποιήσεις και βελτιώσεις. Έτσι θα ήταν δυνατόν να καταρτισθεί ένας πάγιος οργανισμός του στρατού που θα οδηγούσε στη δημιουργία ενός καλά εκπαιδευμένου μόνιμου στρατού.

Ο Κόρπας επισήμανε, επίσης, ότι θα έπρεπε να θεσμοθετηθεί θέση αρχηγού του επιτελείου την οποία θα καταλάμβανε κατάλληλος αξιωματικός που θα μπορούσε να ανταποκριθεί σε τόσο υψηλά καθήκοντα. Θα έπρεπε, επίσης, να εκπαιδευτούν κατάλληλα ικανοί αξιωματικοί οι οποίοι θα στελέχωναν το επιτελείο. Δυστυχώς, όμως, δεν υπήρξε ανάλογη πρόνοια

²⁹⁹ ΕΣΒ, Ι' Έκτακτος, Συνεδριάσεις 51, 9/12/85, σελ.649 - 654

³⁰⁰ Στρατιωτικός βουλευτής Κέας, έφθασε μέχρι το βαθμό του συνταγματάρχη. Διατέλεσε υπουργός εσωτερικών στην κυβέρνηση Ζαΐμη το 1897.

στον υπό συζήτηση οργανισμό, όπως δεν υπήρχε πρόνοια και για την επαρκή εκπαίδευση των στελεχών. Για τον Κόρπα η εκπαίδευση των στελεχών είχε ιδιαίτερη σημασία γιατί «(...)σήμερα, κατά την νεωτέραν τακτικήν του πολέμου απαιτείται εκπαίδευσις, πρωτοβουλία και ευθύνη παρά πάντων των βαθμοφόρων μέχρι και αυτού του δεκανέως· διότι δια των γνώσεων και της ευφυΐας του ο βαθμοφόρος πολλάκις δύναται να σώση το υπό την διοίκησίν του τμήμα στρατού ή και ολόκληρον τον στρατόν εναντίον ισχυροτέρου εχθρού(...)». ³⁰¹

Την αμφιβολία τους ότι ο υπό συζήτηση οργανισμός αποτελούσε εισήγηση του στρατηγού Βοσσέρ εξέφρασαν, εκτός του Κορωναίου και αρκετοί άλλοι βουλευτές, όπως ο βουλευτής που ήταν στρατιωτικός Κωνσταντίνος Κουμουνδούρος, κατά την άποψη του οποίου «(...)καμμία ιδέα δεν βασιλεύει επί του οργανισμού επιστημονική και αληθής(...)». ³⁰² Ο Κουμουνδούρος, μάλιστα, τόνισε ότι δεν έπρεπε να ψηφισθεί οργανισμός του στρατού ενώ η χώρα ετοιμαζόταν για πόλεμο. Το αξιοσημείωτο ήταν ότι και ο Κουμουνδούρος ανήκε στην παράταξη του πρωθυπουργού Δηλιγιάννη. Βέβαια, και ο στρατιωτικός Βλάσιος Βαλτινός βουλευτής της ίδιας παράταξης κατέθεσε τροπολογία για διόρθωση του οργανισμού που έγινε αποδεκτή από τον υπουργό των στρατιωτικών Αντώνιο Μαυρομιχάλη. ³⁰³ Ο Βαλτινός, ανέφερε, από την πλευρά του, ότι δεν συμφωνούσε με τις αλλαγές που επέφερε ο νέος οργανισμός στα όπλα του μηχανικού του πυροβολικού και του ιππικού και την οργάνωσή τους σε συντάγματα. Τόνισε ότι κατά τη σύνταξη του νέου οργανισμού δεν είχε μελετηθεί ο εδαφικός χάρτης της Ελλάδας και ιδιαίτερα οι ιδιαιτερότητες των συνόρων. Έπρεπε να ληφθεί υπόψη ότι η Ελλάδα συνόρευε με μια αυτοκρατορία. Έτσι έπρεπε να γίνει σωστή διαχείριση των διατιθέμενων χρημάτων και να δημιουργηθεί ένας πάγιος οργανισμός που θα παρασκεύαζε ετοιμοπόλεμο στρατό από την εποχή της ειρήνης. ³⁰⁴

Οι αντιδράσεις του Κόρπα, του Βαλτινού και του Κουμουνδούρου ανάγκασαν τον πρωθυπουργό Θ. Δηλιγιάννη να τονίσει ότι το υπό συζήτηση νομοσχέδιο δεν ήταν έργο μόνο του υπουργού των στρατιωτικών αλλά όλης της κυβέρνησης και να θέσει την ψήφισή του σαν ζήτημα εμπιστοσύνης προς

³⁰¹ ΕΣΒ, Ι' Έκτακτος, Συνεδριάσεις 51, 9/12/85, σελ. 656 - 658

³⁰² ΕΣΒ, Ι' Έκτακτος, Συνεδριάσεις 52, 10/12/85, σελ. 666

³⁰³ Στο ίδιο, σελ. 669

³⁰⁴ ΕΣΒ, Ι' Έκτακτος, Συνεδριάσεις 51, 9/12/85, σελ. 670

την κυβέρνηση.³⁰⁵ Ανάγκασε έτσι τους διαφωνούντες στρατιωτικούς βουλευτές της παράταξής του να το υπερψηφίσουν.

Η μικρή αυτή διαφοροποίηση των τριών βουλευτών του Δηλιγιάννη, που ήταν στρατιωτικοί, σε μια περίοδο που, όπως αναφέρθηκε, οι στρατιωτικοί βουλευτές λειτουργούσαν περισσότερο σαν βουλευτές παρά σαν στρατιωτικοί ακολουθώντας πιστά την κομματική γραμμή, πιθανόν να έχει δύο εξηγήσεις. Κατ' αρχάς δεν αντανakλούσε την αντίθεσή τους στη συνολική πολιτική Δηλιγιάννη, αλλά την αντίδρασή τους στο έργο του Μαυρομιχάλη, του οποίου άλλωστε ήταν αντίζηλοι για τη θέση του υπουργού των στρατιωτικών. Είναι χαρακτηριστικό ότι ο Κουμουνδούρος στην ομιλία του κατηγορήσε τον Μαυρομιχάλη ότι «(...)καθ' ην στιγμήν οι αξιωματικοί δεν δύνανται να μορφώσωσι στρατιώτας άξιους να αντιμετωπίσωσι τον εχθρόν, έρχεσθε σεις και επιμένετε να ψηφίσωμεν και επιβάλωμεν νέον εις αυτούς οργανισμόν(...)».³⁰⁶ Εξαπέλυσσε, μάλιστα και ευθεία επίθεση εναντίον του κατηγορώντας τον για ανικανότητα και ασυνειδησία, τονίζοντας ότι ο ελληνικός στρατός δεν μπορούσε να αποκτήσει καλύτερο οργανισμό όσο υπουργός των στρατιωτικών παρέμενε ο Μαυρομιχάλης.³⁰⁷

Η αντίδραση των τριών βουλευτών, που δεν έφθασε, βέβαια, και μέχρι του να καταψηφίσουν το νομοσχέδιο μπορεί, επίσης, να αντιπροσώπευε και την κατάσταση αναταραχής και ανασφάλειας εντός του κυβερνώντος κόμματος που πιθανόν να είχε επιφέρει η δυσμενής εξέλιξη του ζητήματος της ανατολικής Ρωμυλίας και οι ατυχείς χειρισμοί του Δηλιγιάννη. Άλλωστε η κυβέρνηση Δηλιγιάννη κατέρρευσε λίγους μήνες μετά υπό το βάρος των ατυχών εξελίξεων.

3. Το τέλος της κρίσης

Ο Δηλιγιάννης εξακολούθησε να εφαρμόζει την πολιτική των απειλητικών επιδείξεων και των διπλωματικών προσπαθειών, που, όμως, αποδείχθηκαν μάταιες γιατί τελικά οι Δυνάμεις ομόφωνα επιδίωξαν την κατάπαυση της αναταραχής από το βουλγαρικό πραξικόπημα, και συνεπώς και τον αφοπλισμό της Ελλάδος ώστε να προληφθεί νέα εμπλοκή. Ο Άγγλος πρεσβευτής Ρούμπολντ στην Αθήνα είχε ήδη προβεί σε σχετικά διαβήματα

³⁰⁵ Στο ίδιο, σελ. 671

³⁰⁶ Στο ίδιο, σελ. 667

³⁰⁷ «(...)Λοιπόν δύνασθε να έχητε πεποίθησιν εις τοιούτον οργανισμόν, υποβαλλόμενον από άνθρωπον πολίτην, ομολογούντα εαυτόν ανίκανον, έχοντας όμως την ασυνειδησίαν να κάθηται επί του εδωλίου του υπουργού των στρατιωτικών(...) Αλλά δεν δύνασθαι να έχητε καλλίτερον οργανισμόν, ενόσω την θέσιν του υπουργού των στρατιωτικών, κατέχει άνθρωπος ο οποίος δεν έχει πεποίθησιν εις τας ιδίας αυτού ιδέας(...)». (ΕΣΒ, Ι' Έκτακτος, Συνεδρίασις 51, 9/12/85, σελ. 668)

και στις 12 Ιανουαρίου 1886 επιδόθηκε στην κυβέρνηση αυστηρή διακοίνωση των δυνάμεων που δήλωνε ότι: «Ελλείψει αφορμής πολέμου και λαμβανομένων υπ' όψιν των συνεπειών τας οποίας θα είχε ο τοιούτος πόλεμος δια τα ειρηνικά συμφέροντα και πρωτίστως δια το εμπόριον των άλλων εθνών, αι δυνάμεις ουδεμίαν θα ηνείχοντο από θαλάσσης επίθεσιν κατά της Τουρκίας». ³⁰⁸ Σε αυτή τη διακοίνωση ο Δηλιγιάννης απάντησε ότι η κυβέρνηση θα θεωρούσε οποιοδήποτε περιορισμό της ελεύθερης χρησιμοποίησης των ναυτικών της δυνάμεων ως ασυμβίβαστη προς την ανεξαρτησία του κράτους και τα δικαιώματα του στέμματος. Η απάντηση αυτή του Δηλιγιάννη θεωρήθηκε προκλητική και προκάλεσε την έντονη δυσaráσκεια του Άγγλου πρεσβευτή.

Η ανάληψη της εξουσίας στη Μεγάλη Βρετανία από τον Γλάδστων, τον Ιανουάριο του 1886, αναπτέρωσε τις ελπίδες του Δηλιγιάννη, σύντομα, όμως, αντιλήφθηκε ότι η αγγλική πολιτική παρέμεινε αμετάβλητη και άρχισε να ζητάει επίμονα από το Γεώργιο να τον απαλλάξει από τα πρωθυπουργικά του καθήκοντα, καθώς καταλάβαινε ότι η πολιτική του είχε περιέλθει σε τέλμα. Η αντιπολίτευση του Τρικούπη, η οποία στην αρχή της κρίσης ενίσχυε την κυβέρνηση διαβλέποντας το αδιέξοδο που ωθούνταν η Ελλάδα, άρχισε να επικρίνει με δριμύτητα την ακολουθούμενη από την κυβέρνηση πολιτική. Ο Τρικούπης σε ομιλία του στη Βουλή το Μάρτιο κατέκρινε την πολιτική της κυβέρνησης σε όλα τα ζητήματα που αφορούσαν τη διαχείριση της κρίσης. Κατ' αρχάς, τόνισε ότι η Ελλάδα δεν διαχειρίστηκε σωστά τις σχέσεις της με τις Μεγάλες Δυνάμεις. Σύμφωνα με τον Τρικούπη, δεν έπρεπε να υποκύψει στις απαιτήσεις τους για αφοπλισμό γιατί δεν υπήρχε περίπτωση να αναλάβουν πολεμική δράση εναντίον της, επειδή κάτι τέτοιο θα προκαλούσε την κατακραυγή της κοινής γνώμης των λαών τους. Έπειτα η κυβέρνηση Δηλιγιάννη θα έπρεπε να ανταποκριθεί στην ιστορική της ευθύνη έναντι των υπόδουλων Ελλήνων και να αντιμετωπίσει την κατάσταση με σωφροσύνη και όχι με προχειρότητα. Έπρεπε, λοιπόν, να αποφασίσει την πολεμική ενέργεια την κατάλληλη στιγμή, όταν οι πιθανότητες επιτυχίας θα ήταν υπέρ της. Πρόωρη πολεμική ενέργεια πιθανότατα θα είχε καταστροφικά αποτελέσματα. Κατά την άποψη του Τρικούπη «(...) εάν κινηθώμεν προ της ώρας εάν κινηθώμεν άνευ συμμαχιών, αίτινες είναι οι άφευκτοι όροι επιτυχούς πολέμου κινδυνεύομεν να ίδωμεν εκλείπον υπό τας πόδας ημών το έδαφος, από του οποίου και μόνου δύναται να παρέλθη αρωγή προς τους αναμένοντας ταύτην εκτός ημών Έλληνας(...)». ³⁰⁹ Παρά ταύτα η κατάσταση

³⁰⁸ Επαμ. Μάλαινος, ό.π., σελ. 163

³⁰⁹ ΕΣΒ, Ι' Έκτακτος, Συνεδρίασις 57, 22/3/86, σελ.737

στην περιοχή δεν επέτρεπε στην Ελλάδα να αφοπλισθεί εντελώς. Θα έπρεπε, όμως, να κανονισθούν τα στρατιωτικά και τα οικονομικά ζητήματα ώστε να βρίσκεται σε πολεμική ετοιμότητα όταν θα απαιτούνταν.

Η κήρυξη της επιστράτευσης ήταν, με βεβαιότητα και για τον μεσολογγίτη πολιτικό, απαραίτητη. Η επιστράτευση, όμως, θα έπρεπε να είχε ως σκοπό να προετοιμάσει την χώρα για πόλεμο. Ο Τρικούπης αντίθετα ήταν σίγουρος ότι «(...)τα γενόμενα αντί να μας πλησιάζωσι προς την πολεμικήν ενέργειαν την επιτυχή, μας απομακρύνουσι τουναντίον αυτής, ουχί δε μόνον μας απομακρύνουσιν από της επιτυχούς πολεμικής ενέργειας, μας απομακρύνουσι και από πάσης πολεμικής ενεργείας, διότι εξετάζοντας τα μέχρι τούδε γενόμενα είνε αδύνατον να πιστεύσωμεν ότι η κυβέρνησις σκέπτεται περί πολέμου(...)».³¹⁰ Ο Τρικούπης κατέληξε σε αυτό το συμπέρασμα γιατί αν η κυβέρνηση Δηλιγιάννη είχε πραγματικά αποφασίσει τον πόλεμο θα διαχειριζόταν διαφορετικά το ζήτημα της επιστράτευσης. Αντίθετα, ακολούθησε δημαγωγική πολιτική προσπαθώντας να ικανοποιήσει «τας τυφλάς ορμάς του πλήθους», καλώντας στα όπλα όλο και περισσότερους άνδρες. Έτσι, όμως, η πιθανότητα του πολέμου απομακρυνόταν κάθε ημέρα και περισσότερο, γιατί δαπανούνταν εκατομμύρια που θα ήταν αναγκαία σε περίπτωση πολεμικής αναμέτρησης. Την ίδια ώρα και ο λαός καταπονούνταν μάταια και γινόταν λιγότερο ικανός να δράσει την ώρα που αυτό θα ήταν αναγκαίο. Σύμφωνα με την άποψη του Τρικούπη, δεν έπρεπε να παρέμενε σε επιστράτευση ούτε ένας άνδρας «πλέον του αριθμού, όστις είναι αναγκαίος προς την παρασκευήν της επιστρατεύσεως». Ο τεράστιος αριθμός επιστρατευμένων αντί να προκαλέσει την οργάνωση του στρατού, προκαλούσε την αποσύνθεσή του. Έτσι ήταν απαραίτητη η συγκέντρωση στα στρατόπεδα μόνο του αναγκαίου αριθμού ανδρών, ώστε να επιτευχθεί η βέλτιστη εκπαίδευση των στελεχών, δεδομένου ότι, σύμφωνα με τον μεσολογγίτη πολιτικό, τα στελέχη εκπαιδεύονταν μόνο με ασκήσεις και όχι «διά νόμων». Όσο μάλιστα δεν υπήρχε ικανός αριθμός στελεχών, δεν ωφελούσε η επιστράτευση μεγάλου αριθμού ανδρών, αφού τα υπάρχοντα στελέχη δεν επαρκούσαν για να «καταστήσωσι την δύναμιν ταύτην στρατόν». Αντίθετα η έλλειψη στελεχών οδηγούσε στην απογοήτευση των στρατευμένων και στη συνεπακόλουθη διάλυση του στρατού. Αν, όμως, η κυβέρνηση Δηλιγιάννη είχε ακολουθήσει πολιτική πιο κλιμακωτής επιστράτευσης θα είχε επιφέρει την εκπαίδευση μεγαλύτερου αριθμού στελεχών. Αντίθετα με τις

³¹⁰ Στο ίδιο, σελ.738

ενέργειες του Δηλιγιάννη η Ελλάδα ήταν «σήμερα πολύ απωτέρω του πολέμου ή κατά Σεπτέμβριον, ότε εγένετο η έναρξις της παρασκευής». ³¹¹

Η επιστράτευση απέδειξε, κατά τη γνώμη του Τρικούπη, ότι έπρεπε να πραγματοποιηθούν πολλά ακόμα για τη σωστή οργάνωση του στρατού. Αναγνώρισε, όμως, ότι ο θεσμός της γενικής στρατολογίας, που καθιερώθηκε λίγα χρόνια πριν απαιτούσε τουλάχιστον δεκαετή εφαρμογή σε περίοδο ειρήνης για να λειτουργήσει πλήρως. Ο Τρικούπης κατηγόρησε, τέλος, την Κυβέρνηση Δηλιγιάννη ότι είχε σπαταλήσει από την αρχή της κρίσης περί τα 85 εκατομμύρια δραχμές χωρίς κανένα αποτέλεσμα. Με αυτόν τον τρόπο έθεσε αναπόφευκτα ζήτημα εμπιστοσύνης προς την κυβέρνηση Δηλιγιάννη, ζητώντας από τους βουλευτές να αναλογιστούν ότι στηρίζοντάς την «(...)αναλαμβάνομεν πλήρη την ευθύνην της επερχόμενης καταστροφής, εάν μη σπεύσωμεν δια της ψήφου του ελέγχου να θέσωμεν τέρμα εις την παρούσαν κατάστασιν(...)». ³¹²

Τους ισχυρισμούς του Τρικούπη δεν ήταν δυνατόν, φυσικά, να αφήσει αναπάντητους ο πρωθυπουργός Θ. Δηλιγιάννης. Στις κατηγορίες του για κατασπατάληση του δημοσίου χρήματος ο Δηλιγιάννης απάντησε ότι θα μπορούσε να προσκομίσει λεπτομερείς λογαριασμούς όπου θα φαινόταν τι ακριβώς δαπανήθηκε για την πολεμική προπαρασκευή της Ελλάδας. Κατηγόρησε, από την πλευρά του, τον Τρικούπη πως παρότι ήταν ο «πατήρ του νόμου περί στρατολογίας και ο δημιουργός του νόμου περί οργανισμού του στρατού», είχε αφήσει την Ελλάδα πολεμικά απροετοίμαστη. Τον κατηγόρησε, επίσης, ότι παρότι επιχειρηματολογούσε ότι βάση του ελληνικού στρατού ήταν η εφεδρεία και όχι ο ενεργός στρατός, εντούτοις την ώρα της κρίσης «(...)μας επέκρινε, διότι, αφού εκυβέρνησε τρία έτη, αφού ουδέποτε συνήθροισε την εφεδρείαν, ουδέποτε υπέβαλεν εις ασκήσεις τινάς, μας επέκρινεν ότι καθ' ην ώραν παρασκευάζομεν στρατιωτικώς την χώραν, εφροντίσαμεν τουλάχιστον να ασκήσωμεν αυτήν την εφεδρείαν, την οποίαν μας επέσειεν ως ελπίδα του στρατιωτικού μέλλοντος του Έθνους, και αρετήν του στρατιωτικού του συστήματος(...)». ³¹³

Ο Δηλιγιάννης τόνισε ότι ο Τρικούπης δεν ήταν σε θέση να κατηγορήσει την κυβέρνησή του που είχε αναλάβει την εξουσία μόλις για μερικούς μήνες, όταν ο ίδιος και η κυβερνήσεις του επί τρία χρόνια δεν κατάφεραν την επαρκή οργάνωση του στρατού. Αναγνώρισε, όμως, ότι αιφνιδιάστηκε από το πραξικόπημα των Βουλγάρων στη Φιλιππούπολη καθόσον ήταν πεπεισμένος

³¹¹ Στο ίδιο, σελ. 739

³¹² Στο ίδιο, σελ. 740

³¹³ Στο ίδιο, σελ. 741

ότι η περιοχή θα βρισκόταν σε ειρήνη για πολλά χρόνια. Ανέφερε ότι παρακολουθούσε με θλίψη την χειροτέρευση της οικονομικής κατάστασης της Ελλάδας που προκαλούσαν οι χειρισμοί του Τρικούπη και όταν ανέλαβε τη διακυβέρνηση ευχόταν να μη διαταραχθεί η ειρήνη για αρκετά χρόνια ώστε να προλάβει να αποκαταστήσει την οικονομική ισορροπία της Ελλάδας γιατί η «διαρρύθμισης και βελτίωσης των οικονομικών του Τόπου συνδέεται αρρήκτως με την διάσωσιν των εθνικού αυτού συμφερόντων».³¹⁴ Όταν συνέβη, λοιπόν, η προσάρτηση της ανατολικής Ρωμυλίας από τους Βούλγαρους, έπρεπε η κυβέρνησή του να καλύψει σε λίγους μήνες ατελείς χειρισμούς μηνών.³¹⁵

Στο μεταξύ και η Γαλλία απηύθυνε προς την κυβέρνηση συμβουλές υποχωρητικότητας. Οι υπόλοιπες δυνάμεις απηύθυναν την 14 Απριλίου τελεσίγραφο προς την κυβέρνηση που την καλούσαν να θέσει τις ένοπλες δυνάμεις τόσο στη ξηρά όσο και στη θάλασσα άμεσα σε κατάσταση ειρήνης παρέχοντας εντός οκτώ ημερών τη διαβεβαίωση ότι είχαν δημοσιευτεί οι προς τούτο σχετικές διαταγές. Σε αντίθετη περίπτωση η ευθύνη τους θα βάρυνε εξ' ολοκλήρου την ελληνική κυβέρνηση. Ο Δηλιγιάννης, θέλοντας να απαλύνει κατά το δυνατόν τις εντυπώσεις από την αποτυχία των προσπαθειών του, απάντησε ότι δεν είχε σκοπό τη διατάραξη της ειρήνης, και ότι θα προέβαινε στη βαθμιαία ελάττωση του στρατού εντός των προθεσμιών που επέβαλλαν οι περιστάσεις. Η απάντηση, όπως ήταν φυσικό, δεν κρίθηκε ικανοποιητική, και στις 26 Απριλίου του 1886 οι πέντε από τις έξι ευρωπαϊκές δυνάμεις με τη εξαίρεση την Γαλλία, απέκλεισαν με το στόλο τους τα ελληνικά παράλια, από το Μαλέα μέχρι το Σούνιο και μέχρι τα βόρεια σύνορα της Ελλάδας, καθώς και την είσοδο του Κορινθιακού κόλπου, ώστε να αποτρέψουν πιθανή εμπλοκή της Ελλάδας σε πόλεμο. Ο Γεώργιος δέχτηκε τότε την παραίτηση του Δηλιγιάννη. Η «ένοπλος επαιτεία», όπως έμελλε να χαρακτηριστεί η καιροσκοπική πολιτική που ακολούθησε ο Δηλιγιάννης στην κρίση της ανατολικής Ρωμυλίας έληξε.³¹⁶

Μετά από διάφορες πολιτικές ζυμώσεις την πρωθυπουργία ανέλαβε, τελικά στις 9 Μαΐου εκ νέου, ο Τρικούπης, ο οποίος στις 12 Μαΐου προχώρησε στη λήξη της επιστράτευσης με αποτέλεσμα την αποχώρηση των ευρωπαϊκών στόλων από την Ελλάδα. Η κυβέρνηση Δηλιγιάννη χωρίς

³¹⁴ Στο ίδιο, σελ. 742

³¹⁵ Στο ίδιο, σελ. 743

³¹⁶ Τον χαρακτηρισμό «ένοπλος επαιτεία» προσέδωσε στην πολιτική του Δηλιγιάννη κατά την περίοδο της κρίσης της Ανατολικής Ρωμυλίας ο βουλευτής Αιγίου Ιωάννης Μεσσηνέζης σε ομιλία του στη Βουλή εκφράζοντας με αυτόν τον τρόπο την αντίθεσή του σε αυτή. (Λ. Λούβη, *Περιγέλωτος βασιλείον*, Εστία, Αθήνα 2002, σελ. 251).

συγκεκριμένο στόχο, κατέφευγε σε όλη τη διάρκεια της κρίσης σε διγλωσσία, με σκοπό αφενός να εξυπηρετήσει τις απαραίτητες ρητορικές εξάρσεις για να ικανοποιήσει την εκλογική της πελατεία, αφετέρου να δείξει υποταγή στη βούληση των Μεγάλων Δυνάμεων. Τελικά, αυτή η πολιτική στιγμάτισε την πολιτική φυσιογνωμία του Δηλιγιάννη, αλλά και τη διεθνή θέση της Ελλάδας για χρόνια.

Ενδιαφέρον παρουσιάζει η αγόρευση του Θ. Δηλιγιάννη στη Βουλή, λίγο μετά την πτώση της κυβέρνησής του, όπου με έντονο απολογητικό ύφος αναγνώρισε την αποτυχία της πολιτικής του: «(...)Εγώ κύριοι, ομολογώ ότι συμφοράν επέσκηψαν εις τον τόπον. Συμφορά ήτο να μη δυνηθή η Ελλάς να αποκτήση ουδέ το πινάκιον εκείνο της φακής, το οποίον είχε αναγνωρίσει ως ανήκον εις αυτήν, δια να αποκαταστήση ισορροπίαν τινά μεταξύ των ανταγωνιζομένων φυλών. Συμφορά ήτο να δαπανηθώσι 37 ή 40 εκατομμύρια εις αγοράν υλικού του στρατού της ξηράς και της θαλάσσης και εις συντήρησιν επί οκτώ μήνας στρατού και ναυτικού τοσούτον πολυαρίθμου, να στερηθή δε ο τόπος της παραγωγικής εργασίας όλων εκείνων των ανδρών, τους οποίους απεσπάσαμεν από τα βιωτικά έργα των και εκαλέσαμεν υπό τας Σημαίας του ελληνικού στρατού. Συμφορά ήτο να παρασταθώσι συμφωνούσαι αι κυβερνήσεις εξ μεγάλων επικρατειών επί τοσαύτην διάρκειαν χρόνου, η δε επίμονος άρνησις αυτών προς τα αιτήματα της Ελλάδος να οδηγήση αυτάς μέχρι του μέτρου να εκβιάσωσιν την Ελλάδα και δέσωσι τας χείρας αυτής δια να την εμποδίσωσι από του πολέμου(...)».³¹⁷

Δεν παρέλειψε, βέβαια, να αναφερθεί στις κατηγορίες που του απευθύνονταν ότι παρασύρθηκε από την κοινή γνώμη για την κήρυξη της επιστράτευσης και την προετοιμασία της Ελλάδας για πόλεμο, εγκαταλείποντας το πρόγραμμα που όφειλε να εκτελέσει η κυβέρνησή του: «(...) Όφειλον να διακηρύξω ότι παν ό,τι ησθανόμεθα ημείς, ησθάνετο πάσα η Ελληνική φυλή, ουδ' ότι υπήρχεν Έλλην, ο οποίος δεν έλεγε τότε, ότι η Ελλάς τέλος πάντων πρέπει ή ν' αποκτήση εκείνο, όπερ θεωρεί ως αποκαθιστών την ισορροπίαν μεταξύ των λαών της Ανατολής, ή να ρίψη τον περί των όλων κύβον. Και με έψεξαν ότι ερρυμουλκήθην, μη διακρίνοντες, ότι εν τη εκφράσει ταύτη περιείχετο και δι' αυτής εγίνετο γνωστόν εις σύμπαντα τον κόσμον, ότι δεν επρόκειτο περί πολιτικής ατόμων , ή περί πολιτικής ενός κόμματος, ότι δεν επρόκειτο περί πολιτικής εκείνων, οίτινες ετύγχανον εν τη κυβερνήσει, αλλά περί πολιτικής, την οποίαν πάντα τα κόμματα συνεβούλευον και ησπάνοντο, και πάσα η ελληνική φυλή επέβαλεν εις ημάς(...)».³¹⁸ Τόνισε,

³¹⁷ ΕΣΒ Ι'Β', Συνεδρίασις 17, 29/5/1886, σελ. 119

³¹⁸ Στο ίδιο, σελ. 120

επίσης, ότι παρά τη δυσμενή εξέλιξη των γεγονότων η βούληση της κυβέρνησής του να προχωρήσει σε στρατιωτικές επιχειρήσεις εναντίον της Οθωμανικής αυτοκρατορίας, παρά το γεγονός ότι ο πόλεμος αποτράπηκε από τον αποκλεισμό των Μεγάλων Δυνάμεων, διέσωσε το γόητρο της Ελλάδας στην κοινή γνώμη της Ευρώπης.³¹⁹

4. Οι εχθροπραξίες στη μεθόριο

Σε αυτήν την ταραγμένη περίοδο δεν έλειψαν, βέβαια, τα συνοριακά επεισόδια που προκάλεσαν στρατιωτικοί δυσारेστημένοι από την μακροχρόνια και άγονη περίοδο αναμονής. Λόγω της επιστράτευσης του 1885, μεγάλος αριθμός του ελληνικού στρατού, περίπου 40.000 άνδρες, ήταν για μήνες παρατεταγμένος απέναντι από αντίστοιχο της Οθωμανικής αυτοκρατορίας στα θεσσαλικά σύνορα, χωρίς να λαμβάνει συγκεκριμένες οδηγίες από την κεντρική πολιτική εξουσία. Το μεγάλο αυτό τμήμα του ελληνικού στρατού που περίμενε με αγωνία την ένοπλη αντιπαράθεση με τον αντίπαλο στρατό, είδε με απογοήτευση την εξέλιξη των γεγονότων στην κρίση και τη διαφαινόμενη λήξη της επιστράτευσης. Από καιρό προσέβλεπε σε εκδήλωση αυτόβουλης δράσης, χωρίς τελικά να το αποφασίζει. Τελικά, στις 8 Μαΐου, την περίοδο που συμπτωματικά ο Τρικούπης αναλάμβανε την πρωθυπουργία, ξέσπασαν, εν αγνοία της κεντρικής εξουσίας, συμπλοκές μεταξύ τμήματος της ελληνικής και τουρκικής προφυλακής. Ίσως, η ανάληψη της εξουσίας από τον Τρικούπη να διαδραμάτισε και αυτή το ρόλο της στο ξέσπασμα των συμπλοκών. Ο φόβος των στρατιωτικών για την ήπια πολιτική που πιθανότατα θα ακολουθούσε ο νέος πρωθυπουργός και η οποία έδινε, μάλλον οριστικά, τέλος σε οποιαδήποτε ελπίδα του ελληνικού στρατού για διεξαγωγή πολεμικών επιχειρήσεων, αποτελούσε ένα σημαντικό αίτιο επιπλέον

³¹⁹ «(...)Εάν υπέστη η Ελλάς την συμφοράν να καταφύγωσιν αι κυβερνήσεις των πέντε μεγάλων δυνάμεων μέχρι της χρήσεως εκβιαστικών μέτρων κατ' αυτής, υπέστη αυτήν διότι δεν έσπευσεν να υποχωρήσει πρότερον εις ...τας απειλάς αυτών. Δεν γνωρίζω εάν έσπευδεν η κυβέρνησις να ενδώσει αμέσως εις τας παρακελεύσεις ταύτας και εις τας απειλάς, δεν γνωρίζω ποίαν περί αυτής και του ελληνικού βασιλείου ήθελον λάβει ιδέαν οι ομόφυλοι ημών εκείνοι, οίτινες ατενίζουσιν ημέραν και νύκτα εις τον φάρον τούτον, προσδοκῶντες παρ' αυτού τέλος πάντων, ότι θέλει έλθει ημέρα, ίνα φωτίσει αυτούς να καταπλεύσωσιν εις το λιμένα. Και αν δεν ηδυνήθη να πολεμήσει, δεν γνωρίζω εάν η δημόσια γνώμη της Ευρώπης, εάν η γνώμη της Ανατολής, εάν η ιστορία δεν θέλη ειπεί μίαν δικαιολογίαν υπέρ του ελληνικού βασιλείου, όταν αναφέρωσιν, ότι πέντε κραταιαί κυβερνήσεις μεγάλων κρατών παρέδωσαν την δεξιάν χείρα του ελληνικού βασιλείου, και έθηκαν αυτό προ του διλήμματος να μονομαχήσει δια της αριστεράς...πρέπει να εκπλήξει αυτήν η επιμονή του ελληνικού βασιλείου, να πολεμήσει ουχί προς άλλον μικρόν κράτος, αλλά προς την Οθωμανικήν αυτοκρατορίαν. Ήθελε δε ουχί εκπλήξει αλλά καταπλήξει και την Ευρώπην και τον άλλον κόσμον η μονομαχία κρατιδίου δύο εκατομμυρίων ψυχών προς γίγαντα, γέροντα μεν αλλά πάντοτε μεγαλόσωμον και διατιθέντα και νυν και έτι πολλώ αφθονώτερα μέσα εκείνων, τα οποία ημείς διαχειριζόμεθα(...)».(ΕΣΒ Ι'Β', Συνεδρίασις 17, 29/5/1886, σελ. 120)

αναστάτωσης στα ανυπόμονα ελληνικά στρατιωτικά τμήματα που αναπόφευκτα θα έπρεπε να εκτονωθεί.

Δεν έγινε επίσημα γνωστό αν οι συμπλοκές ξεκίνησαν με πρωτοβουλία των Ελλήνων ή των Τούρκων στρατιωτών, καθώς η μια πλευρά κατηγορούσε την άλλη ότι άρχισε πρώτη. Είναι χαρακτηριστικό ότι ο Τρικούπης κατά την επίσημη ενημέρωση της Βουλής για την έναρξη των συμπλοκών, κατηγόρησε τους Τούρκους ότι προκάλεσαν το επεισόδιο, αναφέροντας, όμως, ότι η τουρκική κυβέρνηση όταν της ανακοινώθηκε το γεγονός απάντησε ότι « ουδεμίαν είχαν αμφιβολίαν ότι δεν ήτο δυνατόν ο τουρκικός στρατός να είχε προκαλέσει, διότι οι προς αυτόν διαταγαί ήταν αυστηρότατοι όπως μη δώσει αφορμάς».³²⁰ Ανάλογη φυσικά ήταν και η θέση της επίσημης ελληνικής διπλωματίας απέναντι στην Οθωμανική αυτοκρατορία, αποκλείοντας το γεγονός να ξεκίνησαν τα γεγονότα με ευθύνη της ελληνικής πλευράς. Από την άλλη πλευρά, η ανακοίνωση του Τρικούπη για την έναρξη των συμπλοκών, προκάλεσε τον ενθουσιασμό των στρατιωτικών βουλευτών. Ο γηραιός, μάλιστα, στρατηγός Κορωναίος αφού κάλεσε την κυβέρνηση να λάβει άμεσα όλα τα απαιτούμενα μέτρα, ζήτησε να δοθεί στους στρατιωτικούς βουλευτές διαταγή να σπεύσουν στο πεδίο της μάχης και ήταν βέβαιο ότι αυτοί «θα κάμωσι την απόστασιν (...) έως την Λάρισαν εις 24 ώρας». Η απάντηση του Τρικούπη στο αίτημα του Κορωναίου, ήταν ότι η κυβέρνηση δεν μπορούσε να επιτρέψει στους στρατιωτικούς βουλευτές να υπηρετήσουν στον ενεργό στρατό, αν διατηρούσαν την βουλευτική τους ιδιότητα. Έτσι όποιος στρατιωτικός βουλευτής ήθελε να ενταχθεί εκ νέου στον ενεργή υπηρεσία, θα έπρεπε να παραιτηθεί από βουλευτής, διότι, σύμφωνα με τον Τρικούπη, «(...)το αξίωμα του βουλευτού επάγεται προνομίας, αίτινες αντίκεινται εις την στρατιωτικήν πειθαρχίαν(...)».³²¹ Λίγες μέρες αργότερα, αναφερόμενος πάλι στις συμπλοκές στη μεθόριο, ο πρωθυπουργός δεν εμφανίστηκε τόσο απόλυτος ότι την ευθύνη για την έναρξη των εχθροπραξιών την είχαν οι Οθωμανοί. Σύμφωνα με ομιλία του στη Βουλή, η ελληνική κυβέρνηση ήταν, μεν, πεπεισμένη ότι η αφορμή δόθηκε από τον οθωμανικό στρατό, αλλά δεν επιτρεπόταν στην ελληνική πλευρά να ισχυρίζεται ότι αυτό ήταν αναμφισβήτητο, μέχρι να τελειώσει ο απαραίτητος έλεγχος των γεγονότων. Παρά ταύτα, ανέφερε ότι η πρόταση του εκ των επικεφαλής των ελληνικών δυνάμεων στρατηγού Σαπουντζάκη στον αντίστοιχο Τούρκο διοικητή Εγιούπ πασά για τη δημιουργία μικτής επιτροπής που θα μετέβαινε κατά μήκος όλων των συνόρων για να εξακριβώσει τους υπεύθυνους για την έναρξη και την επέκταση των συμπλοκών, συνάντησε την

³²⁰ ΕΣΒ Ι'Β', Συνεδρίασις 3, 09/05/1886, σελ.3

³²¹ Στο ίδιο, σελ.3

άρνηση του τελευταίου. Κατά τον Τρικούπη, η άρνησή του Εγιούπ πασά ήταν ένδειξη ότι η αφορμή για τις συγκρούσεις, μάλλον, δεν δόθηκε από την ελληνική πλευρά.³²²

Για την διαλεύκανση, πάντως, των συνθηκών των εχθροπραξιών της μεθορίου το υπουργείο των στρατιωτικών, στο οποίο προΐστατο ο ίδιος ο Τρικούπης, συνέστησε επιτροπή με επικεφαλής τον αντιστράτηγο Σούτσο γενικό επιθεωρητή του στρατού. Λίγους μήνες μετά, η δημοσιοποίηση της έκθεσης του Σούτσου ήταν αποκαλυπτική. Ο Σούτσος αναφερόμενος στα αίτια που προκάλεσαν τη ρήξη υπογράμμισε, κατ' αρχάς, ότι ο συνωστισμός μεγάλου αριθμού στρατευμάτων και από τις δύο πλευρές για τόσο μεγάλο χρονικό διάστημα δημιούργησε τις συνθήκες που με την παραμικρή αφορμή μπορούσαν να προκαλέσουν ρήξη.³²³ Αυτήν την κατάσταση, σύμφωνα με τον Σούτσο, εκμεταλλεύτηκαν Έλληνες αξιωματικοί οι οποίοι συνέλαβαν την ιδέα της ρήξης μεταξύ των στρατευμάτων ορμώμενοι «(...) είτε εξ' ιδίας φιλοδοξίας, είτε εθνικού, κατά την πεποίθησίν των συμφέροντος, είτε ανυψώσεως του γοήτρου, είτε διότι η κοινωνία εμέμφετο του στρατού διά την εν ειρήνη απόκτησιν των βαθμών και παρασήμων, και διότι εν τω εσωτερικώ εσκέπτεντο το ελληνικόν έθνος, ως διεξάγον πόλεμον παράδοxon, προβαίνον μέχρις εκστρατεύσεως και ουχί πολέμου, είτε τέλος εκ της μικράς ιδέας ήν περί των τουρκικών δυνάμεων είχαν(...)».³²⁴ Ο Σούτσος δεν μπορούσε να είναι κατηγορηματικός αν η αφορμή δόθηκε από την ελληνική ή την αντίπαλη πλευρά. Ήταν, όμως, ήταν σίγουρος ότι οι εχθροπραξίες δεν ξεκίνησαν τυχαία, αλλά αποτελούσαν προϊόν προμελετημένης πράξης. Παράλληλα, στην έναρξη των εχθροπραξιών συνετέλεσε και η προκλητική στάση των Τούρκων, που εκμεταλλευόμενοι την αδράνεια των ελληνικών στρατευμάτων εξαιτίας του αποκλεισμού των παραλίων της Ελλάδας από το στόλο των Μεγάλων Δυνάμεων, προώθησαν στρατεύματά στην περιοχή της Ελασσόνας.³²⁵

³²² ΕΣΒ Ι'Β', Συνεδρίασις 5, 13/05/1885, σελ. 10

³²³ «(...)Η διαμονή εν τη γραμμή επί τοσούτων εν τοις στρατοπέδοις, καταυλισμούς, επακόλουθα των στρατευμάτων εν εκστρατεία, έφερον αφ' ενός ως αποτέλεσμα εκ μέρους νεαρού στρατού ενθουσιώδους και εξ αισθημάτων πολεμικών εμφορούμενου, την επιθυμίαν του πολέμου μάλλον, νομίζοντας ότι δι' αυτού ήθελε τεθή τέρμα εις την παθητικήν ταύτην κατάστασηιν, εις τας στερήσεις ασθενείας και κακουχίας, υφ' ών κατετρύχετο· αφ' ετέρου δε η ανέγερσις οχυρωμάτων εν Ζορμπά υπό των ημετέρων, εν Μελούνα υπό των Τούρκων, ανέπτυξαν μεταξύ των αντιμετώπων στρατευμάτων μίσους τοσούτον δυνάμενον να προκαλέση ρήξιν άμα τη παραμικροτέρα αφορμή(...)». (ΕΛΙΑ, *Αρχείο Τρικούπη*, υποφάκελος 12/60, «Γενική Έκθεσις»)

³²⁴ ΕΛΙΑ, *Αρχείο Τρικούπη*, υποφάκελος 12/60, «Γενική Έκθεσις»

³²⁵ «(...)Αν και ήνε δύσκολον να εξακριβωθή τις ο πρώτον δους την αφορμήν, διότι εις πινάς σταθμούς οι πυροβολισμοί ήρξαντο εκ των ημετέρων, εις πινάς δε εκ των Τούρκων, η δε ενέργεια άλλων σταθμών ήτον όλως αυτόματος, και εκ φόβου επιθέσεως της αντιμετώπου δυνάμεως, εν τούτοις δεν δύναται να θεωρηθεί ως τυχαία η επελθούντα ρήξις, η εφ' όλης της γραμμής μεταδοθείσα και μετά τοσαύτης προκαταρκτικής εργασίας από μέρους διαφόρων

Οι συμπλοκές ξεκίνησαν στην περιοχή του Νεζερού στα ανατολικά θεσσαλικά σύνορα μεταξύ του εκεί ευζωνικού τάγματος και των απέναντι τουρκικών αποσπασμάτων και γρήγορα επεκτάθηκαν δυτικά σε όλη σχεδόν τη μεθόριο. Όπως σημειώνει χαρακτηριστικά ο Σούτσος στην έκθεσή του: «(...)Εν τούτοις ρήξεις επέρχονται εις διαφόρους σταθμούς, η μία διαδέχεται την άλλην, μέχρις ου το πυρ γενικεύεται· έκαστος σταθμός βλέπων τον παρακείμενον του ενεργούντα, δεν αναμένει αλλ' αρχίζει και αυτός, αδιαφόρως αν ο τουρκικός ή ο ελληνικός ήτον ο πρωτοπυροβολήσας(...)».³²⁶ Η έναρξη των συμπλοκών χαιρετίσθηκε με ιδιαίτερη ικανοποίηση από τον ελληνικό τύπο. Η «Ακρόπολις» τονίζει σε κύριο άρθρο της, ότι «(...) μόλις ηδυνήθημεν ν' αποτάξωμεν, δια της αμειλίκτου καταδίκης των μέχρι τούδε ασκόπως εξαντλησάντων τας εθνικάς ημών δυνάμεις, την χαλαρότητα και την αβεβαιότητα, εις ην επί τοσούτον χρόνον ευρισκόμεθα, και ιδού αιφνήδαι περιπλοκαί, ων ημείς δεν είμεθα άιτιοι, και αίτινες άκοντας μας ωθούν εις εσπευσμένην πολεμικήν δράσιν, ανακύπτουσιν».³²⁷ Σύμφωνα με την εφημερίδα, τα γεγονότα προκλήθηκαν από τον εχθρικό στρατό ενώ οι Έλληνες στρατιώτες, πιστοί στη φωνή του καθήκοντος απάντησαν όπως όφειλαν, «προς υποστήριξιν της εθνικής τιμής». Η εφημερίδα, γνωρίζοντας ότι η επίσημη αντίπαλη πλευρά δεν ήθελε πόλεμο, έκρινε ότι τα τμήματα του αντίπαλου στρατού που προκάλεσαν τις συμπλοκές λειτουργούσαν αυτόβουλα, χωρίς τη διαταγή της κεντρικής στρατιωτικής τους αρχής.³²⁸ Σε άλλο μάλιστα άρθρο που δημοσίευσε την ίδια ημέρα η ίδια εφημερίδα ανέφερε ότι τα γεγονότα ξεκίνησαν περίπου εξήντα Τούρκοι που επιτέθηκαν στο σταθμό του Νεζερού σε πενταμελές τμήμα του ελληνικού στρατού που αναγκάστηκε να εγκαταλείψει το σταθμό. Έπειτα οι Τούρκοι επιτέθηκαν και σε άλλα σημεία της μεθορίου, αποκρούσθηκαν, όμως, από τον ελληνικό στρατό και τράπηκαν σε φυγή. Ως αφορμή για την επίθεση των Τούρκων η εφημερίδα παρουσίασε την ευθυμία τους εξαιτίας της επετείου των γενεθλίων του Σουλτάνου. Με ικανοποίηση, πάντως, παρακολουθούσε τον τρόπο που οι «γενναίοι αξιωματικοί και οι ανδρείοι στρατιώται μας» εκτελούσαν το καθήκον τους επιδεικνύοντας δύναμη και αποτελεσματικότητα. Έτσι όποιο και αν ήταν

μεμυημένων παρασκευασθείσα, αλλ' ότι ήτον απόρροια της προ τόσο καιρού μελετωμένης πράξεως. Ουχ ήττον εις τη ρήξιν έδωσεν αφορμήν και η αγέρωχος και προκλητική στάσις των τουρκικών στρατευμάτων μετά τον τελεσθέντα αποκλεισμόν των παραλίων παρά του ηνωμένου στόλου, και καθ' όν χρόνον, τα μεν ελληνικά στρατεύματα έμεινον εις τας θέσεις, τουναντίον δε τα οθωμανικά εκινούντο· απόδειξις τούτου η αποβίβαση ικανών ταγμάτων οθωμανικών και η μετάβασις αυτών εις το στρατόπεδον της Ελασσόνας(...)».(ΕΛΙΑ, *Αρχείο Τρικούπη*, υποφάκελος 12/60, «Γενική Έκθεσις»)

³²⁶ ΕΛΙΑ, *Αρχείο Τρικούπη*, υποφάκελος 12/60, «Γενική Έκθεσις»

³²⁷ *Ακρόπολις*, «Μια έκρηξις», 10/ 5/ 1885

³²⁸ Στο ίδιο

το τελικό αποτέλεσμα, κανείς δεν θα μπορούσε να κατηγορήσει τον ελληνικό στρατό για έλλειψη τόλμης.³²⁹

Και η εφημερίδα «Το Άστυ», από την πλευρά της, τόνισε ότι ο στρατός έσωσε το γόητρο της Ελλάδας και έπραξε «ό,τι ανάνδρως απέφυγε να πράξει η ψοφοδεής πρώην κυβέρνησις». Σύμφωνα με την εφημερίδα χάρη στο όπλο του Έλληνα στρατιώτη «(...)τουλάχιστον αποσυρόμεθα με το μέτωπον υπερήφανον και όχι ταπεινωμένον εκ της καταισχύνης από της παλαίστρας εις ην κατήλθομεν(...)».³³⁰ Οι μάχες της μεθορίου έδειξαν ότι ο Έλληνας στρατιώτης ήξερε να υπερασπίζεται με ηρωισμό το ιερό έδαφος της πατρίδας και φάνηκε αντάξιος των ιστορικών του παραδόσεων και της μεγάλης αποστολής του. Η εφημερίδα αναφέρθηκε και στους Έλληνες στρατιώτες που σκοτώθηκαν ή τραυματίστηκαν βαριά στο πεδίο της μάχης: «(...)Ω! Πως θα εφθόνουν την τύχην των εάν ανίσταντο εκ του τάφου αι χιλιάδες των ανδρείων και φιλότιμων νέων, οίτινες καταβληθέντες εκ των ανώφελων κακουχιών ή θερισθέντες εκ των επιδημιών εξέπνευσαν αδόξως επί των κραββάτων των νοσοκομείων με την πικρίαν ότι δεν επρόφθασαν να εκπληρώσωσι το ιερόν προς την πατρίδα χρέος(...)».³³¹ Ιδιαίτερη μνεία, μάλιστα, κάνει η ίδια εφημερίδα και στις δυσανάλογες απώλειες που είχε κατά την διάρκεια των εχθροπραξιών ο οθωμανικός στρατός σε σχέση με τον ελληνικό.³³²

Τα γεγονότα καταγράφηκαν, όπως ήταν αναμενόμενο και στο σατιρικό τύπο. Ο «Ραμπαγός», η κυριότερη σατιρική εφημερίδα της εποχής έδειξε ενθουσιασμό με την προοπτική του πολέμου και εξήρε τον ηρωισμό των ευζώνων. Η σύντομη διάρκεια των εχθροπραξιών τον επανέφερε γρήγορα στην πραγματικότητα. Δυστυχώς ο πόλεμος δεν κράτησε πολύ, αποδεικνύοντας, σύμφωνα με το «Ραμπαγός», ότι οι Έλληνες δεν ενδιαφέρονταν πραγματικά για το τι γίνεται στη Μακεδονία και τη Θράκη. Απόδειξη, δε, αυτού ήταν το ότι οι Έλληνες δεν συνειδητοποίησαν τη σημασία που είχε για τον ελληνισμό η προσάρτηση από τη Βουλγαρία της

³²⁹ Ακρόπολις, «Η συμπλοκή», 10/ 5/ 1885

³³⁰ Το Άστυ, « Το όνειδος παρήλθεν », 11/5/1885. Για το πώς αντιμετώπισε ο τύπος και ιδιαίτερα ο σατιρικός τύπος της εποχής την εν λόγω υπόθεση βλ. χαρακτηριστικά Λίνα Λούβη, *Περιγέλωτος βασιλείον*, ό.π., σελ. 278-290. Η Λ. Λούβη επιχειρεί μια πλήρη και αναλυτική περιγραφή της αντιμετώπισης που τύγχαναν από τις σατιρικές εφημερίδες της εποχής τα γεγονότα που συνδέονταν με το εθνικό ζήτημα.

³³¹ Το Άστυ, « Το όνειδος παρήλθεν », 11/5/1885.

³³² «(...)εν πρώτοις η δυσαναλογία των απωλειών του τουρκικού στρατού εν συγκρίσει προς τας του ημετέρου, η φανείσα υπερβολική εις τινάς δυσπίστους, είναι αληθέστατη. Εις τροφοδότης του εν Ελασσώνι τουρκικού στρατού εβεβαίον ότι εν τω στρατηγείω είχαν σημειωθεί εκτός μάχης 2500 άνδρες. Άλλως τε τούτο επιστοποιείτο καταφανώς και εκ του υπέρογκου αριθμού των τουρκικών πτωμάτων των κειμένων επί του πεδίου της μάχης(...)» (Το Άστυ, « Ηχώ του πεδίου της μάχης», 1/6/1886)

Ανατολικής Ρωμυλίας. Η εφημερίδα τόνιζε ιδιαίτερα τον ηρωισμό των στρατιωτών, ηρωοποιώντας τους νεκρούς των συγκρούσεων που τους εξίσωνε με τους ήρωες της επανάστασης του Εικοσιένα. Από την άλλη πλευρά, όμως, κατηγόρησε το Βασιλιά Γεώργιο που δεν ενίσχυσε την ιδέα του πολέμου, ότι είχε απομακρυνθεί από το λαό. Ιδιαίτερα, όμως, καυτηριάζεται από την ίδια εφημερίδα η παθητική στάση του διαδόχου Κωνσταντίνου, στον οποίο φαινόταν ότι είχε εναποθέσει όλες του τις ελπίδες για ανάληψη πολεμικών πρωτοβουλιών.³³³

Οι συγκρούσεις διήρκεσαν, σχεδόν, πέντε ημέρες. Επικράτησε μεγάλος αναβρασμός στην Αθήνα, ενώ ο πρωθυπουργός και υπουργός των στρατιωτικών Τρικούπης αντέδρασε άμεσα διατάσσοντας τα ελληνικά στρατεύματα να μην υποχωρήσουν κατ' ελάχιστον έναντι των τουρκικών. Την ίδια στιγμή, όμως, ζήτησε από την Οθωμανική αυτοκρατορία να σταματήσει τις εχθροπραξίες, καλώντας παράλληλα και τις Μεγάλες Δυνάμεις να μεσολαβήσουν. Τελικά με τη μεσολάβηση τους και τις αυστηρές οδηγίες που έδωσαν προς τα δύο κράτη για κατάπαυση του πυρός επήλθε αμοιβαία συνεννόηση για υποχώρηση των στρατευμάτων. Η εφημερίδα «Ακρόπολις», σε άρθρο της μετά το τέλος των εχθροπραξιών, (θεωρώντας τους Τούρκους υπαίτιους των συμπλοκών και χωρίς να γνωρίζει με ακρίβεια το γεγονός της αιχμαλωσίας στην Κούτρα που θα εξετάσουμε παρακάτω) εκφράζει την ικανοποίησή της γιατί οι προηγηθείσες συμπλοκές δεν «(...)δύνανται να υπαχθώσιν εις την τάξιν των συμπλοκών εκείνων, από καταβολής του ημέτερου κράτους, που οι Έλληνες αυτοί εαυτούς μαχητάς ανακηρύσσοντας, αυτοβούλως και ατάκτως συνεκρούοντο μετά του εχθρού(...)», επιδεικνύοντας ηρωισμό, αλλά κανένα στοιχείο κανονικότητας και πειθαρχίας. Αντίθετα, όπως πίστευε τότε η εφημερίδα, ο ελληνικός στρατός αντιμετώπισε τον εχθρό συντεταγμένα και σύμφωνα με τις ανώτερες διαταγές, με τους στρατιώτες «εν ωρισμένη τάξει διατελούντων», παρά τη γενική πεποίθηση ότι ο ελληνικός στρατός ήταν από τη φύση του αντίθετος στους κανόνες της πειθαρχίας και μπορούσε να διακριθεί μόνο σε άτακτους πολέμους. Τα τελευταία γεγονότα, απέδειξαν, κατά την εφημερίδα ότι αυτή η εντύπωση ήταν εσφαλμένη.³³⁴ Δυστυχώς η αποκάλυψη, αργότερα, όλων των πτυχών των συγκρούσεων δεν θα επιβεβαιώσει την άποψη της εφημερίδας. Η εφημερίδα «Το Άστυ», από την πλευρά της, αναδεικνύει όπως και η εφημερίδα «Ακρόπολις» το γεγονός ότι ο στρατός φάνηκε για πρώτη φορά συντεταγμένος. Παρά ταύτα, όμως,

³³³ Λ. Λούβη, ό.π., σελ.281-282

³³⁴ *Ακρόπολις*, «Πειθαρχία», 10/ 5/ 1885

τόνισε ότι «(...)παρετηρήθησαν ελλείψεις ουσιώδεις περί τον οργανισμόν και την πειθαρχίαν(...)», ελλείψεις που φυσικά έπρεπε να διορθωθούν.³³⁵

Είναι, πάντως, γεγονός, ότι η κατάπαυση των εχθροπραξιών έγινε την κατάλληλη στιγμή γιατί αν διαρκούσαν οι εχθροπραξίες για λίγες ημέρες ακόμα, ήταν αμφίβολο αν ο ολιγάριθμος ελληνικός στρατός κατάκοπος από την ολιγοήμερη μάχη θα άντεχε να μην διασπασθεί και υποχωρήσει. Άλλωστε δεν υπήρχαν εφεδρείες για αντικατάσταση ή ενδυνάμωσή του. Μετά την κατάπαυση των εχθροπραξιών διατάχθηκε η άμεση απομάκρυνση του μεγαλύτερου μέρους του στρατού από τα σύνορα και η απόλυση των εφέδρων. Στις αρχές Ιουνίου και αφού ήδη από τα τέλη Μαΐου είχε λήξει ο ναυτικός αποκλεισμός, διατάχθηκε η λήξη της επιστράτευσης και η επάνοδος του στρατού σε ειρηνική κατάσταση.³³⁶ Το πιο χαρακτηριστικό επεισόδιο κατά τις εχθροπραξίες που κατέδειξε την κατάσταση του ελληνικού στρατού και τον στιγμάτισε για αρκετά χρόνια ήταν αυτό της Κούτρας.

5. «... Η Ελλάς ετρίκλησε και έπεσε και έσπασε την κούτρα της επάνω εις την Κούτραν...». ³³⁷ Η αιχμαλωσία στην Κούτρα

Στις παραπάνω συγκρούσεις το κύρος του ελληνικού στρατού δεν βγήκε αλώβητο. Μπορεί να πολέμησε υπέρτερες εχθρικές δυνάμεις, να κυρίευσε κάποιες εχθρικές θέσεις και να προξένησε μεγάλες σχετικά απώλειες στον εχθρό, αλλά υπήρξε ένα περιστατικό που αποτέλεσε μελανό σημείο και έδειξε, εκ του αποτελέσματος, το πόσα βήματα έπρεπε να γίνουν ακόμα για τη δημιουργία ισχυρού στρατού. Στην Κούτρα σε μια από τις αψιμαχίες μεταξύ τμήματος του πέμπτου ευζωνικού τάγματος και τουρκικών στρατευμάτων, εξαιτίας της επίθεσης μικρού σχετικά αριθμού Τούρκων στρατιωτών, 300 υπαξιωματικοί και οπλίτες, που πολεμούσαν υπό τις διαταγές των λοχαγών Λαίου και Πηνειώ, συνθηκολόγησαν και παραδόθηκαν στους Τούρκους, ενώ ένας ολόκληρος λόχος πεζικού τράπηκε σε φυγή εγκαταλείποντας στην τύχη της μια πυροβολαρχία που μόλις κατόρθωσε να σώσει τα πυροβόλα της.

Όλα ξεκίνησαν όταν ο ταγματάρχης του πεζικού Κ.. Λώρης, επικεφαλής μιας διλοχίας του 5^{ου} ευζωνικού τάγματος, έκρινε ότι το οροπέδιο και τα υψώματα της Κούτρας, κοντά στα Τρίκαλα, αποτελούσαν κομβικό

³³⁵ Το Άστυ, ό.π., 11/5/1885

³³⁶ Τα γεγονότα περιγράφει με αναλυτικό τρόπο ο ταγματάρχης τότε Δαγκλής. Βλ. Στρατηγός Π. Δαγκλής, ό.π. σελ. 124- 126

³³⁷ Ακρόπολις, « Μαθήματα επί Κούτρας», 20/4/1886

σημείο για την τύχη των εχθροπραξιών και επιτέθηκε με το τάγμα του εναντίον του εχθρικού στρατού που βρισκόταν στην περιοχή. Η πρωτοβουλία του ταγματάρχη δεν ενέπνευσε, εντούτοις, του υφισταμένους του. Με την έναρξη των αψιμαχιών η δύναμη του τάγματος από τετρακόσιους πενήντα άνδρες περιορίστηκε περίπου στους τριακόσιους, καθώς οι στρατιώτες με διάφορες προφάσεις άρχισαν να εγκαταλείπουν την πρώτη γραμμή. Αλλά και οι αξιωματικοί δεν επέδειξαν περισσότερη ανδρεία. Αιφνιδιασμένοι άρχισαν να στέλνουν προς τα μετόπισθεν τα πολύτιμά τους αντικείμενα, φοβούμενοι την αιχμαλωσία. Η επιχείρηση τελείωσε άδοξα καθώς αποκρούστηκε από τους Τούρκους, οι οποίοι μετέφεραν και ένα πυροβόλο στο ύψωμα. Ο ριψοκίνδυνος ταγματάρχης τραυματίστηκε και αποχώρησε, χάνοντας τελικά τη ζωή του, γεγονός που προκάλεσε σύγχυση στους εναπομείναντες αξιωματικούς.³³⁸ Μετά την αποχώρηση του ταγματάρχη αρχαιότερος του τάγματος ήταν ο λοχαγός Λάιος, ο οποίος παρεμπιπτόντως είχε καθυστερήσει την άνοδό του στην Κούτρα κατά τέσσερις ώρες, ενώ και όταν έφθασε, μέχρι να τραυματισθεί ο ταγματάρχης Λώρης κρυβόταν πίσω από ένα βράχο. Ο Λάιος όταν ανέλαβε τη διοίκηση του τάγματος όχι μόνο δεν μετακινήθηκε από τη θέση του για να εμψυχώσει τους στρατιώτες του, αλλά συναποφάσισε με τον λοχαγό Πηνειώ να προβεί σε διαπραγματεύσεις με τον εχθρό παρουσιάζοντας στους υπόλοιπους αξιωματικούς την κατάσταση του στρατεύματος με μελανά χρώματα, παρότι αφ' ενός οι θέσεις του τάγματος ήταν οχυρωμένες επιτρέποντας του τη μάχη από θέση ισχύος, αφ' ετέρου το τάγμα θα μπορούσε σαν έσχατη λύση να υποχωρήσει. Αντ' αυτού, λαμβάνοντας υπόψη το γεγονός ότι επίσημα δεν υπήρχε πόλεμος, αποφάσισαν να σταματήσουν τις επιχειρήσεις, να παραδώσουν στους Τούρκους το κατεχόμενο από αυτούς ύψωμα στην Κούτρα και να καταθέσουν τα όπλα τους. Την ώρα, όμως, που διαπραγματευόντουσαν με τους Τούρκους ανακωχή, οι τελευταίοι ξεγελώντας τους, τους περικύκλωσαν και αιχμαλώτισαν το τμήμα του τάγματος που είχε παραμείνει στην Κούτρα. Στη συνέχεια, παρότι είχε γίνει γενική ανακωχή, διαπόμπευσαν επί δέκα πέντε περίπου ημέρες τους αιχμάλωτους στα χωριά της Μακεδονίας, φθάνοντας σχεδόν μέχρι τη Θεσσαλονίκη, επιδιώκοντας τον εκφοβισμό των κατοίκων.³³⁹

Το περιστατικό της αιχμαλωσίας στην Κούτρα απασχόλησε ιδιαίτερα, όπως ήταν φυσικό, τον τύπο στην Αθήνα. Η ειρωνεία ήταν ότι αρχικά η εφημερίδα «Ακρόπολις», χωρίς προφανώς να έχει ακριβή γνώση των

³³⁸ Γιώργος Μαργαρίτης, «Οι λυτρωτές των αλύτρωτων αδελφών: Πολιτικές, οικονομικές και ιδεολογικές παράμετροι της πολεμικής προετοιμασίας της χώρας (1881 – 1897)», ό.π., σελ. 112 - 113

³³⁹ Ι. Φιλόπουλος, *Η δίκη των επί εγκαταλείπει θέσεως εν Κούτρα*, Τυπογραφείο Σταυριανού, Αθήνα 1887, σελ.5-6

γεγονότων, εκθείασε τον ηρωισμό των ανδρών του 5^{ου} ευζωνικού τάγματος, το οποίο οι Τούρκοι « περικύκλωσαν δολίως και απίστως», παρά την ύπαρξη ανακωχής. Ιδιαίτερα εκθειάζοταν ο επικεφαλής ταγματάρχης Λώρης που «(...) ο ίδιος ορμών πρώτος διέρρηξε τον ισχυρόν αποκλεισμόν(...)», αλλά και ο υπολοχαγός Πηνειώ που «(...) διέσπασε και αυτός τον εχθρικό κύκλον μετά δεκαπέντε έτερων ανδρών και εξώρμησε μετ' αυτών διασώσας και την σημαίαν(...)». Δυστυχώς, κατά την εφημερίδα, οι υπόλοιποι στρατιώτες δεν μπόρεσαν να διαφύγουν και συνελήφθησαν.³⁴⁰ Η εφημερίδα « Το Άστυ» εκθείασε τον ηρωισμό και την ανδρεία του ταγματάρχη Λώρη σε αντιδιαστολή με την ανεπάρκεια των υφισταμένων του που οδήγησε στην αιχμαλωσία τους που αποτέλεσε το μελανό σημείο του ζητήματος των μεθοριακών συγκρούσεων.³⁴¹ Ο «Ραμπαγός», από την πλευρά του, μόλις αντιλήφθηκε το περιστατικό στην πλήρη του διάσταση, κατηγόρησε, κατ' αρχάς, τους Τούρκους οι οποίοι με δόλιο τρόπο διέσυραν τους Έλληνες αιχμαλώτους περιφέροντάς τους για εμπαιγμό από πόλη σε πόλη της Μακεδονίας και παραδίδοντάς τους στη χλεύη των Εβραίων και των Τούρκων. Μεγαλύτερη αγανάκτηση προκάλεσε, όμως, στο «Ραμπαγά» η στάση των ελλήνων στρατιωτών που με την αιχμαλωσία τους προξένησαν τη μεγάλη ντροπή της Κούτρας. Κατάπληκτος με την ανατροπή των εθνικών στερεοτύπων σύμφωνα με τα οποία οι Έλληνες θυσιάζονταν για την πατρίδα τους, εξέφρασε την περιφρόνησή του προς τους αιχμαλώτους που επέλεξαν να ζήσουν παρά να πεθάνουν ένδοξα. Τους χαρακτήρισε «βδελυρά όντα» που πρόσθεσαν στις σελίδες της ελληνικής ιστορίας μια κατάμαυρη σελίδα ατιμίας.³⁴²

Τελική συνέπεια ήταν η διάλυση, με βασιλικό διάταγμα τον Ιούνιο, του 5^{ου} ευζωνικού τάγματος στο οποίο ανήκαν οι 300 αιχμαλωτισθέντες από τους Τούρκους στρατιώτες. Η εφημερίδα «Το Άστυ», που προφανώς στο μεταξύ είχε αποκτήσει πλήρη γνώση των πραγματικών γεγονότων, αντέδρασε θεωρώντας ότι μπορεί το γεγονός της Κούτρας να έμενε σαν στίγμα της ιστορίας της Ελλάδας, όμως, δεν θα είχε συμβεί αν δεν είχε τραυματισθεί θανάσιμα ο ταγματάρχης Λώρης, αποδίδοντας την αιχμαλωσία στην

³⁴⁰ Ακρόπολις, «Αι τελευταίαι συμπλοκαί», 13/ 5/ 1885

³⁴¹ «(...)Ο Λώρης δεν ενίκησεν· η θέσις ην υπεράσπιζεν εκυριεύθη υπό των εχθρών μετά τον καιρίον αυτού τραυματισμόν και οι άνδρες μεθ' ων συνεπολέμει ηχμαλωτίσθησαν πάντες, πλην ολίγων, το δε περιστατικόν τούτο αποτελεί την μόνην ζοφεράν κηλίδα ήτις αμαυροί την κατά τα' άλλα ένδοξον ιστορίαν των εις τα μεθόρια συμπλοκών. Αλλ' ηγωνίσθη ως λέων, αλλ' ενόσω έμενεν όρθιος αυτός ουδέ σπιθαμήν του εδάφους όπερ είχε ταχθή να υπερασπίση ηδυνήθησαν να κυριεύσωσιν αι πολλαπλάσιαι του εχθρού δυνάμεις, η δε διαγωγή αυτού εν συγκρίσει προς την αξιοθρήνητον και επαισχυντον ήν έδειξαν κατόπιν οι απομείναντες, εξαίρεται δικαίως και υμνείται μια φωνή υπό πάντων(...)Τα μετά τον τραυματισμόν του Λώρη επακολουθήσαντα εν Κούτρα είναι λίαν γνωστά και λίαν οδυνηρά, ώστε απέχομεν να τα επαναλάβωμεν(...)» (Το Άστυ, « Κωνσταντίνος Λώρης», 1/6/1886)

³⁴² Λ. Λούβη, ό.π., σελ.281-282

ανικανότητα των υφισταμένων του.³⁴³ Τελικά, σύμφωνα με την ίδια εφημερίδα, το 5^ο ευζωνικό τάγμα στο οποίο ανήκε η δилоχία του Λώρη, αποτέλεσε με τη διάλυσή του το εξιλαστήριο θύμα: «(...)Το πάντων όμως σπουδαιότερον υπήρξεν η διαταχθείσα διάλυσις του 5^{ου} ευζωνικού τάγματος. Ένεκα του γενικού μέτρου επρόκειτο να διαλυθή εν των υπαρχόντων ευζωνικών ταγμάτων, εξελέχθη δ' ως εξιλαστήριον θύμα της τρωθείσης εθνικής φιλοτιμίας το ατυχές 5^{ον}, ούτινος οι δύο λόχοι υπέστησαν την επονείδιστον εν Κούτρα αιχμαλωσίαν και την οδυνηράν ανά την Μακεδονίαν περιαγωγήν, την χλεύην των Βουλγάρων και τους εμπτυσμούς των εν Θεσσαλονίκη Εβραίων(...)».³⁴⁴

Σχεδόν ένα χρόνο μετά το συμβάν, τον Απρίλιο του 1887, πραγματοποιήθηκε στο διαρκές στρατοδικείο της Αθήνας η δίκη των εννέα υπεύθυνων αξιωματικών που ήταν επικεφαλής του αιχμαλωτισθέντος στρατιωτικού τμήματος. Η έναρξη της δίκης αποτέλεσε ιδιαίτερο αντικείμενο αναφοράς του αθηναϊκού τύπου που παρακολούθησε με ενδιαφέρον την εξέλιξή της.³⁴⁵ Η εφημερίδα «Ακρόπολις» μάλιστα παρουσίαζε, σε έκτακτα παραρτήματα, τα πρακτικά της δίκης. Κατά την έναρξη της σχολίασε με καυστικό τρόπο ότι αυτή η δίκη ήταν πρωτοφανής για το δημόσιο βίο της χώρας και ότι την πρώτη φορά που χρειάστηκε να πολεμήσει ο ελληνικός στρατός, παραδόθηκε στον εχθρό με άνανδρο και ανάξιο της ιστορίας της Ελλάδας τρόπο.³⁴⁶ Η ίδια εφημερίδα σχολίασε, επίσης, με αρνητικό τρόπο

³⁴³ «(...)Το απαίσιον της Κούτρας όνειδος παραμένει ακόμη ως εφιάλτης εις τον νουν μας και θα μείνη επί πολύ ως στίγμα εις τας σελίδας της ιστορίας μας. Οσάκις αναλογιζόμεθα μεθ' υπερηφανείας τους προσφάτους άθλους των γενναίων μαχητών του Γκριτζόβαλη και του Δρεπανίου, η ανάμνησις της περιυβρισθείσης φουστανέλλας των νεοτέρων αδόξων τριακοσίων εγείρεται ως φάσμα και παγώνει τον ενθουσιασμό μας. Τρεις μήνες παρήλθον ήδη από του λυπηρού συμβάντος και η Κουτρολογία εν ταις στήλαις των εφημερίδων εξακολουθεί ακόμη ζωηρά και δημοσιεύονται φαντασιώδεις και μυθιστορικά περιγραφάι και συμβαίνουσι μονομαχίαι και διενεργούνται ανακρίσεις και εν γένει το ζήτημα δεν εννοεί να φύγη από του τάπητος(...) Ίσως θα ηδύνατο ευλόγως να παρατηρήση ότι ενόσω ίστατο όρθιος και άτρωτος ο Λώρης, οι εν Κούτρα στρατιώται εμάχοντο ηρωικώς, ότι ουδαμόθεν εστάλη προς αυτούς επικουρία, αν και επάλαιον επί ώρας πολλάς εξηντλημένοι καθ' υπέρτερων εχθρικών δυνάμεων· ότι καθά τουλάχιστον εξαγεται εκ των μέχρι τούδε γνωστών καταστάσεων, οι στρατιώται υπέκυψαν αναγκαζόμενοι εκ της πειθαρχίας εις την άναδρον διαταγήν των δειλιασάντων ανωτέρων των και ότι πολύ αμφίβολον είνε αν πρέπει να επεκταθή και επ' αυτών η επί των πρωταιτίων δικαίως επιβαλλομένη τιμωρία(...)» (*Το Άστυ*, «Νικηταί και ηττημένοι», 27/7/1886)

³⁴⁴ *Το Άστυ*, ό.π., 11/5/1885

³⁴⁵ *Ακρόπολις*, 9,10,11,12,13,14,15,16,17,18/4/1887, *Το Άστυ* 12,19,26/4/1887 *Ωρα* 9, 10,11,12,18/ 4/1887

³⁴⁶ « Δίκη πρωτοφανής αληθώς εν τω δημοσίω βίω της Ελλάδος, διότι ίσως ουδέποτε μέχρι τούδε επολεμήσαμεν ! Και ανατριχιά τις ,όταν αναλογισθή ότι την πρώτην φοράν, καθ' ην ουχί επολεμήσαμεν, αλλ' ανηλλάξαμεν μόλις ολίγας βολάς μετά του εχθρού, εις την μίαν μόνην θέσιν, εν ή συνήφθη σοβαρώτερος πως αγών, τα ελληνικά αποσπάσματα παρεδόθησαν εις τον εχθρόν ανάνδρως, αναξίας των εθνικών παραδόσεων. Τις έπταισε ; Το πρώτον διαρκές στρατοδικείον εκλήθη να διαλευκάνη την υπόθεσιν, αλλ' εκείνο όπερ

τη συμπεριφορά των κατηγορουμένων, που δεν ταίριαζε ούτε με την σοβαρότητα του αδικήματός τους, ούτε με την πιθανή βαριά τιμωρία τους: « Αλλ' ήδη προ πολλού ανέμενον εν τω δωματίω των οι κατηγορούμενοι, οίτινες είχαν έλθει εφ' αμάξης ευθυμότατοι και γελώντας. Ο βλέπων αυτούς εν τοιαύτη διαχύσει περιβεβλημένους την μεγάλην στολήν, άνευ ξίφους, ήθελε νομίσει ότι μετέβαινον εις χορόν και αφήκαν το ξίφος των, ίνα μη εμποδίζεται η ελαφρότης των ποδών των. Ελαφρότης την οποίαν έδειξαν έχοντες και εν τη κεφαλή δυστυχώς δι' αυτούς και δι' ημάς. Διότι δεν είχε ευχάριστος σελίς της ιστορίας ημών η δίκη αύτη των εννέα αξιωματικών του στρατού μας κατηγορουμένων επί προδοσία και εγκαταλείψει θέσεως προ του εχθρού και αυτομολήσει προς αυτόν. Είπε δε ανεξήγητος η ευθυμία των κατηγορουμένων επί τοιούτοις εγκλήμασιν, οίτινες πιθανόν να εξέλθωσι του δικαστηρίου με την απόφασιν του τουφεκισμού! Εάν κατηγορώνται ότι εδείλιασεν προ του εχθρού, ιδού ότι είναι εύθυμοι προ της συμφοράς των(...)».³⁴⁷

Τελικά ο επίλογος της τραγωδίας ήταν η καταδίκη των δύο επικεφαλής λοχαγών Λάιου και Πηνειώ, καθώς και του υπασπιστή του ταγματάρχη Λώρη ανθυπολοχαγού Παπαχαλαράμπους σε θανατική ποινή από το στρατοδικείο, ενώ οι υπόλοιποι έξι αξιωματικοί κατηγορούμενοι αθωώθηκαν.³⁴⁸ Η ετυμηγορία του στρατοδικείου έδωσε την ευκαιρία στην εφημερίδα «Ακρόπολις» να σχολιάσει με καυστικό τρόπο την στρατιωτική ετοιμότητα της Ελλάδας ασκώντας έντονη κριτική στην οργάνωση του ελληνικού στρατού: « Η θανατική καταδίκη, ήτις κατερρίφθη προχθές τη νύκτα επί των κεφαλών τριών Ελλήνων αξιωματικών, αν κατά βάθος εξετασθή είχε θανατική καταδίκη εξενεχθείσα καθ' όλου του στρατιωτικού οργανισμού, όστις υπάρχει εν Ελλάδι από της εθνοσωτηρίου και εντεύθεν(...)».³⁴⁹ Σύμφωνα με την εφημερίδα, όση ευθύνη είχαν οι δειλοί πρωταγωνιστές της αιχμαλωσίας, άλλη τόση είχαν και όλοι οι υπουργοί των στρατιωτικών, που «αλληλοδιαδεχόμενοι, πειραματιζόμενοι, διοργανούντες και αναδιοργανούντες, νομοθετούντες και καταργούντες», κατάφεραν τελικά να δημιουργήσουν αξιωματικούς σαν τους κατηγορούμενους, οι οποίοι τη σημαντικότερη στιγμή «(...)στήνουν κουβένταν φιλικήν μετά του επιτηδείου εχθρού, ίνα δώσωσιν εις αυτόν καιρόν να κυκλώση το εμπιστευθέν αυτοίς υπό του έθνους στρατευμάτων(...)». Για την εφημερίδα η ετυμηγορία της θανατικής ποινής δεν προήλθε μόνο από τη βούληση των δικαστών, αλλά από την τρομερή πίεση της κοινής γνώμης

σκανδαλίζει και εμβάλλει εις απορίαν τον ακροατήν των χθες αναγνωσθεισών εκθέσεων είχε η όλη αφορμή της συμπλοκής ταύτης επί της Κούτρας και η εκλογή του μεσονυκτίου, ως ώρας, αρμοδίου προς μάχην!(...)», (Ακρόπολις, « Η δίκη της Κούτρας», 10/4/1887)

³⁴⁷ Ακρόπολις, « Η δίκη της Κούτρας», 10/4/1887

³⁴⁸ Όρα, « Η απόφασις του στρατοδικείου», 18/4/1887

³⁴⁹ Ακρόπολις, « Επί της Κούτρας», 19/4/1887

ολόκληρου του έθνους, «το οποίον επεθύμει ν' αναστενάξη ελαφρότερον υπό του ασφυκτικού βάρους του λόφου της Κούτρας». Η αιτιολογία, βέβαια, της καταδικαστικής απόφασης ήταν αναμφισβήτητα σύννομη και σύμφωνα με το στρατιωτικό νόμο που προέβλεπε ότι η συνθηκολόγηση με τον εχθρό σε ανοικτό πεδίο μάχης θεωρείται έγκλημα που τιμωρείται με θάνατο. Η εφημερίδα κατηγορεί την αφέλεια και την ανικανότητα του Λάιου και του Πηνειώ που, αντί να υποχωρήσουν, εμπιστεύτηκαν τον εχθρό και άρχισαν να συνομιλούν μαζί του, δίνοντάς έτσι την ευκαιρία στον τουρκικό στρατό, όσο διαρκούσαν οι συνομιλίες, να περικυκλώσει και να αιχμαλωτίσει τους έλληνες στρατιώτες. Οι αξιωματικοί αυτοί ήταν, κατά την εφημερίδα, ανίκανοι να διοικήσουν στρατό όσο ολιγάριθμος και να ήταν αυτός. Μπορεί να ήταν ανδρείοι και να μην φοβούνταν τον θάνατο, αλλά κατά τη στιγμή που απαιτήθηκε να επιδείξουν τα απαραίτητα για τη θέση τους διοικητικά προσόντα, αποδείχθηκαν πιο ανίκανοι και από τον τελευταίο Τούρκο στρατιώτη. Εμπιστεύθηκαν «(...)οι δυστυχείς αξιωματικοί μας, ο γέρω Λάιος και ο αναμφιβόλως ελαφρόνους Πηνειώ(...) τους Τούρκους μετά τοιαύτης βλακειάς και εσυμπεριφέροντο ούτω απρονοήτως προς αυτούς(...) σαν να επρόκειτο για κάποια τακτική αλλαγή της φρουράς ή κάποια στρατιωτική επίδειξη μεταξύ των ελληνικών στρατευμάτων (...)».³⁵⁰

Πιο σημαντικό, όμως, κατά την εφημερίδα «Ακρόπολις», μερίδιο ευθύνης είχε η κακή οργάνωση του στρατού στην Ελλάδα. Οι αξιωματικοί που διαχειρίστηκαν το περιστατικό στην Κούτρα, πέρα από την αφέλειά τους, αγνοούσαν βασικούς στρατιωτικούς κανονισμούς που αφορούσαν τέτοιες περιστάσεις δηλαδή «(...)το πώς πρέπει να σταλή ο κήρυξ, το πώς πρέπει εν τω μεταξύ να μένη παρατεταγμένον το σώμα με εφ' όπλου λόγχην και τα άλλα όλα, όσα οι Τούρκοι λαμπρώς και καθ' όλην την τάξιν εξετέλεσαν(...)». Το τελευταίο, φυσικά αφορούσε τον οργανισμό του ελληνικού στρατού στο σύνολό του, καθόσον προήλθε από παντελή άγνοια των κανονισμών αλλά και από παντελή έλλειψη εφαρμογής τους σε ασκήσεις. Στο πλαίσιο αυτό η ίδια εφημερίδα αναρωτήθηκε τότε εκτελέσθηκαν τακτικά γυμνάσια για να εκπαιδεύουν οι εφεδρείες του στρατού, αλλά και να εξασκηθούν οι αξιωματικοί στην σωστή εφαρμογή των διατάξεων που περιείχαν οι στρατιωτικοί κανονισμοί. Παράλληλα διαπίστωσε ότι «(...)και οσάκις έγιναν εις μακράς χρονικάς αποστάσεις πλασταί μάχαι δεν επήλθε πάντοτε σύγχυσις και ταραχή; Δεν έγιναν τάγματα και συντάγματα μαλλιά κουβάρια;(...)». Για την «Ακρόπολις» δεν ήταν δυνατόν να τηρήσουν οι αξιωματικοί τους προβλεπόμενους στρατιωτικούς κανόνες σε ώρα αληθινής συμπλοκής από τη

³⁵⁰ Ακρόπολις, «Επί της Κούτρας», 19/4/1887

στιγμή που δεν είχαν εκπαιδευτεί να το κάνουν. Ήταν φυσιολογικό, λοιπόν, ότι τέτοιοι αμαθείς αξιωματικοί αντιμέτωποι με έναν γυμνασμένο και εμπειροπόλεμο στρατό θα πάθαιναν τα χειρίστα, όπως και έγινε.³⁵¹

Η εφημερίδα «Το Άστυ», από την πλευρά της, αντιδρώντας στη θανατική καταδίκη των πρωταίτιων υπήρξε ιδιαίτερα καυστική απέναντι τους. Κατ' αρχάς, τόνισε ότι τόσο οι διπλωματική ανεπάρκεια κατά τη διάρκεια της κρίσης της ανατολικής Ρωμυλίας, όσο και η στρατιωτική ανικανότητα που οδήγησε στο αιώνιο αίσχος της Κούτρας αποδεικνυαν ότι οι μέχρι τότε θυσίες του ελληνικού λαού για την απόκτηση ισχυρού στρατού δεν είχαν αποτέλεσμα.³⁵² Κατόπιν κατηγορήσε τους καταδικασθέντες αξιωματικούς με ιδιαίτερα επικριτικό ύφος που υποδήλωνε την έντονη οργή του αρθρογράφου. Για την εφημερίδα ήταν τερατώδες το να βρεθούν αξιωματικοί που κύλισαν «εις τον βόρβορον» την τιμή της Ελλάδας παραδίδοντας το ξίφος τους, το οποίο έλαβαν από την πατρίδα ως χαλύβδινο όπλο ανδρείας και όχι ως «ατιμωτικόν ενέχυρον παραδόσεως». Ήταν, επίσης, ατιμωτικό Έλληνες αξιωματικοί να μεταφέρονταν σαν αγέλη «(...)υπό τους κολαφισμούς και τους εμπτυσμούς τουρκικού και εβραϊκού σκυλολογίου ανά την Μακεδονίαν, ήτις ήλπιζε να τους ίδη προχωρούντας νικητάς και τους είδε συρομένους αιχμαλώτους(...)» Ήταν, τέλος, απαράδεκτο να βρεθούν Έλληνες αξιωματικοί που αποφάσισαν, αντί να πεθάνουν ένδοξα, να σώσουν «την πολύτιμον κεφαλήν των επί των ώμων των» προτιμώντας να ζήσουν για να βλέπουν την ατίμωσή τους. Γι' αυτούς τους λόγους και για να ανακουφισθούν οι καρδιές όλων των Ελλήνων, ελεύθερων και δούλων, ο Λάιος και ο Πηνειώ έπρεπε να τιμωρηθούν παραδειγματικά. Αφού δεν θέλησαν να «βαδίσουν προς το θάνατο με τιμή», έπρεπε να θανατωθούν με ατιμωτικό τρόπο. Ίσως, όμως, κατά την εφημερίδα, η θανατική καταδίκη να μην ήταν η πλέον ενδεδειγμένη ποινή: «(...)Αλλ' όχι ο θάνατος δεν είναι επαρκής δια τοιούτο εθνικό κακούργημα(...) Όχι! δεν αρκεί ο θάνατος δια τον Λάιον και τον Πηνειώ. Πρέπει να καταδικασθώσι να ζήσωσι! Να ζήσωσι· δια να αισθανθώσιν ότι απώλεσαν τα πάντα, τα πάντα, προ πάντων δε την τιμήν. Να μη μείνη ουδε' μόριον της υπάρξεως των, το οποίον να μη στάξη αίμα υπό την

³⁵¹ Ακρόπολις, «Επί της Κούτρας», ό.π.

³⁵² «(...)Ατυχέστερον έθνος του ελληνικού δεν υπάρχει βεβαίως επί του κόσμου. Μετά εξηκονταετή ελεύθερον βίον, βίον όν διήλθεν επί ποδός, με το όπλον επί βραχίονος, караδοκούν από στιγμής εις στιγμήν την πραγμάτωσιν του εθνικού ιδεώδους, αποδιώξαν πάσαν ιδέαν εκ της κεφαλής του χάριν της μεγάλης ιδέας, μείναν πτωχόν αγράμματον, άνευ γεωργίας, άνευ βιομηχανίας, βυθισθέν μέχρι λαιμού εις το χρέος δια να έχη στρατόν, μετά εξηκονταετή βίον, την ώραν της ενεργείας, ευρέθη διπλωματικώς και στρατιωτικώς ανίκανον ου μόνον μέγα τι να διαπράξη, αλλά την τιμήν του παν να σώση. Διπλωματικώς αντί δαφνών συνέλεξε λάχανα και στρατιωτικώς αντί θριαμβευτικού τροπαίου έστησεν εις τα σύνορα μνημείον αιωνίου αίσχους: την Κούτραν(...)» (Το Άστυ «Η Κούτρα», 19/4/1887)

μαστίγωσιν του ονειδους(...).Τι είναι ο στιγμιαίος θάνατος δια τοιούτους ανθρώπους; ας θανατωθώσι ισοβίως. Είναι σκληραί είναι απάνθρωποι αι φράσεις αύται· αλλά και ο πόνος όστις τα υπηγόρευσεν είναι τόσον σφοδρός! »³⁵³

Την επόμενη ημέρα από την απόφαση της θανατικής καταδίκης των τριών αξιωματικών, δόθηκε βασιλική χάρη και οι αξιωματικοί δεν εκτελέσθηκαν.³⁵⁴ Την ίδια ημέρα επανήλθε και η εφημερίδα «Ακρόπολις», με νέο άρθρο με τον χαρακτηριστικό τίτλο «Μαθήματα επί Κούτρας», ασκώντας έντονη κριτική στη στρατιωτική κατάσταση της Ελλάδας.³⁵⁵ Για την εφημερίδα τα αίτια της αιχμαλωσίας της Κούτρας ήταν γενικότερα και σημαντικότερα από την ανεπάρκεια των αξιωματικών πρωταγωνιστών της. Έπρεπε, δε, να αντιμετωπιστούν γιατί υπήρχε μεγάλος κίνδυνος να συμβούν και στο μέλλον αντίστοιχα γεγονότα. Η εφημερίδα ασχολήθηκε, πέρα από τους πρωταγωνιστές, και με αυτούς που, κατά την άποψή της, παρασκεύασαν τα γεγονότα και αποτελούσαν τους κύριους ενόχους. Κατ' αρχάς, υπεύθυνοι ήταν οι ηγέτες του στρατού που δεν έπρεπε να στείλουν σε θέση που είχε τέτοια στρατηγική σημασία τον Λάιο, «τοιούτον όντα και μηδέποτε γνωρίσαντα το έδαφος της Κούτρας» και μάλιστα με τμήμα στρατού που αποτελούνταν κατά το ήμισυ από νεοσύλλεκτους. Ευθύνη είχαν, επίσης, και οι υπεύθυνοι για την εκπαίδευση και τη μόρφωση των Ελλήνων αξιωματικών που επέδειξαν στα γεγονότα απαράδεκτη ανικανότητα, αμάθεια, δειλία αλλά και έλλειψη περηφάνιας.³⁵⁶ Κατά την άποψη της ίδιας εφημερίδας, το περιστατικό της

³⁵³ Το Αστυ, « Η Κούτρα», ό.π.

³⁵⁴ Στρατηγός Π. Δαγκλής, ό.π. σελ. 127

³⁵⁵ «Αυτή η Κούτρα τουλάχιστον πρέπει να κάμη την κούτραν της Ελλάδος να καταιβάση ολίγον ιδέας τινάς περί του ανάρχου, αύλου και αλύτου στρατιωτικού ζητήματος του τόπου. Νομίζει ότι η φύσις επίτηδες εκεί εις τα σύνορα έστησε τον βράχον εκείνον δια να τσακίσει το κεφάλι της η Ελλάς και να βάλη γνώση. Και το ετσάκισε ! στα γερά μάλιστα! Θα βάλη όμως γνώσι, ή μήπως εκ της διασείσεως ταύτης η ζαλισθείσα κεφαλή της θα γείνη έτι ηλιθιότερα, αφ' όσον ήτο μέχρι τούδε; Τινές αμφιβάλλουσιν άλλοι ελπίζουσιν· ημείς ου μόνον δεν ελπίζομεν ότι θα πορισθώμεν μάθημα τι εκ του παθήματος τούτου, αλλά τουναντίον είμεθα βεβαιότατοι ότι η χρονία ηλιθιότης του κράτους ημών θα διατρέξη όλα τα στάδια της και θα απολήξη κατά τον κλασικόν τρόπον, ως απολήγουν συνήθως οι τοιαύται τόσοι της κεφαλής... » (Ακρόπολις, « Μαθήματα επί Κούτρας», 20/4/1887)

³⁵⁶ «(...)Ο αρχηγός τραυματίζεται, και τίθεται εκτός μάχης, αποχωρών δε ουδεμίαν οδηγίαν και διαταγήν αφήνει, ως είπον τουλάχιστον οι κατηγορούμενοι(...)και δη ενώ εγνώριζε την εντελή ανικανότητα του διαδόχου του Λαίου, όστις ουδέ σπιθαμήν του εδάφους της Κούτρας εγνώριζε(...)οι δε κατώτεροι αξιωματικοί φαίνεται ότι ουδέ ιδέαν δεν είχαν πως γίνεται η ανακωχή και ποία είναι τα καθήκοντά των προ και εν καιρώ των διαπραγματεύσεων της ανακωχής(...) Πλην της αμαθείας και της ανικανότητος ήν έδειξαν οι ημέτεροι αξιωματικοί φαίνεται ότι σπουδαίως συνέτεινεν εις την οικτράν τύχην των ελληνικών όπλων η αποθάρρυνσις τινών εξ αυτών και η δειλία άλλων. Εννέα αξιωματικοί σκεφθέντες περί ανακωχήν, παραδιδόμενοι τόσω ευκόλως, χωρίς να εφάνη καν ο κίνδυνος, είναι λίαν κακόν σύμπτωμα καταστάσεως στρατού. Τόσοι αξιωματικοί απεδείχθη ότι δεν είχαν μεγάλην συναίσθησιν της στρατιωτικής υπερηφάνιας, ην αποκτά ο αξιωματικός καταλλήλως ανατρεφόμενος προς ανάπτυξιν του αισθήματος τούτου εν τω στρατώ ημών, ένθα φαίνεται ότι

Κούτρας απέδειξε ότι στον ελληνικό στρατό υπήρχαν αρκετοί γενναίοι αξιωματικοί αλλά πολύ λίγοι εκπαιδευμένοι και ικανοί, ενώ ήταν ακόμη εν ενεργεία τεράστιος αριθμός αξιωματικών μεγάλης ηλικίας. Το συμβάν της Κούτρας έπρεπε να στρέψει, λοιπόν, την προσοχή των αρμοδίων στα γενικότερα αίτια της Κούτρας που ήταν η ανικανότητα πολλών ανώτερων αξιωματικών αλλά και η έλλειψη αυστηρής πειθαρχίας στο στρατό. Βασικό αρνητικό ρόλο διαδραμάτιζε, πάντα κατά την ίδια εφημερίδα, η πολιτική που υπέσκαπτε τις βάσεις για την αληθινή ανασύνταξη του στρατού. Σε αυτό το πλαίσιο: «(...)Πολιτική, χατήρια και στρατός είνε τρία εντελώς πολέμια και ασυμβίβαστα στοιχεία(...) Μέχρι σήμερα τουλάχιστον δεν αντελήφθημεν κατά πόσον η περυσινή εκστρατεία εχρησίμευσεν ως μάθημα προς στρατιωτική μεταρρύθμιση(...)»³⁵⁷

Την ίδια περίοδο, κατά την έναρξη της δίκης ο ταγματάρχης τότε Δαγκλής, χρησιμοποιώντας το ψευδώνυμο «Οβίς» δημοσίευσε στην εφημερίδα «Ακρόπολις» άρθρο με τον τίτλο «Κούτρα». Σε αυτό παρουσίασε μια σειρά σφαλμάτων που, κατά την άποψή του, έγιναν στην οργάνωση του στρατού στη μεθόριο της Θεσσαλίας και που προδιέγραψαν, κατά κάποιον τρόπο, τη μοίρα των στρατιωτών της Κούτρας. Σημαντικό σφάλμα, κατ' αρχάς, ήταν η διαίρεση του στρατού της Θεσσαλίας σε δύο τμήματα και η υπαγωγή τους στη διοίκηση δύο αρχηγείων ανεξάρτητων μεταξύ τους. Έτσι δεν ήταν δυνατός ο συγκεντρωτικός έλεγχος των πιθανών επιχειρήσεων, ούτε ο κοινός τρόπος εκτέλεσής τους. Λανθασμένη, όμως, ήταν και η διάταξη του στρατού που απέναντι σε σχεδόν τριπλάσιες στρατιωτικές δυνάμεις αντί να είναι συγκεντρωμένος στο αδύνατο σημείο της άμυνας του εχθρού, ήταν διασπαρμένος σε όλα τα βατά μέρη της μεθορίου. Αποτέλεσμα αυτού ήταν όλα τα τμήματα του ελληνικού στρατού να έχουν απέναντί τους υπέρτερες εχθρικές δυνάμεις. Λανθασμένη, τέλος, υπήρξε, σύμφωνα με τον Δαγκλή, και η εκλογή της γραμμής διαίρεσης της δικαιοδοσίας των δύο αρχηγείων ακριβώς στο ασθενέστερο σημείο της ελληνικής μεθορίου στους ανατολικούς πρόποδες του υψώματος της Κούτρας. Έτσι διασπάσθηκε η ενότητα και η ισχύς ενεργείας του ελληνικού στρατού ακριβώς στο σημείο που απαιτούνταν η μεγαλύτερη ισχύς. Εξαιτίας, λοιπόν, μιας σειράς σφαλμάτων «(...) η Κούτρα ήτο εκ των προτέρων καταδικασμένη να πέση εις τας χείρας του εχθρού, όστις άλλως είχε προπαρασκευασθή προς τούτο(...)».³⁵⁸

ουδεμία ιδιαίτερα φροντίς καταβάλλεται περί τούτου εν τω σωματείο των αξιωματικών(...)».. (Ακρόπολις, « Μαθήματα επί Κούτρας», ό.π.)

³⁵⁷ Ακρόπολις, « Μαθήματα επί Κούτρας», ό.π.

³⁵⁸ Ακρόπολις, « Κούτρα», ό.π.

Οι απόψεις του Δαγκλή, υπασπιστή τότε του Βοσσέρ, καταδεικνύουν τα προβλήματα του ελληνικού στρατού το 1886 σε θέματα οργάνωσης, αλλά και σωστής σχεδίασης και εκτέλεσης στρατιωτικών επιχειρήσεων. Παρά ταύτα, όμως, θεωρεί ότι η συμπεριφορά των πρωταγωνιστών της Κούτρας ήταν αδικαιολόγητη. Η ευθύνη των στρατιωτών της Κούτρας, που παρέδωσαν με άνανδρο τρόπο τα όπλα τους στα χέρια του αντίπαλου στρατού, δεν μπορούσε σε καμία περίπτωση να συγκαλυφθεί από τα προγενέστερα σφάλματα της πολιτικής και στρατιωτικής ηγεσίας. Σε κάθε περίπτωση, σύμφωνα με τον Δαγκλή «(...) Οι άνδρες ούτοι ηδύναντο να ατυχήσωσιν, αλλ' όφειλον να μην ατιμασθώσι(...)». Η ήττα μετά από μάχη, δεν θα αποτελούσε ατίμωση. Η υποχώρηση, επίσης, «(...) ενώπιον υπερτέρων εχθρικών δυνάμεων, μετά την επιτέλεσιν του καθήκοντος(...)», κατά τον Δαγκλή, όχι μόνο δεν αποτελεί ντροπή, αλλά και επιβάλλεται πολλές φορές από τις στρατιωτικές τακτικές του πολέμου. Κανείς δεν είχε την απαίτηση από το στρατό της Κούτρας να «σφαγώσι μέχρις ενός εν τη θέσει των», μολονότι κάτι τέτοιο θα ήταν «προτιμότερον δι' αυτούς παρά το όνειδος, όπερ προσήψαν εαυτοίς». Υπήρχε, όμως, η απαίτηση να διασώσουν την στρατιωτική τους τιμή. Σε κάθε περίπτωση, σύμφωνα με τον υπασπιστή του Βοσσέρ, θα μπορούσαν να υποχωρήσουν: «(...) Παν άλλο δε μέσον ηδύναντο να προτιμήσωσι προς τούτο ή την άνευ όρων παράδοσιν. Το ασφαλέστερον δε ήθελεν είσθαι η υποχώρησις. Διати δεν προετίμησαν την υποχώρησιν; Διати διεπραγματεύθησαν ούτως επιπολαιώς και μωρώς την ανακωχήν; Τοσούτω ελιποψύχησαν, τοσούτω επεσκοτίσθη ο νους αυτών ; Ακατανόητον(...)».³⁵⁹

Επικριτικός, όμως και για την εικόνα του ελληνικού στρατού κατά την επιστράτευση και τα γεγονότα της μεθορίου υπήρξε και ο Σούτσος στην έκθεσή που υπέβαλε η επιτροπή του στον Τρικούπη. Κατ' αρχάς, τόνισε ότι η ηγεσία του στρατού στη Θεσσαλία δεν έκανε τίποτε για να περιορίσει την πρωτοβουλία εκείνων των αξιωματικών που επιδίωξαν τη ρήξη. Ιδιαίτερα ο αρχηγός του 1^{ου} αρχηγείου αντί να αποκλείσει από την αρχή οποιαδήποτε ενέργεια θα μπορούσε να επιφέρει αρνητικά αποτελέσματα, απεναντίας επέτρεψε μια σειρά από άστοχες πρωτοβουλίες από αξιωματικούς του επιτελείου του. Απόδειξη, δε, για τις ευθύνες του συγκεκριμένου αρχηγού παρείχε, σύμφωνα πάντα με την άποψη του Σούτσου, «(...) η εγγύτητα της μεθορίου γραμμής τοποθέτησης άπαντος του υπ' αυτόν στρατεύματος, άμα τω αγγέλματι των πρώτων πυροβολισμών, χωρίς τουλάχιστον να τηρήση τας θεμελιώδεις αρχάς περί διατάξεως προς μάχην των στρατευμάτων, αλλά διένειμεν αυτά εφ' όλης της οροθετικής γραμμής, άνευ διακρίσεως των

³⁵⁹ Στρατηγός Π. Δαγκλής, ό.π. σελ. 127 και *Ακρόπολις*, «Κούτρα», ό.π.

θέσεων όπερ σημαίνει ότι δεν εμελέτησε δεόντως την αξία των διαφόρων σημείων υπό τε την αμυντικήν και επιθετικήν αυτών έποψιν(...)».³⁶⁰

Ο Σούτσος, έπειτα, τόνισε ότι η διαίρεση του στρατού της Θεσσαλίας σε δύο σώματα ήταν μεγάλο σφάλμα που δυσχέραине την σωστή διοίκηση του στρατού και την διεύθυνση των επιχειρήσεων: «...Η διαίρεσις αύτη ήκιστα συντελούσα εις την ενιαίαν διοίκησιν, καθίστατο έτι μάλλον αδύνατος ένεκα της μη υπάρξεως κανονιστικών οδηγιών περί συμπράξεως αμφοτέρων των στρατευμάτων. Και είναι μεν αληθές ότι αι διοικήσεις των στρατευμάτων τούτων, ήτοι τα αρχηγεία, ανεκοίνουν αμοιβαίως τας κινήσεις και τοποθετήσεις των υπ' αυτά δυνάμεων, ουδέποτε όμως διέγραψαν πολεμικόν σχέδιον περί κοινής συμπράξεως, τα δε πράγματα μαρτυρούσι την αλήθειαν τάυτην, καθ' όσον υπήρχε η ανάγκη της κοινής συμπράξεως. Υπήρξε έλλειψις γενικών οδηγιών κοινής ενεργείας. Ο διχασμός λοιπόν των εν Θεσσαλία δυνάμεων ήτο μέγιστον σφάλμα στρατηγικόν, καθόσον μια και μόν όφειλε να ήνε η βάση του εν Θεσσαλία στρατού και επομένως εις και μόνος ο διευθύνων στρατηγός...».³⁶¹

Ιδιαίτερα επικριτικός ήταν, τέλος, ο Σούτσος και για την επικρατούσα έλλειψη πειθαρχίας στο στράτευμα με πιο χαρακτηριστικό δείγμα ότι παρατηρήθηκαν περιπτώσεις όπου τμήματα ενός συντάγματος υπηρετούσαν υπό τις οδηγίες αξιωματικών άλλων συνταγμάτων, φαινόμενα δηλαδή που παρουσίαζαν έναν ουσιαστικά διαλυμένο στρατό, χωρίς τάξη και συνοχή.³⁶²

Το περιστατικό της Κούτρας αποτυπώνει, λοιπόν, με χαρακτηριστικό τρόπο την κατάσταση του ελληνικού στρατού το 1886. Πριν την κρίση της ανατολικής Ρωμυλίας προηγήθηκε μια έντονη αλλά και σύντομη προσπάθεια, κυρίως από τον Τρικούπη από το 1882 και μετά, για την αναδιοργάνωση και αναβάθμισή του. Παρά ταύτα, όπως αποδείχθηκε κατά τη λειτουργία του στρατού καθ' όλη τη διάρκεια της επιστράτευσης αλλά και των μεθοριακών συγκρούσεων, η διαμόρφωση επιτελικών σχεδίων και κανόνων τακτικής προχώρησαν ελάχιστα, καθόσον έλειπαν στοιχειώδεις προϋποθέσεις όπως η

³⁶⁰ ΕΛΙΑ, *Αρχείο Τρικούπη*, υποφάκελος 12/60, «Γενική Έκθεσις»

³⁶¹ Στο ίδιο

³⁶² «(...)Η επιτροπή εξετάσασα περί της ενεργείας των στρατευμάτων συμπέρανεν ότι κατά την ενέργειαν ουδόλως διετηρήθη η πειθαρχία όπερ εστίν η βάση των καλώς συγκεκριμένων και πειθαρχούντων στρατευμάτων, ένεκα δε της αταξίας ταύτης προήλθεν η μεγίστη και άσκοπος κατανάλωσις πυρομαχικών, εις πλείστα δε σημεία και χωρίς να υπάρξη αντιμέτωπος εχθρός, και ότι κατά την διαίρεσιν του στρατεύματος εις τμήματα, δεξιόν αριστερόν και κέντρον, απεσπάρσθησαν αι οργανικάί μονάδες και κυρίως των συνταγμάτων, τεθέντων των ταγμάτων του αυτού συντάγματος υπό τας διαταγάς άλλων ανωτέρων αξιωματικών ξένων των συνταγμάτων(...)» (ΕΛΙΑ, *Αρχείο Τρικούπη*, υποφάκελος 12/60, «Γενική Έκθεσις»)

χαρτογράφηση της χώρας.³⁶³ Είναι χαρακτηριστικό ότι, κατά τη διάρκεια της κρίσης και παρά την σχεδόν οκτάμηνη επιστράτευση του ελληνικού στρατού δεν είχε εκπονηθεί κανένα επιτελικό σχέδιο για την ενέργεια από κοινού των δύο αρχηγείων, οι δε διοικητές τους Β. Σαπουντζάκης και Ι. Ζυμβρακάκης εκπονούσαν ο καθένας τα δικά του σχέδια επιχειρήσεων, τα οποία, όμως, είχαν «ως μόνα χαρακτηριστικά την επιπολαιότητα και προχειρολογία».³⁶⁴ Η συγκρότηση υπηρεσιών απαραίτητων για την υποστήριξη του τακτικού στρατού όπως το υγειονομικό και η επιμελητεία εξακολουθούσε να είναι υποτυπώδης. Ο στρατός εν γένει παρέμεινε καθ' όλη την περίοδο αυτή άθροισμα μικρών μονάδων, βασικά ταγμάτων, χωρίς να συγκροτηθεί σε μονάδες μεγέθους ταξιαρχίας ή μεραρχίας στις οποίες η τακτική θα ήταν δυνατό να στηριχθεί στο συνδυασμό των όπλων, ενώ η στρατηγική στην αυτονομία των σχηματισμών.

Επιπρόσθετα, ακόμη και η περιορισμένης εμβέλειας προσπάθεια κατά την κρίση εξάντλησε τις δυνατότητες της εθνικής οικονομίας αλλά και της ελληνικής κοινωνίας. Κατά την περίοδο της κρίσης 1885 -1886 δαπανήθηκαν τεράστια ποσά, που προσέγγιζαν τα 20 εκατομμύρια δραχμές για αγορές πολεμικού υλικού, όπως οπλισμού, πυρομαχικών, ιματισμού, κτηνών, υλικών μηχανικού. Επίσης, το ελληνικό κράτος δαπάνησε για την πολεμική κινητοποίηση το ποσό των 130 εκατομμυρίων δραχμών, που αντιστοιχούσε σε δύο προϋπολογισμούς. Εντούτοις, τα γεγονότα της Κούτρας έδειξαν με ξεκάθαρο τρόπο ότι η συντελεσθείσα πρόοδος από το 1878 ήταν δυσανάλογα μικρή. Το γεγονός ότι το περιστατικό αφορούσε ένα από τα ευζωνικά τάγματα, που όπως έχουμε παρακολουθήσει, αποτελούσαν το στρατό υπηρεσίας, άρα και τα λιγότερο εκπαιδευμένα σε σύγχρονες μεθόδους πολέμου τμήματα του τακτικού στρατού, θεωρώ ότι δεν έχει ιδιαίτερη σημασία, δεδομένου ότι το περιστατικό καταδεικνύει όχι τόσο την έλλειψη τεχνικής εκπαίδευσης για μάχη, αλλά την νοοτροπία των στρατιωτών σε συνδυασμό με την ανεπαρκή στρατιωτική οργάνωσή τους. Τα γεγονότα της Κούτρας απέδειξαν ότι εκτός από την έλλειψη επαρκούς στρατιωτικής κατάρτισης, υπήρχαν προβλήματα και στην επαγγελματική συνείδηση και συγκρότηση του στρατεύματος.³⁶⁵ Στην πραγματικότητα η απουσία κεντρικών κατευθυντήριων οδηγιών που κυριαρχούσε σε κάθε επίπεδο της στρατιωτικής ιεραρχίας είχε ως αποτέλεσμα την τάση αυτονόμησης των στελεχών σε στιγμές κρίσης, γεγονός που επιβεβαιώθηκε πλήρως στη συμπεριφορά του

³⁶³ Γ. Μαργαρίτης, «Οι πόλεμοι», ό.π. σελ. 152

³⁶⁴ Ε. Στασινόπουλος, ό.π., σελ. 57

³⁶⁵ Γιώργος Μαργαρίτης, «Οι λυτρωτές των αλύτρωτων αδελφών: Πολιτικές, οικονομικές και ιδεολογικές παράμετροι της πολεμικής προετοιμασίας της χώρας (1881 – 1897)», ό.π., σελ. 114

στρατεύματος κατά την διάρκεια της επιστράτευσης με αποκορύφωμα το επεισόδιο της Κούτρας και την αιχμαλωσία Ελλήνων στρατιωτών.

Το γεγονός μάλιστα ότι οι συμπλοκές ξέσπασαν την περίοδο που την εξουσία αναλάμβανε ο Τρικούπης, αποτελεί, ενδεχόμενα σε αυτήν τουλάχιστον την φάση, την απαρχή μιας πρακτικής που στο μέλλον και όσο εδραιώνεται η επαγγελματική ταυτότητα του στρατού, θα εκδηλωθεί πιο έντονα και θα οδηγήσει στην προσπάθεια αυτονόμησής του από την πολιτική. Η αναστάτωση που πιθανότητα δημιουργούσε στον ελληνικό στρατό, που παρέμενε επί μήνες στα σύνορα αδημονώντας για την έναρξη των πολεμικών επιχειρήσεων, η προοπτική της ήπιας πολιτικής που συνεπαγόταν η διακυβέρνηση από τον Τρικούπη που έδινε, μάλλον οριστικά, τέλος σε οποιαδήποτε όνειρο του για δράση, μπορεί να μην αποτελούσε μόνο ένδειξη της απογοήτευσής τους για την χαμένη ευκαιρία προσφοράς στο αλυτρωτικό ιδεώδες. Ίσως υποδήλωνε την αντίθεσή τους στις επιλογές της πολιτικής εξουσίας, όταν αυτές έρχονταν σε αντίθεση, κατ' αρχάς, με το εθνικό όραμα. Αυτή η πρακτική άλλωστε στο μέλλον θα παγιωθεί και θα οδηγήσει σε διάφορες ενέργειες μέχρι το αποκορύφωμά τους με το κίνημα στο Γουδί.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 4^ο

Η ΠΕΡΙΟΔΟΣ ΤΗΣ ΣΤΑΣΙΜΟΤΗΤΑΣ ΚΑΙ ΤΗΣ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗΣ ΥΦΕΣΗΣ 1886 - 1897

1. Οι νόμοι Τρικούπη για το στρατό ξηράς κατά τη δεύτερη πρωθυπουργική του περίοδο

Οι προσπάθειες του Τρικούπη για την ανασυγκρότηση και αναδιοργάνωση του στρατού και του στόλου συνεχίσθηκαν και κατά τη διάρκεια της δεύτερης μεγάλης πρωθυπουργικής του θητείας. Οι προσπάθειες αυτές, όμως, καθορίζονταν άμεσα από τη δυσμενή οικονομική συγκυρία σε άμεσο συνδυασμό με την καμπή στην εξέλιξη της διεθνούς οικονομίας στη διεθνή οικονομία, που περιόριζε τις επιλογές του Τρικούπη.³⁶⁶ Πόσο μάλλον που οι στρατιωτικές δαπάνες επιδείνωναν σημαντικά την κατάσταση της οικονομίας. Μεταξύ 1879 και 1884 οι στρατιωτικές δαπάνες υπερδιπλασιάστηκαν σε σύγκριση με την προηγούμενη πενταετία και από το 1884 μέχρι το 1886 εκτοξεύτηκαν στα ύψη.³⁶⁷ Απορροφώντας μεγάλο μέρος τόσο των εξωτερικών δανείων του ελληνικού κράτους, όσο και των εσόδων από τους φόρους που η σημαντική τους αύξηση προκαλούσε την αντίδραση της ελληνικής κοινωνίας, οι δαπάνες για την αναδιοργάνωση του στρατού θεωρήθηκαν ότι είχαν σημαντική συμβολή στην αναστολή πληρωμών που κήρυξε το ελληνικό κράτος το 1893.³⁶⁸

Ο μεσολογγίτης πολιτικός τροποποίησε το 1887 για μια ακόμη φορά τον οργανισμό του στρατού. Σκοπός του, σύμφωνα με σχετική ομιλία του στη Βουλή, ήταν να επιτύχει μείωση των κονδυλίων του κρατικού προϋπολογισμού που δαπανούνταν για το στρατό. Αυτό θα επιτυγχανόταν με δύο σημαντικές αλλαγές που επέφερε ο νέος οργανισμός στην οργάνωση του στρατού. Η πρώτη αφορούσε την σύμπτυξη των ταγμάτων που αποτελούσαν κάθε σύνταγμα από τρία σε δύο. Η δεύτερη αφορούσε την συγκρότηση των ευζωνικών ταγμάτων από στρατευμένους και όχι από εθελοντές. Οι δύο αυτές καινοτομίες θα προκαλούσαν, σύμφωνα με τον Έλληνα πρωθυπουργό, σημαντική μείωση των εξόδων που απαιτούσε η

³⁶⁶ Βλ. παραπάνω, υποσημείωση 158

³⁶⁷ Γ. Δερτιλής, *Ιστορία του ελληνικού κράτους 1830- 1920*, ό.π., σελ. 605

³⁶⁸ Χρ. Αγκριαντώνη, ό.π., σελ. 168-169 και Θανάσης Καλαφάτης, «Τα αίτια και τα αποτελέσματα της χρεοκοπίας του ελληνικού κράτους το 1893», στο *Ο Χαρίλαος Τρικούπης και η εποχή του*, ό.π., σελ.301

λειτουργία του στρατού, αφού και ο αριθμός του στρατεύματος μειωνόταν, αλλά και το κόστος των αποδοχών των στρατευμένων ήταν πολύ μικρότερο από το αντίστοιχο των εθελοντών.³⁶⁹

Σύμφωνα με τη νέα τροποποίηση του οργανισμού του στρατού, τη διοίκηση εξακολουθούσαν να ασκούν τα τρία αρχηγεία. Οι Αρχηγοί παρέμεναν ταυτόχρονα και Επιθεωρητές του στρατού. Σε αντίθεση με τον οργανισμό του 1882 που είχε θεσπίσει η τότε κυβέρνηση Τρικούπη, το πεζικό συγκροτούνταν, όπως και στον οργανισμό του 1885, σε συντάγματα. Πιθανότατα αυτή η αλλαγή στη σκέψη του Τρικούπη υπαγορευόταν από την εφαρμογή διδαγμάτων που προέκυψαν από την επιστράτευση του 1885 και τις εχθροπραξίες στη μεθόριο το 1886, αλλά και τις σχετικές προτάσεις του στρατηγού Βοσσέρ. Ο ίδιος ο Τρικούπης σε ομιλία του στη Βουλή δικαιολόγησε την συγκρότηση σε συντάγματα ως εξής: «(...)Εν τω οργανισμώ του στρατού διετηρήθησαν τα συντάγματα και τα τάγματα ως έχουσιν(σ.σ. όπως δηλαδή είχαν διαμορφωθεί από τον οργανισμό του 1885), διότι δεν επιτρέπεται η ελάττωσις των στελεχών τούτων, διότι είνε αδύνατον δια στελεχών εφεδρείας να επαρκέσωμεν εις τας ανάγκας επιστρατεύσεως· έδει άρα εν αυτώ τω οργανισμώ να ευρεθί ο τρόπος, όπως διατηρηθώσιν εν ειρήνη τα συντάγματα και τα τάγματα(...)».³⁷⁰ Παρά ταύτα, η αμφιταλάντευση όσον αφορά τη συγκρότηση του πεζικού σε τάγματα ή σε συντάγματα και μάλιστα η αλλαγή στη φιλοσοφία του ίδιου του Τρικούπη που το 1882 ήταν υπέρμαχος της συγκρότησης σε τάγματα καταδεικνύει με ξεκάθαρο τρόπο ότι, παρά τη δεκαετή επεξεργασία του οργανισμού του στρατού, η πολιτική αλλά και η στρατιωτική ηγεσία δεν μπορούσαν να αποφασίσουν για το ποια ήταν η βέλτιστη οργάνωσή του στρατού. Σύμφωνα με τον νέο οργανισμό προβλέπονταν δέκα αυθύπαρκτα συντάγματα πεζικού που θα αποτελούνταν από τρία τάγματα το καθένα. Το κάθε τάγμα θα αποτελούνταν από τέσσερις λόχους, ενώ ένα τάγμα σε κάθε σύνταγμα αποτελούνταν μόνο από στελέχη. Τα τάγματα των ευζώνων γίνονταν οκτώ από εννέα που ήταν σύμφωνα με το νόμο του 1882, αποτελούμενα από τέσσερις λόχους το καθένα, ενώ τα δύο τάγματα απαρτίζονταν μόνο από στελέχη. Το πυροβολικό θα αποτελούνταν

³⁶⁹ «(...)Η διάταξις περί συμπύξεως των αποτελούντων το σύνταγμα τριών ταγμάτων σε δύο, επάγεται οικονομίαν, αλλ' ιδίως επάγονται οικονομίας αι διατάξεις του νομοσχεδίου τούτου, αι αφορώσαι εις την συγκρότησιν των ευζωνικών ταγμάτων και της πεζής χωροφυλακής εκ στρατευσίμων, αντί της συγκροτήσεως αυτών εξ εθελοντών. Η συγκρότησις των ταγμάτων τούτων εκ κληρωτών επάγεται ελάττωσιν του αριθμού των καθ' εκάστον έτος υποχρέων εις υπηρεσίαν(...)Αλλ' ου μόνον η ελάττωσις του αριθμού επάγεται οικονομίαν· αύτη επέρχεται ωσαύτως και εκ της ελαττώσεως των αποδοχών, διότι αι αποδοχαί των εθελοντών εισίν ασυγκρίτως υπέρτεροι των αποδοχών των εξ υποχρεώσεως κατατασσομένων(...)». (ΕΣΒ, ΙΑ'Α', Συνεδρίασις 29 , 9/3/1887, σελ. 159)

³⁷⁰ ΕΣΒ, Ι'Β', Συνεδρίασις 25, 27/10/1886, σελ. 275

από τρία αυθύπαρκτα συντάγματα που απαρτίζονταν από επτά πυροβολαρχίες. Το ιππικό θα αποτελούνταν από τρία αυθύπαρκτα συντάγματα ιππικού από τέσσερις ίλες το καθένα, ενώ προβλεπόταν και ένα σύνταγμα μηχανικού αποτελούμενο από δύο τάγματα των πέντε λόχων.³⁷¹

Ο Τρικούπης προχώρησε, επίσης, σε σύνταξη και ψήφιση από τη Βουλή νέου στρατολογικού νόμου, σύμφωνα με τον οποίο εξισωνόταν η διαφορά μεταξύ μονοετών και διετών θητείας που είχε εισαγάγει ο ίδιος το 1882, ενώ το άνω όριο ηλικίας για την εκτέλεση της στρατιωτικής θητείας αυξανόταν στα 51 έτη. Ο νόμος αυτός οφειλόταν σε πρωτοβουλία του επικεφαλής της γαλλικής αποστολής Βοσσέρ.³⁷² Μετά τη συγκρότηση του στρατού σε συντάγματα αντί για τάγματα, ο νέος νόμος της στρατολογίας ήταν η δεύτερη περίπτωση που ο Τρικούπης άλλαζε την άποψή του για κάποιο ζήτημα που αφορούσε την οργάνωση του στρατού, ενστερνιζόμενος απόψεις που είχαν υποστηριχθεί παλαιότερα από την αντιπολίτευση.

Ήδη από τον Οκτώβριο του 1886 και κατόπιν των εισηγήσεων του Βοσσέρ που ήταν αντίθετος στη μονοετή θητεία, ο Τρικούπης είχε προσανατολιστεί στο να εξισώσει τη θητεία καθιερώνοντας την διετή θητεία για όλους τους στρατευμένους, όπως αποτυπώνεται σε ομιλία του στη Βουλή επ' ευκαιρία συζητήσεως για τον προϋπολογισμό. Στην ομιλία αυτή, ο Τρικούπης τόνισε ότι το ζήτημα της θητείας είχε ιδιαίτερη σημασία, γιατί συνδεόταν άμεσα με την εθνική ιδέα, αποτελώντας «(...)το πρώτον στοιχείον της εθνικής ενέργειας(...)».³⁷³ Αποτελούσε, όμως, τον βαρύτερο των φόρων που ήταν αναγκασμένος να πληρώνει ο ελληνικός λαός. Γι' αυτό το λόγο η θητεία έπρεπε να είναι προσαρμοσμένη στις πραγματικές ανάγκες του ελληνικού στρατού. Έτσι παλαιότερα είχε καθιερώσει την διαίρεσή της σε μονοετή για ορισμένα τμήματα του στρατού και διετή για κάποια άλλα. Υπεραμύνθηκε μάλιστα της προηγούμενης επιλογής του να επιβάλει την μονοετή θητεία στο πεζικό που «(...)επήνεγκεν αποτελέσματα αίσια υπέρ της χώρας, διότι εις την θητείαν ταύτην την μονοετή οφείλομεν την επιτυχίαν του στρατολογικού νόμου(...)». Σύμφωνα με τον Έλληνα πρωθυπουργό, χάρη στη μονοετή θητεία κατέστη εφικτή η εφαρμογή της γενικής στρατολογίας με τρόπο ώστε να εισέρχονται «(...)γεγυμνασμένοι άνδρες από της εφεδρείας εις την εθνοφρουράν(...)».³⁷⁴ Επίσης, η εφεδρεία κατέστη σχεδόν πλήρης, έτσι ώστε να καλύπτονται οι ανάγκες του ελληνικού στρατού. Από την άλλη πλευρά, όμως, ο Τρικούπης παραδέχθηκε ότι η διάκριση της θητείας έπρεπε

³⁷¹ Νόμος ΑΦΛΓ', 28 Μαΐου 1887

³⁷² Στρατηγός Π. Δαγκλής, ό.π. σελ. 117

³⁷³ ΕΣΒ, Ι'Β', Συνεδρίασις 25, 27/10/1886, σελ. 272

³⁷⁴ Στο ίδιο, σελ. 273

να αναθεωρηθεί γιατί, όπως επιχειρηματολογούσε η αντιπολίτευση και είχε επισημάνει ο Βοσσέρ, τα στελέχη ήταν διαρκώς «(...)απησχολημένα εις την μόρφωσιν των ανδρών εν τοις πρώτοις σταδίοις της εκγυμνάσεως και δεν δύνανται να ασκηθώσιν επαρκώς εν τοις ανωτέροις σταδίοις(...)». Έτσι αναθεωρώντας την παλαιότερη άποψή της και προκειμένου τα στελέχη να εκπαιδεύονται κατάλληλα και να μην αφιερώνουν όλη τους την προσπάθεια στην εκγύμναση νεοσύλλεκτων, η κυβέρνηση Τρικούπη θα προχωρούσε στην εξίσωση της θητείας του πεζικού με αυτή των υπόλοιπων όπλων, λαμβάνοντας υπόψη ότι η μεταβολή αυτή δεν θα προκαλούσε μεγάλη επιβάρυνση του ελληνικού λαού.³⁷⁵ Ο Τρικούπης, κατά την εισαγωγή του νομοσχεδίου στη Βουλή, ανακοινώνοντας την αλλαγή που επέφερε στη θητεία του πεζικού τόνισε, ωστόσο, ότι η διετής θητεία θα κατέληγε συνυπολογιζομένων των αδειών να είναι, ουσιαστικά, δεκαεννέα μήνες.³⁷⁶

Άλλη μεταβολή που επέφερε ο νέος νόμος ήταν ότι για τη σύνταξη του μητρώου αρρένων οι γονείς υποχρεούνταν, πλέον, να δηλώνουν την γέννηση όχι μόνο στους δήμους τους, αλλά και στους ιερείς της ενορίας τους που θα τις κατέγραφαν σε ειδικά προς τούτο βιβλία. Τα βιβλία αυτά, που θα περιείχαν τις γεννήσεις και βαπτίσεις που πραγματοποιούνταν ανά έτος σε κάθε ενορία, θα υποβάλλονταν στους Νομάρχες κάθε Φεβρουάριο μαζί με τα μητρώα των δήμων, ώστε να επαληθεύονται και να ελέγχονται οι καταγραφές των δήμων. Αυτό ήταν απαραίτητο, σύμφωνα με τον Τρικούπη, γιατί «(...)παρετηρήθη, ότι, όπως σήμερον συντάσσεται το μητρώον των αρρένων (με δήλωση των γεννήσεων στους δήμους), ως προς τας κατηγορίας των γεννωμένων, ουχί ως προς την αρχικής σύνταξιν αυτού, είναι τούτο όλως ατελές και σχεδόν μη ανταποκρινόμενο προς τον σκοπόν, ον επιδιώκει(...)». Έμμεσα, δηλαδή, ο Τρικούπης υπαινισσόταν ότι γίνονταν αλλοιώσεις στα μητρώα των δήμων προφανώς από κάποιους που ήθελαν να καθυστερήσουν την εκπλήρωση της στρατιωτικής τους θητείας. Ο Τρικούπης πρόσθεσε ότι το νομοσχέδιο προέβλεπε αύξηση των περιπτώσεων απαλλαγής. Αύξανε, επίσης, τα μέλη των στρατολογικών συμβουλίων που ήταν υπεύθυνα για τη χορήγηση

³⁷⁵ «(...) Διό δεν εδιστάσαμεν ημείς οι προτείναντες και οι επιτυχόντες άλλοτε την ψήφισιν της μονοτεούς θητείας, βλέποντες, ότι δια της μεταρρυθμίσεως του θεσμού εκείνου ενισχύεται ο στρατός και πεισθέντες ότι δια καταλλήλου νομοθετικού συνδυασμού δυνάμεθα να προβώμεν εις μεταβολήν άνευ μεγάλης του λαού επιβαρύνσεως, αποδίδοντες εις αυτόν αντισηκώματα ανάλογα προς την παράτασιν του χρόνου της θητείας, δεν εδιστάσαμεν να προτείνωμεν την αφομοίωσιν της θητείας του πεζικού προς την των ειδικών όπλων(...)». (ΕΣΒ, Ι'Β', Συνεδρίασις 25, 27/10/1886, σελ. 274)

³⁷⁶ «(...)ο χρόνος της υπηρεσίας των εν τω πεζικώ κατατασσομένων αναβιβάζεται, κατ' αρχήν μεν εις τα δύο έτη, αλλ' ένεκα αδείας, τετραμήνου μεν κατά το δεύτερο έτος, μηνιαίας δε κατά το πρώτον, ανέρχεται εις δεκαεννέα μήνας, ωσαύτως δε των εις τα ειδικά σώματα υπηρετούντων περιορίζεται εις 19 μήνας(...)». (ΕΣΒ, ΙΑ'Α', Συνεδρίασις 29, 9/3/1887, σελ. 158)

απαλλαγής σε πέντε, από τρία που ήταν μέχρι τότε, προσθέτοντας σε αυτά έναν γιατρό και έναν επιπλέον αξιωματικό. Υποχρέωνε, δε, τα συμβούλια να μεταβαίνουν όχι μόνο στις πρωτεύουσες των επαρχιών, αλλά και στις πρωτεύουσες των κυριότερων δήμων, ώστε να γινόταν πιο εύκολη η εξέταση όσων ήθελαν απαλλαγή. Με την αύξηση του αριθμού των απαλλαγών θα επιτυγχανόταν, κατά τον Τρικούπη, ελάττωση του αριθμού των υπηρετούντων ανδρών, επειδή «(...)ήδη υπηρετούν εν τω στρατώ πάντες, όσοι κατά τον νόμον περί στρατολογίας έχουσιν υποχρέωσιν πάντες, όσοι, μη δυνάμενοι να επικαλεσθώσι λόγον απαλλαγής συνεπλήρωσαν την νόμιμη ηλικίαν(...)». Σκοπός του Τρικούπη ήταν η διατήρηση του αριθμού των στρατευμένων σε μεγέθη που θα μπορούσε να αντέξει η οικονομική δυνατότητα της Ελλάδας.³⁷⁷

Το νομοσχέδιο για τη στρατολογία παραπέμφθηκε σε αρμόδια επιτροπή για λεπτομερή εξέταση και επανήλθε για συζήτηση στη Βουλή μετά από δύο μήνες. Στη συζήτηση αυτή δόθηκε η ευκαιρία σε βουλευτές που ανήκαν στο στρατόπεδο του Δηλιγιάννη να κατηγορήσουν για μια ακόμη φορά τον Τρικούπη ότι η θέσπιση της μονοετούς θητείας το 1882 ουσιαστικά είχε αχρηστέψει τις όποιες προσπάθειες αναδιοργάνωσης του στρατού. Αυτό ήταν έκδηλο, σύμφωνα με την επιχειρηματολογία της αντιπολίτευσης, από την εικόνα που παρουσίασε ο στρατός κατά την κρίση της ανατολικής Ρωμυλίας, γεγονός που οδήγησε τελικά τον Τρικούπη να υποχωρήσει. Πιο χαρακτηριστική σε αυτό το πλαίσιο ήταν η αγόρευση του βουλευτή Κ. Κωνσταντόπουλου που τόνισε ότι η συνεχής αλλαγή των νόμων στο στρατό δεν συντελούσε στη βέλτιστη προπαρασκευή του.³⁷⁸ Προσέθεσε, επίσης, ότι η Ελλάδα εξαιτίας του στρατολογικού νόμου του 1882 δεν είχε τελικά στρατό αλλά άθροισμα νεοσύλλεκτων.³⁷⁹

³⁷⁷ ΕΣΒ, ΙΑ'Α', Συνεδρίασις 29, 9/3/1887, σελ. 158

³⁷⁸ Ο βουλευτής Κωνσταντίνος Κωνσταντόπουλος την εποχή εκείνη ανήκε στην παράταξη του Δηλιγιάννη. Αργότερα προσχώρησε στο «τρίτο κόμμα» του Δ. Ράλλη, ενώ διατέλεσε υπηρεσιακός πρωθυπουργός για λίγους μήνες το 1892.

³⁷⁹ «(...)Δεν φρονώ βεβαίως, ότι δύναται να θεωρηθή ως σύμπτωμα νομοθετικής και πολιτικής ευεξίας η τοιαύτη κατά μικρά χρονικά διαστήματα μεταβολή ιδεών και συστημάτων, προκειμένου περί του σπουδαιοτάτου ζητήματος της στρατιωτικής συντάξεως της χώρας, ουδέ δύναται τις να ισχυρισθεί ότι συντελεί εις την βελτίονα παρασκευήν των εθνικών δυνάμεων η διαδοχική αυτή εφαρμογή αναμορφωτικών πειραμάτων(...)Οι αληθείς λόγοι της εγκαταλείψεως του συστήματος της μονοετούς θητείας είναι ότι εκ της πείρας κατεδείχθη, ότι το σύστημα τούτο είναι ολέθριον και επιβλαβές, και ότι δι' αυτού ούτε στρατόν, ούτε εφεδρείαν αξίαν του ονόματος δυνάμεθα να έχωμεν. Το αληθές είναι, ότι η καταιγίς εκείνη, την οποίαν λέγει, ότι διέβλεπεν ο κ. Πρωθυπουργός, αλλ' ούτε ωνειρεύετο καν, ενέσκηπεν αίφνης κατά Σεπτέμβριον του 1885, και ύψιστα συμφέροντα της Ελλάδος, περιελθόντα εν κινδύνω, επέβαλλον εις αυτήν άμεσον ενέργειαν. Αλλά προς τούτο εχρειάζετο στρατός, και η Ελλάς δεν είχε στρατόν· είχεν άθροισμα νεοσύλλεκτων, εντελώς ασυντάκτων και ανικάνων, ου μόνον να προβώσι εις εκστρατείας και μάχας, και καταλήψεις φρουρίων και πόλεων, αλλά και απλούν

Με την καθιέρωση της διετούς θητείας για όλους, ο Τρικούπης επέλυε οριστικά το ζήτημα της διάκρισης της θητείας σε μονοετή για το πεζικό και ιππικό και σε διετή για τα υπόλοιπα όπλα, η οποία είχε προκαλέσει πλήθος αντιδράσεων και θεωρούνταν άδικη. Ο νέος νόμος που αντικατέστησε τον καινοτόμο για την εποχή του νόμο 'ΨΙΣΤ' του 1878 και ψηφίσθηκε τον Μάιο του 1887 προέβλεπε μεταξύ των άλλων τα ακόλουθα:

- Όλοι οι Έλληνες πολίτες όφειλαν να υπηρετήσουν στο στρατό.
- Η στρατιωτική θητεία ήταν υποχρεωτική από ηλικία 21 έως 51 ετών.
- Η θητεία στον ενεργό στρατό ήταν διετής για όλους.
- Η υπηρεσία στην εφεδρεία οριζόταν σε δέκα έτη για όλους.
- Χρόνος υπηρεσίας στην εθνοφρουρά ορίστηκαν τα οκτώ έτη, εκτός για αυτούς που θα υπηρετούσαν στο ιππικό που ορίστηκαν τα δέκα έτη.
- Ημερομηνία προσέλευσης των κληρωτών καθορίσθηκε η 1^η Ιουλίου.
- Οποιοσδήποτε Έλληνας πολίτης άνω των 18 ετών μπορούσε να καταταγεί εθελούσια στο στρατό. Η διάρκεια της εθελούσιας θητείας οριζόταν σε ένα έως τέσσερα χρόνια για όσους θα υπηρετούσαν στο πεζικό ή στα τάγματα ευζώνων, δύο έως έξι χρόνια σε όσους κατατάσσονταν στα ειδικά σώματα και τρία έως τέσσερα έτη σε όσους κατατάσσονταν στη χωροφυλακή.³⁸⁰

Είναι, πάντως, αντιπροσωπευτικό του γεγονότος ότι η πολιτική εξουσία δεν είχε ακόμη καταλήξει για το ποιες ήταν οι καταλληλότερες ρυθμίσεις για το στρατό, ότι τόσο ο νόμος για τον νέο οργανισμό του στρατού, όσο και ο νέος νόμος για την στρατολογία τροποποιήθηκαν εκ νέου από τον Τρικούπη σε διάστημα λίγων μηνών. Πρώτα τροποποιήθηκε ο νόμος της στρατολογίας.³⁸¹ Η τροποποίηση αυτή δεν επέφερε ουσιαστικές αλλαγές παρά μόνο διευκρινίσεις σε διαδικαστικά ζητήματα κατάταξης των νεοσύλλεκτων και ευνοϊκότερες ρυθμίσεις για τους απόφοιτους των πανεπιστημίων της ημεδαπής και της αλλοδαπής. Παρά ταύτα, η μέσα σε λίγους μήνες νέα τροποποίηση του νόμου της στρατολογίας προκάλεσε την αντίδραση της αντιπολίτευσης που εκπροσωπήθηκε πάλι από τον Κωνσταντόπουλο. Ο τελευταίος αφού υπενθύμισε την μέχρι τότε

στρατιωτικόν περίπατον να επιχειρήσωσι(...) επικαλούμαι ταύτην την έκθεσιν του κ. Πρωθυπουργού, ο οποίος ομολογεί ότι ο στρατός της μονοετούς θητείας είναι ανίκανος προς άμεσον ενέργειαν(...)». (ΕΣΒ, ΙΑ' Α', Συνεδρίασις 57, 13/5/1887, σελ. 534)

³⁸⁰ Νόμος ΑΦΚΗ, 28 Μαΐου 1887

³⁸¹ Νόμος ΑΦΠΑ', 11 Δεκεμβρίου 1887

καταβληθείσα προσπάθεια για να κωδικοποιηθεί ο στρατολογικός νόμος στηλίτευσε τις αδιάκοπες τροποποιήσεις του, οι οποίες προκαλούσαν εύλογες απορίες για την χρησιμότητά τους.³⁸² Ολοκλήρωσε μάλιστα την αγόρευσή του εκφράζοντας την πίστη ότι και η συγκεκριμένη τροποποίηση εισαγόταν όπως «(...)δυστυχώς αι πλείσται των μέχρι τούδε γενομένων τροποποιήσεων εισήχθησαν(...)», χωρίς ακριβή γνώση των πραγμάτων και χωρίς εξασφάλιση των μέσων μέσω των οποίων θα βελτιωνόταν η κατάσταση του στρατού.³⁸³ Ο Τρικούπης, από την πλευρά του, απάντησε στις παρατηρήσεις του Κωνσταντόπουλου ότι ο θεσμός της γενικής στρατολογίας ήταν «(...)έτι και νυν νέον και μη προσηρμοσμένον εντελώς εις τα ήθη και τα έθιμα της χώρας(...)», έτσι η νομοθεσία «(...)παρακολουθούσα τα της προσαρμογής του θεσμού εις τα έθιμα, προσπαθεί εκάστοτε δια τροποποιήσεως των κειμένων να καταστήση την εφαρμογήν αυτού ευχερεστέραν και ευστοχωτέραν(...)».³⁸⁴

Ακολούθησε τροποποίηση και στο νόμο για τον οργανισμό του στρατού. Αυτή αφορούσε επουσιώδεις αλλαγές στη συγκρότηση του σώματος του μηχανικού, ενώ το αντίστοιχο νομοσχέδιο ψηφίσθηκε χωρίς ιδιαίτερη συζήτηση.³⁸⁵

2. Η αναδιοργάνωση του στόλου από τον Τρικούπη

Εκτός από τη συνέχιση των προσπαθειών, έστω και με λιγότερη ένταση από την περίοδο 1882-1885, για την αναδιοργάνωση του στρατού ξηράς, ο Τρικούπης αντιλήφθηκε έγκαιρα και το σημαντικό ρόλο που θα μπορούσε να διαδραματίσει ένας ισχυρός στόλος στην προσπάθεια της Ελλάδας να κυριαρχήσει στο χώρο του Αιγαίου. Σε αυτό το πλαίσιο προσκάλεσε κατά τη διάρκεια της πρώτης μεγάλης πρωθυπουργικής του θητείας αποστολή Γάλλων αξιωματικών, υπό τον ναύαρχο Λεζέν, για να οργανώσει το ελληνικό ναυτικό. Η εικόνα, όμως, του ελληνικού πολεμικού ναυτικού που συνάντησε η γαλλική ναυτική αποστολή όταν έφθασε στην Ελλάδα τον Νοέμβριο του 1884 ήταν απογοητευτική. Λίγες ημέρες, μάλιστα, μετά τη συνέντευξη του στρατηγού Βοσσέρ στην εφημερίδα «Ακρόπολις» που παρουσίαζε την κακή

³⁸² «(...)Και άλλοτε είπον, και ήδη επαναλαμβάνω, ότι η αδιάκοπος μεταβολή της νομοθεσίας δεν είναι δυνατόν να θεωρηθή ως προσόν σοφού και περιεσκεμμένου νομοθέτου(...) οφείλομεν να εξετάσωμεν κατά πόσον και ο νόμος ούτος δύναται να θεωρηθή αναγκαίος και χρήσιμος προς τον σκοπόν, ον επιδιώκει(...) και ώφειλον να εκφράσω την απορίαν μου δια την τοιαύτην αδιάλειπτον μεταβολήν των νόμων(...)».(ΕΣΒ ΙΑ' Β', Συνεδρίασις 28, 2/12/1887, σελ. 343)

³⁸³ ΕΣΒ ΙΑ' Β', Συνεδρίασις 28, 2/12/1887, σελ. 343

³⁸⁴ Στο ίδιο, σελ.345

³⁸⁵ Νόμος ΑΦΨΓ', 18 Δεκεμβρίου 1887

κατάσταση του ελληνικού στρατού, η ίδια εφημερίδα πήρε συνέντευξη και από τον Γάλλο ναύαρχο προκειμένου να ενημερωθεί για την εικόνα του ελληνικού στόλου, ελπίζοντας να λάβει πιο ελπιδοφόρα μηνύματα.³⁸⁶ Στην ερώτηση, όμως, της εφημερίδας για την κατάσταση του ναυτικού που συνάντησε ο Λεζέν στους λίγους μήνες που βρισκόταν στην Ελλάδα η απάντηση του ναυάρχου ήταν χαρακτηριστική και αποκαλυπτική: «(...)Δεν έχετε κανέν πλοίο εξοπλισμένον(...), δεν έχετε καλόν οργανισμόν, δεν έχετε καλές βάσεις(...) Ο άλλος κόσμος φροντίζει να εξοπλίζει τα πλοία, έχει συστήματα, έχει ανάλογους ναύτας(...)».³⁸⁷

Ο Λεζέν εντόπιζε ως μία από τις βασικές αιτίες για αυτήν την κατάσταση στο γεγονός ότι δεν υπήρχαν κληρωτοί ναύτες, αλλά στο ναυτικό κατατάσσονταν ναυτικοί από τα νησιά και τα παράλια της χώρας. Καυτηρίασε την άποψη που επικρατούσε στην Ελλάδα, κατάλοιπο της επανάστασης του 1821, ότι για να καταταχθεί κάποιος στο ναυτικό θα έπρεπε να είναι ήδη καταρτισμένος ναύτης. Ανέφερε μάλιστα το παράδειγμα της Γαλλίας όπου το προσωπικό του στόλου δεν καταρτιζόταν από έτοιμους ναύτες, αλλά κατατασσόταν προσωπικό από όλη την Γαλλία το οποίο εκπαιδεύονταν και “μεταμορφωνόταν” σε ναύτες. Η πρακτική που ακολουθούνταν μέχρι τότε, της κατάταξης δηλαδή στο ναυτικό έτοιμων ναυτικών που αμείβονταν με μισθό, εμπόδιζε, σύμφωνα με το Λεζέν, την οργάνωση του ελληνικού πολεμικού ναυτικού, ενώ παράλληλα ήταν ιδιαίτερα επιβαρυντική για την ελληνική οικονομία.³⁸⁸ Ο Λεζέν τόνισε ότι η κατάταξη κληρωτών που θα εκπαιδεύονταν σαν ναύτες θα προσέφερε στο ελληνικό ναυτικό περισσότερους ναύτες και λιγότερα έξοδα. Θα μπορούσε με άλλα λόγια να εκτελείται και για τους ναύτες, ότι γινόταν με τους στρατιώτες των τεχνικών όπλων του πυροβολικού, του μηχανικού αλλά και του ιππικού. Άλλωστε ο χρόνος που χρειαζόταν να εκπαιδευτεί ένας καλός επιβοηθητικός ναύτης ήταν αντίστοιχος με τον χρόνο που απαιτούνταν για να γίνει κάποιος καλός στρατιώτης. Ο Λεζέν ανέφερε ότι αφαιρώντας από τον αριθμό των κληρωτών που προορίζονταν για υπηρεσία στο στρατό ένα μέρος που θα κατατάσσονταν στο ναυτικό, επιτυγχανόταν και

³⁸⁶ «(...)Απελπισθέντες εκ της καταστάσεως εν ή ευρίσκεται ο ελληνικός στρατός, ηθελήσαμεν να εύρωμεν παρηγορίαν τινά ερευνώντες τα των ναυτικών ημών. Προς τούτο απετάρημεν προς τον ναύαρχον Λεζέν, όστις εδείχθη προθυμότατος όπως δεχθή την επίσκεψιν ημών και παράσχη ημίν πάσας τας δέουσας πληροφορίας(...)». (Ακρόπολις, «Συνέντευξις μετά του Ναυάρχου Λεζέν», 9 Ιουνίου 1885)

³⁸⁷ Στο ίδιο

³⁸⁸ «(...)δεν δύνασθε να έχητε πλοία εξοπλισμένα, δεν δύνασθαι να έχητε το ανάλογον προσωπικόν. Θέλετε να σχηματίζητε αυτό εκ ναυτών τελείων. Τούτο είναι αδύνατον. Είναι τρομερόν να πληρώνητε πέντε δραχμάς κατά έκαστον ναύτην. Σεις έχετε ανάγκην οικονομιών. Είναι απολύτως απαιτούμενον να εισαγάγωμεν επιβοηθητικούς εν τω ναυτικώ ημών που είναι η βάση πάσης αναμορφώσεως(...)». (Ακρόπολις, «Συνέντευξις μετά του Ναυάρχου Λεζέν», ό.π.)

οικονομία αλλά και ύπαρξη ικανού αριθμού ναυτών. Σε αυτό το πλαίσιο, βέβαια, η μονοετής θητεία για τους στρατευμένους ναύτες δεν επαρκούσε και θα έπρεπε να αντικατασταθεί από διετή, ώστε να επιτευχθεί η επαρκής εκπαίδευσή τους.³⁸⁹ Ο Λεζέν στην ίδια συνέντευξη τόνισε ότι ήταν ανάγκη αριθμός ελλήνων αξιωματικών του ναυτικού να υπηρετεί για εκπαίδευση σε ξένους στόλους και γι' αυτό το λόγο φρόντισε να ανοίξουν όλες οι γαλλικές ναυτικές σχολές για τους Έλληνες αξιωματικούς. Θα έπρεπε όμως να δημιουργηθούν στην Ελλάδα σχολές για ναύτες, επειδή ο ναύτης «(...)δεν μορφούται επί του καταστρώματος(...)». Ανέφερε, επίσης, ότι δεν είχε πραγματοποιήσει κατά την ολιγόμηνη παρουσία του στην Ελλάδα τακτικά γυμνάσια για τον ελληνικό στόλο παρότι αυτά ήταν αναγκαία, γιατί κάτι τέτοιο ήταν αδύνατο από τη στιγμή που ο στόλος δεν ήταν καταρτισμένος και δεν διέθετε τις απαραίτητες ναυτικές βάσεις. Στην ερώτηση, μάλιστα, της εφημερίδας αν, όπως είχαν τα πράγματα, θα μπορούσε ο ελληνικός στόλος να πολεμήσει έδωσε κατηγορηματικά αρνητική απάντηση: «(...)Βεβαίως όχι. Ουδέν εξωπλισμένον πλοίον έχετε. Πώς θέλετε, λοιπόν, να προβήτε και εις ναυμαχίας;(...)». Παρά ταύτα, ο Λεζέν πίστευε ότι το ελληνικό ναυτικό θα μπορούσε να γίνει αξιόμαχο αλλά έπρεπε να τελειοποιηθεί ο ναυτολογικός νόμος και να ιδρυθούν ειδικές σχολές για εκπαίδευση ναυτών.

Ολοκληρώνοντας την συνέντευξή του ο Λεζέν πρόσθεσε, μάλιστα, ότι είχε υποβάλει σχετικές προτάσεις προς την κυβέρνηση αλλά έλαβε την απάντηση ότι «(...)δεν δύναται εισέτι να εννοήση ο λαός(...)» την αναγκαιότητα αυτών των αλλαγών. Άλλωστε, όπως τόνισε χαρακτηριστικά, από τη στιγμή που ήρθε στην Ελλάδα έγινε «(...) μάρτυς κοινοβουλευτικών περιπετειών, εκλογικών αγώνων, μεταβολών υπουργείων και των τοιούτων(...)». Η αναφορά αυτή του Λεζέν προκάλεσε το καυστικό σχόλιο της εφημερίδας ότι όπως λίγες μέρες πριν ο στρατηγός Βοσσέρ έτσι και ο ναύαρχος Λεζέν «(...)κατενόησεν ακριβώς το μυστήριο της εθνικής ημών αθλιότητος(...)».³⁹⁰

Ο Τρικούπης, από την πλευρά του, έχοντας αντιληφθεί τη σημασία της ύπαρξης ισχυρού στόλου, μέχρι το τέλος της συγκεκριμένης πρωθυπουργικής θητείας του έθεσε σε εφαρμογή όλες σχεδόν τις προτάσεις που είχε διατυπώσει ο Λεζέν λίγα χρόνια πριν. Δημιουργήθηκε έτσι νέος οργανισμός

³⁸⁹ «(...)Η μονοετής θητεία πρέπει να εκλείψει, διότι είναι όλως ανεπαρκής προς μόρφωσιν ναυτών. Μη νομίζετε ότι εις ναύτης γνωρίζων την υπηρεσίαν εν τοις εμπορικοίς πλοίοις, δύναται να υπηρετή δεόντως και εν τοις πολεμικοίς. Χρειάζεται ιδιαιτέρα αγωγή προς τούτο. Ηδη τα πάντα είναι επιστήμη εν τω ναυτικώ(...) Εν έτος δεν αρκεί, χρειάζονται τουλάχιστον δύο έτη, ότι εφαρμόζεται δια τα τεχνικά όπλα εν τω στρατώ, έδει να εφαρμοσθή πολλώ μάλλον εν τω ναυτικώ(...)».(*Ακρόπολις*, «Συνέντευξις μετά του Ναυάρχου Λεζέν», ό.π.)

³⁹⁰ *Ακρόπολις*, «Συνέντευξις μετά του Ναυάρχου Λεζέν», ό.π.

στο ναυτικό, καθιερώθηκε η θητεία κληρωτών ναυτών και οργανώθηκε για πρώτη φορά ένα «κεντρικό προγυμναστήριο» στον Πόρο για την εκπαίδευση των κατώτερων στελεχών και των ναυτών. Η ναυτική προπαρασκευή της Ελλάδας δεν ήταν ωστόσο ένα απλό θέμα. Κατ' αρχάς, ήταν ζητούμενο αν η ευαίσθητη ελληνική οικονομία μπορούσε να αντεπεξέλθει στα τεράστια έξοδα που απαιτούσε η ταυτόχρονη ενίσχυση του στρατού και του στόλου. Το ζήτημα αυτό απασχόλησε, άλλωστε, έντονα την ελληνική πολιτική σκηνή καθ' όλη την επόμενη τριακονταετία.³⁹¹ Παράλληλα, ο Τρικούπης κατέληξε στο συμπέρασμα πως μόνο με μεγάλα πλοία, όπως τα θωρηκτά, θα μπορούσε να επιτευχθεί η κυριαρχία του ελληνικού στόλου στο νευραλγικό χώρο του Αιγαίου, που ήταν απαραίτητη για την εξυπηρέτηση οποιωνδήποτε αλυτρωτικών βλέψεων της Ελλάδας σε βάρος της Οθωμανικής αυτοκρατορίας, ιδιαίτερα ως προς τα νησιά του Αιγαίου. Η βούλησή του να ενισχύσει τον ελληνικό στόλο με θωρηκτά, το κόστος για την αγορά των οποίων ήταν ιδιαίτερα σημαντικό, ενίσχυε, εντούτοις, τη δυσχέρεια της ταυτόχρονης στρατιωτικής και ναυτικής προπαρασκευής και συνάντησε εύλογες αντιδράσεις.

Οι αντιδράσεις που προκάλεσε η απόφαση του Τρικούπη να ενισχύσει τον ελληνικό στόλο με τα δαπανηρά θωρηκτά επιτείνονταν από έναν ακόμη λόγο. Ορισμένοι εξέφρασαν την αντίθετη άποψη ότι ο στόλος έπρεπε να εξοπλισθεί μόνο με μικρά και ευέλικτα σκάφη όπως για παράδειγμα τα τορπιλοβόλα. Η ανακάλυψη της τορπίλης και η χρησιμοποίησή της από τους Ρώσους στο ρωσοτουρκικό πόλεμο, προκάλεσε τον ενθουσιασμό των Ελλήνων που είδαν στην τορπίλη την "αναβίωση" του παλιού πυρπολικού της επανάστασης του 1821 και ώθησε πολλούς να ζητήσουν την συγκρότηση στόλου χωρίς την παρουσία θωρηκτών.³⁹² Σε αυτό το πλαίσιο, άλλωστε, το 1885 αγοράστηκαν από το ελληνικό κράτος 19 τορπιλοβόλα μήκους 37,5 μέτρων και ταχύτητας 19 κόμβων. Η εφημερίδα «Ακρόπολις» παρουσιάζει με χαρακτηριστικό τρόπο αυτή τη θέση: «Συμφέρει ή ου να δαπανώνται

³⁹¹ «(...) Προσεκολλήθημεν όντως ηλιθίως εις τας ιδέας της παρελθούσης τεσσαρακονταετίας, κατά το διάστημα της οποίας προσεπαθήσαμεν να επαυξήσωμεν συγχρόνως τας στρατιωτικές και ναυτικές δυνάμεις του κράτους ημών. Βέβαιον είναι ότι το τοιούτον ήγεγεν ημάς εις την δυσάρεστον θέσιν, να ευρισκώμεθα σήμερον ασθενείς κατά θάλασσαν, ανίσχυροι κατά ξηράν(...)» (Περικλής Ι. Αργυρόπουλος, *Το ναυτικόν της Ελλάδος πρόγραμμα*, Εστία, Αθήνα 1907, σελ.7)

³⁹² «(...)Σήμερον δε δια της εφευρέσεως της τορπίλης και της μόλις επ' εσχάτων τελειοποιήσεως των τορπιλλοβόλων πλοίων επαπειλείται νέα ριζική τροποποίησις του εν χρήσει πολεμικού ναυτικού. Είναι γνωστόν, ότι μια τορπίλλη εκρηγνυμένη υπό το σκάφος ενός θωρηκτού, είναι ικανή να διαρρήξη τον θώρακα αυτού και να το βυθίση. Κατά τον ρωσοτουρκικόν πόλεμον ατρόμητοι τινές ναύται Ρώσσοι ανετίναξαν εις τον αέρα δύο τουρκικά θωρηκτά εφαρμόσαντες εκ του πλησίον και δια των χειρών των την τορπίλιν εις το σκάφος των εχθρικών πλοίων(...)» (*Ακρόπολις*, «Τα νεώτερα τορπιλλοβόλα» 17/5/1885)

εκατομμύρια εκατομμυρίων δια την κατασκευήν σιδηρών κολοσσών, οι οποίοι εντός δευτερολέπτου είναι δυνατόν να ανατιναχθώσιν εις τον αέρα υπό των μικροσκοπικών τορπιλλών; Ιδού εν ζήτημα εκ της καλής εκτιμήσεως του οποίου ως και εκ της πρακτικής λύσεως αυτού εξαρτάται η ύπαρξις και η τιμή ενός έθνους!(...) Η εσχάτως αναπτυχθείσα και τελειοποιηθείσα ναυτική πολεμική τέχνη, είναι υπέρ παν άλλο έθνος ευνοική δι' ημάς τους Έλληνας. Επανερχόμεθα εις τους χρόνους των ενδόξων πυρπολικών(...)Των παμμεγίστων σιδηρών σκαφών μετά των τερατωδών τηλεβόλων, του πολυπληθούς πληρώματος και της περιπλόκου και πολυσυνθέτου διευθύνσεως αυτών, η χρήσις θα περιορισθή αρκούντως εις το μέλλον(...)Εάν το σύστημα των θωρηκτών επεκράτει, η Ελλάς δεν θα κατώρθου ουδέποτε να έχη άξιον λόγου στόλον, διότι προς τούτο θα απητούντο δυσανάλογα όλως προς τους πόρους αυτής δαπάναι δια την κατασκευήν και την διατήρησιν τοιούτων πλοίων, προς δε θα υπήρχεν ανάγκη μορφώσεως επιστημονικής και ειδικότητος πλείστων όσων αξιωματικών, τουθ' όπερ παρ' ημίν είναι δυσκολότατον και αδύνατον(...) Εάν όμως από τούδε είναι βέβαιον ότι κατά μέγα μέρος τα τορπιλλοβόλα πλοία απεδείχθησαν ούτω λίαν επικίνδυνα κατά των μεγάλων θωρηκτών πλοίων, τότε βεβαίως ουδ' επί στιγμήν οφείλει τις να διστάση ίνα αποφανθή υπέρ της ταχείας αποκτήσεως στόλου εκ μικρών τορπιλλοβόλων πλοίων(...)».³⁹³

Ανάλογες απόψεις διατύπωνε στην εφημερίδα «Αιών» την ίδια περίοδο ο Γεώργιος Μπούμπουλης, αξιωματικός του ναυτικού, παλαιός βουλευτής και υπουργός Ναυτικών των κυβερνήσεων Κουμουνδούρου.³⁹⁴ Τόνιζε την

³⁹³ *Ακρόπολις*, «Αι τορπίλλαι και τα θωρηκτά», 16/5/1885. Στο ίδιο άρθρο η εφημερίδα διαμαρτύρεται για την καθυστέρηση στη ναυτική προπαρασκευή της Ελλάδας: «(...)Το μάλλον οπισθοδρομικόν και το μάλλον των άλλων εγκληματίσαν υπουργείον, είναι το υπουργείον των Ναυτικών. Επί 40 και πλέον έτη διητύντο εντός αυτού αλληλοδιαδόχως οι πλέον ανίκανοι και αφιλοπάτριδες και αναισθητοί και στενοκέφαλοι πολιτευόμενοι άνδρες, οι ουδεμίαν ειδικήν πολλάκις γνώσιν περί των ναυτικών έχοντες...τραγικώτερον και πλέον σπαραξικάρδιον θέαμα δεν είναι δυνατόν να γείνη από του να βλέπη τις ότι τα δύο του πολέμου υπουργεία της Ελλάδος (...)εγένοντο κατά καιρούς όργανα της ταπεινής και μυσαράς μικροπολιτικής και των ρουσφετιών! (...)εάν αμεληθή ακόμη το ναυτικόν μας θα έλθη ημέρα, και είναι εγγύς, καθ' ην θα γράψωμεν τας ατιμωτέρας σελίδας εις το τέλος της ιστορίας ημών... Η Ελλάς ευρίσκεται εις μέγαν κίνδυνον κατά το παρόν, εάν επομένως δεν υπερσχύση το πνεύμα της προόδου και ο πατριωτισμός, όσον αφορά την ταχίστην κατάρτισιν καταλλήλου εθνικού στόλου βεβαίως τότε ο όλεθρος είναι άφευκτος(...) Το ναυτικόν ζήτημα εν Ελλάδι από δεκάδων ήδη ετών ευρίσκεται εις λήθαργον(...)»

³⁹⁴ Ο Γεώργιος Μπούμπουλης γεννήθηκε στις Σπέτσες το 1827 και ήταν εγγονός της Μπουμπουλίνας. Κατατάχτηκε στο πολεμικό ναυτικό ως δόκιμος εθελοντής το 1842. Ήταν πληρεξούσιος Σπετσών στην Εθνική Συνέλευση του 1862. Εκλέχτηκε πολλές φορές βουλευτής Σπετσών και Σύρου και υπηρέτησε επτά φορές ως Υπουργός Ναυτικών (κυβέρνηση Δημητρίου Βούλγαρη 1871, κυβέρνηση Αλέξανδρου Κουμουνδούρου 1876, κυβέρνηση Αλέξανδρου Κουμουνδούρου 1877, κυβέρνηση Αλέξανδρου Κουμουνδούρου Ιανουαρίου 1878, κυβέρνηση Αλέξανδρου Κουμουνδούρου Οκτωβρίου 1878, κυβέρνηση Αλέξανδρου Κουμουνδούρου 1880).

καθυστέρηση στην ναυτική προπαρασκευή της χώρας και την ευκαιρία που προσέδιδε προς τούτο το νέο όπλο της τορπίλης, το οποίο έπρεπε να τύχει εκμετάλλευσης για την οχύρωση και την προστασία των παράλιων και των λιμανιών της χώρας.³⁹⁵ Αντίστοιχες θέσεις εκφράζονταν και στη Βουλή. Ο ανεξάρτητος βουλευτής Ανδρέας Ρηγόπουλος καλούσε από το βήμα της την κυβέρνηση Τρικούπη να ακολουθήσει το σύστημα του Μπούμπουλη και να «(...)προμηθευθώμεν καταδρομικά μεγάλης ταχύτητας και συνάμα τορπιλλοφόρα, εις τα οποία να προγυμνάσουμε το ναυτικό μας(...)»³⁹⁶

Παρά ταύτα, ο Τρικούπης συνειδητοποίησε έγκαιρα την ισχύ που θα παρείχαν στο ελληνικό ναυτικά πλοία του μεγέθους του θωρηκτού. Κατάλαβε ότι η εξασφάλιση της κυριαρχίας στο Αιγαίο απαιτούσε την προσθήκη τέτοιων ναυτικών μονάδων. Προχώρησε έτσι το 1887 στην παραγγελία σε ναυπηγεία στη Γαλλία τριών θωρηκτών. Τα θωρηκτά αυτά ναυπηγήθηκαν στη Χάβρη με σχέδια του Γάλλου αρχιναυπηγού Dupont. Είχαν ολικό μήκος 103μ. και εκτόπισμα 4.900 τ. ενώ θα μπορούσαν να αναπτύσσουν ταχύτητα 17,5 κόμβων. Διέθεταν 2 παλινδρομικές μηχανές και 3 λέβητες 6.900 hp και ήταν εξοπλισμένα με 3 πυροβόλα των 27 χιλ. και 5 ταχυβόλα των 150 χιλ. Παραλήφθηκαν μεταξύ στο 1889 και το 1890 και έλαβαν τα ονόματα «Σπέτσαι», «Ύδρα» και «Ψαρά». Προσέδωσαν, δε, μεγάλη ναυτική ισχύς στην Ελλάδα και της εξασφάλισαν τη ναυτική υπεροχή στην ανατολική Μεσόγειο. Είναι, δε, χαρακτηριστικό ότι αποτέλεσαν τη βάση του ελληνικού στόλου και κατά την διάρκεια των βαλκανικών πολέμων, όπου βέβαια καταλυτικό ρόλο διαδραμάτισε ο νεοναυπηγηθείς «Αβέρωφ».

3. Η δυσμενής οικονομική συγκυρία και το τέλος της πρωθυπουργίας του Τρικούπη

Το 1887 στην αρχή της δεύτερης μεγάλης χρονικά περιόδου (1886- 1890) διακυβέρνησης της Ελλάδας από τον Τρικούπη, η απογοήτευση για την

³⁹⁵ «(...)η Ελλάς ως εκ της ειδικής θέσεως αυτής, ώφειλε μεγάλως να προσέξῃ εις την κατά θάλασσαν παρασκευήν της, και ότι ώφειλε να οπλίση άπαντα τα δημόσια πλοία αυτής και ει δυνατόν να μεταβάλῃ και την τελευταίαν αυτής λέμβον εις τορπιλλοφόρον, να οργανώσῃ δια τελείου συστήματος την οχύρωσιν και υπεράσπισιν, δια τορπιλλών και τορπιλλοφόρων, των παράλιων και των λιμένων, να κατασκευάσῃ ειδικά τορπιλλοφόρα μεγάλης ταχύτητος και επαρκούντα εις την γεωγραφικὴν αυτής οικονομίαν, εύδρομα και οπλιταγωγά, συμφώνως ταις απαιτήσεσι της προόδου της επιστήμης και της πείρας, και να συγκροτήσῃ στολίσκον εκ ταχυτάτων κανονιοτορπιλλοφόρων, ενισχύουσα αυτόν και πάντα τα ελαφρά αυτής πλοία δια της κατασκευής τεσσάρων μόνον των πολύ μικρών θωρηκτών, μετ' εμβόλου, μεγάλης ταχύτητος, ότι δε μεγίστην προσοχήν ώφειλε να καταβάλῃ πάσα κυβέρνησις ως προς την ταχύτητα των πλοίων(...) Πρέπει να προηγηθῇ ἡ ίδρυσις πολεμικοῦ ναυστάθμου καθ' όσον το κύριον ζήτημα δεν είναι ἡ πρόσκτησις πλοίων και υλικού, ἀλλ' ἡ συντήρησις αὐτῶν...απαιτεῖ δε ίδρυσις ναυτικῶν σχολῶν (...)» (*Αἰών*, «Περί των ναυτικῶν ημῶν» 22/5/1885).

³⁹⁶ ΕΣΒ Ι'Β', Συνεδρίασις 26, 28/6/1882, σελ. 282

ατυχή κατάληξη του εγχειρήματος της στρατιωτικής αναδιοργάνωσης είχε, μάλλον, επικρατήσει. Ο αντιπολιτευτικό λόγος της εφημερίδας «Αιών» ήταν ξεκάθαρος: «Εάν ο ιστορικός των χρόνων τούτων ήθελε πειραθή να μνημονεύση και της γενόμενης περί τα στρατιωτικά κινήσεως κατά την εποχήν ταύτην, καθ' ην πολλά και ποικίλα ενομοθετήθησαν επί τη ιδέα της δήθεν αναμορφώσεως του στρατού, ή ήθελε αποστρέψει το πρόσωπο εξ' εθνικής αισχύνης ή θα απεκάλει ταύτην Στρατιωτικήν κατάπτωσιν(...) και εκείνος μεν θα επελαμβάνετο της ερεύνης αρχόμενος από του 1882, ότε επέδραμεν επί την αρχήν η ισχύουσα φατρία, και θα κατέληγεν εις το έτος 1887, καθ' ό συνετελέσθη η πλήρης κατάργησις των στρατιωτικών δυνάμεων της Ελλάδος(...) αλλ' ημείς θέλομεν περιορισθή εις την εξέτασιν του λήξαντος έτους, κατά το οποίον τοσαύτα ετερατουργήθησαν και εχαλκεύθυσαν διαπομπεύσαντα τον Στρατόν και την εθνικήν αξιοπρέπεια, και κατά το οποίον τέλος εξετελέσθη απαίσιον σχέδιον κατά της Πατρίδος(...) Και η πρωτεύουσα του Βασιλείου παρίστατο μάρτυς ελεεινής του στρατού καταστάσεως, καθ' όν χρόνον τάγματα μεταστάθμευον και αι εφημερίδες ανέγραφον την δύναμιν αυτών εκ 10, 12 ή το πολύ 15 ανδρών και παρήλαυνον ούτοι δια των πλατειών της πρωτευούσης(...) Τοιαύτης δημιουργηθείσης της εν τω στρατώ καταστάσεως, καθ' όλον το έτος 1887 ουδέν γυμνάσιον εγένετο, ουδεμία εκπαίδευσις, και αυτών των φρουρών απαρτιζομένων εξ απάντων των σωμάτων δια την ανεπάρκειαν ανδρών εξ ενός και μόνου σώματος(...)».³⁹⁷

Δυστυχώς, η πραγματική κατάσταση του στρατού δεν απείχε πολύ από τις πεποιθήσεις της εφημερίδας «Αιών». Τα στρατιωτικά γυμνάσια, λόγου χάρη, που είχαν πάρει κάποια σύνθετη μορφή, ιδιαίτερα μετά την άφιξη της γαλλικής αποστολής του Βοσσέρ, αδυνατούσαν να πραγματοποιήσουν ακόμα και τα απλούστερα σενάρια. Απλά σενάρια γυμνασίων όπως η συντεταγμένη μετάβαση των μονάδων από την Ομόνοια ως το Γαλάτσι, για την ανάπτυξη τους εκεί σε άμυνα ή επίθεση και η αυθημερόν οργανωμένη επιστροφή τους το σούρουπο στην Αθήνα ήταν δύσκολα πραγματοποιήσιμα. Γυμνάσια με πραγματικά πυρά έγιναν για πρώτη φορά το 1889. Την κατάσταση επιδείνωσε και ο αναγκαστικός, λόγω οικονομικής κρίσης, προσανατολισμός των κυβερνητικών επιλογών προς την εξοικονόμηση πόρων ακόμα και εις βάρος του στρατού. Ο ίδιος ο Τρικούπης χρησιμοποίησε, μετά το 1886, τη δίκη της

³⁹⁷ *Αιών*, «Στρατιωτική επιθεώρησις του 1887», 12/1/1888. Η συγκεκριμένη εφημερίδα αποτελούσε, την εποχή εκείνη, πιστό υποστηρικτή του Θ. Δηληγιάννη και σίγουρα οι απόψεις της απηχούσαν έναν έντονο αντιπολιτευτικό λόγο εναντίον του Τρικούπη. Παρά ταύτα θεωρείται ότι οι απόψεις της για την κατάσταση του στρατού απηχούν σε ρεαλιστική βάση την κατάσταση του στρατού, χωρίς αυτό να σημαίνει ότι για όλα τα δεινά του τελευταίου να ευθύνεται ο Τρικούπης.

Κούτρας για να μειώσει το κύρος του τακτικού στρατού και κατά συνέπεια να αποδεσμεύσει το κράτος από τις πολυέξοδες υποχρεώσεις του απέναντί του.³⁹⁸ Ο προσανατολισμός, μάλιστα, του Τρικούπη στην ενίσχυση του ναυτικού περιόρισε στο ελάχιστο τα χρήματα που μπορούσαν να διατεθούν στο στρατό ξηράς. Όλα αυτά είχαν σαν αποτέλεσμα την, αναγκαστική ίσως, επαναφορά στο προσκήνιο της πολεμικής αντίληψης που προσέβλεπε σ' ένα στρατό αποφασισμένων εθελοντών, σαφώς φθηνότερο από τον τακτικό στρατό, που απαιτούσε γι' αυτόν το λόγο λιγότερες θυσίες από την ελληνική κοινωνία. Για κάποιους η επιλογή αυτή ήταν η πλέον αποτελεσματική σε αντίθεση φυσικά με τα όσα οι πολυέξοδες κινητοποιήσεις και επιστρατεύσεις του τακτικού στρατού είχαν ως τότε προσφέρει. Κάτι τέτοιο, μάλιστα, έβρισκε πρόσφορο έδαφος στο εσωτερικό του στρατεύματος όπου οι συνδετικοί ιστοί παρέμεναν ακόμη ιδιαίτερα ελαστικοί σαν να επρόκειτο για εθελοντικούς σχηματισμούς, κάτι που και τα επόμενα χρόνια επιβεβαιωνόταν σε κάθε ευκαιρία που οι εξελίξεις του εθνικού ζητήματος σε συνδυασμό με την ασάφεια, πραγματική ή φαινόμενη, στις κατευθυντήριες γραμμές της κεντρικής εξουσίας "απαιτούσαν" από τους στρατιωτικούς την εκδήλωση αυτόβουλης δράσης. Η κατάσταση αυτή περιόριζε τον τακτικό στρατό στον παθητικό ρόλο της φύλαξης των συνόρων και επέτρεπε σε εταιρείες και αντάρτικα σώματα να δρουν ανεξέλεγκτα.³⁹⁹

Τραγικό αποκορύφωμα όλων αυτών αποτέλεσε το 1897 τόσο για τον τρόπο που οι στρατιωτικοί αντιλαμβάνονταν το καθήκον τους για αυτόβουλη δράση μέσω για παράδειγμα εθνικών εταιρειών, όσο και γι' αυτή καθ' εαυτή την κατάσταση του ελληνικού τακτικού στρατού και την ικανότητά του να πολεμά. Μόνο μετά τον άτυχο πόλεμο του 1897, με τον τρόπο που συνέβη, ναυάγησε οριστικά ο μύθος των αποφασισμένων εθελοντών και τέθηκαν στη σωστή βάση οι συζητήσεις περί πολέμου και σύγχρονου στρατού.

Μετά το 1890 και μέχρι το 1895 την χώρα κυβέρνησαν διαδοχικά ο Δηλιγιάννης και ο Τρικούπης. Η οικονομική κατάσταση της χώρας επέβαλε, όμως, και στους δύο την ελάττωση των αμυντικών δαπανών οι οποίες από 58.800.000 το 1885 κατέληξαν να είναι 19.700.000 το 1893.⁴⁰⁰ Το Δεκέμβριο του 1893 από την Βουλή ο Τρικούπης διακήρυξε επίσημα την αδυναμία της Ελλάδος να εκπληρώσει τις υποχρεώσεις της προς τους ξένους πιστωτές της.

³⁹⁸ Γιώργος Μαργαρίτης, «Οι λυτρωτές των αλύτρωτων αδελφών: Πολιτικές, οικονομικές και ιδεολογικές παράμετροι της πολεμικής προετοιμασίας της χώρας (1881 – 1897)», ό.π., σελ. 115

³⁹⁹ Στο ίδιο, σελ. 116

⁴⁰⁰ Θ. Βερέμης, *Σκέψεις γύρω από τον τακτικό στρατό και το σώμα των Ελλήνων αξιωματικών (1828- 1935)*, Αθήνα 1981, σελ. 14

Η πτώχευση ήταν συνέπεια της απότομης πτώσης της τιμής της σταφίδας σε συνδυασμό με την πλήρη, σχεδόν, εξάρτηση της αναιμικής ελληνικής οικονομίας από ένα περιορισμένο αριθμό αγροτικών εξαγωγών αλλά και τη μειωμένη αξία της ελληνικής δραχμής που είχε σαν αποτέλεσμα το μισό περίπου των κρατικών εσόδων να καταναλώνεται στην εξόφληση των εξωτερικών δανείων.⁴⁰¹ Ο Τρικούπης υπέβαλε, τελικά, την παραίτησή του στον Βασιλιά Γεώργιο τον Ιανουάριο του 1895, μετά την αποτυχία του να λάβει τη στήριξη του τελευταίου όταν απαίτησε την τιμωρία του διαδόχου Κωνσταντίνου λόγω της εμφάνισής του ανάμεσα σε αντικυβερνητικούς διαδηλωτές που διαμαρτύρονταν στο Πεδίο του Άρεως για την επιβολή νέου φόρου επί των οικοδομών. Η γενική κατακραυγή εναντίον της πολιτικής του Τρικούπη που συνεπαγόταν επιβολή δυσβάσταχτων φόρων ήταν, δε, τόσο ισχυρή, ώστε στις εκλογές του Απριλίου του 1895, απέτυχε να εκλεγεί βουλευτής. Από το κόμμα του, δε, διασώθηκαν ελάχιστοι.⁴⁰² Πικραμένος αποσύρθηκε στις Κάννες όπου πέθανε τον επόμενο χρόνο. Την διακυβέρνηση του τόπου μέχρι τον πόλεμο του 1897 ανέλαβε ο Δηλιγιάννης.

Η πτώχευση του 1893 ανέκοψε εντελώς την στρατιωτική ανασυγκρότηση της χώρας, καθώς επιδίωξη όλων των κυβερνήσεων υπό το βάρος της πίεσης που τους ασκούσαν οι ξένοι πιστωτές ήταν η συνεχής μείωση των αμυντικών δαπανών. Η αριθμητική δύναμη του στρατού, πάντως, παρέμενε μέχρι τον πόλεμο του 1897, περίπου, σταθερή. Το 1890 ήταν 26134 ενώ το 1896 ήταν 26262.⁴⁰³ Παρά ταύτα, ο οργανισμός του στρατού τροποποιήθηκε πολλές φορές ακόμη έως το 1897 (το 1889, το 1890, το 1892 και το 1893). Σύμφωνα με τον οργανισμό του 1893 ο στρατός παρέμενε χωρισμένος σε τρεις στρατιωτικές περιφέρειες. Το στράτευμα που έδρευε σε κάθε στρατιωτική περιφέρεια διοικούσε αρχηγός στρατού που ήταν ταυτόχρονα και επιθεωρητής. Το 1^ο αρχηγείο στρατού είχε έδρα τη Λάρισα και υπό τη δικαιοδοσία του τις περιοχές Λάρισας, Τρικάλων, Φθιώτιδας και Φωκίδας. Το 2^ο αρχηγείο στρατού είχε έδρα το Μεσολόγγι και δικαιοδοσία στις περιοχές Αχαΐας, Ζακύνθου, Κεφαλληνίας, Άρτας, Αιτωλοακαρνανίας. Το 3^ο αρχηγείο στρατού είχε, τέλος, έδρα την Αθήνα στη δικαιοδοσία του την Αττική, την Βοιωτία, Εύβοια, την υπόλοιπη Πελοπόννησο και τις Κυκλάδες. Ο στρατός αποτελούνταν από δέκα συντάγματα πεζικού των ταγμάτων το καθένα και οχτώ τάγματα ευζώνων, από τρία συντάγματα ιππικού των τεσσάρων ιλών, τρία συντάγματα πυροβολικού των επτά πυροβολαρχιών

⁴⁰¹ Θανάσης Καλαφάτης, ό.π., σελ. 296-302 και Κων. Τσουκαλάς, «Η ανορθωτική προσπάθεια του Χαρίλαου Τρικούπη», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τόμος ΙΔ', Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 1977, σελ 36

⁴⁰² Κων. Τσουκαλάς, «Η ανορθωτική προσπάθεια του Χαρίλαου Τρικούπη», ό.π., σελ.38

⁴⁰³ *Ιστορία της οργάνωσης του ελληνικού στρατού 1821-1954*, ό.π., σελ. 179

και ένα σύνταγμα μηχανικού αποτελούμενο από δύο τάγματα.⁴⁰⁴
Με αυτήν την αριθμητική δύναμη και οργάνωση παρουσιαζόταν ο ελληνικός στρατός λίγο πριν από τον πόλεμο του 1897.

⁴⁰⁴ *Ιστορία της οργάνωσης του ελληνικού στρατού 1821-1954*, ό.π., σελ. 176

ΜΕΡΟΣ Β΄

**ΔΙΕΚΔΙΚΗΣΕΙΣ ΚΑΙ ΠΡΩΤΟΒΟΥΛΙΕΣ ΤΩΝ
ΣΤΡΑΤΙΩΤΙΚΩΝ**

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 5^ο

ΤΟ ΖΗΤΗΜΑ ΤΩΝ ΠΟΛΙΤΕΥΟΜΕΝΩΝ ΣΤΡΑΤΙΩΤΙΚΩΝ

1. Η δυνατότητα των στρατιωτικών να πολιτεύονται

Το ζήτημα της δυνατότητας των εν ενεργεία στρατιωτικών να πολιτεύονται απασχόλησε ιδιαίτερα την πολιτική ζωή της Ελλάδας στο δεύτερο μισό του 19^{ου} αιώνα, από την κατοχύρωσή της με το Σύνταγμα του 1864 έως την οριστική κατάργησή της το 1911. Η απόκτηση της ιδιότητας του βουλευτή αλλά και του μέλους της κυβέρνησης (υπουργοί Στρατιωτικών ή Ναυτικών) από αξιωματικούς εν ενεργεία δημιουργούσε αναπόφευκτα προβλήματα στη δημόσια ζωή, αλλά και στην ορθόδοξη λειτουργία του στρατεύματος, καθόσον τα όρια μεταξύ της στρατιωτικής συμπεριφοράς των στρατιωτικών βουλευτών και της συμπεριφοράς τους ως παραγόντων της πολιτικής ζωής του τόπου ήταν δυσδιάκριτα. Ιδιαίτερο πρόβλημα, εντός του στρατεύματος, δημιουργούσε η ταυτόχρονη κατοχύρωση από τους στρατιωτικούς βουλευτές της απρόσκοπτης δυνατότητας προαγωγής τους με τον υπολογισμό του χρόνου της βουλευτικής ιδιότητας στα απαραίτητα προς προβιβασμό χρόνια (εκτός από την περίοδο 1886 -1891 που με μέριμνα του Τρικούπη η μεθόδευση αυτή είχε καταργηθεί).

Το δικαίωμα των στρατιωτικών να εκλέγονται βουλευτές κατοχυρώθηκε με το Σύνταγμα του 1864. Σύμφωνα με αυτό: «Τα καθήκοντα του βουλευτού είναι ασυμβίβαστα προς τα του εμμίσθου υπαλλήλου, εκτός των ορισθησομένων εξαιρέσεων εν τω περί εκλογής βουλευτών νόμω· ωσαύτως είναι ασυμβίβαστα τα του βουλευτού καθήκοντα και προς τα του Δημάρχου(...)». Στις συζητήσεις που πραγματοποιήθηκαν στη Συνέλευση που θέσπισε το Σύνταγμα, σχετικά με τη δυνατότητα των δημοσίων υπαλλήλων και των στρατιωτικών να πολιτεύονται, οι στρατιωτικοί προσπάθησαν με κάθε τρόπο να διαχωρίσουν τη θέση τους από τους πρώτους. Εκφράστηκαν, βέβαια, επιφυλάξεις που αφορούσαν όχι τόσο τη συμμετοχή των στρατιωτικών αυτή καθ' εαυτή αλλά τον συμβιβασμό του αξιώματος του βουλευτή και του εν ενεργεία αξιωματικού. Παρά ταύτα, η συνέλευση αποφάσισε τη θεσμική κατοχύρωση του δικαιώματος των στρατιωτικών να λαμβάνουν χωρίς περιορισμούς μέρος στις βουλευτικές εκλογές. Η τελική διατύπωση του άρθρου 71 του Συντάγματος του 1864 με το οποίο κατοχυρωνόταν το δικαίωμα αυτό των στρατιωτικών ήταν η εξής:

«(...)Τα καθήκοντα του βουλευτού είναι ασυμβίβαστα προς τα του έμμισθου δημοσίου υπαλλήλου και τα του δημάρχου, ουχί δε και προς τα του εν ενεργεία αξιωματικού. Οι αξιωματικοί εκλέγονται, αλλ' εκλεχθέντες τίθενται εις διαθεσιμότητα καθ' όλην την διάρκειαν της βουλευτικής περιόδου, και διατελούσιν εις τοιαύτην κατάστασιν μέχρι της εις την υπηρεσίαν ανακλήσεών των. Εις τους αξιωματικούς χορηγείται επί τη αιτήσει αυτών, υποχρεωτικώς πέντε και ημίσεως μηνών κανονική άδεια απουσίας ένα μήνα προ της ενάρξεως των εκλογών(...)».⁴⁰⁵ Οι υποψήφιοι βουλευτές θα λάμβαναν, μάλιστα, άδεια 5 και ½ μηνών για την επαρχία όπου θα πολιτεύονταν προκειμένου να προετοιμαστούν επαρκέστερα για την εκλογική αναμέτρηση και την πιθανή εκλογή τους ως μέλη του ελληνικού κοινοβουλίου.

Εκείνο που κρίνεται σημαντικό, ιδιαίτερα μετά το 1878 που ξεκίνησε η προσπάθεια αναδιοργάνωσης του στρατού, είναι η διερεύνηση του ρόλου που διαδραμάτιζαν οι στρατιωτικοί που πολιτεύονταν. Πόσοι ήταν σε σύγκριση με το συνολικό αριθμό των βουλευτών, γιατί πολιτεύονταν, σε ποια κόμματα ανήκαν, και, τέλος, ποια ήταν η συμπεριφορά τους κατά τη διάρκεια των συνεδριάσεων της Βουλής. Κατ' αρχάς, πρέπει να τονιστεί ότι λόγω του στρατιωτικού εκσυγχρονισμού ο αριθμός των αξιωματικών, που αποτελούσαν τα σημαντικότερα στελέχη του στρατού, αυξήθηκε αξιοσημείωτα. Από 701 αξιωματικούς που διέθετε η Ελλάδα το 1872, ο αριθμός αυτός εκτοξεύτηκε στους 1859 το 1895, δηλαδή υπερδιπλασιάστηκε. Η μεγαλύτερη αύξηση παρουσιάστηκε μάλιστα στις αρχές της δεκαετίας του 1880, όταν η συνειδητοποίηση της αναγκαιότητας ενός στρατεύματος που θα μπορούσε να αντεπεξέλθει σε πολεμική αναμέτρηση οδήγησε σε εντονότερες, όπως παρακολουθήσαμε, προσπάθειες αναδιοργάνωσης του στρατού. Έτσι οι 774 αξιωματικοί του 1877 έγιναν 1554 το 1884, δηλαδή διπλασιάστηκαν. Αυτό αρχικά είχε ως αποτέλεσμα την αύξηση των αξιωματικών που επιθυμούσαν να γίνουν βουλευτές: Από 74 υποψήφιοι το 1879 κατέληξαν να είναι 102 το 1881. Με την πάροδο του χρόνου, όμως, και την ενίσχυση της επαγγελματικής συνείδησης των στρατιωτικών ο αριθμός των υποψηφίων μειώθηκε. Ενδεικτικά το 1885 υπήρξαν 66 υποψήφιοι στρατιωτικοί.⁴⁰⁶ Παρά ταύτα, το ποσοστό επιτυχίας ήταν αρκετά υψηλό: 24 από τους 74 υποψηφίους εκλέχθηκαν το 1879, δηλαδή ποσοστό 32%. Τα επόμενα χρόνια υπήρξε μείωση αυτού του ποσοστού, που πάντως παρέμενε πάντα υψηλό. Το 1881 εκλέχθηκαν 19 στρατιωτικοί βουλευτές, δηλαδή ποσοστό 19% των υποψηφίων στρατιωτικών, ενώ το 1885 εκλέχθηκαν 14 στρατιωτικοί

⁴⁰⁵ Χριστίνα Βάρδα, «Πολιτευόμενοι στρατιωτικοί στην Ελλάδα στα τέλη του 19^{ου} αιώνα», Μνήμων, Εταιρεία Μελέτης νεώτερου ελληνισμού, Αθήνα 1980, σελ.48

⁴⁰⁶ ΕΛΙΑ, *Αρχείο Τρικούπη*, φάκελος 12, υποφάκελος 12/0

βουλευτές και το ποσοστό αυξήθηκε στο 22%, λόγω μικρότερου αριθμού υποψηφίων.

Σημαντική, εντούτοις, είναι η εξέταση του ποσοστού των στρατιωτικών που ήταν βουλευτές είτε σχετικά με το σύνολο των βουλευτών, είτε σε σχέση με το σύνολο του ανδρικού πληθυσμού. Το ποσοστό, λοιπόν, των αξιωματικών βουλευτών από το 1881 έως το 1895 σε σχέση με το σύνολο των βουλευτών κυμαινόταν μεταξύ 7% και 14%. Από την άλλη πλευρά, το ποσοστό τους, την ίδια χρονική περίοδο, σε σχέση με το σύνολο του ανδρικού πληθυσμού πάνω από 20 ετών ήταν κατά μέσο όρο περίπου 0,5 %. Από τα δύο τελευταία ποσοστά προκύπτει ότι το σώμα των αξιωματικών είχε μια σημαντική εκπροσώπηση στη Βουλή, γεγονός που καταδεικνύει τη δυνατότητα μεγαλύτερης πρόσβασης των αξιωματικών στους θεσμούς εξουσίας.

Εξετάζοντας, από την άλλη πλευρά, εντός του στρατεύματος, κατά την ίδια πάντοτε περίοδο, το ποσοστό μεταξύ των διαφόρων βαθμίδων των αξιωματικών παρακολουθούμε ότι το ποσοστό των ανώτατων αξιωματικών που ήταν βουλευτές κυμαινόταν από 10% σε 3 % του συνόλου των στρατιωτικών που ήταν βουλευτές, των κατώτερων από 75% το 1884 πέφτει το 1895 σε 26%, και των ανώτερων αυξάνεται προοδευτικά από 15% σε 70%.⁴⁰⁷ Σύμφωνα με αυτά τα ποσοστά εμφανιζόταν μια ποσοστιαία υπεροχή των κατώτερων βαθμών του στρατεύματος που μας οδηγεί στο συμπέρασμα ότι η εκλογή του υποψήφιου βουλευτή εξαρτιόταν, ιδιαίτερα, από εξωγενείς του στρατεύματος παράγοντες όπως η καταγωγή του, η οικογενειακή του παράδοση, οι κοινωνικοί δεσμοί και οι καταβολές που διέθετε. Οδηγεί, επίσης, στο συμπέρασμα ότι δεν είχε τόσο μεγάλη σχέση με τον βαθμό του και τη θέση του στη στρατιωτική ιεραρχία. Η παραπάνω προσέγγιση, εντούτοις, είναι μόνο ενδεικτική της πραγματικότητας γιατί δεν λαμβάνει υπόψη τη σύνθεση της πυραμίδας ολόκληρου του στρατού, αλλά αφορά μονάχα τους στρατιωτικούς βουλευτές. Παρακολουθώντας, δηλαδή, το ποσοστό που αντιπροσωπεύουν οι αξιωματικοί κάθε βαθμίδας σε σχέση με το σύνολο των αξιωματικών του ίδιου βαθμού διαπιστώνουμε ότι οι ανώτατοι αξιωματικοί που ήταν βουλευτές είναι κατά μέσο όρο το 30% του συνόλου των ανώτατων αξιωματικών, οι ανώτεροι το 8% του συνόλου των ανώτερων αξιωματικών και οι κατώτεροι το 2% του συνόλου των κατώτερων αξιωματικών αντίστοιχα.⁴⁰⁸ Είναι, λοιπόν, σαφής η υπεροχή του ποσοστού εκπροσώπησης των

⁴⁰⁷ Ανώτατοι αξιωματικοί είναι αυτοί που φέρουν το βαθμό του στρατηγού, αντιστρατήγου, υποστράτηγου και ταξίαρχου, ανώτεροι οι συνταγματάρχες, αντισυνταγματάρχες και ταγματάρχες και κατώτεροι οι λοχαγοί, υπολοχαγοί και ανθυπολοχαγοί.

⁴⁰⁸ Τα στατιστικά στοιχεία στο Χριστίνα Βάρδα, ό.π.

ανώτερων βαθμών της ιεραρχίας του στρατεύματος. Η εκπροσώπηση, δε, των ανώτατων ήταν τόσο μεγάλη που ταυτιζόταν ουσιαστικά με συμμετοχή ή εμπλοκή στην πολιτική εξουσία. Σε αυτό το πλαίσιο, είναι χαρακτηριστικό ότι το 1879, από τους 22 υποψηφίους που ήταν ανώτεροι και ανώτατοι αξιωματικοί εκλέχθηκαν οι 17, σε σύνολο 74 υποψηφίων αξιωματικών. Αυτό αποτελούσε τεράστιο ποσοστό επιτυχίας (της τάξης του 78%) συγκρινόμενο με το ποσοστό του 32% που αφορούσε τους αξιωματικούς όλων των βαθμίδων που κατάφεραν να εκλεγούν σε σχέση με το σύνολο των υποψηφίων αξιωματικών. Μάλιστα εκλέχθηκαν όλοι οι υποψήφιοι βαθμού υποστρατήγου και συνταγματάρχη. Αντίστοιχα το 1881 στους 34 ανώτατους και ανώτερους αξιωματικούς εκλέχθηκαν οι 12, και το 1885 οι 8 από τους 26.⁴⁰⁹

Η διερεύνηση των αιτίων της τόσο μεγάλης βούλησης των αξιωματικών να πολιτεύονται δεν είναι εύκολη. Ενδεχομένως, εκμεταλλεύονταν την κοινωνική θέση που τους παρείχε ο στρατός. Έτσι, όντας στρατιωτικοί και μάλιστα ανώτερα στελέχη ήταν παράλληλα και μέλη μιας άρχουσας τάξης, της πολιτικής ηγεσίας. Πιθανότατα, όμως, η μεγαλύτερη εκπροσώπηση των ανώτατων στελεχών της στρατιωτικής ιεραρχίας καθορίζονταν κατά κύριο λόγο από την κοινωνική τους προέλευση, δεδομένου ότι η ηγεσία του στρατεύματος την εποχή εκείνη και μέχρι το κίνημα στο Γουδί ανήκε σε μια κοινωνική ελίτ που την αποτελούσαν, κυρίως, απόγονοι αριστοκρατικών οικογενειών ή απόγονοι αγωνιστών της επανάστασης του 1821. Σε αυτό το πλαίσιο, η στρατιωτική ιδιότητα των αγωνιστών του 1821 διατηρήθηκε ως προνόμιο και διαδραμάτισε σημαντικό ρόλο για την ένταξή τους στην άρχουσα τάξη. Με αυτόν τον τρόπο, οι διασυνδέσεις και ο ρόλος που επιθυμούν να διαδραματίσουν βρίσκονται σε «άμεση συνάρτηση με τα κέντρα αποφάσεων της εκτελεστικής και της πολιτικής εξουσίας».⁴¹⁰ Στην κατάσταση αυτή συντελεί σημαντικά η Σχολή Ευελπίδων στην οποία η διαδικασία επιλογής και η είσοδος των μαθητών γίνονταν κατά κανόνα με κριτήρια κοινωνικά και οικονομικά, αφού τα απαιτούμενα δίδακτρα ανέρχονταν σε ιδιαίτερα υψηλά ποσά.⁴¹¹ Το 1895 μάλιστα στο σύνολο των 30 στρατιωτικών βουλευτών, οι 22 προέρχονταν από τη Σχολή Ευελπίδων, έξι είχαν καταταχθεί σαν εθελοντές

⁴⁰⁹ ΕΛΙΑ, *Αρχείο Τρικούπη*, φάκελος 12

⁴¹⁰ Χριστίνα Βάρδα, ό.π., σελ.60. Για την ταξική προέλευση των αξιωματικών πριν το κίνημα στο Γουδί, βλ Γεώργιος Δερτιλής, *Κοινωνικός μετασχηματισμός και στρατιωτική επέμβαση 1880-1909*, ό.π., σελ. 183-186)

⁴¹¹ Χριστίνα Βάρδα, ό.π., σελ.61. Η εισαγωγή στη Σχολή Ευελπίδων μέχρι τις αρχές του 20^{ου} αιώνα ήταν πολύ δύσκολη σε υποψήφιους που δεν προέρχονταν από πλούσιες οικογένειες, αφού τα έξοδα για τα δίδακτρα και την διαβίωση των Ευελπίδων υπερέβαιναν τις 2500 δραχμές το χρόνο, ποσό που αντιπροσώπευε το μέσο ετήσιο εισόδημα ενός δημοσίου υπαλλήλου. (Θάνος Βερέμης, *Ο στρατός στην ελληνική πολιτική*, ό.π., σελ.67)

και ένας ήταν δόκιμος ιατρός. Επίσης δεν υπάρχει καμία ένδειξη που να συνδέει τους στρατιωτικούς βουλευτές με κάποιο συγκεκριμένο κόμμα. Την ύπαρξή τους την διαπιστώνουμε, αν δεν πολιτεύονταν ως ανεξάρτητοι, μοιρασμένη σε όλα τα μεγάλα κόμματα. Λόγοι οικογενειακής παράδοσης ή ακόμα και συγκυριακοί λόγοι (φιλίες, οικογενειακές σχέσεις) φαίνεται πως τους κατηύθυναν προς τον πολιτικό χώρο που θα πολιτεύονταν. Στη μέγιστη μάλιστα πλειοψηφία τους λειτουργούσαν περισσότερο ως πιστά μέλη της κοινοβουλευτικής ομάδας του κόμματός τους, παρά ως εκπρόσωποι κάποιας συγκεκριμένης επαγγελματικής τάξης. Έτσι λίγες είναι οι διαπιστωμένες περιπτώσεις που οι στρατιωτικοί βουλευτές από όλα τα κόμματα προσπάθησαν να έρθουν σε συνεννόηση μεταξύ τους για την κοινή αντιμετώπιση κάποιου ζητήματος που απασχολούσε τον στρατό.⁴¹²

Τα ποσοστά των στρατιωτικών που ήταν βουλευτές τείνουν να μειωθούν στα τέλη της δεκαετίας του 1880. Αυτή η μείωση πρέπει να συνδέεται με τα μέτρα των κυβερνήσεων Τρικούπη που αποσκοπούσαν στον περιορισμό της πολιτικοποίησης και κομματικοποίησης του στρατεύματος. Το 1882, ο Χαρίλαος Τρικούπης παρ' όλη την αντίδραση των στρατιωτικών βουλευτών, καταφέρνει να ψηφίσει ένα νόμο που έθετε τους πολιτευόμενους αξιωματικούς σε υποχρεωτική συνταγματική άδεια. Σύμφωνα με αυτόν, οι αξιωματικοί που λάμβαναν την άδεια των 5 ½ μηνών θα απολύονταν πάραυτα αν καθ' όλη την διάρκεια της άδειάς τους συλλαμβάνονταν να φέρουν στρατιωτική στολή. Παράλληλα, ο ίδιος νόμος προέβλεπε ότι, είτε εκλέγονταν βουλευτές είτε όχι δεν θα μπορούσαν να πάρουν οργανική θέση και να υπηρετήσουν στην επαρχία για την οποία έλαβαν την άδεια για τέσσερα χρόνια. Ο νόμος προέβλεπε, επίσης, ότι όσοι αξιωματικοί δεν ανακηρύσσονταν υποψήφιοι βουλευτές από το πρωτοδικείο, εντός τριών ημερών, έπρεπε να επιστρέψουν στις μονάδες τους. Σε περίπτωση μη εκλογής τους μπορούσαν είτε να επιστρέψουν άμεσα στις μονάδες τους είτε

⁴¹² Μία τέτοια περίπτωση περιγράφει η εφημερίδα «Ακρόπολις» και αφορά την αντίδραση των στρατιωτικών βουλευτών εκείνης της περιόδου για την ομαδική παραίτηση τον Νοέμβριο του 1896 μεγάλου αριθμού αξιωματικών του πεζικού, του ιππικού και του οικονομικού, από τη στρατιωτική λεία των Αθηνών, που πρόεδρός της ήταν ο διάδοχος Κωνσταντίνος. Σύμφωνα με την εφημερίδα μετά την κίνηση των αξιωματικών, με πρωτοβουλία των στρατιωτικών βουλευτών Κρεσενίτη, Μάνεση και Κρίτσα, όλοι οι αξιωματικοί βουλευτές προσήλθαν σε σύσκεψη στη Βουλή για να εξετάσουν «το κρίσιμον των περιστάσεων». Εκεί αποφασίσθηκε να ζητηθεί από τη Βουλή μυστική συνεδρίασις για να συζητηθεί η κατάσταση του στρατού και να κληθεί η κυβέρνηση να λάβει τα απαραίτητα μέτρα. (*Ακρόπολις*, « Η χθεσινή σύσκεψις των στρατιωτικών βουλευτών», 26 / 11/ 1896). Η πρωτοβουλία αυτή των στρατιωτικών βουλευτών δεν είχε κάποιο συγκεκριμένο αποτέλεσμα. Είναι χαρακτηριστικό, άλλωστε, ότι, σύμφωνα με την εφημερίδα, την πρόταση να ζητηθεί από τη βουλή μυστική συνεδρίαση για το στρατό, σε σύνολο 31 παρόντων στη σύσκεψη στρατιωτικών βουλευτών, την υπερψήφισαν μόνο οι είκοσι.

να εξαντλήσουν την άδειά τους στην επαρχία για την οποία την έλαβαν.⁴¹³ Το 1886, ένας νέος νόμος του Τρικούπη ο ΑΤΠΘ' απαγόρευσε την προσμέτρηση του χρόνου της βουλευτικής θητείας και της υποχρεωτικής άδειας των υποψηφίων πολιτευόμενων στον αναγκαίο χρόνο για τους προβιβασμούς κατ' αρχαιότητα. Το μέτρο αυτό που έθιγε άμεσα το καίριο ζήτημα των προβιβασμών, το οποίο αποτελούσε και εξακολουθεί ακόμα και σήμερα να αποτελεί το σημαντικότερο ζήτημα για τους στρατιωτικούς, επέδρασε ανασταλτικά στη βούληση των αξιωματικών να λαμβάνουν μέρος στον προεκλογικό αγώνα.

Οι παρεμβάσεις του Τρικούπη, σε συνδυασμό με την ενίσχυση της επαγγελματικότητας των στρατιωτικών εξαιτίας της αναδιοργάνωσης του στρατεύματος και την βελτιστοποίηση της εκπαίδευσης τους, επηρέασαν καταλυτικά την επιθυμία των στρατιωτικών να πολιτεύονται, περιορίζοντάς την. Βέβαια το 1891 ο νόμος ΑΤΠΘ' καταργήθηκε από τον Θ. Δηλιγιάννη, ο οποίος με το νόμο ΑΞΞΕ έδωσε εκ νέου την δυνατότητα στους στρατιωτικούς να πολιτεύονται χωρίς να διακινδυνεύεται η εξέλιξή τους. Ο Γορτύνιος πολιτικός ευελπιστούσε ότι με τον τρόπο αυτό «θα προσεταιριζόταν την τάξη των αξιωματικών».⁴¹⁴ Από το νόμο αυτόν προσέτρεξαν να επωφεληθούν σχετικά λίγοι φιλόδοξοι αξιωματικοί χωρίς επαγγελματική συνείδηση, που επιθυμούσαν να βρίσκονται εντός και παράλληλα εκτός στρατεύματος. Επρόκειτο, ωστόσο, για μέτρο που δημιουργούσε εξαιρέσεις με δυσάρεστα αποτελέσματα για όσους αξιωματικούς παρέμεναν πιστοί στρατιώτες. Έτσι αξιωματικοί, λιγότεροι βέβαια από την προηγούμενη περίοδο, που ήταν ουσιαστικά εκτός στρατεύματος εξακολουθούσαν να παίρνουν προαγωγές και σταδιοδρομούσαν με την διπλή ιδιότητα του βουλευτή και του στρατιωτικού δηλητηριάζοντας τη σχέση ιεραρχίας. Την οριστική λύση την έδωσε τελικά, το 1911, ο Βενιζέλος απαγορεύοντας με νόμο στους στρατιωτικούς να πολιτεύονται όσο είναι σε ενεργή υπηρεσία.

2. Ο νόμος του 1886 και η κατάργηση του από τον Δηλιγιάννη

Η εισαγωγή του νόμου για την μη προσμέτρηση του χρόνου της βουλευτικής θητείας και της άδειας των 5 ½ μηνών, που λάμβαναν οι στρατιωτικοί οι οποίοι επιθυμούσαν να πολιτευτούν, στον αναγκαίο για τους προβιβασμούς τους χρόνο, προκάλεσε πολλές αντιδράσεις. Υπήρξαν πολλοί βουλευτές, όχι μόνο στρατιωτικοί, που κατηγόρησαν τον Τρικούπη ότι η ρύθμιση αυτή

⁴¹³ Νόμος ΉΞΒ', 25 Μαΐου, 1882

⁴¹⁴ Χριστίνα Βάρδα, ο.π. , σελ. 61

περιορίζε το κατοχυρωμένο στο Σύνταγμα δικαίωμα των στρατιωτικών να πολιτεύονται και χαρακτήρισαν το νόμο αντισυνταγματικό.⁴¹⁵ Στον χαρακτηρισμό του νόμου ως αντισυνταγματικού ο Τρικούπης απάντησε ότι το Σύνταγμα είχε καθορίσει ρητά με ποιους όρους μπορούσε ο εν ενεργεία αξιωματικός να συμμετάσχει ως υποψήφιος βουλευτής και με ποιους όρους, αν εκλεγόταν βουλευτής, θα μπορούσε να παραστεί στο κοινοβούλιο. Ο νόμος αυτός δεν είχε σκοπό να μεταβάλει τις ρυθμίσεις αυτές του Συντάγματος, αλλά να τις εξειδικεύσει γιατί, κατά τον Τρικούπη: «(...)Το Σύνταγμα επιτρέπει εις τον αξιωματικόν να ζητήσει 5 ½ μηνών άδειαν, ουδαμού, όμως, το Σύνταγμα ανέγραψεν, ότι ο λαμβάνων, την άδειαν θα λογίζη τον εν αδεία χρόνον, ως χρόνο καθ' όν ησκέιτο εν τω στρατώ και προσμετρούντα εις την αρχαιότητα. Ουδαμού είπε το Σύνταγμα, ότι η διαθεσιμότης, καθ' ήν ο αξιωματικός βουλευτής δεν εργάζεται εν τω στρατώ, θα παρέχη εις αυτόν δικαίωμα αρχαιότητος επί πλέον εκείνης, την οποίαν είχαν καθ' όν χρόνον ετέθη εις διαθεσιμότητα. Πάντα ταύτα είναι αντικείμενα νομοθετικού κανονισμού. Το Σύνταγμα ουδαμού είπεν, ότι ηθέλησεν ως προς ταύτα να περιορίση το κοινοβούλιον(...)».⁴¹⁶

Στις παρατηρήσεις βουλευτών ότι ο χωρισμός του στρατού από την πολιτική θα ήταν ολέθριος και για την πολιτική ζωή και για το στρατό, ο Τρικούπης υποστήριξε ακριβώς το αντίθετο. Κατ' αρχάς, τόνισε ότι η κατάσταση που επικρατούσε ήταν επιζήμια για την τήρηση της πειθαρχίας στο στρατό. Έφερε ως παράδειγμα τον τρόπο με τον οποίο βουλευτής κατώτερος αξιωματικός απευθυνόταν σαν ίσος προς ίσο σε ανώτερο του αξιωματικό, επίσης βουλευτή, καταργώντας κάθε έννοια πειθαρχίας. Το πιο σημαντικό, όμως, πρόβλημα για τον Τρικούπη, ήταν ότι με το σύστημα «όπως σήμερον εφαρμόζεται, ουχί όπως υπό του Συντάγματος αναγράφεται» κατέρχονταν στις εκλογές όχι μόνον εκείνοι που μπορούσαν να εκλεγούν αλλά και πολύ μεγαλύτερος αριθμός αξιωματικών που δεν είχε καμία πιθανότητα επιτυχίας. Οι τελευταίοι, όπως βέβαια και όσοι εκλέγονταν τελικά, εργάζονταν στο στρατό για ψηφοθηρικούς και εκλογικούς σκοπούς με κύριο μέλημα την απόκτηση εκλογικών κεφαλαίων, εγκαταλείποντας ουσιαστικά τα στρατιωτικά τους καθήκοντα. Όσο, όμως, κατά το Μεσολογίτη πολιτικό, υπήρχαν αξιωματικοί που εργάζονταν για την πολιτική τους καριέρα και όχι για τη στρατιωτικής τους μόρφωση, «(...)μην περιμένητε, ότι αι θυσίαι του έθνους και αι μεγάλοι δαπάναι του Δημοσίου υπέρ του στρατού δύνανται να

⁴¹⁵ Χαρακτηριστικές είναι οι περιπτώσεις του Δ. Ράλλη (ΕΣΒ Ι'Β' , Συνεδρίαση 12, 23/5/1886, σελ. 59), Γ.Σιβιτανίδη (ΕΣΒ Ι'Β' , Συνεδρίασις 16, 23/5/1886, σελ. 109), Δ. Δημητρακάκη (ΕΣΒ Ι'Β' , Συνεδρίασις 21, 4/6/1886, σελ. 198), Γ.Κρεστενίτη (ΕΣΒ Ι'Β' , Συνεδρίασις 21, 4/6/1886, σελ. 204).

⁴¹⁶ ΕΣΒ Ι'Β' , Συνεδρίασις 12, 23/5/1886, σελ. 61

καρποφορήσουν(...)». Τελικά το μεγαλύτερο πρόβλημα δεν το δημιούργουσαν, κατά την άποψη του Έλληνα πρωθυπουργού, οι αξιωματικοί που ήταν στη Βουλή γιατί εκείνοι «(...)έχουσιν επιρροήν εν ταις επαρχίαις και αποδεικνύει τούτο η επιτυχία αυτών· ούτοι δεν βλάπτωσιν τον στρατόν ή ολιγώτερον βλάπτουσιν αυτόν, όταν εν τω στρατώ εργάζωνται(...)». Το μεγαλύτερη βλάβη την δημιούργουσαν εκείνοι που επιθυμούσαν να εκλεγούν βουλευτές, αλλά δεν μπορούσαν να πραγματοποιήσουν της επιθυμίας τους γιατί «(...)ούτοι εργαζόμενοι προς πλήρωσιν των επιθυμιών τούτων ανατρέπουσι πάντα τα εν τω στρατώ. Η υπηρεσία η στρατιωτική δεν δύναται να λειτουργήση, πανταχόθεν πέμπτονται καταγγελίαι περί αδειών και χαρίτων προς εκλογικούς σκοπούς(...)κατ' αυτών τούτων των στρατιωτικών αρχών, εργαζομένων προς απόκτησιν εκλογικών κεφαλαίων(...)». Στην επισήμανση βουλευτών ότι με τον περιορισμό της δυνατότητας των στρατιωτικών θα δημιουργούνταν στρατός πραιτοριανών, ο Τρικούπης απάντησε, με χαρακτηριστικό τρόπο, αποδίδοντας ιδιαίτερη βαρύτητα στη σύνδεση του στρατού με το έθνος: «(...) Εν Ελλάδι ο στρατός είναι στρατός εθνικός. Υπέρ ουδενός κλάδου της δημοσίας υπηρεσίας ποιεΐται το έθνος τοσούτον προθύμως θυσίας, όσον υπέρ του στρατού διότι ο στρατός(...)είναι αυτό το έθνος(...)Τον στρατόν συνδέουσι μετά του έθνους ατοί οι θεσμοί ημών της πανδήμου στρατολογίας, αύτη η ιδέα ότι εάν ποτέ εκπληρωθή η εθνική ιδέα θα εκπληρωθή δια του στρατού. Την γνώμην ταύτην έχει το έθνος περί του στρατού και ο στρατός περί εαυτού. Ενόσω δε τοιαύτη είναι η γνώμη περί στρατού και εν τω στρατώ και εν τω έθνει, μη φοβήσθε, ότι ο εθνικός στρατός θα ήναι στρατός πραιτωριανών(...)».⁴¹⁷

Με έντονο τρόπο εναντίον του νόμου αντέδρασε, από την άλλη πλευρά, ο στρατιωτικός, βουλευτής της αντιπολίτευσης Βλάσιος Βαλτινός. Ο παλαιός υπουργός στρατιωτικών των κυβερνήσεων Κουμουνδούρου, αφού τόνισε την αντισυνταγματικότητα του νόμου, εξέφρασε την λύπη του γιατί δεν «(...)είδον αναγεγραμμένα τα ονόματα των στρατιωτικών βουλευτών όπως λάβωσι μέρος εις την συζήτησιν(...)».⁴¹⁸ Κατά το Βαλτινό η δυνατότητα που παρείχε το Σύνταγμα στους στρατιωτικούς να πολιτεύονται συμβάδιζε με το καθήκον του στρατού της Ελλάδας να προασπίζει τις πολιτικές ελευθερίες. Η Συνέλευση, δε, του 1864 θέλησε να εξασφαλίσει την δυνατότητα εισόδου των στρατιωτικών στο κοινοβούλιο απέναντι στις πιθανές αντιδράσεις των μελλοντικών κυβερνήσεων. Αυτό πραγματοποιήθηκε γιατί στο παρελθόν δεν δινόταν άδεια σε κανέναν στρατιωτικό να μεταβεί στην επαρχία του για να ζητήσει την υποστήριξη των συμπολιτών του. Έτσι η Συνέλευση, αφενός

⁴¹⁷ Στο ίδιο, σελ. 62

⁴¹⁸ ΕΣΒ Ι'Β', Συνεδρίασις 21, 4/6/1886, σελ. 194

αναγνώρισε ότι τα καθήκοντα του βουλευτή συμβιβάζονταν με αυτά του εν ενεργεία αξιωματικού, αφετέρου, προκειμένου να εξασφαλίσει τη δυνατότητά τους να πολιτεύονται, έδωσε στους αξιωματικούς το δικαίωμα να λαμβάνουν υποχρεωτικά κανονική άδεια 5 ½ μηνών. Από τη στιγμή, δε, που θα εκλεγόταν ο αξιωματικός, ετίθετο σύμφωνα με το Σύνταγμα σε διαθεσιμότητα. Η διαθεσιμότητα, όμως, τόνισε ο Βαλτινός «(...)είνε ενέργεια δεύτερου βαθμού, δεν είναι ούτε αργία ένεκα διαύσεως σώματος, ούτε αργία ένεκα καταργήσεως θέσεως. Είναι ενέργεια κατά το νόμον και κατά το Σύνταγμα(...)». Άλλωστε, συνέχισε ο Βαλτινός και στον καταστατικό νόμο των αξιωματικών του 1851 αναφερόταν ότι «(...)η διαθεσιμότης είναι η κατάσταση η πρόσκαιρος, εις την οποίαν ο εν ενεργεία αξιωματικός παραμένει(...)». Όταν, λοιπόν, ανέγραφε το Σύνταγμα του 1864 την διάταξη περί διαθεσιμότητας του στρατιωτικού που ήταν βουλευτής μαζί με τη διάταξη για τη λήψη της άδειας των 5 ½ μηνών, το έκανε, κατά το Βαλτινό, για να διατηρήσει την ελευθερία του αξιωματικού να εκλέγεται βουλευτής. Ο τιθέμενος σε διαθεσιμότητα στρατιωτικός βουλευτής απολάμβανε έτσι όλα τα δικαιώματα του εν ενεργεία αξιωματικού, τα οποία ήταν το δικαίωμα της διοίκησης, το δικαίωμα προς απόταξη, το δικαίωμα προς αποστρατεία και φυσικά το δικαίωμα του προβιβασμού. Αυτά τα δικαιώματα, λοιπόν, είχαν εκχωρηθεί στους αξιωματικούς από την Εθνοσυνέλευση του 1864 και σύμφωνα με τον Βαλτινό «δεν δύναται ουδείς ν' αφαιρέση».⁴¹⁹

Κατά το Βαλτινό, επίσης, η πρωτοβουλία της κυβέρνησης Τρικούπη αποτελούσε σαφέστατη ένδειξη ότι η Βουλή δεν επιθυμούσε τους στρατιωτικούς βουλευτές. Αντί, δε, η κυβέρνηση να τους απαγορεύσει την είσοδό τους στη Βουλή, που δεν μπορούσε να το κάνει γιατί ήταν συνταγματικά κατοχυρωμένα, έθετε περιορισμούς, που ουσιαστικά τους απέτρεπε από το να την επιδιώξουν, με σκοπό να απαλλάξει τη Βουλή από την παρουσία των αξιωματικών. Με το προτεινόμενο νομοσχέδιο καταπατούνταν, σύμφωνα με την άποψη του Βαλτινού, η αρχαιότητα μεταξύ των αξιωματικών, γιατί «(...)αιτούμενοι άδειαν προς εκλογήν, ή και εκλεγόμενοι βουλευταί, οι αξιωματικοί κατερχόμεθα από της πρώτης ημέρας της αδείας, κατά την αρχαιότητα από του 1 αριθμού μεταξύ ομοιοβάθμων και θα εξακολουθώμεν να κατερχώμεθα, ώστε δυνατόν από πρώτοι να γίνωμεν έσχατοι μεταξύ των ομοιοβάθμων ημών(...)». Η αρχαιότητα, όμως, είχε ιδιαίτερη σημασία για τους αξιωματικούς γιατί «(...)εκείνο όπερ είναι το εντιμότερον ως δια τον αξιωματικόν, και το οποίον οφείλει πάντοτε να επιδιώκη, όπως μη το απολέση, είναι αναντιρρήτως το μεταξύ ίσων να έχη

⁴¹⁹ Στο ίδιο, σελ. 195

την διοίκησιν, τούτο δε ασφαρίζεται αυτώ δια της προς τους άλλους σχετικής αρχαιότητος(...)». Έτσι, λοιπόν, οι αξιωματικοί δύσκολα θα πολιτεύονταν προκειμένου να μην χάσουν την αρχαιότητά τους. Ο Βαλτινός ανέφερε ότι ο ίδιος αλλά και όλοι οι στρατιωτικοί που ήταν βουλευτές και σκέφτονταν «υπό το στρατιωτικόν πνεύμα», δεν θα δέχονταν να παραμείνουν βουλευτές στερούμενοι της θέσης που είχαν στο στρατό που αποτελούσε την προτεραιότητα του υγιώς σκεπτόμενου αξιωματικού. Έτσι, όμως, ζημιωμένο θα ήταν και το κοινοβούλιο που θα αποστερούνταν από τους άξιους στρατιωτικούς που και στη Βουλή θα σκέπτονταν και θα λειτουργούσαν ως στρατιώτες.⁴²⁰

Στην παρατήρηση κάποιων ότι με την απαγόρευση στους στρατιωτικούς να πολιτεύονται θα ενισχύονταν η πειθαρχία και η τάξη στο στρατό, ο Βαλτινός απάντησε ότι υπεύθυνοι για την αταξία στο στρατό δεν ήταν οι στρατιωτικοί που ήταν βουλευτές, αλλά οι κυβερνήσεις: «(...)Αι κυβερνήσεις παραλύουσι την τάξιν και την πειθαρχίαν του στρατού, διότι επιβάλλουσι τας θελήσεις αυτών εις τους αξιωματικούς και οι αξιωματικοί δεν δέχονται να γίνωνται συχνά πυκνά όργανα αυτών, και επειδή δεν δέχονται, εκσφενδονίζονται εκ δυσμών προς ανατολάς και εκ του βορρά προς νότον. Δεν δέχονται οι αξιωματικοί να γίνωνται όργανα των κυβερνήσεων και των φίλων των κυβερνήσεων εις τας παραχωρήσεις τας εκ της χειρός και των δικαιωμάτων αυτών εξαρτωμένας ήτοι αδειών, προαγωγής και των τοιούτων. Πταίουν οι αξιωματικοί βουλευταί ως προς τούτο; Άλλοι πταίουν, και είπον τινές ούτοι(...)». Κατά τον Βαλτινό σκοπός του νομοσχεδίου δεν ήταν η στήριξη της πειθαρχίας στο στρατό, αλλά να μην ακούγεται η άποψη των στρατιωτικών: «(...)Είπατέ το, κλείσατέ μας το στόμα, διότι πιθανόν να κλείωνται και τα στόματα των αξιωματικών· είπατέ το καθαρά, αυτή είναι η αφορμή· δεν είναι δε, όπως προφασίζεσθε, ότι η παρουσία ημών εν τη Βουλή παραλύει τον στρατόν(...)». Ο νέος νόμος, μάλιστα, θα έφερνε τελικά αταξία στο στράτευμα καθώς θα απέτρεπε μόνο τους ανώτερους αξιωματικούς από το να πολιτεύονται για να μην χάσουν τον προβιβασμό τους. Αντίθετα δεν θα συνέβαινε το ίδιο με τους κατώτερους αξιωματικούς που δεν κινδύνευαν άμεσα με στέρηση της προαγωγής τους. Στο πλαίσιο αυτό, ο Βαλτινός κατηγορήσε τον Τρικούπη ότι με την εισαγωγή του νομοσχεδίου δεν σκόπευε να επιφέρει επωφελές αποτέλεσμα για το στρατό και το πολίτευμα. Αντίθετα ενισχύοντας την δυνατότητα των κατώτερων

⁴²⁰ Στο ίδιο, σελ. 196

αξιωματικών να πολιτευτούν εις βάρος των αρχαιοτέρων τους σκόπευε να προκαλέσει «την αταξίαν εν τω στρατώ».⁴²¹

Στις απόψεις που κατέκριναν το νομοσχέδιο, όπως αυτές του Βαλτινού, χαρακτηρίζοντάς το αντισυνταγματικό, αντιτάχθηκε ο προσκείμενος στον Τρικούπη γηραιός βουλευτής Ιωάννης Μεσσηνέζης,. Εξέφρασε, από την πλευρά του, την άποψη ότι η τροποποίηση που επέφερε ο Τρικούπης δεν προσέβαλλε τον στρατό, αντίθετα τον έσωζε. Ακόμα και αν απομακρυνόταν από το γράμμα του Συντάγματος που επέτρεπε την απρόσκοπτη δυνατότητα των στρατιωτικών να πολιτεύονται, εντούτοις στηριζόταν στη γενική αρχή του Συντάγματος, στην αρχή της ισότητας. Κατά τον Μεσσηνέζη, ήταν τιμητικό για τη Βουλή να βρίσκονταν σε αυτήν επιφανείς αξιωματικοί που για πολιτικούς λόγους ή λόγω της ιστορίας της οικογένειάς τους επιζητούσαν και κέρδιζαν την ψήφο των συμπολιτών τους. Ήταν, όμως, άδικο, ενώ ήταν αντιπρόσωποι του έθνους, να κερδίζουν και «(...)επωμίδας, ας πρέπει να κερδίξη ο στρατιώτης μόνον μοχθών νυχθημερόν, μόνον ευρισκόμενος πάντοτε εις το σημείον, ώστε κατά πάσαν στιγμήν, όταν παρουσιάζεται ανάγκη, να ήναι έτοιμος εις την προφυλακήν δια να υπερασπίξη την τιμήν, τα δικαιώματα του έθνους, την ιερότητα του ελληνικού εδάφους(...)». Έπρεπε, λοιπόν να επέλθει ισότητα και δικαιοσύνη μεταξύ των αξιωματικών. Όσοι αξιωματικοί ήθελαν λόγω της οικογενειακής τους παράδοσης θα μπορούσαν να εκλέγονται βουλευτές. Δεν θα έπρεπε, όμως, να έχουν την ίδια εξέλιξη με αυτούς που υπηρετούσαν πραγματικά στο στρατό και είχαν σαν αποστολή τους να «(...)σώσωσι το έθνος εκ της οικτράς θέσεως εις ην περιήλθε, εκ της χλεύης και περιφρονήσεως της γενικής, και να αποκτήση η Ελλάς την ηγεμονίαν της Ανατολής(...)». Κάτι τέτοιο, σύμφωνα πάντα με τον Μεσσηνέζη, θα αδικούσε και τους συναδέλφους τους αλλά και θα δημιουργούσε εσωτερικά προβλήματα στον στρατό. Δεν έπρεπε, λοιπόν, η παρουσία των στρατιωτικών βουλευτών να δίνει αφορμή για παράπονα εκ μέρους των άλλων αξιωματικών και να διδάσκει στο στρατό την απείθεια.⁴²²

Από την άλλη πλευρά, η πρόταση του βουλευτή Πατρών Γεροκωστόπουλου να παραπεμφθεί το νομοσχέδιο σε ειδική επιτροπή που θα αποφαινόταν για το αν ήταν συνταγματικό ή όχι απορρίφθηκε από τη Βουλή.⁴²³ Αλλά και η πρωτοβουλία του ηγέτη της αντιπολίτευσης Θ. Δηλιγιάννη, ο οποίος αφού τόνισε ιδιαίτερα την αντισυνταγματικότητα του νομοσχεδίου υπέβαλε πρόταση να χαρακτηριστεί

⁴²¹ Στο ίδιο, σελ. 197

⁴²² ΕΣΒ Ι'Β', Συνεδρίασις 22, 5/6/1886, σελ. 229

⁴²³ Στο ίδιο, σελ. 207

ως απαράδεκτο και κατά συνέπεια να μην τεθεί καν σε ψηφοφορία, απορρίφθηκε, επίσης, από τη Βουλή.⁴²⁴ Ήταν χαρακτηριστικό ότι οι στρατιωτικοί βουλευτές που πρόσκεινταν στον Τρικούπη καταψήφισαν τελικά και τις δύο προτάσεις, δείχνοντας για μια ακόμη φορά ότι λειτουργούσαν περισσότερο σαν βουλευτές που πρόσκεινταν σε κάποια πολιτική παράταξη, παρά σαν στρατιωτικοί που υπερασπίζονταν τα συμφέροντα του επαγγέλματός τους.

Ο νόμος του 1886, πέτυχε εν μέρει το σκοπό του να περιορίσει την επιθυμία των αξιωματικών να πολιτεύονται. Το ποσοστό των στρατιωτικών βουλευτών στο σύνολο των βουλευτών από 11% το 1884 έπεσε στο 8% το 1891.⁴²⁵ Ο κίνδυνος του μη έγκαιρου προβιβασμού τους φαίνεται πως λειτούργησε αποτρεπτικά για πολλούς από αυτούς. Όπως είχε προβλέψει, μάλιστα, στη Βουλή ο Βαλτινός, αυτό δεν συνέβη στον ίδιο βαθμό για τους κατώτερους αξιωματικούς, που δεν κινδύνευαν άμεσα με πιθανή στέρηση της προαγωγής τους, όπως οι ανώτεροι αξιωματικοί. Έτσι ενώ το 1884, ήταν βουλευτές το 50% των ανώτατων αξιωματικών, το ποσοστό αυτό το 1891 μειώθηκε δραστικά στο 16,6 %. Την ίδια χρονική περίοδο τα αντίστοιχα ποσοστά για τις υπόλοιπες βαθμίδες των αξιωματικών παρέμειναν περίπου σταθερά.

Τα δεδομένα για τους στρατιωτικούς βουλευτές άλλαξαν πάλι το 1891, όταν ο Δηλιγιάννης που από τον Οκτώβριο του 1890 είχε αναλάβει εκ νέου την ευθύνη της διακυβέρνησης της Ελλάδας προχώρησε σε τροποποίηση του νόμου του 1886. Ξαναέδωσε έτσι το δικαίωμα στους στρατιωτικούς βουλευτές να προσμετρείται ο χρόνος της άδειας των 5 ½ μηνών και της βουλευτικής τους θητείας, στον απαραίτητο για τον προβιβασμό τους, κατ' αρχαιότητα, χρόνο. Σύμφωνα, μάλιστα, με το 2^ο άρθρο του, ο νόμος αυτός είχε αναδρομική ισχύ.⁴²⁶ Η πρόβλεψη για αναδρομική ισχύ του νόμου προκάλεσε την αντίδραση βουλευτών προσκείμενων στο Τρικούπη που τόνισαν ότι θα επέφερε παράπονα και δυσχέρειες στο στρατό και θα επηρέαζε την ομαλή λειτουργία του.⁴²⁷

Από την άλλη πλευρά, ο δηλιγιαννικός στρατιωτικός βουλευτής Κόρπας, υπερασπιζόμενος το νέο νόμο, αφού τόνισε την αντισυνταγματικότητα του νόμου του 1886, επισήμανε ότι παρά τους ισχυρισμούς που διατύπωσε τότε

⁴²⁴ Στο ίδιο, σελ. 244

⁴²⁵ Χριστίνα Βάρδα, ό.π., σελ. 58

⁴²⁶ Νόμος Α' 33, 5 Απριλίου 1891

⁴²⁷ Αγόρευση βουλευτή Ζακύνθου Δ. Στεφάνου. (ΕΣΒ ΙΒ'Α', Συνεδρίασις 45, 18/2/1891, σελ.648)

ο Τρικούπης, ότι ο νόμος του θα καθιστούσε το στρατό ικανότερο, ουδεμία ουσιαστική βελτίωση υπήρξε. Αντίθετα, η αναδρομική ισχύς του νέου νόμου παρείχε το δικαίωμα «(...)εις τους αξιωματικούς εκείνους, οίτινες ηδύναντο δυνάμει του Συντάγματος να προσμετρώσι χρόνο υπηρεσίας, τον χρόνον, καθ' όν διετέλεσαν επ' αδεία συνταγματική ή εν βουλευτική διαθεσιμότητι(...) τον χρόνον εκείνον τον οποίον απώλεσαν(...)».⁴²⁸ Με τρόπο αυτό αποκαθίστατο η σειρά στην ιεραρχία των εν λόγω αξιωματικών. Παράλληλα, όμως, ο νέος νόμος δεν αφαιρούσε το κεκτημένο δικαίωμα του προβιβασμού για όσους είχαν προβιβασθεί εις βάρος των στρατιωτικών βουλευτών. Έτσι διορθωνόταν η αδικία που είχε προκαλέσει, σύμφωνα με τον Κόρππα, ο αντισυνταγματικός νόμος του 1886, δεδομένου ότι η «(...)χορήγησις της αδείας των 5 ½ μηνών και η βουλευτική διαθεσιμότης είναι ενέργεια, επομένως δεν δύναται εις νόμος να αφαιρέση από των αξιωματικών το δικαίωμα του να προσμετρώσι χρόνον υπηρεσίας(...)».⁴²⁹ Τον συνάδελφό του συμπλήρωσε ο στρατιωτικός βουλευτής Νικόλαος Μακρής⁴³⁰ που ανέφερε ότι ο ίδιος λόγω του νόμου του Τρικούπη ενώ ήταν δέκατος τέταρτος σε αρχαιότητα, κατέληξε να είναι τεσσαρακοστός δεύτερος. Του αφαιρούνταν έτσι ένα δικαίωμα που είχε θεσμοθετηθεί από το Σύνταγμα.⁴³¹

Ο υπουργός των ναυτικών, στρατιωτικός που ήταν βουλευτής Κ. Κουμουνδούρος, απαντώντας στους τρικουπικούς βουλευτές που ισχυρίζονταν ότι η αναδρομική ισχύς του νέου νόμου θα προκαλούσε αταξία στο στρατό, ανέφερε ότι «(...)εάν επρόκειτο ο νόμος, ενεργών οπισθοδρομικώς να φέρη την ανατροπήν(...)έπρεπε να το κάμη...διότι οι νόμοι εκείνοι εψηφίσθησαν καθ' ημών, κατά των οποίων δεν ηδύνάτο να θέσει κανείς χείρα, καθόσον υπαγόμεθα εις μιαν κατάστασιν, την οποίαν ουδείς νόμος δύναται να ανατρέψη(...)». Κατά τον Κουμουνδούρο, αν η αναδρομική ισχύς του νέου νόμου αδικούσε κάποιους αξιωματικούς που είχαν προβιβασθεί εις βάρος των στρατιωτικών βουλευτών, αυτό ήταν σωστό να γίνει, δεδομένου ότι κέρδισαν κάτι που δεν το δικαιούνταν.⁴³²

⁴²⁸ ΕΣΒ ΙΒ'Α', Συνεδρίασις 45, 18/2/1891, σελ.649

⁴²⁹ Στο ίδιο,

⁴³⁰ Ο Νικόλαος Μακρής γεννήθηκε στο Μεσολόγγι το 1827. Κατατάχθηκε στον ελληνικό στρατό και με τον βαθμό του Ανθυπολοχαγού εστάλη για εκπαίδευση στη Γαλλία. Κατά τον Ελληνοτουρκικό πόλεμο του 1897 ανέλαβε αρχικά την στρατηγία της Θεσσαλίας όπου και παρέδωσε στον αρχιστράτηγο Κωνσταντίνο, διοριζόμενος στη συνέχεια διοικητής της 1ης Μεραρχίας. Στη συνέχεια του πολέμου διακρίθηκε στη περιοχή της Λαμίας διασώζοντας την από βέβαιη κατάληψη. Μετά τον πόλεμο αποστρατεύθηκε με τον βαθμό του υποστράτηγου και στη συνέχεια εκλέχθηκε πολλές φορές βουλευτής Αιτωλοακαρνανίας. Πέθανε το 1911.

⁴³¹ ΕΣΒ ΙΒ'Α', Συνεδρίασις 45, 18/2/1891, σελ.649

⁴³² Στο ίδιο, σελ.650

Ο πρωθυπουργός Θ. Δηλιγιάννης τόνισε, τέλος, ότι η προηγούμενη κυβέρνηση Τρικούπη πίστευε ότι ο στρατός ζημιωνόταν από την ύπαρξη των στρατιωτικών βουλευτών και έπρεπε να θεσπισθεί τρόπος που θα περιόριζε το απόλυτο δικαίωμα που παρείχε στους στρατιωτικούς το Σύνταγμα. Επειδή, μάλιστα, δεν μπορούσε να απαγορευθεί αυτό το δικαίωμα από τη στιγμή που το προέβλεπε το Σύνταγμα, θεσπίσθηκαν έμμεσοι περιορισμοί που θα ανάγκαζαν τους στρατιωτικούς να μην κάνουν χρήση του δικαιώματός τους. Κατ' αυτόν τον τρόπο «(...) αι θύραις της αιθούσης του Βουλευτηρίου εκλείσθησαν κατά τα 4/5 εις τους αξιωματικούς του στρατού(...)». Η τότε κυβέρνηση, συνέχισε ο Δηλιγιάννης, θεωρούσε ότι με αυτόν τον νόμο και με ανάλογες πρωτοβουλίες (όπως η εκλογή των βουλευτών σε νομούς και όχι σε επαρχίες ή ο περιορισμός του αριθμού των βουλευτών) θα έκανε το πολίτευμα να λειτουργήσει. Όμως, το πολίτευμα δεν μπορούσε να λειτουργήσει στηριζόμενο σε αντισυνταγματικούς νόμους, όπως ο νόμος του 1886. Έτσι η κυβέρνησή του είχε υποχρέωση να τον τροποποιήσει, δίνοντας στο νέο νόμο αναδρομική ισχύ ώστε να αποκατασταθεί η αδικία που προκάλεσε στους στρατιωτικούς βουλευτές ο προηγούμενος νόμος. Την αναδρομική ισχύ του νόμου, συμπλήρωσε ο πρωθυπουργός, την «(...)κατέστησεν αναγκαίαν αυτή η αρχή του νομοσχεδίου και αυτή η αιτία, διήν ζητείται η κατάργησις των νόμων εκείνων(...)».⁴³³ Τελικά ο νέος νόμος ψηφίσθηκε το Φεβρουάριο του 1891. Τα αποτελέσματά του ως προς την αύξηση του αριθμού των στρατιωτικών βουλευτών δεν προκάλεσαν έκπληξη. Το ποσοστό τους στο σύνολο των βουλευτών από 8% το 1891, ανέβηκε εκ νέου στο 14% το 1895.⁴³⁴

3. Τα προβλήματα που δημιουργούσε ο θεσμός των πολιτευόμενων στρατιωτικών και η εξέλιξή του

Το ζήτημα της συνταγματικής άδειας των πολιτευόμενων στρατιωτικών απασχόλησε αρκετές φορές την πολιτική ζωή. Ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτέλεσε η διαμάχη που ξέσπασε στη Βουλή το 1882, πριν τις νομοθετικές πρωτοβουλίες του Τρικούπη, σχετικά με τον αξιωματικό Κωνσταντίνο Διαλέτη, ο οποίος φερόταν να έχει εκλεγεί βουλευτής χωρίς να έχει λάβει προηγουμένως την υποχρεωτική άδεια των 5 ½ μηνών. Σύμφωνα με τα τότε ισχύοντα οι στρατιωτικοί που επιθυμούσαν να εκλεγούν βουλευτές έπρεπε υποχρεωτικά να καταθέσουν αίτηση για να λάβουν την άδεια των 5 ½ μηνών στην πλησιέστερη ανώτατη στρατιωτική εξουσία, τουλάχιστον τριάντα

⁴³³ Στο ίδιο, σελ.650 - 653

⁴³⁴ Χριστίνα Βάρδα, ό.π., σελ. 58

ημέρες πριν από τις εκλογές. Αυτό είχε καθιερωθεί για την περίπτωση που ο αξιωματικός δεν έπαιρνε άδεια. Θα μπορούσε έτσι να χρησιμοποιήσει την επιρροή και την εξουσία που του παρείχε το γεγονός ότι παρέμενε εν ενεργεία και όχι σε διαθεσιμότητα, ώστε να προσελκύσει, εκμεταλλευόμενος την θέση του και τις δυνατότητες που του παρείχε αυτή, περισσότερους ψηφοφόρους. Κάτι τέτοιο, αφενός θα ήταν επιζήμιο για τη διατήρηση της πειθαρχίας στο στράτευμα, αφετέρου θα παρείχε πλεονέκτημα σε αξιωματικούς που κατά τη διάρκεια των εκλογών καταλάμβαναν καίριες θέσεις στο στρατό ώστε να εισέλθουν πιο εύκολα στο κοινοβούλιο, σε αντίθεση με όσους είχαν λάβει άδεια και ήταν σε διαθεσιμότητα. Έτσι η εκλογή του Διαλέτη, σύμφωνα με κάποιους βουλευτές, δημιουργούσε ένα κακό προηγούμενο. Θα έπρεπε, λοιπόν, να ακυρωθεί.⁴³⁵ Τον Διαλέτη υπερασπίστηκε μερίδα βουλευτών που ανέφεραν ότι είχε ζητήσει άδεια προφορικά από τον διοικητή του τάγματός του, η οποία δεν του παραχωρήθηκε. Μάλιστα, κατά την άποψή τους, το γεγονός ότι δεν έλαβε άδεια δεν αποτελούσε λόγο για να απολέσει το βουλευτικό αξίωμα. Το Σύνταγμα αναγνώριζε στους αξιωματικούς το δικαίωμα να εκλέγονται, και η διάταξη για τη χορήγηση της άδειας είχε σκοπό να εξασφαλίσει στους στρατιωτικούς την ελεύθερη χρήση αυτού του δικαιώματος, επιτρέποντάς τους να πηγαίνουν στην επαρχία τους και να προετοιμάζονται για τις εκλογές. Σε κάθε περίπτωση, λοιπόν, δεν θα ήταν σωστό να ακυρωθεί η εκλογή Διαλέτη.⁴³⁶

Ο πρωθυπουργός Αλ. Κουμουνδούρος τόνισε, από την πλευρά του, ότι η διάταξη για την άδεια είχε υποχρεωτικό χαρακτήρα και επομένως η μη συμμόρφωση με αυτήν αποστερούσε από τον αξιωματικό το δικαίωμα να επιδοθεί σε εκλογικό αγώνα: «(...)Μόνον τη αιτήσει του η κυβέρνηση δύναται να δώσει την άδειαν στον αξιωματικόν να απομακρυνθή 5 ½ μήνας. Αλλά, κύριοι, αν η αίτησις και η άδεια δεν ήτο υποχρεωτική δια τον αξιωματικόν, ίνα γείνη βουλευτής, τις η ανάγκη να προστεθή εις τον νόμον η αδεία δίδεται τη αιτήσει αυτού, αλλά προ ενός μηνός. Το προ ενός μηνός τι χρησιμεύει; Κατά την πεποίθησίν μου χρησιμεύει, ίνα αποδείξη, ότι ο αξιωματικός οφείλει να λάβη άδειαν, και προ ενός μηνός(...)».⁴³⁷ Πάντως, παρά την αντίθετη εισήγηση του Κουμουνδούρου η εκλογή του Διαλέτη δεν ακυρώθηκε από τη Βουλή. Βέβαια, λίγους μήνες αργότερα, όταν σχημάτισε κυβέρνηση ο Τρικούπης ψηφίσθηκε ο νόμος ΉΞΒ' που καθιστούσε με ξεκάθαρο τρόπο την υποχρέωση των αξιωματικών υποψηφίων βουλευτών να λαμβάνουν την

⁴³⁵ Αγόρευση βουλευτή Δημητρακάκη (ΕΣΒ Θ'Α', Συνεδρίασις 24, 25/2/1882, σελ. 146)

⁴³⁶ Αγόρευση βουλευτή Γρυπάρη (ΕΣΒ Θ'Α', Συνεδρίασις 24, 25/2/1882, σελ. 148)

⁴³⁷ ΕΣΒ Θ'Α', Συνεδρίασις 24, 25/2/1882, σελ. 153-154

άδεια και να μην έχουν καμία σχέση με την ενεργή υπηρεσία όσο θα ήταν υποψήφιοι βουλευτές αλλά και εν ενεργεία βουλευτές.

Ο Κωνσταντίνος Διαλέτης προκάλεσε την αντίδραση μερίδας βουλευτών και για ένα άλλο ζήτημα. Σύμφωνα με αναφορά του βουλευτή Αθανάσιου Πετιμεζά αποδέχθηκε τον προβιβασμό του από το βαθμό του ταγματάρχη σε αυτόν του αντισυνταγματάρχη κατ' εκλογή, ενώ αυτό απαγορευόταν από το Σύνταγμα.⁴³⁸ Ο Πετιμεζάς, προσκείμενος στον Τρικούπη, θέτοντας το ζήτημα στη Βουλή τόνισε ότι ο Διαλέτης από τη στιγμή που αποδέχθηκε τον προβιβασμό του θα έπρεπε να είχε παραιτηθεί από το βουλευτικό αξίωμα.⁴³⁹ Ο πρωθυπουργός απάντησε ότι δεν γνώριζε αν ο Διαλέτης είχε αποδεχθεί τον προβιβασμό του. Συμπλήρωσε, όμως, ότι η ρύθμιση του Συντάγματος αφορούσε περιπτώσεις που προβιβαζόταν, κατ' εκλογή, νεότερος αξιωματικός εις βάρος αρχαιότερου του. Έτσι δεν είχε ουσιαστικά σημασία αν η προαγωγή του Διαλέτη ήταν κατ' εκλογή γιατί ούτως ή άλλως ήταν ο πρώτος σε αρχαιότητα. Παρά ταύτα, εκφράζοντας την προσωπική του άποψη, τόνισε ότι σύμφωνα με την τυπική εφαρμογή του Συντάγματος, αν ο Διαλέτης αποδεχόταν τον προβιβασμό του «(...)δεν έχει το δικαίωμα να παραμείνει εν τη Βουλή(...)».⁴⁴⁰

Η υπόθεση προκάλεσε τελικά την έντονη συζήτηση μεταξύ βουλευτών προσκείμενων στον Τρικούπη (Πετιμεζάς, Δημητρακάκης, Ζυγομαλάς κ.α.), που δεν ήταν στρατιωτικοί και υπερασπίζονταν την άποψη του Πετιμεζά και βουλευτών που ήταν στρατιωτικοί (Μαυρομιχάλης, Στάϊκος, Στράτος, Κόρπας, κ.α.) προσκείμενων στον Δηλιγιάννη, που υπερασπίζονταν τον προβιβασμό του Διαλέτη και το δικαίωμά του να παραμείνει βουλευτής. Ο στρατιωτικός βουλευτής Ιθάκης Δ. Στάϊκος, ανέφερε ότι ούτως ή άλλως ο Διαλέτης ήταν ο αρχαιότερος για να εκλεγεί. Εξάλλου οι ανώτεροι αξιωματικοί εκλέγονταν μόνο κατ' εκλογή και έτσι αν γίνονταν δεκτές οι απόψεις του βουλευτή Πετιμεζά κανένας στρατιωτικός βουλευτής που ήταν ανώτερος αξιωματικός δεν θα προβιβαζόταν αν ήθελε να παραμείνει βουλευτής. Ο Κόρπας, από την πλευρά του, τόνισε ότι καλώς προβιβάσθηκε ο Διαλέτης αφού ήταν πρώτος σε αρχαιότητα και μπορούσε να παραμείνει βουλευτής όπως είχε γίνει και στο παρελθόν σε πολλές περιπτώσεις στρατιωτικών βουλευτών (Τζαμάλας, Λάπας, Πετιμεζάς, Βαλτινός κ.α.).⁴⁴¹ Στα επιχειρήματα των στρατιωτικών

⁴³⁸ Οι τρόποι προβιβασμού ενός αξιωματικού ήταν δύο: Κατ' εκλογή που σημαίνει ότι προαγόταν κάποιος ανεξάρτητα από τη σειρά του και κατ' αρχαιότητα δηλαδή προβιβαζόταν πρώτος αυτός που ήταν πρώτος σε αρχαιότητα

⁴³⁹ ΕΣΒ Θ'Β', Συνεδρίασις 19, 19/11/1882, σελ. 244

⁴⁴⁰ Στο ίδιο, σελ. 245

⁴⁴¹ Στο ίδιο, σελ. 247

βουλευτών αντιτάχθηκε, ταυτιζόμενος με τον Πετιμεζά, ο βουλευτής Δημητρακάκης που ανέφερε ότι ο υπουργός των στρατιωτικών είχε το δικαίωμα να προβιβάζει τους αξιωματικούς παρακάμπτοντας την αρχαιότητα, άρα οι ισχυρισμοί του Πετιμεζά είχαν νόημα. Τελικά η πλειοψηφία της Βουλής δέχθηκε ότι ο Διαλέτης είχε το δικαίωμα να παραμείνει βουλευτής.⁴⁴² Λύση, που βέβαια αποδείχθηκε πρόσκαιρη, (μέχρι το νόμο του 1891) σε αντίστοιχες περιπτώσεις έδωσε τελικά ο Τρικούπης με τον νόμο του 1886, που δεν προσμετρούσε τον χρόνο της βουλευτικής θητείας στον απαιτούμενο για προβιβασμό χρόνο. Έτσι οι αξιωματικοί δεν μπορούσαν να προαχθούν κατά την περίοδο που διατελούσαν βουλευτές.

Άλλη χαρακτηριστική περίπτωση που το ζήτημα της συνταγματικής άδειας των πολιτευόμενων στρατιωτικών απασχόλησε τη Βουλή υπήρξε το 1905, όταν εκφράστηκαν παράπονα από βουλευτές ότι πολλοί στρατιωτικοί ζητούσαν να είναι υποψήφιοι στις εκλογές για να λάβουν την άδεια των 5 ½ μηνών για περιοχές που δεν τους ήταν αρεστές για να υπηρετήσουν. Έτσι εκμεταλλευόμενοι το νόμο του 1882 που, όπως αναφέρθηκε, δεν επέτρεπε στους αξιωματικούς να λαμβάνουν, για τα επόμενα τέσσερα χρόνια από την άδειά τους, οργανική θέση στην περιοχή για την οποία έλαβαν την άδεια αυτή απέφευγαν για τέσσερα χρόνια να τοποθετηθούν σε περιοχές που δεν ήθελαν να υπηρετήσουν, καταστρατηγώντας ουσιαστικά το νόμο.⁴⁴³ Ο βουλευτής Κόρπας, που ήταν αξιωματικός, ανέφερε ότι επρόκειτο για κακή εφαρμογή του νόμου και περιέγραψε ως εξής την συμπεριφορά των αξιωματικών: «(...)αξιωματικοί, μεταβαίνοντες με συνταγματικήν άδειαν, ως υποψήφιοι βουλευτές, εις την επαρχίαν των, και αποτυγχάνοντες κατά τας εκλογάς, δεν παραμένουσιν εν τη επαρχία αυτών, όπως διανύσωσι τον χρόνον της αδείας των 5 ½ μηνών, αλλά μεταβαίνωσιν είτε εις Αθήνας είτε αλλαχού. Τούτο βεβαίως είναι καταδολίευσις του νόμου, και αντίκειται προφανώς εις τον νόμον. Δύνανται να έλθωσιν εις Αθήνας και να παραμένωσι μόνον εφ' όσον χρόνον διαρκούσιν αι εξελέγξεις των εκλογών, διότι είναι ίσως ανάγκη να παρασταθώσιν, ίνα υποβάλωσιν ενστάσεις ή να ακούσωσιν ενστάσεις, αλλά δεν έχουσι το δικαίωμα να παραμένωσιν εκτός της επαρχίας, δι' ήν έλαβον την άδειαν(...)». Παρά ταύτα, επισήμανε ο Κόρπας, δεν γινόταν παραβίαση του νόμου για τις τοποθετήσεις των αξιωματικών. Η μόνη παραβίαση, λοιπόν, ήταν ότι μερικοί αξιωματικοί κατά τη διάρκεια της συνταγματικής τους άδειας δεν ήταν στην επαρχία για την οποία πήραν

⁴⁴² Στο ίδιο, σελ. 252

⁴⁴³ Χαρακτηριστικές οι ομιλίες του Σπ. Στάη και του Ι. Κουντουριώτη.(ΕΣΒ ΙΖ'Α' , Συνεδρίασις 53, 12/7/1905, σελ. 959)

άδεια.⁴⁴⁴ Με τον Κόρπα συμφώνησαν τόσο ο υπουργός των στρατιωτικών Κυριακούλης Μαυρομιχάλης, όσο και ο πρωθυπουργός Δ.Ράλλης, δίνοντας τέλος στη σχετική συζήτηση στη Βουλή.

Από τις παραπάνω περιπτώσεις φαίνεται ότι το ζήτημα των πολιτευόμενων στρατιωτικών δημιουργούσε αρκετά προβλήματα και στο στρατό και στην πολιτική ζωή της Ελλάδας. Η αλήθεια, βέβαια, είναι ότι η έντονη πολιτική δραστηριότητα πολλών αξιωματικών τη δεκαετία του 1880 δεν είχε σχέση με βούληση των αξιωματικών να επιβάλουν οποιαδήποτε μορφή στρατοκρατικού φρονήματος στην πολιτική ζωή. Οι πολιτικά δραστήριοι αξιωματικοί εμφανίζονταν, όπως αναφέρθηκε κατά τη συζήτηση των νόμων για την αναδιοργάνωση του στρατού, ως στελέχη των κομμάτων και, εκτός ελαχίστων περιπτώσεων, δεν αμφισβητούσαν ούτε το σύστημα διακυβέρνησης ούτε την πρωτοκαθεδρία της πολιτικής ηγεσίας. Δεν επιδίωκαν, επίσης, μέσω των πολιτικών κομμάτων να επιβάλουν τις στρατιωτικές απόψεις και την εξυπηρέτηση στρατιωτικών συμφερόντων. Για πολλούς αξιωματικούς η ανάδειξή τους σε βουλευτές ήταν η δυνατότητα να απαλλαγούν από τη βαρετή υπηρεσία των μονάδων τους και να κυκλοφορούν στα σαλόνια της πρωτεύουσας. Ο βουλευτής Κ. Κουμουνδούρος, που ήταν αξιωματικός, κατηγορούσε τον υπουργό Στρατιωτικών Αντ. Μαυρομιχάλη κατά τη διάρκεια συζητήσεως για νέο οργανισμό του στρατού το 1885 στη Βουλή ότι αν και αξιωματικός του ελληνικού στρατού «δεν υπηρέτησεν εις τον στρατόν».⁴⁴⁵ Οι πολιτευόμενοι στρατιωτικοί μπορούσαν, ίσως, να αναρριχηθούν πιο γρήγορα στην κλίμακα της στρατιωτικής ιεραρχίας, χάρη στις πολιτικές διασυνδέσεις που θα αποκτούσαν. Σε αυτό το πλαίσιο έως το 1882 το υπουργείο στρατιωτικών προήγαγε πάνω από 25 αξιωματικούς βουλευτές στο βαθμό του συνταγματάρχη χωρίς ουσιαστική προηγούμενη προϋπηρεσία στο στράτευμα.⁴⁴⁶ Σε κάθε περίπτωση, πάντως, τη δεκαετία του 1880 οι στρατιωτικοί βουλευτές ήταν πλήρως ενταγμένοι στο πολιτικό σύστημα και λειτουργούσαν όπως και οι υπόλοιποι βουλευτές των κομμάτων.

Βέβαια, με την πάροδο του χρόνου, ιδιαίτερα μετά τις πρωτοβουλίες του Τρικούπη, τη δυνατότητα να εκλέγονται βουλευτές χρησιμοποίησαν στρατιωτικοί που δεν είχαν ιδιαίτερη επαγγελματική συνείδηση. Ήταν αξιωματικοί που από την μια πλευρά ήθελαν να έχουν το κύρος του στρατιωτικού, αλλά από την άλλη δεν επιθυμούσαν τη σκληρή στρατιωτική ζωή των μονάδων. Αναπόφευκτα το μέτρο αυτό δημιουργούσε δυσαρέσκεια

⁴⁴⁴ ΕΣΒ ΙΖ'Α', Συνεδρίασις 53, 12/7/1905, σελ. 959

⁴⁴⁵ ΕΣΒ, Ι' Έκτακτος, Συνεδρίασις 51, 9/12/1885, σελ. 667 - 668

⁴⁴⁶ Gunar Herring, *Τα πολιτικά κόμματα στην Ελλάδα*, ΜΙΕΤ, Αθήνα 2006, Τόμος Β', σελ. 710

σε όσους αξιωματικούς παρέμεναν πιστοί στρατιώτες, ιδιαίτερα μετά την ενίσχυση της στρατιωτικής επαγγελματικής συνείδησης που δημιούργησε η βελτίωση της ποιότητας των στρατιωτικών σχολών και γενικότερα η αναδιοργάνωση του στρατού. Η ενίσχυση αυτή του επαγγελματισμού στο σώμα των αξιωματικών άρχισε να δημιουργεί υπεροψία απέναντι στα κόμματα και το κοινοβούλιο, και παράλληλα αισθήματα αντιπάθειας για τους πολιτευόμενους στρατιωτικούς που ταυτίζονταν στη συνείδησή τους με το πολιτικό σύστημα.⁴⁴⁷ Η δυνατότητα κάποιων στρατιωτικών να λαμβάνουν προαγωγές ενώ ήταν ουσιαστικά εκτός στρατεύματος δημιουργούσε ιδιαίτερα προβλήματα στη σχέση ιεραρχίας και στην τήρηση της πειθαρχίας στο στρατό.

Καταλυτικό ρόλο στο ζήτημα των πολιτευόμενων στρατιωτικών διαδραμάτισε ο πόλεμος του 1897. Η δυσμενής έκβαση του επανέφερε με έντονο τρόπο το ζήτημα της δυνατότητας των στρατιωτικών βουλευτών να πολιτεύονται. Η ανάθεση σημαντικών καθηκόντων κατά τη διάρκεια του πολέμου σε πολιτευόμενους στρατιωτικούς, οι οποίοι λόγω της ενασχόλησής τους με την πολιτική δεν είχαν την απαιτούμενη στρατιωτική κατάρτιση προκάλεσε μετά τον πόλεμο έντονη συζήτηση για την αναγκαιότητα τοποθέτησης φραγμών στην πολιτική ενασχόληση των αξιωματικών. Είναι χαρακτηριστικό ότι ο αρχικός αρχηγός του στρατού της Ηπείρου Αντώνιος Μαυρομιχάλης, που αντικαταστάθηκε λίγο πριν την έναρξη των επιχειρήσεων από τον Θρασύβουλο Μάνο, είχε μακρά κοινοβουλευτική παρουσία και είχε διατελέσει, όπως αναφέρθηκε, και υπουργός Στρατιωτικών, ενώ και ο διοικητής της δεύτερης μεραρχίας του στρατού της Θεσσαλίας Γεώργιος Μαυρομιχάλης είχε μεγάλη πολιτική “προϋπηρεσία”. Ήταν απόλυτα λογικό, όμως, οι πολιτευόμενοι στρατιωτικοί, όσο υψηλόβαθμοι και αν ήταν, να μην διέθεταν την κατάλληλη στρατιωτική εμπειρία για να καθοδηγήσουν στον πόλεμο τα μεγάλα στρατιωτικά σώματα που τους διατέθηκαν. Χαρακτηριστική ήταν η περίπτωση του συνταγματάρχη Χρ. Βότσαρη διοικητή αρχικά της 1^{ης} ταξιαρχίας της Ηπείρου, που ανακλήθηκε στην Αθήνα εξαιτίας της ανεπαρκέστατης διοίκησής του, που είχε σαν συνέπεια σωρεία σφαλμάτων.⁴⁴⁸

Το παράδοξο, λοιπόν, της ανάθεσης τέτοιων ευθυνών σε ανθρώπους χωρίς την απαιτούμενη εμπειρία, αποτελεί ένδειξη, κατ’ αρχάς, συντεχνιακής νοοτροπίας με τοποθέτηση ευνοούμενων, όπως ήταν οι πολιτευόμενοι στρατιωτικοί, σε καίριες θέσεις. Καταδεικνύει, όμως, και το γεγονός ότι η

⁴⁴⁷ Gunar Herring, *Τα πολιτικά κόμματα στην Ελλάδα*, ό.π., σελ 729.

⁴⁴⁸ Δαγκλής, ό.π., σελ. 157

πολεμική προπαρασκευή της Ελλάδας ήταν ατελής με την έννοια ότι δεν είχε γίνει πλήρως αντιληπτό ότι για την δημιουργία ενός αξιόμαχου στρατού δεν απαιτούνταν μόνο τεράστια ποσά. Απαιτούνταν παράλληλα και η απόκτηση από όλους τους στρατιωτικούς, σε όλα τα επίπεδα της ιεραρχίας, κατάλληλης επαγγελματικής νοοτροπίας. Επιπρόσθετα, ήταν απαραίτητη η συνειδητοποίηση από όλους, αλλά περισσότερο από τους ίδιους τους αξιωματικούς, ότι δεν ήταν δυνατόν κάποιος αξιωματικός να είναι ταυτόχρονα και εν ενεργεία πολιτικός και βουλευτής και στρατιωτικός ηγέτης.

Το αποτέλεσμα των πολεμικών επιχειρήσεων του 1897 έδωσε στην εφημερίδα « Ακρόπολις» το έναυσμα ώστε να γίνει ιδιαίτερα επικριτική εναντίον των πολιτευόμενων στρατιωτικών. Η εφημερίδα κατέκρινε τη δυνατότητα των αξιωματικών να πολιτεύονται παρά την περί του αντιθέτου προσπάθεια που είχε καταβάλει ο Τρικούπης: «(...)Συγγνωστή ίσως προ του αθλίου ημών πολέμου ήτο η υπό των πολιτευομένων ανοχή του φθοροποιού σκώληκος, ον επανέφερεν εις την ζωήν άβουλος πολιτική ανανομοθετήσασα απερίοριστον της εις τα πολιτικά ανάμιξιν των αξιωματικών του στρατού, την σωτηρίως προς τα συμφέροντα αυτού τούτου και του έθνους περισταλείσαν υπό της μεταρρυθμιστικής του Τρικούπη προνοίας(...) Αλλ' επέπρωτο να εκτεθή η πατρίς ημών εις τους εξευτελισμούς του τελευταίου πολέμου, όπως και εις τον έσχατον των πολιτών καταστάθην φανερόν ότι η Βουλή φθείρει τον στρατιώτην(...)».⁴⁴⁹ Η « Ακρόπολις», επίσης, με την ευκαιρία της τραγικής κατάληξης του πολέμου εξέφραζε την οργή της για τον ιδιαίτερα μεγάλο αριθμό αξιωματικών που πολιτεύονταν: «(...)Εκατοντάδες στρατιωτικών υποψηφίων αντί των δεκάδων του έτους 1887. Υπερτριάκοντα αξιωματικοί βουλευταί, ων δώδεκα συνταγματάρχαι, αντί των εν έτει 1887 και μέχρι της καταργήσεως του περιοριστικού νόμου τεσσάρων εν όλω ή πέντε βουλευτών. Είδομεν δε περισσά κατά τους τελευταίους τούτους χρόνους και κατ' αξίαν πάντες εξετίμησαν τα εκ της τοιαύτης εις το βουλευτήριον συσσωρεύσεως στρατιωτών του κατά γην και θάλασσαν στρατού αγαθά(...)». Κατά την εφημερίδα, ο άτυχος πόλεμος του 1897 και η συμπεριφορά των πολιτευόμενων στρατιωτικών σε αυτόν με δεδομένο ότι «εκ των υπερτριάκοντα στρατιωτικών βουλευτών της ξηράς και της θαλάσσης εις πέντε ή εξ μόνον δεν εδόθη ενεργός ένεκα του πολέμου υπηρεσία», κατέδειξε ότι η ενασχόληση των στρατιωτικών με την πολιτική ήταν καταστροφική για τις πολεμικές τους ικανότητες. Η πολιτική, πάντα κατά την εφημερίδα, έφθειρε το στρατιωτικό φρόνημα των αξιωματικών, ανακόπτοντας την απαιτούμενη στρατιωτική ορμή, ενώ την ίδια χρονική στιγμή υποβάθμιζε το απαραίτητο

⁴⁴⁹ Ακρόπολις, «Οι στρατιωτικοί βουλευταί», 1/6/1897

επίπεδο πειθαρχίας στο στρατό. Παράλληλα τους αποσπούσε από τις «στρατιωτικές φροντίδες και μελέτες». Τους επέβαλλε να υποτάσσονται σε συμβιβασμούς προκειμένου να εξασφαλίσουν το πολιτικό τους μέλλον και τους καθιστούσε ακατάλληλους να δράσουν αποτελεσματικά σαν στρατιωτικοί κατά τις πολεμικές επιχειρήσεις. Ήταν, λοιπόν, ανεπίτρεπτη η διατήρηση από πλήθος αξιωματικών της διπλής ιδιότητας του στρατιωτικού και του πολιτικού.⁴⁵⁰

Σε αυτό το πλαίσιο, η «Ακρόπολις», τόνισε ότι το πρώτο μέλημα της Βουλής μετά τον πόλεμο θα έπρεπε να είναι, στα πρότυπα του νόμου του Τρικούπη του 1886, η απαγόρευση της προσμέτρησης του χρόνου της βουλευτικής θητείας στον απαραίτητο χρόνο για τον προβιβασμό των αξιωματικών. Με αυτόν τον τρόπο θα περιοριζόταν, ίσως και θα απαγορευόταν, η ενασχόληση των στρατιωτικών με την πολιτική. Η μεταρρύθμιση αυτή ήταν αναγκαία γιατί μόνο ο στρατός και το στρατόπεδο μπορούσαν να διαμορφώσουν σωστούς επαγγελματίες στρατιωτικούς σε αντίθεση με την πολιτική ή την εύνοια της βασιλικής Αυλής.⁴⁵¹

Αντίστοιχες απόψεις για την απομάκρυνση των στρατιωτικών από τη Βουλή καταγράφηκαν και εντός του κοινοβουλίου. Οδήγησαν μάλιστα, το 1899, την κυβέρνηση Θεοτόκη στην ανάληψη σχετικής πρωτοβουλίας. Εισηγήαγε έτσι προς ψήφιση νομοσχέδιο που θα δυσχέραινε εκ νέου τις προαγωγές των στρατιωτικών βουλευτών. Υπό την πίεση, όμως, των

⁴⁵⁰ «(...)Εκ ταύτης της ηθικώς και πολιτικώς εγκληματικής γνώμης επήγαγε το απροσδόκητον όλως του κακού χείρον και του όλου στρατιωτικού οικοδομήματος ανατρεπτικόν θέαμα αξιωματικών επανερχομένων εις τας τάξεις μετά διπλής περιβολής, πολιτικής και στρατιωτικής, μετά διπλής συνειδήσεως καθηκόντων βουλευτικής και στρατιωτικής μετά διφυούς χαρακτήρος, αντιπροσώπου του Έθνους και πολεμικού αυτού υπηρέτου. Υπό τοιούτους όρους είνε τάχα παράδοξον το παράδειγμα στρατιωτικών αποδουομένων την στρατιωτικήν στολήν και περιβαλομένων την βουλευτικήν τήβεννον, βουλευτικώς αντιλεγόντων εις τα στρατιωτικώς προστάσσοντα, άνευ αδείας, ανευθύνως, ως αφ' υψηλού βουλευτικού βήματος δημοσία, προφορικώς και εγγράφως, συζητούντων, κρινόντων, επιτιμώντων, εξευτελιζόντων ανωτέρους και κατωτέρους; (...) απέναντι του εχθρού και ταύτην έτι την στιγμήν εργάζεται, κακουχεί, και κακοδιοικείται και οδηγμονεί ο ατυχής ημών στρατός, ενώ το αδυνηρόν θέαμα εξακολουθεί ενταύθα(...)» (Ακρόπολις, «Οι στρατιωτικοί βουλευταί», ό.π.)

⁴⁵¹ «(...)Η κυβέρνησις εις ην είνε επιβεβλημένον το καθήκον της παρασκευής του απαγορευτικού νομοθετήματος οφείλει κατά την σύνταξιν αυτού να έχη προ οφθαλμών και την ανάγκην ήτις, και αυτή προέκυψεν εκ του θλιβερού κατά τον αυτόν πόλεμον διδάγματα, ότι ως εν τη Βουλή ούτω και εν τη Αυλή δεν έχει αζημίως διαρκή θέσιν ο αξιωματικός του στρατού. Το δίδαγμα είνε παλαιόν και ούτως ειπείν παγκόσμιον(...) Το σκοπούμενον είναι τούτο μόνον, όχι η Αυλή, αλλά μόνος ο στρατός να κατασκευάζη λοχαγούς, συνταγματάρχας και στρατηγούς· εν τω στρατώ, μεταξύ των τάξεων, επί κεφαλής αυτού να ευρίσκη η χώρα εν καιρώ κινδύνων και πολέμου τους ταξίαρχους και μεράρχους, μακράν μακράν της Αυλής. Διότι τα ουσιώδη στοιχεία του στρατιωτικού χαρακτήρος εν τω στρατώ και τω στρατόπεδω ευρίσκομεν(...) Ποιος εξαιρετικός λόγος συνηγορεί υπέρ των αυλικών στρατηγών εις ους εμπιστευόμεθα τη σωτηρίαν και την τιμήν της χώρας; (...)» (Ακρόπολις, «Μακράν της αυλής μακράν της Βουλής οι κύριοι αξιωματικοί», 3/6/1897)

βουλευτών που ήταν στρατιωτικοί που απείλησαν να αποχωρήσουν από την κυβερνητική παράταξη, το νομοσχέδιο αποσύρθηκε, προκαλώντας έντονες αντιδράσεις από μη στρατιωτικούς βουλευτές όπως του βουλευτή Αχαΐας Παπαγιαννακόπουλου: «(...)Μετά τας εθνικάς συμφοράς, μετά τον απαίσιον πόλεμον, όστις ητίμασε την πατρίδα, μία απ' άκρου εις άκρον της Ελλάδος ηκούσθη φωνή: «Απομακρύνετε τους αξιωματικούς από την πολιτικήν!». Το εβροντοφώνησεν η λαϊκή συνείδησις, το είπεν ο βασιλεύς, το επανέλαβεν ο διάδοχος, το είπον οι βουλευταί, το είπον δε και οι υπουργοί δια της υποβολής του περί προβιβασμού των αξιωματικών νομοσχεδίου. Και όμως τι βλέπομεν; Το νομοσχέδιον τούτο παρηγκωνίσθη εις την ημερήσιαν διάταξιν και απεκληρώθη υπό της κυβερνήσεως, δια λόγους καθαρώς κομματικούς. Ηπείλησαν οι αξιωματικοί βουλευταί, ότι θα εγκαταλείψουν τας κυβερνητικάς τάξεις. Τούτο ήρκεσεν εις την κυβέρνησιν να χρησιμεύση ως λόγος προς εγκατάλειψιν του νομοσχεδίου(...)».⁴⁵²

Τις τραγικές συνέπειες που είχε για την πολεμική ετοιμότητα του στρατού η δυνατότητα των αξιωματικών να πολιτεύονται, προσπάθησε να καταδείξει και ο Λεωνίδας Δεληγεώργης. Μολονότι ανήκε στην αντιπολίτευση, ο βουλευτής Μεσολογγίου το Μάρτιο του 1900, σε συζήτηση στη Βουλή σχετικά με το νομοσχέδιο της κυβέρνησης Θεοτόκη που θεσμοθετούσε τη Γενική Διοίκηση στο στρατό με σκοπό την απομάκρυνσή του από την εξάρτηση της πολιτικής, συνέδεσε άμεσα την εξάρτηση αυτή με το θεσμό των πολιτευόμενων στρατιωτικών. Υπογράμμισε μάλιστα ότι η κατάργηση της δυνατότητας των στρατιωτικών να πολιτεύονται θα προκαλούσε αυτόματα τη βελτίωση της διοίκησης του στρατού γιατί, κατά την άποψή του, «(...)η εν τη διοίκησει του στρατού ανάμιξις της πολιτικής υπήρξε μία των κυριωτάτων αιτιών της κακής καταστάσεως αυτού(...)». Τον Δεληγεώργη δεν προβλημάτιζε η συμμετοχή του στρατού στην πολιτική και η συνεπακόλουθη αφοσίωσή του στα μεγάλα πολιτικά συμφέροντα ή τους θεσμούς της χώρας. Τον προβλημάτιζε, όμως, ιδιαίτερα εκείνη που συνέδεε το στρατό με τα εκλογικά συμφέροντα. Εξηγώντας τη θέση του τονίζει χαρακτηριστικά ότι: «(...) Δεν πρέπει να κρύπτωμεν την αλήθειαν· εκείνο, το οποίον κυρίως εισάγει τας εκνόμους ενεργείας, τας μη στρατιωτικάς επηρείας εν τω στρατεύματι και το παραλύει, είναι τα εκλογικά συμφέροντα. Και εν πρώτοις ανάγκη να μνημονεύσει τις του κακού, το οποίον επετέλεσαν οι αναμιχθέντες εν τη πολιτική αξιωματικοί του ελληνικού στρατού, οι αξιωματικοί Βουλευταί(...)». Το μεγάλο πρόβλημα που δημιουργούνταν, κατά τον Δεληγεώργη, δεν ήταν ότι το στράτευμα στερούνταν για μεγάλο χρονικό

⁴⁵² ΕΣΒ, ΙΕ' Α', Συνεδρίασις 66, 1/7/1899, σελ.1227

διάστημα τους πολιτευόμενους αξιωματικούς, ούτε ότι οι τελευταίοι έχαναν την επαφή τους με το ιδιαίτερο επάγγελμα του στρατιωτικού. Το μεγαλύτερο «κακόν» ήταν ότι οι «επίδοξοι» στρατιωτικοί βουλευτές χρησιμοποιούσαν την ιδιότητά τους για να προσφέρουν στους συμπατριώτες τους και «εν δυνάμει» ψηφοφόρους τους διευκολύνσεις που αφορούσαν την εκπλήρωση της στρατιωτικής θητείας μελών των οικογενειών των τελευταίων.⁴⁵³

Ο Δεληγεώργης δικαιολογεί τους προβληματισμούς του σχετικά με τα πλεονεκτήματα των στρατιωτικών υποψήφιων βουλευτών τονίζοντας ότι τη δεδομένη χρονική στιγμή δεν υπήρχε μεγαλύτερο ζήτημα που «ανάγκαζε» τους πολίτες να ζητήσουν την εξυπηρέτηση από κάποιον πολιτικό, όσο αυτό της υποχρεωτικής στράτευσης που θεσμοθέτησε η καθολική στρατολογία, «(...) διότι παρ' ημίν τόσον πολύ μετέβαλε τα ήθη η γενική στρατολογία, ώστε από του ενός άκρου της Ελλάδος μέχρι του άλλου όλοι τρέμουν, μη το τέκνον αυτών υπηρετήση εν τω στρατώ, και δεν σκέπτονται περί άλλου ή πώς να το διασώσωσιν εκ των στρατιωτικών υποχρεώσεων(...)». Ο Δεληγεώργης, λοιπόν, προτάσσει την ζημιά που προκαλούσε η ενεργή ανάμιξη των αξιωματικών «στην διοίκησιν του στρατεύματος», αλλά και στην ετοιμότητά του. Ουσιαστικά, όμως, εκφράζει τον προβληματισμό και την αντίδραση του στα πλεονεκτήματα που παρείχε στους στρατιωτικούς η θέση τους στο στρατό για να επιτύχουν την εκλογή τους, σε σχέση με τους υπόλοιπους υποψήφιους βουλευτές. Έτσι εκφράζει την έντονη αντίθεσή του στο γεγονός ότι ο αξιωματικός «(...)έχει περισσότερα μέσα ή ο πολίτης, όπως επιδρά επί των διαφόρων οργάνων της διοικήσεως του στρατεύματος(...)». Αυτό ήταν λογικό να συμβαίνει από τη στιγμή που ο αξιωματικός υποψήφιος βουλευτής είχε συναδέλφους του στο στρατό «(...)οι οποίοι εκ πνεύματος συνδελφικότητος ή κοινότητος συμφερόντων συμπαθούν πολύ περισσότερον εις αξιωματικόν προσλιπαρούντα χάριτας και συγκαταβάσεις υπέρ αυτού ή προς απλούν πολίτην(...)». Έτσι, όμως, «(...) ηνοίχθησαν δια των στρατιωτικών πολιτευομένων ευρύτεραι αι πύλαι, όπως εισέλθη η εκλογική πολιτική εις την διοίκησιν του στρατού, ή αν δεν επετρέπετο να πολιτεύωνται οι αξιωματικοί του στρατού(...)». Παράλληλα, πολλαπλασιάσθηκαν οι επεμβάσεις της πολιτικής καθόσον οι στρατιωτικοί διοικητές από συναδελφική αλληλεγγύη δεν αρνούνταν την εξυπηρέτηση των στρατιωτικών βουλευτών που ήθελαν με την σειρά τους να εξυπηρετήσουν τους ψηφοφόρους τους, καθιστώντας την στρατιωτική υποχρέωση προϊόν συναλλαγής για την

⁴⁵³ ΕΣΒ ΙΕ' Έκτακτος, Συνεδρίασις 39, 11/3/1900, σελ. 880

εξασφάλιση των απαιτούμενων ψήφων για την εκλογή τους. Αναλογιζόμενος, τέλος, ο Δεληγεώργης τον αριθμό των αξιωματικών που είτε πολιτεύονταν είτε ετοιμάζονταν να πολιτευτούν και οι οποίοι αντί να εκτελούν τα στρατιωτικά τους καθήκοντα εργάζονταν με μόνο γνώμονα το εκλογικό τους συμφέρον, τονίζει και τις μεγάλες συνέπειες στην επάνδρωση του στρατεύματος λόγω του μεγάλου αριθμού απαλλαγών από την στράτευση.⁴⁵⁴

Πέρα από τις τοποθετήσεις των βουλευτών η πραγματικότητα ήταν ότι η πρώτη πολεμική αντιπαράθεση της Ελλάδας σε τακτικό επίπεδο το 1897 και οι τραγικές της συνέπειες έδειξαν ότι απαιτούνταν η οριστική εγκατάλειψη και μεταξύ των αξιωματικών παλαιών νοοτροπιών που οδηγούσαν σε ελλιπώς οργανωμένο στρατό, που δεν θα μπορούσε να ανταποκριθεί στις σύγχρονες προκλήσεις. Η πιο σημαντική, ίσως, από τις λανθασμένες αυτές νοοτροπίες των στρατιωτικών ήταν και η πίστη τους ότι δικαιούνταν να πολιτεύονται, ενώ παράλληλα θα μπορούσαν να διατηρούν καίριες θέσεις στο στράτευμα. Τα συμπεράσματα που προέκυψαν από τον πόλεμο του 1897 συνετέλεσαν σημαντικά στο να απομακρυνθούν από την πολιτική όσοι αξιωματικοί ήθελαν πραγματικά να αποκτήσουν ηγετικό ρόλο στο στράτευμα.

Την νέα αυτή “τάση” και στους αξιωματικούς, αποτυπώνει με χαρακτηριστικό τρόπο η εφημερίδα «Ο Στρατός» που κυκλοφόρησε για ένα περίπου έτος ο απόστρατος υποστράτηγος Μιλτιάδης Δόξας, μετά την αποστρατεία του, το 1905.⁴⁵⁵ Ο Δόξας, ο οποίος πολιτεύτηκε το 1898, εκφράζει την πεποίθηση σε άρθρο του «(...)ότι οι αξιωματικοί εν γένει πρέπει να απομακρυνθώσιν εκ της πολιτικής, ουχί ολιγώτερον και η πολιτική εκ του στρατού προς το συμφέρον αυτού και του κράτους(...)». Ο βασικότερος λόγος ήταν ότι «(...)Είναι φυσικόν και αναμφισβήτητον ότι ο πολιτευόμενος αξιωματικός και δη ο διοικών τμήμα στρατού θα κάμνη παροχάς και εξαιρέσεις προς τον ψηφοφόρον οπλίτην, και ως εκ τούτου η προς τούτους διοίκησίν του θέλει είσθε μεροληπτική και άδικος, πράξις αντιβαίνουσα εις ρητάς και θεμελειώδεις διατάξεις των κανονισμών της διοικήσεως του στρατεύματος, και ούτω πως διοικούντες τον στρατόν ούτε εμπιστοσύνην

⁴⁵⁴ Στο ίδιο, σελ. 881

⁴⁵⁵ Η εφημερίδα κυκλοφόρησε για πρώτη φορά την 1^η Οκτωβρίου 1905 και συνέχισε την κυκλοφορία της σε εβδομαδιαία βάση έως την 1^η Σεπτεμβρίου 1906. Ασχολήθηκε αποκλειστικά με ζητήματα οργάνωσης και λειτουργίας του ελληνικού στρατού. Στο πρώτο φύλλο της ο εκδότης, ως λόγο της έκδοσης της ανέφερε ότι το ελληνικό κράτος ήταν το μοναδικό της Χερσονήσου του Αίμου που δεν διέθετε στρατιωτική εφημερίδα. Σκοπός, δε, της πρωτοβουλίας του ήταν «(...) η δημοσίευσις παντός τίνοντος προς βελτίωσιν των κατά ξηράν και θάλασσαν στρατιωτικών δυνάμεων του Κράτους(...)» (Ο Στρατός, «Σκοπός της Στρατ. Εφημερίδος», 1/10/1905). Η εφημερίδα, που στην πορεία μετονομάσθηκε σε Στρατιωτική Επιθεώρηση κυκλοφόρησε ως την 1^η Σεπτεμβρίου του 1906, όταν κυκλοφόρησε το τελευταίο φύλλο της, λόγω οικονομικών δυσχερειών.

ούτε σεβασμόν εμπνέουσι προς τους υποδεεστέρους των(...)». Κατά την άποψη του Δόξα, μια απλή επίσκεψη στις συνεδριάσεις των στρατοδικείων με σκοπό την παρατήρηση του ενδιαφέροντος των πολιτευόμενων αξιωματικών για τους στρατιωτικούς που δικάζονταν και το πόσο μεριμνούσαν γι' αυτούς θα έπειθε τον οποιονδήποτε για το ενδιαφέρον που επεδείκνυαν οι πολιτευόμενοι αξιωματικοί προς τους ψηφοφόρους τους οπλίτες. Σύμφωνα με τον Δόξα αυτό που προκαλούσε την μεγαλύτερη βλάβη δεν ήταν η απομάκρυνση από το στράτευμα του μικρού αριθμού αξιωματικών που εκλέγονταν. Εκείνο που προκαλούσε την μεγαλύτερη ζημιά ήταν «(...)το ότι πολύ προ των εκλογών και κατά τας εκλογάς ικανός αριθμός αξιωματικών ασχολούνται εις την πολιτικήν προπαρασκευάζοντες το έδαφος της εκλογικής αυτών επιτυχίας και ερχόμενοι εις παντείας συνεννοήσεις μετά των φίλων και οπλιτών αυτών(...)», γεγονός που προκαλούσε τεράστια βλάβη στην τήρηση της απαιτούμενης πειθαρχίας στο στρατό.⁴⁵⁶

Σε άλλο άρθρο του, μάλιστα, ο Δόξας, τόνισε ότι μετά από τον πόλεμο του 1897 οι αξιωματικοί επέδειξαν μεγαλύτερη προθυμία να ασχοληθούν με την πολιτική εξαιτίας, αφενός της απογοήτευσης που τους προκάλεσε η κατάσταση του στρατού και το γεγονός ότι οι αρμόδιοι δεν επιδείκνυαν την παραμικρή μέριμνα για να καταστήσουν τον στρατό άξιο του υψηλού προορισμού του, αφετέρου του γεγονότος ότι οι αξιωματικοί που επιδίδονταν στην πολιτική απολάμβαναν, χάρη σε αυτήν την επιλογή τους, εξαιρετικές τιμές και παροχές. Ο Δόξας κατηγόρησε ευθέως γι' αυτήν την κατάσταση τους φορείς της πολιτικής εξουσίας γιατί: «(...) η των αξιωματικών απομάκρυνσις εκ της πολιτικής ήτο κυρίως διοικητικών έργων, του Βασιλέως, της Κυβερνήσεως και του Διαδόχου Γενικού Επιθεωρητού του στρατού(...)». Αυτοί οι φορείς ήταν υποχρεωμένοι «(...)δια πάντων των υπαρχόντων νομίμων μέσων, να περιστείλωσι σπουδαίως την αναπτυχθείσαν εις τους αξιωματικούς βουλευτομανίαν(...)». Αλλά όχι μόνο δεν έκαναν χρήση της εξουσίας τους για να περιορίσουν την δυνατότητα των αξιωματικών να πολιτεύονται, αλλά αντίθετα υποστήριζαν για λόγους σκοπιμότητας τους πολιτευόμενους αξιωματικούς. Έτσι, σύμφωνα με τον Δόξα η στάση όσων αξιωματικών πολιτεύονταν ήταν φυσιολογική αντίδραση που προκαλούσε η πολιτική κατάσταση στην Ελλάδα: «(...)Πώς να μη επιδοθώσιν οι αξιωματικοί εις την πολιτικήν, όταν αι αρμόδιαι εξουσίαι προβιβάζουσι κατ' εξαίρεσιν τον πολιτευόμενον αξιωματικόν επανειλημμένως και παραγκωνίζουσι τους υπηρετούντες εις τον στρατόν αξιωματικούς και προταθέντας υπό του επιθεωρητού και αρχαιοτέρους του κατ' εξαίρεσιν και προτίμησιν

⁴⁵⁶ Ο Στρατός, «Στρατός και πολιτική», 11/2/1906.

προβιβασθέντος πολιτευομένου αξιωματικού; (...) Πώς να μη προτιμήσωσιν οι αξιωματικοί την προς την πολιτικήν άγουσαν, όταν οι τοιούτοι αποστέλλονται, κατά προτίμησιν, εις εκτάκτους του στρατού υπηρεσίας εις Ευρώπην, άμα αποτύχωσι να εκλεχθώσι βουλευταί, και όταν οι αρμόδιοι γνωρίζουσιν, ότι ο αποστελλόμενος εις την αλλοδαπήν αξιωματικός δεν θα παύση να πολιτεύεται και συνεπώς ουδόλως θα χρησιμεύση ούτος προς εκπλήρωσιν του σκοπού, δι' όν εστάλη; (...) Πώς να αφήσωσιν οι αξιωματικοί την πολιτικήν όταν δι' αυτής απολαμβάνωσι παν το επιθυμητόν;(...)). Καταλήγοντας ο Δόξας τόνισε, ότι αν εξακολουθούσε η πολιτική ζωή στην Ελλάδα την ίδια πορεία, ήταν αδύνατη όχι μόνο η κατάρτιση ικανού στρατού και στόλου, αλλά και η επιβίωση του ελληνικού κράτους.⁴⁵⁷

Οι απόψεις αυτές του Δόξα, έστω και αν εκφράζονταν από κάποιον που δεν ανήκε πλέον στο στράτευμα, καταδεικνύουν ότι και στις τάξεις των αξιωματικών είχε αρχίσει να γίνεται σαφές ότι η δυνατότητα τους να πολιτεύονται, μπορεί να εξυπηρετούσε κάποιους από αυτούς, αλλά δημιουργούσε τεράστια προβλήματα προκαλώντας ιδιαίτερη ζημιά στο στρατό και σε κάθε περίπτωση δεν ευνοούσε όσους πραγματικά δικαιούνταν να ανελιχθούν στην ιεραρχία του στρατεύματος. Τελικά το 1911 ο Βενιζέλος θέσπισε νόμο που απαγόρευε στους εν ενεργεία αξιωματικούς να πολιτεύονται. Έκτοτε μόνο στρατιωτικοί που έχουν αποστρατευτεί έχουν δικαίωμα να είναι υποψήφιοι βουλευτές.

⁴⁵⁷ Ο Στρατός, « Απομάκρυνσις αξιωματικών εκ της πολιτικής », 18/2/1906.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 6^ο

ΜΕΓΑΛΗ ΙΔΕΑ ΚΑΙ ΔΙΕΚΔΙΚΗΣΕΙΣ ΤΟΥ ΣΤΡΑΤΟΥ

1. Στρατός, κοινωνία και Μεγάλη Ιδέα

Μετά την ανεξαρτησία, και τις πρώτες προσπάθειες του Καποδίστρια για τη συγκρότηση του στρατού σε τακτικό σώμα, πέρασαν αρκετά χρόνια μέχρι την έναρξη, το 1878, της διαδικασίας ουσιαστικής ανασυγκρότησης και αναδιοργάνωσής του. Οι βασικές πτυχές αυτής της ανασυγκρότησης, όπως η θεσμοθέτηση της υποχρεωτικής καθολικής στράτευσης που έκανε τη στράτευση υπόθεση όλων των Ελλήνων, η εκπαίδευση του στρατού στα πρότυπα των ξένων στρατών με τη βοήθεια ξένων στρατιωτικών αποστολών, αλλά και η σημαντική βελτίωση της εκπαίδευσής του με την ίδρυση και αναβάθμιση των στρατιωτικών σχολών υπήρξαν βασικοί παράγοντες που ευνόησαν την σταδιακή επαγγελματικοποίηση του στρατού. Ο λοχαγός του μηχανικού Π. Κοντογιάννης περιγράφει, το 1899, με γλαφυρό τρόπο τη συνεισφορά της θεσμοθέτησης της καθολικής στράτευσης στην προσπάθεια συγκρότησης σύγχρονου στρατού στην Ελλάδα: «(...)Ο θεσμός λοιπόν του μόνιμου στρατού μετά της γενικής στρατολογίας είναι ο γενικώς σήμερον παραδεκτός γενόμενος στρατιωτικός θεσμός. Έρως κοινός πατρίδος κοινής επιβάλλει εις πάντας την στρατιωτικήν υποχρέωσιν, ως καθήκον περιποιούν τιμήν, και ουχί ως μισθωτήν αποστολήν. Οι ούτως οργανωμένοι μόνιμοι στρατοί ανταποκρίνονται τελείως προς την ιδέαν, ην πλάττομεν περί του κράτους της σήμερον, όπερ θεωρούμεν ως συνεταιρισμόν, όστις εγγυάται εις έκαστον την αυτήν προστασίαν, αλλά όπερ πάλιν έχει το δικαίωμα να επιβάλλη εις πάντας τας autάς υποχρεώσεις. Το εν ισχύει τόσον προς την πολιτικήν ανάπτυξιν της σήμερον συμβιβαζόμενο στρατιωτικό σύστημα, αποτελεί το ιδεώδες της στρατιωτικής διοργανώσεως των πεπολιτισμένων λαών, και συνδέει τον στρατόν μετά του έθνους εις τον μέγιστον δυνατόν βαθμόν. Το σύστημα τούτο παρέχει τον δικαίως αποκληθέντα «Εθνικό στρατό» οίος είναι και ο ημέτερος(...)».⁴⁵⁸

Κατά κύριο λόγο, όμως, η βελτιωμένη εκπαίδευση των αξιωματικών δημιούργησε με αναπόφευκτο τρόπο ένα σώμα επαγγελματιών αξιωματικών, ενισχύοντας ως βασική συνέπεια σε ένα μεγάλο ποσοστό μια συντεχνιακή

⁴⁵⁸ Π. Κοντογιάννης, *Ο στρατός και το Έθνος*, Κωνσταντινίδης, Αθήνα 1899, σελ. 4

νοοτροπία, δηλαδή συνείδηση των ξεχωριστών επαγγελματικών τους συμφερόντων ως ομάδας. Αυτή η νοοτροπία άρχισε να εκδηλώνεται όχι μόνο με διατύπωση επαγγελματικών διαμαρτυριών αλλά παράλληλα έβρισκε διέξοδο και στην έκφραση εθνικών ανησυχιών. Ο στρατός αντιλαμβανόμενος ότι αυξήθηκε το “ειδικό βάρος” του στην κοινωνία, άρχισε να υιοθετεί μια νέα επαγγελματική ταυτότητα ξεχωριστή και ενίοτε ανταγωνιστική ως προς τους μέχρι τότε πάτρωνες του πολιτικούς, γεγονός που δημιούργησε σχέσεις έντασης μεταξύ μέρους των αξιωματικών του στρατού και της πολιτικής εξουσίας. Οι εντάσεις με το πέρασμα του χρόνου εντείνονταν καθώς ο στρατός άρχισε να εγκαταλείπει το ρόλο του θεματοφύλακα της εξουσίας και να αυτονομείται, διεκδικώντας “άποψη” για τα κρίσιμα θέματα της Ελλάδας, ιδιαίτερα το ζήτημα της επέκτασης των συνόρων που μετά το 1880 εισερχόταν σε μια θερμή περίοδο, έτσι ώστε να καταστεί “θεματοφύλακας” όχι πλέον της πολιτικής εξουσίας του ελληνικού κράτους, αλλά των αξιών ολόκληρου του ελληνικού έθνους.

Άμεσο επακόλουθο ήταν η ανάπτυξη τάσεων αυτονόμησης ή διαφορετικών μορφών σχέσης με την πολιτική εξουσία και η ροπή προς τη συμμετοχή σε μυστικές εταιρικές δράσεις με παράλληλη μείωση του ελιτίστικου πνεύματος και ενίσχυση του μεσοαστικού χαρακτήρα στις τάξεις του. Αυτή η τάση αυτονόμησης σε συνδυασμό με άλλους συγκυριακούς παράγοντες θα οδηγήσει τελικά στην πρωτοβουλία επεμβάσεων του στρατού στον πολιτικό στίβο με στόχο όχι μόνο την προώθηση δικών του συμφερόντων, αλλά και ευρύτερων οικονομικών, κοινωνικών και πολιτικών διεκδικήσεων.⁴⁵⁹ Πρώτο και σημαντικότερο παράδειγμα τέτοιας επέμβασης αποτέλεσε το κίνημα στο Γουδί. Η χρονοβόρα - χρειάστηκαν τριάντα περίπου χρόνια από το 1880 μέχρι το 1909 και μια ταπεινωτική ήττα στον πόλεμο του 1897- διαδικασία που οδήγησε τον στρατό σε αυτές τις πρωτοβουλίες είχε δύο βασικές παραμέτρους. Πρώτη και σημαντικότερη παράμετρος ήταν η διαρκής προσήλωση των αξιωματικών στο όραμα της Μεγάλης Ιδέας και η συνεπακόλουθη προτεραιότητα που έδιναν στην τακτοποίηση του εθνικού ζητήματος υπέρ των ελληνικών συμφερόντων. Δεύτερη παράμετρος ήταν ο σημαντικός ρόλος που με την πάροδο των ετών απέδωσε η ελληνική κοινωνία, απογοητευμένη από τους χειρισμούς των πολιτικών, στον στρατό για την ευόδωση των εθνικών, κατ’ αρχάς, προσδοκιών της.

Από την άλλη πλευρά, ο στρατός είναι τμήμα του κράτους. Οι αξίες και τα πρότυπα που διδάσκονται με τη στρατιωτική εκπαίδευση είναι

⁴⁵⁹ Νίκη Μαρωνίτη, *Το κίνημα στο Γουδί εκατό χρόνια μετά*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2010, σελ.61

αναπόσπαστο μέρος της κυρίαρχης ιδεολογίας που υπαγορεύεται από τους κρατικούς λειτουργούς και εμπεριέχεται στην ίδια την έννοια του κράτους. Οι αξιωματικοί όντας σε πολύ μικρή ηλικία όταν εισέρχονται στις στρατιωτικές σχολές, είναι πολύ εύκολο να γαλουχηθούν με αυτήν την κρατούσα ιδεολογία. Ακόμα και στην περίπτωση που δεν είναι όλοι απόφοιτοι στρατιωτικών ακαδημιών, όπως συνέβαινε στην περίπτωση της Ελλάδας την περίοδο που εξετάζουμε, η επιλογή των αξιωματικών μπορεί να βασίζεται σ' ένα εξαιρετικά εκλεκτικό και προσωποπαγές σύστημα, με σκοπό να εξετάζονται προσεκτικά οι οικογενειακές καταβολές και οι προσωπικές πεποιθήσεις του κάθε υποψηφίου. Η ανάγκη αυτοσυντήρησης του κράτους διασφαλίζει ότι δεν θα υπάρξουν σημαντικές διαφορές ανάμεσα στην κυρίαρχη ιδεολογία και τις νοοτροπίες των αξιωματικών. Η ιδεολογία που τελικά θα επικρατήσει στο σώμα εξαρτάται από τη σημασία που προσδίδεται σε αυτόν το στόχο, έστω και αν είναι αποδεκτές, ως ένα βαθμό, οι αποκλίσεις από την επίσημη ιδεολογία. Μια κάποια ελαστικότητα είναι πράγματι δυνατή τόσο στις μεθόδους επιλογής, όσο και στην ορθοδοξία της εκπαίδευσης, εφόσον το κράτος και οι κυρίαρχες κοινωνικές δυνάμεις δεν απειλούνται ή δεν αισθάνονται απειλή για την ιδεολογία και για την ίδια την κυριαρχία τους, όπως συνέβαινε στην Ελλάδα στα τέλη του 19^{ου} αιώνα και στις αρχές του 20^{ου}.⁴⁶⁰

Σε αυτό το πλαίσιο, λοιπόν, «(...)λίγοι συλλογικοί θεσμοί στην ελληνική κοινωνία ήταν συνδεδεμένοι τόσο άρρηκτα με τα ιδανικά που πρέσβευε η επίσημη ιδεολογία όσο ο στρατός(...)».⁴⁶¹ Αυτή η σύνδεση μάλιστα, καθ' όλη την διάρκεια του 19^{ου} αιώνα, εκφραζόταν με δύο διαστάσεις. Η πρώτη αφορούσε την οργάνωση του τακτικού στρατού στην Ελλάδα που συνδεόταν άμεσα με την επιδίωξη των εξουσιαστών του νέου κράτους να το προικοδοτήσουν με θεσμούς δυτικογενείς. Άλλωστε η μίμηση της Δύσης αποτέλεσε ένα είδος εγγύησης για τη νομιμότητα του νεοσύστατου κράτους.⁴⁶² Η δεύτερη και πιο σημαντική διάσταση της σύνδεσης του στρατού με την κυρίαρχη ιδεολογία ήταν το γεγονός ότι, επειδή η εκπαίδευση των αξιωματικών, ιδιαίτερα όσων φοιτούσαν στην Σχολή Ευελπίδων, ήταν σαφώς προσανατολισμένη προς το ένδοξο παρελθόν, οι αξιωματικοί, περισσότερο απ' ό,τι οι υπόλοιποι Έλληνες, εντρύφησαν στο ιδανικό της «Μεγάλης Ιδέας» με ό,τι αυτό συνεπαγόταν για τη δική τους αποστολή. Άρχισαν έτσι να αποστρέφονται τη “μίζερη” πραγματικότητα που αντιμετώπιζαν. Εξάλλου το

⁴⁶⁰ Γ. Δερτιλής, *Κοινωνικός μετασχηματισμός και Στρατιωτική επέμβαση 1880-1909*, ό.π., σελ.183 - 185

⁴⁶¹ Θ. Βερέμης, *Ο στρατός στην ελληνική πολιτική*, ό.π., σελ. 81

⁴⁶² Θ. Βερέμης, *Σκέψεις γύρω από τον τακτικό στρατό και το σώμα των Ελλήνων αξιωματικών (1828- 1935)*, Αθήνα 1981, σελ.1

όραμα της Μεγάλης Ιδέας από τα μέσα του 19^{ου} αιώνα είχε συνεπάρει το σύνολο της ελληνικής κοινωνίας, υποστηρίζοντας το χρέος των ελεύθερων Ελλήνων να διακηρύξουν την ενότητά τους με τους “αλύτρωτους αδελφούς” κάνοντας ότι ήταν δυνατό για την απελευθέρωσή τους, καθιστώντας έτσι την εθνική συνείδηση μαζική. Σε πλήρη αντιστοιχία με την κοινωνία, η Μεγάλη Ιδέα άσκησε ιδιαίτερη γοητεία στους στρατιωτικούς, κάνοντάς τους να νοιώθουν αποστροφή για την καθημερινότητα “αδράνειας” και “παρακμής” που ζούσαν και έγινε το ιδανικό τους όνειρο και μια υπόσχεση για εθνική αναγέννηση.⁴⁶³ Σε αυτό το πλαίσιο, η Μεγάλη Ιδέα κατέστη το κέντρο της επαγγελματικής ζωής τους. Ο μεγαλοϊδεατισμός, άρρηκτα συνδεδεμένος με την επερχόμενη λύση του Ανατολικού ζητήματος, τους παρείχε, πλέον, ιδανικά σε αντιδιαστολή με τη αδιάφορη καθημερινότητά τους, καθιστώντας τους γνήσιους “απόγονους” των αγωνιστών του 1821, έτοιμους να “θυσιασθούν” στην υπηρεσία της “σωτηρίας” του έθνους. Προσέδιδε παράλληλα στον στρατό μια σημαντική εθνική αποστολή. Αυτήν την διάσταση αποκαλύπτει και ο βετεράνος στρατηγός Πάνος Κορωναίος στην ομιλία του στο Πανεπιστήμιο Αθηνών την 1^η Δεκεμβρίου του 1891, επ’ ευκαιρία της συμπλήρωσης 25 ετών από την επανάσταση στην Κρήτη το 1866, στην οποία ο Κορωναίος συμμετείχε ενεργά. Αφού εξιστορεί τα γεγονότα της επανάστασης εξαίροντας την γενναιότητα των κρητικών, προβαίνοντας παράλληλα και στους σχετικούς συσχετισμούς με την μίζερη πραγματικότητα του 1891, ολοκληρώνει την ομιλία του καλώντας το ακροατήριο να αλλάξει τον μαλακό τρόπο ζωής του εν όψει των αναπόφευκτων εξελίξεων στην περιοχή: «(...)πρέπει, φίλοι ακροαταί, να φθάσω εις τελικό συμπέρασμα. Η Ελλάς ή πρέπει να αλλάξη βίον, ή θα χαθή. Και δια να γίνει το πρώτον πρέπει να εισαγάγωμεν και αίμα εις τας φλέβας της και το φρόνημα εις τας ψυχάς(...)όταν οι άλλοι οι πέριξ ημών λαοί ετοιμάζονται για τον μέλλοντα και αναπόφευκτον αγώνα(...)».⁴⁶⁴

Τη θεώρηση αυτή για την εθνική αποστολή του στρατού, που διατηρούσαν στην συντριπτική τους πλειοψηφία τα στελέχη του στρατού, συμμεριζόταν και το μεγαλύτερο μέρος της ελληνικής κοινωνίας. Σημαντικό ρόλο σε αυτό διαδραμάτισε και η καθιέρωση της καθολικής στράτευσης, καθόσον, όπως εύστοχα σημειώνει ο Κοντογιάννης: «(...) Η αλληλεπίδραση του έθνους και του στρατού κατέστη σήμερα λίκν σπουδαία ένεκα του τρόπου καθ’ ον συγκροτείται ο στρατός, ένεκα της γενικής στρατολογίας και δικαίως η ανόρθωσις του στρατού ημών συμπεριελήφθει εις το πρόγραμμα της εθνικής ανορθώσεως. Πας Έλλην, το έθνος αυτό σύμπαν μετέχει των

⁴⁶³ Θ. Βερέμης, *Ο στρατός στην ελληνική πολιτική*, ό.π., σελ. 80- 82

⁴⁶⁴ ΓΑΚ, *Λόγος Κορωναίου στο Πανεπιστήμιο Αθηνών*, 1891, φάκελος 123β

πραγμάτων του στρατού και το θέμα «Στρατός – έθνος» ενδιαφέρει πάντας στρατιωτικούς και μη τούτους(...)».⁴⁶⁵ Με άλλα λόγια, μέσω της καθολικής στράτευσης, η ελληνική κοινωνία άρχισε να ενδιαφέρεται εντονότερα για τα ζητήματα του στρατού. Η σχέση αυτή ήταν αμφίδρομη. Τα μέλη της ελληνικής οικογένειας ως άμεσα ενδιαφερόμενοι για τους συγγενείς τους που στρατεύονταν γίνονταν κοινωνοί των θεμάτων του στρατού. Αλλά και οι στρατευμένοι, από την πλευρά τους, μετά την απόλυσή τους μετέφεραν στις οικογένειές τους την ανησυχία για τα εθνικά ζητήματα, που τους είχε εμφυσήσει το πέρασμά τους από τις ένοπλες δυνάμεις. Ένα άλλο σημαντικό γεγονός που συνέδεσε περισσότερο τον στρατό με το σύνολο της ελληνικής κοινωνίας ήταν η ίδρυση της Σχολής Υπαξιωματικών το 1882. Η σχολή αυτή ουσιαστικά παρήγαγε αξιωματικούς επιμορφώνοντας στελέχη που ήδη υπηρετούσαν στον στρατό ως υπαξιωματικοί. Πέτυχε, δε, την ουσιώδη βελτίωση του επιπέδου των αξιωματικών που υπηρετούσαν στα όπλα του πεζικού και του ιππικού, τα οποία οι απόφοιτοι της Σχολής Ευελπίδων δεν προτιμούσαν, με αποτέλεσμα οι αξιωματικοί αυτών των όπλων να προέρχονται από το στράτευμα χωρίς να έχουν αποφοιτήσει από κάποιο εξειδικευμένο σχολείο. Συνέβαλε έτσι στην συνολική βελτίωση της εικόνας του στρατού στην ελληνική κοινωνία. Ωστόσο η πιο σημαντική συνεισφορά της στην ενίσχυση του δεσμού μεταξύ στρατού και κοινωνίας ήταν ότι έδωσε την

⁴⁶⁵ Π. Κοντογιάννης, ό.π., σελ. 1. Σε άλλο σημείο ο Κοντογιάννης, μάλιστα, καταγράφει το πώς αντιλαμβάνονταν οι ίδιοι οι στρατιωτικοί την αλληλεπίδραση του στρατού και της κοινωνίας και την βαρύτητα που έδιναν σε αυτήν την αλληλεπίδραση για την οργάνωση του στρατού. Σε αυτό το πλαίσιο, ο Κοντογιάννης συνδέει άμεσα την στρατιωτική δύναμη ενός στρατού με την ηθική κατάσταση της κοινωνίας από την οποία προέρχεται, που για τον Κοντογιάννη εξαρτάται από την παιδεία και ιδιαίτερα την δημοτική εκπαίδευση αλλά και την θρησκεία: «(...)Πάντες οι στρατιωτικοί σήμερον, ων η γνώμη έχει αναμφισβήτητον κύρος αποφαίνονται, ότι η εν ειρήνη παρασκευή προς πόλεμον αποτελεί ζήτημα πολύ δυσκολώτερον της διεξαγωγής αυτού του πολέμου, και ότι το στρατιωτικόν μεγαλείον λαού τινός εξαρτάται κυρίως εκ του ηθικού αυτού μεγαλείου. Η ισχύς άρα του εθνικού ημών στρατού της σήμερον, θέλει ευρίσκεσθαι πάντοτε εις ευθύν λόγον προς την ηθικήν κατάστασιν του έθνους, εξ' ου ο στρατός προέρχεται. Εφ' όσον η παιδεία και μάλιστα η δημοτική εκπαίδευσις υστερεί παρ' υμίν, εφ' όσον η θρησκεία δεν κατέχει την αρμόζουσα εις αυτήν βαθμίδα και εφ' όσον η πολιτειακή, η κοινωνική και η οικογενειακή ανατροφή των Ελλήνων πολιτών ευρίσκεται έτι εις τα σπάργανα ο στρατός ημών θα στερήται πολυτίμων παραγόντων ων η έλλειψις σπουδαίως θα επιδρά επί της προόδου αυτού. Ίνα, όμως, ο στρατός είναι εις το ύψος της αποστολής αυτού και ίνα μη εκ νέου το ξίφος της Ελλάδος θραυσθή εις τας χείρας αυτού, εκπληρούντος δυσανάλογον προς την ισχύ αυτού αποστολήν, έχει ανάγκην πάσης της μερίμνης του έθνους, αφ' ου εκ τούτου εξαρτάται η τε ηθική και η υλική αυτού ισχύς. Η πολιτεία, η κοινωνία, ο πλούτος της χώρας και οι ηθικοί αυτού παράγοντες είναι στοιχεία άμεσον, ως είδομεν, ασκούντα επί του στρατού επίδρασιν. Το έθνος ετέρωθεν ψηφίζει τους στρατιωτικούς οργανισμούς και απεδέχεται τας εις τούτων απορρέουσας δαπάνας. Στρατιωτική, λοιπόν, παρασκευή είναι παρασκευή πολιτειακή, είναι παρασκευή κοινωνική και εθνική. Διότι από του έθνους αντλεί απάσας τας ιδιότητας αυτού ο στρατός, ο εθνικός στρατός της σήμερον, αυτό το υπό τας σημαίας διερχόμενον έθνος, η πιστή αύτη του έθνους εκπροσώπησις(...)».(Π. Κοντογιάννης, ό.π., σελ. 48)

δυνατότητα να σταδιοδρομήσουν στον στρατό ως αξιωματικοί και σε άτομα προερχόμενα από χαμηλότερες κοινωνικές τάξεις. Έτσι και τα μεσαία και αγροτικά στρώματα απέκτησαν δεσμούς με το στράτευμα όχι μόνο μέσω των στρατευμένων ή των χαμηλόβαθμων στελεχών, αλλά και μέσω συγγενών τους αξιωματικών που, προερχόμενοι από την Σχολή Υπαξιωματικών, είχαν την δυνατότητα μεγάλης ανέλιξης στην ιεραρχία του στρατού. Το γεγονός αυτό αντανakλούσε, και σε αυτά τα κοινωνικά στρώματα, μια πιο ελκυστική εικόνα του στρατού, ενώ παράλληλα τους παρείχε την έμμεση δυνατότητα κοινωνικής ανέλιξης.

Σε αυτό το πλαίσιο, λοιπόν, ο στρατός θεωρούνταν από την ελληνική κοινωνία ο υπερασπιστής των εθνικών δικαιών και η ελπίδα για την αναγέννηση του έθνους και την ευόδωση των αλυτρωτικών οραμάτων που του παρείχε η ιδεολογία της Μεγάλης Ιδέας. Η εφημερίδα «Εστία», για παράδειγμα, σε άρθρο της τον Οκτώβριο του 1895 αναδεικνύει αυτήν ακριβώς την άποψη. Αφού διαπιστώνει με οργή ότι «Καταντήσαμεν το εξουθένωμα των εθνών» επιρρίπτει την ευθύνη για αυτήν την κατάσταση του έθνους κατ' αρχάς στους Έλληνες πολιτικούς που απέτυχαν να οργανώσουν σωστά το ελληνικό κράτος. Έπειτα κατηγορεί το παλάτι που δεν μπόρεσε να καθοδηγήσει σωστά τον ελληνισμό, αλλά και τους Έλληνες της διασποράς που ερχόμενοι στην Ελλάδα δεν εισήγαγαν υγιείς συνήθειες, αλλά φαινόμενα «κοσμοπολίτικου αρλεκινισμού». Παρά ταύτα υπήρχαν ακόμα υγιή στοιχεία και υγιείς δυνάμεις για να επιφέρουν την αναγέννηση του έθνους: «(...)Αλλά μολαταύτα το έθνος κατά βάθος διατηρείται ακόμη υγιές και διασώζει εισέτι ικανάς δυνάμεις δια ν' ανορθωθεί. Η πλειονότης αυτού, υπό την νάρκην της απογοητεύσεως, διατηρεί ακόμη ισχυράν την εθνικήν ψυχήν, και δεν είμεθα άξιοι των απελπιστικών και εξουθενωτικών κρίσεων τας οποίας εκφέρει η μικροψυχία και η κουφότης(...)». Απαραίτητη βέβαια προϋπόθεση αποτελούσε, σύμφωνα με την εφημερίδα, να ανακοπεί η πορεία που είχε καταστήσει την Ελλάδα το «εξουθένωμα των εθνών», και τους Έλληνες ανάξιους της αποστολής τους και της ισχυρής θέσης που κατείχαν στην Ανατολή. Η εφημερίδα εξέφρασε τον προβληματισμό της για το ποιος θα μπορούσε να ανακόψει την πορεία της διαφθοράς και της εξουθένωσης. Σχολίασε ότι απαιτούνταν ένας «μέγας Έλλην, με διάνοιαν ευρείαν και θέλησιν σιδηράν», για να οδηγήσει το έθνος στον προορισμό του. Υπήρχε, όμως, ο κίνδυνος όταν θα βρισκόταν τελικά αυτός ο «μεσσίας» να μην βρει ελεύθερους Έλληνες, αλλά «(...)μόνον εξουθενώματα, ανθρώπινα μαλάκια(...)». Στο πλαίσιο, λοιπόν, της απελπισίας που δημιουργούσε η ανεπάρκεια των πολιτικών, το σημαντικότερο από τα υγιή στοιχεία της ελληνικής κοινωνίας που θα έπρεπε να συμβάλλουν στην αναγέννηση του

ελληνικού έθνους, τουλάχιστον μέχρι τον ερχομό του «μεσσία», ήταν, σύμφωνα πάντα με την εφημερίδα, ο στρατός, τον οποίο καλούσε να αντιδράσει: «(...)Λοιπόν, αφού απηλπίσθημεν από τους πολιτικούς μας, πρέπει να κουνηθώμεν ημείς αυτοί οι έχοντες συναίσθησιν και πλήρη αντίληψιν του κινδύνου. Αλλά προ παντός, υμείς κύριοι στρατιωτικοί, οι εκπροσωπούντες την δύναμιν του έθνους, υμείς τα νεύρα και οι μύες του έθνους, κινηθήτε δια να εξυγειάνητε το λυμφατικόν αίμα του έθνους. Έχετε φιλοτιμίαν, έχετε μόρφωσιν, έχετε τα μέσα να συντελέσητε δια του παραδείγματος και της επιβολής σας εις τον εξελληνισμόν των Ελλήνων. Δεν αμφιβάλλω ότι υπέρ πάσαν άλλην πάσχει και πρέπει να πάσχη η ιδική σας ψυχή, η ιδική σας φιλοτιμία δια την σημερινήν κατάστασιν. Πάσα ταπείνωσις του έθνους αντανακλά πρωτίστως εφ' υμών, διότι σεις κυρίως εκπροσωπείτε το έθνος(...)».⁴⁶⁶

Χαρακτηριστικό παράδειγμα της πρόσληψης από την ελληνική κοινωνία της εθνικής αποστολής του στρατού αποτέλεσε η στήριξη που παρείχε στους αξιωματικούς που το καλοκαίρι του 1896 προσέτρεξαν στην Κρήτη για να βοηθήσουν τους εξεγερθέντες ομοεθνείς τους σε μια νέα φάση του κρητικού ζητήματος που αποτέλεσε άλλωστε και την αφορμή για τον πόλεμο του 1897. Ο πανηγυρικός τρόπος με τον οποίο υποδέχθηκε το αθηναϊκό κοινό την ουσιαστικά αθωωτική απόφαση του δικαστηρίου λίγους μήνες μετά, αποδεικνυε, πέρα από την αδιαμφισβήτητη “έξαψη” του μεγαλοϊδεατισμού στο περιβάλλον που είχε διαμορφωθεί λίγο πριν τον πόλεμο του 1897, και τον πρωτεύοντα ρόλο που επιφύλασσε η ελληνική κοινωνία στον στρατό για την ευόδωση των αλυτρωτικών της οραμάτων.⁴⁶⁷

Ενδεικτικό, επίσης, του σημαντικού ρόλου που απέδιδε η ελληνική κοινωνία στο στρατό στο πλαίσιο του εθνικού ζητήματος, ήταν το μνημόσυνο που επιφύλαξε ο λαός της πρωτεύουσας, οκτώ χρόνια αργότερα, στον Παύλο Μελά, όπως, τουλάχιστον, αποτυπώνεται στα άρθρα του αθηναϊκού τύπου. Ο θάνατος του Π. Μελά, αξιωματικού του ελληνικού στρατού, υπήρξε καταλυτικός στην ευαισθητοποίηση της ελληνικής κοινωνίας για την Μακεδονία. Θα μπορούσε να λεχθεί ότι ενώ ως τότε η Μακεδονία «(...) ήταν υπόθεση μικρού αριθμού Ελλήνων, από τον θάνατο του Μελά έγινε υπόθεση ολόκληρου του ελληνισμού(...)».⁴⁶⁸ Οι εφημερίδες χωρίς καμία εξαίρεση τόνισαν την «πάνδημη» συμμετοχή στο μνημόσυνο του Παύλου Μελά που τελέστηκε στην Αθήνα στις 22 Οκτωβρίου 1904, λίγες μέρες αφότου έγινε

⁴⁶⁶ *Εστία*, «Έθνος και στρατός», 3/10/1895

⁴⁶⁷ Για τα γεγονότα αυτά θα αναφερθούμε εκτενέστερα σε επόμενο κεφάλαιο

⁴⁶⁸ Ιωάννης Μαζαράκης, «Ο Παύλος Μελάς στη Μακεδονία», στο *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, ο.π., τόμος ΙΔ', σελ.241

γνωστός ο θάνατος του κατά την διάρκεια μυστικής αποστολής στην Μακεδονία. Οι αναφορές τους υπήρξαν αποκαλυπτικές. Σύμφωνα με αυτές το μνημόσυνο «(...)ετελέσθη εν πανδήμω συναγεμώ(...)»,⁴⁶⁹ ενώ πλήθος κόσμου από κάθε ηλικία και τάξη αφήνοντας τις εργασίες του έσπευσε με κάθε μέσο για το θάνατο στην Μητρόπολη για να τιμήσει τον ήρωα.⁴⁷⁰ Το αποτέλεσμα ήταν «μυριάδες λαού» να συνωστιστούν έξω από την Μητρόπολη για να αποδώσουν φόρο τιμής.⁴⁷¹ Δημιουργήθηκε έτσι «(...)Θέαμα όντως πρωτοφανές δια την Αθήναν (...)» και απερίγραπτος «(...)συνωστισμός(...) εις την προ της Μητρόπολης πλατείας και όλας τας γύρωθεν παρόδους, εξ ων συμπαγή κύματα λαού πάσης ηλικίας και τάξεως(...)».⁴⁷² Την πιο χαρακτηριστική περιγραφή επιφυλάσσει η εφημερίδα «Χρόνος», τμήματα της οποίας αξίζει να παρατεθούν αυτούσια: «(...)Πρωτοφανής εκδήλωση λαϊκού πένθους(...) Άνθρωποι εξερχόμενοι των οικιών των, εθεάθησαν αποκαλυπτόμενοι εν σεβασμώ προ των εικόνων του ήρωος και οφθαλμοί εδάκρυσαν επί τη θέα των εικόνων αυτών, τας οποίας έβλεπες παντού(...) ουδέποτε άλλοτε η πόλις ,εις εν και μόνον άνθρωπον ευρέθη έχουσα τας αυτάς σκέψεις, την αυτήν έμπνευσιν, την αυτήν κατεύθυνσιν(...) Οικογένειαι ολόκληραι, από τον με λευκή κόμην παππού, μέχρι του μικρού παιδιού, ώριμοι και νέοι, στρατιώται, αξιωματικοί, υπαξιωματικοί, ο τραπεζίτης, ο έμπορος, ο βιομήχανος και ο χειρώναξ και ο πλούσιος κτηματίας και ο βιοπαλαιστής, ο αστός, ο εύπορος και ο ημερομίσθιος εργάτης, όλοι και όλοι εν ορμή ακρατήτω , έβαινον προς την Μητρόπολιν(...)».⁴⁷³ Η εφημερίδα «Αθήναι» παραθέτει μάλιστα φωτογραφία όπου καταγράφεται το αδιαχώρητο στους δρόμους γύρω από την Μητρόπολη.⁴⁷⁴ Αντίστοιχα μνημόσυνα τελέσθηκαν και σε άλλες μεγάλες πόλεις, ενώ την επομένη σύσσωμοι οι φοιτητές τίμησαν με την σειρά τους την μνήμη του Παύλου Μελά.⁴⁷⁵

Το μνημόσυνο του Παύλου Μελά αποκτά ιδιαίτερη συμβολική αξία στον σημαντικό ρόλο που απέδιδε η κοινωνία στον στρατό. Ο Παύλος Μελάς δεν ήταν βέβαια τυχαίος. Σημαντικό ρόλο στην αντίδραση της αθηναϊκής κοινωνίας στο άκουσμα του θανάτου του να διαδραμάτισε και το γεγονός ότι υπήρξε γόνος μιας από τις πιο ονομαστές και πλούσιες οικογένειες των

⁴⁶⁹ Σκριπ, «Το χθεσινόν πάνδημον μνημόσυνον», 23/10/1904

⁴⁷⁰ «Ο σιδηρόδρομος μετέφερεν εκ Πειραιώς (...) και διασκόρπιζεν εις τας αρτηρίας της πόλεως χιλιάδες λαού, σπεύδοντος να συμμετάσχη του πένθους» (*Νέον Άστυ*, « Πάνδημος Μακεδονική Διαδήλωσις των», 23/10/1904).

⁴⁷¹ Ακρόπολις, «Πάνδημον Εθνικόν μνημόσυνον του Μελά», 23/10/1904

⁴⁷² Αθήναι, «Το χθεσινόν μνημόσυνον», 23/10/1904

⁴⁷³ Χρόνος, «Το χθεσινόν εθνικόν μνημόσυνον», 23/10/1904

⁴⁷⁴ Αθήναι, 23/10/1904

⁴⁷⁵ Ακρόπολις, « Ο ένδοξος θάνατος του ήρωος Παύλου Μελά», 20/10/1904

Αθηνών. Ο πατέρας του Μιχαήλ Μελάς υπήρξε δήμαρχος Αθηνών. Πεθερός του ήταν ο βετεράνος πολιτικός και γνωστός για την προσήλωσή του στα εθνικά ιδεώδη Στέφανος Δραγούμης. Ο Παύλος Μελάς, όμως, ήταν, επίσης, αξιωματικός του ελληνικού στρατού που εγκατέλειψε τις ανέσεις που του παρείχε η κοσμοπολίτικη διαβίωσή του στην πρωτεύουσα για να διακινδυνεύσει και τελικά να χάσει την ζωή του στην Μακεδονία. Μετέβη μάλιστα εκεί εν μέρει αυτοβούλως, αλλά πάντοτε με την ιδιότητα του αξιωματικού. Η ιδιότητά του αυτή, διαδραμάτισε και αυτή τον ρόλο της στη σημασία που προσέδωσε η ελληνική κοινωνία στο θάνατό του. Ο θάνατος του Παύλου Μελά στη Μακεδονία αποδεικνύει, παράλληλα, ότι ο στρατός και οι αξιωματικοί του ήταν έμπρακτα στην πρώτη γραμμή της διεκδίκησης των εθνικών δικαιών.

Η κατάσταση του στρατού, όμως, που δεν αποτελούσε εγγύηση δια την εκπλήρωση του μεγαλοϊδεατικού οράματος δημιουργούσε σε πολλούς αξιωματικούς μια αρνητική αυτοεικόνα.⁴⁷⁶ Το φαινόμενο αυτό επέτεινε η συνεχιζόμενη ασχολία του στρατού με ζητήματα τάξης και εσωτερικής ασφάλειας που τον εμπόδιζαν να ασχοληθεί αποκλειστικά με την αποστολή του, αλλά και η διαιώνιση της ύπαρξης, και στο στρατό, πελατειακών δικτύων που διαχωρίζαν τους αξιωματικούς σε «προνομιούχους» και «αδικημένους». Την κατάσταση χειροτέρευε ακόμη περισσότερο η συμμετοχή του στρατού στον κοινοβουλευτικό βίο αλλά και τα φαινόμενα νεποτισμού και ευνοιοκρατίας που δημιουργούνταν από την ανάθεση επιτελικών θέσεων στους πρίγκιπες.⁴⁷⁷ Από την άλλη πλευρά, οι Έλληνες αξιωματικοί δεν αποτελούσαν μια συμπαγή ομάδα χωρίς διαφορές και διαφωνίες. Υπήρχαν συντεχνιακά ζητήματα που τους απασχολούσαν και τους διαιρούσαν. Το πιο σημαντικό από αυτά ήταν το ζήτημα των προαγωγών και η δίκαιη κατανομή τους στα διάφορα σώματα, ιδιαίτερα μεταξύ του πεζικού και του ιππικού και των “ευγενών” όπλων του πυροβολικού και του μηχανικού. Οι αξιωματικοί στα τελευταία ήταν, όπως έχει ήδη αναφερθεί, στην πλειονότητά τους απόφοιτοι της σχολής Ευελπίδων, σε αντίθεση με το πεζικό και το ιππικό που προέρχονταν, κυρίως, από το στράτευμα. Αυτή η αντίθεση είχε

⁴⁷⁶ Ο Αθανάσιος Σουλιώτης –Νικολαΐδης, λίγο πριν την έναρξη του Μακεδονικού Αγώνα, ένοιωθε ότι οι περισσότεροι πολίτες έβλεπαν τους αξιωματικούς σαν «άχθος αρούρης» που «έσερναν τα σπαθιά τους στα πεζοδρόμια» και «εκαμάρωναν χωρίς λόγο», ή στην καλύτερη περίπτωση τους λυπούνταν αφού είχαν ήθος και μόρφωση αλλά δεν μπορούσαν να βοηθήσουν την ελληνική κοινωνία. Θεωρούσε, σε αυτό το πλαίσιο, τους αξιωματικούς ως θύματα της κακής κατάστασης του κράτους και ως την κατηγορία των Ελλήνων που ήταν περισσότερο αγανακτισμένοι με αυτήν την κατάσταση. (Αθανάσιος Σουλιώτης–Νικολαΐδης, *Ο Μακεδονικός Αγών*, “*Η Οργάνωσις Θεσσαλονίκης*”, ΙΜΧΑ, Θεσσαλονίκη 1959, σελ. 7)

⁴⁷⁷ Βλ. σχετικά στα Νίκη Μαρωνίτη, *Πολιτική εξουσία και εθνικό ζήτημα στην Ελλάδα*, ό.π., σελ. 93- 96 και Θ. Βερέμης, *Ο στρατός στην ελληνική πολιτική*, ό.π., σελ.163- 169

δημιουργήσει έντονη αντιζηλία μεταξύ των όπλων, αλλά και την εύλογη υπεροψία των αποφοίτων της σχολής Ευελπίδων που διεκδικούσαν ευνοϊκότερη μεταχείριση.

Την ίδια χρονική περίοδο, από την άλλη πλευρά, η ελληνική πολιτική ηγεσία φαινόταν μάλλον ανίκανη να αντιμετωπίσει τις εξελίξεις και να υπερασπισθεί με ορθολογικό τρόπο τα ανοιχτά ζητήματα. Το γεγονός αυτό, εκτός των άλλων έδινε και το δικαίωμα σε πρωτοβουλίες άλλων φορέων ατομικών ή συλλογικών να διαδραματίζουν ρόλο στα δρώμενα, άλλοτε με τη γνώση και την ανοχή του ελληνικού κράτους και άλλοτε όχι. Την αδυναμία, δηλαδή, του ελληνικού κράτους προσπάθησε να υποκαταστήσει η ανεπίσημη “ιδιωτική” πρωτοβουλία, η “αυτόβουλη” δράση η οποία σε πείσμα του “ανήμπορου” κράτους θα προσπαθούσε να υποστηρίξει το όραμα της Μ. Ιδέας. Η διάκριση βέβαια της εθνικής δράσης σε δημόσια και ιδιωτική δεν είναι πάντα ξεκάθαρη· το αντίθετο μάλιστα: τα όρια μεταξύ της δημόσιας και της εθνικής δράσης είναι πολλές φορές παραπλανητικά και δυσδιάκριτα. Αυτό ισχύει κατ’ αρχάς γιατί η συμμετοχή σε αυτό που ονομάζουμε ιδιωτική πρωτοβουλία εκτελείται, τουλάχιστον στην περίπτωση των στρατιωτικών, με δημοσιοποιημένη την ιδιότητά τους αυτή. Οι στρατιωτικοί δρούσαν σε κάθε περίπτωση με βάση τον επαγγελματικό τους προσανατολισμό και την κουλτούρα που αυτός τους καλλιεργούσε, η οποία τους υπαγόρευε και πολλές φορές επέβαλλε να διεκδικήσουν τα εθνικά δίκαια με κάθε κόστος. Επιπρόσθετα, πρέπει να σημειωθεί ότι ιδιωτική και δημόσια εθνική δράση δεν ήταν εντελώς απομονωμένες μεταξύ τους. Όπως συνέβη χαρακτηριστικά στην περίπτωση της Οργάνωσης Κωνσταντινουπόλεως⁴⁷⁸ θα μπορούσαμε να περιγράψουμε τη σχέση του επίσημου ελληνικού κράτους και της Οργάνωσης αυτής και των ιδρυτών της, ως μια σχέση αμοιβαίας δυσπιστίας, όπου ειδικά από την πλευρά του ελληνικού κράτους η όποια συνεργασία έστω “μυστική”, ενεργοποιείται όποτε πίστευε ότι θα αποκομίσει οποιοδήποτε όφελος. Η επίσημη ελληνική πολιτική συνήθως οικειοποιούνταν την επιτυχία της ιδιωτικής πρωτοβουλίας και διαχώριζε πλήρως τη θέση της σε περίπτωση αποτυχίας. Σε κάθε περίπτωση, όσοι εγκατέλειψαν τους στρατώνες τους με προορισμό την Μακεδονία και την Κρήτη δεν το έκαναν πάντοτε εν αγνοία των προϊσταμένων τους. Οι τέσσερις αξιωματικοί Κοντούλης, Παπούλας, Κολοκοτρώνης και Μελάς που προσπάθησαν να ανιχνεύσουν το μακεδονικό τοπίο το 1899, πραγματοποίησαν την αποστολή τους κατ’ εντολή της ελληνικής κυβέρνησης. Η αποστολή του Παύλου Μελά με την τραγική της κατάληξη ήταν σε πλήρη γνώση τόσο των στρατιωτικών, όσο και των

⁴⁷⁸ Για την Οργάνωση Κωνσταντινουπόλεως θα αναφερθούμε αναλυτικά σε επόμενο κεφάλαιο

πολιτικών προϊσταμένων του. Η δημιουργία και η δράση της οργάνωσης Θεσσαλονίκης στο πλαίσιο του Μακεδονικού Αγώνα και αργότερα της Οργάνωσης Κωνσταντινουπόλεως από τον Αθανάσιο Σουλιώτη, παρά τις όποιες πτυχές αυτονόμησης που παρουσίασε δεν ήταν άγνωστη στο ελληνικό υπουργείο των Εξωτερικών.⁴⁷⁹

Αυτό φυσικά δεν σημαίνει ότι όλες οι ενέργειες των στρατιωτικών πραγματοποιούνταν υπό την ανοχή ή με την έγκριση του ελληνικού κράτους. Η ίδρυση της Εθνικής Εταιρείας για παράδειγμα αποτέλεσε αποκλειστική πρωτοβουλία νεαρών αξιωματικών. Η επιτυχία του εγχειρήματος αυτού και οι διαστάσεις που έλαβε η μυστική αυτή οργάνωση, που κατέληξε να παρασύρει την πολιτική ηγεσία σε παράτολμες πρωτοβουλίες, κατέδειξε με ξεκάθαρο τρόπο την αδυναμία της πολιτικής ηγεσίας να αντιπροτείνει πειστικά μια πιο ορθολογική διαχείριση του εθνικού ζητήματος. Η Εθνική Εταιρεία, βέβαια, όχι μόνο δεν εναντιώθηκε στην πολιτική εξουσία, αλλά πολλοί πολιτικοί έγιναν στην πορεία μέλη της. Η ίδρυση αρκετά χρόνια μετά, από νεαρούς αξιωματικούς, του Στρατιωτικού Συνδέσμου αποτέλεσε, επίσης, πράξη των στρατιωτικών χωρίς φυσικά την έγκριση της πολιτικής εξουσίας. Σε αντίθεση, όμως, με την Εθνική Εταιρεία το κίνημα στο Γουδί στράφηκε ουσιαστικά, και για πρώτη φορά μάλιστα, εναντίον του πολιτικού κόσμου. Βέβαια, είχαν περάσει αρκετά χρόνια από την ίδρυση της Εθνικής Εταιρείας και οι συνθήκες είχαν διαφοροποιηθεί. Τριάντα χρόνια μετά την έντονη προσπάθεια αναδιοργάνωσης του στρατού, οι αξιωματικοί και ιδιαίτερα οι νεότεροι από αυτούς είχαν αναπτύξει μια ξεκάθαρη επαγγελματική ταυτότητα. Άλλωστε το στρατιωτικό επάγγελμα δεν απευθυνόταν πλέον μόνο σε γόνους αριστοκρατικών οικογενειών, αλλά και σε εκπροσώπους της αστικής τάξης, ακόμα - ακόμα και σε εκπροσώπους χαμηλότερων κοινωνικά τάξεων μέσω της σχολής Υπαξιωματικών. Αναπόφευκτο ήταν οι αξιωματικοί αυτοί να επιχειρήσουν έναν επαναπροσδιορισμό της θέσης του σώματος των αξιωματικών σε σχέση με την πολιτική ηγεσία. Δεν ήταν, όμως, μόνο αυτό. Η άμεση εμπλοκή του διαδόχου στην ηγεσία του στρατού δημιούργησε αντιπάθειες ιδιαίτερα στη νέα γενιά των αξιωματικών που δεν ανήκαν στο περιβάλλον του. Έτσι αποτέλεσε και αυτός, στόχο τους. Στην περίπτωση, λοιπόν, του Στρατιωτικού Συνδέσμου οι νεαροί αξιωματικοί δεν επεδίωξαν ούτε την νομιμοποίηση της πολιτικής εξουσίας, ούτε τη διεύρυνση της συμμετοχής σε αυτήν επιφανών πολιτών. Αντίθετα στράφηκαν εναντίον του πολιτικού συστήματος, αλλά και εναντίον του περιβάλλοντος του παλατιού και

⁴⁷⁹ Αναλυτική αναφορά σε αυτήν την προβληματική διάκριση επιχειρεί η Νίκη Μαρωνίτη στο *Πολιτική εξουσία και εθνικό ζήτημα στην Ελλάδα*, ό.π., σελ. 92-93

πιο συγκεκριμένα εναντίον του διαδόχου που εκτελούσε τα καθήκοντα του Γενικού Διοικητή του στρατού.

Όσο, πάντως, οι ατυχείς χειρισμοί της πολιτικής εξουσίας στα εθνικά θέματα οδηγούσαν σε δυσμενή αποτελέσματα ο στρατός άρχισε να αυτοπροσδιορίζεται ως ο κυριότερος μνηστήρας για τη διαχείριση της αποτελεσματικής υπεράσπισης των εθνικών δικαίων. Με βάση τη διεκδίκηση αυτού του νέου ρόλου, ο στρατός θα βγει από την αδράνεια και θα προσπαθήσει να διαδραματίσει το ρόλο του εγγυητή της ενσάρκωσης των εθνικών οραμάτων, μέσω κατ' αρχάς της διαφύλαξης των εθνικών συνόρων και κατόπιν της απελευθέρωσης των "αλύτρωτων" Ελλήνων, ενισχύοντας έτσι τον λαϊκό πατριωτισμό, και μη διστάζοντας σε πολλές περιπτώσεις να αυτονομηθεί από την κρατική βούληση. Σε αυτό το πλαίσιο, λοιπόν, ο στρατός αναζήτησε ένα δυναμικότερο ρόλο στα δρώμενα, απαιτώντας από τις αρχές της πολιτικής εξουσίας, δηλαδή το στέμμα και την κυβέρνηση, να επαναπροσδιορίσουν τις σχέσεις μαζί του. Διευρύνοντας το πλαίσιο των διεκδικήσεων του προχώρησε πέρα από το πάγιο αίτημα για άμεση, υλική κυρίως, ενίσχυσή του. Πιο συγκεκριμένα, από την κοινοβουλευτική εξουσία διεκδικούσε δυνατότητα παρέμβασης στην εθνική πολιτική ενώ από το θρόνο την απόλυτη σύνταξη του βασιλιά Γεωργίου με τον εθνικό προορισμό, καθώς και τη συναίνεσή του στα επιμέρους βήματα που θα του υποδεικνύονταν από το στράτευμα. Παράλληλα, δε, επιδίωκε την όσο το δυνατόν μικρότερη παρέμβαση από το παλάτι και τον διάδοχο στις εσωτερικές υποθέσεις του στρατεύματος.

2. Οι πρώτες οργανωμένες αντιδράσεις

Η συνειδητοποίηση του νέου ρόλου που αποφάσισε να διαδραματίσει ο στρατός, θα οδηγήσει αναπόφευκτα σε διαμαρτυρίες ή διεκδικήσεις που σε αρκετές περιπτώσεις θα λάβουν την μορφή οργανωμένων κινήσεων. Οι διεκδικήσεις αυτές μάλιστα θα συνδυαστούν με την πάροδο του χρόνου και με ζητήματα συντεχνιακής φύσεως που απασχολούσαν τα στελέχη του και θα καταλήξουν σε εκδηλώσεις ή απειλές στάσεων, ο χαρακτήρας των οποίων κινούνταν τις περισσότερες φορές ανάμεσα στα δυσδιάκριτα όρια των εθνικών ανησυχιών και των συντεχνιακών διεκδικήσεων. Χαρακτηριστικότερο παράδειγμα που αποτέλεσε ταυτόχρονα και το αποκορύφωμα τέτοιου είδους ενεργειών των στρατιωτικών, ήταν το κίνημα στο Γουδί.

Η εφημερίδα «Παλιγγενεσία» αναφέρει τον Ιούνιο του 1894 μια αδιευκρίνιστη πρόθεση αξιωματικών για στάση εναντίον του Τρικούπη στη Λαμία «(...)υπό την αρχηγίαν ενός πρώην βουλευτού(...)». Στο κίνημα

μάλιστα, σύμφωνα με την εφημερίδα, «(...)συμμετέχουσι πλείστα πρόσωπα μεγάλην κατέχοντα θέσιν(...)». Η κυοφορούμενη στάση αποτράπηκε, σύμφωνα πάντα με τις πηγές της εφημερίδας, με την ανάκληση του «(...)εν Λαμία επ' αδεία τριμήνω διατριβόντος λοχαγού του πεζικού Αλεξάνδρου και την εις Αθήνας εσπευσμένην πρόσκλησιν του ανθυπολοχαγού αστυνόμου Μακρακώμης όστις είναι εκ των λοχίων των ενοχοποιηθέντων άλλοτε δια την γνωστήν προς στάσιν απόπειραν και τους οποίους εθεώρησεν ως ενεχομένους εις το μελετηθέν κίνημα(...)». ⁴⁸⁰ Τέσσερα χρόνια πριν είχε σημειωθεί μία ακόμη περίπτωση απειθαρχίας κατά του Τρικούπη, όταν ορισμένοι αξιωματικοί εκδήλωσαν δυσαρέσκεια επειδή υπουργός των στρατιωτικών ήταν ο ίδιος ο Τρικούπης και όχι κάποιος αξιωματικός, στρατιωτικός βουλευτής, όπως συνηθιζόταν τότε. Αυτό είχε σαν αποτέλεσμα τη δυσμενή μετάθεση των αξιωματικών αυτών στην περιοχή του Πηλίου.⁴⁸¹

Η πρώτη, πάντως, χρονολογικά σημαντική πράξη αξιωματικών που εντασσόταν στο πλαίσιο των διεκδικήσεων του στρατού, άμεσα συνδυασμένων με ζητήματα συντεχνιακής φύσης, ήταν η ομαδική παραίτηση τον Νοέμβριο του 1896 των αξιωματικών του πεζικού, ιππικού και οικονομικού, από τη Λέσχη των Αξιωματικών της Φρουράς των Αθηνών της οποίας πρόεδρος ήταν ο διάδοχος Κωνσταντίνος. Τριακόσιοι, περίπου, αξιωματικοί των παραπάνω όπλων, που υπηρετούσαν στην Αθήνα, αποφάσισαν να παραιτηθούν ταυτόχρονα από μέλη της Λέσχης διαμαρτυρόμενοι για το γεγονός ότι είχαν αδικηθεί, κατά την άποψή τους, από τους προβιβασμούς που είχαν προηγηθεί τον Οκτώβριο του ίδιου έτους. Σε σύντομο χρονικό διάστημα τους αξιωματικούς που υπηρετούσαν στην Αθήνα ακολούθησαν και συνάδελφοι τους που υπηρετούσαν στην επαρχία και ανήκαν, επίσης, στα όπλα του πεζικού και του ιππικού. Έτσι ο συνολικός αριθμός των αξιωματικών του πεζικού, του ιππικού και του οικονομικού που παραιτήθηκαν από μέλη της λέσχης έφθασε περίπου τους χίλιους.⁴⁸² Μεταξύ των αξιωματικών των παραπάνω όπλων και των αξιωματικών των τεχνικών όπλων του πυροβολικού και του μηχανικού είχε διαμορφωθεί έντονη αντιζηλία επειδή στους τελευταίους δινόταν ένα επιπλέον επίδομα είκοσι δραχμών για την αγορά βιβλίων. Επιπλέον οι περισσότεροι απόφοιτοι της Σχολής Ευελπίδων επέλεγαν να τοποθετηθούν στο πυροβολικό και το μηχανικό με αποτέλεσμα, δεδομένου ότι τα όπλα αυτά δεν διέθεταν πολλές θέσεις, οι ευκαιρίες γρήγορης προαγωγής για τους αξιωματικούς αυτούς να είναι λίγες, παρά το γεγονός ότι τελικά είχαν σχεδόν αποκλειστική παρουσία στους

⁴⁸⁰ Παλιγγενεσία, «Στάσις εν Λαμία», 6/6/1894

⁴⁸¹ Gunnar Herring, *Τα πολιτικά κόμματα στην Ελλάδα*, MIET, Αθήνα 2006, σελ. 711

⁴⁸² «Εμπρός», «Το διάβημα των αξιωματικών τριών σωμάτων», 21/11/1896

ανώτατους βαθμούς.⁴⁸³ Προκειμένου, από την άλλη πλευρά, να επιταχυνθούν οι προαγωγές των αξιωματικών των τεχνικών όπλων, είχαν προβλεφθεί κάποιες γενικές θέσεις για όλα τα όπλα, η κατανομή των οποίων αποτελούσε σημείο τριβής και αντιπαλότητας μεταξύ των αξιωματικών. Μερικές φορές, μάλιστα, οι προβιβασμοί πραγματοποιούνταν με τέτοιο τρόπο ώστε να εκλαμβάνονται από τους αξιωματικούς του πεζικού ως εύνοια προς τους αξιωματικούς του πυροβολικού και του μηχανικού, όπως προφανώς έγινε στην συγκεκριμένη περίπτωση, προκαλώντας την έντονη αντίδρασή τους που εκδηλώθηκε με την ομαδική τους παραίτηση από τη λέσχη. Στα παραπάνω αίτια επικεντρώθηκε και το σύνολο, σχεδόν, του αθηναϊκού τύπου, κατά την ανάλυση που επιχείρησε στο γεγονός. Μερικές εφημερίδες, μάλιστα, όπως η εφημερίδα «Εμπρός» επιχείρησαν μια πιο αναλυτική προσέγγισή τους.⁴⁸⁴ Στους ίδιους λόγους εκτιμά ότι οφείλεται η αντίδραση των αξιωματικών και ο ανθυπολοχαγός του πυροβολικού, την περίοδο εκείνη, Ιωάννης Μεταξάς. Ο Μεταξάς, μάλιστα, εκτιμούσε ότι το κίνημα θα διατάρασσε τις σχέσεις ανάμεσα στους αξιωματικούς των διαφόρων σωμάτων.⁴⁸⁵ Παράλληλα, η εφημερίδα «Εμπρός» παρουσιάζει απόψεις ανώνυμων αξιωματικών του μηχανικού και του πυροβολικού, οι οποίοι τόνιζαν ότι οι συνάδελφοί τους του πεζικού, του ιππικού και του οικονομικού είχαν άδικο ισχυριζόμενοι ότι αδικούνταν, κατακρίνοντας ταυτόχρονα ως ακραία την αντίδρασή τους.⁴⁸⁶

⁴⁸³ Θ.Βερέμης, *Ο στρατός στην ελληνική πολιτική*, ό.π., σελ. 67

⁴⁸⁴ «(...)Οι λόγοι του διαβήματος ανάγονται εις τα κατωτέρω αίτια: 1^{ov} Η γενική κατάσταση του στρατού, ή παν άλλο ενθαρρυντική, υπό έποψιν εκπαιδεύσεως, εκγυμνάσεως, οπλισμού, οργανισμού. 2^{ov} Η παραγκώνισις, εις την οποίαν οι αρμόδιοι έρριψαν τα όπλα του πεζικού και του ιππικού, εις την μόρφωσίν των εν γένει και την προαγωγήν(...)».(*Ακρόπολις*, « Διατί παρητήθησαν», 21/11/1896). «(...)Εις το μέτρο τούτο φαίνεται ότι προέβησαν οι αξιωματικοί των εν λόγω σωμάτων, σιωπηλώς διαμαρτυρόμενοι κατά της αδικίας, ήτις έγινε εις το πεζικόν, το ιππικόν, και το οικονομικόν κατά τους τελευταίους και προτελευταίους προβιβασμούς, κατά τους οποίους ηυνοήθη το πυροβολικόν και το μηχανικόν(...)».(*Άστυ*, «Ομόθυμος παραίτησις», 21/11/1896). «(...)Τα αίτια τα προκαλέσαντα την παραίτησιν των κατωτέρων αξιωματικών των τριών σωμάτων από της Στρατιωτικής Λέσχης, ανάγονται εις απωτέραν εποχήν ηύξησαν δε και επληθύνθησαν εσχάτως δια σειράς πράξεων των αρμοδίων εκ των οποίων οι αξιωματικοί των τριών σωμάτων εθεώρησαν εαυτούς αδικημένους απέναντι των συναδέλφων των αξιωματικών του πυροβολικού και του μηχανικού. Τα κυριώτερα αίτια εισί τρία : 1^{ov}) Η άνισος κατανομή των γενικών θέσεων εις βάρος του πεζικού, του ιππικού και οικονομικού. 2^{ov}) Η ανισότης της μισθοδοσίας, ήτις δια τους αξιωματικούς των τεχνικών όπλων είνε υπερτέρα κατά είκοσι δραχμάς κατά μήνα δι' αγοράν διδακτικών βιβλίων 3^{ov}) Αι εκδηλωθείσαι εκάστοτε προτιμήσεις εκ μέρους της κεντρικής υπηρεσίας υπέρ των τεχνικών όπλων και η παρά τον νόμον απαλλαγή αυτών εκ της αστυνομικής υπηρεσίας(...)».(*Εμπρός*, «Τα αίτια της παραίτησεως», 21/11/1896).

⁴⁸⁵ «Παραπονούνται ότι τους παραγκώνισαν στους προβιβασμούς και δια τας είκοσι δραχμάς που έχουν ολιγωτέρας. Σκάνδαλο και διαίρεση. Έχουν εν μέρει δίκην και εν μέρει άδικο(...)Το κίνημα ωφέλησε με το διάγγελμα, αλλά και θα βλάβη, διότι, με όσα κι αν γίνουν, πάντα θα υπάρξη ψυχρότης μεταξύ των σωμάτων(...)».(Ιωάννης Μεταξάς, ό.π., 120-121).

⁴⁸⁶ *Εμπρός*, «Τι λέγουν οι αξιωματικοί όλων των σωμάτων», 22/11/1896

Η αντίδραση του προέδρου της λέσχης, διαδόχου Κωνσταντίνου, ήταν άμεση. Κάλεσε τους αξιωματικούς από τα τρία όπλα προκειμένου να δώσουν εξηγήσεις για την πράξη τους. Η απάντηση όλων σχεδόν των αξιωματικών υπήρξε ταυτόσημη: Η κίνησή τους δεν είχε σαν στόχο ούτε τον διάδοχο, ούτε τους συναδέλφους τους, αλλά παραιτήθηκαν από την λέσχη γιατί αυτή δεν εκπλήρωσε τον προορισμό της. Ο Κωνσταντίνος τους επέπληξε, τονίζοντάς τους ότι θα έπρεπε να του είχαν αναφέρει οποιοδήποτε παράπονο τους, ώστε να μεριμνήσει για την αντιμετώπισή του.⁴⁸⁷ Παράλληλα, διέταξε την άμεση μετάθεση σε υπηρεσίες της επαρχίας οκτώ συνολικά αξιωματικών του πεζικού και του οικονομικού που είχαν συμμετοχή στο κίνημα των αξιωματικών της λέσχης και υπηρετούσαν σε εμπιστευτικές θέσεις στο υπουργείο των Στρατιωτικών.⁴⁸⁸

Οι αντιδράσεις των εφημερίδων στην κίνηση των αξιωματικών δεν άργησαν. Η εφημερίδα «Το Άστυ» σε κύριο άρθρο της την επόμενη των γεγονότων, χαρακτήρισε την ενέργεια των στρατιωτικών ως «στρατιωτική έκρηξη». Εξέφρασε την ανησυχία της αναλογιζόμενη «(...)εις ποίας δυσχερείας εμβάλλει την Κυβέρνησιν και εις ποίαν πυράν φλεγόντων ανθράκων ρίπτει αυτήν το διάβημα των αξιωματικών(...)». Επέρριψε παράλληλα την μεγαλύτερη ευθύνη στην ανεπάρκεια των ελληνικών κυβερνήσεων, ιδιαίτερα της κυβέρνησης Δηλιγιάννη: «(...)Δι' αυτό βυθιζόμεθα εις βαθείας σκέψεις περί του μέλλοντος, το οποίον οι κυβερνήται του παρεσκέυασαν εις τον άθλιον αυτόν τόπον, τον έχοντα τα πάντα αγαθά, πλην του διέποντος αυτόν πολιτικού συστήματος(...)». Η εφημερίδα εξέφρασε τον προβληματισμό της γιατί «το διάβημα» των αξιωματικών που συνεννοήθηκαν από κοινού και αποχώρησαν ταυτόχρονα από την στρατιωτική λέσχη, της οποίας πρόεδρος ήταν ο διάδοχος, όσο και αν εκ πρώτης όψεως φαινόταν απλή υπόθεση, ουσιαστικά υπήρξε «ενδεικτικώτατον σύμπτωμα απογοητεύσεως και εξεγέρσεως». Η εφημερίδα παρά το γεγονός ότι αναγνώριζε «το δίκαιον των παραπονούμενων αξιωματικών» τους επέκρινε γιατί φαινόταν ότι δεν υπολόγισαν «όλας τας συνέπειας». Παράλληλα με την ενέργειά τους υπήρχε «(...) κίνδυνος να εκθέσουν, όχι μόνον τον Στρατόν, αλλά την Ελλάδα, το έθνος ολόκληρον(...)». Ολοκληρώνοντας το άρθρο του, το «Άστυ» κατέγραψε την ανησυχία του για την εμφάνιση φαινομένων διαίρεσης και διχόνοιας στο σώμα των αξιωματικών που «(...) δεν είνε δυνατόν ή να έχη ολεθρίας συνέπειας και να αποβή ο χειρότερος των κινδύνων δια τον ελληνικόν στρατόν, χειρότερος πολύ της αδικίας προβιβασμών τινών ή της άνευ δικαιώματος καταλήψεως θέσεων

⁴⁸⁷ *Το Άστυ*, 23, 24/11/1896, *Εμπρός* 23, 24/11/1896

⁴⁸⁸ *Το Άστυ*, «Μεταθέσεις οκτώ αξιωματικών», 24/11/1896

τινών(...)).⁴⁸⁹ Σύμφωνα με την εφημερίδα, τους αξιωματικούς θα έπρεπε να απασχολεί μόνο «η σύντονος στρατιωτική παρασκευή της χώρας» που αποτελούσε επιβεβλημένο καθήκον τους. Σε αυτό το πλαίσιο εξέφρασε την ελπίδα ότι οι αξιωματικοί θα αντιληφθούν έγκαιρα τους κινδύνους μιας τέτοιας διαίρεσης.⁴⁹⁰

Στα ίδιο πλαίσιο με την αντίδραση της εφημερίδας «Το Άστυ» κινήθηκε και η αρθρογραφία της εφημερίδας «Εμπρός» που έδωσε και αυτή έμφαση στη σοβαρότητα των φαινομένων διαίρεσης που παρουσιάζονταν στο στρατό. Σύμφωνα με την εφημερίδα η παραίτηση των αξιωματικών είχε πολύ μεγαλύτερη σημασία από αυτήν που φαινόταν αρχικά. Η μυστικότητα με την οποία οργανώθηκε, η «άνευ εξαιρέσεως» συμμετοχή όλων των κατωτέρων αξιωματικών των σωμάτων του πεζικού, του ιππικού και του οικονομικού, καθώς και η ταυτόχρονη παραίτηση των συναδέλφων τους στην επαρχία ήταν γεγονότα που προσέδιδαν στην ενέργεια των αξιωματικών τη διάσταση της «στάσης». Θα έπρεπε, λοιπόν, να τύχουν της ιδιαίτερης προσοχής και να αντιμετωπισθούν ανάλογα και αντιμετώπισης από τους αρμόδιους. Επιπλέον, συμπέρανε στην αρθρογραφία της, δεν υπήρχε λυπηρότερο και πιο επικίνδυνο φαινόμενο από την διαφαινόμενη διαίρεση στο σώμα των αξιωματικών, όπου παρουσιαζόταν το φαινόμενο να βρίσκονται «(...)τρία σώματα κατά δύο άλλων σωμάτων, ο ήμισυς στρατός κατά του άλλου ημίσεως(...)).⁴⁹¹

Σε άλλο άρθρο της η ίδια εφημερίδα κατηγόρησε όλες τις κυβερνήσεις για το γεγονός ότι παρά τη βαριά φορολόγηση του ελληνικού λαού και τη χρεωκοπία της χώρας εξαιτίας των στρατιωτικών δαπανών (...)κατωρθώσαμεν εν τούτοις σήμερον να μην έχωμεν στρατόν, διότι οι υπεύθυνοι κάθε άλλο παρά δια τον στρατόν εφρόντιζαν(...)). Η εφημερίδα διαπίστωνε ότι τελικά οι θυσίες στις οποίες υποβλήθηκε «το Έθνος κατά την τελευταίαν ταύτην δεκαπενταετίαν» και απέβλεπαν στην οργάνωση του στρατού και στην αύξηση των στρατιωτικών δυνάμεων της χώρας, δεν επέφεραν κανένα αποτέλεσμα.⁴⁹² Κατηγόρησε, τέλος, ευθέως την κυβέρνηση Δηλιγιάννη για ανικανότητα να διατηρήσει την πειθαρχία στο στρατό, γεγονός

⁴⁸⁹ *Το Άστυ*, «Το διάβημα των αξιωματικών», 22/11/1896

⁴⁹⁰ «(...)Εχόμεν πεποίθησιν, ότι οι αξιωματικοί θα σταθμίσωσι τους λόγους τούτους και θα πεισθώσιν ότι αν η αδικία τους ενέπνευσε και τους εξώθησεν εις διαμαρτυρίας τοιαύτας, αλλ' η φωνή της πατρίδος είνε πολύ επιτακτικωτέρα της φωνής του ιδίου δικαίου και καθήκον έχουν να καταπνίξωσι πάσαν ορμήν, πάσαν ενέργειαν μη μελετημένην προσηκόντως, παν μέτρον δυνάμενον να εξωθήσῃ τον τόπον εις κινδύνους και να περιαγάγῃ τον στρατόν εις παράλυσιν ηθικὴν, της οποίας συνέπεια θα είνε και η υλική(...)). (*Άστυ*, «Το διάβημα των αξιωματικών», ό.π.)

⁴⁹¹ *Εμπρός*, «Ο στρατός εν διαιρέσει», 22/11/1896

⁴⁹² *Εμπρός*, «Η σημασία του διαβήματος», 22/11/1896

που οδήγησε στην εκδήλωση τέτοιων φαινομένων και τόνισε την αναγκαιότητα να αρθεί η εμπιστοσύνη προς αυτήν από το Έθνος και τον βασιλιά.⁴⁹³

Για την εφημερίδα «Ακρόπολις», τέλος, η κίνηση των αξιωματικών αποτελούσε μια ακόμη απόδειξη της παράλυσης του κρατικού μηχανισμού που προέκυψε από την πολυετή συναλλαγή στο δημόσιο βίο και τη διάκριση των πολιτών σε ευνοούμενους και μη.⁴⁹⁴ Από το στόχαστρο, δε, και της συγκεκριμένης εφημερίδας δεν ξέφυγε ο πρωθυπουργός Δηλιγιάννης, ο οποίος, παρατηρούσε η εφημερίδα, έφερε ακέραιη την ευθύνη για την διαμορφωθείσα κατάσταση, λόγω της ανεπάρκειάς του.⁴⁹⁵

Σημαντικό γεγονός στο πλαίσιο αυτών των γεγονότων αποτέλεσε το ότι ο βασιλιάς Γεώργιος αντέδρασε άμεσα στην κίνηση αυτή των αξιωματικών, είτε επειδή φοβήθηκε ότι η κίνηση αυτή θα εξελισσόταν σε κίνημα και έσπευσε να προφυλαχθεί, σύμφωνα με την κρίση του Δαγκλή,⁴⁹⁶ είτε γιατί ήθελε να φανεί αρεστός στους χαμηλόβαθμους αξιωματικούς, επιδεικνύοντας έμπρακτο ενδιαφέρον για τα ζητήματα που τους απασχολούσαν. Έτσι δημοσίευσε δύο μέρες μετά, με τη μορφή επιστολής στην «Εφημερίδα της Κυβερνήσεως», διάγγελμα απευθυνόμενο προς τον πρωθυπουργό Δηλιγιάννη στο οποίο ανακοίνωνε ποια μέτρα θεωρούσε απαραίτητα για την στρατιωτική προπαρασκευή της χώρας. Στο διάγγελμα αυτό ο βασιλιάς ανέφερε με αφορμή τα (ελλιπή) γενικά γυμνάσια που είχαν εκτελεσθεί την προηγούμενη άνοιξη την επιθυμία του «(...) όπως η εκγύμνασις του ελληνικού στρατού

⁴⁹³ «(...) Όταν δε κινούνται δεκαπέντε γενναίοι αξιωματικοί και απέρχονται εις την Κρήτην, ούτοι φρυάπτουν εξ αγανακτήσεως, διότι χαλαρώνουν την πειθαρχίαν του στρατεύματος, ενώ αυτοί οι ίδιοι διεκήρυττον προ ολίγου, ότι δεν υπάρχει στρατός(...) Έως πότε θα φενακίζης το έθνος και το στρατόν πρωθυπουργέ της Ελλάδος; Έως πότε θα παρασκευάζης το κράτος με λόγους ενώ η μάχαιρα πλησιάζει τον λαιμόν του; (...) Με όλην την νομιμότητα, με την οποίαν περιεβλήθη η πράξις των αξιωματικών των παραιτηθέντων της Λέσχης, αποτελεί αύτη υψίστην ένδειξιν απογνώσεως και είνε μία έκρηξις της οποίας δεν ηκούσθη ακόμη καλά ο κρότος. Από απόψεως διοικητικής αποδεικνύει την κυβέρνησιν ανίκανον να προλάβη κίνημα διασαλεύον τα θεμέλια του στρατού. Από απόψεως πολιτικής αποτελεί λόγον, όπως αρθή η προς αυτήν εμπιστοσύνη του Έθνους και του Βασιλέως(...)». (Εμπρός, «Η σημασία του διαβήματος», 22/11/1896)

⁴⁹⁴ «(...) Είναι και αυτό σύμπτωμα της καθολικής καταστάσεως. Είνε εκδήλωσις της όλης εξαρθρώσεως του πολιτικού μας οργανισμού. Είνε καρπός της πολυετούς καλλιιεργείας της συναλλαγής. Είνε αποτέλεσμα των από όλους τους κυρίους αρμοδίου, των από όλους τους προϊσταμένους του, ανεξαιρέτως όλους, διακρίσεων εις ευνοουμένους και μη. Είνε συνέπεια της παραλυσίας του κέντρου(...)». (Ακρόπολις, «Αι παραιτήσεις των αξιωματικών», 21/11/1896)

⁴⁹⁵ «(...) Περί βραχιόνων στιβαρών ωμίλει προχθές ο κ. Δηλιγιάννης και περί υψηλών αναστημάτων ότι απαιτούνται δια την κυβέρνησιν ενός έθνους. Είνε αυτοί οι ισχυροί βραχιόνες, υπό τους οποίους τόσο στερεώς συγκρατείται το πολιτειακόν οικοδόμημα; Αλλ' οι βραχιόνες αυτοί μη δεν έσπειραν ανέμους; Αλλ' οι βραχιόνες αυτοί μη δεν συνετέλisan εις τον συγκλονισμόν της πειθαρχίας; (...)». (Ακρόπολις, «Αι παραιτήσεις των αξιωματικών», ό.π.)

⁴⁹⁶ Δαγκλής, ό.π., σελ. 142

αποτελέσει το θεμέλιον της οργανώσεως αυτού και καταστήσει αυτόν άξιον της αποστολής του(...)). Γι' αυτό το λόγο θα έπρεπε, κατ' αρχάς, να δημιουργηθεί επειγόντως μόνιμο στρατόπεδο όπου ο στρατός θα εκτελούσε τα γυμνάσιά του. Έπειτα θα έπρεπε να συσταθεί επιτροπή από ανώτερους αξιωματικούς που θα αποφαινόταν για το ποιος θα ήταν ο καταλληλότερος οπλισμός για το στρατό. Τέλος, έπρεπε ο στρατός να σταματήσει να «επασχολείται εις ποικίλας υπηρεσίας», περιοριζόμενος στην μόνη ασχολία που ήταν σύμφωνη με τον προορισμό του, δηλαδή «(...) την σύντονον εκγύμνασιν αυτού και τον κατά το μέτρον των οικονομικών δυνάμεων του κράτους τελειότερον καταρτισμόν του(...)). Ο Γεώργιος ολοκλήρωσε την επιστολή / διάγγελμά του τονίζοντας ότι εμπιστευόταν την πραγμάτωση του πόθου του «περί της στρατιωτικής συντάξεως της χώρας» στην κυβέρνησή του.⁴⁹⁷ Το διάγγελμα του βασιλιά φαινομενικά δεν είχε σχέση με την αντίδραση των αξιωματικών, ούτε αναφερόταν σε αυτή. Παρά ταύτα ο χρόνος που πραγματοποιήθηκε δεν μπορεί να ήταν τυχαίος.

Αυτός ο παράδοξος τρόπος επικοινωνίας μεταξύ του βασιλιά και του Δηλιγιάννη μαρτυρά, κατ' αρχάς, την αμοιβαία δυσπιστία που διακατείχε τις μεταξύ τους σχέσεις. Παράλληλα, δε, υποδηλώνει την πρόθεση του Γεωργίου να γνωστοποιήσει την προσήλωσή του στο καθήκον της εκπλήρωσης του εθνικού οράματος. Σε κάθε περίπτωση, πάντως, η επικοινωνία, μέσω επιστολής / διαγγέλματος που δημοσιεύθηκε στην «Εφημερίδα της Κυβερνήσεως», μεταξύ του ανώτατου άρχοντα και της κυβέρνησης που είχε την εμπιστοσύνη του στέμματος, αποτελούσε "άκομψη" πρωτοτυπία, που έδειχνε μια προσπάθεια αποστασιοποίησης του βασιλιά από την κυβερνητική ολιγωρία, αφήνοντας παράλληλα να διαφανεί η πρόθεσή του να ασκήσει μια διαφορετική πολιτική.⁴⁹⁸ Δινόταν έτσι η εντύπωση ότι ο βασιλιάς μπορούσε να δίνει εντολές σε ζητήματα πρακτικής πολιτικής, παρέχοντας με αυτόν τον τρόπο το δικαίωμα σε όσους ήθελαν να παρακάμψουν ή και να καταργήσουν τους θεσμούς για να πετύχουν τους στόχους τους, να προσβλέπουν στην παρέμβασή του.⁴⁹⁹

⁴⁹⁷ ΦΕΚ Α' 140 / 23 Νοεμβρίου 1896

⁴⁹⁸ Βλ. Δαγκλής, ό.π., σελ 142, Μαρωνίτη, *Πολιτική εξουσία και εθνικό ζήτημα στην Ελλάδα*, ό.π., σελ.102, G. Herring, ό.π., σελ.713-714

⁴⁹⁹ Ο Ιωάννης Μεταξάς σχολιάζει, για παράδειγμα, στο ημερολόγιό του: «(...)ο Βασιλεύς με επιτακτικό διάγγελμα απαιτεί από τον πρωθυπουργό α) την ίδρυση μόνιμου στρατοπέδου, β) την απομάκρυνση του στρατού από έργα ξένα της υπηρεσίας του γ) τον οργανισμό και οπλισμό του στρατού(...)Σπουδαιότερο γεγονός δεν έχει η νεωτέρα ιστορία μας. Δόξα τω Θεώ! Και αν όλα όσα ζητεί ο Βασιλεύς δεν εφαρμοσθούν, εν τοσούτω κάτι θα γίνη, και αφ' ετέρου εγκαινιάζεται πολιτική, η οποία πολύ θα μας ωφελήση(...)».(Ιωάννης Μεταξάς, ό.π., σελ.120)

Ενδιαφέρον παρουσιάζουν και τα σχετικά σχόλια του αθηναϊκού τύπου. Σύμφωνα με την εφημερίδα «Το Άστυ» ο λόγος για τον οποίο ο βασιλιάς προέβη στο διάγγελμα ήταν ότι έσπευσε, υπό τον φόβο μεγαλύτερων αντιδράσεων, να ανταποκριθεί στο διάβημα των αξιωματικών και να αναλάβει πρωτοβουλία για την βελτίωση της στρατιωτικής οργάνωσης.⁵⁰⁰ Το δίλημμα που ετίθετο έτσι από τον βασιλιά στον Δηλιγιάννη ήταν σαφές: «Υποτάξου ή παραιτήσου». Η αντίδραση, δε, του Δηλιγιάννη που προτίμησε να μην αντιπαρατεθεί με το παλάτι δεν προκάλεσε έκπληξη στην εφημερίδα. Θεωρήθηκε, μάλιστα, φυσιολογική με δεδομένο το χαρακτήρα του συγκεκριμένου πολιτικού.⁵⁰¹

Η ίδια εφημερίδα, σε άλλο άρθρο της την επόμενη ημέρα, τόνισε τη σημασία του διαγγέλματος για την πορεία του βασιλικού θεσμού στην Ελλάδα: «(...)Το διάγγελμα του Βασιλέως είχε σημαία ανεξαρτησίας, υψωθείσα επί της βασιλικής σκηνής(...) Ο Βασιλεύς δεν ανεφώνησε το ιστορικόν "Το Κράτος είμαι εγώ", διότι παρήλθεν η εποχή, κατά την οποίαν οι βασιλείς ενεφανίζοντο εις το κοινοβούλιον με την μάστιγα εις την χείρα, αλλά το Διάγγελμα ουδεμίαν έχει άλλην έννοιαν, ειμή αυτήν: -Το Κράτος είμαι εγώ! (...)».⁵⁰² Επέκρινε, δε, την προσπάθεια του Δηλιγιάννη να καταστήσει γνωστό, μέσω φιλικών του προσώπων, ότι αυτός συνέταξε το κείμενο του διαγγέλματος και το παρέδωσε στον βασιλιά.⁵⁰³ Σύμφωνα με την εφημερίδα «(...)το αληθές είναι όμως, ότι δια του Διαγγέλματος ο Βασιλεύς εξήγαγε το Στέμμα της παθητικής αυτού στάσεως απέναντι του εκάστοτε κρατούντος την αρχήν κόμματος, έρριψε δε τα ράκη της Δεδηλωμένης εις τους αποθέτας(...)». Η εφημερίδα τόνισε, από την άλλη πλευρά, τις ευθύνες που δημιουργούσε το διάγγελμα

⁵⁰⁰ «(...)Το τελευταίον διάβημα των αξιωματικών των τριών όπλων και φήμαι αόριστοι, αλλ' οπωσδήποτε υποσταταί περί υπομνήματος το οποίο εσκόπουν να υποβάλουν πολλοί αξιωματικοί εις το Βασιλέα, ζητούντες από κοινού, όπως αναλάβη την πρωτοβουλίαν μεταρρυθμίσεων εν τω στρατώ, ωρίμασαν αποτόμως τας γνώμας του Βασιλέως, καλέσας δε τον πρωθυπουργόν, ανέπτυξεν εις αυτόν τας εν τω Διαγγέλματι ιδέας περί στρατιωτικής οργάνωσεως(...)». (Το Άστυ, «Αι συνέπειαι του διαγγέλματος», 25/11/1896)

⁵⁰¹ «(...) Ο κ. Πρωθυπουργός, ευρεθείς εις την ανάγκην ή να δεχθή τας γνώμας του Βασιλέως ή να παραιτηθή, επροτίμησε το πρώτον, απήλθε δε των Ανακτόρων εις τον οίκον του, όπου κατόπιν έλαβε την επιστολή του Βασιλέως. Την επομένην, προσκληθείς υπό του Βασιλέως, ο κ. Πρωθυπουργός έλαβε την εντολήν της δημοσιεύσεως του Διαγγέλματος εις την "Εφημερίδα της Κυβερνήσεως", τούτο δε και εγένετο(...)». (Το Άστυ, «Αι συνέπειαι του διαγγέλματος», ό.π.)

⁵⁰² Το Άστυ, «Η Βασιλεία μετά το διάγγελμα», 26/11/1896

⁵⁰³ Είναι χαρακτηριστικό ότι ο ίδιος ο Δηλιγιάννης ανέφερε αυτήν την άποψη αρκετά χρόνια αργότερα, το 1902, σε ομιλία του στη Βουλή σχετικά με τον πόλεμο του 1897. Πιο συγκεκριμένα ισχυρίσθηκε ότι η επιστολή / διάγγελμα του βασιλιά προέκυψε μετά από μεταξύ τους συνεννόηση και μετά την παράθεση από τον Δηλιγιάννη στον βασιλιά της κατάστασης του στρατού και των ελλείψεών του σε εξοπλισμό και εκπαίδευση. Αποτέλεσε, δε, επιθυμία του βασιλιά ώστε να δοθεί μεγαλύτερο κύρος στις απόψεις του πρωθυπουργού και να καταδειχθεί η ταύτιση των απόψεών τους στο ζήτημα της ενίσχυσης του στρατού. (ΕΣΒ ΙΔ' Ε', Συνεδρίασις 37, 20/03/1902, σελ. 772)

στο βασιλιά. Του δημιουργούσε την υποχρέωση να συνεχίσει με αποφασιστικότητα και σθένος την παρέμβασή του, γιατί οι ευθύνες του απέναντι στο Έθνος ήταν εφάμιλλες με αυτές των κυβερνήσεων.⁵⁰⁴

Η εφημερίδα «Εμπρός», από την πλευρά της, καταγράφοντας τις αντιδράσεις που προκάλεσε το διάγγελμα στους στρατιωτικούς, σημειώνει ότι παρά την εντύπωση που επικρατούσε στην πλειοψηφία της κοινής γνώμης ότι το διάγγελμα αποτελούσε θρίαμβο των αξιωματικών, εντούτοις στους στρατιωτικούς κύκλους δεν προξένησε την ανάλογη εντύπωση. Οι αξιωματικοί, σύμφωνα με τις πληροφορίες της εφημερίδας, έκριναν ότι το διάγγελμα ήταν αρκετά αόριστο και ασαφές ώστε να επιτρέψει στην «κατ' ανάγκην ανεχθείσαν τα αναγγελλόμενα μέτρα» κυβέρνηση να μη τα πραγματοποιήσει, από τη στιγμή μάλιστα που είχε πρόσφατα ομολογήσει την αδυναμία της «(...)εις το να μετέλθῃ πολιτικὴν τοιαύτην(...)».⁵⁰⁵ Γενικότερα η εφημερίδα «Εμπρός» τήρησε επιφυλακτική στάση για το διάγγελμα, τονίζοντας με ειρωνικό ύφος ότι αν το διάγγελμα δεν έφερε την υπογραφή του βασιλιά «(...)θα ενομιζόμεν ὅτι εἶνε ἔργον του κ. Δηλιγιάννη θέλοντος να γελάσῃ με την ευπιστίαν του ελληνικοῦ λαοῦ(...)». Για την ίδια εφημερίδα, οι αγαθές προθέσεις του βασιλιά δεν θα έπρεπε να επιδεικνύονται με ενυπόγραφες επιστολές αλλά «(...)διὰ των δραστηρίων ενεργειῶν πατριωτικῆς κυβερνήσεως προς την οποίαν θα εκδηλώσῃ εμπιστοσύνη(...)». Διάγγελμα, όμως, που χάρασσε νέα πολιτική και επιβάρυνε με πρόσθετα βάρη τον προϋπολογισμό από κάποιον που ουσιαστικά ήταν ανεύθυνος αποτελούσε, κατά την εφημερίδα, «(...)πράξιν πολιτικῶς ἄκυρον ἥτις οὔτε την κυβέρνησιν υποχρεοί οὔτε το ἔθνος ικανοποιεῖ εἰς τας προσδοκίας του(...)». Έτσι με δεδομένο ότι ουσιαστικά με το διάγγελμά του ο βασιλιάς εκδήλωνε ανοικτά την ασυμφωνία του με την πολιτική που ακολουθούσε η κυβέρνηση, η τελευταία είχε την υποχρέωση να παραιτηθεί άμεσα.⁵⁰⁶

Σε επόμενο άρθρο της η εφημερίδα υπήρξε επιθετικότερη εναντίον της παρέμβασής του βασιλιά τονίζοντας τόσο το ανεφάρμοστο των προτάσεων του διαγγέλματος, όσο και τις επιπτώσεις της στην πολιτική ζωή του τόπου

⁵⁰⁴ «(...)ταῦτα λέγοντες, δεν εννοούμεν ὅτι το διάγγελμα δεν συνεπάγεται βαρείας ευθύνας και διὰ το Στέμμα. Ισχυριζόμεθα απεναντίας, ὅτι ο Βασιλεὺς, ἅπαξ εἰσελθὼν εἰς την οδόν, την οποία υπεδείκνυε των πραγμάτων η ανέλιξις, οφείλει να εἰσέλθῃ εἰς αὐτήν αποφασιστικῶς και μετὰ σθένους. Το Έθνος, εἴαν ψευσθῇ εἰς τας προσδοκίας του, δεν θα στραφῇ προς τον πρῶτο υπογραφέα της εκδοθείσης συναλλαγματικῆς, την Κυβέρνησιν, την οποίαν θεωρεῖ αναξίοχρεων· θα στραφῇ προς τον υπέρτατον αὐτῆς εγγυητήν, του οποίου ο λόγος εἶνε ὅρκος και η υπόσχεσις ιερὰ(...)». (Το Ἄστυ, « Η Βασιλία μετά το διάγγελμα», ὁ.π.)

⁵⁰⁵ Εμπρός, « Η εκ της επιστολῆς του βασιλέως προξενηθεῖσα εντύπωσις », 24/11/1896

⁵⁰⁶ Εμπρός, « Η σημασία του διαγγέλματος », 25/11/1896

και την ομαλή λειτουργία της κυβέρνησης και της Βουλής.⁵⁰⁷ Η εφημερίδα δικαιολογεί, μάλιστα, την αρνητική στάση της σημειώνοντας ότι «αποτελεί δυσάρεστον ομολογίαν», ότι χρειαζόταν «(...)σύστασις αξιωματικών, απειλή κατά των υπευθύνων, εξέγερσις του Έθνους, λυσσαλέα επίθεσις του τύπου(...)», για να πραγματοποιηθεί κάτι που θα έπρεπε να είχε γίνει «χωρίς όλα ταύτα τα εκβιαστικά μέσα».⁵⁰⁸ Το διάγγελμα του βασιλιά έδωσε, επίσης, την ευκαιρία στην εφημερίδα «Εμπρός» να επικρίνει για μια ακόμη φορά την ανικανότητα του Δηλιγιάννη «εις το τολμάν σοβαρά πράγματα». Με σαφείς μάλιστα υπαινιγμούς και εναντίον του παλατιού αναφέρει ότι η παραμονή του Δηλιγιάννη στην κυβέρνηση, κατά παράβαση όλων των συνταγματικών κανόνων, εξυπηρετεί αυτούς που κρύβονται πίσω από τον Έλληνα πρωθυπουργό, οι οποίοι «(...)εκήρυξαν την πολιτική της δράσεως, βέβαιοι ότι με τοιούτον πρωθυπουργόν τοιούτον άλμα ούτε κατά εν βήμα δεν θα μας προσεγγίζει εις τον σκοπόν, εις τον οποίον αποβλέπομεν(...)».⁵⁰⁹

Αντίθετα από την εφημερίδα «Εμπρός», η εφημερίδα «Ακρόπολις» επεφύλαξε ιδιαίτερα ευμενή σχόλια στην πρωτοβουλία του βασιλιά, την οποία θεώρησε σημαντική για τον στρατό και το έθνος. Σε αυτό το πλαίσιο, επισήμανε, ότι η αντίδραση του βασιλιά με τρόπο αντάξιο των περιστάσεων αποτελούσε «αγαθή τύχη», καθόσον αποδείκνυε ότι είχε διαγνώσει τα αληθινά αίτια της παραίτησης των αξιωματικών από την λésχη και είχε την βούληση για την βελτίωση των στρατιωτικών ζητημάτων.⁵¹⁰ Σύμφωνα με την ίδια εφημερίδα, η επιστολή του βασιλιά αποτελούσε «ευαγγέλιον» νέας βασιλικής δράσης. Ευχόταν να εγκαινιάσει, παράλληλα, μια νέα περίοδο στην οποία το Έθνος θα βρει τις απαραίτητες δυνάμεις για την εκπλήρωση των πόθων του.⁵¹¹ Προσέθεσε, όμως, ότι η πρωτοβουλία του βασιλιά θα

⁵⁰⁷ «(...)Εκτός του ολιγαρίθμου στρατού όστις δια του διαγγέλματος ωρίσθη ό,τι θα αποτελέσει το μέλλον στρατόπεδον, κατά τα άλλα η Α. Μεγαλειότης ο Βασιλεύς, ως να είχε το κέρας της Αμάλθειας, εμοίρασεν ευτυχίας εις το Έθνος με τας δύο του χείρας(...)Αλλ' ανεξαρτήτως της ηθικής σημασίας του ζητήματος, από πολιτικής απόψεως, εγείρεται σοβαρώτερον δίλημμα όπερ διέφυγεν όλους εκείνους τους σοφούς άνδρας οίτινες τόσον ευφραδώς εξέφεραν τη γνώμη των περί του διαγγέλματος. Το δημοσιευθέν διάγγελμα καθ' ημάς δεν εκμηδενίζει μόνον την Κυβέρνησιν απέναντι της Βουλής, αλλά και την Βουλήν απέναντι του Έθνους(...)».
(Εμπρός, «Θα εκτελεσθούν κατά γράμμα», 26/11/1896)

⁵⁰⁸ Εμπρός, «Θα εκτελεσθούν κατά γράμμα», ό.π.

⁵⁰⁹ Εμπρός, «Ούτε εν βήμα», 26/11/1896

⁵¹⁰ «(...)Και το έθνος θα αναπνεύση βλέπον την προς τον κ. Πρωθυπουργόν επιστολήν της Α. Μεγαλειότητος. Δεν διέφυγε τον Βασιλέα η διάγνωσις της αληθινής αιτίας των επεισοδίων των ημερών τούτων. Και από της χθες αναλαμβάνει ίδια πρωτοβουλία την ανόρθωσιν των στρατιωτικών πραγμάτων(...)Το γεγονός είναι εκ των σημαντικωτάτων. Ο στρατός βεβαίως θα ανακουφισθή αισθανόμενος δρώσαν την χείρα του αρχηγού Αυτού και μετά του στρατού θα αναγεννηθούν του Έθνους όλου αι ελπίδες. Ως τοιαύτην χαιρετίζομεν την μεγάλην απόφασιν του Βασιλέως, ελπίζοντες εξ Αυτής ό,τι αγαθόν εύχεται πάσα ελληνική καρδιά υπέρ του Έθνους(...)».(Ακρόπολις, «Ο Βασιλεύς υπέρ του στρατού», 24/11/1896)

⁵¹¹ Ακρόπολις, «Ο Βασιλεύς υπέρ του στρατού», ό.π.

έπρεπε να επεκταθεί και εναντίον της κυβέρνησης Δηλιγιάννη η οποία «(...)αν είχε μεγαλητέραν εις εαυτήν υπόληψιν(...)» θα έπρεπε να είχε παραιτηθεί, από τη στιγμή που «(...)το Διάγγελμα του Βασιλέως σημαίνει επιστροφή του προϋπολογισμού εις τον κ. πρωθυπουργόν δια να τον συμπληρώση κατά τας υπαγορεύσεις των περιστάσεων(...)». Σε αυτό το πλαίσιο, η εφημερίδα «Ακρόπολις» επέμεινε ότι το έθνος ανέμενε από τον βασιλιά να επεκτείνει την πρωτοβουλία του σε όλους τους τομείς της διοίκησης του κράτους καθόσον η κυβέρνηση Δηλιγιάννη δεν εκπροσωπούσε τους πόθους του, ούτε ήταν ικανή να εκπληρώσει τις ανάγκες και επιθυμίες του. Βασικότερη, δε, επιθυμία του έθνους αποτελούσε όχι μόνο να δει τον στρατό αντάξιο των περιστάσεων και των ελπίδων του, αλλά «(...)και την όλην κυβέρνησιν ανταξίαν πολιτισμένου και φιλοτίμου και νομίμως και ηθικώς κυβερνωμένου λαού(...)».⁵¹²

Με το διάγγελμα, ο Γεώργιος αποσκοπούσε, κατά πάσα πιθανότητα, στο να προσεγγίσει την Εθνική Εταιρεία που πολλοί πίστευαν ότι βρισκόταν πίσω από αυτήν την κίνηση.⁵¹³ Δεν είναι, καθόλου βέβαιο, όμως, ότι η παραίτηση των αξιωματικών από τη λέσχη των αξιωματικών πραγματοποιήθηκε με την εντολή ή έστω την παραίνεση της Εθνικής Εταιρείας.⁵¹⁴ Σε αυτό συνηγορεί, κατ' αρχάς, η θέση της Εθνικής Εταιρείας, όπως διατυπώνεται στην έκθεση πεπραγμένων που εξέδωσε αμέσως μετά τον πόλεμο του 1897. Σε αυτήν υπάρχει σαφέστατη αναφορά ότι η οργάνωση δεν είχε καμία συμμετοχή στην παραίτηση των αξιωματικών από τη λέσχη, η υποτιθέμενη, δε, συμμετοχή της αναδείχθηκε μετά τον πόλεμο ούτως ώστε να χρεωθεί η εταιρία «αμαρτήματα αλλότρια». Σύμφωνα, λοιπόν, με την έκθεση πεπραγμένων, αν η Εθνική Εταιρεία είχε υπαγορεύσει την παραίτηση των αξιωματικών από την λέσχη, η αντίδραση αυτή δεν θα περιοριζόταν μόνο στους αξιωματικούς του πεζικού του ιππικού και του οικονομικού, αλλά θα

⁵¹² *Ακρόπολις*, «Ιδού η απόδειξις», 25/11/1896

⁵¹³ «(...)Καθ' ἃ λέγεται, το τελευταίον κίνημα των αξιωματικών των τριών αποχωρησάντων σωμάτων, το οποίον, ως καταφαίνεται ήδη πλέον εκ της εκδόσεως του Διαγγέλματος, είχε βαθύτερα τα αίτια, είνε αποτέλεσμα των ενεργειών της Εθνικής Εταιρείας, της οποίας ο στρατός αποτελεί τον πυρήνα. Ο ψίθυρος ούτος ήρχισεν από της χθες ακουόμενος, εβεβαιώθη δε ως ηκούσαμεν και εξ όσων ερευνών ενήργησεν η υπηρεσία του υπουργείου. Την σοβαρότητα δε του πράγματος κατεδών ο Βασιλεύς και τας βαθείας ρίζας τας οποίας είχαν εν τω στρατεύματι το κίνημα και αι λοιπαί ιδέαι, αι εξενεχθείσαι κατ' αυτάς υπό αξιωματικών εν τω τύπω δια συνεντεύξεων, έσπευσε να πληρώση τας ευχάς του στρατού και του λαού(...)». (*Ακρόπολις*, «Ο δάκτυλος της Εθνικής Εταιρείας», 24/11/1896)

⁵¹⁴ Αυτήν την άποψη, ότι δηλαδή η κίνηση των αξιωματικών εντασσόταν στο πλαίσιο που διαμόρφωνε η δράση της Εθνικής Εταιρείας εκφράζουν η Νίκη Μαρωνίτη (*Πολιτική εξουσία και εθνικό ζήτημα στην Ελλάδα*, ό.π., σελ.101) και ο Γ. Λυριτζής (*Η Εθνική Εταιρεία και η δράσις αυτής*, Κοζάνη 1970, σελ. 14). Αντίθετα ο G. Herring σημειώνει ότι «(...)οι εκδηλώσεις διαμαρτυρίας αποδόθηκαν στην επιρροή της Εθνικής Εταιρείας, πράγμα που δεν έχει αποδειχθεί μέχρι τώρα και να αναλογιστούμε τους στόχους των συνωμοτών, είναι μάλλον απίθανο(...)», (G. Herring, *Τα πολιτικά κόμματα στην Ελλάδα*, ό.π., σελ.713)

είχε επεκταθεί στους αξιωματικούς όλων των σωμάτων. Αντίθετα η Εταιρεία είχε προσπαθήσει επίμονα και ειλικρινά να ενισχύσει την ομόνοια εντός του στρατεύματος, γιατί πιθανή διχόνοια μεταξύ των στελεχών του στρατεύματος θα ματαίωνε οποιοδήποτε πρωτοβουλία της. Σε αυτό το πλαίσιο η Εταιρεία τόνισε ότι υπήρξε πάντοτε αρνητική να δεχθεί οποιαδήποτε πρόταση που είχε σαν σκοπό «(...) το να θέσωσιν υπό το γόητρον της Εθνικής Εταιρείας συλλόγους εξυπηρετούντας την εσωτερικήν πολιτικήν και προγράμματα πολιτευτών(...)». Διαβεβαίωνε, δε, μέσω της έκθεσης πεπραγμένων ότι «(...)όρον εκ των θεμελιωδών έθηκεν εαυτή η Εταιρεία την μη ανάμιξιν εις τα εσωτερικά(...)».⁵¹⁵ Εκτός, όμως, από την “επίσημη” θέση της εταιρείας, στο ότι δεν κρυβόταν αυτή πίσω από την παραίτηση των αξιωματικών, συνηγορεί και η αυθόρμητη αντίδραση σημαντικών στελεχών της, όπως ο Ιωάννης Μεταξάς, για τους οποίους η αντίδραση των αξιωματικών ήταν λανθασμένη.⁵¹⁶ Το ίδιο υποστήριξε και ο βουλευτής Ζακύνθου πρώην υπουργός Δικαιοσύνης κατά την περίοδο 1893-1895 Διονύσιος Στεφάνου, ο οποίος υπήρξε σημαντικό στέλεχος της Εθνικής Εταιρείας. Σε ομιλία του στη Βουλή το 1902 σχετικά με τη δράση της Εθνικής Εταιρείας, τόνισε ότι κακώς αποδόθηκε σε αυτήν η παραίτηση των αξιωματικών του πεζικού από τη λέσχη. Σύμφωνα με τον Στεφάνου οι αξιωματικοί παραιτήθηκαν εξαιτίας της κατανομής του ζητήματος των γενικών θέσεων, χωρίς την παραμικρή παρότρυνση από την Εθνική Εταιρεία. Άλλωστε το Συμβούλιο της Εταιρείας αποτελούνταν και από αξιωματικούς των τεχνικών όπλων του πυροβολικού και του μηχανικού και δεν θα ήταν δυνατή η έκδοση οποιασδήποτε οδηγίας για εκτέλεση πράξεων που θα ήταν ενάντια στα συμφέροντά τους.⁵¹⁷

Ο πόλεμος του 1897 αποτέλεσε, από την άλλη πλευρά, ορόσημο για τον επαναπροσδιορισμό του ρόλου που απέδιδε ο στρατός στον εαυτό του. Οι πιο καθοριστικοί παράγοντες γι’ αυτή τη νέα θεώρηση της θέσης των αξιωματικών απέναντι στην πολιτική εξουσία και στα αλυτρωτικά οράματα ήταν η άτυχη έκβασή του, η εικόνα που παρουσίασε το στράτευμα στον πόλεμο, αλλά και ο καταστροφικός ρόλος που διαδραμάτισε για την έναρξη του πολέμου η Εθνική Εταιρεία, στην οποία ο στρατός είχε πρωταγωνιστικό ρόλο.⁵¹⁸ Οι παραπάνω παράγοντες συνέβαλαν, αναμφίβολα, στην καταρράκωση του ηθικού των Ελλήνων, απομακρύνοντας την πραγματοποίηση των αλυτρωτικών τους ονείρων, ενώ, παράλληλα, επιβεβαίωσαν, με τραγικό τρόπο, ότι υπολείπονταν πολλά βήματα για την

⁵¹⁵ Έκθεσις των πεπραγμένων υπό της Εθνικής Εταιρείας, Αθήνα 1897, σελ. 18

⁵¹⁶ «(...)Αλλά τι πληγή που κατάφεραν στην πατρίδα! Αυτός είναι ο πατριωτισμός των νεωτέρων Ελλήνων(...)».(Ιωάννης Μεταξάς, ό.π., 121).

⁵¹⁷ ΕΣΒ ΙΕ' Γ', Συνεδρίασις 36, 19/03/1902, σελ. 730

⁵¹⁸ Βλ. το αμέσως επόμενο κεφάλαιο

σωστή αναδιοργάνωση του ελληνικού στρατού. Η ήττα του 1897 ήταν όχι μόνο ένα μείζον συμβάν στην πορεία του ελληνικού κράτους προς την εθνική του ολοκλήρωση, αλλά, κυρίως, ένα τραυματικό βίωμα που επαναπροσδιόριζε τον ρόλο του στρατού μέσα στο πλέγμα της εξουσίας και ταυτόχρονα υποβάθμιζε τα θετικά σημεία και τις προόδους που σημειώνονταν το ίδιο χρονικό διάστημα σε επίμαχους και σημαντικούς τομείς, όπως για παράδειγμα η οικονομία. Υπήρχε έτσι και στους στρατιωτικούς ένα καθολικό αίσθημα δυσφορίας και έντονης δυσαρέσκειας.⁵¹⁹ Πόσο μάλλον που η ήττα του 1897 και η λειψυμία και περιφρόνηση που συχνά αντιμετώπιζε ο στρατός είχαν προξενήσει στους αξιωματικούς μιαν έντονη αίσθηση ταπείνωσης. Τη διέξοδο για την απαραίτητη απενεχοποίηση που επιζητούσε ο στρατός αποτέλεσε ο Μακεδονικός αγώνας και η συμμετοχή μεγάλου αριθμού αξιωματικών που, είτε με την ανοχή του ελληνικού κράτους είτε εγκαταλείποντας χωρίς άδεια τους στρατώνες τους, συνεισέφεραν μέγιστες υπηρεσίες στους εθνικούς στόχους.

Πλησιάζοντας στο τέλος της πρώτης δεκαετίας του εικοστού αιώνα, ο επικείμενος γενικευμένος πόλεμος, τον οποίο έβλεπαν οι αξιωματικοί να πλησιάζει όλο και περισσότερο αποτέλεσε το σημείο στο οποίο προσέβλεπαν και οι ίδιοι προκειμένου να επιλύσουν τα συντεχνιακά τους ζητήματα, αποκτώντας έτσι ένα διαφορετικό κριτήριο αξιολόγησης της δράσης τους, προσπαθώντας, παράλληλα, να προστατέψουν τον στρατό και την πατρίδα από έναν ακόμα καταστροφικό όλεθρο. Σε αυτό το πλαίσιο ο επιθετικός, βίαιος εθνικισμός που ενστερνίστηκαν σε ιδεολογικό επίπεδο οι αξιωματικοί εντός των ελλαδικών συνόρων, και ιδίως αυτοί που έμεναν αδρανείς στους στρατώνες, βρήκε την καλύτερη ανταπόκριση σε αυτόν που βίωσαν και υπερασπίστηκαν οι μακεδονομάχοι. Με αυτόν τον τρόπο το αίτημα για ετοιμοπόλεμο στρατό, λόγω εγχώριων και διεθνών συνθηκών αλλά και εξαιτίας του συγκεκριμένου και επιτακτικού χαρακτήρα του, απέκτησε γρήγορα καθολική αποδοχή στο εσωτερικό του στρατεύματος, βρίσκοντας μάλιστα απήχηση και στο ευρύτερο κοινωνικό πεδίο. Η προσφυγή στην παράνομη δράση και η σύσταση στρατιωτικών εταιρειών έγιναν έτσι το πιο κατάλληλο μέσο για άσκηση πίεσης προς την ιεραρχία του στρατεύματος και την πολιτεία, προκειμένου «(...) είτε να συνταχθούν με το δικό τους, μοναδικό σενάριο εθνικής σωτηρίας, είτε να αναγκαστούν με τη βία να απομακρυνθούν από τον μάχιμο εθνικό - πολιτικό στίβο (...)».⁵²⁰

⁵¹⁹ Νίκη Μαρωνίτη, *Το κίνημα στο Γουδί εκατό χρόνια μετά*, ό.π., σελ. 159

⁵²⁰ Στο ίδιο, σελ. 163

3. «Το απαίσιον σωματείων»⁵²¹ και ο ρόλος του στρατού

Η δημιουργία της Εθνικής Εταιρείας το 1894 από στρατιωτικούς, αργότερα έγιναν δεκτοί και πολίτες, αποτέλεσε την πιο σημαντική συστηματική έκφραση της “ανησυχίας” των στρατιωτικών στα τέλη του 19^{ου} αιώνα. Άλλωστε οι στρατιωτικές σχολές που ιδρύθηκαν ή αναβαθμίστηκαν κατά την προηγούμενη περίοδο, δημιούργησαν ένα πνεύμα ελίτ, που είναι απαραίτητο σε τέτοιους είδους πρωτοβουλίες. Η ίδρυση της Εθνικής Εταιρείας που συστηματικοποίησε τη συμπεριφορά των στρατιωτικών προκρίνοντας για την εξυπηρέτηση του “εθνικού χρέους” το συνωμοτικό χαρακτήρα, πραγματοποιήθηκε μετά την κρίση της Ανατολικής Ρωμυλίας το 1885- 1886 και την υποβάθμιση του γοήτρου του στρατού που επήλθε τότε. Οι χειρισμοί της κυβέρνησης του Θ. Δηληγιάννη που προχώρησε σε αποτυχημένη επιστράτευση και ο αποκλεισμός των λιμανιών της Ελλάδας από τις Μεγάλες Δυνάμεις που ακολούθησε, προκάλεσαν την αυξανόμενη δυσαρέσκεια των στρατιωτικών, που θεωρούσαν ότι ήταν πλέον φανερή η ανυπαρξία στρατιωτικής εκπαίδευσης και οργάνωσης του στρατού σε σύγχρονες βάσεις, που θα τον καθιστούσαν ικανό για πραγματικό πόλεμο. Παράλληλα οι αξιωματικοί, για τους λόγους που αναφέρθηκαν αναλυτικά παραπάνω, άρχισαν να βλέπουν στον εαυτό τους τον μοναδικό φορέα, σε αντιδιαστολή με την «ανεπαρκή» πολιτική ηγεσία, που θα εκπλήρωνε τα εθνικά δίκαια.

Η Εθνική Εταιρεία ιδρύθηκε το Νοέμβριο του 1894 από 14 νέους αξιωματικούς που είχαν το βαθμό του ανθυπολοχαγού ή του υπολοχαγού. Όπως αναφέρει στα απομνημονεύματά του ο Αλέξανδρος Μαζαράκης, μέλος της Εθνικής Εταιρείας: «(...)Η ανίσχυρος στρατιωτικώς και μεμονωμένη πολιτικώς Ελλάς είχεν εγκαταλείψει κάθε ιδέαν εξωτερικής πολιτικής παραπαίουσα δε εν μέσω σφοδρών μικροπολιτικών αγώνων και οικονομικών δυσχερειών, ουδεμίαν ενθάρρυνσιν ήτο εις θέσιν να δώση εις τους αγωνιώντας ελληνικούς πληθυσμούς(...)Νέοι τινές ανθυπολοχαγοί εσκέφθησαν να αντιδράσουν κατά της νάρκης αυτής και ίδρυσαν την μυστικήν “Εθνικήν Εταιρείαν”, της οποίας ως σκοπός ωρίζετο η αναζωπύρωση του εθνικού φρονήματος και η παροχή συνδρομής εις τους υποδούλους αδελφούς(...)».⁵²² Η ίδια η Εθνική Εταιρεία, στην έκθεση

⁵²¹ Χαρακτηρισμός που προσέδωσε στην Εθνική Εταιρεία μετά τον πόλεμο του 1897 η εφημερίδα «Εφημερίς». (Εφημερίς, «Η Εθνική Εταιρεία. Αι ευθύναι της εκρήξεως του πολέμου», 20/5/1897)

⁵²² Αλέξανδρος Μαζαράκης, *Απομνημονεύματα*, Ίκαρος, Αθήνα 1948, σελ. 19. Παρεμφερή παρουσιάζει τον λόγο δημιουργίας της Εθνικής Εταιρείας στα απομνημονεύματά του ο Λεωνίδας Παρασκευόπουλος, επίσης, μέλος της Εθνικής Εταιρείας: «(...)Εκ των αξιωματικών οίτινες ησθάνοντο με πόνον την κατάστασιν, οι νεώτεροι ήσαν ζωηρότεροι, και εξ αυτών

πεπραγμένων που εξέδωσε μετά τον πόλεμο του 1897, παρουσιάζει σαν κύρια αιτία της ίδρυσής της την αδράνεια των αρμοδίων του ελληνικού κράτους και την μη έγκαιρη ανταπόκρισή τους στον κίνδυνο που δημιουργούνταν για την εθνική του ολοκλήρωση από την δημιουργία άλλων σλαβικών κρατών στα Βαλκάνια, αδράνεια που οφειλόταν κατά κύριο λόγο στην έλλειψη επαρκούς στρατιωτικής προετοιμασίας. Αφορμή, δε, για την ίδρυσή της υπήρξε η στάση του τύπου που προέβη σε «(...)έντονον αλλ' άδικον επίκρισιν ουχί των υπαιτίων της καταστάσεως ταύτης, αλλ' αυτών των θυμάτων, των ανδρών δηλαδή του στρατού, οίτινες εδοκίμαζον διπλήν την πικρίαν και την εκ της олиγορίας των αρμοδίων και την εκ των αδικων μομφών των επικρινόντων(...)». Αυτό οδήγησε, σύμφωνα πάντα με την έκθεση πεπραγμένων, έναν νεαρό αξιωματικό του ελληνικού στρατού (εννοεί τον Καλομενόπουλο), «(...)στεναχωρούμενον εκ του διπλού κατ' αυτού αδικήματος απ'οτε των αρχόντων και της παραπλανώμενης δημοσίας γνώμης(...)», στην απόφαση να ιδρύσει μια εταιρία με σκοπό την αναζωπύρωση του εθνικού φρονήματος. Μάλιστα «(...)η πείρα των ελληνικών σωματείων πάντων σχεδόν αποτυγχανόντων(...)» οδήγησε τον αξιωματικό αυτόν να εμπιστευτεί την εφαρμογή της ιδέας του σε δεκατέσσερις μόνο νεαρούς συναδέλφους του.⁵²³

Παρακολουθούμε ότι στην έκθεση πεπραγμένων υπάρχει άμεση σύνδεση της ίδρυσης της Εθνικής Εταιρείας με την αντιμετώπιση του στρατού από τον ελληνικό Τύπο. Με δεδομένη την ημερομηνία της ίδρυσης της εταιρίας είναι ευκολονόητη η συσχέτισή της δημιουργίας της με ένα περιστατικό που συντάραξε την Αθήνα τον Αύγουστο του 1894. Το περιστατικό αυτό ήταν η καταστροφή από ομάδα 86 νέων αξιωματικών της φρουράς των Αθηνών των γραφείων της εφημερίδας «Ακρόπολις», στις 20 Αυγούστου, διαμαρτυρόμενοι για τα θεωρούμενα ως προσβλητικά και συκοφαντικά για την κατάσταση του στρατεύματος δημοσιεύματα της συγκεκριμένης εφημερίδας. Αφορμή υπήρξε ένα άρθρο στην εφημερίδα, έξι

πάλιν οι εκ των υποδούλων χωρών καταγόμενοι ήσαν οι οξύτεροι. Εις από τους πρώτους αυτούς μεγάλους πατριώτας ήτο ο εξ Ανατολικής Ρωμυλίας καταγόμενος ανθυπολοχαγός του μηχανικού Φωτιάδης. Αυτός και ο άλλος ιδεολόγος πατριώτης ο Παύλος Μελάς απεφάσισαν με άλλους τινάς συνομιλήκους των ανθυπολοχαγούς και υπολοχαγούς ν' αντιδράσουν. Η πρώτη σκέψις των ολίγων αυτών νεαρών αξιωματικών ήτο η ίδρυσις μιας μυστικής Εταιρίας, ομοίας προς την Φιλικήν Εταιρίαν, και η μύησις των Εταίρων κατ' αρχάς μόνον προς εξύψωσιν του εθνικού φρονήματος. Ιδού η γέννησις της Εθνικής Εταιρείας. Ως πας τις βλέπει, καμμία πολιτική σκέψις ή πρόθεσις δεν υπεισήλθεν αρχικώς. Εγεννήθη από τα αγνά αισθήματα των νέων αυτών πατριωτών, ων η προς την πατρίδα ήτο πολύ υπερτέρα των μέσων τα οποία διέθετον χάριν της πατρίδας των. Και ο Παύλος Μελάς και ο Φωτιάδης βραδύτερον ενδόξως έπεσαν ή μάλλον εθυσίασαν εαυτούς(...)».(Λεωνίδας Παρασκευόπουλος, *Αναμνήσεις*, Αθήνα 1952, σελ.12)

⁵²³ *Έκθεσις των πεπραγμένων υπό της Εθνικής Εταιρείας*, Αθήνα 1897, σελ. 3-6

ημέρες πριν την επίθεση, που γράφτηκε με αφορμή τον άγριο ξυλοδαρμό πολίτη στο κέντρο της Αθήνας από τρεις ανθυπολοχαγούς, επειδή είχε διαφορές με κάποιον από αυτούς. Το άρθρο ειρωνευόταν τον μεγαλοϊδεατισμό των αξιωματικών, παρουσιάζοντας την άποψη ότι οι στρατιωτικές δαπάνες που επιβάρυναν ιδιαίτερα τους Έλληνες φορολογούμενους, χρησίμευαν μόνο για την κάλυψη των μισθών των αξιωματικών, όπως αυτοί διαμορφώνονταν μετά από πλήθος άσκοπων προαγωγών. Οι αξιωματικοί παραπέμφθηκαν άμεσα σε δίκη. Το γεγονός αυτό οδήγησε πολλούς αξιωματικούς των επαρχιακών φρουρών να εκφράσουν με ανώνυμα ή επώνυμα τηλεγραφήματα τη συμπαράστασή τους. Σε πολλές επαρχιακές πόλεις, δε, η εκδήλωση συμπαράστασης έλαβε τη μορφή ομαδικού γεύματος, εγκαινιάζοντας έτσι μια πρακτική που στο μέλλον θα εξελιχθεί σε προπαρασκευαστικό στάδιο στρατιωτικών κινημάτων και θα αναγκάσει το υπουργείο των Στρατιωτικών να προσδώσει σε αυτού του είδους τις ομαδικές εκδηλώσεις αξιωματικών τη διάσταση σοβαρής αντιπειθαρχικής πράξης.⁵²⁴ Οι αξιωματικοί αθώωθηκαν, τελικά, από το στρατοδικείο στις 24 Σεπτεμβρίου του 1894, χάρη στην δεινότητα του δικηγόρου υπεράσπισης Νικόλαου Λεβίδη, καθώς θεωρήθηκε ότι δρούσαν από «αγνή», «πατριωτική» διάθεση να υπερασπιστούν την τιμή του έθνους και να προστατεύσουν την ελληνική φυλή από τους υβριστές της.⁵²⁵

Πρέπει να σημειωθεί ότι η επίθεση και η καταστροφή των γραφείων της εφημερίδας «Ακρόπολις» αποτελεί την πρώτη ένδειξη της συνειδητοποίησης από τον στρατό του νέου αυξημένου βάρους του. Οι νέοι αξιωματικοί, γαλουχημένοι από τα ιδεώδη του μεγαλοϊδεατισμού και με το εφόδιο της αναβαθμισμένης επαγγελματικής τους κατάρτισης, δηλώνουν για πρώτη φορά την παρουσία τους στο πολιτικό σκηνικό. Υπό αυτήν την έννοια η πράξη τους αυτή σηματοδοτεί την έναρξη μια περιόδου όπου οι αξιωματικοί διεκδικούν τον αναβαθμισμένο ρόλο που πιστεύουν ότι τους αναλογεί στη διαχείριση των εθνικών ζητημάτων. Η πανηγυρική αθώωσή τους, από την άλλη πλευρά, εγκαινιάζει ένα καθεστώς ατιμωρησίας και ανευθυνότητας που κυριάρχησε τα επόμενα δεκαπέντε χρόνια μέχρι το κίνημα στο Γουδί. Η πολιτική εξουσία αντιλαμβανόμενη, από την δική της πλευρά, την αύξηση της δυναμικής του στρατού, αλλά και τη δική της ανεπάρκεια στην αντιμετώπιση των προκλήσεων της εποχής που άπτονταν του εθνικού ζητήματος, επιδείκνυε μια άνευ προηγουμένου ελαστικότητα στις, προερχόμενες από το στράτευμα, πράξεις ανυπακοής απέναντι στην πολιτική ηγεσία και στη στρατιωτική

⁵²⁴ Γ. Γιαννούλοπουλος, *"Η ευγενής μας τύφλωσις..."*, Βιβλιόραμα, Αθήνα 2003 ό.π., σελ. 25

⁵²⁵ Αναλυτικές πληροφορίες για το γεγονός παραθέτουν ο Γ. Γιαννούλοπουλος, ό.π., σελ. 3-32 και η Νίκη Μαρωνίτη στο *Πολιτική εξουσία και εθνικό ζήτημα στην Ελλάδα*, ό.π., σελ. 98- 100

ιεραρχία. Η κατάσταση αυτή θα παγιωθεί τα επόμενα χρόνια, με αποκορύφωμα το κίνημα στο Γουδί, μέχρι να αποκτήσει η Ελλάδα με τον ερχομό του Βενιζέλου στιβαρή πολιτική ηγεσία.

Επανερχόμαστε στην αναφορά μας στην Εθνική Εταιρεία. Ο αποκλεισμός, τουλάχιστον, στα αρχικά στάδια της λειτουργίας της, των ανώτερων αξιωματικών, και σε κάθε περίπτωση των πολύ υψηλόβαθμων, ήταν άμεση συνέπεια της εκτίμησης των νεαρών αξιωματικών ότι για την κακή κατάσταση του στρατού ευθύνονταν, πέρα από τους πολιτικούς, και οι υψηλόβαθμοι αξιωματικοί, που την ανέχονταν ή το χειρότερο έφθαναν σε σημείο ακόμα και να την δημιουργήσουν για δικό τους όφελος. Η πρωτοβουλία ανήκε στον ανθυπολοχαγό Νικόστρατο Καλομενόπουλο και ιδρυτικά της μέλη φέρονται οι Κωνσταντίνος Πάλλης, Παύλος Μελάς και ο μοναδικός υπολοχαγός Κωνσταντίνος Κωνσταντινόπουλος,⁵²⁶ ενώ άρχισε να εξαπλώνεται γρήγορα στις τάξεις του στρατού στρατολογώντας χαμηλόβαθμους αξιωματικούς. Το καταστατικό της προέβλεπε τον αποκλεισμό των μελών της βασιλικής οικογένειας, ενώ οι υπουργοί μπορούσαν να είναι εταίροι μόνο αν το ίδιο χρονικό διάστημα δεν ήταν μέλη της κυβέρνησης.⁵²⁷ Σκοπό της σύμφωνα με το πρώτο άρθρο του καταστατικού της είχε «(...)την αναζωπύρωση του εθνικού φρονήματος, την επαγρύπνηση επί των συμφερόντων των δούλων Ελλήνων και την προπαρασκευή της απελευθερώσεως αυτών δια πάσης θυσίας(...)». Ο σκοπός της, λοιπόν, παρουσιάζεται σε πλήρη αρμονία με τα ιδεώδη της Μεγάλης Ιδέας και φυσικά με το ρόλο που αναλάμβανε ο στρατός για την ενσάρκωσή τους. Η εταιρεία καθοριζόταν ότι θα ήταν μυστική, (με ότι αυτό συνεπαγόταν για την λειτουργία της), και θα αποτελούνταν, σύμφωνα με το δεύτερο άρθρο του καταστατικού της, από δύο τάξεις μελών, τους εταίρους που ήταν ανώτεροι στην ιεραρχία της οργάνωσης και τους αδελφούς. Σύμφωνα με το τρίτο άρθρο του καταστατικού της θα διοικούσαν από μυστικό διοικητικό συμβούλιο που θα έδρευε στην Αθήνα και θα απαρτιζόταν από δέκα οκτώ μέλη που θα εκλέγονταν από τους εταίρους. Εταίρος, τέλος, σύμφωνα με το τέταρτο άρθρο του καταστατικού μπορούσε να εκλεγεί

⁵²⁶ Ιδρυτικά της μέλη ήταν ο υπολοχαγός μηχανικού Κωνσταντίνος Κωνσταντινόπουλος, και οι ανθυποπλοίαρχοι πεζικού Γεώργιος Κολοκοτρώνης, μηχανικού Κωνσταντίνος Φωτιάδης, πυροβολικού Ιωάννης Αμβράσσογλου, πυροβολικού Κωνσταντίνος Πάλλης, πυροβολικού Γεώργιος Σολιώτης, ιππικού Πέτρος Μάνος, πυροβολικού Σωτήριος Μεντζελόπουλος, Πυροβολικού Γεώργιος Τσόντος, πυροβολικού Κωνσταντίνος Αντωνιάδης, πυροβολικού Αριστείδης Κανάρης, πυροβολικού Γεώργιος Καπιτσίνης, πυροβολικού Νικόλαος Κανταρτζής και πεζικού Αθανάσιος Μήτσης. (Γ. Γιανουλόπουλος, ό.π., σελ. 33)

⁵²⁷ Καταστατικό Εθνικής Εταιρείας, Αρχείο ΔΙΣ, Φάκελος Στρατηγού Δαγκλή (Φ7/γ) και Μαρωνίτη, Πολιτική εξουσία και εθνικό ζήτημα στην Ελλάδα, ό.π., σελ. 105

«(...)πας Έλλην διακρινόμενος επί φιλοπατρία, ικανότητα, μορφώσει και ακεραιότητι χαρακτήρος(...)».

Ο όρκος που έδιναν οι μνημένοι στη εταιρεία είναι χαρακτηριστικός για τον προσανατολισμό της: «(...)Ορκίζομαι επί του Ιερού Ευαγγελίου εις το όνομα του Θεού και της πατρίδος, ότι αφιερώνομαι ολοψύχως εις την υπηρεσία του σκοπού της Εθνικής Εταιρείας και ότι ουδέποτε εν όσω ζω θέλω παραβιάσει την απόλυτον περί του οργανισμού και των εργασιών αυτής εχεμυθίαν απέναντι οιουδήποτε. Ορκίζομαι ότι ουδέποτε θέλω παραβιάσει τα συμφέροντα της Εθνικής Εταιρείας, αλλ' ότι τουναντίον θέλω τηρεί πάντοτε τας διατάξεις τας διεπούσας αυτήν και θέλω εργασθή μετά ζήλου προς ευόδωσιν του σκοπού αυτής. Εάν παραβιάσω τον όρκον μου τούτον, εθνική κατάρα και το στίγμα του προδότου της παρίδος επ' εμέ(...)».⁵²⁸

Το Σεπτέμβριο του 1895, άλλαξε το αρχικό καταστατικό της εταιρείας και αποφασίσθηκε να συμπεριλάβει και πολίτες εκτός του χώρου των ενόπλων δυνάμεων. Έτσι το 1896 ξεκίνησε το σταδιακό άνοιγμα της οργάνωσης και σε μη στρατιωτικούς. Στόχος η ενίσχυση της δημοτικότητας και του κύρους της εταιρείας και η γρήγορη διάδοση των ιδεών της σε ποικίλα, αλλά πάντα επίλεκτα, ακροατήρια όπως πανεπιστημιακοί, πολιτικοί, επιστήμονες, δημοσιογράφοι. Αυτό υλοποιήθηκε αρχικά με αργούς ρυθμούς. Έως τον Ιανουάριο του 1896, είχαν ενταχθεί 8 πολίτες σε σύνολο 130 μελών.⁵²⁹ Παράλληλα τον Ιανουάριο του 1896 γίνεται μέλος της Εθνικής Εταιρείας ο πρώτος ανώτερος αξιωματικός, ο ταγματάρχης Παναγιώτης Δαγκλής, ο οποίος γρήγορα έγινε και πρόεδρος του 6^{ου} τμήματος στην Αθήνα.⁵³⁰ Είναι σημαντικό ότι στην Εθνική Εταιρεία εντάχθηκαν, εκτός του Δαγκλή, και πολλοί άλλοι νεαροί τότε αξιωματικοί που διαδραμάτισαν στο μέλλον πολύ σημαντικό ρόλο στα στρατιωτικά και πολιτικά ζητήματα της Ελλάδας, όπως οι μακεδονομάχος Κωνσταντίνος Μαζαράκης, ο αδελφός του Αλέξανδρος, που εντάχθηκε στην εταιρεία την άνοιξη του 1896, μετά την αποφοίτησή του από τη Σχολή Ευελπίδων το 1895, αλλά και ο Ιωάννης Μεταξάς που ήταν επικεφαλής του τμήματος του Ναυπλίου. Σε κάθε περίπτωση, όμως, απαγορευόταν «κατηγορηματικώς» η συμμετοχή στην εταιρεία υπαξιωματικών και οπλιτών.⁵³¹

⁵²⁸ Κανονισμός της Εθνικής Εταιρείας, ΓΑΚ, *Αρχείο Τσόντου Βάρδα*, Κ 56 α, Φάκελος 1

⁵²⁹ Γ. Γιαννουλόπουλος, ό.π., σελ. 37

⁵³⁰ Δαγκλής, ό.π., σελ. 141

⁵³¹ Στο αρχείο Δαγκλή σώζεται διαταγή του προέδρου του διοικητικού συμβουλίου του Ιανουαρίου του 1897 προς τους προέδρους των τοπικών συμβουλίων που απαγορεύει «(...)κατηγορηματικώς την μύησιν και όρκον ως αδελφών υπαξιωματικών και εν γένει

Η εκρηκτική είσοδος της Εθνικής Εταιρείας στην ελληνική πολιτική σκηνή πραγματοποιήθηκε μετά το φθινόπωρο του 1896 και δεν ήταν άσχετη με τους Ολυμπιακούς αγώνες της Αθήνας που προηγήθηκαν και στην ατμόσφαιρα που δημιούργησε η τέλεσή τους.⁵³² Την συμβολή, άλλωστε, των Ολυμπιακών αγώνων στην ανύψωση του εθνικού φρονήματος των Ελλήνων τόνιζε και η οργάνωση σε κάθε ευκαιρία.⁵³³ Η πίστη στον εθελοντή ήρωα, στην εξαιρετική ηθική, εθνική και σωματική μορφή, η οποία παρά τις ατέλειες της διοίκησης θα οδηγούσε τους Έλληνες στο δρόμο των πεπρωμένων τους, καλλιεργήθηκε έντονα κατά τη διάρκεια των αγώνων αλλά και στην περίοδο που ακολούθησε. Το κράτος παραγκωνίσθηκε στη συνείδηση των πολιτών, ενώ ο εθελοντής αντάρτης ανέβηκε στην κορυφή των εθνικών προσδοκιών.⁵³⁴ Και φυσικά η Εθνική Εταιρεία ήταν εκεί για να εισπράξει τις τάσεις και τις εντάσεις της εποχής. Συμμετείχαν όλοι: Στρατιωτικοί, ομογενείς, καθηγητές. Σαν συνέπεια, η αριθμητική δύναμη της αυξήθηκε αλματωδώς, ιδιαίτερα μετά την πρώτη δημόσια εμφάνιση της, στις 20 Οκτωβρίου του 1896, στα μνημόσυνα για τους πεσόντες στη Μακεδονία, από τα αντάρτικα σώματα που είχαν συσταθεί από την Εθνική Εταιρεία και είχαν δράσει το καλοκαίρι εκείνης της χρονιάς. Τα μνημόσυνα αυτά τελέσθηκαν ταυτόχρονα σε όλες σχεδόν τις περιοχές της ελληνικής επικράτειας.⁵³⁵

Τα αντάρτικα σώματα της Μακεδονίας, οι «σταυραετοί»⁵³⁶ της Εθνικής Εταιρείας οργανώθηκαν και εξοπλίστηκαν με πρωτοβουλία και έξοδα της

οπλιτών του κατά ξηράν και θάλασσαν στρατού, ως και των της αστυφυλακής(…)». *Αρχείο Δαγκλή*, Μουσείο Μπενάκη, Φακ. 8, «*Εθνική Εταιρεία*».

⁵³² Για τον ρόλο της Εθνικής Εταιρείας στην προετοιμασία και τέλεση των Ολυμπιακών αγώνων βλ. Λίνα Λούβη, «Η δυναστεία και οι πρώτοι Ολυμπιακοί αγώνες», *Αθήνα, πόλη των Ολυμπιακών Αγώνων 18906-1906*, επιμ. Χριστίνα Κουλούρη, ΔΟΕ, Αθήνα 2004, σελ. 11-113 και Γεώργιος Κόκκινος «Ελληνική διάνοηση και Ολυμπιακοί Αγώνες», *Αθήνα, πόλη των Ολυμπιακών Αγώνων 18906-1906*, ο.π., σελ.149-151

⁵³³ «Μυρία άλλα γεγονότα πλην των προρρηθέντων επιφανεσμάτων συνετέλεσαν εις την μόρφωσιν πολεμικής διαθέσεως του ελληνικού έθνους, ασημαντότερον δε τούτων δεν είνε η εκ της τελέσεως των Ολυμπιακών αγώνων αναγεννηθείσα αυτοπεποίθησις του ελληνικού έθνους(…)». (*Έκθεσις των πεπραγμένων υπό της Εθνικής Εταιρείας*, ό.π., σελ. 8)

⁵³⁴ Για την σύνδεση εθνικής ιδέας και αθλητικής κουλτούρας με την απόδοση κεντρικής θέσης στον ήρωα – αθλητή και την εφαρμογή της στους Ολυμπιακούς Αγώνες του 1896, βλ. Γεώργιος Κόκκινος, ο.π., σελ.126 - 133

⁵³⁵ «(...) Δονούν πάσαν ελληνικήν καρδίαν τα πανδήμως τελούμενα σήμερον εν Αθήναις και εν ταις επαρχίαις μνημόσυνα υπέρ των πεσόντων προμάχων της ελευθερίας ανταρτών Μακεδόνων(...)» (Σκριπ, «Τα μνημόσυνα», 20/10/1896). Βλ. ακόμη Σκριπ, «Υπέρ των Προμάχων της Μακεδονίας», 21/10/1896, *Το Άστυ*, «Μνημόσυνον υπέρ των πεσόντων», 20/10/1896, *Το Άστυ*, «Δια την Μακεδονίαν και τους ήρωάς της», 21/10/1896, Ακρόπολις, «Μνημόσυνα Πάνδημα ανά το κράτος», 20/10/1896.

⁵³⁶ Ο όρος «σταυραετοί» επικράτησε για τους αντάρτες της Εθνικής Εταιρείας που αγωνίσθηκαν στην Μακεδονία, είτε ήταν ντόπιοι, είτε από την ελεύθερη Ελλάδα, με σκοπό να τους ηρωοποιήσει παριστάνοντάς τους σαν τους πολεμιστές που διέτρεχαν τα όρη και τις ράχες «δίκην αετών». (Εμπρός, «Άγνωστος τραγωδία», 01/06/1897). Μετά τον πόλεμο του

Εταιρείας και στάλθηκαν διαδοχικά στη Μακεδονία το καλοκαίρι του 1896 για να εμψυχώσουν και να προστατεύσουν τους τρομοκρατημένους Μακεδόνες από την δράση των Βούλγαρων κομιτατζήδων που από την Άνοιξη του ίδιου έτους προέβαιναν σε λεηλασίες και βιοπραγίες σε βάρος των ελληνογενών πληθυσμών της Μακεδονίας, προκειμένου να τους υπαγάγουν στη Βουλγαρική Εξαρχία.⁵³⁷ Το πρώτο τέτοιο αντάρτικο σώμα που αποτελούνταν αποκλειστικά από ντόπιους συγκροτήθηκε στις αρχές του Ιουλίου του 1896 από 86 άνδρες με επικεφαλής τον Μακεδόνα Αθανάσιο Μπρούφα και υπαρχηγούς τους Μακεδόνες Δημήτριο Καναβό, Τάκη Νάτσιο (Περήφανο), Ιωάννη Γεωργαντά, Ιωάννη Τσάμη, Βασίλειο Οικονόμου και Λάζο Βαρζή. Το αντάρτικο σώμα του Μπρούφα συγκρούστηκε για πρώτη φορά με τουρκικό λόχο στους δυτικούς πρόποδες του Βερμίου και νίκησε. Αυτή η ελληνική νίκη προκάλεσε σύγχυση και πανικό στις ντόπιες τουρκικές αρχές και ιδιαίτερη αίσθηση στους αλύτρωτους Έλληνες της Μακεδονίας. Ο Μπρούφας, όμως, σκοτώθηκε στα τέλη Ιουλίου. Αρχικά τραυματίστηκε σε μάχη με οθωμανικό στρατιωτικό απόσπασμα και τελικά σκοτώθηκε από τους Τούρκους, όταν αποκαλύφθηκε από Βούλγαρους το σπίτι που νοσηλευόταν. Το δεύτερο ελληνικό αντάρτικο σώμα καταρτίστηκε από την Εθνική Εταιρεία στα τέλη του δεύτερου δεκαημέρου του Ιουλίου του 1896. Αποτελούνταν από 54 άντρες, Μακεδόνες και Ηπειρώτες, με αρχηγό το Μακεδόνα Πλατή, που είχε διακριθεί κατά την επανάσταση του 1878, και υπαρχηγούς το Χρήστο Βερβέρα και το Θεσσαλό Λεωνίδα Τσιώρη. Τα χαράματα της 20ης Ιουλίου το σώμα διείσδυσε στη Μακεδονία, αλλά μια μέρα αργότερα ο γερασμένος Πλατής εγκατέλειψε τους άνδρες του και επέστρεψε στην Ελλάδα όπου και συνελήφθη από τις αστυνομικές αρχές Λάρισας. Στο δεύτερο δεκαήμερο του Αυγούστου 1896 συγκροτήθηκε από την Εθνική Εταιρεία τρίτο αντάρτικο σώμα με 36 άντρες και επικεφαλής τον οπλαρχηγό Παπαδήμο ή καπετάν Παπά από το χωριό Αυλές των Σερβίων, ο οποίος είχε διακριθεί κατά την επανάσταση του 1878 και είχε επίσης σημειώσει αξιόλογη δράση στη Μακεδονία στα 1885. Η τύχη

1897 βέβαια ο όρος απέκτησε αρνητικό πρόσημο και κατέληξε σχεδόν να θεωρείται συνώνυμο του κακοποιού. (Σκριπ, «Σταυραετοί και Γύπες», 20/6/1897).

⁵³⁷ Γράφει χαρακτηριστικά ο Λεωνίδας Παρασκευόπουλος: «(...)Οι σκοποί της Εταιρίας ηυρύνοντο ούτως, επιδοξάζει δε αυτή και πέραν των συνόρων να δώσει την ελπίδα και την βεβαιότητα εις τους Έλληνας, ότι τους σκέπτονται ότι πρέπει να έχουν υπομονήν, να εργάζωνται όμως, ν' αναμένουν και να πειθαρχούν. Προς τούτο, προβαίνουν εις έργα, απεφάσισε να καταρτίση δύο ή τρία εκλεκτά σώματα με ελαχίστους οπαδούς, υπό την ηγεσίαν ικανοτάτων και δεδοκιμασμένων αρχηγών έκαστον. Τα σώματα ταύτα σκοπόν είχαν, ου μόνον να κηρύττουν το Εθνικόν Ευαγγέλιον, αλλά και περιστάσεις τυχούσης, να τιμωρούν τους καταπιέζοντας τον ελληνικόν πληθυσμόν των τμημάτων εκείνων, ων επεζήτουν οι φυλετικοί μας αντίζηλοι ν' αλλάξουν τον εθνικόν χαρακτήρα. Τοιουτοτρόπως ητοιμάσθη το μικρόν σώμα του Μπρούφα, ικανού και εδοκιμασμένου αρχηγού. Το σώμα αυτό πολύ ωφέλησε εν Μακεδονία όπου έδρασε(...)» (Λεωνίδας Παρασκευόπουλος, *Αναμνήσεις*, Αθήνα 1952, σελ.13)

του Παπαδήμου δεν ήταν καλύτερη από αυτήν του Μπρούφα. Στις 21 Αυγούστου σκοτώθηκε από τουρκικό απόσπασμα στους ανατολικούς πρόποδες του Ολύμπου. Το τελευταίο αντάρτικο σώμα που καταρτίστηκε από την Εθνική Εταιρεία στα 1896 ήταν το σώμα του Μακεδόνα Γούλα Γκρούτα με 39 άνδρες και αρχηγό τον Π. Καρβελά. Πέρασε στη Μακεδονία στις 14 Σεπτεμβρίου και συγκρούστηκε με τούρκικο σώμα, όπου σκοτώθηκε ο αρχηγός του. Την αρχηγεία του σώματος ανέλαβε τότε ο Καρβελάς και συνέχισε τον αγώνα πετυχαίνοντας να αποκρούσει τις τουρκικές επιθέσεις, ενώ στην βοήθειά του προσέτρεξε και ο οπλαρχηγός Ναούμ Σπανός από το Άργος Ορεστικό με τους άνδρες του. Ο Καρβελάς μετά από νέες συγκρούσεις στη Σαμαρίνα, κατόρθωσε τελικά να επιστρέψει στα Τρίκαλα στις αρχές Οκτωβρίου με 14 άνδρες, όπου έγινε δεκτός με μεγάλο ενθουσιασμό. Η πραγματικότητα ήταν ότι τα πρώτα αυτά σώματα δεν πέτυχαν σπουδαία πράγματα κυρίως λόγω της κακής οργάνωσής τους. Η δράση τους παρά ταύτα τόνωσε το εθνικό φρόνημα των πληθυσμών της Μακεδονίας. Πρέπει, βέβαια, να σημειωθεί ότι τα πρώτα αντάρτικα σώματα συγκροτήθηκαν και οργανώθηκαν από την Εθνική Εταιρεία με τη συμμετοχή μόνο ντόπιων οπλαρχηγών, χωρίς τη συνδρομή Ελλήνων αξιωματικών.⁵³⁸

Η δραστηριότητα των αντάρτικων σωμάτων, που ήταν πρωτοβουλία της Εθνικής Εταιρείας χωρίς την οποιαδήποτε συμμετοχή του επίσημου ελληνικού κράτους, αποδοκιμάστηκε για λόγους διπλωματικής ισορροπίας από την Ελληνική κυβέρνηση. Η τελευταία, για να ικανοποιήσει μάλιστα τις διαμαρτυρίες της Υψηλής Πύλης, έλαβε μέτρα κατά των οπλαρχηγών και των ανταρτών που κατέφυγαν στο ελληνικό έδαφος και των παραγόντων που ευνοούσαν το κίνημα. Ο υπουργός Εσωτερικών έστειλε εγκύκλιο στους Έλληνες πρόξενους της Μακεδονίας με την οποία αποδοκίμαζε τις πρωτοβουλίες αυτές, χαρακτηρίζοντας τους αντάρτες ληστές και, παράλληλα, συμβούλευε τους κατοίκους της Μακεδονίας να αποφεύγουν κάθε σχέση μαζί τους. Απαγόρευσε τα συλλαλητήρια υπέρ της Μακεδονίας και εξέδωσε ανακοίνωση προς τις συνοριακές στρατιωτικές αρχές να σταματούν τους αντάρτες, να τους συλλαμβάνουν και να τους αφοπλίζουν. Το Πατριαρχείο, κάτω από την πίεση της Οθωμανικής κυβέρνησης, καταδίκασε το κίνημα και οι Μητροπολίτες Μακεδονίας εξέδωσαν εγκυκλίους με τις οποίες το αποκήρυτταν. Οι Οθωμανοί, από την πλευρά τους, έλαβαν στρατιωτικά μέτρα για να παρεμποδίσουν την είσοδο και την κίνηση σωμάτων μέσα στην

⁵³⁸ Για τα αντάρτικα σώματα που συγκρότησε η Εθνική Εταιρεία βλ. Γεώργιος Λυριτζής, *Η εθνική εταιρεία και η δράσις αυτής*, Κοζάνη 1970, σελ.22-42

Μακεδονία.⁵³⁹ Τελικά στα τέλη Σεπτεμβρίου η Εταιρεία έδωσε εντολή να ανασταλούν οι αποστολές των ανταρτών στη Μακεδονία.

Είναι χαρακτηριστικό ότι η ταυτόχρονη τέλεση των μνημόσυνων και η ενδεχόμενη αποκάλυψη της ύπαρξης της εταιρείας δεν έβρισκε σύμφωνα όλα τα μέλη της. Ο Ιωάννης Μεταξάς σε επιστολή του στον Παύλο Μελά, τον Οκτώβριο του 1896 με την ευκαιρία της εντολής που έλαβε για την διοργάνωση και στο Ναύπλιο μνημόσυνου για τους πεσόντες στην Μακεδονία, εξέφρασε την ικανοποίησή του για το ότι «(...) το έθνος θα παρακαλέσει τον Θεόν υπέρ των ψυχών εκείνων τους οποίους το κράτος αποκάλυψε ληστές(...)», αποκάλυψε, όμως, τη διαφωνία του για την τέλεση μνημόσυνων την ίδια χρονική στιγμή σε όλη την Ελλάδα γιατί κάτι τέτοιο θα είχε ως αποτέλεσμα την αποκάλυψη όχι της ύπαρξης της Εταιρείας, αλλά και των «κέντρων της ενεργείας της», καθώς, επίσης, και των προσώπων που την αποτελούσαν, εφόσον στην επαρχία θα ήταν αδύνατο να μην αποκαλυφθούν όσοι θα διοργάνωναν τα μνημόσυνα. Γι' αυτό το λόγο ο Μεταξάς πρότεινε να διεξαχθεί, κατ' αρχάς, μνημόσυνο μόνο στην Αθήνα και κατόπιν να ακολουθήσει η τέλεσή τους στην επαρχία· θα φαινόταν έτσι ως αποτέλεσμα του επηρεασμού των πολιτών από τις ενέργειες των κατοίκων της Αθήνας. Με αυτόν τον τρόπο θα διασφαλιζόταν η ανωνυμία των μελών της εταιρείας. Σύμφωνα με τον Μεταξά, μάλιστα, την απόφαση για την ταυτόχρονη διεξαγωγή των μνημόσυνων, αλλά και την ενδεχόμενη αποκάλυψη της ύπαρξης της εταιρείας δεν έπρεπε να την λάβει μόνο του το διοικητικό συμβούλιο, αλλά έπρεπε να ψηφίσει το πλήθος των μελών της εταιρείας. Άλλωστε, σύμφωνα πάντα με τον Μεταξά, «(...)η μυστικότητας είναι όχι μόνον καθήκον αλλά και δικαίωμα των μελών, είναι η βάση της εταιρείας μας(...)».⁵⁴⁰

Παρά τις αντιρρήσεις μελών της η απόφαση της ηγεσίας της εταιρείας ήταν άλλη. Έτσι, αμέσως μετά τα μνημόσυνα του Οκτωβρίου του 1896 η Εθνική Εταιρεία κυκλοφόρησε μια προκήρυξη με την οποία γνωστοποιούσε την ύπαρξή της και τους στόχους της. Η προκήρυξη αυτή δημοσιεύθηκε μάλιστα από το σύνολο των αθηναϊκών εφημερίδων. Στην προκήρυξη αυτή που ξεκινά με την φράση «Εν ονόματι του Θεού και της Πατρίδος / Η Εθνική Εταιρεία προς το Ελληνικόν Γένος» αναφέρεται ότι σκοπός της οργάνωσης ήταν να εργασθεί «(...)υπέρ της συντηρήσεως της εθνικής συνειδήσεως και της αμύνης του αθίκτου των φυλετικών ημών δικαίων και εν τω ενεργώ αγώνι

⁵³⁹ Το Άστυ, Οι αντάρται της Μακεδονίας. Διαταγή του Σουλτάνου να αποκεφαλίζωνται, 12/9/1896

⁵⁴⁰ ΓΑΚ, Αρχείο Ιωάννη Μεταξά, «Μικρές συλλογές Κ 065»

της συμπληρώσεως του έργου της υπό της δουλείας απολυτρώσεως των δουλεούντων αδελφών ημών(...)». Σύμφωνα με την προκήρυξη μέχρι τότε είχαν παρατηρηθεί σπασμωδικές προσπάθειες προπαρασκευής του κράτους μόνο όταν παρουσιαζόταν ανάγκη ανάληψης άμεσων ενεργειών, οι οποίες ουδέποτε κατάφεραν να στηρίξουν «(...)αποφάσεις γενναίας και εργασίαν επίκαιρον(...)». Στην προκήρυξη τονίζεται ότι για την εκτέλεση του προγράμματός της που «από μακρού παρασκευάζει», η Εθνική Εταιρεία προσέβλεπε στην βοήθεια όλων των Ελλήνων, ελεύθερων και υπόδουλων, χωρίς διαχωρισμούς και πολιτικές διαιρέσεις γιατί «(...)ουδέν δύναται να προσδοκά το Έθνος υπό των ξένων, αλλά τα πάντα εξ εαυτού, θέλει χωρήσει μετά σθένους αλυγίστου προς πραγμάτωσιν του θεμελιώδους αυτού σκοπού, παρασκευάζουσα συμπαγείς και ενεργούς τας δυνάμεις του Γένους κατά τε του προαιωνίου εχθρού και κατά των διεκδικούντων ανύπαρκτα δίκαια επί της εθνικής αυτού κληρονομιάς(...)». Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει η προσπάθεια της προκήρυξης να οριοθετήσει τις σχέσεις της εταιρείας με την πολιτική εξουσία, αναφέροντας ότι θεωρούσε καθήκον της, απευθυνόμενη στο ελληνικό γένος, να τονίσει ότι ούτε υπήρξε κατά το παρελθόν, ούτε θα υπάρξει στο μέλλον οποιαδήποτε συνάφεια μεταξύ της Εθνικής Εταιρείας και (...)των εν τω ελευθέρω Κράτει πολιτικών διαιρέσεων, βλέψεων και συμφερόντων(...)». «Ιερός και ακοίμητος πόθος» της Εθνικής Εταιρείας ήταν να παρέχει στην εκάστοτε νόμιμη εξουσία του ελληνικού κράτους, που θα αγωνίζονταν βέβαια για την ευόδωση του εθνικού αγώνα, «(...)παράλληλον την ενεργήν αντίληψιν των δυνάμεων του Γένους(...)». Η εκτέλεση βέβαια αυτού του προγράμματος, θα έφερνε, κατ' ανάγκην, την Εθνική Εταιρεία σε διαρκή επαφή με την εργασία των νόμιμων εξουσιών του ελευθέρου κράτους, στις οποίες η προκήρυξη, κάνοντας έκκληση στην φιλοπατρία τους, συστήνει την «(...)άμεσον και επείγουσαν εργασίαν συστηματικής οργανώσεως και της αντί πάσης θυσίας αναπτύξεως της κατά ξηράν και θάλασσαν πολεμικής δυνάμεως του κράτους, της οποίας η σύνταξις, άλλοτε αμελουμένη και άλλοτε ατελώς και σπασμωδικώς επιχειρουμένη, δεν επέτρεπεν εις την Ελλάδα να επωφεληθή πολυτίμων ευκαιριών υπέρ της εθνικής αποκαταστάσεως(...)». Επιπρόσθετα, η προκήρυξη καθιστά σαφές ότι πυρήνας της Εθνικής Εταιρείας ήταν ο στρατός. Η εταιρεία είχε θεμελιωθεί και αναπτυχθεί από «ευχύμου και ισχυρού άμα πυρήνος της στρατιωτικής δυνάμεως του ελευθέρου κράτους». Σε αυτό το πλαίσιο, "απαιτεί" η στρατιωτική προπαρασκευή της χώρας να πραγματοποιηθεί με τις κατευθύνσεις του στρατού. Καλεί έτσι την νόμιμη εξουσία του κράτους να δώσει τον πρώτο λόγο «περί της πολεμικής του έθνους συντάξεως» σε αυτούς που έχουν την αρμοδιότητα, δηλαδή στους στρατιωτικούς. Τέλος, η

προκήρυξη γνωστοποιεί την διεξαγωγή εράνων με τη συμμετοχή των «απανταχού της γης Ελλήνων», που θα καταβάλλονται μόνο σε φανερά κέντρα που θα δημιουργούσε η Εθνική Εταιρεία.⁵⁴¹

Η προκήρυξη αυτή επιτρέπει να διαφανούν οι θέσεις και οι επιδιώξεις της Εθνικής Εταιρείας. Ξεκαθαρίζεται ότι ο σκοπός της δημιουργίας της δεν ήταν άλλος από την εκπλήρωση του οράματος της Μεγάλης Ιδέας, δηλαδή η απελευθέρωση των αλύτρωτων Ελλήνων, ενώ αφήνονται σαφέστατες αιχμές για την μέχρι τότε ανεπάρκεια του ελληνικού κράτους στην υπεράσπιση των εθνικών διεκδικήσεων. Όπως είναι λογικό, με δεδομένη τη δημιουργία της εταιρείας από στρατιωτικούς, (τονίζεται άλλωστε στην προκήρυξη ότι αυτοί αποτελούσαν τον πυρήνα της) εκφράζεται η δυσaréσκεια για την ατελή πολεμική προπαρασκευή της Ελλάδας, που δεν μπορούσε να στηρίξει τις πιθανές διεκδικήσεις και αναδεικνύεται ως επείγουσα η ανάγκη ουσιαστικής στρατιωτικής ανασυγκρότησης. Σαφής, επίσης, είναι η προσπάθεια να διατηρηθούν αποστάσεις από τον πολιτικό κόσμο και να τονιστεί ότι η εταιρεία προσέβλεπε στη βοήθεια όλων των Ελλήνων ανεξάρτητα από τις πολιτικές πεποιθήσεις τους. Παράλληλα, δε, επιδιώκει να διαλευκάνει τη σχέση της εταιρείας με την πολιτική εξουσία. Τα σημαντικότερα σημεία της προκήρυξης, σε αυτό το πλαίσιο, είναι η δέσμευση της να βοηθήσει την επίσημη πολιτική εξουσία με την προϋπόθεση βέβαια ότι αγωνίζεται για τον εθνικό αγώνα και η υπόσχεση επικοινωνίας και επαφή της με «την εργασία των νομίμων εξουσιών» του ελευθέρου κράτους. Με άλλα λόγια η Εθνική Εταιρεία φαινομενικά μόνο δήλωνε τον διαχωρισμό της από οποιαδήποτε πολιτική σκοπιμότητα. Ουσιαστικά, η προκήρυξή της υπέκρυπτε την πρόθεσή της να αναλάβει ρόλο τοποτηρητή των πολιτικών ηγεσιών για την εκπλήρωση του εθνικού οράματος και την εφαρμογή της Μεγάλης Ιδέας. Παράλληλα απαιτούσε, γι' αυτό το λόγο, την άμεση πολεμική προπαρασκευή της Ελλάδας, η οποία θα έπρεπε να πραγματοποιηθεί υπό τις οδηγίες του στρατού.

⁵⁴¹ *Το Αστύ*, «Νέα Φιλική Εταιρεία», 31/10/1896. Χαρακτηριστικός είναι ο τρόπος που η εφημερίδα προλογίζει την προκήρυξη: « Μετά συγκινήσεως βαθυτάτης ελάβαμεν και δημοσιεύομεν το πρόγραμμα της " Εθνικής Εταιρείας", της Αοράτου Δυνάμεως, εις την οποία οφείλεται κατά τους τελευταίους μήνας η ζωηρά αφύπνισις του εθνικού αισθήματος και η ενεργός διεκδίκησις δικαιωμάτων, τα οποία εφάινοντο ως λησμονηθέντα. Το πρόγραμμα αυτής είνε γενναίον και ειλικρινώς διατυπωμένον. Το έγγραφον δεν φέρει υπογραφήν καμμίαν, πλην απλής ερυθράς σφραγίδας. Αλλά υπό τας γραμμάς του εγγράφου πάλλει αυτό τούτο η καρδιά του Έθνους όλου, του Έθνους του τρέφοντος ιδανικά, του συγκινευμένου, του συναισθανομένου τα καθήκοντά του, του αναγνωρίζοντος και συνειδότος τα δικαιώματά του. Η προκήρυξις της «Εθνικής Εταιρείας» είνε σάλπισμα κινδύνου, αλλά και ενθουσιώδες εγερτήριο, το οποίον καθιστά σημαντικώτερον ο υπαινιγμός, ότι αι στρατιωτικάί τάξεις δεν είνε ξένοι προς αυτό.». Τυπωμένο αντίγραφο της προκήρυξης βρίσκεται και στο αρχείο Δαγκλή, Μουσείο Μπενάκη, Φακ. 8, «Εθνική Εταιρεία».

Στην προκήρυξη δεν αναφερόταν καθόλου ο άλλος πόλος της πολιτικής εξουσίας, δηλαδή ο Θρόνος. Παρά ταύτα, όπως αποδείχθηκε λίγο αργότερα, το παλάτι παρακολουθούσε τις δραστηριότητες της Εθνικής Εταιρείας και μάλλον επιδίωκε την εύνοιά της, καθόσον οι διαστάσεις που έλαβε η οργάνωση και η εξάπλωσή της στην ελληνική κοινωνία δεν μπορούσαν να το αφήσουν ανεπηρέαστο. Αλλά και η Εθνική Εταιρεία προσέβλεπε στο παλάτι, όπως αποδείχθηκε στους αμέσως επόμενους μήνες, για να ασκήσει, με το κύρος που του παρείχε η πολιτειακή του θέση, την απαιτούμενη πίεση στην κυβέρνηση για την επιτάχυνση της ενίσχυσης του στρατιωτικού δυναμικού της χώρας, προκειμένου να αντιμετωπιστούν οι προκλήσεις της εποχής. Ο βασιλιάς Γεώργιος, μάλιστα, προσπάθησε με το διάγγελμα του Νοεμβρίου του 1896, που είχε τη μορφή επιστολής που δημοσιεύτηκε στην «Εφημερίδα της Κυβερνήσεως»,⁵⁴² να εκμεταλλευτεί την ισχύ της Εθνικής Εταιρείας προς ίδιον όφελος και εναντίον του πρωθυπουργού Δηλιγιάννη, ζητώντας του την τάχιστα βελτίωση των πολεμικών δυνατοτήτων του στρατού, εφόσον αυτή ήταν η απαίτηση της κοινής γνώμης. Ο διάδοχος Κωνσταντίνος παρουσιάζεται, από την πλευρά του, σε συνομιλία του με τον εταίρο της Εθνικής Εταιρείας Μιχαήλ Μελά στις 15 Ιανουαρίου του 1897, να εκφράζει τον ενθουσιασμό και την επιδοκιμασία του για το έργο της Εταιρείας. Παράλληλα, όμως, εξέφρασε την λύπη του για τη δυσπιστία που έδειχνε η εταιρεία προς το πρόσωπό του, όπως και προς όλους τους πρίγκιπες που το καταστατικό της τους απέκλειε τη δυνατότητα συμμετοχής σε αυτήν. Επιπρόσθετα, ο διάδοχος εμφανιζόταν απογοητευμένος από την κατάσταση του στρατού και τις ελλείψεις του, αλλά και από το γεγονός ότι οι σχετικές εκκλήσεις του προς τον υπουργό των Στρατιωτικών, δεν είχαν ληφθεί καν υπόψη.⁵⁴³

Το διάγγελμα του βασιλιά, από την άλλη πλευρά, έκανε τα μέλη της Εθνικής Εταιρείας να πιστεύουν ότι το παλάτι ενστερνίσθηκε πλήρως τις ανησυχίες τους και ότι η παρέμβασή του θα βελτίωνε τα στρατιωτικά ζητήματα.⁵⁴⁴ Τους έδωσε, επίσης, την εντύπωση ότι θα μπορούσαν αποκαθιστώντας άμεση επαφή με τον βασιλιά να ζητήσουν την εξάσκηση πίεσης εκ μέρους του για την ταχύτερη πολεμική προπαρασκευή της Ελλάδας. Έτσι λίγες μόνο εβδομάδες μετά το διάγγελμα, στις 23 Ιανουαρίου

⁵⁴² Βλ. παραπάνω, σελ.216 - 222

⁵⁴³ Από αντίγραφο ανακοίνωσης του Μελά προς το διοικητικό συμβούλιο της εταιρείας. Ο Μελάς απάντησε στον διάδοχο ότι ο αποκλεισμός των πριγκίπων δεν αποτελούσε εκδήλωση δυσπιστίας προς το πρόσωπό τους, αλλά επειδή «(...)λόγω της εξαιρετικής θέσεων των δεν είναι δυνατόν να εισέλθωσιν εις αυτήν(...)». Βλ. Δαγκλής, ό. π., σελ. 139. Ο Μιχαήλ Μελάς ήταν έμπορος, από τα σημαντικότερα μέλη της Εθνικής Εταιρείας, πρώην βουλευτής Αττικής και δήμαρχος της Αθήνας την περίοδο 1891- 1894. Ήταν ο πατέρας του Παύλου Μελά, από τα ενεργότερα, επίσης, μέλη της Εθνικής Εταιρείας.

⁵⁴⁴ Βλ. παραπάνω υποσημείωση 499

του 1897, η οργάνωση έστειλε στον βασιλιά ένα υπόμνημα «περί ταχείας και σοβαράς συντάξεως των πολεμικών του κράτους δυνάμεων», όπου εκφραζόταν η ανησυχία, ότι τα μέτρα που υποδείχθηκαν από το βασιλιά στο διάγγελμα του Νοεμβρίου θα αποδεικνύονταν ανεπαρκή και μη ανταποκρινόμενα στο ύψος των κινδύνων που απειλούσαν την Ελλάδα. Τη σαφή διάθεση των ηγετών της Εθνικής Εταιρείας να ασκήσουν πίεση στο παλάτι, αντανακλά η υπενθύμιση της προσφοράς της Εθνικής Εταιρείας στο έθνος και στο θρόνο. Η Εθνική Εταιρεία, αναφέρεται στο υπόμνημα, προσέφερε, κατ' αρχάς, υπηρεσίες στο έθνος αφού «(...)αποτίναξε την αποθάρρυνσιν και τον απελπισμόν περί του εθνικού μέλλοντος(...)και ενέπνευσεν εις το έθνος την επί τας δυνάμεις αυτού πεποίθησιν(...)». Παράλληλα, όμως, προσέφερε υπηρεσίες και στον βασιλιά «(...)διότι αναστήσασα την ελπίδα εν τη καρδιά του Έθνους και εμπνεύσασα αυτώ την πεποίθησιν ότι υπάρχει εν τοις κόλποις του Έθνους η Δύναμις(...)απέτρεψε και εξακολουθεί αποτρέπουσα ανωμαλίας και περιπετείας εσωτερικής, εις ας μοιραίως πάντοτε άγει ο απελπισμός και οι οποίοι είνε επίσης επικίνδυνοι και εις την δυναστείαν και εις το έθνος(...)». Τονιζόταν ακόμη ότι η οικονομική ανεπάρκεια του κράτους δεν αποτελούσε για την Εθνική Εταιρεία «πραγματικόν κώλυμα προς παρασκευήν», τουλάχιστον για να προσεγγίσει ο ελληνικός στρατός «τας δυνάμεις νεοπαγών αντιζήλων εν τω Αίμω κρατών».⁵⁴⁵ Στο τέλος του υπομνήματος, μάλιστα, η οργάνωση δεν διστάζει να αποκαλύψει τις πραγματικές διαθέσεις της, υπενθυμίζοντας στον θρόνο τις ευθύνες που θα του αποδίδονταν στο μέλλον σε περίπτωση που παραμεληθεί η στρατιωτική προπαρασκευή της χώρας. Ο καταλογισμός των ευθυνών, σημείωνε, δεν θα αφορούσε την Εθνική Εταιρεία η οποία θα είχε πράξει οτιδήποτε ήταν δυνατό για να προκαλέσει την μέριμνα της διοίκησης του κράτους προς αυτήν την κατεύθυνση.⁵⁴⁶

Οι σοβαρές εξελίξεις του κρητικού ζητήματος, τον Ιανουάριο του 1897, οδήγησαν την Εθνική Εταιρεία στην απόφαση να στείλει στις 5 Φεβρουαρίου

⁵⁴⁵ Δαγκλής, ό.π., σελ.138 και *Έκθεσις των πεπραγμένων υπό της Εθνικής Εταιρείας*, Αθήνα 1897, σελ. 22- 25

⁵⁴⁶ «(...)Αν δε παρα πάσαν εύλογον προσδοκίαν, Βασιλεύ, η Υμ. Μεγαλειότης ήθελεν αρνηθή την προσήκουσαν προσοχήν εις την κραυγήν του κινδύνου, ην ρηγνύει η Εθνική Εταιρεία, και τότε το διάβημα Αυτής δεν θα αποβή όλως άσκοπον(...)Όταν, ο μη γένοιτο, ενσκήψωσιν αι ασφαλείς και αναπότρεπτοι συμφοραί εκ της παραμελήσεως της στρατιωτικής συντάξεως και εκ του όλως ανέτοιμου του Κράτους, εις την Εθνικήν Εταιρίαν θ' αποδοθή δικαιοσύνη, ότι πράπτουσα παν το εφικτόν αυτή όπως παρασκευάση το φρόνημα και τας δυνάμεις του Γένους, ουδενός ημέλησεν όπως προκαλέση παράλληλον και του κράτους την άγρυπνον μέριμναν. Ο καταλογισμός της ευθύνης τότε θέλει επέλθει εν επιγνώσει. Βεβαίως δε την Εθνικήν Εταιρίαν ουδόλως θέλει βαρύνει η ευθύνη συμφορών, τας οποίας κυοφορεί η εξακολούθησις της αδιαφορίας των νομίμων του Κράτους εξουσιών περί την σύνταξιν των πολεμικών αυτού δυνάμεων(...)». (*Έκθεσις των πεπραγμένων υπό της Εθνικής Εταιρείας*, Αθήνα 1897, σελ. 26)

και δεύτερο υπόμνημα στο βασιλιά. Στη συνέχεια των σοβαρών ταραχών του καλοκαιριού του 1896,⁵⁴⁷ στο τέλος του Ιανουαρίου 1897, οι Τούρκοι προέβησαν σε βιαιοπραγίες εναντίον χριστιανικού πληθυσμού στα Χανιά που συνοδεύτηκαν από εμπρησμούς στις χριστιανικές συνοικίες. Η επίσημη ελληνική πολιτεία έπρεπε να αντιδράσει. Η απόφαση των Μεγάλων Δυνάμεων για διεθνή κατοχή των πόλεων Χανίων, Ρεθύμνου και Ηρακλείου, οδήγησε τελικά, μετά από μια σύντομη περίοδο αναβλητικότητας, την κυβέρνηση και τον βασιλιά Γεώργιο στη μυστική αποστολή στην Κρήτη και πιο συγκεκριμένα στην ευρύτερη περιοχή των Χανίων, εκστρατευτικού σώματος χιλίων πεντακοσίων ανδρών συγκροτημένων σε δύο τάγματα πεζικού με επικεφαλής τον υπασπιστή του βασιλιά Τιμολέοντα Βάσσο. Σκοπός της ήταν η κατάληψη του νησιού και η ενίσχυση του χριστιανικού πληθυσμού. Η Εθνική Εταιρεία ήταν εκεί για να ασκήσει, με το υπόμνημά της, πίεση στην ελληνική πολιτεία, για να συνδράμει ενεργά τους Κρητικούς στον αγώνα τους, ενάντια, ίσως, και στις προσταγές των Μεγάλων Δυνάμεων. Το υπόμνημα αυτό το υπέβαλε παράλληλα και στον πρωθυπουργό Θεόδωρο Δηλιγιάννη. Σε αυτό αφού τόνισε για μια ακόμη φορά ότι προορισμός της Εθνικής Εταιρείας και αποκλειστικός σκοπός του έργου της ήταν η αποκατάσταση των υπόδουλων Ελλήνων, εξέφρασε την πεποίθησή της, προσπαθώντας ουσιαστικά να υποδείξει την τακτική που θα έπρεπε να ακολουθήσει η επίσημη ελληνική πολιτεία, ότι μόνο αν οι εξουσίες του ελληνικού κράτους λιποψυχούσαν από τυχόν διπλωματικές πιέσεις ή απειλές ήταν δυνατή η «(...) υπό την Οθωμανικήν κυριαρχίαν επαναγωγή της απελευθερωθείσης Κρήτης(...)». Συμπλήρωσε, δε, ότι περιμένοντας το «κέλευσμα της πολιτείας», ήταν έτοιμη «(...)εις το πρώτον δοθησόμενον υπ' αυτής σύνθημα κινδύνου, μη αναγνωρίσεως υπό των Μεγάλων δυνάμεων της πραγματοποιηθείσης ήδη Εθνικής αποκαταστάσεως της Κρήτης, να προβή αμέσως αλλαχού των υποδούλων χωρών εις έργα, εξ' ων θέλει πεισθή η Ευρωπαϊκή διπλωματία, ότι ο σπουδαιότατος δια την ειρήνην του κόσμου κίνδυνος θα εξορμήση μόνον εξ' οιασδήποτε τυχόν αποπείρας προς ματαίωσιν της συντελεσθείσης ενώσεως της Κρήτης μετά του ελεύθερου ελληνικού βασιλείου(...)».⁵⁴⁸ Οι ενέργειες αυτές της Εθνικής Εταιρείας προκάλεσαν, μετά τον πόλεμο του

⁵⁴⁷ Βλ. παρακάτω, σελ. 253 - 255

⁵⁴⁸ *Αρχείο Δαγκλή*, Μουσείο Μπενάκη, Φακ 8, «Εθνική Εταιρεία». Το υπόμνημα αυτό αναφέρει και ο Δηλιγιάννης στη Βουλή τον Μάρτιο του 1902 σε συζητήσεις για τον καταλογισμό ευθυνών για την έκβαση του πολέμου του 1897. Το παραθέτει μάλιστα αυτούσιο για να καταδείξει τον τρόπο με τον οποίο η Εταιρεία εκβίαζε τον βασιλιά και την κυβέρνηση για να οδηγήσει την χώρα σε πόλεμο. (ΕΣΒ ΙΔ' Ε', Συνεδριάσεις 37, 20/03/1902, σελ. 772)

1897, όπως ήταν φυσικό, την κατακραυγή εναντίον της με την κατηγορία ότι ακολούθησε εκβιαστική στάση απέναντι στο βασιλιά και την κυβέρνηση.⁵⁴⁹

Συνέπεια της δημοσιοποίησης της ύπαρξης της Εθνικής Εταιρείας ήταν η μαζική προσχώρηση νέων εταίρων. Ήδη, βέβαια, στα τέλη Οκτωβρίου του 1896 από 60 μέλη που αριθμούσε στην αρχή, η Εθνική Εταιρεία έφθασε στα 3185 μέλη.⁵⁵⁰ Ιδιαίτερα τους τελευταίους μήνες πριν από τον πόλεμο του 1897, υπήρξε μια έντονη προσέλευση νέων μελών.⁵⁵¹ Η ταχύτητα αυτή με την οποία διαδόθηκε και ενισχύθηκε η εταιρεία στην οποία έσπευσαν να προσέλθουν «τα νεώτερα και υγιέστερα στοιχεία του στρατού, των διανοουμένων και αυτής ακόμη της πολιτικής», αποτελούσαν για τον Αλέξανδρο Μαζαράκη απόδειξη για το πόσο «(...)εδίψα ο ελληνικός κόσμος την εποχήν εκείνην δια κάτι υψηλότερον και ευγενέστερον της συνήθους μικροπολιτικής, και πόσον ζωηρός ήτο ο πόθος της απελευθερώσεως των υποδούλων Ελλήνων και της βαθμιαίας πραγματοποιήσεως της εθνικής ενότητος(...)».⁵⁵² Η αθρόα συμμετοχή στην Εθνική Εταιρεία νεαρών αξιωματικών, αλλά και επίλεκτων μελών της ελληνικής κοινωνίας, και η δυναμική που της προσέδωσε αυτή η συμμετοχή της έδωσαν τη δυνατότητα να ασκεί πίεση στην ελληνική πολιτική εξουσία. Έτσι η αντιμετώπιση σοβαρών ζητημάτων της ελληνικής εξωτερικής πολιτικής, όπως ένας ενδεχόμενος πόλεμος, έγινε πρωτίστως ζήτημα βούλησης και όχι αντικειμενικής εκτίμησης της κατάστασης.⁵⁵³ Τραγική επιβεβαίωση αυτής της διαπίστωσης αποτέλεσε φυσικά ο πόλεμος του 1897 και η κατάληξή του.

Το σημαντικό για την παρούσα μελέτη, όμως, είναι ο στρατιωτικός χαρακτήρας της Εθνικής Εταιρείας. Ήταν μια οργάνωση που ιδρύθηκε από στρατιωτικούς και εντάσσεται γι' αυτό το λόγο στο ευρύτερο πλαίσιο των αντιδράσεων και διεκδικήσεων του στρατού αλλά και του αυτοπροσδιορισμού του ως του κυριότερου μνηστήρα για τη διαχείριση των εθνικών δικαίων, εφόσον ήταν σαφές ότι η πολιτική ηγεσία δεν μπορούσε πλέον να τα υπερασπισθεί αποτελεσματικά. Στις συζητήσεις που πραγματοποιήθηκαν στην Βουλή τον Μάρτιο του 1902 σχετικά με τις ευθύνες της Εθνικής Εταιρείας για τον πόλεμο του 1897 ακούσθηκαν απόψεις που, στην προσπάθειά τους

⁵⁴⁹ Βλ. Δαγκλής, ό.π., σελ.142, Γ. Γιαννουλόπουλος, ό.π., σελ. 175. Αυτή ήταν και η κυριαρχούσα άποψη, συν τοις άλλοις, και στις συζητήσεις στην Βουλή τον Μάρτιο του 1902 σχετικά με τις ευθύνες για τον πόλεμο. Ο πρωθυπουργός το 1897 Θεόδωρος Δηλιγιάννης στην ομιλία του ανέφερε ότι την περίοδο πριν τον πόλεμο η Εθνική Εταιρεία απειλούσε τον ίδιο και τον βασιλιά ότι «(...) αν δεν εμμείνωσι, τότε θέλει λογαριασθή με αυτούς, διότι δεν θα ενέκρινε την διαγωγήν αυτών(...)». (ΕΣΒ ΙΔ' Ε', Συνεδρίασις 37, 20/03/1902, σελ. 773)

⁵⁵⁰ Γεώργιος Λυριτζής, *Η εθνική εταιρεία και η δράσις αυτής*, Κοζάνη 1970, σελ.10

⁵⁵¹ Γ. Γιαννουλόπουλος, ό.π., σελ. 35

⁵⁵² Αλ. Μαζαράκης, ό.π., σελ. 20

⁵⁵³ Γ. Μαργαρίτης, « *Οι πόλεμοι* », ό.π. σελ. 153

να προστατέψουν το κύρος του στρατού που τόσο είχε ζημιωθεί από την έκβαση του πολέμου, ουσιαστικά παρουσίαζαν τους αξιωματικούς να «διαφθείρωνται» από την Εταιρεία που παραπλάνησε αξιωματικούς «ενθουσιώδεις ή ευπλανήτους» και τους παρέσυρε «(...)να λησμονώσιν ον έδωκαν επί της εθνικής σημαίας όρκον, και να δίδωσιν άλλον εις την Εθνικήν Εταιρείαν(...)».⁵⁵⁴ Στην ουσία, όμως, η Εθνική Εταιρεία ήταν ένα δημιούργημα του στρατού. Στις συζητήσεις αυτές στη Βουλή ο Διονύσιος Στεφάνου, στο πλαίσιο της ομιλίας του για την δράση της εταιρείας ήταν κατηγορηματικός, ότι « (...) ό,τι και να είπωσιν, ό,τι και αν θελήσωσι να υποστηρίξωσιν, ήτο έργον και δημιούργημα στρατιωτικών(...)».⁵⁵⁵ Ακόμα και μετά την συμμετοχή μεγάλου σχετικά αριθμού μη στρατιωτικών στην οργάνωση, ουδέποτε αφαιρέθηκε από το στρατό ο ηγετικός του ρόλος σε αυτήν.⁵⁵⁶ Αναφέρθηκε ήδη, ο τρόπος που η προκήρυξη της Εταιρείας με την οποία γνωστοποιούσε την ύπαρξή της στο ευρύ κοινό, τονίζει ότι οι στρατιωτικοί αποτελούσαν, ακόμα και μετά την αποδοχή και άλλων πολιτών, τον πυρήνα και την καρδιά της οργάνωσης και καθόριζαν την φυσιογνωμία της. Η Εθνική Εταιρεία ξεκίνησε και παρέμεινε πάντοτε μια στρατιωτική οργάνωση, στην οποία ο κυρίαρχος λόγος ανήκε πάντοτε στους στρατιωτικούς. Αυτό ήταν κάτι που συνέβαινε για πρώτη φορά δεδομένου ότι έως τώρα αξιωματικοί συμμετείχαν σε αλυτρωτικά σωματεία, αλλά ποτέ σε αυτήν την έκταση και με πρωταγωνιστικό ρόλο. Πιο χαρακτηριστικές τέτοιες περιπτώσεις αποτέλεσαν η «Εθνική Άμυνα» και η «Αδελφότητα» που η δημιουργία τους εντασσόταν στις προσπάθειες της ιδιωτικής πρωτοβουλίας να προετοιμάσει την Ελλάδα και τους αλύτρωτους Έλληνες για το ενδεχόμενο πολεμικής αναμέτρησης για την διεκδίκηση της απελευθέρωσης ελληνικών περιοχών στο πλαίσιο του ανατολικού ζητήματος και πιο συγκεκριμένα της Ανατολικής κρίσης του 1875-1878.⁵⁵⁷

Η «Αδελφότητα» που ιδρύθηκε το 1876, προερχόταν από μια προηγούμενη μυστική οργάνωση την «Αδελφική Ενότητα» και έστρεψε από την αρχή το ενδιαφέρον της στο εσωτερικό της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Το καταστατικό της προέβλεπε την ύπαρξη δεκαπενταμελούς διοικητικού συμβουλίου που θα απαρτιζόταν από άτομα καταγόμενα από τις υπόδουλες

⁵⁵⁴ Ομιλία του Θεόδωρου Δηλιγιάννη (ΕΣΒ ΙΔ' Ε', Συνεδρίασις 36, 19/03/1902, σελ. 722). Σε ανάλογο πνεύμα ο βουλευτής Πατρών Αντώνιος Ρικάκης σε αντίστοιχη ομιλία του στη Βουλή υπερασπίσθηκε τους αξιωματικούς που συμμετείχαν στην Εθνική Εταιρεία ότι το έκαναν παρασυρόμενοι από αγνό πατριωτισμό. (ΕΣΒ ΙΔ' Ε', Συνεδρίασις 38, 21/03/1902, σελ. 791). Βλ. σχετικά και Γ. Γιαννουλόπουλος, ό.π., σελ. 178

⁵⁵⁵ ΕΣΒ ΙΔ' Ε', Συνεδρίασις 36, 19/03/1902, σελ. 732

⁵⁵⁶ Ν. Μαρωνίτη, *Πολιτική εξουσία και εθνικό ζήτημα στην Ελλάδα*, ό.π., σελ. 108

⁵⁵⁷ Ευάγγελος Κωφός, *Η Ελλάδα και το ανατολικό ζήτημα 1875-1881*, Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 2001, σελ. 87

επαρχίες. Πρόεδρός της ορίσθηκε ο πολιτικός Ιωάννης Μεσσηνέζης. Απεσταλμένοι της από το ελεύθερο ελληνικό κράτος περιόδευαν σε πόλεις και χωριά που υπήρχαν Έλληνες και δεν είχαν απελευθερωθεί, όπως και σε κέντρα του ελληνισμού της διασποράς με σκοπό να μυήσουν στους σκοπούς της οργάνωσης τα κατάλληλα πρόσωπα, στο πρότυπο της Φιλικής Εταιρείας. Ως τις αρχές το 1878 είχε καλύψει όλα τα αστικά και ημιαστικά κέντρα, τα περισσότερα χωριά της δυτικής Μακεδονίας και να αναπτύξει δίκτυο και στις υπόλοιπες επαρχίες της ευρωπαϊκής Οθωμανικής αυτοκρατορίας.⁵⁵⁸ Γρήγορα η «Αδελφότητα» δεν αρκέστηκε στην προετοιμασία των αλύτρωτων Ελλήνων, αλλά άρχισε να παίρνει πρωτοβουλίες πολιτικής φύσης οργανώνοντας συλλαλητήρια δημοσιεύοντας άρθρα στον τύπο και εξασκώντας πίεση στην κυβέρνηση. Δεν φαίνεται, εντούτοις, να είχε διάυλο επικοινωνίας με την επίσημη κρατική μηχανή.⁵⁵⁹

Η «Εθνική Άμυνα», από την άλλη πλευρά, ιδρύθηκε τον Δεκέμβριο του 1976 και διέθετε μέλη με στενούς δεσμούς με την πολιτική, πνευματική και οικονομική ηγεσία της Ελλάδας. Πρώτος της πρόεδρος ήταν ο ιστορικός Κωνσταντίνος Παπαρηγόπουλος που τον διαδέχθηκε ο νομικός καθηγητής Παύλος Καλλιγιάς, ενώ μέλη της υπήρξαν ο διοικητής της Εθνικής Τράπεζας Μάρκος Ρενιέρης και ο Στέφανος Δραγούμης.⁵⁶⁰ Από την στιγμή της ίδρυσής της άρχισε να συγκεντρώνει χρήματα και να προμηθεύεται όπλα από το εξωτερικό με σκοπό την ενίσχυση επαναστατικών κινημάτων των υπόδουλων Ελλήνων. Σε αντίθεση με την «Αδελφότητα», βρισκόταν σε στενή συνεννόηση με την ελληνική κυβέρνηση και τους Έλληνες πρόξενους στην Οθωμανική αυτοκρατορία.⁵⁶¹

Και στις δύο οργανώσεις παρατηρούνται πρακτικές που θα συναντηθούν αργότερα, σε πιο συστηματική μορφή, σε μεταγενέστερες εθνικές οργανώσεις με πιο χαρακτηριστικό παράδειγμα την Εθνική Εταιρεία: Κύρια στόχευση στην αναζωπύρωση του φρονήματος των ελληνικών πληθυσμών της Οθωμανικής αυτοκρατορίας,⁵⁶² συνωμοτικές μορφές δράσης, εξαιρετικό ενδιαφέρον σχετικά με την επιρροή τους στην κοινή γνώμη, είσπραξη εισφορών από

⁵⁵⁸ Ευάγγελος Κωφός, *Η Ελλάδα και το ανατολικό ζήτημα 1875-1881*, ό.π., σελ. 88

⁵⁵⁹ Το αρχείο της «Αδελφότητας» φυλάσσεται στην Ιστορική και Εθνολογική Εταιρεία Ελλάδας.

⁵⁶⁰ Ευάγγελος Κωφός, ό.π., σελ., 88

⁵⁶¹ Στο ίδιο, σελ.89

⁵⁶² Στο πρόγραμμα της στις 11 Ιουλίου του 1876 η «Αδελφότητα» καθορίζει ως κύριο λόγο για την σύστασή της - σε πλήρη συνάφεια με τον αντίστοιχο λόγο που θα επικαλεστεί είκοσι χρόνια αργότερα και η Εθνική Εταιρεία – την «ηθική και υλική βελτίωση της καταστάσεως των υπόδουλων ελληνικών επαρχιών δια της κοινής ενεργείας και συμπράξεως ου μόνον των μελών του Συλλόγου, αλλά και παντός Έλληνος ασπαζομένου τας αρχάς αυτού» (*Αρχείο Αδελφότητας*, ΙΕΕΕ, αρ. εγρ. 76302

πλούσιους Έλληνες της Ελλάδας και της διασποράς, συγκρότηση από εθελοντές, εξοπλισμός και αποστολή ενόπλων σωμάτων στις οθωμανικές επαρχίες με ελληνικό πληθυσμό που θα επιδίωκαν την αφύπνιση των Ελλήνων με απώτερο στόχο την εξέγερσή τους, συνεργασία με προξενικές αρχές στις επαρχίες αυτές.

Τόσο η Αδελφότητα, όσο και η Εθνική Άμυνα διαδραμάτισαν σημαντικό ρόλο στην αφύπνιση και ενίσχυση των Ελλήνων της Οθωμανικής αυτοκρατορίας την περίοδο που ακολούθησε τον Ρωσοτουρκικό πόλεμο του 1877-1878 και συνεργάστηκαν τόσο μεταξύ τους αποφασίζοντας να συστήσουν κοινή Κεντρική Επιτροπή υπό τον Παύλο Καλλιγά, όσο και με το επίσημο ελληνικό κράτος, ιδιαίτερα την οικουμενική κυβέρνηση που συγκροτήθηκε υπό τον Κωνσταντίνο Κανάρη τον Μάιο του 1877. Την Κεντρική Επιτροπή αποτελούσαν οκτώ μέλη, τέσσερα από κάθε οργάνωση. Η κυβέρνηση μάλιστα απαίτησε και τοποθέτησε ως αντιπροσώπους της στην Επιτροπή αξιωματικούς του ελληνικού στρατού, οι οποίοι ήταν επιφορτισμένοι με το καθήκον να μεταφέρουν στην Επιτροπή τις θέσεις της κυβέρνησης, να αναφέρουν στην κυβέρνηση τις αποφάσεις της Επιτροπής σε θέματα οικονομικής διαχείρισης, στρατιωτικών επιχειρήσεων, στρατολογίας και εξοπλισμών.⁵⁶³ Οι δύο οργανώσεις κατέστρωσαν λεπτομερές σχέδιο για ταυτόχρονες εξεγέρσεις στην Κρήτη και στο ευρωπαϊκό τμήμα της Οθωμανικής αυτοκρατορίας. Υλική βάση για τις απαραίτητες επαναστατικές προετοιμασίες αποτέλεσε η απόφαση της οικουμενικής κυβέρνησης να θέσει στη διάθεση της Κεντρικής Επιτροπής ένα σημαντικό ποσό χρημάτων σε συνδυασμό με όπλα και πυρομαχικά από τις κρατικές αποθήκες, αλλά και τα χρήματα και όπλα που είχαν συγκεντρώσει οι δύο οργανώσεις στο εξωτερικό. Παράλληλα η Επιτροπή διατήρησε επικοινωνιακή συνεργασία με τους Έλληνες πρόξενους στις διάφορες οθωμανικές επαρχίες. Μετά την ανάληψη της πρωθυπουργίας από τον Κουμουνδούρο, τον Ιανουάριο του 1878, ο τελευταίος, γνωρίζοντας ότι οι επαναστατικές προετοιμασίες ήταν ένα ιδιαίτερα ευαίσθητο ζήτημα για να αφεθεί στην ιδιωτική πρωτοβουλία, αποφάσισε την ανάληψη του ελέγχου των προετοιμασιών από την κυβέρνησή του. Διατήρησε, όμως, την Επιτροπή ώστε να αποτελέσει πιθανό άλλοθι, σε περίπτωση αποτυχίας.⁵⁶⁴ Δεν έλειψαν, βέβαια, οι αντιδράσεις από μέλη και των δύο οργανώσεων που διαφωνούσαν με την απόλυτη συμμόρφωση στην κυβερνητική καθοδήγηση.

⁵⁶³ Ευάγγελος Κωφός, «Πολιτικές και στρατιωτικές επαναστατικές προετοιμασίες στη διετία 1876-1878», Βαλκανικά Σύμμεικτα 3, 1989, σελ.112

⁵⁶⁴ Στο ίδιο, σελ.113

Ο ρόλος που διαδραμάτισαν τόσο η Αδελφότητα όσο και η Εθνική Άμυνα στην Ανατολική κρίση του 1875- 1878 και τα γεγονότα που ακολούθησαν τον Ρωσοτουρκικό πόλεμο παρέμεινε περιορισμένος. Τελικά και τις δύο οργανώσεις διέλυσε το 1882 ο Τρικούπης, όταν απέκτησε τον έλεγχο της πολιτικής ζωής της Ελλάδας, στην προσπάθειά του για κεντρικό έλεγχο της εξωτερικής πολιτικής της Ελλάδας από την επίσημη ελληνική ηγεσία. Παρά ταύτα στοιχεία της λειτουργίας τους και των πρακτικών τους θα επανεμφανισθούν λίγα χρόνια αργότερα, όταν ο μεσολογγίτης πολιτικός θα αποτελέσει παρελθόν για την ελληνική πολιτική ζωή και μαζί του θα αποτελέσει παρελθόν η, πρόσκαιρη, προσπάθειά του για πλήρη κρατικό έλεγχο της ελληνικής εξωτερικής πολιτικής.⁵⁶⁵

Η συμμετοχή των αξιωματικών στις διαδικασίες λήψης αποφάσεων της «Εθνικής Άμυνας» και της «Αδελφότητας» δεν είναι πλήρως διευκρινισμένη, θεωρείται, όμως, ότι ο στρατός διαδραμάτισε έναν περιορισμένο ρόλο.⁵⁶⁶ Ο περιορισμένος αυτός ρόλος ήταν, άλλωστε, σε πλήρη αντιστοιχία με την μικρή δύναμη του στρατεύματος και τον μικρό, πριν τις μεταρρυθμίσεις του Τρικούπη, συνολικό αριθμό των αξιωματικών.⁵⁶⁷ Η Εθνική Εταιρεία αποτέλεσε έτσι την πρώτη περίπτωση κατά την οποία αξιωματικοί πήραν την πρωτοβουλία να συστήσουν οργάνωση στην οποία θα είχαν τον έλεγχο των καθοδηγητικών της οργάνων. Άλλωστε η προσπάθεια αναδιοργάνωσης του στρατού που ξεκίνησε την δεκαετία του 1880 και οδήγησε και στην αύξηση του αριθμού των αξιωματικών, αλλά και στη σημαντική βελτίωση της εκπαίδευσής τους, τους έδωσε την όχι αδικαιολόγητη εντύπωση ότι θα

⁵⁶⁵ Για το ρόλο των δύο οργανώσεων στα γεγονότα κατά την διάρκεια της περιόδου 1877-1881 βλ. Ευάγγελος Κωφός, *Η Ελλάδα και το ανατολικό ζήτημα 1875-1881*, ό.π., σελ.94-110 και Ευάγγελος Κωφός, «Πολιτικές και στρατιωτικές επαναστατικές προετοιμασίες στη διετία 1876-1878», ό.π., σελ. 111-126

⁵⁶⁶ Είναι βέβαια γεγονός ότι στο δεκαπενταμελές διοικητικό συμβούλιο της «Αδελφότητας» υπήρχαν τρεις αξιωματικοί. Ο αντιστράτηγος Αρτέμιος Μίχος, ο λοχαγός του μηχανικού Ιωάννης Σέχος και ο Μ. Βότσαρης επίσης λοχαγός του μηχανικού. (*Αρχείο Αδελφότητας*, Ιστορική και Εθνολογική Εταιρεία της Ελλάδας, αρ.εγγρ. 76253). Από πουθενά, όμως, δεν προκύπτει ότι οι αξιωματικοί αυτοί ήλεγχαν τις αποφάσεις και τις πρωτοβουλίες του διοικητικού συμβουλίου, πολύ, δε, περισσότερο ότι ο στρατός είχε τον οποιοδήποτε θεσμικό ρόλο.

⁵⁶⁷ Για την « Εθνική Άμυνα» και τις συναφείς της οργανώσεις αναφέρει ο Ε. Στασινόπουλος ότι «(...) επίδρασιν καταστρεπτικήν όχι μόνον επί της αναπτύξεως των ενόπλων δυνάμεων της χώρας, αλλ' εφ' ολοκλήρου του κρατικού οργανισμού ήσκησαν αι κατά καιρούς ιδρυθείσαι εθνικιστικάι εταιρείαι, αι οποίαι εξ αγαθού ίσως συνειδότης ορμηθείσαι, εξελίσσοντο συν τω χρόνω εις φθοροποιούς δυνάμεις εξασκούσας, υπό το μονοπώλιον του πατριωτισμού, μεγίστην επίδρασιν επί των ανερματίστων κυβερνήσεων, αίτινες διεδέχοντο κατά βραχύτατα διαστήματα η μία την άλλην. Εναντίον των ανευθύνων αυτών μυστικών εταιρειών, εκ των οποίων μία, η « Εθνική Άμυνα», έφθασε μέχρι του σημείου ώστε να παρακάθεται δι' αντιπροσώπου της εις τα υπουργικά συμβούλια και να έχη αποφασιστικήν γνώμην, διεξήγαγεν ο Χαρίλαος Τρικούπης συστηματικούς αγώνας δια να επιτύχη την διάλυσίν των(...)» (Ε. Στασινόπουλος, ό.π., σελ. 54)

μπορούσαν να διαδραματίσουν ρόλο στον καθορισμό της εθνικής πολιτικής του κράτους.

Ο στρατιωτικός χαρακτήρας της Εθνικής Εταιρείας δεν προκύπτει μόνο από την ιδιότητα της πλειοψηφίας των μελών του διοικητικού της συμβουλίου, που ήταν στρατιωτικοί. Προκύπτει και από τις αυξημένες ευθύνες και αρμοδιότητές τους εντός της Εταιρείας. Αυτοί, κατ' αρχάς, αποφάσιζαν το ρυθμό μύησης νέων εταίρων. Αυτοί επέλεγαν, επίσης, το πότε και ποιοι πολίτες θα γίνονταν μέλη. Αξιωματικοί ανέλαβαν αποκλειστικά την ευθύνη της δημιουργίας όλων των εκτός Αθηνών τμημάτων της εταιρείας, αλλά και της επιλογής των ιδρυτικών τους μελών, που αποφάσιζαν σε συνεννόηση με την κεντρική διοίκηση τον τρόπο και χρόνο ανοίγματος της οργάνωσης στις τοπικές κοινωνίες. Αλλά και όταν μετά το 1896 άρχισαν να δημιουργούνται νέα τμήματα στην Αθήνα για να ενταχθεί ο συνεχώς αυξανόμενος αριθμός των νέων εταίρων, αξιωματικοί ανέλαβαν την ίδρυσή τους.⁵⁶⁸ Ο συνταγματάρχης του σώματος γενικών επιτελών Χρήστος Σολιώτης,⁵⁶⁹ ήταν, επίσης, μέχρι το Φεβρουάριο του 1897, πρόεδρος του διοικητικού συμβουλίου, στο οποίο συμμετείχαν και επίλεκτα μέλη της αθηναϊκής κοινωνίας, όπως οι Σπυρίδων Λάμπρος και Νικόλαος Πολίτης.⁵⁷⁰ Οι αξιωματικοί είχαν, τέλος, και τον έλεγχο των οικονομικών της εταιρείας μέσω της λειτουργίας ειδικών τριμελών επιτροπών, όπως γινόταν και στο στρατό. Σε κάθε περίπτωση, λοιπόν, τον έλεγχο των δραστηριοτήτων της εταιρείας τον διατηρούσαν τα στρατιωτικά μέλη της και αυτά καθόριζαν το "στίγμα" της.⁵⁷¹

⁵⁶⁸ Γ. Γιαννουλόπουλος, *"Η ευγενής μας τύφλωσις..."*, ό.π., σελ. 51

⁵⁶⁹ Ο Χρήστος Σολιώτης γεννήθηκε στα Καλάβρυτα το 1839 και ήταν γιος του αγωνιστή της επανάστασης του 1821 Νικολάου Σολιώτη. Έλαβε μέρος στην Κρητική Επανάσταση του 1866. Διετέλεσε για πολλά χρόνια καθηγητής στην Σχολή Ευελπίδων. Υπήρξε βουλευτής Καλαβρύτων (1881-1885). Πρόεδρος της "Εθνικής Εταιρείας" μέχρι το 1896. Μετείχε στον Πόλεμο του 1897, μετά το τέλος του οποίου τοποθετήθηκε διοικητής της 2^{ης} Μεραρχίας Αθηνών. Πέθανε στην Αθήνα το 1899.

⁵⁷⁰ Γ. Γιαννουλόπουλος, *"Η ευγενής μας τύφλωσις..."*, ό.π., σελ. 58

⁵⁷¹ Διαφορετική προσέγγιση ακολουθεί ο Θ. Μποχώτης, που θεωρεί ότι η άποψη πως η Εθνική Εταιρεία ήταν κατ' ουσία στρατιωτική οργάνωση «(...)μετατρέπει μια μεγάλη εθνικιστική πολιτική οργάνωση στην οποία οι αξιωματικοί είχαν πρωταγωνιστικό ρόλο, όπως ήταν η Εθνική Εταιρεία, σε μια συνωμοτική στρατιωτική οργάνωση, κάνοντας μ' αυτόν τον τρόπο δυσδιάκριτες τις διαφορές ανάμεσα σ' αυτήν και τον Στρατιωτικό Σύνδεσμο του 1909. Επίσης, δεν αντιμετωπίζει επαρκώς το πρόβλημα του χαρακτήρα των συνολικών επιδιώξεων της Εταιρείας και της επιρροής της δράσης της στο ελληνικό κράτος(...)» (Θ. Μποχώτης, *Η Ριζοσπαστική Δεξιά*, Βιβλιόραμα, Αθήνα 2002, σελ. 398). Η ουσιαστική συνιστώσα που χαρακτηρίζει την Εθνική Εταιρεία παραμένει, πάντως, κατά την άποψή μου, ότι ιδρύθηκε από (χαμηλόβαθμους) αξιωματικούς και καθ' όλη τη λειτουργία της στρατιωτικοί ήταν αυτοί που κατηύθυναν τις ενέργειές της. Όταν μετά το 1896 εισήλθαν στις τάξεις της και άλλοι "επιφανείς" πολίτες και απευθύνθηκε στο ευρύ κοινό, ήταν φυσιολογικό να τροποποιηθεί ο στρατιωτικός της χαρακτήρας που, παραταύτα δεν υποσκελίσθηκε ποτέ, τουλάχιστον όπως προκύπτει από τον έλεγχο των καθοδηγητικών της οργάνων. Δεν πρέπει, όμως να διαφεύγει

Ένα επιπλέον ζήτημα, άμεσα συνδεδεμένο με το στρατιωτικό χαρακτήρα της οργάνωσης, είναι το γεγονός ότι στο πλαίσιο της Εθνικής Εταιρείας οι Έλληνες αξιωματικοί, όπως άλλωστε και οι υπόλοιποι κρατικοί λειτουργοί που έγιναν μέλη της, έδιναν όρκο να τηρούν τις επιταγές της οργάνωσης, ο οποίος ήταν ιερός και απαραβίαστος και που η τήρησή του ήταν θέμα τιμής και υπέρτατου καθήκοντος. Η πιστή τήρηση των επιταγών της οργάνωσης θα έπρεπε να γινόταν ακόμα και αν οι διαταγές που θα λάμβαναν από την ηγεσία της Εθνικής Εταιρείας ήταν αντίθετες στις υποχρεώσεις που υπαγόρευε η στρατιωτική τους ιδιότητα ή, ακόμα χειρότερα, απαιτούσαν ανυπακοή στους ανώτερους ή παράκαμψη της ιεραρχίας. Έτσι ο όρκος μύησης στην Εθνική Εταιρεία ήταν πολύ πιθανό να έφερνε τους αξιωματικούς σε σύγκρουση με τις αποφάσεις και οδηγίες του ελληνικού κράτους, αλλά και των προϊσταμένων τους στο πλαίσιο της στρατιωτικής ιεραρχίας. Αυτό, φυσικά, ερχόταν σε πλήρη αντίθεση με τον όρκο που έδωσαν κατά την ονομασία τους σε αξιωματικό να τηρούν το Σύνταγμα και τους νόμους του επίσημου κράτους. Προκύπτει, λοιπόν, μια διορκία η οποία, κατ' ουσία, ακύρωνε στην πράξη τον όρκο των αξιωματικών ως λειτουργών της ελληνικής πολιτείας και στην οποία φυσικά δεν μπορεί παρά να αποδοθεί αρνητικό πρόσημο. Με δεδομένο μάλιστα ότι μέλη της έφθασαν να είναι σχεδόν τα δύο τρίτα από τους τότε εν ενεργεία αξιωματικούς,⁵⁷² γίνεται εύκολα αντιληπτό το μέγεθος του προβλήματος που προκύπτει όσον αφορά την τήρηση των διαταγών των επίσημων κρατικών φορέων, ακόμη - ακόμη και της επίσημης στρατιωτικής ηγεσίας, στην περίπτωση που η τελευταία δεν υποχωρούσε πλήρως στις επιταγές της Εθνικής Εταιρείας.⁵⁷³ Βέβαια, δεν ήταν πάντοτε όλοι οι αξιωματικοί συνεπείς προς τις υποχρεώσεις και τη νομιμοφροσύνη τους προς την οργάνωση. Ένα τέτοιο παράδειγμα αποτελεί ο υπολοχαγός του πεζικού Θεοδοσίου για τον οποίο ο πρόεδρος του διοικητικού συμβουλίου γνωστοποιούσε στις 27 Ιανουαρίου του 1897 στους προέδρους των τμημάτων ότι, μετά από αναφορά του προέδρου του τοπικού συμβουλίου της Άρτας, διαγράφηκε από τα μητρώα των εταίρων επειδή καθυστέρωσε να πληρώσει τις συνδρομές του και αρνήθηκε τελικά να τις

της προσοχής μας το σύντομο, σχετικά, χρονικό διάστημα σε αντιδιαστολή με την Εθνική Εταιρεία, της λειτουργίας του Στρατιωτικού Συνδέσμου, που σε λίγους μήνες από την διαφαινόμενη ίδρυσή του προχώρησε στο κίνημα στο Γουδί. Για τη σύγκριση Εθνικής Εταιρείας και Στρατιωτικού Συνδέσμου βλ. σε επόμενο κεφάλαιο σελ. 287 - 297

⁵⁷² Γ. Γιαννουλόπουλος, *"Η ευγενής μας τύφλωση..."*, ό.π., σελ. 58

⁵⁷³ Βλ. Γ. Γιαννουλόπουλος, *"Η ευγενής μας τύφλωση..."*, ό.π., σελ. 53- 57 και Νίκη Μαρωνίτη, *Πολιτική εξουσία και εθνικό ζήτημα στην Ελλάδα*, ό.π., σελ. 98-100

εξοφλήσει δηλώνοντας ότι «(...)αποκρούει τας αρχάς της εταιρείας, δημοσία δε απεκάλει τους εν Μακεδονία αγωνισθέντας λωποδύτας(...)».⁵⁷⁴

Σημείο καμπής για τη λειτουργία και την ύπαρξη της εταιρείας αποτέλεσε, όπως έχει ήδη αναφερθεί, ο πόλεμος του 1897 και οι ευθύνες που δίκαια της αποδόθηκαν. Κατηγορήθηκε ότι παρέσυρε το ελληνικό κράτος και την ελληνική κοινωνία στο σύνολό της σε ένα εθνικιστικό παραλήρημα που οδήγησε σε προσπάθεια διεκδίκησης και κατοχύρωσης των εθνικών δικαίων χωρίς προγραμματισμό και με τρόπο πέρα από κάθε ορθολογικό σχεδιασμό. Σε αυτό το πλαίσιο, άλλες περισσότερο και άλλες λιγότερο⁵⁷⁵, οι εφημερίδες άρχισαν να κατακρίνουν το «απαίσιον πρόσωπο»⁵⁷⁶ της εταιρείας. Η Εθνική Εταιρεία που «από σωματείου προπαγάνδας μετεβλήθη εις κράτος εν κράτει»,⁵⁷⁷ κατηγορήθηκε ως «(...)το απαίσιον σωματείου, όπερ ιδρύθη, ίνα πλάση, εναντίον Βασιλέως και Κυβερνήσεως, την μεγάλην Ελλάδα(...)» και χρησίμευσε μόνο «(...)όπως δώση εύσχημον επίφασιν εις προτάσεις περί περικοπής των ορίων του ελεύθερου Βασιλείου(...)».⁵⁷⁸ Ενώ δημιουργήθηκε για να καλλιεργήσει το εθνικό αίσθημα στις υπόδουλες επαρχίες του ελληνισμού και να προετοιμάσει το έδαφος για πιθανές εξεγέρσεις των αλύτρωτων Ελλήνων, ξαφνικά «παρεξέκλινε του προορισμού της» και άρχισε να ασκεί εξωτερική πολιτική υποκαθιστώντας τα επίσημα κρατικά όργανα.⁵⁷⁹ Κατηγορήθηκε, επίσης, για «άνανδρο και προδοτική λιποταξία», γιατί ενώ εξώθησε την Ελλάδα στον πόλεμο προβαίνοντας μάλιστα σε απειλές εναντίον της κυβέρνησης και του βασιλιά, την κρίσιμη στιγμή εξαφανίσθηκε. Με αυτόν τον τρόπο, όμως, «ενέπνευσε την δυσπιστίαν» στους κύκλους των ομογενών, στους οποίους ο ελληνισμός «(...) είχε να στηρίξη τας ελπίδας του δια νέαν ενδεχόμενην δράσιν(...)».⁵⁸⁰ Από το στόχαστρο δεν θα ξεφύγει η «επιβλαβής δράσις» και τα «ληστρικά κατορθώματα» των ανταρτών της εταιρείας, των γνωστών ως «σταυραετών». Οι «σταυραετοί» θα κατηγορηθούν ότι «(...) δια της αστόχου, αδεξίου. χαλαράς και ανοήτου(...)» δράσης τους που προκάλεσε χάος, αβεβαιότητα και σύγχυση στους υπόδουλους Έλληνες, «(...) συνέτριψαν, εξουδετέρωσαν και εξευτέλισαν(...)» οποιαδήποτε πιθανότητα

⁵⁷⁴ Αρχείο Δαγκλή, Μουσείο Μπενάκη, Φακ 8, «Εθνική Εταιρεία»

⁵⁷⁵ Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί η εφημερίδα «Εμπρός» που με δεδομένη την προσήλωση του εκδότη της Δημήτριου Καλαποθάκη στα εθνικιστικά ιδεώδη απέφυγε τις έντονες επιθέσεις εναντίον της Εθνικής Εταιρείας, προτιμώντας τις ευθείες βολές κατά της κυβέρνησης Δηλιγιάννη που οδήγησε την Ελλάδα στον πόλεμο.

⁵⁷⁶ *Εφημερίς*, «Η Εθνική Εταιρεία. Πως εκήρυξεν αυτή τον πόλεμον», 13/5/1897

⁵⁷⁷ *Το Άστυ*, «Το έργον της εταιρίας», 22/5/1897

⁵⁷⁸ *Εφημερίς*, «Η Εθνική Εταιρεία. Αι ευθύναι της εκρήξεως του πολέμου», 20/5/1897

⁵⁷⁹ *Σκριπ*, «Αι ευθύναι», 24/5/1897

⁵⁸⁰ *Ακρόπολις*, «Τι κακόν μας έκαμε η Εθνική Εταιρεία», 6/5/1897

για εκδήλωση μιας καλά οργανωμένης εξέγερσης από τους τελευταίους. Μια τέτοια εξέγερση θα αποτελούσε τον καλύτερο αντιπερισπασμό στα νώτα του εχθρού, ο οποίος υπό άλλες συνθήκες θα ήταν ικανός να μεταβάλει τους όρους του πολέμου υπέρ του ελληνικού στρατού.⁵⁸¹ Πέρα από τις «συμφορές» που προκάλεσε η Εθνική Εταιρεία, που είχαν γίνει κατανοητές από «σύμπαν το έθνος», θα της αποδοθούν, παράλληλα, μομφές για οικονομικές ατασθαλίες.⁵⁸² Έτσι η άμεση διεξαγωγή έρευνας για την εξέταση του τρόπου της οικονομικής της διαχείρισης κρίνονταν επιβεβλημένη.⁵⁸³ Απαιτούνταν, παράλληλα, η διενέργεια αυστηρού ελέγχου για το σύνολο των ενεργειών της, με την ανάλογη απόδοση ευθυνών, παρά το γεγονός ότι υπήρχαν έντονες αμφιβολίες για το αν θα αποκαλύπτονταν τελικά οι αληθινοί ένοχοι.⁵⁸⁴

Ταυτόχρονα, όμως, θα επιδιωχθεί από τμήμα του τύπου ο διαχωρισμός της ευθύνης μεταξύ των χιλιάδων εταίρων που ανήκαν στις τάξεις της Εθνικής Εταιρείας «(...)καλή τη πίστει, άνευ υστεροβουλίας, άνευ άλλου σκοπού ή του της εξυπηρετήσεως των εθνικών συμφερόντων(...)» και εκείνων οι οποίοι είτε «εξ' ελαφρότητος», είτε από φιλοδοξία επιδίωκαν να οικειοποιηθούν το έργο του κράτους. Οι τελευταίοι λειτουργούσαν έτσι σαν «(...) κυβέρνησις μυστηριώδης, ανεξιχνίαστος και ανεξέλεγκτος(...)», η οποία αντλούσε την δύναμή της από τους χιλιάδες εταίρους της Εθνικής Εταιρείας, που αγνοούσαν εντελώς το ποιοι την αποτελούσαν και ποια ήταν η σκοπιμότητά της όταν απαιτούσε να «(...) επιβάλη τας θελήσεις και τας ιδιοτροπίας της επί οκτώ εκατομμυρίων Ελλήνων(...)».⁵⁸⁵ Δεν θα λείψουν μάλιστα και δημοσιεύματα συμπάθειας υπέρ «(...)των πανελληνίου φήμης αξιοτίμων

⁵⁸¹ Σκριπ, «Σταυραετοί και γύπες», 20/6/1897. Στα πολεμικά του απομνημονεύματα από το 1897 ο διακεκριμένος νομικός και μετέπειτα υπουργός Δικαιοσύνης Νικόλαος Δημητρακόπουλος, αναφερόμενος στους «σταυραετούς» καταγράφει την απελπισία του για το γεγονός ότι το έθνος είχε εμπιστευτεί την τύχη του σε «τινά τέρατα» και αγωνιζόταν στον αγώνα του για την ελευθερία σε σύμπραξη «μετά των αισχροτέρων στοιχείων». Προσθέτει, δε, ότι οι «σταυραετοί» αποτέλεσαν κατά τον πόλεμο μάλιστα εναντίον των κατοίκων και των προσφύγων Θεσσαλών «(...) κατά πολύ αισχρότερον και δεινότερον των μουσουλμανικών ορδών(...)».(Νικόλαος Δημητρακόπουλος, *Πολεμικά Απομνημονεύματα*, Αθήνα 1897, σελ. 72 – 7)

⁵⁸² «(...) Οποίων συμφορών παραίτιος εγένετο η Εθνική Εταιρεία, κατενόησε πλέον σύμπαν το Έθνος. Η εξαιτουμένη δε υπ' αυτής ήδη εξέλεγκτις της διαχειρίσεως των εισπραχθέντων χρημάτων πολλά θ' αποδείξη(...)» (*Εφημερίς*, «Η Εθνική Εταιρεία. Βίβλος γεννέσεως», 16/5/1897)

⁵⁸³ «(...) Προκειμένου όμως περί της χρηματικής διαχείρισης της αοράτου δυνάμεως, περί ης τοσαύτα λέγονται και γράφονται, πρέπει πάντως να επιχυθή το φως της ημέρας δια να καταδειχθώσιν αι συκοφάνται ή οι καταχρασταί(...)»(Σκριπ, «Η Εθνική Εταιρεία πρέπει να δώση ευθύνας», 1/5/1897)

⁵⁸⁴ *Ακρόπολις*, «Τι κακόν μας έκαμε η Εθνική Εταιρεία», 6/5/1897. Είναι βέβαια χαρακτηριστικό ότι μόλις τον Μάρτιο του 1902 θα διεξαχθούν στην Βουλή συζητήσεις σχετικά με τις ευθύνες της Εθνικής Εταιρείας για τον πόλεμο, χωρίς μάλιστα ουσιαστικό αποτέλεσμα.

⁵⁸⁵ *Το Άστυ*, «Το έργον της εταιρίας», 22/5/1897

εκείνων ανδρών, οίτινες φανερά είτε συνεισέφεραν το χρήμα των, είτε και παρεσύρθησαν καλή τη πίστει υπό των ανωνύμων πρακτόρων της εταιρείας ταύτης να λάβωσι μέχρι τινός μέρος εις τας ενεργείας αυτής(...).⁵⁸⁶ Οι εταίροι αυτοί διέθεσαν τα χρήματα και την επιρροή τους χωρίς να έχουν υπόψη ότι αυτά θα χρησιμοποιηθούν τελικά για τον κλονισμό της έννομης τάξης.⁵⁸⁷ Η εφημερίδα «Εμπρός» θα προχωρήσει ακόμη περισσότερο. Θα υπερασπιστεί τους «σταυραετούς» της Εθνικής Εταιρείας, αναφέροντας ότι μπορεί να υπήρξαν μεταξύ τους λίγα κακοποιά στοιχεία αλλά οι περισσότεροι ήταν επιστήμονες, φοιτητές και εργάτες, έντιμοι οικογενειάρχες οι οποίοι «ακούσαντες ότι πρόκειται περί εθνικού σκοπού», εγκατέλειψαν τις οικογένειές τους και τις εργασίες τους για να αγωνισθούν για την πατρίδα τους. Φθάνει μάλιστα στο σημείο να τους παρουσιάσει σαν θύματα και αναρωτιέται: «Τι πταίουν αυτοί αν η Εθνική Εταιρεία ή άλλος τις ενήργησεν ακαταλλήλως; Τι πταίουν αυτοί αν απέτυχον τα σχέδια των αρχηγών των;».⁵⁸⁸

Δεν πρέπει βέβαια να διαφεύγει της προσοχής μας ότι υπεύθυνη για την άσκηση της εξωτερικής πολιτικής είναι η εκάστοτε κυβέρνηση, η οποία σε καμία περίπτωση δεν μπορεί να κρύβεται ή ακόμη χειρότερα να σύρεται πίσω από ανεύθυνες οργανώσεις. Είναι γεγονός ότι ο ίδιος ο πρωθυπουργός της Ελλάδας κατά την έναρξη του πολέμου Θ. Δηλιγιάννης, δεν μπόρεσε ή δεν θέλησε να αντισταθεί στις πιέσεις της Εθνικής Εταιρείας. Μετά τον πόλεμο, δε, προσπάθησε να επιρρίψει το μεγαλύτερο μέρος των ευθυνών για την διεξαγωγή του σε αυτήν. Κατηγορήθηκε μάλιστα έντονα γι' αυτήν την προσπάθεια του από μερίδα του τύπου,⁵⁸⁹ ενώ και ο Αλέξανδρος Μαζαράκης αναφέρει χαρακτηριστικά: «(...)Αλλοίμονον εις την χώραν, της οποίας αι

⁵⁸⁶ *Ακρόπολις*, «Τι κακόν μας έκαμε η Εθνική Εταιρεία», ό.π.

⁵⁸⁷ «(...)Υπήρξαν ακόμη παρασπονδίαι προς τους εταίρους εκείνους, οίτινες διαθέτοντας το χρήμα των και την επιρροήν υπέρ της Εταιρείας ουδαμώς είχαν υπ' όψιν, ότι ταύτα θα εχρησιμοποιούντο προς κλονισμόν της εννόμου τάξεως, προς ανατροπήν των καθεστηκυίων εξουσιών, προς αναστατώσεις ηθικάς και υλικάς, των αποτελέσματα βλέπομεν(...)».(*Το Άστυ*, «Το έργον της εταιρείας», ό.π.)

⁵⁸⁸ *Εμπρός*, «Άγνωστος τραγωδία», 01/06/1897

⁵⁸⁹ Γράφει για παράδειγμα η εφημερίδα «Εμπρός»: «(...)Και όμως αι αραί ολοκλήρου του ελληνισμού ελευθέρου τε και δούλου έπρεπε να στραφώσιν, εναντίον του εκ Γόρτυνος Εθνάρχου, του προέδρου της παυθήσεως κυβερνήσεως. Αιτιάται την Εθνικήν Εταιρείαν ως αναμιχθείσαν εις την διεύθυνσην της εξωτερικής πολιτικής του κράτους αναρμοδίως και παρανόμως. Έστω, αλλά διατί αυτός, κυβερνήτης της χώρας παντοδύναμος, με πλειοψηφίαν καταπληκτικήν (...) ηνείχετο την ύπαρξιν ενός τοιούτου σωματείου και διατί δεν επάτασεν αυτό κατακέφαλα ευθύς ως αντελήφθη ότι η ύπαρξις αυτού και η δράσις είχε επιβλαβής εις τα εθνικά συμφέροντα;(...)» (*Εμπρός*, «Ο αληθής υπεύθυνος» 01/06/1897). Στο ίδιο πνεύμα, βλ. *Σκριπ*, «Αι ευθύναι», 24/5/1897, *Σκριπ*, «Η Εθνική Εταιρεία», 6/6/1897 και *Σκριπ*, «Σταυραετοί και γύπες», 20/6/1897

κυβερνήται επιρίπτουν, όταν αποτύχουν, την ευθύνη των πράξεών των εις ανεύθυνα άτομα και οργανισμούς(...)».⁵⁹⁰

Η δυσμενής κατάληξη του πολέμου κλόνισε, πάντως, πολλά μέλη της Εθνικής Εταιρείας που άρχισαν να αναθεωρούν το ζήτημα της συμμετοχής τους σε αυτήν. Άτομα που ήταν ευρέως γνωστό ότι ήταν εταίροι της Εθνικής Εταιρείας αρνούνταν οποιαδήποτε συμμετοχή σε αυτή.⁵⁹¹ Ακόμα και ένα από τα ενεργότερα μέλη της οργάνωσης, ο Δαγκλής, ήδη στις αρχές του 1898 είχε αποχωρήσει, κρίνοντας, όπως αναφέρει σε επιστολή του στον πρόεδρο του διοικητικού συμβουλίου, αδύνατη την συνέχιση ύπαρξης της εταιρείας και επομένως επιβεβλημένη τη διάλυσή της.⁵⁹² Υπήρξαν μάλιστα εταίροι που διατηρώντας την ανωνυμία τους έστελναν στις εφημερίδες επιστολές στις οποίες ουσιαστικά παρουσίαζαν τους εαυτούς τους σαν θύματα της Εθνικής Εταιρείας που είχαν παραπλανηθεί από το Διοικητικό Συμβούλιο, στο οποίο είχαν έγκαιρα εκφράσει τις αντιθέσεις τους.⁵⁹³ Άλλοι τόνιζαν ότι συμμετείχαν στην Εθνική Εταιρεία έχοντας την πεποίθηση ότι το έργο της θα εξυπηρετούσε την προπαρασκευή της εθνικής εργασίας μέσω της ανύψωσης του ηθικού των Ελλήνων και την συγκέντρωση των απαραίτητων υλικών

⁵⁹⁰ «(...)Η Εθνική εταιρεία, ως οργανισμός προκαλέσας τον ενθουσιασμόν και την εμπιστοσύνην του ελληνισμού, ηδύνατο να είναι πολύτιμος αρωγός εις κυβέρνησιν γνωρίζουσαν τι θέλει. Τουναντίον αφέθη ελευθέρα να κάμη ότι θέλει, συνέπραξεν όμως μετά της Κυβερνήσεως και ουδέποτε έλαβε διαταγήν ταύτης και δεν την εξετέλεσεν. Αλλοίμονον εις την χώραν, της οποίας αι κυβερνήται επιρίπτουν, όταν αποτύχουν, την ευθύνην των πράξεών των εις ανεύθυνα άτομα και οργανισμούς(...)». (Αλ. Μαζαράκης, ό.π., σελ. 21). Στο ίδιο πνεύμα γράφει και ο Λ. Παρασκευόπουλος, που όπως και ο Αλ. Μαζαράκης προσπαθεί στα απομνημονεύματά του να αποκαταστήσει την υστεροφημία της Εθνικής Εταιρείας: «(...)Το έργον της Εθνικής Εταιρείας, αν και πολύ σύντομον, εν τούτοις χρήζει μνείας τινός. Διότι εν τη εποχή εκείνη της καταπτώσεως του εθνικού αισθήματος, της γενικής αδιαφορίας δια τα εθνικά ζητήματα, της κατεχούσης απογοητεύσεως και του ηθικού μαρασμού, ευρέθησαν και τινές να εξεγείρωσι το φρόνημα του λαού, όστις επίστεψεν ούτω και πάλιν εις τα εθνικά του ιδεώδη, έστω και δι' ολίγον χρόνον(...) Είναι μέγιστον αδίκημα, το ότι πολλοί πολιτευόμενοι της εποχής εκείνης, εξ ιδιοτελούς συμφέροντος ωθούμενοι, εκατηγόρησαν την Εθνικήν Εταιρίαν ως την κυρίως αίτιον των δεινών της εποχής εκείνης. Μόνον εθελουφλών τις και αγνοών την εθνικήν ιστορίαν δύναται να υποστηρίξη τα ανωτέρω(...)». (Λ. Παρασκευόπουλος, ό.π., σελ.15)

⁵⁹¹ Βλ. για παράδειγμα *Εφημερίς*, «Η Εθνική Εταιρία. Και άλλη διάψευσις του κ. Ροΐλου», 19/5/1897

⁵⁹² Δαγκλής, ό.π., σελ. 152

⁵⁹³ «(...)Παρατηρήσαμεν τω Συμβουλίω ότι κατ' ουδέν δικαιούμεθα να αντιποιηθώμεν τας νομίμους εξουσίας του κράτους και να προβώμεν εκθέτον τας εξωτερικάς της πατρίδος σχέσεις(...) Και ουχί μόνον εις παρατηρήσεις περιωρίσθησαν τα τμήματα, αλλά προέβησαν εις ψηφίσματα κατά της μελετωμένης απαισιότητος απαγορεύοντα την αυτόβουλον και μονομερή δράσιν των σταυραετών άνευ της κυβερνητικής εγκρίσεως. Αλλά κατά των πλιατσικολογικών ορμών της Εταιρείας δεν ηγέρθησαν τώρα μόνον διαμαρτυρίαι των πονούντων την πατρίδα εταίρων. Προ ενός ήδη έτους οι γνωρίζοντες τα πράγματα εκραύγαζον, ότι Μακεδονικόν κίνημα δεν οργανίζεται δια των λεροφορεμένων του Μυλωνά ούτε δια των αυθύπαρκτων άθλων του ζωντοπεθαμμένου Μπρούφα, ως δεν κινείται Ηπειρωτικόν ζήτημα δια της προελάσεως των Βεδουινικών ορδών του Σκαλτσοδήμου(...)» (*Εφημερίς*, «Διαμαρτυρία κατά της εγκυκλίου», 22/5/1897)

μέσων και δεν φαντάζονταν ότι τελικά θα εξυπηρετούσε την αναρχία και θα κλώνιζε τις βάσεις του πολιτεύματος.⁵⁹⁴ Άλλοι εταίροι, τέλος, πέρα από την έκφραση της διαμαρτυρίας τους για την «πανελλήνια πλάνη» που προκάλεσε η Εταιρεία, απαιτούσαν την άμεση εκτέλεση εξονυχιστικού ελέγχου για το πώς χρησιμοποιήθηκαν οι εισφορές τους.⁵⁹⁵ Το διοικητικό συμβούλιο της οργάνωσης, μάλιστα, προς το τέλος του πολέμου, αντιλαμβανόμενο την δυσφορία και την απογοήτευση που προκαλούσε σε πολλούς εταίρους η οριστικοποίηση της δυσμενούς εξέλιξης του φρόντισε να απευθύνει εγκύκλιο προς τους προέδρους των τμημάτων της στην οποία καυτηριαζόταν το γεγονός ότι «(...)πολλοί των εταίρων, τον όρκον αυτών λησμονήσαντες και τας προς την πατρίδα υποχρεώσεις, ελιποψύχησαν επί τοσούτον, ώστε ου μόνον την ανάγκην της υπάρξεως της Εταιρίας να διαμφισβητήσωσιν, αλλά και αυτήν την μέχρι τούδε πορείαν αυτής ως επιβλαβή να χαρακτηρίσωσιν(...)». Στην εγκύκλιο αφού τονιζόταν ο στρατιωτικός χαρακτήρας της οργάνωσης που ήταν «(...)σαρξ εκ της σαρκός του ηρωϊκώς μαχομένου σήμερον υπέρ της πατρίδος στρατού και όργανον της εκπληρώσεως της εθνικής αποστολής του στρατού(...)», γνωστοποιούνταν η απόφαση να αποβάλλονται άμεσα από την εταιρεία όσα από τα μέλη της εξυπηρετώντας «ιδία ταπεινά συμφέροντα», παραβίαζαν τον όρκο τους συμμεριζόμενοι και αυτοί την άποψη ότι η Εθνική Εταιρεία ευθυνόταν για τα δεινά που έτυχαν στην Ελλάδα. Η εγκύκλιος προκαλούσε μάλιστα όσα από τα μέλη της «(...)αισθάνονταν την αδυναμίαν να φεύγωσι τας ευθύνας(...)», να δήλωναν στους προέδρους των τμημάτων που ανήκαν την πρόθεσή τους να απέχουν από την οργάνωση, ώστε να διαγράφονταν άμεσα. Η εγκύκλιος, μάλιστα, γνωστοποιούσε ότι στο ανωτέρω πλαίσιο διέγραψε για παραδειγματισμό, ως «παραβάτην του περί εχεμυθίας όρκου του», τον εταίρο Αντώνιο Καλλέργη.⁵⁹⁶

Παρά την ευθύνη που, αποδεδειγμένα, είχε για τον πόλεμο του 1897 η Εθνική Εταιρεία, δεν έδειξε ότι συμμεριζόταν την γενική κατακραυγή εναντίον

⁵⁹⁴ «(...)Το έργον της Εθνικής Εταιρείας συνίστατο εις την προπαρασκευήν της εθνικής εργασίας. Συγκέντρωσις των ηθικών δυνάμεων του ελληνισμού, εξάπλωσις της επιρροής αυτού, συγκέντρωσις υλικών μέσων δυναμένων να χρησιμεύσωσιν εν ώρα ανάγκης, κραταίωσις του χαλαρωθέντος εθνικού φρονήματος, (...) ιδού τι ενόμιζεν η μεγάλη πλειοψηφία των εταίρων της Εθνικής Εταιρείας, ότι ήτο ο σκοπός και το έργον αυτής. Ουδείς εφαντάσθη ποτέ, ότι επρόκειτο δι' αυτής να εξυπηρετηθή η αναρχία, να κλονισθούν αύται αι βάσεις του πολιτεύματος, να δημιουργηθή κράτος εν κράτει, να επιδιωχθή εν τη συνειδήσει του Έθνους ο εξευτελισμός και η διαπόμεψεις των νομίμων εξουσιών και να ριφθή ο τόπος εις τας αβεβαίας τύχας ανίσου και φοβερού πολέμου.(...)»(*Το Άστυ*, «Το έργον της εταιρίας», 22/5/1897

⁵⁹⁵ *Σκριπ*, «Η Εθνική Εταιρία πρέπει να δώση ευθύνας», 28/4/1897 και *Σκριπ*, «Η Εθνική Εταιρία πρέπει να δώση ευθύνας», 1/5/1897

⁵⁹⁶ ΓΑΚ, *Αρχείο Τσόντου Βάρδα*, Κ 59 α, Φάκελος 1, Αρχείο 195

της. Πάγια, άλλωστε, επιχειρηματολογία της, εκτός από την αναγκαιότητα της υπεράσπισης με κάθε τρόπο των εθνικών δικαίων, αποτέλεσε και ο βάσιμος ισχυρισμός ότι οι ενέργειες της, όπως η αποφασιστικής σημασίας για την έναρξη του πολέμου αποστολή των ενόπλων πέρα από τα ελληνικά σύνορα ήταν σε γνώση και σε συνεργασία με το επίσημο ελληνικό κράτος. Σε αυτό το πλαίσιο ενδεικτικό είναι το έγγραφο που έστειλε το διοικητικό συμβούλιο της Εθνικής Εταιρείας, στις 22 Απριλίου λίγες μέρες μετά την λήξη του πολέμου, προς τους «απανταχού Προέδρους τοπικών συμβουλίων και μεμονωμένων τμημάτων». Το έγγραφο τονίζει τον εθνικό χαρακτήρα της οργάνωσης καθόσον «η Εθνική Εταιρεία υπάρχει χάριν του Έθνους» καθιστώντας την ίδια στιγμή σαφές ότι «(...)καθ' όλας τας ενεργείας αυτού το Διοικητικόν συμβούλιον ουδέν έπραξεν εν αγνοία και παρά τας διαταγάς της επισήμου Ελλάδος.». Παρά ταύτα, μέχρι να παρασχεθούν «(...)εις την Εταιρίαν αι πληροφορίες περί πάντων των γενομένων, υποστηριζόμεναι υπό σειράς όλης επισήμων εγγράφων(...)επιβάλλεται εις το Διοικητικόν Συμβούλιον η σιγή μέχρι του πέρατος του εθνικού αγώνος(...)». Το έγγραφο διαβεβαιώνει ότι η οργάνωση θα εξακολουθήσει με όλες της τις δυνάμεις να εργάζεται για την τελική επίτευξη του σκοπού της δημιουργίας της που ήταν «(...)η υπό μίαν ελευθέραν πολιτείαν σύμπηξις συμπάσης της ελληνικής φυλής(...)». Η ήττα του 1897 δεν θα μπορούσε, άλλωστε, να σταματήσει το έργο της γιατί «(...)το έργον τούτο δεν είναι αληθώς έργον μιας ημέρας, αλλά πρόγραμμα μέλλον να επιβάλη μακράς θυσίας και διηνεκείς αγώνας ότε μεν επιτυχείς, ότε δ' ατυχείς, έως επιτευχθή ο πόθος του έθνους. Είναι ανάγκη καρτερίας(...)». ⁵⁹⁷ Έτσι τα μέλη της εταιρείας θα έπρεπε, διδασκόμενα από τα λάθη του παρελθόντος, να παραμείνουν πιστά στον όρκο τους και να επιδείξουν την αναγκαία αντοχή στις εναντίον τους επιθέσεις, ούτως ώστε να εκπληρώσουν τις υποχρεώσεις που ανέλαβαν απέναντι στο έθνος. ⁵⁹⁸

Αποκαλυπτικός για τη διασύνδεση της Εθνικής Εταιρείας με την πολιτική ζωή του τόπου που οδήγησε, εκτός των άλλων, στην ταπεινωτική ήττα του 1897, υπήρξε στις αρχές του 1900 ο Κωνσταντίνος Κουμουνδούρος, που είχε μόλις παραιτηθεί από τη θέση του υπουργού των Στρατιωτικών λόγω

⁵⁹⁷ ΓΑΚ, *Αρχείο Τσόντου Βάρδα*, Κ 56 α, Φάκελος 1, Αρχείο 192

⁵⁹⁸ «(...)Πιστοί μένοντες εις τον ημέτερον όρκον πρέπει να έχωμεν την αναγκαίαν αντοχήν και επιμονήν, ουτ' ειν ανδρικών να καταβαλλόμεθα υπό των ατυχιών. Τουναντίον πρέπει εξ αυτών ν' αρυώμεθα διδάγματα προς επανόρθωσιν των κακώς εχόντων, χάριν της τελικής επιτυχίας, συμφώνως προς το μέγα πρόγραμμα και τους πόθους του Έθνους, ων απήχησις είναι η Εθνική Εταιρεία, ην δια ταύτα πρέπει να στηρίξωμεν πάντες πάση δυνάμει. Ανελάβομεν προς το Έθνος και τον αλύτρωτον Ελληνισμόν βαρείας υποχρεώσεις, και εις ταύτας πρέπει δια πάσης θυσίας να εμμένωμεν με το νέον θάρρος, όπερ πρέπει να εμπνεύσωσιν εις ημάς σκόπιμοι επιθέσεις(...)». (ΓΑΚ, *Αρχείο Τσόντου Βάρδα*, Κ 56 α, Φάκελος 1, Αρχείο 192)

της διαφωνίας του για την πρόθεση της κυβέρνησης Θεοτόκη να υποκύψει στην πίεση του παλατιού και να αναθέσει τα καθήκοντα του Γενικού Διοικητή του στρατού στον διάδοχο Κωνσταντίνο. Στην προσπάθεια να διασαφηνίσει τους λόγους της παραίτησής του, κατηγόρησε τον Θεοτόκη και το υπουργικό συμβούλιο για τις πρακτικές που ακολουθούσαν, αποκαλύπτοντας χαρακτηριστικές πτυχές της σχέσης μεταξύ της Εθνικής Εταιρείας και πολιτικών παραγόντων, ακόμα και μελών των κυβερνήσεων. Υπενθυμίζει τα γεγονότα που οδήγησαν στον πόλεμο του 1897 και προσάπτει στα μέλη της παράταξης Θεοτόκη, ότι προκειμένου να καταλάβουν την εξουσία έφθασαν στο σημείο, μέσω της Εθνικής Εταιρείας, να υπονομεύσουν τα συμφέροντα της χώρας, προκαλώντας ουσιαστικά τον πόλεμο. Την διεύθυνση όλων αυτών των ενεργειών, ο Κουμουνδούρος την αποδίδει στον ίδιο τον Θεοτόκη, ο οποίος μάλιστα αποσύρθηκε την κρίσιμη εκείνη περίοδο στην Κέρκυρα, ώστε να μην αποκαλυφθεί η “συνωμοσία”. Για να στηρίξει μάλιστα αυτό το επιχείρημα τονίζει ότι το συμβούλιο της Εταιρείας αποτελούνταν από μέλη και φίλους της παράταξης Θεοτόκη. Σημαντική θέση μάλιστα είχε ο ίδιος ο υπουργός των Εξωτερικών της κυβέρνησης Θεοτόκη.⁵⁹⁹ Ο Κουμουνδούρος κατηγορεί, επίσης, την Εθνική Εταιρεία ότι έφθασε μέχρι το σημείο να ζητάει όχι μόνο την ανατροπή της κυβέρνησης, αλλά να καταφερθεί και εναντίον του βασιλιά και των πριγκίπων, επιδιώκοντας, για δικό της όφελος, την αποδυνάμωση όλων των θεσμών της ελληνικής πολιτικής ζωής.⁶⁰⁰ Αντίστοιχες απόψεις προέβαλλαν συστηματικά για ένα διάστημα μετά την ήττα

⁵⁹⁹ Πρόκειται για τον τότε υπουργό των εξωτερικών Άθω Ρωμάνο, ο οποίος αργότερα συνεργάστηκε με τον Ελευθέριο Βενιζέλο και συμμετείχε στην κυβέρνηση Εθνικής Αμύνης του τελευταίου.

⁶⁰⁰ «(...)Τις αγνοεί την ιστορίαν, ήτις εγέννησε τα Κρητικόν ζήτημα και επηκολούθησεν ο πόλεμος; Εκείνοι, οίτινες αποτελούν σήμερον την Κυβέρνησιν, ζητούντες τότε να θέσουν εκποδών το Υπουργείον, όπερ κατείχε την αρχήν, το υπό τον κ. Θεόδωρο Δηλιγιάννην, ίνα καταλάβωσιν την αρχήν, ενόμισαν ευπρεπές και συνάδον προς τον πολιτικόν ανταγωνισμόν, και συνάδον προς τα συμφέροντα της χώρας, να υπονομεύσουν και αυτήν την ύπαρξιν του Κράτους, δια να ανατρέψουν το Υπουργείον εκείνο! Και σχηματίζεται η Αόρατος, και εντός αυτής ο Υπουργός των Εξωτερικών είχε την πρώτην θέσιν, και άλλα μέλη, φίλοι και στενώς συνδεόμενοι προς τον Πρωθυπουργόν, απετέλουν την ομάδα και το Συμβούλιον της Εταιρείας εκείνης! Αλλά δεν έφτασε μέχρις αυτού του σημείου μόνον· και εις τας ενεργείας τας εξωτερικάς αντίδρασιν σημαντικήν επεχειρεί, και εδημοσιεύθησαν εν ταις εφημερίσιν επιστολαί επισήμου μέλους των φίλων του Πρωθυπουργού, και ανεγράφησαν εις τας εφημερίδας τα ταξίδια του νυν Υπουργού των Εξωτερικών, δι' ων εζητείτο να μην αποδοθή τίποτε εις την αγωνιζομένην Κρήτην, δια να αποδειχθή ότι η Κυβέρνησις και η Βασιλεία επολιτεύοντο κάκιστα και επρόδιδον τα συμφέροντα του έθνους, δια να δυνηθούν να αρπάσουν την αρχήν! Και ότε η πολιτεία αυτών η τοιαύτη εκκλόνισεν εκ βάθρων την πατρίδα ημών, και μικρού δειν εποτίζοντο αι Αθήναι με αίμα, ο διευθύνων την όλην αυτήν ενέργειαν και αρχηγός των κινημάτων, δούς το σύνθημα των εργασιών, μετέβη εις Κέρκυραν και έμεινεν εκεί, εμπορευόμενος το έλαιον, το εκ των κτημάτων του προερχόμενον, περιμένων να καρπωθή τ' αποτελέσματα της πολιτείας του ταύτης(...)». (ΕΣΒ ΙΕ' Έκτακτος, Συνεδρίασις 19, 28/1/1900, σελ. 333)

του 1897 κύκλοι του πρωθυπουργού της ήπτας Δηλιγιάννη.⁶⁰¹ Ο ίδιος ο Δηλιγιάννης στις συζητήσεις στην Βουλή τον Μάρτιο του 1902, σχετικά με την απόδοση ευθυνών για τον πόλεμο χρησιμοποίησε αυτήν την συνωμοτική θεωρία προκειμένου προφανώς να αποσείσει τις δικές του ευθύνες. Έτσι, λοιπόν, η Εθνική Εταιρεία ήταν μια πολιτική συνωμοσία εναντίον του, οργανωμένη από τα στελέχη της παράταξης Θεοτόκη, καθοδηγούμενη από τον ίδιο τον Θεοτόκη με σκοπό να χάσει ο Δηλιγιάννης την εξουσία.⁶⁰² Μπορεί η τοποθέτηση του Κουμουνδούρου, ότι ο πόλεμος του 1897 προκλήθηκε από την Εθνική Εταιρεία προκειμένου η παράταξη Θεοτόκη να πάρει την εξουσία, να φαίνεται υπερβολική. Εντάσσεται, άλλωστε, στο γενικότερο πλαίσιο της προσπάθειας ανακάλυψης “συνωμοτικών” θεωριών για το τι προκάλεσε τον πόλεμο, που την περίοδο εκείνη ήταν ιδιαίτερα δημοφιλείς. Παράλληλα προσδίδει, σε τμήμα έστω του πολιτικού κόσμου, δυνατότητα πλήρους ελέγχου και χειραγώγησης των ενεργειών της Εθνικής Εταιρείας, γεγονός που είναι, μάλλον, αμφισβητήσιμο. Όπως προκύπτει από τα δεδομένα της έρευνας, η Εθνική Εταιρεία είχε, πάνω απ’ όλα, ρόλο τοποτηρητή των πολιτικών ηγεσιών, σε σχέση πάντα με την προσήλωσή τους στο αλυτρωτικό όραμα. Από τα ονόματα των στελεχών της Εταιρείας και των μελών του διοικητικού της συμβουλίου που έγιναν γνωστά, προκύπτει ότι προέρχονται από όλο το πολιτικό φάσμα, χωρίς να εξαιρείται το δηλιγιαννικό κόμμα.⁶⁰³ Οι ισχυρισμοί του παραιτηθέντος υπουργού των Στρατιωτικών αποκαλύπτουν, όμως, μια σημαντική διάσταση στη δράση της Εθνικής Εταιρείας: τη διασύνδεση της με τον πολιτικό κόσμο. Έτσι αναπόφευκτα αποδυναμώνεται οποιαδήποτε διαβεβαίωση είχε παράσχει η Εθνική Εταιρεία, μέσω προκηρύξεων ή εκθέσεων, για πλήρη διαχωρισμό των ενεργειών της από πολιτικές σκοπιμότητες.

Η έκβαση του πολέμου του 1897 υπήρξε καταδικαστική για το κύρος αλλά και για το μέλλον της Εθνικής Εταιρείας. Τα περισσότερα μέλη της αποχώρησαν. Μόνο οι πολύ ένθερμοι εταίροι παρέμειναν να υπερασπιστούν την συνεισφορά της στην πατρίδα. Οι έρανοι για τη συγκομιδή των απαραίτητων για τη λειτουργία της κονδυλίων έπαψαν να έχουν την ανταπόκριση του παρελθόντος.⁶⁰⁴ Πολλοί, ήταν μάλιστα αυτοί που είτε απέφευγαν να προβάλλουν την συμμετοχή τους είτε ακόμη περισσότερο αρνούνταν την οποιαδήποτε σχέση μαζί της.⁶⁰⁵ Τελικά, υπό το βάρος της

⁶⁰¹ Γιανουλόπουλος, *"Η ευγενής μας τύφλωση..."*, ό.π., σελ.176

⁶⁰² ΕΣΒ ΙΔ' Ε', Συνεδρίασις 37, 20/03/1902, σελ. 774-777 και Γιανουλόπουλος, ό.π., σελ. 175

⁶⁰³ Γιανουλόπουλος, *"Η ευγενής μας τύφλωση..."*, ό.π., σελ.176

⁶⁰⁴ Γεώργιος Λυριτζής, ό.π., σελ. 175

⁶⁰⁵ Ως χαρακτηριστικότερο παράδειγμα ο Γ. Γιανουλόπουλος αναφέρει τον Δ. Ράλλη που υποστήριζε μετά τον πόλεμο ότι ουδέποτε υπήρξε μέλος της εταιρείας, όπως και δύο άλλοι

ήττας του πολέμου του 1897, η Εθνική Εταιρεία διαλύθηκε από τον Θεοτόκη ουσιαστικά το 1899 και τυπικά το 1900. Τα χρήματα, μάλιστα που είχε στην κατοχή της παραδόθηκαν στην Πανελλήνια Σκοπευτική Εταιρία, η οποία δια του προέδρου της Αλέξανδρου Ραγκαβή έκανε αποδεκτή την προσφορά.⁶⁰⁶ Παρά τη διάλυσή της, όμως, το πνεύμα της δεν έσβησε. Ο Λυριτζής θεωρεί την οργάνωση πρόδρομο του Μακεδονικού Κομιτάτου που ιδρύθηκε το 1903 από τον διευθυντή της εφημερίδας «Εμπρός» Δ. Καλαποθάκη, και το οποίο ανέλαβε την ουσιαστική ευθύνη για την προετοιμασία και διεξαγωγή του μακεδονικού αγώνα της περιόδου 1904 – 1908. Άλλωστε το σύνολο σχεδόν των αξιωματικών που έλαβαν μέρος στον ανορθόδοξο αυτό πόλεμο ήταν πρώην εταίροι της Εθνικής Εταιρείας.⁶⁰⁷ Πολλά, επίσης, στοιχεία τη συνδέουν με τον Στρατιωτικό Σύνδεσμο που οργάνωσε και διεξήγαγε το κίνημα στο Γουδί γεγονός που καταδεικνύει ότι η Εθνική Εταιρεία δεν παραιτήθηκε εύκολα από το όραμα της εθνικής ολοκλήρωσης.

4. Η αυτόβουλη δράση του στρατού στο Κρητικό και στο Μακεδονικό ζήτημα

4.1 Κρητικό ζήτημα

Η αυτόβουλη δράση των αξιωματικών στο πλαίσιο των διεκδικήσεων του εθνικού ζητήματος προσδιόριζε τον τρόπο συμπεριφοράς τους ήδη από τα πρώτα χρόνια της ύπαρξης του ελληνικού κράτους. Μετά το 1878 και τις πρωτοβουλίες του Τρικούπη για την οργάνωση κράτους και στρατεύματος, φάνηκε ότι αυτή η πρακτική που υπαγορευόταν από την αδυναμία του κράτους και την απογοητευτική κατάσταση του στρατεύματος των παλαιότερων ετών, θα έφθανε στο τέλος της. Οι αποτυχίες της πολιτικής του Τρικούπη σε πολλά επίπεδα και κυρίως η απογοήτευση από την υποτονική

επιφανείς πολιτικοί, ο Άθως Ρωμανός στον οποίο αναφερθήκαμε παραπάνω και ο Ν. Λεβίδης.(Γ. Γιαννουλόπουλος, «*Η ευγενής μας τύφλωση...*», ό.π., σελ. 58). Για την άρνηση του Άθου Ρωμανού ότι είχε ενεργό ρόλο στην Εθνική Εταιρεία βλ. και ΕΣΒ ΙΔ' Ε', Συνεδρίασις 36, 19/03/1902, σελ. 720- 721 όπου δηλώνει ότι «(...) ούτε των αποφάσεων της Εθνικής Εταιρείας έλαβον ποτέ γνώσιν(...) ούτε εις την διαχείρισιν της Εθνικής Εταιρείας είμε αναμεμιγμένος(...)». Υπήρξαν βέβαια και περιπτώσεις πολιτικών που παραδέχθηκαν την συμμετοχή τους στην Εθνική Εταιρεία, υποστηρίζοντας βέβαια ότι δεν είχε ευθύνη για την κατάληξη του πολέμου του 1897. Μία τέτοια περίπτωση ήταν ο βουλευτής Σπάρτης Γεώργιος Φικιώρης που δήλωνε ότι θεωρούσε τιμή του που υπήρξε μέλος της Εθνικής Εταιρείας. (ΕΣΒ ΙΔ' Ε', Συνεδρίασις 36, 19/03/1902, σελ.720) Επιπλέον και ο Διονύσιος Στεφάνου παραδέχθηκε στις συζητήσεις στη Βουλή σχετικά με τον ρόλο της Εθνικής Εταιρείας στον πόλεμο του 1897, όχι μόνο τη συμμετοχή του στην Εθνική Εταιρεία αλλά και τον ηγετικό του ρόλο σε αυτή. (ΕΣΒ ΙΔ' Ε', Συνεδρίασις 36, 19/03/1902, σελ.732 - 742)

⁶⁰⁶ Γεώργιος Λυριτζής,ό.π., σελ. 303 - 306

⁶⁰⁷ Στο ίδιο

διαχείριση του εθνικού ζητήματος επανέφερε στα μέσα της δεκαετίας του 1890 τις παλαιότερες πρακτικές.⁶⁰⁸ Πόσο μάλλον που τα δύο κυριότερα εθνικά μέτωπα, το Κρητικό και το Μακεδονικό βρίσκονταν σε έξαρση, παρέχοντας στους “αυτόκλητους σωτήρες” ευρύ πεδίο για την εφαρμογή των πρωτοβουλιών τους. Την τελευταία δεκαετία του 19^{ου} αιώνα επικρατούσε η εντύπωση ότι η Ελλάδα δεν ήταν σε θέση να προαγάγει τα εθνικά συμφέροντα και να διεκδικήσει δυναμική πολιτική στις διεκδικούμενες αλύτρωτες περιοχές είτε δια της διπλωματικής οδού, είτε με τη χρήση των ενόπλων δυνάμεων. Έτσι ακολουθήθηκε η εναλλακτική οδός με εξοπλισμό μέσω εράνων και αποστολή αντάρτικων σωμάτων για την υποκίνηση εξεγέρσεων «ανασύροντας για μια ακόμη φορά τον αρματολισμό ως τρόπο αντιμετώπισης των εθνικών ζητημάτων».⁶⁰⁹ Αυτή η τακτική ήταν εύλογο να εφαρμοσθεί στα δύο ανοικτά μέτωπα του εθνικού ζητήματος: Το κρητικό και το μακεδονικό. Παράλληλα, επανήλθε εντονότερο το φαινόμενο νεαροί, κυρίως, αξιωματικοί να εγκαταλείπουν τις μονάδες τους και να καταφεύγουν στις περιοχές της Κρήτης και της Μακεδονίας αναλαμβάνοντας την ηγεσία των εξεγερμένων στην Κρήτη και των αντάρτικων ομάδων στη Μακεδονία, βρίσκοντας έτσι διέξοδο από την μίζερη πραγματικότητα που βίωναν, που δεν ευνοούσε την επίσημη δράση, όπως θα επιθυμούσαν, για την ευόδωση των εθνικών προσδοκιών.

Η Κρήτη αποτέλεσε το πρώτο πεδίο στο οποίο εκδηλώθηκε αυτή η τάση από νέους και ανήσυχους αξιωματικούς. Αξιωματικοί του στρατού προσέτρεξαν το καλοκαίρι του 1896 σε βοήθεια των υπόδουλων κρητικών που εξεγέρθηκαν για μία ακόμη φορά, αντιδρώντας στην παραβίαση από το Σουλτάνο της Σύμβασης της Χαλέπας. Η Σύμβαση της Χαλέπας υπογράφηκε τον Οκτώβριο του 1878 και επικύρωνε προνόμια που είχαν παραχωρηθεί μέχρι τότε στο χριστιανικό πληθυσμό προβλέποντας, επίσης, την ανάθεση της γενικής διοίκησης του νησιού σε χριστιανό διοικητή με πενταετή θητεία. Παράλληλα, οι Κρητικοί κατάφεραν να αποσπάσουν τη δέσμευση του Σουλτάνου ότι η Κρήτη θα αστυνομευόταν μόνο από Κρητικούς. Αποφασίστηκε μάλιστα η δημιουργία σώματος Χωροφυλακής μόνο από κατοίκους της Κρήτης, στο οποίο οι Χριστιανοί θα μπορούσαν να γίνουν και αξιωματικοί.⁶¹⁰ Το 1889, ο Σουλτάνος Αβδούλ Χαμίτ βρήκε αφορμή

⁶⁰⁸ Βλ. παραπάνω σελ.170-173

⁶⁰⁹ Θ Βερέμης – Ι Κολιόπουλος, *Ελλάς. Η σύγχρονη συνέχεια*, Καστανιώτης, Αθήνα 2006, σελ.295

⁶¹⁰ Για τη Σύμβαση της Χαλέπας βλ. Ιωάννα Διαμαντούρου, *Κρήτη, στο Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, ό.π., τόμος ΙΓ', σελ. 408

από την άτυχη εξέγερση του χριστιανικού πληθυσμού, που ακολούθησε τη νίκη των Φιλελευθέρων επί των Συντηρητικών στις εκλογές, να καταργήσει ρυθμίσεις της Σύμβασης της Χαλέπας. Εκμεταλλευόμενος την ανοχή των Μεγάλων Δυνάμεων και την ήπια και μετριοπαθή στάση της ελληνικής κυβέρνησης του Τρικούπη που πίστευε ότι η Οθωμανική αυτοκρατορία θα έκανε τελικά παραχωρήσεις στους Χριστιανούς, ο Σουλτάνος εξέδωσε φερμάνι το Νοέμβριο του 1889 που μεταξύ των άλλων καταργούσε την πενταετή θητεία του Γενικού Διοικητή, τον οποίο θα μπορούσε να αλλάζει όποτε επιθυμούσε. Παράλληλα, καταργώντας το άρθρο της Σύμβασης για την αστυνόμευση του νησιού, ανέθεσε στον συνταγματάρχη Ταξίν την αστυνόμευση της Κρήτης θέτοντας τον επικεφαλής σώματος 200 ανδρών που στρατολογήθηκαν στην Μακεδονία, μην επιτρέποντας, πλέον, την τοποθέτηση ντόπιων σε θέσεις αξιωματικών της χωροφυλακής. Οι αποφάσεις αυτές του Σουλτάνου, ανέστειλαν οποιαδήποτε ελπίδα ομαλής εξέλιξης των γεγονότων στο νησί. Οι σφαγές των Αρμενίων μεταξύ 1894-1896 παρείχαν στο χριστιανικό πληθυσμό της Κρήτης την ευκαιρία να εκμεταλλευτούν πολιτικά και ψυχολογικά τον αντίκτυπο, ώστε να προάγουν τις διεκδικήσεις τους. Το 1896, επειδή οι ταραχές συνεχίζονταν ο Σουλτάνος, κάτω από την πίεση των ξένων δυνάμεων, δέχθηκε τη δημιουργία και αποστολή στο νησί Σώματος 100 Μαυροβούνιων χωροφυλάκων με διοικητή τον Άγγλο ταγματάρχη Μπορ. Η ύπαιθρος ελεγχόταν από τους επαναστατημένους Κρητικούς ενώ οι πόλεις από τους Τούρκους. Οι μεγάλες δυνάμεις (Μεγάλη Βρετανία, Γαλλία, Αυστροουγγαρία, Ρωσία, Ιταλία, Γερμανία) έστειλαν στόλους στο νησί ώστε να ελέγξουν και να βοηθήσουν την εκτόνωση της κατάστασης. Οι σφαγές και διώξεις χριστιανικών πληθυσμών της Κρήτης από τους Τούρκους προκάλεσαν αναταραχή στην Αθήνα. Η κυβέρνηση Δηλιγιάννη ενώ στην αρχή ήταν αποφασισμένη να στείλει πολεμικά πλοία στην Κρήτη, τελικά, κατά την προσφιλή της πρακτική, αρκέστηκε να ζητήσει τη μεσολάβηση των Μεγάλων Δυνάμεων ώστε να αναγκαστεί η Πύλη να επαναφέρει το καθεστώς της Χαλέπας.⁶¹¹

Παράλληλα, όμως, τα γεγονότα προκάλεσαν για μια ακόμη φορά την έντονη συγκίνηση των Ελλήνων. Στην Αθήνα μάλιστα άρχισαν έρανοι για την ενίσχυση του αγώνα των Κρητικών. Σε αυτό το πλαίσιο δεν προκαλεί εντύπωση η ευκολία με την οποία αξιωματικοί, κυρίως νέοι, κατέφυγαν στο νησί, μαζί με τους διάφορους εθελοντές, για να πολεμήσουν στο πλευρό των

⁶¹¹ Για τα γεγονότα στην Κρήτη από την Σύμβαση της Χαλέπας μέχρι το 1896, βλ. Ιωάννης Πικρός, «Οι εξελίξεις στην Κρήτη από τη Σύμβαση της Χαλέπας (1878) ως τις αρχές του 1897», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, ό.π., τόμος ΙΔ', σελ. 101-117 και Γ. Γιανούλοπουλος, *"Η ευγενής μας τύφλωση..."*, ό.π., σελ. 232-255

κρητικών ομοεθνών τους, υπό την ανοχή αρχικά της ελληνικής κυβέρνησης που δεν ήθελε να ταχθεί ανοιχτά στο πλευρό των επαναστατών. Η αρχή έγινε τον Ιούνιο όταν Έλληνες αξιωματικοί, όπως ο Καλομενόπουλος και ο Βάσσος, συντάχθηκαν με πλήθος εθελοντών που άρχισαν αθρόα να μεταβαίνουν στην Κρήτη υπό τον Κωνσταντίνο Μάνο,⁶¹² γιο του συνταγματάρχη Θρασύβουλου Μάνου, και τον Νταφώτη για να αγωνιστούν στο πλευρό των επαναστατών. Τους ακολούθησαν στα τέλη Ιουλίου και άλλοι αξιωματικοί που εγκατέλειψαν τις μονάδες τους και αναχώρησαν για την Κρήτη, κίνηση που καταδεικνύει ότι είχε κλονισθεί σε μεγάλο βαθμό η πειθαρχία στο στρατό: Οι ανθυπολοχαγοί του πεζικού Κολοκοτρώνης και Γραβάνης, ο ανθυπολοχαγός του οικονομικού Κολοκούβαρος, ο ανθυπολοχαγός του πυροβολικού Γεώργιος Τσόντος, ο μετέπειτα μακεδονομάχος Τσόντος – Βάρδας, οι, επίσης, ανθυπολοχαγοί του πυροβολικού Γ. Καπιτσίνης και Δ. Μεταξάς, οι υπολοχαγοί του πυροβολικού Πιερράκος και Μαυρομιχάλης και οι ανθυπίλαρχοι του ιππικού Γ. Μεταξάς, Στ. Μεταξάς και Καλλίνσκη. Δύο ακόμη αξιωματικοί ο ανθυπολοχαγός Κορδέλλας και ο υπίλαρχος Μουρούζης μετέβησαν στην Κρήτη χρησιμοποιώντας την άδεια εξωτερικού που είχαν λάβει για να μεταβούν στη Γαλλία. Μαζί τους μετέβηκαν στην Κρήτη και αρκετοί υπαξιωματικοί όπως οι Βενιζέλος, Δουβιώτης, Γκόλφης και Λυμπέρης, αλλά και πολλοί εθελοντές.⁶¹³

Η εποχή Τρικούπη, όμως, είχε αφήσει το στίγμα της στη διαχείριση των εθνικών ζητημάτων. Μπορεί να μην κατάφερε να αποδώσει τους καρπούς που απαιτούνταν στην ανασυγκρότηση του κράτους, είχε γίνει, όμως, σαφές ότι η αντιμετώπιση του αλυτρωτικού ζητήματος απαιτούσε σύνεση και συγκεντρωτική κατεύθυνση από το επίσημο κράτος. Έτσι η πράξη Ελλήνων αξιωματικών να προστρέξουν λίγο αργότερα στην Κρήτη, ίδια πρωτοβουλία, προκάλεσε την αντίδραση του επίσημου κράτους, καθόσον και οι διάδοχοι του Τρικούπη είχαν υιοθετήσει τη στάση των χαμηλών τόνων, αλλά και της

⁶¹² Ο Κωνσταντίνος Μάνος ήταν ποιητής, συγγραφέας, πολιτικός και συνεργάτης του Βενιζέλου. Γεννήθηκε το 1869 στην Αθήνα. Το 1896 κατέβηκε στην Κρήτη επικεφαλής εθελοντών και πολέμησε στο πλευρό των επαναστατημένων Κρητικών. Το 1901 διορίστηκε δήμαρχος Χανίων. Μετά τη δεύτερη δημαρχία του στα Χανιά (1903) έφυγε από την Κρήτη και πήγε στη Μακεδονία και ανέλαβε δράση με το όνομα Μιχαηλίδης. Το 1905, συγκρότησε με τον Ελευθέριο Βενιζέλο και τον Κωνσταντίνο Φούμη την ηγεσία της επανάστασης του Θερίσου. Το 1906 εκλέχτηκε βουλευτής Χανίων ενώ και το 1910 επανεξελέγη βουλευτής. Πολέμησε εθελοντικά στους Βαλκανικούς Πολέμους, οργανώνοντας δικό του εκστρατευτικό σώμα που βοήθησε στην κατάληψη της Πρέβεζας. Σκοτώθηκε το 1913 μετά από πτώση αεροπλάνου που εκτελούσε πτήση παρατήρησης των βουλγαρικών θέσεων στην περιοχή του Λαγκαδά. «Παγκόσμιο Βιογραφικό Λεξικό», Τόμος 5, Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 1986, σελ. 422

⁶¹³ *Το Άστυ*, «Ο κ. Πετροπουλάκης», 29/8/1896, *Το Άστυ*, «Οι εκ Κρήτης αξιωματικοί», 29/8/1896, *Ακρόπολις*, «Οι εθελονταί επιστρέφουσι σήμερα», 28/8/1896 και *Ακρόπολις*, «Η επιστροφή των αξιωματικών», 28/8/1896

επίσημης ηγεσίας του στρατεύματος που προσέδωσε στην πράξη των αξιωματικών το στίγμα της λιποταξίας. Άλλωστε τυπικά η πράξη τους αποτελούσε λιποταξία. Έτσι οι αξιωματικοί αυτοί οδηγήθηκαν στο στρατοδικείο για να δικαστούν.⁶¹⁴

Η μεταβολή αυτή στην αντιμετώπιση που επιφύλασσε το επίσημο κράτος προκάλεσε εύλογες αντιδράσεις, αφού έως τότε η ελληνική κοινωνία ήταν συνηθισμένη στην πλήρη ατιμωρησία, αν όχι και την επιδοκιμασία, όσων αξιωματικών εγκατέλειπαν χωρίς την άδεια του κράτους τους στρατώνες τους, προκειμένου να συνδράμουν τους υπόδουλους Κρητικούς. Αυτό είχε πραγματοποιηθεί κυρίως κατά τη διάρκεια της επανάστασης του 1866 όπου πολλοί αξιωματικοί, όπως ο Κορωναίος, διαδραμάτισαν σημαντικότατο ρόλο, γεγονός που προκάλεσε την ενίσχυση της δημοτικότητάς τους, χωρίς να υπάρξει εναντίον τους αντίδραση από το ελληνικό κράτος. Ο ίδιος ο Κορωναίος σε ομιλία του στο πανεπιστήμιο Αθηνών το 1891 τονίζει τη σημασία της συνεισφοράς του στον αγώνα των Κρητικών το 1866 στην προσπάθειά του να εκλεγεί βουλευτής: «(...)Αφού επανήλθα εις την Ελλάδα, οι Αθηναίοι τιμήσαντες με δια την ψήφον των, εγενόμην βουλευτής(...)».⁶¹⁵

Η εφημερίδα «Το Άστυ», μετά την επάνοδο στην Αθήνα των Ελλήνων αξιωματικών που είχαν μεταβεί την Κρήτη, βρήκε την ευκαιρία, κατά τη διάρκεια της δίκης τους ως λιποτάκτες, να υπερασπιστεί «την ευγένειαν των προθέσεων των» και να τονίσει ότι είναι «(...)άδικον να παραγνωρίζεται τόσον η ευγένεια αύτη, ώστε να αποκαλούνται λιποτάκται και ως τοιούτων να ζητήται η αυστηρά τιμωρία των(...)». Σύμφωνα με την εφημερίδα στην περίπτωση των νεαρών αξιωματικών δεν θα έπρεπε να εφαρμοστεί μηχανικά ο νόμος, αλλά οι δικαστές ήταν υποχρεωμένοι να λάβουν υπόψη την καθολική συνείδηση του λαού που πίστευε στην αθωότητά τους. Για την εφημερίδα, λιποτάκτης θεωρούνταν «ο άνευ τιμής στρατιώτης, όστις φεύγει τας τάξεις του στρατού, είτε διότι έγκλημα τι βαρύνει αυτόν, είτε διότι θέλει ν' αποφύγη τους κινδύνους, τας υποχρεώσεις και τα βάρη του στρατιωτικού επαγγέλματος» και όχι όποιος επιδίωκε για χάρη της πατρίδας του να κινδυνεύσει έστω και αν σε αυτό το πλαίσιο προέβαινε, από ενθουσιασμό και φιλότιμο, σε αξιόποινη πράξη, όπως συνέβη με τους εν λόγω αξιωματικούς. Κατηγόρησε την επίσημη πολιτική ηγεσία της Ελλάδας για υποκρισία τονίζοντας ότι η

⁶¹⁴ Στο αρχείο Τσόντου- Βάρδα στα ΓΑΚ φυλάσσεται απόφαση του υπουργού των στρατιωτικών Σμολένσκου της 12/9/1896 με την οποία ο ανθυπολοχαγός Γεώργιος Τσόντος θα έπρεπε να περάσει στρατοδικείο για «(...)μετάβαση στο εξωτερικό (Κρήτη), άνευ αδείας και προέβηκε σε πράξεις αντίθετες των άρθρων 225 και 227 της στρατιωτικής νομοθεσίας(...)» (ΓΑΚ, Αρχείο Τσόντου – Βάρδα, Κ59α, φάκελος 1).

⁶¹⁵ ΓΑΚ, Λόγος Κορωναίου στο πανεπιστήμιο Αθηνών 1891, φάκελος 123β

νομιμοφροσύνη της δεν εκπήγαζε από το «απείθαρχον δήτην κίνημα των αξιωματικών, των μεταβάντων εις Κρήτην», αλλά ήταν απόρροια της συνειδητοποίησης ότι η μετάβαση των αξιωματικών στην Κρήτη και η ταύτιση σύσσωμου του έθνους με την ενέργειά τους αυτή «(...)κατέδειξεν ως εκ του περισσού εις ποίαν διάστασιν ευρίσκετο η πολιτική των προς τα αισθήματα του έθνους και ποίον χάσμα ανώρυξε μεταξύ ταύτης και αυτών το ζήτημα, το προ ολίγου λήξαν, διεξαχθέν δ' όπως διεξήχθη εξ Αθηνών(...)»⁶¹⁶

Ακόμη και η εφημερίδα «Ακρόπολις», πάντα επιφυλακτική απέναντι στα κίνητρα των στρατιωτικών, σχολίασε αρνητικά την ενέργεια της κυβέρνησης Δηλιγιάννη να συλλάβει τους αξιωματικούς μόλις γύρισαν στην Ελλάδα, τονίζοντας ότι η σύλληψη των αξιωματικών που επέστρεφαν, επιδεικνύοντας υποταγή στους νόμους, προκάλεσε τη χειρότερη εντύπωση. Η, δε, βιασύνη της κυβέρνησης να συλλάβει τους αξιωματικούς ήταν σαφές δείγμα «(...)της αιωνίου κακής εκτιμήσεως των πραγμάτων υπό της κυβερνήσεως(...)».⁶¹⁷

Ενδιαφέρον, σε αυτό το πλαίσιο, παρουσιάζει δημοσίευμα της εφημερίδας «Το Άστυ», σύμφωνα με το οποίο από νομικούς κύκλους των Αθηνών αμφισβητούνταν η αρμοδιότητα του στρατοδικείου να δικάσει τους αξιωματικούς που είχαν αποδράσει στην Κρήτη, γιατί σύμφωνα με το στρατιωτικό νόμο όταν σε απόδραση στρατιωτικών συνεργούσαν και πολίτες, τότε όλοι παραπέμπονται στα κοινά δικαστήρια όπου οι μεν στρατιωτικοί καταδικάζονται σύμφωνα με το στρατιωτικό νόμο, ενώ οι πολίτες με τον πολιτικό. Σύμφωνα μάλιστα με το ίδιο δημοσίευμα οι υπόδικοι αξιωματικοί «προτιμώντες να δикаσθώσιν υπό πολιτικών δικαστηρίων» θα αποδείκνυαν στην ανάκριση ότι «(...)οι πολίται συνήργησαν εις την απόδρασιν των, την οποίαν διηκούλυναν δια της παροχής μέσων, της συνεννοήσεως μετά εταιρίας και ούτω θα παραπεμφθώσιν εις τα κοινά δικαστήρια(...)».⁶¹⁸ Το πιο σημαντικό σημείο αυτού του δημοσιεύματος είναι η αναφορά στην συνεννόηση των αξιωματικών για την μετάβασή τους στην Κρήτη με κάποια εταιρεία. Εύλογα εικάζεται ότι πρόκειται για την Εθνική Εταιρεία, μολοντί η τελευταία δεν είχε αποκαλυφθεί ακόμα στο ευρύ κοινό. Προφανώς τη δεδομένη χρονική περίοδο η Εθνική Εταιρεία αποτελούσε σημαντικό σημείο αναφοράς για τους αξιωματικούς, ενώ πολλοί αξιωματικοί, ανάμεσά τους και αυτοί που θα δικάζονταν, αποτελούσαν μέλη της. Παρά ταύτα προκαλεί εντύπωση, αν αληθεύει το δημοσίευμα, η ευκολία με την οποία οι αξιωματικοί αποκάλυψαν την συνεργασία τους με κάποια "εταιρεία", προκειμένου να

⁶¹⁶ *Το Άστυ*, « Η επάνοδος των αξιωματικών », 29/8/1896

⁶¹⁷ *Ακρόπολις*, «Η επιστροφή των αξιωματικών», 28/8/1896

⁶¹⁸ *Το Άστυ*, « Η δίκη των αξιωματικών », 1/9/1896

τύχουν ευνοϊκότερων συνθηκών δίκης, παραβιάζοντας τη δέσμευσή τους να μην προβούν σε καμία αποκάλυψη που θα αφορούσε την ύπαρξη και τη δράση της εταιρείας. Η ίδια η Εθνική Εταιρεία, από την πλευρά της, στην έκθεση των πεπραγμένων της, που ακολούθησε τον πόλεμο του 1897, τονίζει ότι όχι μόνο δεν επέτρεψε, αλλά αντίθετα απαγόρευσε την κάθοδο των αξιωματικών μελών της στην Κρήτη το καλοκαίρι του 1896, γεγονός που κατά την ίδια συνετέλεσε στο να αποτραπεί η ομαδική μετάβαση στην Κρήτη αξιωματικών του στρατεύματος, προσφέροντας έτσι υπηρεσίες για τη διατήρηση της εσωτερικής τάξης.⁶¹⁹ Την έκθεση πεπραγμένων επιβεβαιώνει και σε ομιλία του στη Βουλή ο Διονύσιος Στεφάνου, τονίζοντας ότι η κάθοδος των αξιωματικών στην Κρήτη έγινε «(...) εντελώς αυτοβούλως εκ μέρους των αξιωματικών(...)», χωρίς οποιαδήποτε εντολή της Εθνικής Εταιρείας, «(...) τοσούτων μάλλον, καθόσον πολλοί εξ αυτών δεν ανήκον και εις τας τάξεις της Εταιρείας(...)».⁶²⁰ Τελικά πάντως, σύμφωνα με το δημοσίευμα της εφημερίδας «Το Άστυ», το στρατοδικείο δεν μπορούσε να κηρυχθεί αναρμόδιο, ούτε μπορούσε να σχηματισθεί ειδικό δικαστήριο γιατί «θα κατεπατείτο τοιουτοτρόπως θεμελιώδης νόμος του Συντάγματος»⁶²¹

Χαρακτηριστική, επίσης, εκδήλωση της αντίδρασης στη νέα στάση της επίσημης Ελλάδας απέναντι στους αξιωματικούς που συμμετείχαν στην εξέγερση των κρητικών το 1896 αποτελεί ένα άρθρο του Αντώνιου Ρικάκη, Δηλιγιαννικού βουλευτή Πατρών και πρώην προέδρου της Βουλής, στην εφημερίδα «Το Άστυ» τον Σεπτέμβριο του 1896. Ο Ρικάκης, που υπήρξε συνήγορος των αξιωματικών στη δίκη τους για λιποταξία, αποδεικνύει ότι η διάσταση μεταξύ οργανωμένης αντίδρασης διευθυνόμενης από το κράτος και αυτόβουλης δράσης βασιζόμενης στην αρματολίτικη παράδοση δεν είχε γεφυρωθεί ακόμη τη δεδομένη χρονική περίοδο, ακόμα και στη συνείδηση λειτουργών του επίσημου ελληνικού κράτους. Αντιδρώντας στην παραπομπή των αξιωματικών σε δίκη, τονίζει, κατ' αρχάς, την αντίθεσή του στις διαστάσεις που είχε λάβει η υπόθεση, σημειώνοντας ότι η συζήτηση θα έπρεπε να περιοριστεί στην αίθουσα του στρατοδικείου.⁶²² Για τον Ρικάκη «οι

⁶¹⁹ «(...)Δύνатаι άνευ δισταγμού να καυχηθή η Εταιρία ότι μόνη η ύπαρξις της απέτρεψε την καθ' ομάδας κάθοδον εις Κρήτην αξιωματικών του στρατεύματος, διότι η αποχή αυτής από τοιαύτης παρορμήσεως, ακριβέστερον μάλιστα ειπείν, η αυστηρά τούτου απογόρευσις ενεδείκνυε την αποστολήν αυτής ως σκοπούσης γενικωτέραν ενέργειαν, αδύνατον άλλως ή δια της τελείας του Κράτους παρασκευής, επιτυγχανομένης βαθμιαίως και άνευ κλονισμού της προς τους νόμους της πολιτείας πειθαρχίας. Αύτη υπήρξεν η πρώτη θετική, ουχί δε όλως ασήμαντος υπηρεσία της Εταιρίας προς την εσωτερικήν τάξιν(...)».(*Έκθεσις των πεπραγμένων υπό της Εθνικής Εταιρείας*, ό.π., σελ. 13).

⁶²⁰ ΕΣΒ ΙΔ' Ε', Συνεδρίασις 36, 19/03/1902, σελ. 736

⁶²¹ *Το Άστυ*, « Η δίκη των αξιωματικών », 1/9/1896

⁶²² «(...)Ηλπίζον ότι το λεπτό ζήτημα της εις Κρήτην μεταβάσεως αξιωματικών του τακτικού στρατού ήθελε το πρώτον συζητηθή ενώπιον του αρμοδίου δικαστηρίου, εις ο οι αξιωματικοί

μεταβάντες εις την καταδυναστευόμενην Κρήτην προς βοήθειαν των υπό των βαρβάρων σφαζόμενων αδελφών ημών και των επί της πυράς των αγίων εικόνων ψηνομένων ιερέων αξιωματικοί» δεν είχαν εγκαταλείψει τις τάξεις του στρατού, ούτε παραβίασαν τον όρκο που είχαν δώσει προς την πατρίδα και τον βασιλιά. Η Μεγαλόνησος «(...)δύναμις του θείου και φυσικού δικαίου(...)» αποτελούσε αναπόσπαστο τμήμα της ελληνικής επικράτειας της οποίας φυσικός και νόμιμος κυρίαρχος ήταν ο βασιλιάς. Έτσι οι αξιωματικοί που μετέβησαν στην Κρήτη έχοντας ορκιστεί πίστη και αφοσίωση στο βασιλιά «(...)δεν εγκατέλειπον ούτοι την σημαίαν των, αλλ' εξηκολούθουν να διατελώσιν υπό την σκεπήν αυτής, ουδέ παραβίασαν, αλλ' ετήρησαν θρησκευτικώς τον όρκον των, τρέξαντες να σώσωσιν υπό την μάχαιραν των Αγαρηνών τους σφαζομένους φυσικούς υπηκόους των Βασιλέων των(...)».⁶²³ Όποιος, κατά τον Ρικάκη, παραγνώριζε την «ευγενή ταύτην πράξιν των αξιωματικών εκείνων», αρνούνταν τις εθνικές παραδόσεις και την ιστορία της Ελλάδας.

Ο Ρικάκης, αποδεικνύοντας το πόσο η παράδοση της επανάστασης του 1821 εξακολουθούσε να εμπνέει ακόμα και ανώτερους κρατικούς λειτουργούς, τόνισε στο άρθρο του την ευνοϊκή αντιμετώπιση που είχαν όσοι αξιωματικοί του ελληνικού στρατού είχαν μεταβεί κατά το παρελθόν στην Κρήτη με σκοπό να εκπληρώσουν αντίστοιχο εθνικό καθήκον. Αυτοί, σύμφωνα με τον Ρικάκη, θεωρήθηκε ότι ανύψωσαν το γόητρο των αξιωματικών και έτσι «(...)υπό δε των ανωτέρων των δεν εσημειώθησαν ουδέ υπό των συναδέλφων αυτών ελογίσθησαν ως απόντες, αλλ' εξηκολούθουν να θεωρούνται ως παρόντες και ο χρόνος της εκτάκτου εκείνης υπηρεσίας των επεμετρήθη ως χρόνου ενεργού υπηρεσίας(...)».⁶²⁴ Ολοκληρώνοντας την επιχειρηματολογία του, ο Ρικάκης αποκαλύπτοντας πλήρως το πώς αντιμετωπίζονταν από την επίσημη κρατική μηχανή αντίστοιχες ενέργειες κατά το παρελθόν, τόνισε ότι και οι αξιωματικοί που κατά το παρελθόν είχαν μεταβεί στην Κρήτη δεν είχαν λάβει την άδεια της τότε κυβέρνησης, αλλά πολέμησαν με δική τους πρωτοβουλία είτε λαμβάνοντας την αρχηγία ντόπιων τμημάτων, είτε εντασσόμενοι σε αυτά, χάνοντας σε αρκετές περιπτώσεις την ζωή τους.⁶²⁵

εκείνοι παρεπτόμενοι και ότι οι έχοντες σχηματίσει οιαδήποτε περί αυτού γνώμην ήθελον σεβασθή το εθνικό αίσθημα, όπερ ανήσυχον παρακολουθεί την ενέργειαν της δικαστικής εξουσίας(...)» (*Το Άστυ «Οι αξιωματικοί», 16/ 9/1896*)

⁶²³ *Το Άστυ «Οι αξιωματικοί», ό.π.*

⁶²⁴ Στο ίδιο

⁶²⁵ «(...)Δεν είναι ακριβές ότι εις παρωχημένας εποχάς στρατιωτικά αποσπάσματα συγκροτούμενα υπό στοιχείων του τακτικού στρατού και έχοντα επί κεφαλής αξιωματικούς, απεστέλλοντο εν γνώσει της Κυβερνήσεως όπως μετάσχωσι του υπέρ ανεξαρτησίας εν Κρήτη αγώνος, ούτε οι εν μακαρία τη λήξει Χ. Ζυμβρακάκης, Φρουδάκης, Προϊδης, Βασιλείου και Δημόπουλος, ούτε οι επιζώντες Κορωνάιος, Ι. Ζυμβρακάκης, Μάνος, Σμολένσκης και άλλοι

Το γεγονός, σύμφωνα με τον Ρικάκη ότι τότε «(...)η στρατιωτική υπηρεσία δεν έσπευσε να χαρακτηρίση τους ανδρείους και φιλοπάτριδας εκείνους αξιωματικούς με το επίθετον το οποίο σήμερον απεδόθη εις τους υποδίκους(...)», δημιουργούσε προηγούμενο που υποχρέωνε την επίσημη πολιτεία να το σεβασθεί και να το ακολουθήσει «(...)μέχρι του περατωθή ο μη λήξας εθνικός ημών αγών(...)».⁶²⁶

Με τέτοιες απόψεις, εκφρασμένες από κρατικούς λειτουργούς, σε συνδυασμό με την πλειοψηφία της κοινής γνώμης και του τύπου που υπερασπίζονταν την πρωτοβουλία των αξιωματικών, μάλλον δεν προκαλεί εντύπωση η αθώωση των αξιωματικών από το στρατοδικείο. Ο βασιλικός επίτροπος της δίκης αντισυνταγματάρχης του πεζικού Ιωάννης Στάικος, ζήτησε στην αγόρευσή του την τιμωρία των αξιωματικών, τονίζοντας ότι η ετυμηγορία του δικαστηρίου θα επιδρούσε ιδιαίτερα στην διατήρηση της πειθαρχίας στο στρατό. Υπεραμύνθηκε, επίσης, της επίσημης κρατικής άποψης πως μόνο με καλά οργανωμένο στρατό θα αντιμετώπιζε η Ελλάδα τους εξωτερικούς κινδύνους.⁶²⁷ Η επιχειρηματολογία όλων των κατηγορουμένων, από την άλλη πλευρά, υπήρξε παρόμοια: Προσέτρεξαν, εμφορούμενοι από αισθήματα πατριωτισμού, σε βοήθεια των κρητικών ομοεθνών τους που η επίσημη Ελλάδα δεν μπορούσε να βοηθήσει εμποδιζόμενη από τις διεθνείς της υποχρεώσεις. Ως εκ τούτου σε καμία περίπτωση δεν θεωρούσαν την πράξη τους ως λιποταξία. Όταν, δε, έλαβαν επίσημη διαταγή να επιστρέψουν, το πραγματοποίησαν πάραυτα. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζουν, μάλιστα, οι απαντήσεις δύο εκ των κατηγορουμένων, του Μαυρομιχάλη και του Τσόντου, που υποστηρίζουν ότι θεωρούσαν τις ενέργειές τους απόλυτα φυσιολογικές. Ο Μαυρομιχάλης στην ερώτηση του προέδρου του δικαστηρίου γιατί, ενώ γνώριζε τις ευθύνες και υποχρεώσεις του ως στρατιωτικός, προέβη σε λιποταξία, απάντησε ότι νόμιζε ότι η πράξη του αποτελούσε την εκπλήρωση της επιθυμίας όλου του ελληνισμού. Προσέθεσε μάλιστα, ενδεικτικό της νοοτροπίας που επικρατούσε στο στρατό και όχι μόνον, ότι δεν περίμενε να λάβει επίσημες διαταγές γιατί γνώριζε από την ιστορία ότι σε τέτοιες περιπτώσεις «(...)δεν δίδονται

απήλθον εις Κρήτην επί κεφαλής αποσπασμάτων του τακτικού στρατού, αλλά λαβόντες την αρχηγίαν εντοπίων στρατιωτικών σωμάτων ή προσκολληθέντες εις αυτά ηγωνίσθησαν και διεκρίθησαν επί πατριωτισμώ και ανδρεία, τέσσαρες δε εκ των πρώτων έπεσον ενδόξως μαχόμενοι τον υπέρ Πατρίδος αγώνα(...)»(*Το Άστυ* «Οι αξιωματικοί», ό.π.)

⁶²⁶ *Το Άστυ* «Οι αξιωματικοί», ό.π.

⁶²⁷ «(...)Και το κράτος φρονεί, ότι έχει τοιούτον στρατόν. Πρέπει λοιπόν ν' αποδείξωμεν, ότι σεβόμεθα την πειθαρχίαν. Αν η απόφασις είναι σύμφωνος προς τον στρατιωτικόν ποινικόν νόμον, θα σώσωμεν την πειθαρχίαν του στρατού. Αν όμως παραβλέψητε τα άρθρα του νόμου και αθώωσητε τους κατηγορουμένους, τότε θα ευρεθώμεν εις πλάνην οικτράν(...)». (*Το Άστυ*, «Η δίκη των αξιωματικών. Πανηγυρική αθώωσις», 6/10/1896)

διαταγαί(…)».⁶²⁸ Με άλλα λόγια οι στρατιωτικοί είχαν συνηθίσει σε τέτοιους είδους πρακτικές αυτόβουλης δράσης, χωρίς να περιμένουν τις επίσημες οδηγίες της στρατιωτικής ηγεσίας ή του επίσημου ελληνικού κράτους. Ο Τσόντος, από την πλευρά του, στο πλαίσιο της ίδια νοοτροπίας των στρατιωτικών, στην ερώτηση του προέδρου αν γνώριζε ότι η πράξη του ήταν εγκληματική, απάντησε ότι «(...)δεν ηδυνάμην να το φαντασθώ(...)».⁶²⁹ Τελικά παρά την επιβαρυντική αγόρευση του βασιλικού επιτρόπου το στρατοδικείο, πρόεδρος του οποίου είχε ορισθεί ο συνταγματάρχης των γενικών επιτελών Αντωνιάδης, αποφάσισε την αθώωση των κατηγορουμένων εν μέσω χειροκροτημάτων και επευφημιών του ακροατηρίου.⁶³⁰ Η μόνη τιμωρία των εμπλεκόμενων αξιωματικών ήταν η ολιγόμηνη πρόσκαιρη παύση από τα καθήκοντά τους, που έληξε στις αρχές του επόμενου έτους.

4.2 Μακεδονικό ζήτημα

Ο Μακεδονικός αγώνας υπήρξε, από την άλλη πλευρά, η κορυφαία φάση των εθνικών προσπάθειών να διασφαλίσουν τα ελληνικά συμφέροντα στην Μακεδονία. Τα μέσα που χρησιμοποιήθηκαν ήταν η κατοχύρωση του ελέγχου των ορθόδοξων κοινοτήτων από ιερείς πιστούς στο Πατριαρχείο Κωνσταντινουπόλεως, η ενίσχυση της ελληνομάθειας μέσω των ελληνικών σχολείων, ο επηρεασμός της διεθνούς κοινής γνώμης σχετικά με την εθνολογική σύνθεση της Μακεδονίας, ο πειθαναγκασμός ατόμων ή κοινοτήτων που είχαν προσχωρήσει στους αντιπάλους να δηλώσουν την μεταμέλειά τους, και η επικράτηση, τέλος, έναντι των αντιπάλων ομάδων.⁶³¹ Σε αυτό το πλαίσιο Έλληνες αξιωματικοί τέθηκαν επικεφαλής ομάδων ενόπλων με σκοπό να στηρίξουν το έργο των Ελλήνων δασκάλων και ιερέων και να προστατεύσουν τις απειλούμενες ελληνικές κοινότητες. Παρά το γεγονός, βέβαια, ότι στόχο τους αποτελούσαν οι ένοπλες ομάδες των αντιπάλων Βουλγάρων, τελικά συγκρούστηκαν και με τις δυνάμεις καταστολής που διατηρούσαν στην περιοχή οι Τούρκοι. Αυτές οι προσπάθειες εντάσσονταν στο πλαίσιο του ανεπίσημου αγώνα που διεξήγαγε η Ελλάδα για τη διασφάλιση των εθνικών συμφερόντων στην Μακεδονία. Την ίδια χρονική στιγμή επίσημα η Ελλάδα προσπαθούσε να αποτρέψει την απόδοση από την

⁶²⁸ *Το Άστυ*, « Η δίκη των αξιωματικών. Πανηγυρική αθώωσις », ό.π.

⁶²⁹ Στο ίδιο

⁶³⁰ «(...) Το δικαστήριον σείεται εκ των χειροκροτημάτων και των ζητοκραυγών του πλήθους. Η εικών ζωηροτάτη και συγκινητική εξακολουθεί επί ώραν να ανελίσσεται αντηχούντων όλων των πέριξ εκ των θερμών του ακροατηρίου διαχύσεων(...)», (*Ακρόπολις*, «Η δίκη των αξιωματικών», 6/10/1896.)

⁶³¹ Θ Βερέμης – Ι Κολιόπουλος, *Ελλάς. Η σύγχρονη συνέχεια*, ό.π., σελ.310- 311

Οθωμανική αυτοκρατορία καθεστώτος αυτονομίας στην Μακεδονία, πολιτική που προωθούσε η Βουλγαρία, θεωρώντας ότι τη συνέφερε η διατήρηση της κυριαρχίας των Οθωμανών στην περιοχή μέχρι να έχει τη δυνατότητα να διεκδικήσει τη Μακεδονία με τη χρήση ένοπλου αγώνα.

Μετά τον πόλεμο του 1897 η βουλγαρική κυβέρνηση ενεπλάκη πιο ενεργά στο Μακεδονικό ζήτημα θεωρώντας ότι ήταν η κατάλληλη ευκαιρία για να εκμεταλλευτεί τη δεινή θέση της Ελλάδας. Αύξησε έτσι τη χρηματοδότηση των οργανώσεων, οργάνωσε δίκτυο προπαγάνδας για προβολή των βουλγαρικών διεκδικήσεων, προχώρησε σε εξαγορές Οθωμανών αξιωματούχων. Οι Βούλγαροι θεωρούσαν σαν κύριο εχθρό τους τον ελληνισμό και προσπαθούσαν να εξουδετερώσουν με κάθε τρόπο την επιρροή του. Στόχοι τους ήταν ιερείς, δάσκαλοι και έμποροι με υψηλό ελληνικό φρόνημα που βρίσκονταν να τρομοκρατούνται από βουλγαρικά ένοπλα σώματα.⁶³² Αποκορύφωμα της βουλγαρικής δράσης αποτέλεσε η εξέγερση του Ίλιντεν που έληξε άδοξα και προκάλεσε τα άμεσα αντίποινα των Οθωμανών που προέβησαν σε ωμότητες κατά του χριστιανικού πληθυσμού της Μακεδονίας. Η εξέγερση του Ίλιντεν (Προφήτης Ηλίας), που πήρε το όνομά της από την ημέρα που εκδηλώθηκε, οργανώθηκε από την Εσωτερική Μακεδονική Επαναστατική Οργάνωση (IMRO), αυτονομίστικη επαναστατική οργάνωση βουλγαρικής προέλευσης, που ερχόμενη σε ρήξη με την επίσημη πολιτική της Σόφιας προπαγάνδιζε την αυτονομία της Μακεδονίας. Άμεσες υπήρξαν οι αντιδράσεις της επίσημης ελληνικής πολιτείας. Το προηγούμενο της αυτονομίας της Ανατολικής Ρωμυλίας δημιουργούσε αναπόφευκτα στην Αθήνα την πεποίθηση ότι το αίτημα της μακεδονικής αυτονομίας εξυπηρετούσε τους στόχους της βουλγαρικής εξωτερικής πολιτικής. Άλλωστε από τις αρχές του 20^{ου} αιώνα γινόταν λόγος για οργανωμένη αντίσταση των Ελλήνων στους Βούλγαρους. Η Εθνική Εταιρεία είχε διαλυθεί, το πνεύμα της, όμως, ήταν σε πλήρη σύμπνοια με το αίσθημα που διακατείχε την ελληνική κοινωνία. Σύσσωμος ο ελληνικός τύπος της Αθήνας καλούσε την κυβέρνηση να αναλάβει δράση για την αντιμετώπιση του βουλγαρικού κινδύνου.⁶³³

Το πρώτο βήμα έγινε με τον ξεσηκωμό από ντόπιους αγωνιστές υπό τον μητροπολίτη Καστοριάς Γερμανό Καραβαγγέλη. Ακολούθησε η σταδιακή ανάμειξη των προξένων με εξέχουσα μορφή τον υποπρόξενο στο Μοναστήρι

⁶³² Douglas Dakin, *The Greek struggle in Macedonia 1897-1913*, Thessaloniki 1993, σελ.44-55 και Ιωάννης Μαζαράκης, *Η Μακεδονία στις παραμονές του αγώνα*, στο *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, ο.π., τόμος ΙΔ', σελ.220-225

⁶³³ Ιωάννης Μαζαράκης, *Η Μακεδονία στις παραμονές του αγώνα*, ό.π., σελ.235

Ίωνα Δραγούμη και η συγκέντρωση όπλων, χρημάτων και ανδρών από τον κύκλο του Στέφανου Δραγούμη.⁶³⁴ Το επίσημο ελληνικό κράτος δεν μπορούσε πλέον να εθελουφλεί. Η κυβέρνηση Θεοτόκη, συνειδητοποιώντας την ανάγκη άμεσης ανάληψης δράσης, αδυνατώντας, όμως, να εμπλακεί άμεσα η ίδια, αποφάσισε το Μάιο του 1904 τη δημιουργία του Μακεδονικού Κομιτάτου με τη σύμφωνη γνώμη του βασιλιά Γεωργίου και του διαδόχου Κωνσταντίνου. Ουσιαστικά καθήκοντα προέδρου ανέλαβε ο εκδότης της εφημερίδας «Εμπρός», ενώ τα γραφεία του Κομιτάτου στεγάσθηκαν στον ίδιο χώρο με αυτά της εφημερίδας. Παράλληλα, ο Θεοτόκης προχώρησε σε ριζική αναδιάρθρωση της λειτουργίας των ελληνικών προξενείων της Μακεδονίας ώστε να επιτευχθεί η καλύτερη διεξαγωγή του αγώνα. Τοποθετήθηκε έτσι πρόξενος στην Θεσσαλονίκη ο Λάμπρος Κορομηλάς, ενώ μαζί του τοποθετήθηκαν, επίσης, αξιωματικοί που λειτουργούσαν ως πράκτορες, παριστάνοντας τους γραμματείς.⁶³⁵

Σταδιακά τη διεύθυνση του αγώνα στην Μακεδονία ανέλαβε για την Κεντρική Μακεδονία (Βιλαέτιο Θεσσαλονίκης) το προξενείο Θεσσαλονίκης και για τη Δυτική (Βιλαέτιο Μοναστηρίου) το Μακεδονικό Κομιτάτο. Το Κομιτάτο ανέλαβε την οικονομική διαχείριση του αγώνα, την αποστολή και συντήρηση των μακεδονομάχων, την αποστολή πολεμοφοδίων, την διεξαγωγή προπαγάνδας και την ενημέρωση του ελληνικού κοινού. Ο θάνατος του Παύλου Μελά τον Οκτώβριο του 1904 και οι «πάνδημες» εκδηλώσεις πένθους που τον ακολούθησαν διαδραμάτισαν καταλυτικό ρόλο στην εξέλιξη του Μακεδονικού αγώνα. Προσέδωσαν, κατ' αρχάς, στο Μακεδονικό Κομιτάτο και στον Καλαποθάκη απίστευτη αίγλη. Ενέπνευσαν, παράλληλα τόση φιλοπατρία στον ελληνισμό εντός και εκτός του ελληνικού κράτους, ώστε οι τάξεις των σωμάτων πύκνωσαν απίστευτα. Πλήθος αξιωματικών ακολούθησαν το παράδειγμα του Παύλου Μελά αναλαμβάνοντας τη διεύθυνση ενόπλων σωμάτων, διεξάγοντας σε επιχειρησιακό επίπεδο τον Μακεδονικό αγώνα. Ο αγώνας αυτός δεν ήταν πλέον των «σταυραετών» της μεθορίου αλλά όλων των Ελλήνων, ορόσημο στην προσπάθεια υλοποίησης των αλυτρωτικών οραμάτων. Η εφημερίδα «Πατρίς», για παράδειγμα, τονίζει ότι το πανελλήνιο πένθος για τον θάνατο του Παύλου Μελά αποτελούσε την καλύτερη απάντηση σε όσους αποκαλούσαν, πριν τον θάνατο του Μελά,

⁶³⁴ Το 1902 ο Ίωνας Δραγούμης ίδρυσε στο Μοναστήρι την «Ελληνομακεδονική Άμυνα» που είχε σαν σκοπό την υπεράσπιση των ελληνικών κοινοτήτων και την οργάνωση του αγώνα στη δυτική Μακεδονία. Σε αυτήν μυήθηκαν Έλληνες πρόκριτοι, δάσκαλοι και ιερείς που προετοίμαζαν και οργάνωναν τη δράση του. Συνεργάστηκε με προσωπικότητες των Αθηνών όπως ο Στέφανος Δραγούμης και ο Παύλος Μελάς ενώ από το 1904 συνεργάστηκε, τουλάχιστον στην αρχή, και με το Μακεδονικό Κομιτάτο των Αθηνών.

⁶³⁵ Ιωάννης Μαζαράκης, *Η Μακεδονία στις παραμονές του αγώνα*, ό.π., σελ.238

«ένοπλες συμμορίες» τα ελληνικά ένοπλα σώματα που εισέρχονταν στην Μακεδονία.⁶³⁶ Λίγο μετά το θάνατο του Μελά, διέσχισαν τη μεθόριο τα ένοπλα σώματα του Γεωργίου Κατεχάκη και του Γεώργιου Τσόντου, που εξελίχθηκε σύντομα στην σημαντικότερη επιτελική προσωπικότητα του αγώνα στη δυτική Μακεδονία. Κατά τη διάρκεια του Μακεδονικού αγώνα πολλοί αξιωματικοί, λοιπόν, ακολουθώντας τις επιθυμίες της κοινωνίας προσέτρεξαν να προσφέρουν τις υπηρεσίες τους. Τα ερωτήματα που προκύπτουν από αυτήν την συμβολή των αξιωματικών είναι αφενός, εάν και κατά πόσον οι ενέργειες των αξιωματικών ήταν χωρίς την έγκριση ή εν αγνοία του επίσημου ελληνικού κράτους, και αφετέρου αν υπήρχε ταύτιση απόψεων για τον τρόπο δράσης τους, τόσο μεταξύ των αξιωματικών, όσο και με τους φορείς που επόπτευαν τις ενέργειές τους με την έγκριση του ελληνικού κράτους.

Σε αυτό το πλαίσιο προκρίνονται δύο χαρακτηριστικές περιπτώσεις από τις οποίες μπορούν να εξαχθούν αντιπροσωπευτικές απαντήσεις και για τα δύο ζητήματα. Η πρώτη υπόθεση αφορά στη μυστική αποστολή από το επίσημο ελληνικό κράτος στη Μακεδονία τεσσάρων αξιωματικών: του Αλέξανδρου Κοντούλη, Αναστάσιου Παπούλα, Γεώργιου Κολοκοτρώνη και Παύλου Μελά στις αρχές του 1904. Η εξέγερση του Ίλιντεν διαμόρφωνε δεδομένα στο μακεδονικό τοπίο, τα οποία απειλούσαν άμεσα τα ελληνικά συμφέροντα και δεν μπορούσαν να αφήσουν ασυγκίνητο κανέναν στην Ελλάδα. Υπό τη συνεχή πίεση όσων παρακολουθούσαν με αγωνία την κατάσταση που διαμορφωνόταν για τα ελληνικά συμφέροντα στη Μακεδονία, ιδιαίτερα μετά την εξέγερση του Ίλιντεν, ο Θεοτόκης αποφάσισε την αποστολή των τεσσάρων αξιωματικών για την εκτέλεση μυστικής περιοδείας στη δυτική Μακεδονία, στα μέρη που είχε ξεσπάσει τον Ιούλιο του 1903 η επανάσταση του Ίλιντεν. Ο λοχαγός Αλέξανδρος Κοντούλης είναι αποκαλυπτικός στην ανέκδοτη αφήγησή του για τα συγκεκριμένα γεγονότα, για το πόσο διστακτική ήταν η επίσημη ελληνική πολιτεία για την επιτυχία της αποστολής. Σύμφωνα με αυτήν ο τότε πρόεδρος της κυβέρνησης «πατριώτης» Γεώργιος Θεοτόκης «δεν επίστευεν εις τίποτε, φρονών ότι όσοι εργαζόμεθα επί του εθνικού εκείνου εδάφους είμεθα τρελλοί». Ο, δε, υπουργός των Εξωτερικών Άθως Ρωμάνος «επείθετο μεν εκ των συζητήσεων μου μετ' αυτού, αλλά edίσταζε πάντοτε προ της ευθύνης, ην θα έφερε και θα ανελάμβανε μίαν τοιαύτην πρωτοουσίαν».⁶³⁷ Ο δισταγμός του πρωθυπουργού

⁶³⁶ «(...) Καθ' εκάστην αναγιγνώσκομεν εις εφημερίδας αποδιδόμενον το κοσμητικόν επίθετον «ελληνικαί συμμορίαί» εις τα εν Μακεδονία εισελθόντα ελληνικά σώματα. Η ζωηρωτάτη εκδήλωση του πένθους αποτελούσι την καλλίτερη απάντηση(...)» (*Πατρίς*, «Αι ελληνικαί συμμορίαί», 24/10/1904)

⁶³⁷ Αλέξανδρος Κοντούλης, *Η κατά το έτος 1904 στρατιωτική αποστολή εν Μακεδονία*, Δυρράχιο 25/3/1926, *Αρχείο Στέφανου Δραγούμη*, υποφak. 201.2, Γεννάδειος Βιβλιοθήκη.

και του υπουργού των εξωτερικών είναι, νομίζω, απόλυτα κατανοητός αν αναλογισθούμε ότι από τον πόλεμο του 1897 είχαν περάσει μόλις επτά χρόνια. Οι ερασιτεχνικοί χειρισμοί της επίσημης ελληνικής πολιτείας τότε ήταν φυσικό να καθιστούσαν επιφυλακτική οποιαδήποτε πολιτική ηγεσία για ανάληψη παρόμοιων πρωτοβουλιών. Το γεγονός ότι ο Θεοτόκης αποδέχθηκε την αποστολή των αξιωματικών, που ουσιαστικά αποτέλεσε την έναρξη της, έστω και έμμεσης, ανάληψης πρωτοβουλίας από το ελληνικό κράτος οφείλεται, εκτός από την αυτονόητη επιθυμία του Θεοτόκη, στην πίεση που του ασκούσαν κύκλοι και σημαντικές προσωπικότητες της Αθήνας εμπνεόμενοι από τα εθνικά ιδεώδη.⁶³⁸ Σκοπός της αποστολής ήταν η επί τόπου μελέτη της κατάστασης και η συγκέντρωση των απαραίτητων πληροφοριών με κυριότερο στόχο την καταγραφή της διάθεσης των ντόπιων για ένοπλη αντίδραση κατά των Βουλγάρων, ώστε να η ελληνική κυβέρνηση να ακολουθήσει την κατάλληλη πολιτική. Η αποστολή θα έπρεπε να προσέξει ιδιαίτερα ώστε να μην αποκαλυφθεί οποιαδήποτε ανάμιξη του ελληνικού κράτους.⁶³⁹ Με εντολή του υπουργού Εξωτερικών Άθου Ρωμάνου, αρχηγός της αποστολής ανέλαβε ο λοχαγός Αλέξανδρος Κοντούλης, ο οποίος είχε και την ευθύνη επάνδρωσης του σώματος. Ο Κοντούλης διάλεξε τους υπόλοιπους τρεις αξιωματικούς. Την ύπαρξη της αποστολής γνώριζε και η Γενική Διοίκηση του στρατού. Ο Κοντούλης και ο Κολοκοτρώνης ενημέρωσαν σχετικά τον επιτελάρχη συνταγματάρχη Κωνσταντίνο Σαπουντζάκη. Επιπλέον και οι τέσσερις αξιωματικοί πριν την αναχώρησή τους παρουσιάσθηκαν στον γενικό διοικητή διάδοχο Κωνσταντίνο που τους ενθάρρυνε και τους συμβούλευσε για την επιτυχία της αποστολής.

Η περίπτωση των τεσσάρων αξιωματικών της αποστολής αποτελεί χαρακτηριστικό παράδειγμα για έλλειψη απόλυτης ταύτισης και σύμπτωσης μεταξύ των αξιωματικών, ακόμη και των πιο ένθερμων υποστηρικτών της Μεγαλοϊδεατικής πολιτικής, όπως ήταν οι συγκεκριμένοι αξιωματικοί. Ο Παύλος Μελάς εξέφρασε στον Κοντούλη τις επιφυλάξεις του για τον Κολοκοτρώνη χαρακτηρίζοντας τον ως «επιζήμιο» για την αποστολή. Ο ίδιος

⁶³⁸ Ο Κοντούλης αναφέρει μερικά πρόσωπα που είχαν διατελέσει και σημαντικά στελέχη της Εθνικής Εταιρείας. Τους καθηγητές Σπυρίδωνα Λάμπρου και τους αδελφούς Νικόλαο και Κωνσταντίνο Πολίτη, τον διπλωμάτη Αλέξανδρο Ραγκαβή, τον λοχαγό Εμμανουήλ Ρακτιβάν. Συντονιστή μάλιστα των ενεργειών τους χαρακτηρίζει τον Στέφανο Δραγούμη: «(...)είχον ως κέντρον ενεργείας τον οίκον Δραγούμη, όπου εσφυρηλατείτο πάσα εθνική ιδέα(...)». (Αλέξανδρος Κοντούλης, *Η κατά το έτος 1904 στρατιωτική αποστολή εν Μακεδονία*, Δυρράχιο 25/3/1926, *Αρχείο Στέφανου Δραγούμη*, υποφak. 201.2, Γεννάδειος Βιβλιοθήκη).

⁶³⁹ «(...) εις Μακεδονίαν λάβη γνώσιν των εκεί συμβαινόντων, να μελετηθή δε ο χαρακτήρ και εν γένει η διάθεση των Ελλήνων Μακεδόνων εάν θα ήσαν διατεθειμένοι να λάβωσι τα όπλα και αντιδράσωσι κατά των Βουλγάρων, βοηθούμενοι εξ Ελλάδος δι' όπλων και χρημάτων, αλλά χωρίς να φανή η ανάμιξις του επίσημου κράτους(...)». (Αλέξανδρος Κοντούλης, ό.π.)

ο Κοντούλης χαρακτήριζε τον Κολοκοτρώνη ως «έχοντα μηδεμίαν αξίαν». Ο Παύλος Μελάς διατηρούσε επιφυλάξεις για την συμμετοχή του λοχαγού Παπούλα επειδή ήταν αρχαιότερος του Κοντούλη και μπορεί να δημιουργούνταν ζήτημα ηγεσίας στην αποστολή. Αλλά και ο υπουργός των Εξωτερικών Ρωμάνος από την πλευρά του εξέφρασε την αντίθεσή του στη συμμετοχή του Παύλου Μελά γιατί φοβόταν ότι θα παρέσυρε και τους υπόλοιπους σε παρακινδυνευμένες ενέργειες.⁶⁴⁰

Η αποστολή συναντήθηκε στα μέσα Μαρτίου στην Καστοριά με τον Κοντούλη, που είχε μεταβεί πριν από αυτούς, και τον Μητροπολίτη Γερμανό Καραβαγγέλη. Όταν στα τέλη Μαρτίου έφθασαν στο Ζέλοβο ειδοποιήθηκε ο Παύλος Μελάς ότι το υπουργείο των Στρατιωτικών του ζητούσε να επιστρέψει άμεσα στην Αθήνα γιατί η διαμονή του στη Μακεδονία είχε γίνει γνωστή, γεγονός που είχε προκαλέσει την έντονη αντίδραση του πρέσβη της Οθωμανικής αυτοκρατορίας στην Αθήνα Ρισάφ Βέη. Στα μέσα Απριλίου, μετά την αναχώρηση του Μελά και πριν την αναχώρηση των υπολοίπων, η αποστολή συνέταξε έκθεση προς τον πρωθυπουργό Θεοτόκη. Σε αυτήν αναφερόταν, κατ' αρχάς, η ενθουσιώδης υποδοχή που επεφύλαξαν οι πρόκριτοι της Μακεδονίας στην αποστολή, «(...) οίτινες με φωνή ανακουφίσεως και χαράς απεδέχθησαν τας προτάσεις μας ευγνωμονούντες τους ελεύθερους αδελφούς αυτών(...)».⁶⁴¹ Έπειτα, τονιζόταν η ανάγκη για άμεση ενίσχυση των Ελλήνων Μακεδόνων.⁶⁴² Η έκθεση κατέληγε με την πρόταση ότι επιβαλλόταν «η συγκρότηση ομάδων οπλισμένων» από ντόπιους με τη συνδρομή ενόπλων ομάδων από την Ελλάδα.⁶⁴³

Η σύνταξη της έκθεσης αποκάλυψε τη σημαντική διάσταση στις απόψεις των αξιωματικών για την πολιτική που έπρεπε να ακολουθηθεί. Οι μεν Κοντούλης και Μελάς είχαν καταλήξει στο συμπέρασμα ότι οι βουλγάρικες αντάρτικες ομάδες μπορούσαν να αντιμετωπισθούν με μισθοφορικές ομάδες που θα σχηματίζονταν στη Μακεδονία από ντόπιους

⁶⁴⁰ Ο Κοντούλης στην αφήγησή του το 1926, και αφού είχαν περάσει αρκετά χρόνια από την ολοκλήρωση των γεγονότων, εκφράζει την μεταμέλειά του για την επιλογή των Παπούλα και Κολοκοτρώνη και αναφέρει πως επέλεξε τον τελευταίο λόγω του ονόματός του: «(...) το ατύχημα μου ήτο να εκλέξω ως συντρόφους μου τον εκ Μεσολογγίου λοχαγό Παπούλα περί ου τότε είχαν άριστην γνώμην και τον υπολοχαγόν Κολοκοτρώνη, ον εγνώριζον καλώς ως μηδεμίαν έχοντα αξίαν, το μεγάλο όμως όνομα του με ενέπνεεν και επίστευον ότι ήθελε συμβάλλει εις τα της αποστολής(...)». (Αλέξανδρος Κοντούλης, ό.π.)

⁶⁴¹ *Έκθεση Κοντούλη προς Θεοτόκη*, 16/4/1904 *Αρχείο Στέφανου Δραγούμη*, υποφак. 201.1, Γεννάδειος Βιβλιοθήκη.

⁶⁴² «(...) Τούτων συντελουμένων έχομεν την πεποίθησιν ότι σπουδαίως θέλει νυψωθεί το φρόνημα των Ελλήνων Μακεδόνων οίτινες υπό τα αμέσους εντυπώσεις των δεινοπαθημάτων των τελευταίων ετών διατελούντες κατέχονται υπό αορίστου φόβου, όστις δέον να καταπολεμηθή παντί τρόπω(...)» (*Έκθεση Κοντούλη προς Θεοτόκη*, ό.π.)

⁶⁴³ *Έκθεση Κοντούλη προς Θεοτόκη*, ό.π.

Έλληνες, υπό την ηγεσία Ελλήνων αξιωματικών, όπως ακριβώς αποτυπωνόταν στην έκθεση. Αντίθετα οι Παπούλας και Κολοκοτρώνης δεν πίστευαν ότι οι ντόπιοι, έστω και αν ενισχύονταν οικονομικά από το ελληνικό κράτος, θα μπορούσαν να λειτουργήσουν με ουσιαστικό τρόπο υπέρ των ελληνικών συμφερόντων. Αντίθετα υποστήριζαν αυτό που τελικά πραγματοποιήθηκε τα επόμενα χρόνια, δηλαδή να σταλούν ένοπλα σώματα από την Ελλάδα, υπό την ηγεσία Ελλήνων αξιωματικών, για οργανώσουν τον αγώνα κατά των οπαδών της Εξαρχίας και οι ντόπιοι απλά να συνδράμουν αυτήν την προσπάθεια. Ο Κοντούλης, μάλιστα, θα δοκιμάσει μια μεγάλη έκπληξη όταν μετά την επιστροφή της αποστολής στις αρχές Μαΐου θα πληροφορηθεί από τον Στέφανο Δραγούμη ότι ο Κολοκοτρώνης είχε στείλει έγγραφο στον υπουργό των Στρατιωτικών, που μέσω του πρωθυπουργού Θεοτόκη είχε περιέλθει στην κατοχή του Δραγούμη, στο οποίο, σε αντίθεση με την έκθεση του Κοντούλη, περιέγραφε με μελανά χρώματα τις εντυπώσεις του από τους ντόπιους Μακεδόνες: «(...)δεν υπάρχει χειρότερος λαός των Μακεδόνων(...) ευρισκόμεθα μεταξύ προδοτών (...) μας εδέχθησαν δυσμενέστατα(...)».⁶⁴⁴ Ο Παύλος Μελάς θα ενημερώσει την ίδια περίοδο τον Κοντούλη ότι αντίστοιχο έγγραφο είχε υποβάλει ο Παπούλας προς τον Σαπουντζάκη.⁶⁴⁵ Όταν μάλιστα παρουσιάσθηκε ο Κοντούλης στον Θεοτόκη στα μέσα Μαΐου για να τον ενημερώσει για την αποστολή, ο τελευταίος έδειξε στον Κοντούλη αναφορά των Παπούλα και Κολοκοτρώνη σύμφωνα με την οποία « οι Μακεδόνες δεν θα εδέχοντο όπλα προς άμυνα».⁶⁴⁶ Παρά τις διαβεβαιώσεις του Κοντούλη, και προς τον Θεοτόκη και προς τον Σαπουντζάκη, ότι η πραγματικότητα ήταν αυτή που αναφερόταν στην έκθεση του Απριλίου και ότι ο αγώνας στην Μακεδονία ήταν εφικτός, ο Θεοτόκης παρουσιαζόταν διστακτικός να οργανώσει ένοπλο αγώνα στην Μακεδονία. Οι απόψεις του Κολοκοτρώνη προκάλεσαν μάλιστα την οργή του Παύλου Μελά που κατέληξε στη μονομαχία μεταξύ των δύο ανδρών που είχε ως αποτέλεσμα τον ελαφρύ τραυματισμό του Κολοκοτρώνη στο μηρό.⁶⁴⁷

Τη δική του μαρτυρία για την αποστολή παρουσιάζει ο Παπούλας, αρκετά χρόνια μετά, τον Ιούνιο του 1930 σε επιστολή του προς το περιοδικό «Μακεδονικός Αγών», αντικρούοντας ουσιαστικά στους ισχυρισμούς του Κοντούλη. Σύμφωνα με αυτήν η αποστολή στην Μακεδονία αποφασίσθηκε από την «Ανώτατην Διοίκησιν του Στρατεύματος» με σκοπό να εξακριβώσει

⁶⁴⁴ Αλέξανδρος Κοντούλης, *Η κατά την επάνοδον εκ Μακεδονίας εις Αθήναις κατά το αυτό έτος 1904*, Δυρράχιο 25/3/1926, *Αρχείο Στέφανου Δραγούμη*, υποφak. 201.2, Γεννάδειος Βιβλιοθήκη.

⁶⁴⁵ Στο ίδιο

⁶⁴⁶ Στο ίδιο

⁶⁴⁷ Στο ίδιο

«(...) των εκεί δυνάμενων να συντελεσθώσι παρά της Ελλάδας, δια την ενίσχυσιν του εθνικού φρονήματος των κατοίκων ή την προστασία αυτών παρά σωματών ανταρτικών από τας πιέσεις των Βουλγάρων ανταρτών(...)». Ο Παπούλας ισχυριζόταν ότι αυτός ήταν ο αρχηγός της αποστολής και πριν από αυτήν συναντήθηκε με τον πρωθυπουργό Θεοτόκη, αλλά και τον υπουργό Εξωτερικών Ρωμάνο από τον οποίο έλαβε τις σχετικές οδηγίες για την αποστολή. Ανέφερε, επίσης, ότι κύριο μέλημα της αποστολής ήταν να διαπιστώσει κατά πόσο ήταν δυνατός ο καταρτισμός εθελοντικών σωμάτων «εκ των υποδούλων Μακεδόνων». Όσον αφορά τη διάσταση των απόψεων των αξιωματικών σχετικά με το επίμαχο ζήτημα του τρόπου δράσης, ο Παπούλας, ουσιαστικά επιβεβαιώνει τον Κοντούλη, αναφέροντας ότι ο τελευταίος, με τη σύμφωνη γνώμη του Παύλου Μελά, σκόπευε να απευθύνει έκθεση προς το υπουργείο των Εξωτερικών ότι μπορούσαν να σχηματισθούν εθελοντικά σώματα από ντόπιους και να ανατεθεί ο σχηματισμός και η διοίκηση αυτών των σωμάτων στον Παπούλα ως καταλληλότερο. Σε αυτήν την προοπτική αντέδρασαν ο ίδιος ο Παπούλας και ο Κολοκοτρώνης λέγοντας ότι, κατ' αρχάς, θα έπρεπε να σχηματισθούν στρατιωτικά τμήματα μόνο από ελεύθερους Έλληνες και η ενσωμάτωση σε αυτά ντόπιων Μακεδόνων να πραγματοποιηθεί σε δεύτερο χρόνο. Ο Παπούλας ανέφερε ότι αναγκάστηκαν με τον Κολοκοτρώνη να υπογράψουν την έκθεση του Κοντούλη για να μην παρουσιαστεί διάσταση απόψεων και διάσπαση της ομάδας των αξιωματικών ενώ η αποστολή ήταν σε εξέλιξη. Έστειλε, παρά ταύτα, επιστολή στον τότε επιτελάρχη της Γενικής Διοίκησης Σαπουντζάκη, όπου παρουσίαζε την διαφορετική του άποψη, πιστεύοντας ότι η έκθεση του Κοντούλη δεν θα γινόταν αποδεκτή επειδή ήταν ανεφάρμοστη. Όταν ο Σαπουντζάκης ανέφερε αυτά στην Κυβέρνηση, η τελευταία αποφάσισε την άμεση ανάκληση των αξιωματικών. Με την επιστροφή του στην Αθήνα ο Παπούλας παρουσιάσθηκε αμέσως στον πρωθυπουργό όπου του εξέθεσε την άποψή του, ότι μόνο με τη δημιουργία μικρών εθελοντικών σωμάτων από ελεύθερους Έλληνες με επικεφαλής αξιωματικούς και υπαξιωματικούς του ελληνικού στρατού και την παράλληλη βοήθεια το πολύ δύο Μακεδόνων από κάθε περιφέρεια ώστε να εισέρχονται με ευκολία στο μακεδονικό έδαφος, ήταν δυνατόν να επιτευχθεί η αποτελεσματική αντίδραση κατά των Βούλγαρων. Ο Παπούλας με εντολή του Θεοτόκη υπέβαλε σχετική έκθεση την οποία μετά από δύο ημέρες αποδέχθηκε το υπουργικό συμβούλιο και έτσι κατάφερε να επικρατήσουν οι θέσεις του.⁶⁴⁸

⁶⁴⁸ Επιστολή Παπούλα στο περιοδικό «Μακεδονικός αγών», 26 Ιουνίου 1930, ΓΑΚ, *Αρχείο Τσόντου- Βάρδα*, Κ 59 α, Φάκελος 6

Η πραγματικότητα είναι ότι η τακτική που ακολουθήθηκε στο Μακεδονικό αγώνα πλησίαζε περισσότερο στα όσα πρότεινε ο Παπούλας. Έτσι η άποψη των Παπούλα - Κολοκοτρώνη, που θεωρούσαν ότι ο αγώνας δεν έπρεπε να αναληφθεί μόνο από τους ντόπιους, αλλά να οργανωθεί από σώματα σταλμένα από την Ελλάδα έγινε η ακολουθητέα τακτική. Ο δε Παύλος Μελάς ήταν ο πρώτος που υλοποίησε το σχέδιο στο οποίο ο ίδιος αρχικά διαφωνούσε. Δύο μήνες αργότερα ανέλαβε τη διοίκηση σώματος από ελεύθερους Έλληνες με σκοπό να δράσουν στην Μακεδονία με τη γνωστή κατάληξη της θανάτωσής του, που επηρέασε αποφασιστικά την εξέλιξη του Μακεδονικού Αγώνα. Σύμφωνα, δε, με τον Παπούλα η διοίκηση του σώματος ανατέθηκε στον Παύλο Μελά από την κυβέρνηση.⁶⁴⁹

Τα παραπάνω, πάντως, καταδεικνύουν με ξεκάθαρο τρόπο ότι η πρωτοβουλία των αξιωματικών να συνδράμουν στο Μακεδονικό αγώνα δεν τελούσε σε καμία περίπτωση εν αγνοία του επίσημου ελληνικού κράτους. Στις περισσότερες περιπτώσεις οι αξιωματικοί λάμβαναν βέβαια άδεια χωρίς να αναφέρεται σε αυτήν η πραγματικός τόπος μετάβασης. Ο Παύλος Μελάς τον Ιούλιο του 1904, επανήλθε για είκοσι περίπου ημέρες στη Μακεδονία, λαμβάνοντας άδεια είκοσι ημερών από τον διοικητή της Σχολής Ευελπίδων που υπηρετούσε τότε, « δι' Αιδηψόν και ενταύθα».⁶⁵⁰ Την τρίτη και μοιραία φορά που μετέβη στην Μακεδονία τον Αύγουστο του 1904, έλαβε άδεια πέντε μηνών από το υπουργείο των Στρατιωτικών για να μεταβεί στην Ευρώπη.⁶⁵¹ Ο Παπούλας αναφέρει ότι η μετάβαση του Παύλου Μελά στη Μακεδονία ήταν σε γνώση της κυβέρνησης.⁶⁵² Η εφημερίδα «Αθήναι», αναφερόμενη στον θάνατο του Παύλου Μελά έσπευσε, κατ' αρχάς, να τονίσει ότι «ουδεμίαν γνώσιν της εις Μακεδονίαν εισόδου του Παύλου Μελά είχε η ελληνική κυβέρνηση». Παράλληλα, όμως, προσέθετε ότι γνώση της δράσης του Παύλου Μελά είχαν η σύζυγός του και ο πεθερός του Στέφανος Δραγούμης.⁶⁵³ Είναι βέβαια γνωστό το πόσο συνεργαζόταν ο Στέφανος Δραγούμης με τον πρωθυπουργό Θεοτόκη για την διαχείριση των εθνικών ζητημάτων. Ένας άλλος μακεδονομάχος, ο Τσόντος σε επιστολή του στον διάδοχο τον Δεκέμβριο του 1907 τονίζει, στο ίδιο πλαίσιο, ότι «(...) ετέθην εις

⁶⁴⁹ Επιστολή Παπούλα στο περιοδικό «Μακεδονικός αγών», ό.π.

⁶⁵⁰ Στο αρχείο του Στέφανου Δραγούμη στη Γεννάδειο βιβλιοθήκη, φάκελος 201.2, φυλάσσεται το «φύλλο κανονικής αδείας» που έλαβε από τον διοικητή της Σχολής Ευελπίδων συνταγματάρχη Νικόλαο Ζορμπά στις 9 Ιουλίου «δι' Αιδηψόν και ενταύθα»

⁶⁵¹ *Νέον Αστυ*, «Η πρώτη θυσία», 19/10/1904 και *Ακρόπολις*, «Ο ηρωικός θάνατος του Έλληνος αξιωματικού Παύλου Μελά», 19/10/1904. Η *Ακρόπολις* αναφέρει στο ίδιο άρθρο και την προηγηθείσα αποστολή των αξιωματικών που έγινε «λάθρα», γεγονός που καταδεικνύει την μυστικότητα με την οποία εκτελέστηκε μια και πραγματοποιήθηκε με την έγκριση της ελληνικής κυβέρνησης

⁶⁵² Επιστολή Παπούλα στο περιοδικό «Μακεδονικός αγών», ό.π.

⁶⁵³ *Αθήναι*, «Ο Εθνικός Ήρωας», 19/10/1904

την διάθεσιν της Κυβερνήσεώς μου και από των αρχών του 1904 τη εγκρίσει της υμετέρας υψηλότητος θα ηκολούθουν μετά των συναδέλφων μου Σπύρου Μήλιου, Κοντογούρη και Κατεχάκη, την τότε γενομένην πρώτην αποστολήν των τεσσάρων αξιωματικών Παπούλα, Κοντούλη, Κολοκοτρώνη και Μελά αν μη των δύο τελευταίων η διαφωνία επηρεάσασα και τους άλλους δύο, επήνεγκε την ανάκλησιν πάντων και την αποτυχίαν της αποστολής(...)». Στη συνέχεια, δε, της ίδιας επιστολής προσθέτει ότι «(...)ο ερεθισμός της κοινής γνώμης εν Ελλάδι δια τα κακουργίας των Βουλγάρων παρεκίνησεν ιδιώτας τινάς εις την σκέψιν ότι δύνανται ίσως ούτοι να αναλάβωσι την διεύθυνσιν του εν τω τμήματι τούτο αγώνος. Η Κυβέρνησις ενέκρινε τότε την ίδρυσιν του Μακεδονικού κομιτάτου στην Αθήνα διατάξασα μεθ' ολίγον τους αξιωματικούς Σπηλιάδη και Κοντογούρην να μεταβώσιν εν Μοναστήριον και ιδρύσωσιν εκεί γενικόν κέντρον διευθύνσεως του εν τω ιδίω τμήματι αγώνος. Οι αξιωματικοί ούτοι μετέβησαν εις την θέσιν των κατά Μάιον 1905. Προ της αποστολής των όμως το κομιτάτον είχαν ήδη αποστείλει ανταρτικά σώματα διότι και εγώ από Νοεμβρίου 1904 και ευθύς μετά τον φόνο του αιμνήστου Παύλου Μελά ευρισκόμενην εν Μακεδονία αρχηγός ιδίου κόμματος(...)».⁶⁵⁴

Το ζητούμενο, όμως, είναι οι κατευθύνσεις που θα μπορούσε να πάρει αυτή η δράση και σε ποιο βαθμό οι αξιωματικοί τηρούνταν εντός ενός συγκεκριμένου πλαισίου καθορισμένου από το ελληνικό κράτος. Και σε τελική ανάλυση εάν το ίδιο το επίσημο ελληνικό κράτος ήθελε να καθορίσει επακριβώς αυτό το πλαίσιο. Πολλώ δε μάλλον που δεν ήθελε, ιδιαίτερα κατά την περίοδο της διακυβέρνησης της Ελλάδας από τον Θεοτόκη, που προέκρινε την πολιτική της "άψογης στάσης", να προκαλέσει στο παραμικρό την Οθωμανική αυτοκρατορία είτε στο μακεδονικό είτε στο κρητικό μέτωπο.

Τη δεύτερη χαρακτηριστική υπόθεση όπου προσφέρονται αντιπροσωπευτικές απαντήσεις για τις διαφορές που παρουσιάζονταν τόσο μεταξύ των αξιωματικών όσο και μεταξύ αξιωματικών και των φορέων που επόπτευαν με την έγκριση του ελληνικού κράτους τις ενέργειές τους, αποδεικνύοντας περίτρανα τη συμμετοχή του στον Μακεδονικό Αγώνα, αποτελεί το ζήτημα της λειτουργίας του Μακεδονικού κομιτάτου. Οι σχέσεις της ηγεσίας του, και πιο συγκεκριμένα του Καλαποθάκη, με τους αγωνιστές στο Βιλαέτιο Μοναστηρίου αλλά και τους άλλους παράγοντες του αγώνα, καταγράφονται σε επιστολές που αντηλλάγησαν ανάμεσα στους εμπλεκόμενους, όπου αναφέρονταν με ξεκάθαρο τρόπο τα υφιστάμενα

⁶⁵⁴ Επιστολή Τσόντου στον διάδοχο, 10 Δεκεμβρίου 1907, ΓΑΚ, *Αρχείο Τσόντου- Βάρδα*, Κ 59 α, Φάκελος 3

προβλήματα, αλλά και διαφωνίες μεταξύ των μακεδονομάχων και του Μακεδονικού Κομιτάτου.

Το Μακεδονικό κομιτάτο δημιουργήθηκε από λόγιους και δημοσιογράφους με σκοπό τη συλλογή χρημάτων, εφοδίων και όπλων για τις ανάγκες των Ελλήνων ανταρτών της Μακεδονίας. Στο Κομιτάτο συσπειρώθηκαν οι παλαίμαχοι της Εθνικής Εταιρείας, ο δραστήριος κύκλος του Μακεδόνα πολιτικού Στέφανου Δραγούμη, μέλη των άλλων επιτροπών και συλλόγων καθώς και εκπρόσωποι του κράτους.⁶⁵⁵ Εμπνευστής, ιδρυτής, αλλά και πρόεδρος του Κομιτάτου ήταν ο διευθυντής της εφημερίδας Δημήτρης Καλαποθάκης και μέλη της πρώτης οργανωτικής επιτροπής μεταξύ άλλων ο Πέτρος Κανελλίδης διευθυντής της εφημερίδας «Καιροί» και ο Ν. Πολίτης καθηγητής πανεπιστημίου. Το Κομιτάτο με την ίδρυσή του αποφάσισε να δράσει άμεσα στέλνοντας ένοπλα σώματα και οπλισμό στους ελληνικούς πληθυσμούς της Μακεδονίας. Ο Καλαποθάκης, που είχε αρχικά την καθολική αποδοχή κράτους και λαού, κρατούσε ουσιαστικά στα χέρια του το σχεδιασμό του Αγώνα στη δυτική Μακεδονία. Ανέλαβε τη συγκρότηση, χρηματοδότηση, οργάνωση και αποστολή στη Μακεδονία των αντάρτικων σωμάτων. Ενημέρωνε το επίσημο κράτος για τον αγώνα συνεργαζόμενος, παράλληλα, με τον πρόξενο της Θεσσαλονίκης, τον Λάμπρο Κορομηλά, που είχε την ευθύνη για την κεντρική Μακεδονία. Στο γραφείο του γίνονταν, επίσης, οι στρατολογήσεις και η οργάνωση των εθελοντών.⁶⁵⁶

Την ίδια στιγμή σε όλα τα ελληνικά προξενία αποσπάστηκαν αξιωματικοί του στρατού και δημιούργησαν ένα δίκτυο συνεργατών και αγωνιστών.⁶⁵⁷ Στόχος τους ήταν η εξουδετέρωση της βουλγαρικής και ρουμανικής προπαγάνδας, η εμπιστευτική αλληλογραφία, η κατασκοπεία, η μεταφορά τραυματιών, η τροφοδοσία των Ελλήνων ανταρτών και γενικά η υπεράσπιση του ελληνικού στοιχείου. Μυστικοί πράκτορες καθορίστηκαν, επίσης, για την ειρηνική καθοδήγηση των κατοίκων.⁶⁵⁸ Κυρίαρχη μορφή σε αυτό το προξενικό δίκτυο και γενικότερα στο οργανωτικό επίπεδο του Μακεδονικού αγώνα, υπήρξε από την αρχή του ο γενικός πρόξενος Θεσσαλονίκης Λάμπρος Κορομηλάς, υπεύθυνος για το Βιλαέτι Θεσσαλονίκης, ο οποίος πολλές φορές προκαταλάμβανε και την ίδια την κυβέρνηση με το πάθος και τη ρητορεία του. Συνεργάτες του, πέρα από το

⁶⁵⁵ Αθανάσιος Σουλιώτης–Νικολαΐδης, *Ο Μακεδονικός Αγών, “Η Οργάνωσις Θεσσαλονίκης”*, ό.π., σελ. 12

⁶⁵⁶ Ιωάννης Μαζαράκης, *Η Μακεδονία στις παραμονές του αγώνα* ό.π., σελ.244

⁶⁵⁷ Αθανάσιος Σουλιώτης–Νικολαΐδης, *Ο Μακεδονικός Αγών, “Η Οργάνωσις Θεσσαλονίκης”*, ό.π., σελ. 12

⁶⁵⁸ Δαγκλής, ό.π., σελ. 310

διπλωματικό προσωπικό, είχε μια επίλεκτη ομάδα αξιωματικών που ως τομεάρχες μέσω έμπιστων πρακτόρων παρακολουθούσαν τις εξελίξεις με κάθε λεπτομέρεια.⁶⁵⁹

Ενδεικτική ήταν η περίπτωση του ανθυπολοχαγού του πεζικού Αθανάσιου Σουλιώτη – Νικολαΐδη που το 1905 μετέβη στην Θεσσαλονίκη και παριστάνοντας τον αντιπρόσωπο της ασφαλιστικής εταιρείας «Αμοιβαία», σε συνεννόηση πάντα με τον Κορομηλά, δημιούργησε μια μυστική οργάνωση, την «Οργάνωση Θεσσαλονίκης» με σκοπό την τόνωση, ενθάρρυνση και καθοδήγηση των Ελλήνων της Μακεδονίας και την συλλογή πληροφοριών για τις ενέργειες των Βούλγαρων, τόσο στην Θεσσαλονίκη όσο και στην ύπαιθρο. Βασικό ρόλο στην ίδρυση της οργάνωσης, σύμφωνα με τον Σουλιώτη, διαδραμάτισε ο Κορομηλάς, ο οποίος τόνισε στον Σουλιώτη όταν ο τελευταίος έφθασε στην Θεσσαλονίκη ότι δεν είχε τόσο ανάγκη τους αξιωματικούς για αρχηγούς των ενόπλων σωμάτων ή υπαλλήλους των προξενείων, όσο για πράκτορες γιατί σε αυτές τις θέσεις δεν μπορούσε να τοποθετήσει ντόπιους. Ο Σουλιώτης για την καλύτερη λειτουργία της οργάνωσης, χώρισε την Θεσσαλονίκη σε έξι τμήματα, με επικεφαλής τμηματάρχη. Στην οργάνωση μυήθηκαν συνολικά εξήντα ομογενείς, ενώ με την πάροδο του χρόνου τα έξοδα της καλύπτονταν εξ' ολοκλήρου από τα ποσοστά της ασφαλιστικής «Αμοιβαία», χωρίς να απαιτείται η οικονομική συνδρομή του προξενείου. Σκοπός της οργάνωσης ήταν, κατ' αρχάς, η συγκέντρωση πληροφοριών για τις κινήσεις των Βουλγάρων δημιουργώντας ένα δίκτυο ομογενών πληροφοριοδοτών. Η οργάνωση σκόπευε επιπλέον στην τόνωση της ελληνικότητας της Θεσσαλονίκης. Σε αυτό το πλαίσιο επιβλήθηκε στους Έλληνες της πόλης να τοποθετούν ελληνικές επιγραφές στα καταστήματά τους έτσι ώστε σε λίγο καιρό η Θεσσαλονίκη «να είναι ελληνικότερη από πριν».⁶⁶⁰ Παράλληλα ο Σουλιώτης προέτρεπε τους ομογενείς να στέλνουν τα παιδιά τους σε ελληνικά σχολεία μόνο. Επόμενος στόχος της Οργάνωσης Θεσσαλονίκης ήταν η διεξαγωγή ειρηνικής προπαγάνδας για την τόνωση του ηθικού των Ελλήνων κατοίκων και την ενίσχυση της ελληνικής τους συνείδησης. Κατεύθυνε, τέλος, τη διεξαγωγή οικονομικού πολέμου στους Βούλγαρους. Σε αυτό το πλαίσιο η οργάνωση απαγόρευε στους Έλληνες να αγοράζουν προϊόντα από σχισματικούς ή να χρησιμοποιούν Βούλγαρους επαγγελματίες. Παράλληλα εξέδωσε οδηγία να μην πωλούνται ακίνητα σε σχισματικούς. Πέρα από τους παραπάνω σκοπούς, της η Οργάνωση

⁶⁵⁹ Ιωάννης Μαζαράκης, «Η Μακεδονία στις παραμονές του αγώνα», ό.π., σελ.242

⁶⁶⁰ Αθανάσιος Σουλιώτης–Νικολαΐδης, *Ο Μακεδονικός Αγών, "Η Οργάνωσις Θεσσαλονίκης"*, ό.π., σελ. 43

Θεσσαλονίκης προσπαθούσε να κρατήσει τους ομογενείς ενωμένους, μακριά από τις συνήθειες για τους Έλληνες κομματικές διαμάχες.⁶⁶¹

Στο Βιλαέτι του Μοναστηρίου, όμως, η ανάληψη της ηγεσίας του αγώνα από ιδιώτες, μέσω του Μακεδονικού Κομιτάτου δημιουργούσε προβληματισμό για το μέλλον των επιχειρήσεων. Ελλείπει επίσημων κρατικών διαταγών, οι διπλωμάτες επιθυμούσαν την αποτύπωση ενός σχεδίου, την ορθολογική διασπορά των σωμάτων, την εκ των προτέρων κατανομή στρατηγικών καθηκόντων, επιθυμώντας για το συντονιστικό ρόλο κάποιον αποσπασμένο στο προξενείο αξιωματικό, όπως ακριβώς πρότεινε και εφάρμοσε ο Κορομηλάς για το Βιλαέτι Θεσσαλονίκης. Την ίδια άποψη, όμως, είχαν και οι αξιωματικοί που συμμετείχαν στον αγώνα ανεξάρτητα από την περιοχή ευθύνης τους, οι οποίοι απαιτούσαν για τον εαυτό τους τον πρώτο ρόλο στη διεύθυνση των επιχειρήσεων. Τον Μάιο του 1905, αξιωματικοί του στρατού που ενεργοποιούνταν στο Βιλαέτι της Θεσσαλονίκης, όπως ο Αλέξανδρος Μαζαράκης, ο Επαμεινώνδας Ζυμβρακάκης και ο Γεώργιος Σολιώτης, έστειλαν επιστολή στους συναδέλφους τους στο Βιλαέτι Μοναστηρίου στην οποία τόνιζαν ότι «(...) η φρόνησις και η γενναιότης(...)» με την οποία δρούσαν οι Έλληνες αξιωματικοί αποτελούσαν την καλύτερη απόδειξη για το ότι θα έπρεπε να διευθύνουν αυτοί τον αγώνα στην δυτική Μακεδονία. Τους πρότειναν, μόλις οι περιστάσεις το επέτρεπαν, να υποβάλουν έκθεση στην κυβέρνηση για να περιγράψουν αναλυτικά τα προβλήματα που δημιουργούσε η διεύθυνση του αγώνα από το Μακεδονικό Κομιτάτο. Στην επιστολή τους οι αξιωματικοί κατέληγαν στη διαπίστωση ότι έπρεπε η διεύθυνση του αγώνα να αφαιρεθεί από «(...)τας χείρας δημοσιογράφων(...)» και να ανατεθεί σε στρατιωτικούς που μπορούσαν «(...)κάλλιον παντός άλλου να διευθύνωσι τοιαύτας εθνικάς υποθέσεις(...)».⁶⁶² Την άνοιξη του 1905 στη Δυτική Μακεδονία βρέθηκαν τουλάχιστον 565 άνδρες οργανωμένοι σε μεγάλα σώματα, υπό τη διοίκηση κυρίως αξιωματικών του ελληνικού στρατού και τη διοικητική εποπτεία του Κομιτάτου. Την ίδια περίοδο στην Κεντρική Μακεδονία ενεργοποιούνταν περίπου 230 άνδρες και πολιτοφύλακες, υπό τη διοίκηση υπαξιωματικών και τοπικών οπλαρχηγών. Από τις αρχές του 1906, φάνηκαν στο Βιλαέτι Μοναστηρίου τα προβλήματα, τα οποία εγκαίρως είχαν επισημάνει οι διπλωμάτες και οι αξιωματικοί: αποσύνθεση των σωμάτων στη βόρεια ζώνη,

⁶⁶¹ Ο Σουλιώτης παρέμεινε στην ηγεσία της «Οργάνωσης Θεσσαλονίκης» μέχρι τον Δεκέμβριο του 1907, οπότε μετέβη στην Κωνσταντινούπολη με σκοπό να δημιουργήσει αντίστοιχη οργάνωση, την «Οργάνωση Κωνσταντινουπόλεως». Για την οργάνωση Θεσσαλονίκης βλ. (Αθανάσιος Σουλιώτης-Νικολαΐδης, *Ο Μακεδονικός Αγών, "Η Οργάνωσις Θεσσαλονίκης"*, ό.π., σελ. 20 - 49)

⁶⁶² ΓΑΚ, *Αρχείο Τσόντου Βάρδα*, Κ 59 α, Φάκελος 2

αδυναμία παρακολούθησης των ενεργειών στη νότια ζώνη, αρρυθμία στην οικονομική διαχείριση, έλλειψη στελεχών στα κέντρα και συντονισμού στην είσοδο και ανάπτυξη των σωμάτων. Ως συνέπεια, δεκάδες μακεδονομάχοι υπήρξαν θύματα τις περισσότερες φορές άσκοπων συγκρούσεων με τα τουρκικά στρατεύματα. Η «Ελληνομακεδονική Άμυνα» έστειλε εγκύκλιο τον Αύγουστο του 1906 σε όλους τους αρχηγούς των σωμάτων της δυτικής Μακεδονίας με την οποία εκδήλωνε την ανησυχία της για τα ατυχήματα που είχαν συμβεί κατά την διάρκεια του αγώνα και τους ζητούσε τη λήψη μέτρων για την πιστή τήρηση των οδηγιών της προκειμένου να αποφευχθεί η επανάληψη «(...)των ατοπημάτων καὶ ελαττωμάτων εις τα οποία κατὰ μέγα μέρος οφείλονται ουσιωδέσταται ζημιαί του αγώνος και του έθνους». ⁶⁶³

Με την πάροδο του χρόνου ο Καλαποθάκης, από την άλλη πλευρά, ανέπτυξε δραστηριότητες που ξέφευγαν από αυτές που του είχαν καθορισθεί. Το πλεονέκτημα, επίσης, που παρείχε στον Καλαποθάκη η διπλή του ιδιότητα στο να δημοσιεύει πρώτος τις ειδήσεις που προέρχονταν από το μακεδονικό μέτωπο, προκάλεσε την αντίδραση των αντιπάλων του που τον κατηγορήσαν ότι υπερέβαλε σκόπιμα τα γεγονότα στη Μακεδονία για να πουλήσει περισσότερα φύλλα και ότι αποκάλυπτε πληροφορίες για πρόσωπα και καταστάσεις που έπρεπε να παραμείνουν κρυφές. Παράλληλα, ο εκδότης του «Εμπρός» ανέλαβε προσωπικά και εξ ολοκλήρου την οικονομική διαχείριση, γεγονός που δημιουργούσε προβληματισμό στους υπόλοιπους συντελεστές του αγώνα για το κατά πόσον διαχειριζόταν σωστά τα χρήματα που συγκεντρώνονταν για τον αγώνα. Συνέλεγε τα αιτήματα για αποστολές χρημάτων στα σώματα της Μακεδονίας, μαζευε τις προσφορές δωρεές των ιδιωτών, πολλές φορές και από ελληνικούς συλλόγους της Αιγύπτου και της Αμερικής, και διαπραγματευόταν με την κυβέρνηση για το ύψος της κρατικής επιχορήγησης του μακεδονικού αγώνα. Επειδή τα χρήματα που απαιτούνταν ήταν πάρα πολλά, το Μακεδονικό Κομιτάτο προχωρούσε και στη σύναψη δανείων από ελληνικές τράπεζες, που πολλές φορές έμεναν ανεξόφλητα. Το μεγαλύτερο οικονομικό βάρος, παρά ταύτα, το επωμίστηκε η κυβέρνηση, που υποστήριζε το Μακεδονικό κομιτάτο με σημαντικά χρηματικά ποσά και οπλισμό. ⁶⁶⁴

Δεν ήταν λίγες οι φορές που το Μακεδονικό Κομιτάτο παρείχε οδηγίες στους αγωνιστές. Σε αρκετές περιπτώσεις οι οδηγίες αυτές είχαν σαν στόχο να αποτρέψουν τα ελληνικά ένοπλα τμήματα από ενέργειες που θα

⁶⁶³ ΓΑΚ, *Αρχείο Τσόντου Βάρδα*, Κ 59 α, Φάκελος 3

⁶⁶⁴ Ιωάννης Μαζαράκης, «Η Μακεδονία στις παραμονές του αγώνα», ό.π., σελ.244

προκαλούσαν τον ντόπιο ελληνικό πληθυσμό. Σε επιστολή του προς τον Τσόντο τον Απρίλιο του 1905, ο Καλαποθάκης, με αφορμή τις βιαιοπραγίες στις οποίες προέβη ο Έλληνας οπλαρχηγός Πουλάκας εναντίον των Ελλήνων προυχόντων του χωριού Λόσνιτσα⁶⁶⁵, απαιτούσε την άμεση ενημέρωση όλων των ένοπλων τμημάτων να απέχουν ανεξάρτητα από πιθανές διαφορές ή διαφωνίες, από οποιαδήποτε ενέργεια θα προκαλούσε τους κατοίκους με ελληνικό «φρόνημα». Σε αντίθετη περίπτωση απειλούσε τον Τσόντο ότι οι παραβάτες θα τιμωρούνταν αυστηρά. Ο Καλαποθάκης ολοκλήρωσε την επιστολή του εφιστώντας την προσοχή στον Τσόντο να μεριμνήσει ώστε να μην επαναληφθούν αντίστοιχα φαινόμενα που ήταν δυνατόν να εξομοιώσουν «(...)τον ελληνικόν αγώνα προς τον βουλγαρικόν(...)».⁶⁶⁶ Σε άλλες περιπτώσεις το Μακεδονικό Κομιτάτο καλούσε τους αγωνιστές της Μακεδονίας να απέχουν από ενέργειες που θα προκαλούσαν άσκοπες απώλειες ή θα εξέθεταν την ελληνική κυβέρνηση στην Οθωμανική αυτοκρατορία ή στην Ευρώπη. Σε αυτό το πλαίσιο, σε εγκύκλιο του προς τους αρχηγούς των σωμάτων τον Απρίλιο του 1905, τους συνιστά, προκειμένου να μην υπάρχουν άσκοπες απώλειες, να χρησιμοποιούν ως ορμητήριο το ελληνικό έδαφος για να προστατέψουν τα τμήματά τους.⁶⁶⁷ Σε επιστολή του, επίσης, προς τον Τσόντο, τον Μάρτιο του 1905, με αφορμή ενέργειες του τμήματός του που προκάλεσαν αναστάτωση, ο Καλαποθάκης εφιστά την προσοχή ώστε οι κινήσεις του στην Μακεδονία να γίνονται όσο το δυνατόν πιο μυστικά και αθόρυβα, για να μην προκαλούν ούτε τον ερεθισμό της Τουρκίας, ούτε την ευρωπαϊκή ανάμιξη. Τον προτρέπει, μάλιστα, όταν δεν αρκεί η πειθώ, η βία ή οι απειλές, αλλά απαιτείται η εξόντωση επικίνδυνων αντίπαλων ατόμων, αυτό να γίνεται με τρόπον «(...) μυστηριώδη και αθόρυβον(...)», χωρίς να προκαλείται πάταγος.⁶⁶⁸ Τέλος, την ίδια περίοδο, με αφορμή την συμπλοκή στην Ζαγορίτσανη⁶⁶⁹ μεταξύ ελληνικών και βουλγαρικών ένοπλων τμημάτων, ο Καλαποθάκης απέστειλε και άλλη εγκύκλιο προς τους αρχηγούς των σωμάτων με την οποία υπενθύμισε την απαίτηση της αποχής των ελληνικών σωμάτων από οποιαδήποτε ενέργεια θα δυσχέραινε τον αγώνα προκαλώντας την «(...) συντονωτέρα καταδίωξη υπό

⁶⁶⁵ Το σημερινό χωριό Γέρμα Καστοριάς

⁶⁶⁶ ΓΑΚ, *Αρχείο Τσόντου – Βάρδα*, Κ 59α, Φάκελος 2

⁶⁶⁷ Στο ίδιο

⁶⁶⁸ Στο ίδιο

⁶⁶⁹ Η Ζαγορίτσανη είναι το σημερινό χωριό Βασιλειάδα Καστοριάς. Το 1905 στο χωριό κατοικούσαν εξίσου και σχισματικοί αλλά και κάτοικοι που ακολουθούσαν το Πατριαρχείο. Στις 25 Μαρτίου ο Βάρδας εισέβαλε με το ένοπλο τμήμα του στο χωριό και συνεπλάκη με Βούλγαρους αντάρτες, σκοτώνοντας αρκετούς και συλλαμβάνοντας περίπου 15 αιχμαλώτους. Ακολούθησε συμπλοκή με τουρκικό απόσπασμα που κατέφθασε στο χωριό και μάχη που κράτησε μία ημέρα. Η επιχείρηση της Ζαγορίτσανης προκάλεσε την αντίδραση των διπλωματικών αντιπροσώπων των Μ. Δυνάμεων, οι οποίοι ζήτησαν τη χρήση του Οθωμανικού στρατού για την τιμωρία των ελληνικών σωμάτων.

της τουρκικής εξουσίας(...). Συνιστούσε, επίσης, την προσωρινή αποχή από οποιαδήποτε επιχείρηση και (για μια ακόμη φορά) την προσεκτική διεξαγωγή τους στο μέλλον με αθόρυβο τρόπο που «(...) δεν θ' αφήνωσιν ίχνη τόσον καταφανή εις την επιτόπιον εξέτασιν των Ευρωπαίων προξένων(...)».⁶⁷⁰

Όπως αποκαλύπτεται από τις παραπάνω επιστολές και εγκυκλίου, γίνεται σαφές ότι μολονότι κύριος σκοπός του Καλαποθάκη ήταν να προστατέψει το Μακεδονικό αγώνα, συστήνοντας την κατά το δυνατόν αφανή δράση, πολλές φορές αποφάσιζε και για αμιγώς στρατιωτικά ζητήματα. Κατηύθυνε τα σώματα που δρούσαν στο βιλαέτι Μοναστηρίου, αποσπούσε άνδρες από σώματα εντάσσοντάς τους σε άλλα και ρύθμιζε την έξοδο σωμάτων στην Μακεδονία, προκαλώντας την οργή των στρατιωτικών και των προξένων. Οι σχέσεις, επίσης, κυβέρνησης και Κομιτάτου δεν ήταν απόλυτα ξεκάθαρες, ούτε βασιζόνταν σε στέρεα θεμέλια. Ο Καλαποθάκης παρά το γεγονός ότι ανέφερε στην κυβέρνηση για τα οικονομικά του αγώνα, διατηρούσε παράλληλα και μεγάλο βαθμό ανεξαρτησίας απέναντί της.⁶⁷¹ Όλα αυτά δημιούργησαν έντονη αντίδραση απέναντί του. Ο Κορομηλάς σχεδόν από την αρχή του μακεδονικού αγώνα, θεωρούσε πως το Μακεδονικό Κομιτάτο δεν ήταν το κατάλληλο για να αναλάβει τον αγώνα στη δυτική Μακεδονία και πως λειτουργούσε αποσπασματικά και χωρίς σχεδιασμό. Ήθελε, λοιπόν, ενιαία διοίκηση υπό τον ίδιο.⁶⁷²

Η πολιτική δύναμη που είχε αποκτήσει το Κομιτάτο, από την άλλη πλευρά, φόβιζε την κυβέρνηση και την καθιστούσε καχύποπτη απέναντι στον Καλαποθάκη. Παρά ταύτα καμία κυβέρνηση δεν προχώρησε σε διάλυση του Κομιτάτου και στην ενοποίηση του αγώνα υπό τον Λάμπρο Κορομηλά. Κακές σχέσεις αναπτύχθηκαν, στο ίδιο πλαίσιο, και μεταξύ του Κομιτάτου και του προξενείου Μοναστηρίου, του κυριότερου προξενείου στη δυτική Μακεδονία, περιοχή ευθύνης του Κομιτάτου. Πολλές φορές διατυπώθηκαν κατηγορίες εκατέρωθεν για έλλειψη έγκαιρης πληροφόρησης, ενώ το προξενείο κατηγορούσε το Κομιτάτο πως αναμίγνυε Κρήτες και Μακεδόνες ανοργάνωτα, για ιδίον όφελος. Δημιουργήθηκε έτσι ένα άσχημο κλίμα για τον Καλαποθάκη που κατά το 1906 ήταν ήδη έντονα διαμορφωμένο. Οι καταγγελίες για οικονομική κακοδιαχείριση ήταν το βασικό επιχείρημα που χρησιμοποίησαν οι αντίπαλοι του για να τον πλήξουν. Τις πιο βαριές κατηγορίες εναντίον του εξαπέλυσε ο μακεδονομάχος Τσόντος-Βάρδας που ισχυριζόταν πως τα χρήματα που δαπανούνταν στη δυτική Μακεδονία ήταν υπερδιπλάσια των

⁶⁷⁰ ΓΑΚ, *Αρχείο Τσόντου-Βάρδα*, Κ59α, Φάκελος 2

⁶⁷¹ Douglas Dakin, *ό.π.*, σελ. 202

⁶⁷² Ιωάννης Μαζαράκης, «Η Μακεδονία στις παραμονές του αγώνα», *ό.π.*, σελ.245

χρημάτων που προορίζονταν για την ανατολική, πήγαιναν, όμως, χαμένα καθόσον το Κομιτάτο ενδιαφερόταν μόνο να δημοκοπεί και να χρηματίζεται. Η «Ελληνομακεδονική Άμυνα», από την πλευρά της, στενά συνδεδεμένη με το προξενείο Μοναστηρίου, με επιστολή της, το Νοέμβριο του 1906, που απηύθυνε στους αξιωματικούς, στον Τύπο και στους σημαντικούς παράγοντες του Μακεδονικού αγώνα στην πρωτεύουσα, όπως ο Στέφανος Δραγούμης, ο Γεώργιος Μπαλτατζής, ο Άθως Ρωμάνος και ο Νεοκλής Καζάζης αλλά και προς «πάντα Έλληνα εις χείρας του οποίου θα περιέλθω το έγγραφον», τονίζει ότι «(...)το μέγα κακόν, όπερ κατεργάζεται την πλήρη παραλυσίαν του αγώνος και τον εκ ταύτης όλεθρον, είνε η λειτουργία του υφισταμένου εν Αθήναις Μακεδονικού Κομιτάτου». Επισημαίνοντας την πανελλήνια έκρηξη που θα προκαλούσε η αποκάλυψη των πραγματικών πεπραγμένων του «επιβλαβούς» Κομιτάτου, κάνει επίκληση για την άμεση διάλυσή του, προκειμένου να αποφευχθεί η επικείμενη εθνική συμφορά.⁶⁷³ Οι σφοδρές αυτές επιθέσεις που δέχθηκε, ιδιαίτερα από τους αγωνιστές, όπως ο Τσόντος Βάρδας, εξώθησαν τελικά τον Καλαποθάκη σε παραίτηση. Σε επιστολή του που δημοσίευσε στην εφημερίδα του απευθυνόμενους σε όλους όσους «εξέφρασαν την λύπην των δια την παραίτησιν», εξήγησε τους λόγους της παραίτησής του. Τόνισε ότι κουράστηκε να αντικρούει επί τρία χρόνια τις ύβρεις και τις συκοφαντίες των αντιπάλων του, που αόριστα και χωρίς συγκεκριμένα επιχειρήματα τον κατηγορούσαν για οικονομικές ατασθαλίες, μην επιτρέποντάς του να υπερασπισθεί τον εαυτόν του έναντι συγκεκριμένων κατηγοριών. Ζήτησε συγνώμη για τυχόν σφάλματα που διέπραξε μολονότι υπέφερε και μόχθησε και ευχαρίστησε τους αγωνιστές της Μακεδονίας « μηδ' αυτού έτι του Βάρδα εξαιρουμένου.» Εξέφρασε την πικρία του γιατί το έργο του δεν είχε αναγνωριστεί επαρκώς, πίστευε, όμως, ότι ο αγώνας του είχε αποφέρει αποτελέσματα και «απέπλυνεν περιφανώς το αίσχος του 1897».⁶⁷⁴

Μέχρι την άνοιξη του 1908, οπότε απέβαλε ουσιαστικά τον ιδιωτικό του χαρακτήρα, το Μακεδονικό Κομιτάτο διηύθυνε και διεκπεραίωνε τον ένοπλο αγώνα στη Μακεδονία. Την προεδρία του Κομιτάτου, μετά την παραίτηση του Καλαποθάκη ανέλαβε ο βουλευτής Αλμυρού, και αργότερα υπουργός Εξωτερικών την τελευταία φάση της μικρασιατικής εκστρατείας, Γεώργιος Μπαλτατζής. Στο μεταξύ το Φεβρουάριο του 1908, με εντολή του πρωθυπουργού Θεοτόκη, υπεύθυνος του ανατολικού τμήματος του κομιτάτου ανέλαβε ο συνταγματάρχης Παναγιώτης Δαγκλής με στόχο να φέρει «τους αξιωματικούς του ανατολικού διαμερίσματος εις συνάφειαν και

⁶⁷³ ΓΑΚ, Αρχείο Τσόντου – Βάρδα, Κ59α, φάκελος 3

⁶⁷⁴ Εμπρός, «Επιστολή του κ. Καλαποθάκη», 11/2/1907

συμφιλίωσιν μετά του κομιτάτου, ώστε να υπάρχει ενιαία διεύθυνσις αυτού εφ' όλης της Μακεδονίας.»⁶⁷⁵

Την πρωτοβουλία του Θεοτόκη προκάλεσαν οι διαμαρτυρίες αξιωματικών που δρούσαν στην ανατολική Μακεδονία οι οποίοι είχαν διαφωνήσει με το κομιτάτο και απαιτούσαν την ανάθεση της διεύθυνσης σε έναν αξιωματικό με κύρος και όχι σε ιδιώτες. Σε αυτό το πλαίσιο ο Γεώργιος Τσόντος μακεδονομάχος που δραστηριοποιήθηκε ιδιαίτερα στη δυτική Μακεδονία με το ψευδώνυμο Βάρδας, έστειλε δύο επιστολές στον διάδοχο Κωνσταντίνο με παρόμοιο περιεχόμενο: την πρώτη τον Δεκέμβριο του 1907 και την δεύτερη τον Μάρτιο του 1908.⁶⁷⁶ Στις επιστολές αυτές ο Τσόντος, αφού διαβεβαιώνει τον διάδοχο «περί της απολύτου μου αφοσίωσης εις το έργον εν ω αύτη ηυδόκησε να με συμπεριλάβη», δηλώνει την αφοσίωσή του στην ιδέα της εξυπηρέτησης του εθνικού χρέους και της ιδέας «υπέρ ης επί τριετίαν έταξα τας ασθενείς μου δυνάμεις». Επιπλέον, προτείνει να ανατεθεί ο έλεγχος του μακεδονικού αγώνα σε επίλεκτους άνδρες του ελληνικού λαού «με κύρος και επιβολήν», αλλά και σε αξιωματικούς του στρατού (φωτογραφίζοντας, μάλλον, τον εαυτό του), «οίτινες ως Αρχηγοί εξυπηρέτησαν ευδοκίμως τον αγώνα δια του όπλου ή οπωσδήποτε άλλως», θεωρώντας ότι μόνο έτσι θα εξυπηρετούνταν αποτελεσματικά ο μακεδονικός αγώνας για την Ελλάδα. Ο Τσόντος σκιαγραφεί στην μία επιστολή την ταύτιση όλης της ελληνικής κοινωνίας με το ζήτημα της Μακεδονίας.⁶⁷⁷ Παράλληλα, όμως, εκφράζει την ανησυχία του για την πορεία του μακεδονικού αγώνα στον οποίον «εστήριξε τας ελπίδας του το έθνος», καθόσον «ατυχώς αγγέλματα θλιβερά εκείθεν συνταράσσουν παν το ελληνικόν μανθάνον μετά θλίψεως ότι ο Μακεδονικός αγών παρέλυσε.». Τη στιγμή που οι βουλγαρικές συμμορίες πολλαπλασιάζονταν και οργανώνονταν σπέρνοντας «τον τρόπον και την φρίκην» στους ελληνικούς πληθυσμούς της Μακεδονίας, «η Μακεδονική

⁶⁷⁵ Δαγκλής, ό.π. , σελ.312

⁶⁷⁶ Οι επιστολές του Τσόντου προς τον διάδοχο που στάλθηκαν 10 Δεκεμβρίου του 1907 και 16 Μαρτίου του 1908 ευρίσκονται στα ΓΑΚ, *Αρχείο Τσόντου- Βάρδα*, Κ 59 α, Φάκελος 3

⁶⁷⁷ «(...)Το έθνος ευρέθη επί τινά χρόνον εις τον ευχάριστον σημείον να χαιρετίση ενθουσιωδώς την καταρτισθείσα μακεδονικήν άμυναν προς προστασία των απειλουμένων εθνικών δικαίων, ης τα υπέροχα αποτελέσματα εν βραχυτάτω χρόνο υπέδειξαν, ου μόνον την ισχύν και την αυταπάρνησιν της φυλής μας αλλά και τι ηδύνατο να καρπωθή το έθνος εκ της καλλητέρας και συστηματικότερας οργανώσεως της αμύνης ταύτης(...)Ο Λαός Αθηνών και Πειραιώς εκπροσωπών εν τη τοιαύτη σκέψη του τους πόθους ολοκλήρου του ελληνισμού θεωρεί την Μακεδονίαν ως κρηπίδα της εθνικής του υποστάσεως και αισθανόμενος τας ας έχει υποχρεώσεις προς τους αδελφούς του(...)» (Επιστολή Τσόντου στο διάδοχο 16 Μαρτίου 1908 ΓΑΚ, *Αρχείο Τσόντου- Βάρδα*, Κ 59 α, Φάκελος 3)

άμυνα μειωθείσα κατά πολύ εγέννησε την πικρίαν και την απογοήτευσιν εις τους σφαζομένους αδελφούς μας.»⁶⁷⁸

Κύριος σκοπός των επιστολών του ήταν, λοιπόν, να αναδείξει τα προβλήματα που παρουσίαζε ο Μακεδονικός αγώνας, κατηγορώντας για αυτά κυρίως το Μακεδονικό Κομιτάτο, αποκαλύπτοντας, έτσι τις εντάσεις και διχογνωμίες που υπήρχαν μεταξύ των πρωταγωνιστών του. Κατηγορεί το, υπό την διεύθυνση του Καλαποθάκη, Μακεδονικό Κομιτάτο για τα προβλήματα που δημιουργούσαν οι Αθηναίοι ιδιώτες που συμμετείχαν σε αυτό να επιμένουν να καταρτίζουν τα σώματα των εθελοντών και να αποφασίζουν για τα πάντα. Δημιουργούνταν έτσι πολλά εμπόδια στον συντονισμό του αγώνα από το τοπικό κέντρο στο Μοναστήρι, που διηύθυνε επί τρία έτη. Ο Τσόντος αναφέρει ότι παρακολουθούσε καθημερινά, μέσω της αλληλογραφίας του κέντρου Μοναστηρίου, την εξέλιξη του ηθικού και του φρονήματος των ιερέων, των δασκάλων και των χωρικών που επικοινωνούσαν με το κέντρο του Μοναστηρίου και διαπίστωνε τη ζημιά που επέφεραν σε αυτά οι χειρισμοί από την Αθήνα. Ο Τσόντος εξέφρασε την πίστη του ότι αν από την αρχή είχε εισακουστεί το Κέντρον Μοναστηρίου στις προτάσεις του και αν έμενε ελεύθερο να διευθύνει τον αγώνα στην περιοχή του, «(...)οι Βούλγαροι προ πολλού ήδη θα είχαν οριστικώς απωλέσει την υπόθεσίν των εις ολόκληρον το από Καστοριάς και Πρέσπας μέχρι Καρατζόβας διαμέρισμα.»⁶⁷⁹

Ο Τσόντος κατηγόρησε, επίσης, το Κομιτάτο ότι χρησιμοποίησε τον Μακεδονικό αγώνα ως ευκαιρία να αποκτήσει πολιτική ισχύ και να αποκομίσει οικονομικά οφέλη. Έτσι, όμως, ήταν ανίκανο να συγκινηθεί και να «ορθοφρονήσει» αφουγκραζόμενο τα προβλήματα των αγωνιστών του Μακεδονικού αγώνα και του ντόπιου ελληνικού πληθυσμού. Το Κομιτάτο επέμενε να διευθύνει ανεύθυνα τον Μακεδονικό αγώνα από την Αθήνα «(...) εν πλήρει αγνοία των όρων του Μακεδονικού αγώνος». Ο Τσόντος, επισήμανε ότι το Μακεδονικό Κομιτάτο ενισχύοντας «(...) ληστρικής ορδής εις την ελληνόφωνην ζώνην», αφενός ενέπνευσε την αταξία και την απειθαρχία των σωμάτων, αφετέρου προκάλεσε την απόγνωση του ντόπιου πληθυσμού. Προκάλεσε, επίσης, την απογοήτευση των Ελλήνων αξιωματικών που μάχονταν στην Μακεδονία, όπως ο λοχαγός Σπηλιάδης, ο υπολοχαγός

⁶⁷⁸ Επιστολή Τσόντου στον διάδοχο 16 Μαρτίου 1908 ΓΑΚ, *Αρχείο Τσόντου- Βάρδα*, Κ 59 α, Φάκελος 3

⁶⁷⁹ Επιστολή Τσόντου στον διάδοχο 10 Δεκεμβρίου 1907 ΓΑΚ, *Αρχείο Τσόντου- Βάρδα*, Κ 59 α, Φάκελος 3

Κοντογιάννης ή και ο ίδιος ο Τσόντος, οι οποίοι βλέποντας μάταιες τις προσπάθειες του κέντρου του Μοναστηρίου, εγκατέλειψαν τον αγώνα και επέστρεψαν στην Αθήνα περιμένοντας την ενίσχυση από την ελληνική πολιτεία που θα έθετε φραγμούς στην δράση του Κομιτάτου. Δυστυχώς, χωρίς αποτέλεσμα. Για τον Τσόντο, υπήρχαν ακόμη πολλά ανοιχτά ζητήματα μεγάλης σπουδαιότητας, όπως η προπαγάνδα από το αλβανικό κομιτάτο και η σερβική κινητικότητα τα οποία ούτε μελετήθηκαν, ούτε μελετούνται από το Κομιτάτο. Αντί να τα αντιμετωπίσει, όμως, το Κομιτάτο προκάλεσε την ουσιαστική καταστροφή του αγώνα. Σύμφωνα με τον Τσόντο, για να μην αποβεί αυτή η καταστροφή ανεπανόρθωτη, θα έπρεπε την διεύθυνση του Μακεδονικού αγώνα να αναλάβει πρόσωπο με ισχυρή θέληση και οδηγούμενο μόνο «(...) από τον απαρέγκλιτον πόθον της εξυπηρετήσεως των εθνικών ιδεωδών(...)». Αυτός ο άνδρας θα έπρεπε να στηριχθεί σε εκείνους τους αξιωματικούς που «μόχθησαν» στην Μακεδονία για την εδραίωση των ελληνικών συμφερόντων. Αυτό ήταν απαραίτητο από τη στιγμή που παρά την συνεχιζόμενη επίμονη βουλγαρική δραστηριότητα, ο ελληνικός αγώνας στερούνταν πάσης πραγματικής προστασίας. Ακόμη και η νέα διεύθυνση του Κομιτάτου, που διαδέχθηκε την προηγούμενη του Καλαποθάκη, παρά τις αναμφίβολα αγαθές προθέσεις της παρουσιάζει διπλό μειονέκτημα, αφενός επειδή συγκροτείται από πρόσωπα που αγνοούσαν την Μακεδονία και αφετέρου επειδή στερούνταν της συνεργασίας των ανδρών εκείνων που υπηρέτησαν για μεγάλο χρονικό διάστημα στη Μακεδονία και οι οποίοι δημιούργησαν, σύμφωνα με τον Τσόντο, ό,τι καλό υπήρχε μέχρι τότε. Ιδιαίτερα το πρόβλημα εντοπιζόταν στο διαμέρισμα του Μοναστηρίου, όπου είχαν συμβεί πανωλεθρίες για τον ελληνισμό καθόσον, δεν χρησιμοποιούνταν, σε αντίθεση με το διαμέρισμα Θεσσαλονίκης, «(...) ουδείς των εκεί επί μακρόν υπηρετησάντων.»⁶⁸⁰

Ωστόσο και ο Δαγκλής, μετά από λίγο, αποφάσισε να παραιτηθεί από την ηγεσία του Μακεδονικού Κομιτάτου.⁶⁸¹ Η παραίτηση του προκάλεσε μάλιστα την αντίδραση των αξιωματικών που υπηρετούσαν στο «Ειδικό γραφείο Θεσσαλονίκης», οι οποίοι με επιστολή τους τον παρακαλούσαν να παραμείνει στη θέση του, δεδομένου ότι θεωρούσαν την παραμονή του ως την ασφαλέστερη εγγύηση, όχι μόνο για την έγκαιρη και πλήρη αντιμετώπιση των αιτημάτων τους, αλλά και για την προστασία τους, ενδεικτικό της επικρατούσας κατάστασης, από οποιαδήποτε κακόβουλη ενέργεια εναντίον

⁶⁸⁰ Επιστολή Τσόντου στον διάδοχο 10 Δεκεμβρίου 1907 ΓΑΚ, *Αρχείο Τσόντου- Βάρδα*, Κ 59 α, Φάκελος 3

⁶⁸¹ Οι λόγοι της διαφωνίας του ήταν οι προστριβές σχετικά με την πρόσληψη του υπολοχαγού Τσόντου στην υπηρεσία του Κομιτάτου.

τους «εν τη ανωμάλω και πρωτοτύπω ταύτη υπηρεσία.» Υποθέτοντας, μάλιστα, ότι οι λόγοι της παραίτησής του αφορούσαν διαφωνίες του με τους συνεργάτες του στο Κομιτάτο, τόνισαν ότι η περαιτέρω παρουσία τους στην υπηρεσία κρίνονταν ιδιαίτερα δυσχερής. Εκφράζοντας την ανησυχία τους για το κατά πόσο θα μπορούσαν να «αποτρέψωσι τας ανωμαλίας» και «τας άρωμεν εν τω μέλλοντι και να προστατεύσωμεν εαυτούς εν ενδεχομένη ανάγκη» εν μέσω, μάλιστα, «των καθημερινών πικριών του ενταύθα αγώνος», σε μια εποχή που «εν αυτή τη Θεσσαλονίκη καθ' ημέραν τα πράγματα καθίστανται μάλλον ανώμαλα δυστυχώς», απείλησαν ότι δεν θα παρέμεναν και οι ίδιοι στις θέσεις τους ούτε για τον χρόνο που απαιτείται για να ενημερωθούν οι αντικαταστάτες τους.⁶⁸² Παρόμοια επιστολή με την οποία τον παρακαλεί να παραμείνει στη θέση του έστειλε στις 22 Μαΐου του 1908 στον Δαγκλή και ο Κωνσταντίνος Μαζαράκης τονίζοντάς του χαρακτηριστικά: «(...)Θα εννοήτε τώρα κατά πόσων αηδιών και μικροτήτων επαλαίσαμεν επί 3ετίαν εκτός των πικριών του εν Μακεδονία βίου, αξιωματικοί κατώτεροι κατά βαθμόν και στερούμενοι του κύρους απέναντι της Κυβερνήσεως και απέναντι των πολιτικών επιρροών συνησπισμένων φαύλων(...)»⁶⁸³

Ο ίδιος ο Δαγκλής έστειλε στις 5 Μαΐου 1908 επιστολή στον Μπαλτατζή με την οποία ήθελε να ενημερώσει ότι θα παρέμενε για λίγο καιρό ακόμη υπεύθυνος των εργασιών για το Βιλαέτιο της Θεσσαλονίκης, χωρίς, όμως να μετέχει των εργασιών του συμβουλίου του Κομιτάτου, γιατί αφενός θα έπρεπε να ορισθεί από τον πρωθυπουργό ο διάδοχός του, αφετέρου επειδή ο «(...)κ. Πρόεδρος της Κυβερνήσεως και πολλά μέλη του Κομιτάτου με παρεκάλεσαν να μη εγκαταλείψω αμέσως την ανατεθείσαν μοι διεύθυνσιν προς αποφυγήν άλλων ατόπων(...)». Σε αυτήν την επιστολή ο Δαγκλής ανέφερε ως λόγο της παραίτησής του, τη μη πρόσληψη του Τσόντου στην υπηρεσία του Κομιτάτου, παρά την αρχική κοινή τους απόφαση.⁶⁸⁴

Την ίδια χρονική περίοδο ο Δαγκλής, λίγο πριν την παραίτησή του, έστειλε υπόμνημα στον διάδοχο Κωνσταντίνο με το οποίο, αποτύπωνε και αυτός τα προβλήματα που είχαν παρουσιασθεί κατά την εκτέλεσή του

⁶⁸² Επιστολή αξιωματικών Δ.Ζώη , Α. Κολυβά, Κ.Κατσανού , Αλ. Ιωαννίδη, Α. Παλμίδη στις 12 Απριλίου 1908.(Δαγκλής, ό.π. σελ.326 - 327)

⁶⁸³ Δαγκλής, ό.π., σελ. 327

⁶⁸⁴ «(...)διότι μετά την κοινήν αποφασίν μας να προτείνωμεν την πρόσληψιν του κ. Τσόντου εις την υπηρεσίαν του Κομιτάτου και να επιμένωμεν εις αυτήν μέχρι παραιτήσεως , εννοείτε ότι δεν ηδυνάμην ή να δώσω την ρητήν ταύτην υπόσχεσιν προς τον κ. Τσόντον, μοι επιβάλλεται λοιπόν να είμαι ακριβής προς τούτον, τοσούτω μάλλον όσω φρονώ ότι με όλα τα κατ' αυτού παράπονα μελών τινών του Κομιτάτου , εγώ δεν δύναμαι ή να τον θεωρώ ως ένα των χρησιμότερων παραγόντων εν τω Μακεδονικών Αγώνι(...)». (Δαγκλής, ό.π., σελ. 328)

μακεδονικού αγώνα. Ιδιαίτερη σημασία σε αυτό το υπόμνημα είχε η παράθεση των προβλημάτων που είχε επιφέρει στην λειτουργία του στρατεύματος η εκτέλεσή του από αντάρτικες ομάδες, χωρίς τον επίσημο συντονισμό του κράτους. Πόσο μάλλον που αυτή η παράθεση πραγματοποιούνταν από κάποιον αξιωματικό και μάλιστα υψηλόβαθμο που φαίνεται να έχαιρε της εκτίμησης των συναδέλφων του, ιδιαίτερα των υφισταμένων του, όπως προκύπτει από τις επιστολές που έχουν ήδη παρατεθεί. Σύμφωνα με τις απόψεις του Δαγκλή ο τρόπος που είχε διεξαχθεί μέχρι τότε ο Μακεδονικός αγώνας είχε προκαλέσει πολλά προβλήματα και στο εσωτερικό και στο εξωτερικό της χώρας, όπως τη διέγερση προσωπικών ζητημάτων, αντεγκλήσεις μεταξύ των στρατιωτικών και κυρίως την ενίσχυση αντιπειθαρχικών παραπτωμάτων εντός του στρατεύματος. Εάν, δε, εξακολουθούσε το σύστημα αυτό, ο Δαγκλής υποστήριζε ότι δεν υπήρχε καμία αμφιβολία ότι αφενός θα απέβαινε καταστροφικό για την διατήρηση της πειθαρχίας στο στρατό, αφετέρου θα προκαλούσε την απογοήτευση των ελληνικών πληθυσμών της Μακεδονίας. Σε αυτό το πλαίσιο θεωρούσε αναγκαία την άμεση λήψη μέτρων προς αντιμετώπιση αυτών των προβλημάτων, όπως τη στελέχωση του Κομιτάτου από πρόσωπα που δεν είχαν αναμιχθεί μέχρι τότε στην υπόθεση και απολάμβαναν της εμπιστοσύνης της «Κυβέρνησης και του Έθνους», καθώς και τη διαρρύθμιση της συμμετοχής των στρατιωτικών με τέτοιο τρόπο ώστε να εξασφαλίζεται η αυστηρή πειθαρχία με δίκαιη αμοιβή αυτών που το άξιζαν, αλλά και η τιμωρία όσων προέβαιναν σε εγκληματικές ή αναξιοπρεπείς πράξεις κατά την εκτέλεση των καθηκόντων τους.⁶⁸⁵

Ο Δαγκλής δεν παρέλειψε να αναφερθεί στα οφέλη του μακεδονικού αγώνα που «(...) ανέκοψε την πρόοδο των Βουλγάρων και ανεξωπύρωσε και ενίσχυσε το εθνικόν φρόνημα των ομογενών πληθυσμών(...)» και για τον ελληνικό στρατό, καθόσον αποτελούσε το καλλίτερο πρακτικό σχολείο για τους αξιωματικούς και καθιστούσε σε αυτούς οικείο το περιβάλλον «(...) εν ή ημέραν τινά ο στρατός ημών προώριται να ενεργήση και αναπτύσσει την αυτοβουλίαν, την αυταπάρνησιν και την τόλμην αυτών, αισθήματα άτινα ο μακρός ειρηνικός βίος δεν δύναται ή να τηρή εν νάρκη και αδρανεία(...)». Πρότεινε μάλιστα την επέκταση αυτού του αγώνα σε όλες τις υπόδουλες περιοχές είτε με ένοπλο αγώνα, είτε με ειρηνική προπαγάνδα. Για την καλλίτερη εφαρμογή των ιδεών του και για παύση των τάσεων διχόνοιας και απειθαρχίας μεταξύ των στρατιωτικών, ο Δαγκλής πρότεινε, επίσης, μια σειρά από μέτρα με στόχο τη διαρρύθμιση και οργάνωση του κομιτάτου σε

⁶⁸⁵ Υπόμνημα του Δαγκλή στον διάδοχο 17 Απριλίου 1908. (Δαγκλής ό.π., σελ. 321 - 325)

νέες βάσεις, δεδομένου ότι η αναταραχή που προκάλεσε η διαφαινόμενη τότε πρόσληψη του Τσόντου στις τάξεις του Κομιτάτου, μετά την παραίτηση πολλών μελών του, παρείχε μια μεγάλη ευκαιρία για την αναδιοργάνωσή του.⁶⁸⁶ Στο πλαίσιο αυτών των μέτρων το πιο ενδεικτικό που καταδείκνυε την μέχρι τότε συμπεριφορά των στρατιωτικών, ήταν η πρόταση του Δαγκλή «Ν' απαγορευθή η λιποταξία στρατιωτών προς συμμετοχήν εις σώματα, όπως μη επέρχεται παραλυσία εις τας τάξεις του στρατού, μόνον δε εξαιρετικώς και κατόπιν αδείας της αρμοδίας στρατιωτικής αρχής να επιτρέπεται εις στρατιώτας να συμμετέχωσι σώματός τινός.»⁶⁸⁷

Μετά την οριστική απομάκρυνση και του Κορομηλά, το Σεπτέμβριο του 1907 λόγω της έντονης διαμαρτυρίας της Υψηλής πύλης και της Αγγλικής διπλωματίας για τη δράση του, είχε ανοίξει ουσιαστικά ο δρόμος για την ενοποίηση της διοικητικής οργάνωσης του Μακεδονικού Αγώνα. Με δεδομένη και την απομάκρυνση του Καλαποθάκη, η κυβέρνηση αποφάσισε να θέσει το Κομιτάτο υπό τον έλεγχό της. Η υπόθεση, όμως, ότι και το Βιλαέτι Θεσσαλονίκης θα περιερχόταν στην ευθύνη του Μακεδονικού Κομιτάτου, δηλαδή των ιδιωτών, προκάλεσε την αντίδραση των αξιωματικών της ανατολικής Μακεδονίας που κάμφθηκε μόνο μετά την ικανοποίηση του αιτήματός τους να τεθούν υπό την διοίκηση του Δαγκλή. Την ώρα που ο Δαγκλής έκανε τις πρώτες επαφές του και κατάστρωνε σχέδια, η κατάσταση είχε ήδη ξεφύγει από τον έλεγχο. Παρά τις πιέσεις, τα υπομνήματα, τις απειλές παραίτησης των αξιωματικών των προξενείων και του ίδιου του Δαγκλή, το εγχείρημα της χειραγώγησης του Κομιτάτου τελικά απέτυχε. Ο Δαγκλής δεν διέθετε την επιρροή των αντιπάλων του και ο πρωθυπουργός Θεοτόκης, που διάνυε τους τελευταίους του μήνες στο αξίωμα, ήταν εκ φύσεως απρόθυμος να εξωθήσει την κατάσταση στα άκρα. Ωστόσο ακόμη και κάτω από αυτές τις συνθήκες η κατάσταση στη Μακεδονία δεν επιβαρύνθηκε για την ελληνική πλευρά και είναι απόλυτα κατανοητή η ανακούφιση που προκάλεσε στην Αθήνα η εκδήλωση του κινήματος των Νεότουρκων, την άνοιξη του 1908 που "πάγωσε" τις εξελίξεις, και προσωρινά τους ανταγωνισμούς στη Μακεδονία. Μετά το νεοτουρκικό κίνημα τα Μακεδονικά Κομιτάτα αντικατέστησε η «Πανελλήνιος Οργάνωσις», υπό τον Δαγκλή που στόχευε στην επέκταση του ελέγχου του αγώνα πέρα από την Μακεδονία και στον υπόλοιπο υπόδουλο ελληνισμό της Θράκης, της Ηπείρου, της Κωνσταντινούπολης, ακόμα και της Σμύρνης.⁶⁸⁸ Η «Πανελλήνιος οργάνωσις»

⁶⁸⁶ Τελικά ο Τσόντος δεν προσλήφθηκε στο Κομιτάτο, κάτι που προκάλεσε την οργή και τελικά την παραίτηση του Δαγκλή.

⁶⁸⁷ Υπόμνημα του Δαγκλή στον διάδοχο 17 Απριλίου 1908. (Δαγκλής ό.π., σελ. 321 - 325)

⁶⁸⁸ Δαγκλής, ό.π., σελ.310.

δημιουργήθηκε με σκοπό την «καθ' άπαντα τον ελληνισμόν ομοιόμορφην εφαρμογήν του εθνικού προγράμματος» και για να «παρασκευάζει τους Έλληνες προς άμυναν καθ'οιασδήποτε επιβουλής».⁶⁸⁹ Σύμφωνα με το καταστατικό της την ευθύνη της διεύθυνσής της είχε πενταμελές συμβούλιο που αποτελούσε το «Ανώτατο κέντρο» της και υποδιαιρούνταν σε οργανώσεις, υποοργανώσεις και πρακτορεία. Στην ίδρυση της «Πανελληνίου Οργανώσεως», καταλυτική σημασία είχε η παρουσία του προέδρου της Δαγκλή,⁶⁹⁰ ο οποίος διαδραμάτισε πρωτεύοντα ρόλο κατά τη διάρκεια του Μακεδονικού αγώνα «προς όφελος της ευρυθμότερης οργάνωσης και εξέλιξής του».⁶⁹¹ Η «Πανελλήνιος Οργάνωσις» διατήρησε τον, όποιο, ρόλο της μέχρι το κίνημα στο Γουδί.

Οι προσπάθειες του Καλαποθάκη και των συνεργατών του αντανakλούν, πέραν της προσήλωσής τους στο εθνικό ιδεώδες, τη διάθεση της ελληνικής κοινωνίας να συνδράμει τον αγώνα του ελληνισμού στην Μακεδονία. Παρόλα αυτά η συνεργασία του τόσο με τα πρόσωπα που διεξήγαγαν τον αγώνα στην περιοχή που το Κομιτάτο ήταν κυρίως υπεύθυνο, δηλαδή στην δυτική Μακεδονία όσο και με το προξενείο του Μοναστηρίου και οι κατηγορίες εναντίον του για οικονομική κακοδιαχείριση δείχνει, εκτός των άλλων, και την καχυποψία των κρατικών λειτουργών απέναντι στους ιδιώτες. Ήταν εμφανές ότι όλοι οι κρατικοί λειτουργοί προτιμούσαν οι επιχειρήσεις τους να διευθύνονται από κάποιον αξιωματικό, όπως αποδεικνύεται στην περίπτωση του Δαγκλή. Τελικά η αμφισημία που διέκρινε της αποφάσεις της ελληνικής πολιτικής ηγεσίας και η τελική απόφασή της να μην έρθει σε σύγκρουση τουλάχιστον εκείνη της περιόδου με την Οθωμανική αυτοκρατορία, άφησε, για μια ακόμη φορά, την πρωτοβουλία των κινήσεων στα χέρια ιδιωτών, δημιουργώντας παρά επιλύοντας αδιέξοδα και προβλήματα, ανεξάρτητα από τις όποιες προσπάθειες έγιναν στην Μακεδονία, ιδιαίτερα από Έλληνες αξιωματικούς, για την ενίσχυση του ελληνισμού. Είναι αλήθεια ότι ο τρόπος που διεξήχθη ο Μακεδονικός αγώνας μέσω ιδιωτικών πρωτοβουλιών, χωρίς τον απόλυτο συντονισμό από το επίσημο ελληνικό κράτος, έως ότου η επανάσταση των Νεότουρκων να θέσει,

⁶⁸⁹ *Κανονισμός «Πανελληνίου οργανώσεως»,* Ι.Α.Υ.Ε, Φάκ. ΑΚ Διάφορα 1, 1908

⁶⁹⁰ Στην πραγματικότητα η «Πανελλήνιος Οργάνωσις», βρισκόταν στο στάδιο της μελέτης και της διοργάνωσης όταν εκδηλώθηκε το κίνημα των Νεοτούρκων. Μετά, δε, από το κίνημα στο Γουδί και την παραίτηση του Δαγκλή, κατόντησε ένα γραφείο έξω από το υπουργείο Εξωτερικών με δύο – τρεις αξιωματικούς και δυο – τρεις προξενικούς που προσπαθούσε να εξυπηρετήσει προσωπικές φιλοδοξίες και υλικές ανάγκες διαφόρων Μακεδονομάχων. (Αθ. Σουλιώτης –Νικολαΐδης *Οργάνωσις Κωνσταντινουπόλεως*, Βερέμης - Μπούρα (επιμέλεια), Δωδώνη 1984, σελ 37)

⁶⁹¹ Κ. Βακαλόπουλος, *Το νεοτουρκικό κίνημα και ο ελληνισμός*, Ηρόδοτος, Θεσσαλονίκη 2002, σελ 27

προσωρινά, τέρμα σε αυτόν, δημιούργησε πολλά προβλήματα. Αποτέλεσε, όμως, μια τακτική με την οποία αποφευγόταν να αφεθεί η Μακεδονία στην τύχη της. Παράλληλα, δε, η δράση των Ελλήνων αξιωματικών στην Μακεδονία αναπτέρωσε τόσο το δικό τους φρόνημα όσο και της ελληνικής κοινωνίας, αποκαθιστώντας, εν μέρει, την πληγωμένη από το ταπεινωτικό 1897 ελληνική εθνική αξιοπρέπεια. Ωστόσο, απτά αποτελέσματα υπήρξαν μόνο όταν το επίσημο ελληνικό κράτος ανέλαβε το συντονισμό των ενεργειών στον Μακεδονικό Αγώνα.

5. Η Εθνική Εταιρεία και ο Στρατιωτικός Σύνδεσμος

Η σχέση του Στρατιωτικού Συνδέσμου με την Εθνική Εταιρεία είναι ενδεικτική για την κατανόηση της νοοτροπίας των αξιωματικών έτσι όπως αυτή διαμορφώθηκε στα τέλη του 19^{ου} αιώνα και στις αρχές του 20^{ου} και έχει ιδιαίτερη σημασία για να αντιληφθούμε την εξέλιξη της νοοτροπίας των αξιωματικών. Κατ' αρχάς, πρόκειται για δύο οργανώσεις που συστάθηκαν από στρατιωτικούς, συστηματοποιώντας για πρώτη φορά τη στρατιωτική συνωμοτική δράση σε άμεση σχέση με τη διαχείριση του εθνικού ζητήματος. Από την σύσταση του ελληνικού κράτους η ανάμιξη του τακτικού στρατού στις πολιτικές συνωμοσίες και ταραχές ήταν ελάχιστη και οι αξιωματικοί, ανεξάρτητα αν προέρχονταν από το στράτευμα ή τη σχολή Ευελπίδων, παρέμεναν μακριά από πολιτικές συνωμοσίες. Ακόμα και η παρουσία των αξιωματικών στα γεγονότα του 1843 που υποχρέωσαν τον Όθωνα να παραχωρήσει Σύνταγμα, αλλά και στην ανατροπή του το 1862 συνοδευόταν από ευρεία συμμετοχή του κοινού. Ο στρατός δεν οργάνωσε καμία από τις δύο πρωτοβουλίες.⁶⁹² Μάλιστα για τις περισσότερες στρατιωτικές επιχειρήσεις, όπως η αποτυχημένη εκστρατεία στην Κρήτη το 1867, η επέμβαση στη Θεσσαλία το 1878, αλλά και η δαπανηρή κινητοποίηση του 1886 ευθύνονταν οι πολιτικοί και η πίεση της κοινής γνώμης και όχι ο στρατός που εκτελούσε επιχειρήσεις με οδηγίες του κράτους.⁶⁹³

Η Εθνική Εταιρεία αποτέλεσε την πρώτη ουσιαστικά οργάνωση που συστήθηκε αποκλειστικά από νέους αξιωματικούς στο πλαίσιο του αναβαθμισμένου ρόλου που επιδίωκαν στο αλυτρωτικό ζήτημα. Εδώ, λοιπόν, ανακαλύπτουμε την πρώτη και βασικότερη ομοιότητα μεταξύ των δύο οργανώσεων. Την σύστασή τους από νεαρούς αξιωματικούς γαλουχημένους από τα μεγαλοϊδεατικά οράματα και απηυδισμένους από την ευνοιοκρατία

⁶⁹² Θ. Βερέμης, *Ο στρατός στην ελληνική πολιτική*, ό.π., σελ 78. Αντίθετη άποψη που αναδεικνύει σε πρωτεύοντα τον ρόλο του στρατού στην εξέγερση του 1862 και στα γεγονότα που ακολούθησαν, διατυπώνει ο Herring. (Βλ. Gunar Herring, ό.π., Τόμος Α, σελ. 353-367)

⁶⁹³ Θ. Βερέμης, *Ο στρατός στην ελληνική πολιτική*, ό.π., σελ 78- 79

που κυριαρχούσε στο στράτευμα. Νέους αξιωματικούς που βασιζόμενοι στην άρτια εκπαίδευσή τους και στα εφόδια που αυτή τους παρείχε, ήταν αποφασισμένοι να δώσουν ένα τέλος στο τέλμα που, κατά τη γνώμη τους, είχε περιέλθει το ελληνικό κράτος στην αντιμετώπιση των κρίσιμων αλυτρωτικών ζητημάτων. Η διαφορά μεταξύ των δύο οργανώσεων ήταν ότι στην Εθνική Εταιρεία έγιναν αργότερα δεκτοί και ανώτεροι αξιωματικοί, όπως ο Δαγκλής που έγινε και πρόεδρος τμήματος, ενώ στον Στρατιωτικό Σύνδεσμο κάτι τέτοιο δεν πραγματοποιήθηκε, με εξαίρεση βέβαια την ανάθεση τη αρχηγίας του στον συνταγματάρχη Ζορμπά.

Ο στρατηγός Θεόδωρος Πάγκαλος, μάλιστα, για να τονίσει την αναγκαιότητα που υπήρχε να αποκλειστούν οι ανώτεροι αξιωματικοί προκειμένου να εξασφαλισθεί η επιτυχία του εγχειρήματος των αξιωματικών του Συνδέσμου, αναφέρει το παράδειγμα της άτυχης κατάληξης που είχε συνάντηση ομάδας από δεκαπέντε ανώτερους αξιωματικούς, μεταξύ των οποίων ο Λεωνίδας Παρασκευόπουλος και ο Παναγιώτης Δαγκλής, στο σπίτι του τελευταίου. Σκοπός της συνάντησης ήταν η συζήτηση για την ανάγκη βελτίωσης της στρατιωτικής κατάστασης της χώρας, αλλά και για τα δεδομένα που δημιουργούσε, στο πλαίσιο αυτό, η διαφαινόμενη θέληση των κατωτέρων αξιωματικών για επαναστατική δράση. Η συνάντηση προδόθηκε από έναν παριστάμενο αξιωματικό του ιππικού, με αποτέλεσμα ο Δαγκλής να τιμωρηθεί και να υποσχεθεί στον διάδοχο και γενικό διοικητή του στρατού ότι δεν θα αναμιχθεί στο μέλλον σε τέτοιες «αντιπειθαρχικές» πράξεις. Η γνωστοποίηση αυτού του γεγονότος έπεισε τους κατώτερους αξιωματικούς ότι δεν υπήρχε καμία ελπίδα επιτυχίας οποιουδήποτε εγχειρήματος εάν συμμετείχαν και ανώτεροι αξιωματικοί και έτσι αποφάσισαν να επισπεύσουν τις ενέργειές τους. Κατά τον Πάγκαλο, μάλιστα, «(...)ουδείς καλής πίστεως κριτής, δύναται να αρνηθή ότι είχαν απολύτως δίκαιον οι νεαροί επαναστάται όταν έθεσα, εν τη ιδρύσει του Συνδέσμου των, άτεγκτα την αρχήν “κανείς ανώτερος” και την ετήρησαν μεθ’ επίμονής μέχρι της εκρήξεως και της επικρατήσεως του κινήματος της 15^{ης} Αυγούστου(...)».⁶⁹⁴ Μετά από αυτό το επεισόδιο ήταν

⁶⁹⁴ Θ. Πάγκαλου, *Απομνημονεύματα 1897- 1997*, τόμος Α', Κέδρος, Αθήνα 1959, σελ. 50-51. Τη συνάντηση αυτή στην οποία αναφέρεται ο Θ. Πάγκαλος και τοποθετείται χρονικά στα μέσα Ιουνίου του 1909, την επιβεβαιώνει στα απομνημονεύματά του ο Λ. Παρασκευόπουλος, που αναφέρει το χάσμα που υπήρχε μεταξύ των νεώτερων ορμητικών αξιωματικών και των ανωτέρων τους: «(...)Βλέπων ότι τα γεγονότα έβαινον ταχέως προς μίαν αλλαγὴν καταστάσεως, προσκληθησομένην υπό μόνον των κατωτέρων αξιωματικών, επεζήτησα να τους σταματήσω, ίνα ενεργήσουν από κοινού και οι ανώτεροι. Την γνώμην μου αυτή εγνώρισα και εις άλλους συναδέλφους, οίτινες και αυτοί έβλεπον την οξύτητα της κατάστασης. Αποφασίσαμεν δε μερικοί να συνέλθωμεν στο σπίτι του στρατηγού Παν. Δαγκλή. Εκεί μετέβημεν περί τους 15 ανώτεροι αξιωματικοί ετονίσθη δε, κατά την συζήτησιν, η ζωηρά κινήσις των κατωτέρων αξιωματικών, οίτινες ήσαν αποφασισμένοι να αντιδράσουν δι' επαναστατικού κινήματος. Εν τοιαύτη περιπτώσει ετρέχομεν τον κίνδυνον άκοντες να γίνωμεν

σχεδόν αυτονόητο ότι αποκλειόταν κάθε σκέψη για συμμετοχή στο Στρατιωτικό Σύνδεσμο αρχαιότερων στην ιεραρχία αξιωματικών.

Σημαντική, επίσης, διαφορά μεταξύ των δύο οργανώσεων στο θέμα των μελών τους, ήταν ότι στη μεν Εθνική Εταιρεία, ένα περίπου χρόνο μετά την ίδρυσή της έγιναν δεκτοί και σημαντικοί πολίτες, ενώ ο Στρατιωτικός Σύνδεσμος παρέμεινε μέχρι τη διάλυσή του το 1910, αμιγώς στρατιωτική οργάνωση. Θα πρέπει, βέβαια, να λάβουμε υπόψη το γεγονός ότι η Εθνική Εταιρεία είχε μεγαλύτερη διάρκεια ζωής, ενώ ο Στρατιωτικός Σύνδεσμος, λίγους μόνο μήνες μετά το σχηματισμό του, προχώρησε στην εκδήλωση του κινήματος στο Γουδί, που είχε σαν αποτέλεσμα την ανατροπή του πολιτικού σκηνικού, αλλά ταυτόχρονα και τη μη αναγκαιότητα της διατήρησής του Συνδέσμου. Παρά ταύτα, ήταν σαφέστατη η επιλογή των μελών του Στρατιωτικού Συνδέσμου να περιορισθεί, όπως περιγράφηκε παραπάνω, σε χαμηλόβαθμους αξιωματικούς, που δεν είχαν “διαφθαρεί” από το πολιτικό και στρατιωτικό κατεστημένο, αποκλείοντας τη συμμετοχή πολιτών, αλλά και ανώτερων αξιωματικών. Πάντως και στην Εθνική Εταιρεία, παρά τη συμμετοχή και πολιτών, την πρωτοβουλία διατήρησαν καθ’ όλη τη διάρκεια του βίου της τα στρατιωτικά μέλη της.

Όσο για τους στόχους της Εθνικής Εταιρείας και του Στρατιωτικού Συνδέσμου υπάρχει απόλυτη ταύτιση κυρίως στην προσήλωσή τους στην υλοποίηση της Μεγάλης Ιδέας. Και οι δύο αυτές πρωτοβουλίες εντάσσονται στις εμπνεύσεις και τις αποφάσεις του στρατού για την υλοποίηση του εθνικού ιδεώδους, που αποτελούσε το σημαντικότερο ζητούμενο για το στράτευμα. Σε

όργανά των(...)».(Λ. Παρασκευόπουλος, ό.π. , σελ. 71). Στη συνάντηση αυτή αναφέρεται και ο Δαγκλής ο οποίος, όμως, παρουσιάζει με λίγο διαφορετικό τρόπο τα γεγονότα αναφέροντας τον ίδιο ως τον εμπνευστή της συνάντησης των ανώτερων αξιωματικών με σκοπό να συγκρατήσουν τους νεαρούς αξιωματικούς: «(...)Βλέπων την δικαίαν αγανάκτησιν των αξιωματικών και του λαού εν γένει δια την υπό στρατιωτικών έποψιν αξιοθρήνητον κατάστασιν, εις ην ευρέθη το κράτος(...)και την τάσιν επομένως αυτών να συνωμοτώσι προς ανόρθωσιν των πραγμάτων της πατρίδος, εσκέφθην ότι ήτο δυνατόν να ποδηγετήσωμεν οι ανώτεροι τους νέους αξιωματικούς και να συγκρατήσωμεν αυτούς ίνα μη παρεκτραπώσιν εις επικίνδυνους ενέργειας(...)Προς τον σκοπόν τούτον αποφάσισα ν’ ανταλλάξω ιδέας μετά τινών ανωτέρων(...)». Μετά τη γνωστοποίηση της συνάντησης αυτής που προκάλεσε την τιμωρία του Δαγκλή από τον διάδοχο, ο Δαγκλής παρουσιάσθηκε στον Κωνσταντίνο «(...)είπον ότι δεν παραπονούμαι κατά της ποινής μου, αλλά τον παρακαλώ να λάβη ή μάλλον να υποδείξη την λήψιν ταχέως σοβαρών μέτρων προς κατάπαυσιν της οικτράς καταστάσεως και προς παρασκευήν πραγματικού στρατού(...)Ο Διάδοχος είναι σφόδρα λυπημένος, ομολογεί και αυτός την λυπηράν κατάστασιν εις ην ευρέθημεν, αναγνωρίζει ότι οι αξιωματικοί άγονται εξ ευγενούς και πατριωτικού σκοπού, αλλ’ εν γένει αποκρούει τοιαύτα κινήματα ως αντιπειθαρχικά και δεν επιδοκιμάζει, κατ’ ουδένα τρόπο, αυτά(...)».(Δαγκλής, ό.π., σελ. 442 - 445) Από το αρχείο του Δαγκλή φαίνεται ότι η συνάντηση πραγματοποιήθηκε στα μέσα Ιουνίου, καθόσον υφίσταται σε αυτό επιστολή του Δαγκλή προς τον συνταγματάρχη Ιωάννη Κωνσταντινίδη στην οποία εξιστορεί τα γεγονότα η οποία στάλθηκε στις 1 Ιουλίου, δέκα – δέκα πέντε ημέρες μετά τα γεγονότα. (Δαγκλής, ό.π., σελ. 444)

όλα τα επίσημα θεσμικά έγγραφα της Εθνικής Εταιρείας (κανονισμούς, καταστατικά, κλπ), αλλά και στη προκήρυξη με την οποία γνωστοποίησε την ύπαρξή της, γίνεται λόγος για «αφύπνιση του εθνικού φρονήματος» και «υποβοήθηση των αλύτρωτων αδελφών». Στο πρόγραμμα του ο Στρατιωτικός Σύνδεσμος δικαιολογεί, από την πλευρά του, το συνωμοτικό κίνημα στο όνομα του πατριωτισμού και των δεινών εθνικών περιστάσεων.⁶⁹⁵ Και στις δύο περιπτώσεις κυρίαρχη ανησυχία των συμμετεχόντων αποτέλεσε η ανεπάρκεια του ελληνικού κράτους να υλοποιήσει το μεγαλοϊδεατικό όραμα, με αντίστοιχη απαίτηση για εντατικοποίηση της στρατιωτικής προπαρασκευής της Ελλάδας.

Και οι δύο οργανώσεις ενέταξαν, επίσης, τις προσπάθειές τους στο πλαίσιο της συνεργασίας και συνύπαρξης του στρατού και της ελληνικής κοινωνίας. Και στις δύο περιπτώσεις οι στρατιωτικοί επιζητούσαν την νομιμοποίηση που θα τους παρείχε η αποδοχή των πράξεών τους από την κοινωνία. Η διαδρομή, βέβαια, που ακολούθησαν φαινομενικά ήταν αντίθετη. Στην περίπτωση της Εθνικής Εταιρείας η ελληνική κοινωνία προσεγγίσθηκε από τους στρατιωτικούς, και μέλη της άρχισαν να γίνονται δεκτά σε αυτήν. Την καταστροφή των γραφείων της εφημερίδας «Ακρόπολις», που είχε άμεση σχέση με τον αρχικό σκληρό πυρήνα της εταιρείας, όπως αναφέρθηκε, ακολούθησε η διανομή φυλλαδίου στους δρόμους και στις ουρές των θεάτρων με τον χαρακτηριστικό τίτλο «Λαός – Στρατός», καλώντας τον ελληνικό λαό σε συμπάραταξη με τις ένοπλες δυνάμεις για το μεγαλείο της πατρίδας.⁶⁹⁶ Η αποδοχή, μάλιστα, της Εθνικής Εταιρείας από την ελληνική κοινωνία γιγαντώθηκε μετά τη δημοσιοποίηση της ύπαρξής της, τον Οκτώβριο του 1896 μέχρι τον πόλεμο του 1897, που προκάλεσε την αποδοκιμασία της οργάνωσης από το σύνολο της ελληνικής κοινωνίας, αφού θεωρήθηκε από τους βασικούς υπεύθυνους της δυσμενούς κατάληξής του. Αντίθετα στην περίπτωση του Στρατιωτικού Συνδέσμου, η ελληνική κοινωνία προσέγγισε την προσπάθεια των αξιωματικών μετά το κίνημα στο Γουδί, με κυριότερη έκφραση το μεγαλειώδες συλλαλητήριο συμπαραστάσης στους αξιωματικούς στις 14 Σεπτεμβρίου του 1909, που διοργανώθηκε από τις εμπορικές συντεχνίες της Αθήνας και του Πειραιά. Σε πλήρη αντιστοιχία, δε, με το φυλλάδιο «Λαός – Στρατός» του 1894, ο πίνακας που έμελλε να συμβολίζει την πρωτοβουλία των αξιωματικών στο Γουδί είναι η λιθογραφία του Σωτήριου Χρηστίδη «Η Αναγέννησις της Ελλάδος 15 Αυγούστου 1909», που

⁶⁹⁵ Νίκη Μαρωνίτη, *Το κίνημα στο Γουδί 100 χρόνια μετά*, ό.π., σελ.22

⁶⁹⁶ Ο συντάκτης του κειμένου επίσημα ήταν άγνωστος. Πιθανότατα, όμως, συντάχθηκε από ομάδα αξιωματικών. Ένας πολίτης, μάλιστα που συνελήφθη, ο Νικόλαος Έξαρχος, ισχυρίστηκε ότι ήταν ο διορθωτής του κειμένου και όχι ο συγγραφέας της προκήρυξης. Βλ. Γ. Γιανουλόπουλος, *"Η ευγενής μας τύφλωσις..."*, ό.π., σελ. 24

φυλάσσεται στο Εθνικό Ιστορικό Μουσείο, που συμβολικά παρουσιάζει την Ελλάδα να χτυπά το τέρας του παλαιοκομματισμού ενώ επευφημείται από το στρατό και το λαό, καταγράφοντας έτσι τη λαϊκή στήριξη που είχε το κίνημα των αξιωματικών.⁶⁹⁷ Ανεξάρτητα, πάντως, από τη διαδρομή που ακολουθήθηκε, οι προσπάθειες των αξιωματικών και στις δύο περιπτώσεις στόχευαν στην αποδοχή του λαού και εντάσσονταν στο νέο πλαίσιο του αναβαθμισμένου ρόλου που επιφύλαξε για τον εαυτό του ο στρατός: του θεματοφύλακα των αξιών όλης της ελληνικής κοινωνίας. Άλλωστε η εκδήλωση του κινήματος στο Γουδί ήταν αυτή που ουσιαστικά αποκάλυψε στην ελληνική κοινωνία την ύπαρξη του Στρατιωτικού Συνδέσμου και οδήγησε στην αυθόρμητη, είναι αλήθεια, υποστήριξή του.

Παρά ταύτα, μια σημαντική διαφορά ανάμεσα στην Εθνική Εταιρεία και τον Στρατιωτικό Σύνδεσμο αποτελεί το γεγονός ότι η Εθνική Εταιρεία ασχολήθηκε αποκλειστικά με την ευόδωση των εθνικών δικαίων, ενώ ο Στρατιωτικός Σύνδεσμος στο πρόγραμμα του εξέφραζε τον προβληματισμό και για ευρύτερα κοινωνικά θέματα, όπως η δικαιότερη φορολόγηση των πολιτών ή βελτιώσεις στους τομείς της εκπαίδευσης, της διοίκησης και της δημόσιας τάξης.⁶⁹⁸ Στα Απομνημονεύματά του, που γράφτηκαν το 1911, ο συνταγματάρχης Νικόλαος Ζορμπάς, στον οποίο οι νεαροί αξιωματικοί του Στρατιωτικού Συνδέσμου ανέθεσαν την αρχηγία του, καταγράφει ως αίτια που προκάλεσαν το κίνημα στο Γουδί, εκτός από αυτά που αφορούσαν «το απαράσκευον του κράτους προς οποιαδήποτε πολεμικήν δράσιν», και προβλήματα της κοινωνίας. Η «βουλευτοκρατία», η οικονομική δυσπραγία «ένεκα της πλημμελούς φορολογίας» και η «κακή απονομή της δικαιοσύνης» που ανέφερε μεταξύ άλλων ο Ζορμπάς,⁶⁹⁹ ήταν ζητήματα που ξέφευγαν από το στενό πλαίσιο των επαγγελματικών ενδιαφερόντων του στρατού. Μπορεί αυτή η καταγραφή των αιτίων του κινήματος να έγινε από τον Ζορμπά σε μεταγενέστερο χρόνο και αφού η ελληνική κοινωνία είχε αποδεχθεί και «αγκαλιάσει» το κίνημα. Ίσως, λοιπόν αποτελεί μια απόπειρα «εκ του ασφαλούς». Υποδηλώνει, ωστόσο, ότι στην περίπτωση του Στρατιωτικού Συνδέσμου, τους στρατιωτικούς απασχολούσαν και θέματα που φαινομενικά και ουσιαστικά δεν άπτονταν των κύριων αρμοδιοτήτων τους. Αυτό αποτελεί μια σημαντική ποιοτική διαφορά μεταξύ των προτεραιοτήτων των δύο οργανώσεων που δείχνει αξιοσημείωτη μεταβολή στη νοοτροπία των αξιωματικών, αλλά και μια γενικότερη εξέλιξη στη σχέση τους με την κοινωνία.

⁶⁹⁷ Για τη λιθογραφία βλ. Απόστολος Δούρβαρης, «*Σωτήριος Χρηστίδης (1858 - 1940)*», ΕΛΙΑ, Αθήνα 1993, σελ.108

⁶⁹⁸ Για το πρόγραμμα του Στρατιωτικού Συνδέσμου με σχετικά σχόλια βλ. Γ. Δερτιλής, *Κοινωνικός μετασχηματισμός και Στρατιωτική επέμβαση 1880-1909*, ό.π., σελ. 186-188

⁶⁹⁹ Νικόλαος Ζορμπάς, *Απομνημονεύματα*, Λαμπρόπουλος, Αθήνα 1925, σελ. 5

Σημάδια της αλλαγής αυτής άρχισαν να παρατηρούνται αρκετά χρόνια πριν και εξελίσσονταν παράλληλα με την διαδικασία ανασυγκρότησης του στρατού.⁷⁰⁰ Ενώ δηλαδή οι αξιωματικοί, μέχρι την δημιουργία της Εθνικής Εταιρείας, παρακολουθούν και ακολουθούν τις πρωτοβουλίες της πολιτικής εξουσίας, σταδιακά άρχισαν να αυτονομούνται από την πολιτική ηγεσία και να επιθυμούν να αναλάβουν την πρωτοβουλία των κινήσεων, πιέζοντάς την, αρχικά μόνο προς την κατεύθυνση της επίτευξης των εθνικών στόχων. Χαρακτηριστική τέτοια περίπτωση αποτέλεσε η Εθνική Εταιρεία. Με την πάροδο του χρόνου, όμως, είναι προφανές ότι οι αξιωματικοί άρχισαν να εκφράζουν και ευρύτερες ανησυχίες, που εντείνονταν όσο η ανεπάρκεια της πολιτικής εξουσίας δεν της επέτρεπε να αντιμετωπίσει επιτυχώς τις προκλήσεις της ελληνικής κοινωνίας, σε συνδυασμό με τη δυσμενή οικονομική συγκυρία που οδήγησε στην πτώχευση του 1893 και στην επιβολή του Διεθνούς Οικονομικού Ελέγχου μετά τον πόλεμο του 1897. Η αναφορά στο πρόγραμμα του Στρατιωτικού Συνδέσμου κοινωνικών αιτημάτων, όπως να απονέμεται η δικαιοσύνη «ταχέως μετ' αμεροληψίας και ισότητας προς άπαντας», ή να ανακουφισθεί ο ελληνικός λαός «εκ των επαχθών φόρων»,⁷⁰¹ φυσικά δεν είναι ικανή να προσδώσει στο κίνημα στο Γουδί τη διάσταση της αστικής επανάστασης που μερικοί σύγχρονοί του, ίσως, να επιθυμούσαν.⁷⁰² Υποδηλώνει, όμως, για πρώτη φορά στα χρονικά του ελληνικού κράτους, τη - δειλή είναι αλήθεια σε πρώτη φάση - προσπάθεια του στρατεύματος να υποκαταστήσει την πολιτική εξουσία και να καλύψει τις ατέλειές της.

Ωστόσο η σχέση στρατού και κοινωνίας ήταν μάλλον αμφίδρομη. Δεν είναι μόνο ο στρατός που ενέτασσε στην ατζέντα των διεκδικήσεών του και κοινωνικά ζητήματα. Ο τρόπος που ο αθηναϊκός λαός και γενικότερα η ελληνική κοινωνία υποδέχθηκε το κίνημα των αξιωματικών, με κυριότερη έκφραση το συλλαλητήριο του Σεπτεμβρίου, αποδεικνύει ότι με το πέρασμα των ετών και η κοινωνία, από την πλευρά της, προσέδωσε στο στρατό ρόλο και αρμοδιότητες όχι μόνο προς την κατεύθυνση της ευόδωσης των εθνικών οραμάτων, αλλά και για την επίλυση ευρύτερων κοινωνικών ζητημάτων. Η ενθουσιώδης ανταπόκρισή της στην πρωτοβουλία των αξιωματικών,

⁷⁰⁰ Βλ. παραπάνω σελ. 200 - 205

⁷⁰¹ Νικόλαος Ζορμπάς, *Απομνημονεύματα*, ό.π., σελ. 17

⁷⁰² Ο Γεώργιος Δερτιλής καταλήγει στο συμπέρασμα ότι ισχυρισμοί ότι το κίνημα αποτέλεσε αστική επανάσταση, δεν μπορούν να τεκμηριωθούν. Σημειώνει μάλιστα ότι: «(...) Μόνο το πέμπτο σημείο του προγράμματος περιελάμβανε και ένα αίτημα κοινωνικό, τη μείωση των φόρων, και αυτό όχι για χάρη των αστών, αλλά "του λαού". Ακόμα και αυτό, όμως, φαίνεται ότι εντάχθηκε στο πρόγραμμα για λόγους "δημοσίων σχέσεων" και κυρίως για να δικαιολογήσει την άλλη όψη του ίδιου αιτήματος, που ήταν η αύξηση των στρατιωτικών δαπανών(...)».(Γ. Δερτιλής, *Κοινωνικός μετασχηματισμός και Στρατιωτική επέμβαση 1880-1909*, ό.π., σελ. 187)

ουσιαστικά “νομιμοποίησε” την παρέμβασή τους προς την πολιτική εξουσία. Στην πραγματικότητα το κίνημα των στρατιωτικών στο Γουδί ενάντια στην πολιτική ολιγαρχία, είχε ως κίνητρο την επιθυμία τους να την αντικαταστήσουν με μια ικανότερη ηγεσία μέσα στα ίδια, όμως, αστικά θεσμικά πλαίσια. Ακόμα και ως προς τον Θρόνο, ο Στρατιωτικός Σύνδεσμος διαβεβαίωνε ότι δεν είχε καμία πρόθεση να προκαλέσει οποιοδήποτε ζήτημα που θα διακινδύνευε την ύπαρξη της υπάρχουσας δυναστείας.⁷⁰³ Σε κάθε περίπτωση, λοιπόν, η πρωτοβουλία των αξιωματικών στο Γουδί είχε περιορισμένη “επαναστατικότητα” και δεν αποτελούσε απειλή για τους υπάρχοντες πολιτειακούς θεσμούς. Στην απόπειρα τους αυτή, ενεργούσαν φαινομενικά ως αυτόνομος πολιτικός παράγοντας, υπό την πίεση, κυρίως, των δεδομένων της ελληνικής εξωτερικής πολιτικής που δημιουργούσε το εύθραυστο περιβάλλον στο χώρο της Βαλκανικής, αλλά και των συνθηκών που επικρατούσαν στο ελληνικό στράτευμα. Παρά ταύτα, η αυτονομία αυτή δεν μπορούσε να είναι παρά μόνο σχετική γιατί τόσο η γέννηση της όσο και η λειτουργία της καθορίζονταν από τις πολιτικές και κυρίως τις κυρίαρχες κοινωνικές συνθήκες, που επικρατούσαν στην Ελλάδα την δεδομένη χρονική περίοδο.⁷⁰⁴

⁷⁰³ Στο υπόμνημα που υπέβαλε ο Στρατιωτικός Σύνδεσμος με το ξέσπασμα του κινήματος στο Γουδί στις 15 Αυγούστου 1909, όπου διατύπωνε το πρόγραμμά, του τόνιζε ότι «(...)δεν επιδιώκει την κατάργηση της Δυναστείας, ή την αντικατάστασιν του Βασιλέως, ούτινος το πρόσωπον είνε ιερόν δια τους αποτελούντας αυτόν, ουδέ επιθυμεί να εγκαθιδρύση την απολυταρχίαν, ή την Στρατοπρατίαν, ή να θίξη καθ’ οιονδήποτε άλλον τρόπον, το Συνταγματικόν Πολίτευμαν, διότι οι αποτελούντες αυτόν αξιωματικοί εισί και αυτοπολίται Έλληνες και έχουσιν ορκισθή εις την τήρησιν του Συντάγματος(...)» (Το υπόμνημα και το πρόγραμμα του Στρατιωτικού Συνδέσμου στο Νικόλαος Ζορμπάς, *Απομνημονεύματα*, ό.π., σελ. 15- 22).

⁷⁰⁴ Ο Γ. Δερτιλής επεξηγεί με σαφήνεια πόσο σχετική ήταν η αυτονομία των στρατιωτικών: «(...)Η αυτονομία των στρατιωτικών δημιουργήθηκε μέσα στις καθοριστικές συνθήκες της ελληνικής κοινωνίας: την αδυναμία των κυρίαρχων τάξεων και την δύναμη του θρόνου, τη σχετική αυτονομία της πολιτικής ολιγαρχίας από τις ταξικές σχέσεις, το βάρος της ξενικής επέμβασης. Η αυτονομία του στρατού ήταν δυνατή , επειδή ακριβώς υπήρχε μια ασταθής και εύθραυστη ισορροπία ανάμεσα στις κοινωνικές και πολιτικές δυνάμεις κι επειδή δεν υπήρχαν κυρίαρχες τάξεις με συντριπτική και αδιαμφισβήτητη δύναμη. Θα ήταν αδύνατο ν’ αποκτήσει ο στρατός κάποια αυτοτέλεια αν οι αστοί είχαν πετύχει μια γερά θεμελιώδη κυριαρχία, αν η πολιτική ολιγαρχία ήταν αρκετά ισχυρή, κατάλληλα ενσωματωμένη μέσα στο κοινωνικό σύστημα, ευαίσθητη όχι μόνο στις μικροεπιθυμίες του αλλά και στις ζωτικές του ανάγκες και τέλος, προσαρμόσιμη στις αλλαγές του στην κρίσιμη αυτή περίοδο παγκόσμιας οικονομικής ανάκαμψης και πολιτικής αναστάτωσης. Ο τρόπος που λειτούργησε αυτή η αυτονομία του στρατού καθώς και τα όριά της καθορίζονταν επίσης από τους ίδιους παράγοντες. Ο στρατός ήταν αναπόσπαστο μέρος ενός αστικού κράτους. Το κράτος αυτό με την ιδιότητά του ως οργανισμού διοίκησης και επιβολής και παρά τον πρωτογονισμό της οργάνωσής του ήταν επίσης σχετικά αυτόνομο από τις κοινωνικές δομές και δυνάμεις. Ταυτόχρονα όμως το Κράτος ως πεδίο κοινωνικών και πολιτικών συνδέσεων και αντιθέσεων, ήταν συνδεδεμένο με την πολιτική ολιγαρχία και με τις κοινωνικές σχέσεις που τη στήριζαν: τη σύνδεση αυτή εξασφάλιζαν, άλλωστε, όσο οι κλασικές συνάψεις των δικτύων της θεσμικής εξουσίας, όσο οι δεσμοί ενός άτυπου, βέβαια, αλλά εξελιγμένου συστήματος πατρωνείας. Πόσο μπροστά μπορούσαν άραγε να τραβήξουν οι στρατιωτικοί στον αγώνα τους ενάντια σε αυτή την

Εκεί που υφίσταται ουσιώδης διαφορά μεταξύ της Εθνικής Εταιρίας και του Στρατιωτικού Συνδέσμου είναι στο ζήτημα της αντιμετώπισης των πριγκίπων και ιδιαίτερα του διαδόχου Κωνσταντίου, εξαιτίας της ανάμιξης των πριγκίπων στη διοίκηση του στρατού και ειδικότερα στην ιδιαίτερη θέση που είχε ο διάδοχος Κωνσταντίνος, ο οποίος από το 1900 κατείχε την κομβική θέση του Γενικού Διοικητή του στρατού. Η Εθνική Εταιρεία μπορεί στο καταστατικό της να απαγόρευε τη συμμετοχή των πριγκίπων σε αυτή, αλλά σε καμία περίπτωση δεν έδειξε διάθεση να αντιπαραταχτεί σε αυτούς ανοιχτά. Το αντίθετο μάλιστα. Επιζητούσε την συνεργασία μαζί τους, όπως άλλωστε και με το σύνολο του παλατιού, αρκεί βέβαια να ενστερνίζονταν τις θέσεις της. Τα δεδομένα, όμως, μετά από μια δεκαπενταετία είχαν μεταβληθεί αρκετά. Είχε δημιουργηθεί έντονη δυσφορία στους αξιωματικούς από την ανάμιξη του θρόνου στη διοίκηση των ενόπλων δυνάμεων. Η κατάληψη επιτελικών θέσεων από τους πρίγκιπες και, κατά κύριο λόγο, η ανάληψη της Γενικής Διοίκησης του στρατού από το διάδοχο Κωνσταντίνο είχαν επιφέρει συνθήκες νεποτισμού και κακοδιοίκησης στο στρατό. Οι ευνοούμενοι αξιωματικοί του Κωνσταντίνου κατέλαβαν όλοι εξέχουσες θέσεις χάρη στον υψηλό προσάτη τους. Την κατάσταση αυτή όξυνε ακόμη περισσότερο η αυταρχική νοοτροπία της βασιλικής οικογένειας και η άξεστη συμπεριφορά των πριγκίπων έναντι των αξιωματικών. Δεν προκαλεί έτσι έκπληξη το γεγονός ότι ο Σύνδεσμος απαιτούσε την απομάκρυνση των πριγκίπων από το στράτευμα, κάτι που άλλωστε πραγματοποιήθηκε μετά το κίνημα στο Γουδί.⁷⁰⁵ Ο στόχος βέβαια ήταν διπλός: Αφενός ο διάδοχος αλλά και οι υπόλοιποι πρίγκιπες που με τη

ολιγαρχία; Τόσο ώστε να αρκεστούν σε μian απλή αλλαγή κυβέρνησης. Πόσο μπορούσαν να αμφισβητούν την αστική νομιμότητα; Τόσο που να εκλιπαρούν γι' αμνηστία την πρώτη κιόλας στιγμή της εξέγερσής τους. Αλλά και η ιδεολογία των στρατιωτικών ήταν φραγμός που εμπόδιζε την αυτονόμηση τους. Γιατί, όπως η πολιτική τους θέση και πρακτική τους, έτσι και η ιδεολογία τους είχε επίσης καθοριστεί μέσα σ' ένα λίγο-πολύ αριστοκρατικό στρατό. Πώς λοιπόν μπορούσαν να προωθήσουν ριζοσπαστικές οικονομικές και κοινωνικές αλλαγές; Είναι φανερό ότι με τέτοιες καταβολές δεν μπορούσαν παρά να υιοθετήσουν την κυρίαρχη ιδεολογία της Μεγάλης Ιδέας και ν' αρκεστούν στο status-quo, επιχρυσώνοντας τις ιδέες και την πραγματικότητα με τον ανθρωπιστικό βερμπάλισμό ενός πολιτικού προγράμματος που μέσα στις πολλές σελίδες του αφιέρωνε και μια πρόταση στον λαό(...).» (Γ.Δερτιλής, *Κοινωνικός μετασχηματισμός και Στρατιωτική επέμβαση 1880-1909*, ό.π., σελ. 213-214)

⁷⁰⁵ «(...)Επειδή όμως ο Διάδοχος και οι Βασιλόπαιδες, αναλαμβάνοντες ενεργόν και Διοικητικήν υπηρεσίαν, ασκούν λεληθότως δια της προσωπικής αυτών επιβολής μεγίστην επιδρασιν επί της εν γένει διεξαγωγής της υπηρεσίας και του χαρακτήρος των Αξιωματικών και περιπίπτουσι κατ' ανάγκην εις προσωπικάς προστριβάς, αίτινες συντελούσιν εις μείωσιν του γοήτρου των υψηλών αυτών προσώπων, και επειδή αφ' ετέρου, καίτοι τα υψηλά ταύτα πρόσωπα κατά τύπους υπέχουσιν ευθύνην δια την διαχείρισιν της ανατεθειμένης αυτοίς υπηρεσίας, κατ' ουσίαν όμως διοικούν τελείως, ανευθύνως, επί μεγίστη ζημία του συμφέροντος της υπηρεσίας και των ατόμων και παρά τον Συνταγματικόν Χάρτην της Χώρας – δια τούτο ο Στρατιωτικός Σύνδεσμος πέποιθεν, ότι πρέπει, χάριν αυτού του συμφέροντος της Δυναστείας, όπως, ο Διάδοχος και οι Βασιλόπαιδες, απόσχωσι της ενεργού και Διοικητικής εν τω Στρατώ και τω Ναυτικώ υπηρεσίας, διατηρούντες τους ους κέκτηνται βαθμούς και προαγόμενοι, όταν προς τούτο ευδοκή ο Βασιλεύς(...)». (Από το υπόμνημα του Στρατιωτικού Συνδέσμου, στο Νικόλαος Ζορμπάς, ό.π., σελ. 16)

συμπεριφορά τους είχαν προκαλέσει το αίσθημα των νέων αξιωματικών. Αφετέρου σε μεγαλύτερο μάλιστα βαθμό οι αξιωματικοί που συγκροτούσαν το περιβάλλον του διαδόχου, η «κλίκα», που περιστοίχιζε τον διάδοχο και τους υπόλοιπους πρίγκιπες και που ήταν υπεύθυνοι στη συνείδηση των κινηματιών για τα φαινόμενα κακοδιοίκησης και νεποτισμού στο στρατό, τα οποία αποτελούσαν, σε συνδυασμό με την κυβερνητική κακοδιαχείριση και τις δυσμενείς οικονομικές συνθήκες, τροχοπέδη στην προσπάθεια του στρατού για την ουσιαστική βελτίωσή του.

Ο διαχωρισμός σε αξιωματικούς που ανήκαν στο περιβάλλον του διαδόχου και στους υπόλοιπους, είναι αυτός που, κατά την άποψή μου, δημιουργεί και αποκαλύπτει την ουσσιωδέστερη διαφορά μεταξύ της Εθνικής Εταιρείας και του Στρατιωτικού Συνδέσμου. Ο Στρατιωτικός Σύνδεσμος αποτέλεσε κατά κάποιον τρόπο τον διάδοχο της Εθνικής Εταιρείας στη συνωμοτική δράση των αξιωματικών προς την κατεύθυνση της εξυπηρέτησης του εθνικού χρέους. Πολλοί αξιωματικοί που ήταν μέλη της Εθνικής Εταιρείας, συνέχισαν την δράση τους στο Μακεδονικό αγώνα και κατόπιν υπήρξαν μέλη του Στρατιωτικού Συνδέσμου, με εμβληματικότερη φυσιογνωμία τον Αλέξανδρο Μαζαράκη.⁷⁰⁶ Πρέπει σε όλα αυτά να συνυπολογίσουμε, επίσης, ότι πολλοί αξιωματικοί που ήταν κατώτεροι αξιωματικοί όταν ιδρύθηκε η Εθνική Εταιρεία και έγιναν μέλη της από την αρχή ή ήταν ήδη ανώτεροι αξιωματικοί, οπότε έγιναν μέλη της στην πορεία, όπως ο Παρασκευόπουλος και ο Δαγκλής, που ήταν ήδη αρκετά μεγάλοι το 1908 για να συμμετέχουν στον Στρατιωτικό Σύνδεσμο. Έτσι χωρίς να έχουν ουσιαστικές ιδεολογικές διαφορές με τους νεώτερους αξιωματικούς, δεν ήταν δυνατόν να γίνουν μέλη του Στρατιωτικού Συνδέσμου. Η διαφορά εντοπίζεται σε αξιωματικούς, όπως ο Ιωάννης Μεταξάς που ενώ ήταν σημαντικά μέλη της Εθνικής Εταιρείας, όχι απλά δεν συνεργάστηκαν με τον Στρατιωτικό Σύνδεσμο, αλλά αντίθετα αποτέλεσαν στόχο του. Εδώ η εξήγηση είναι μάλλον απλή. Τον διαχωρισμό τον δημιουργούσε η σχέση που είχαν οι συγκεκριμένοι αξιωματικοί με τον διάδοχο. Ο Ιωάννης Μεταξάς, στενός συνεργάτης και ευνοούμενος του διαδόχου, αποτελούσε έναν από τους κατεχοχόν ιδεολογικούς αντιπάλους των αξιωματικών του Στρατιωτικού Συνδέσμου. Αλλά και αντίστροφα: η εμμονή των μελών του Στρατιωτικού Συνδέσμου στην “εκκαθάριση” του

⁷⁰⁶ Αναφέρει ο Ι.Κ Μαζαράκης ότι «(...)Η Εθνική εταιρεία θεωρήθηκε υπεύθυνη για την καταστροφή (1897) ,η οποία, αν και με διάφορες μορφές επέζησε ως το 1900, διαλύθηκε τελικά από την κυβέρνηση Θεοτόκη. Ωστόσο , ο δεσμός που είχε αναπτυχθεί μεταξύ των νέων και φιλότιμων αξιωματικών – μελών της διατηρήθηκε(...)».(Ι.Κ Μαζαράκης, *Ο Μακεδονικός Αγώνας*, Δωδώνη, Αθήνα 1981, σελ. 13). Και ο Νικόλαος Ζορμπάς αναφέρει στα απομνημονεύματά του ότι «(...) μεταξύ των ιδρυτών του Στρατιωτικού Συνδέσμου, οι πλείστοι ήσαν εκ των εν Μακεδονία δρασάντων(...)». (Νικόλαος Ζορμπάς, *Απομνημονεύματα*, ό.π., σελ. 10)

στρατού από τους βασιλόπαιδες, αυτόματα στερούσε από αξιωματικούς σαν τον Ιωάννη Μεταξά την πρόσβαση που είχαν ως τότε στα κέντρα εξουσίας, με αποτέλεσμα την εχθρότητα του Μεταξά προς αυτούς. Δεν είναι άλλωστε τυχαίο ότι ο Μεταξάς αμέσως μετά το κίνημα στο Γουδί μετατέθηκε στη Λάρισα, έως ότου να τον επαναφέρει στην Αθήνα ο Ελευθέριος Βενιζέλος και να το κάνει υπασπιστή του, κίνηση που εντασσόταν μέσα σε ένα γενικότερο πλαίσιο ενεργειών του Βενιζέλου για να καθησυχάσει το παλάτι. Με άλλα λόγια θα μπορούσε κανείς να ισχυρισθεί ότι ο Στρατιωτικός Σύνδεσμος αποτέλεσε την συνέχεια της Εθνικής Εταιρείας με την εξαίρεση των αξιωματικών που πρόσκεινταν στο παλάτι και ιδιαίτερα στο περιβάλλον του διαδόχου.

Στο Στρατιωτικό Σύνδεσμο δεν μετείχαν, επίσης, αξιωματικοί με σημαντική προσφορά στον Μακεδονικό αγώνα, όπως ο Αθανάσιος Σουλιώτης – Νικολαΐδης και ο Γεώργιος Τσόντος – Βάρδας, οι οποίοι χωρίς να ανήκουν στο άμεσο περιβάλλον του διαδόχου, ήταν εντούτοις υποστηρικτές του παλατιού, κάτι που αποδείχθηκε λίγα χρόνια μετά, όταν κατά την διάρκεια του εθνικού διχασμού εντάχθηκαν στο στρατόπεδο του Κωνσταντίνου ενάντια στον Βενιζέλο τον οποίο υποστήριξε το μεγαλύτερο μέρος των αξιωματικών που συμμετείχαν στο κίνημα στο Γουδί. Ο Σουλιώτης, άλλωστε, ήταν από την αρχή έντονα επιφυλακτικός για τις προοπτικές που δημιουργούσαν οι πρωτοβουλίες του Στρατιωτικού Συνδέσμου, οι οποίες ενδεχομένως έρχονταν σε αντίθεση με την φιλοσοφία που είχε αναπτύξει ο ίδιος την ίδια χρονική περίοδο περί «ανατολικής αυτοκρατορίας», η οποία έδινε στο αλυτρωτικό όραμα μια διαφορετική κατεύθυνση που ξεπερνούσε τα στενά όρια του “αναιμικού” ελληνικού κράτους. Σε επιστολή του στον Ίωνα Δραγούμη ένα μήνα μετά το κίνημα στο Γουδί, εκφράζει, μάλιστα, τον έντονο προβληματισμό του για τη μεθοδικότητα των αξιωματικών του Συνδέσμου και για το κατά πόσο είχαν οργανώσει και προετοιμάσει με επάρκεια τις κινήσεις τους ακολουθώντας ένα συγκεκριμένο σχέδιο δράσης: «(...)Οι αξιωματικοί κάναν το κούνημα χωρίς πρόγραμμα, τους είπαν καλά, κάναμε ότι θέλετε. Ήλθε η Βουλή τώρα και ο κόσμος βλέπει ο ένας τον άλλον να μάθη τι θέλουν(...)Δεν υπάρχει πρόγραμμα(...)Τώρα οι αξιωματικοί καταλαβαίνουν ότι δεν έχουν πρόγραμμα(...)».⁷⁰⁷

Αλλά και ο Τσόντος με έντονη δράση κατά τον Μακεδονικό Αγώνα, τήρησε και αυτός επιφυλακτική στάση απέναντι στο Στρατιωτικό Σύνδεσμο και στο κίνημα στο Γουδί, διατηρώντας αποστάσεις από τις πρωτοβουλίες αυτές. Δεν αποδέχεται την προσφορά του κινήματος στο Γουδί αλλά και των

⁷⁰⁷ Αρχείο Αθ. Σουλιώτη, Φακ 22, «Γράμματα στον Ίωνα», Γεννάδειος βιβλιοθήκη

κυβερνήσεων Βενιζέλου στην πολεμική προπαρασκευή της Ελλάδας ενόψει των επερχόμενων πολέμων. Απέδιδε μάλιστα στις προσπάθειες του Θεοτόκη τον κυριότερο ρόλο στην στρατιωτική προπαρασκευή της Ελλάδας, που την προετοίμασαν για την επιτυχημένη πολεμική αναμέτρηση των Βαλκανικών πολέμων.

ΣΤΡΑΤΟΣ ΚΑΙ ΙΔΙΩΤΙΚΗ ΠΡΩΤΟΒΟΥΛΙΑ. Η ΠΕΡΙΠΤΩΣΗ ΣΟΥΛΙΩΤΗ – ΝΙΚΟΛΑΪΔΗ

1. Η Οργάνωση Κωνσταντινουπόλεως και ο Αθανάσιος Σουλιώτης - Νικολαΐδης

Η περίπτωση του αξιωματικού του στρατού απόφοιτου της Σχολής Ευελπίδων Σουλιώτη – Νικολαΐδη⁷⁰⁸ είναι από τις χαρακτηριστικές περιπτώσεις ιδιωτικής πρωτοβουλίας που εκδηλώθηκε από άτομα με έντονη ανησυχία για τα εθνικά θέματα που εξέφρασαν με αυτό τον τρόπο την αντίδρασή τους στην αδυναμία του ελληνικού κράτους να αντιμετωπίσει τις προκλήσεις, ιδιαίτερα, δε, αυτές που προκάλεσε στο τελευταίο η άνοδος του βουλγαρικού εθνικισμού στα Βαλκάνια. Ο Σουλιώτης με συνοδοιπόρο τον Ίωνα Δραγούμη οδηγήθηκαν σε «μια άλλη τάση του ελληνικού εθνικισμού»,⁷⁰⁹ που βλέποντας την αδυναμία του κράτους να δώσει ώθηση στα αλυτρωτικά οράματα προσπάθησε να διαχωρίσει το ελληνικό έθνος που περιλάμβανε όλους τους έχοντες ελληνική συνείδηση εντός και εκτός του ελληνικού κράτους από το τελευταίο. Είναι, βέβαια, αξιοσημείωτο ότι και ο Δραγούμης και ο Σουλιώτης «ήταν εκπρόσωποι και εκφραστές του ελληνικού κράτους την ίδια εποχή, ο πρώτος πρόξενος του στη Μακεδονία και ο δεύτερος αξιωματικός του στρατού».⁷¹⁰ Η περίπτωση τους είναι χαρακτηριστική των κατευθύνσεων που ήταν δυνατό να πάρουν οι ενέργειες συντελεστών της ελληνικής εθνικής προσπάθειας. Κατευθυνόμενοι από την αγωνία τους για το καλύτερο μέλλον του ελληνισμού, όπως βέβαια το αντιλαμβάνονταν αυτοί, έθεσαν τον εαυτό τους στην υπηρεσία εξυπηρέτησης του εθνικού ζητήματος. Προσπαθώντας, δε, σε αυτό το πλαίσιο, να οργανώσουν την αντίσταση των Ελλήνων της Μακεδονίας στην εκκλησιαστική και εκπαιδευτική διείσδυση των Βουλγά-

⁷⁰⁸ Ο Αθανάσιος Σουλιώτης γεννήθηκε στη Σύρο το 1878. Αποφοίτησε από τη Σχολή Ευελπίδων το 1900 και υπηρέτησε στη Γεωδαιτική Υπηρεσία Στρατού διδάσκοντας, παράλληλα, γεωγραφία στη Σχολή Ευελπίδων. Έλαβε ενεργό μέρος στον Μακεδονικό Αγώνα με το ψευδώνυμο Νικολαΐδης όπου σύστησε και διεύθυνε δική του οργάνωση που έφερε την ονομασία "Οργάνωση Θεσσαλονίκης". Ακολουθώντας με τη συνεργασία του Ίωνα Δραγούμη συνέστησε το 1908 την "Οργάνωση Κωνσταντινουπόλεως" την οποία και διεύθυνε μέχρι το 1912. Αποστρατεύτηκε με το βαθμό του υποστράτηγου. Πέθανε το 1945

⁷⁰⁹ Θ. Βερέμης, «Από το εθνικό κράτος στο έθνος δίχως κράτος», στο Θ.Βερέμης (επιμ), *Εθνική ταυτότητα και εθνικισμός στη νεώτερη Ελλάδα*, ΜΙΕΤ, Αθήνα 1997, σελ. 32

⁷¹⁰ Βερέμης – Κολιόπουλος, *Ελλάς η σύγχρονη συνέχεια*, Καστανιώτης, Αθήνα 2006, σελ 309

ρων, βρέθηκαν να εμπιστεύονται τις εξαγγελίες του νεοτουρκικού κινήματος, χωρίς να αντιληφθούν ότι ουσιαστικά αποτελούσε εθνικό κίνημα των Τούρκων.

Και οι δύο είχαν, κατ' αρχήν, διαδραματίσει σημαντικό ρόλο στο Μακεδονικό αγώνα. Απαραίτητο για να αντιμετωπιστεί η βουλγαρική πίεση ήταν η εξασφάλιση της αποστολής όπλων, χρημάτων αλλά ακόμη και εμπειροπόλεμων ανδρών, ικανών να συμβάλουν στην επάνδρωση των αντιστασιακών σωμάτων που είχαν οργανωθεί για να αντιμετωπίσουν τη βουλγαρική απειλή. Η ευόδωση της προσπάθειας αυτής θα εξασφαλιστεί χάρη στη σύμπτωση των ενεργειών του Γερμανού Καραβαγγέλη με τις πρωτοβουλίες του Ίωνα Δραγούμη, της «Οργανώσεως Θεσσαλονίκης» που ηγετική μορφή της υπήρξε ο Σουλιώτης-Νικολαΐδης και μιας ομάδας ανήσυχων με τα εθνικά θέματα Αθηναίων, όπως ο εκδότης της εφημερίδας «Εμπρός», Καλαποθάκης.

Οι Σουλιώτης και Δραγούμης παρακολουθώντας την, ομολογουμένως, αδυναμία του ελληνικού κράτους, να προωθήσει τα εθνικά ζητήματα, άρχισαν να επιδεικνύουν μια απέχθεια προς το “ελλαδικό” κράτος, το “κρατίδιο”, όπως χαρακτηριστικά το ονόμαζαν και από την άλλη πλευρά προχώρησαν σε ενέργειες στο πλαίσιο των οποίων εντάσσεται και η ίδρυση της «Οργανώσεως Κωνσταντινουπόλεως» με σκοπό την προώθηση των εθνικών ζητημάτων σε συνεργασία ή όχι με το επίσημο ελληνικό κράτος ανάλογα με τη στάση που τηρούσε το τελευταίο. Στο Σουλιώτη η ελλαδική πραγματικότητα που εκπροσωπούσε η Αθήνα δημιουργούσε αποστροφή. Η μειονεκτική θέση του εθνικού κέντρου σε σχέση με την “πραγματική πρωτεύουσα της Ανατολής”, την Κωνσταντινούπολη, τον απομάκρυνε από τον επεκτατικό μεγαλοϊδεατισμό της Ελλάδας και τον οδήγησε προς την «πολιτισμική επανάκτηση της κοιτίδας των πολιτισμών».⁷¹¹

Τον Σουλιώτη, υπολοχαγό το 1908 του ελληνικού στρατού, αρχικά και πριν την επανάσταση των Νεότουρκων απασχολούσε ιδιαίτερα η αντιμετώπιση της σλαβικής απειλής για τον Ελληνισμό και πίστευε ότι Έλληνες και Τούρκοι μπορούν να συνεργαστούν σε μια πολυεθνική αυτοκρατορία για να αντιμετωπίσουν το σλαβικό κίνδυνο.⁷¹² Ο Αθ. Σουλιώτης-Νικολαΐδης υπήρξε η “ψυχή” της «Οργανώσεως Θεσσαλονίκης», στα 1906, η οποία συντόνισε, αναδιοργάνωσε και ανασύνταξε τις δυνάμεις του ελληνισμού της Θεσσαλονίκης στα χρόνια του Μακεδονικού αγώνα. Το Δεκέμβριο του

⁷¹¹ Αθ. Σουλιώτης –Νικολαΐδης *Οργάνωσις Κωνσταντινουπόλεως*, Βερέμης - Μπούρα (επιμέλεια), Δωδώνη 1984, σελ 10

⁷¹² Θ.Βερέμης, «Από το εθνικό κράτος στο έθνος δίχως κράτος», ό.π., σελ 33

1907, χωρίς εξουσιοδότηση από την Αθήνα έφυγε από τη Θεσσαλονίκη, αφού παρέδωσε τη διεύθυνση της «Οργανώσεως Θεσσαλονίκης» και πήγε στην Κωνσταντινούπολη με σκοπό να ιδρύσει μια μυστική οργάνωση σαν την «Οργάνωση Θεσσαλονίκης» με τη συνεργασία του φίλου του Ίωνα Δραγούμη που ήταν γραμματέας της πρεσβείας από το Μάιο και με τον οποίο γνωρίζονταν από τη Θεσσαλονίκη.

Ο αρχικός τους σκοπός ήταν να διευθύνουν τον αντιβουλγαρικό αγώνα από την Οθωμανική πρωτεύουσα. Ο Σουλιώτης είχε ήδη αναλάβει την αντιπροσωπεία της εταιρείας ασφαλειών ζωής «Αμοιβαία» για όλη την Τουρκία με το δικαίωμα να εγκαταστήσει με έξοδα της εταιρείας γραφεία όπου έκρινε σκόπιμο. Έτσι υπό την ιδιότητα του αντιπροσώπου της «Αμοιβαίας», νοίκιασε γραφείο για την εταιρεία που θα εξυπηρετούσε, βέβαια, και τις ανάγκες της Οργάνωσης που θα δημιουργούνταν.⁷¹³ Ενώ μελετούσε ήδη τα θέματα της δημιουργίας της οργάνωσης με το Δραγούμη που ήταν στην Κωνσταντινούπολη από το Μάιο του 1907, ως υπάλληλος της πρεσβείας, το Φεβρουάριο του 1908 γύρισε στην Αθήνα, μετά από τηλεγράφημα του υπουργείου Εξωτερικών προς την Πρεσβεία της Κωνσταντινούπολης, κι αυτό γιατί ο υπουργός των Εξωτερικών και ο Πρωθυπουργός Θεοτόκης ανησύχησαν μαθαίνοντας πως ο Σουλιώτης πήγε στην Κωνσταντινούπολη χωρίς να ρωτήσει,⁷¹⁴ αλλά και γιατί η ελληνική κυβέρνηση ήταν θορυβημένη από τη δράση του και από πληροφορίες πως διοχέτευε όπλα στους Έλληνες, μια πολύ βαριά κατηγορία για μια κυβέρνηση που θεωρητικά καλλιεργούσε, την εποχή εκείνη, φιλικές σχέσεις με την Οθωμανική αυτοκρατορία. Εκεί συνάντησε το συνταγματάρχη Δαγκλή που από την άνοιξη του 1908 είχε αναλάβει την διεύθυνση του Μακεδονικού κομιτάτου που το μετεξέλιξε σε «Πανελλήνιος Οργάνωσις».⁷¹⁵ Οι Αθανάσιος Σουλιώτης-Νικολαΐδης και ο Ίων Δραγούμης, διαδραμάτισαν, από την πλευρά τους, καθοριστικό ρόλο στη διαμόρφωση της νέας πολιτικής ιδεολογίας της «Πανελληνίου Οργανώσεως» και στη συνολική και ομοιόμορφη εφαρμογή του αλυτρωτικού προγράμματος.

Ο Σουλιώτης έχοντας αποσείσει από πάνω του όλες τις κατηγορίες και έχοντας αναγνωρίσει την πρωτοκαθεδρία της «Πανελληνίου Οργανώσεως», που ήταν στις διαδικασίες ίδρυσης, ξαναγύρισε στην Κωνσταντινούπολη τον Απρίλιο του 1908. Είχε καταφέρει να εξασφαλίσει μια αρχική αλλά όχι σαφέστατη ανοχή από τον πρωθυπουργό αλλά και την έντονη στήριξη του Δαγκλή και μετέφερε επιστολή του υπουργείου Εξωτερικών με σκοπό την

⁷¹³ Βλ. Αθ. Σουλιώτης –Νικολαΐδης, ό.π., σελ 34

⁷¹⁴ Στο ίδιο, σελ. 35

⁷¹⁵ Κ. Βακαλόπουλος, *Το νεοτουρκικό κίνημα και ο ελληνισμός*, Ηρόδοτος, Θεσσαλονίκη 2002, σελ 20

καθησύχηση του πρεσβευτή Γρυπάρη, οι ανησυχίες του οποίου για τη δράση του Σουλιώτη, είχαν οδηγήσει στην κλήση του στην Αθήνα. Έτσι τον Απρίλιο του 1908 ο Σουλιώτης μαζί με τον Ίωνα Δραγούμη ίδρυσαν την «Οργάνωση Κωνσταντινουπόλεως», με οικονομικούς πόρους που βασίζονταν κατ'αρχήν στην προμήθεια που έπαιρνε η Γενική Αντιπροσωπεία της «Αμοιβαίας» από όσες ασφάλειες γίνονταν στην Οθωμανική Αυτοκρατορία, σε χρήματα που έστελνε το υπουργείο Εξωτερικών όχι, όμως, σε τακτική βάση, αλλά και σε συνεισφορές μεταξύ των μελών της Οργάνωσης. Ο αρχικός σκοπός της Ο.Κ. δε διέφερε από αυτόν της προηγηθείσας «Οργανώσεως Θεσσαλονίκης», και έχοντας αντισλαβικό προσανατολισμό, ήταν να περιορίσει τη δράση των Βούλγαρων στη Μακεδονία και την Ευρωπαϊκή Τουρκία.

Η «Οργάνωση Κωνσταντινουπόλεως» συνέχισε κατά κάποιο τρόπο το έργο της «Πανελληνίου Οργανώσεως» κινούμενη σ' ένα πολύ διαφορετικό επίπεδο και ορμώμενη από μια ξεχωριστή κοσμοθεωρία. Παρά ταύτα η «Οργάνωση Κωνσταντινουπόλεως» βοήθησε πολύ ολόκληρο τον υπόδουλο ελληνισμό συμπεριλαμβανομένου και του Μακεδονικού. Οι ιδρυτές της καθώς και τα μέλη της βρίσκονταν σε άμεση επαφή με τα αντίστοιχα μέλη της «Πανελληνίου Οργανώσεως», τουλάχιστον μέχρι την παραίτηση του Δαγκλή από την ηγεσία της μετά το κίνημα στο Γουδί, περίοδο όπου η «Πανελλήνια Οργάνωση» διαδραμάτιζε κάποιο ρόλο στα δρώμενα, αντάλλασσαν πληροφορίες γύρω από διάφορα θέματα και από κοινού κατέβαλλαν προσπάθειες για την προστασία των ελληνικών συμφερόντων των αλύτρωτων. Η «Οργάνωση Κωνσταντινουπόλεως» συμπαραστάθηκε θερμά στον ελληνισμό της Μακεδονίας και στα αιτήματα του λόγω της πολυπλοκότητας του Μακεδονικού ζητήματος, και σχημάτισε ένα τεράστιο δίκτυο πληροφοριοδοτών και μελών, οι οποίοι συνέβαλαν καθοριστικά στην προάσπιση των ελληνικών συμφερόντων σ' ένα ευρύτατο γεωγραφικό χώρο, που κάλυπτε και ολόκληρη τη Θράκη. Ο Σουλιώτης, αν και δεν έτρεφε καθόλου ελπίδες για την ειρήνευση της Μακεδονίας, πίστευε ότι ήταν εφικτή η ειρηνική συμβίωση με τους Τούρκους, γιατί θα οδηγούσε στον «εξελληνισμό του Οθωμανικού Κράτους» και καυτηρίαζε, όπως άλλωστε και ο Ι. Δραγούμης, την ανυπαρξία ελληνικής εξωτερικής πολιτικής υπογραμμίζοντας ότι «συνίστον μόνον να μη δεικνύει το έθνος κανένα σημείον υπάρξεως και ζωής, μη ερεθίση κανένα και το κτυπήσουν».⁷¹⁶

Σε αυτό το πλαίσιο, η Οργάνωση συνέταξε κατάλογο με τους Βούλγαρους που διέμεναν στην Κωνσταντινούπολη, με σαφέστατη εντολή να ζημιώνονται με κάθε τρόπο οι σχισματικοί, με παράλληλη διάκριση τους από

⁷¹⁶ Στο ίδιο, σελ 28

τους βουλγαρόφωνους Έλληνες ορθόδοξους. (Τέτοιους χαρακτηρίζει ο Σουλιώτης όσους βουλγαρόφωνους “φωτίζονται” από Έλληνα ιερέα την πρωτομηνιά και στέλνουν τα παιδιά τους σε ελληνικό σχολείο.)⁷¹⁷ Η Οργάνωση απαίτησε από τα μέλη της να προβούν σε εμπορικό και οικονομικό πόλεμο κατά των Βουλγάρων και παρείχε συχνές οδηγίες για την πραγματοποίηση αυτού του σκοπού. Επίσης, αντιδρώντας στη βουλγαρική προπαγάνδα έστελνε συχνά ανθρώπους της στα σλαβόφωνα χωριά της περιοχής με πρόφαση εκδρομών ή κυνηγιών και βοηθούσε τους Έλληνες σλαβόφωνους ή φόβιζε τους αντίθετους. Τέλος, η Οργάνωση έστελνε στην Πανελλήνια Οργάνωση στην Αθήνα και στα προξενεία της Θράκης της Μακεδονίας και της Αλβανίας αναφορές σχετικά με επικίνδυνη δράση Βουλγάρων.

Πέρα, όμως, από τα μέτρα κατά των Βουλγάρων η Οργάνωση προσπάθησε γενικότερα να τονώσει το εθνικό φρόνημα των Ελλήνων τουλάχιστον στην Κωνσταντινούπολη. Σε αυτό το πλαίσιο, με την ίδρυσή της, άρχισε να φροντίζει ώστε οι επιγραφές των καταστημάτων των Ελλήνων να είναι στα ελληνικά, αλλά και οι κατάλογοι των ελληνικών εστιατορίων, όπως και οι επιστολές των Ελλήνων εμπόρων να γράφονται στα ελληνικά ή και στα ελληνικά. Οι μνημένοι της Οργάνωσης αλλά και ένας «Σύλλογος των Επιστημόνων» που συστάθηκε επί τούτου, προσπαθούσαν να συνηθίσουν τους ομογενείς να μη μιλούν χωρίς να υπάρχει ανάγκη κάποια ξένη γλώσσα.⁷¹⁸ Στο ίδιο πλαίσιο η Οργάνωση προσπάθησε να αποσπάσει τους Έλληνες μαθητές της Πόλης από τα καθολικά σχολεία ενισχύοντας τους φτωχότερους γονείς ώστε να μην έχουν την ανάγκη της οικονομικής βοήθειας της «καθολικής προπαγάνδας».

Η επανάσταση, των Νεότουρκων, όμως, τον Ιούνιο του 1908 θα δώσει νέο όραμα στον Σουλιώτη παρέχοντας νέους ορίζοντες δράσης που αφορούσαν τη θέση και τις δυνατότητες του Ελληνισμού, εντός της Οθωμανικής αυτοκρατορίας. Αρχικά ο Σουλιώτης φαίνεται να προτιμούσε την άποψη της ισοπολιτείας που πρέσβευαν οι Ενωτικοί Νεότουρκοι, αφού κατά το Σουλιώτη σε αυτό το καθεστώς οι Έλληνες θα διακρίνονταν. Εντούτοις, αντιλαμβανόμενος με την πάροδο του χρόνου ότι ο εθνικισμός των ενωτικών Νεότουρκων μπορεί να αποβεί καταστροφικός για τους Έλληνες της αυτοκρατορίας αναθεωρεί την άποψη του. Μετά το 1910 η πολιτική της Ο.Κ. πραγματοποιεί στροφή προς την πολιτική της υπεράσπισης των προνομίων των εθνοτήτων. Το τελευταίο που «εκ πρώτης όψεως μοιάζει αντιφατικό με

⁷¹⁷ Αθ. Σουλιώτης –Νικολαΐδης, ό.π., σελ 54

⁷¹⁸ Στο ίδιο, σελ 48

την επιβολή του ανατολικού ιδανικού των εθνοτήτων, που θα ήταν πιθανότερο να υλοποιηθεί μέσα από καθεστώς ισοπολιτείας των εθνοτήτων»,⁷¹⁹ αποτελούσε μια υποχώρηση μπροστά στον νεοτουρκικό εθνικισμό. Η συνεργασία με τους Φιλελεύθερους Νεότουρκους που πραγματοποιήθηκε τότε, εντάσσεται σε αυτό το πλαίσιο.

Ο Σουλιώτης, βέβαια, υποστήριξε, την (μεταγενέστερη) περίοδο που κατέγραφε τα απομνημονεύματα του, και την άποψη της προσέγγισης με τα άλλα βαλκανικά κράτη, ως αντίδραση στον επικρατούντα εθνικισμό των Νεότουρκων. Αυτό, όμως, με σχετική ασφάλεια μπορεί να θεωρηθεί ως μια “εκ των υστέρων” προσέγγιση των πραγμάτων και αφού φυσικά είχαν προηγηθεί οι νίκες των βαλκανικών πολέμων. Πιο ειλικρινής, νομίζω, ότι υπήρξε όταν εξέφραζε την αντίδραση του στην πολεμική σύμπραξη των βαλκανικών κρατών κατά της Οθωμανικής αυτοκρατορίας με τον Α΄ Βαλκανικό πόλεμο. Άλλωστε και ο ίδιος αναφέρει⁷²⁰ ότι όταν συνέλαβε την ιδέα της «συνεννόησης των ανατολικών εθνών», δεν ήταν καθόλου βέβαιος για το αν οι Βούλγαροι θα συνεργάζονταν τελικά με τους Έλληνες πολύ, δε, περισσότερο ότι δεν θα κινούνταν δόλια εναντίον του Ελληνισμού, για αυτό το λόγο ως τις παραμονές του πολέμου του 1912, η Ο.Κ. δεν σταμάτησε να καταπολεμά τους Βούλγαρους, «κατά τη στάση που κάθε τόσο κρατούσαν απέναντί τους οι Βούλγαροι.»

Πρέπει, βέβαια, να σημειωθεί ότι δεν ακολουθούσαν όλοι οι Έλληνες της αυτοκρατορίας την ίδια πολιτική. Στην οθωμανική βουλή, για παράδειγμα, που προήλθε από τις εκλογές του 1908 μετά την επανάσταση των Νεότουρκων, οι Έλληνες βουλευτές παρουσίαζαν «ποικιλία απόψεων».⁷²¹ Μερικοί, όπως ο Εμμανουηλίδης υποστήριζαν τις θέσεις των Νεότουρκων, άλλοι ήταν απόλυτα πιστοί στο Οικουμενικό Πατριαρχείο, άλλοι όπως ο Σκαλιέρης ακολουθούσαν τους φιλελεύθερους Νεότουρκους και άλλοι όπως ο Μπούσιος ήταν όργανα της Οργάνωσης Κωνσταντινουπόλεως. Οι περισσότεροι Έλληνες βουλευτές δεν είχαν συγκεκριμένους πολιτικούς δεσμούς και ήταν έτοιμοι να υποστηρίξουν το πολιτικό πρόγραμμα με τις καλύτερες εγγυήσεις για τη διαβίωση των διαφόρων εθνοτήτων. Πέρα, όμως, από τους βουλευτές Εμμανουηλίδη ή Ορφανίδη σημαντικό μέρος των Ελλήνων της αυτοκρατορίας αντιπολιτεύτηκε την Ο.Κ. και ακολούθησε τακτική συνεργασίας με τους Ενωτικούς μέχρι τέλους. Αυτό πραγματοποιήθηκε γιατί πολλοί Έλληνες της Οθωμανικής αυτοκρατορίας

⁷¹⁹ Στο ίδιο, σελ 22

⁷²⁰ Στο ίδιο, σελ 64

⁷²¹ Θ. Βερέμης, *Ιστορία των ελληνοτουρκικών σχέσεων 1453 – 2005*, Σιδέρης, Αθήνα 2005, σελ. 78

ήθελαν να παραμείνουν στην Οθωμανική αυτοκρατορία και να λάβουν μέρος στη λειτουργία του νεοτουρκικού κράτους. Χαρακτηριστικοί εκπρόσωποι οι βουλευτές που συνεργάστηκαν με το κομιτάτο στις εκλογές του 1912.⁷²²

Τους σκοπούς του ο Σουλιώτης, αρχικά ήλπιζε να τους πραγματοποιήσει ανεξάρτητα από την ελληνική πρεσβεία και το Πατριαρχείο, θεσμούς τους οποίους φαινόταν να μην έχει σε ιδιαίτερη εκτίμηση. Τον Αύγουστο του 1908, πάντως, όταν η «Πανελλήνιος Οργάνωσις» δημιουργήθηκε τελικά, ο Σουλιώτης αναγνώρισε τον έλεγχο της. Γενικά πάντως θα μπορούσαμε να πούμε ότι είχε ελευθερία δράσεως σε σχέση με την ελληνική κυβέρνηση και το Πατριαρχείο, καθώς οι δύο τελευταίοι θεσμοί δεν έδιναν ιδιαίτερη σημασία στους σκοπούς του. Βέβαια, σε λίγο καιρό από την ίδρυση της Ο.Κ. ο Σουλιώτης όπως και ο υπόλοιπος πολιτικός κόσμος της Οθωμανικής πρωτεύουσας «έπρεπε να λάβει υπόψη της τα νέα δεδομένα που δημιουργούσε το κίνημα των Νεότουρκων».⁷²³

Ο Σουλιώτης παρέμεινε στην ηγεσία της Ο.Κ. μέχρι τον Οκτώβριο του 1912, όπου με την κήρυξη των Βαλκανικών πολέμων βρέθηκε στο μέτωπο. Η δράση της οργάνωσης από τότε περιορίστηκε σημαντικά υπό την ηγεσία αρχικά του προξενικού υπαλλήλου Ευθ. Κανελλόπουλου έως το φθινόπωρο του 1913 και στη συνέχεια του Λιμενάρχη Κ. Μπούκα έως τα τέλη του 1914 όταν η δράση της οργάνωσης αποκαλύφθηκε από τους Νεότουρκους με αποτέλεσμα τη διάλυσή της.⁷²⁴

2. Το ανατολικό κράτος του Σουλιώτη και η αναβίωση του ελληνοοθωμανισμού⁷²⁵

Το σημαντικότερο στοιχείο με την περίπτωση των Δραγούμη – Σουλιώτη είναι ότι, εκκινώντας από μια πραγματικότητα, που στο κάτω- κάτω όπως αποδείχθηκε με τον ερχομό του Βενιζέλου, δεν ήταν μη αναστρέψιμη, δηλαδή την αδυναμία του ελληνικού κράτους, επιχειρούν την αποδέσμευση του

⁷²² Αθ. Σουλιώτης –Νικολαΐδης, ό.π., σελ 23

⁷²³ Helen Gardikas - Katsiadakis, *Greece and the Balkan Imbroglio: Greek Foreign Policy, 1911-1913*, Αθήνα 1995, σελ. 29

⁷²⁴ Αθ. Σουλιώτης –Νικολαΐδης, ό.π., σελ 22

⁷²⁵ Από τον Δ. Κιτσίκη χρησιμοποιείται ο όρος «Ελληνοτουρκισμός», για να ονομάσει το πολιτιστικό φαινόμενο της συγκατοίκησης και της αλληλεξάρτησης από τον 11^ο αιώνα του ελληνισμού και του τουρκισμού, αλλά και την ιδεολογία εκείνη που επιδιώκει να εγκαθιδρύσει ένα ελληνοτουρκικό πολιτικό σύνολο. Έτσι, λοιπόν, ελληνοτουρκισμός ορίζεται ως η ιδεολογία που αποδίδει πρωτεύοντα ρόλο στο ελληνοτουρκικό πολιτιστικό φαινόμενο το οποίο για να εξασφαλισθεί πρέπει να εδραιωθεί ένα ελληνοτουρκικό πολιτικό σύνολο. βλ. Δ. Κιτσίκης, *Συγκριτική ιστορία Ελλάδος και Τουρκίας στον 20^ο αιώνα*, Εστία, Αθήνα 1978, σελ. 63

εθνικισμού από το κράτος και τη χειραφέτηση της έννοιας «έθνος».⁷²⁶ Ο Ίων Δραγούμης και ο Αθανάσιος Σουλιώτης-Νικολαΐδης ανήκοντας στη γενιά που γνώρισε την ταπείνωση της ήττας του 1897 (που αποτελεί ορόσημο στις σχέσεις έθνους κράτους) αλλά και τον διεθνή οικονομικό έλεγχο άσκησαν με λόγια και πράξεις έλεγχο εναντίον του κράτους, ενθαρρυμένοι, ίσως, στην πορεία και από το κίνημα στο Γουδί το 1909 που αποτέλεσε έκφραση της κατακραυγής εναντίον της διπλής αποτυχίας - στο στρατιωτικό και στον οικονομικό τομέα. Πρόκειται για μια επίθεση «μέσα από τους κόλπους του κράτους, αφού την κριτική εναντίον του ασκούν δύο υπάλληλοί του, ένας διπλωμάτης και ένας αξιωματικός που έγιναν σφοδροί επικριτές του και τελικά προσπάθησαν να διαχωρίσουν τη μοίρα του έθνους από το “ανίκανο” ελλαδικό κράτος».⁷²⁷

Ο Σουλιώτης επηρεασμένος και αυτός από την Μεγάλη ιδέα φαίνεται να διερωτάται κατά τη διάρκεια της συμμετοχής του στο Μακεδονικό αγώνα: «αν είναι ανάγκη να υπάρχει το ελληνικό έθνος και το ελεύθερο ελληνικό κράτος, το οποίο δεν θα το αφήσουν να ζήσει όταν το έθνος χαθεί».⁷²⁸ Απηυδισμένος από το ελληνικό κράτος, έγραφε στον Δραγούμη μερικούς μήνες μετά το κίνημα στο Γουδί: «Αυτά σκέπτομαι και ακόμη ότι το πρόγραμμα για τον Ελληνισμό δεν μπορεί παρά να είναι ένα από τα δύο. Ή θα παίρνουμε κομματάκια από την Τουρκία και όσα πάρουμε, ή θα κάνουμε εσωτερικό αγώνα ισοπολιτείας των Ελλήνων στην Τουρκία».⁷²⁹ Η προσπάθεια των δύο ανδρών επικεντρώθηκε, λόγω “φαινομενικής”, ίσως, υπερίσχυσης των απόψεων του Σουλιώτη έναντι αυτών του Δραγούμη, στην υλοποίηση της δεύτερης επιλογής. Γράφει σχετικά γράφει ο Δραγούμης στο «Όσοι ζωντανοί»: «(...)ίσως ο ίδιος να έχει περισσότερη αδυναμία για την ένωση του έθνους σ’ ένα μεγάλο και δυνατό, καθαρό ελληνικό κράτος, μα μιας και ο φίλος του (ο Σουλιώτης) έχει πριότερη αδυναμία στο άλλο, το ανατολικό ιδανικό, και μπορούν και οι δυο τους να πασκίζουν μαζί και για τα δύο, γιατί να συζητεί άσκοπα για το πιθανό αποτέλεσμα της ενέργειας τους; Όποιο από τα δύο και αν πετύχει θα είναι καλό για το έθνος(...)»,⁷³⁰ καταγράφοντας με αυτόν τον τρόπο με σαφήνεια τη συνταύτισή των ενεργειών του με αυτές του Σουλιώτη – Νικολαΐδη για την εκπλήρωση του κοινού σκοπού, παρά την αρχική διαφωνία του για την τελική κατεύθυνση που θα έπρεπε να λάβουν οι ενέργειές τους. Κατά αυτόν τον τρόπο «(...) ο ελληνικός εθνικισμός υπέστη έναν ποιοτικό μετασχηματισμό, ο οποίος προκλήθηκε όχι μόνο από το πρόβλημα της εθνικής ταυτότητας και των αναγκών

⁷²⁶ Βερέμης – Κολιόπουλος, ό.π., σελ 538

⁷²⁷ Βερέμης, «Από το εθνικό κράτος στο έθνος δίχως κράτος», ό.π., σελ 32

⁷²⁸ Αθ. Σουλιώτης – Νικολαΐδης, *Οργάνωσις Θεσσαλονίκης*, ΙΜΧΑ, Θεσσαλονίκη 1959, σελ 67

⁷²⁹ Βερέμης – Κολιόπουλος, ό.π., σελ 538

⁷³⁰ Ι. Δραγούμης, *Όσοι ζωντανοί*, ό.π., σελ.122

του αλυτρωτισμού, αλλά προπαντός από την αποτυχία του ελληνικού κράτους και γενικά της ελληνικής κοινωνίας να ανταποκριθεί δημιουργικά στις εκσυγχρονιστικές πιέσεις των καιρών(...)».⁷³¹

Σε αυτό το πλαίσιο μπορεί να λεχθεί ότι η Ο.Κ. αποτέλεσε το υβρίδιο ορισμένων επίσημων απόψεων στην Ελλάδα και της πρωτοβουλίας ατόμων, οι αντιλήψεις των οποίων είχαν διαμορφωθεί κατά τη διάρκεια του Μακεδονικού αγώνα. Η αρχική αποστολή της Ο.Κ., όπως αναφέρθηκε, ήταν να καταπολεμήσει τη βουλγαρική απειλή στις θρακικές πόλεις και κωμοπόλεις στο βιλαέτι της Αδριανούπολης και να μειώσει την απήχηση της εξαρχικής προπαγάνδας σε περιοχές που παρέμεναν πιστές στο Πατριαρχείο. Αποτέλεσμα της ευφορίας που επικράτησε μετά την επανάσταση των Νεότουρκων και των υποσχέσεων για συνταγματικό καθεστώς ισονομίας και ισοπολιτείας ήταν η στροφή του Σουλιάτη προς την ιδέα του ανατολικού κράτους,⁷³² όπως σημειώνει ο ίδιος: «(...)Βλέποντας πως έφτασε μια υπόσχεση, όχι εντελώς ειλικρινής και αυτή ελευθερίας και δικαιοσύνης, για να παρασύρη στους ίδιους δρόμους, χέρι στο χέρι, πλήθη απ'όλα αυτά τα έθνη που ως χθες ακόμα αλληλουποψιάζονταν, είπτεψα πως δεν είναι δυνατόν όλα αυτά τα έθνη, που είναι τόσο συγγενικά, να μην τα ενώσει κάποτε πραγματικά μόνιμα ή, αλήθεια, να μη βρεθεί ποτέ ένας τρόπος να συνεννοηθούν, να συνασπιστούν και να συνεργασθούν για να ζήσουν ευτυχέστερα(...)».⁷³³ Η Ο.Κ. αποκτά, λοιπόν, μετά την Επανάσταση των Νεότουρκων ένα "Εθνικό πρόγραμμα" που ήταν η ισχυροποίηση, σε όλα τα μέτωπα, του έξω ελληνισμού, με απώτατο όραμα «τον εξελληνισμό του Οθωμανικού Κράτους». Εκ των πραγμάτων, βέβαια, ο χαρακτήρας της Ανατολικής Αυτοκρατορίας που θα αναδυόταν ίσως από τις συντελούμενες αλλαγές, δεν ήταν δυνατόν να διασαφηνισθεί. Το ελληνικό έθνος δεν είχε ακόμα διαμορφωθεί πλήρως, δεν είχε αποκτήσει την ταυτότητά του, δεν είχε φτιάξει τον πολιτισμό του.⁷³⁴ Ο Σουλιάτης, από την πλευρά του, επιζητούσε τη συγχώνευση των βαλκανικών εθνοτήτων σε ένα και μόνο ανατολικό και όχι τουρκικό κράτος. Έφθασε στο σημείο να υποστηρίζει την αφομοίωση όλων των εθνών σε μια φυλή, έναν ανατολικό λαό που θα προσδιοριζόταν από τα κοινά χαρακτηριστικά του πολιτιστικού τους υπόβαθρου.⁷³⁵

⁷³¹ Βερέμης – Κολιόπουλος, ό.π., σελ 539

⁷³² Βερέμης, «Από το εθνικό κράτος στο έθνος δίχως κράτος», ό.π., σελ 37

⁷³³ Αθ. Σουλιάτης – Νικολαΐδης, *Οργάνωσις Κωνσταντινουπόλεως*, ό.π., σελ 62

⁷³⁴ Έλλη Σκοπετέα «Οι Έλληνες και οι εχθροί τους. Η κατάσταση του έθνους στις αρχές του εικοστού αιώνα», ό.π., σελ. 31

⁷³⁵ Βερέμης, «Από το εθνικό κράτος στο έθνος δίχως κράτος», ό.π., σελ 37

Οι απόψεις μάλιστα του Σουλιώτη για το ανατολικό κράτος, μετά την επανάσταση των Νεότουρκων, διατυπώθηκαν με χαρακτηριστικό τρόπο από τον ίδιο ως εξής: Για να υπάρξει επιτυχία θα έπρεπε να ακολουθηθεί ένα πρόγραμμα με τις εξής προτεραιότητες: Κατ' αρχήν, οι Έλληνες θα έπρεπε να επιδιώξουν, επωφελούμενοι του Συντάγματος το οποίο κήρυξαν οι Νεότουρκοι και του οποίου το πρόσχημα τουλάχιστον είναι υποχρεωμένοι για λόγους εσωτερικούς να κρατούν, όχι μόνο να μην καταργηθούν τα λεγόμενα προνόμια του Πατριαρχείου, τα στοιχεία δηλαδή της ύπαρξης των Ελλήνων ως έθνος μέσα στην Τουρκία, αλλά να έχουν οι Έλληνες της Τουρκίας, ως ίσοι με τους Τούρκους πολίτες, ανάλογη με τον αριθμό και τις ικανότητες τους συμμετοχή στη διοίκηση του συνταγματικού οθωμανικού κράτους. Κατά δεύτερον, αν η παραπάνω προσπάθεια αποτύγχανε, ο ελληνισμός της Τουρκίας, επωφελούμενος πάλι από τη μεταβολή του πολιτεύματος της Τουρκίας, θα έπρεπε να προσπαθήσει να συνεννοηθεί με τα άλλα έθνη της Τουρκίας, τα μη τουρκικά, τουλάχιστον δε με τα χριστιανικά και να αγωνισθεί μαζί τους, μήπως έτσι αναγκάσει τους Νεότουρκους να δεχθούν την εθνική υπόσταση των μη Τούρκων και την πραγματική ισότητα τους. Κατά το Σουλιώτη, όποια από τις παραπάνω προσπάθειες και να πετύχαινε θα διευκόλυνονταν μια συμμαχία Ελλάδας και Τουρκίας που θα χρησίμευε ως πυρήνας μιας Βαλκανικής Ομοσπονδίας. Όσον αφορά στην Κρήτη, ο Σουλιώτης πίστευε ότι η Ελλάδα και οι Κρητικοί θα έπρεπε να αρκεσθούν στην πλήρη αυτονομία του νησιού χωρίς να προσπαθούν να εκβιάσουν την τυπική ένωση του με την Ελλάδα. Τέλος, αν όλες οι παραπάνω προσπάθειες αποτύγχαναν, η Ελλάδα θα έπρεπε να συνεννοηθεί με τα βαλκανικά κράτη για να βοηθήσουν διπλωματικά τις προσπάθειες των ομογενών τους εντός της Οθωμανικής αυτοκρατορίας για την εθνική τους ύπαρξη και τη συνταγματική ισότητα με τους Τούρκους. Η συνεργασία των ομογενών τους και η διπλωματική συνεργασία των συγγενών Βαλκανικών κρατών θα διευκόλυνε, κατά το Σουλιώτη, μια γενικότερη συνεννόηση κατά της Τουρκίας αν οι Νεότουρκοι παρέμεναν αμετάπειστοι. Αλλά σε αυτό το σημείο του προγράμματος η Ελληνική Κυβέρνηση θα έπρεπε να προσέξει πολύ. Θα έπρεπε να προσπαθήσει να πείσει τους Νεότουρκους, χρησιμοποιώντας κατάλληλα την απειλή του πολέμου. Οπωσδήποτε, δε, να μην εμπλακεί σε πόλεμο πριν βεβαιωθεί ότι το τέλος του πολέμου αυτού θα είναι μια ομοσπονδία Βαλκανική, η οποία θα περιλαμβάνει και τη Ρουμανία και ότι θα έχει απομείνει από την Οθωμανική αυτοκρατορία.⁷³⁶

⁷³⁶ Βλ. Αθ. Σουλιώτης –Νικολαΐδης, *Οργάνωσις Κωνσταντινουπόλεως*, ό.π., σελ 16

Εντούτοις, είναι δύσκολο να αμφισβητηθεί πειστικά ότι οι Έλληνες της Αυτοκρατορίας εξαρτούσαν το μέλλον τους από το μέλλον της Αυτοκρατορίας· και ότι ενδιαφέρονταν, με πάσα ειλικρίνεια, για την επιβίωση της, είτε αισθάνονταν είτε όχι το ελληνικό Βασίλειο (“το κρατίδιον”) ως συμπαραστάτη τους. Το κυριότερο, «(...)ομολογούσαν τη δική τους ιδιοτέλεια, πιστεύοντας, ή τουλάχιστον λέγοντας ότι πιστεύουν, πως το συμφέρον τους ταυτίζεται με το συμφέρον του όλου οθωμανικού κράτους(...)».⁷³⁷

Η Αυτοκρατορία, λοιπόν, ήταν κατά κάποιο τρόπο το «εθνικό κράτος» του ελληνικού οράματος έξω από τα ελλαδικά σύνορα. Δεν μπορούσαν φυσικά οι Έλληνες να το δημιουργήσουν μόνοι τους, χωρίς τους Τούρκους, που στο κάτω-κάτω, ως «Νεότουρκοι», είχαν πάρει την πρωτοβουλία της ανασυγκρότησης· αλλά μπορούσαν να επαναπαύονται στην κατά τα φαινόμενα βάσιμη βεβαιότητα ότι με τον καιρό θα άλωναν την Αυτοκρατορία από τα μέσα, και ότι, νομοτελειακά κάποτε θα την εξελλήνιζαν (όπως είχαν ονειρευτεί οι παλιοί Φαναριώτες, σε ένα όντως, σε αντίθεση με τώρα, προεθνικό περιβάλλον).⁷³⁸ Αρκεί οι Τούρκοι να μην το καταλάβαιναν, από τους οποίους όμως, και πάλι, δεν έκρυβαν ότι «αποτελούσαν τη μόνη εγγύηση για τη μεταμόρφωση της Αυτοκρατορίας σε σύγχρονο δυτικό κράτος-ότι ήταν οι μόνοι αυθεντικοί «δυτικοί» στην οθωμανική πραγματικότητα».⁷³⁹ Σε αυτό το πλαίσιο, ο Σουλιώτης λίγες μόλις μέρες μετά την εκδήλωση της Επανάστασης (21/7/1908) για να μη δοθούν αφορμές στους Νεότουρκους, έδωσε ρητές οδηγίες «προς τους Τμηματάρχες» της Οργάνωσης Κωνσταντινουπόλεως να μη συζητούν ούτε να γράφουν φανερά, ούτε να φαίνονται στους Τούρκους ότι ενεργούν ή ενδιαφέρονται για κάποια εθνική ελληνική υπόθεση, αλλά να δρουν μυστικά διατηρώντας την ελληνική εθνική ιδέα ως πολύτιμη παρακαταθήκη.

Από την άλλη πλευρά, οι απόψεις των Σουλιώτη για το ανατολικό κράτος κινούνται στα όρια ενός έκδηλου αντιδυτικισμού. Εκπλήσσει, θα μπορούσε να επισημάνει κάποιος, η «(...)απουσία του αντιδυτικισμού (στενά συνυφασμένου με τη συζήτηση περί «ελληνικότητας») από τον ελληνικό 19ο αιώνα, ως συγκροτημένη στάση, πέρα από γενικά ξενοφοβικές ή ειδικά

⁷³⁷ Έλλη Σκοπετέα, ό.π., σελ. 28

⁷³⁸ Χαρακτηριστικά, αναφέρει ο Δραγούμης στο ημερολόγιό του, τον Ιούνιο του 1912, αποκαλύπτοντας τα πιστεύω του για την ανωτερότητα των Ελλήνων: «Οι Ρωμιοί δεν έχουν μόνο το αίσθημα της εθνικής αυτοσυντηρησίας, έχουν και το αίσθημα της ορμής για την εθνική επικράτηση, αδιάφορο αν για την επικράτηση δεν αγωνίζονται με πολέμους και με άρματα, παρά με επιτειδιότητες, ικανότητες, πονηρίες και ηθικές υπεροχές. Στην ανακατεμένη ανατολή, ανάμεσα σε άπειρα έθνη, το Ρωμείο έθνος προκόφτει από τη διανοητική του υπεροχή και την επιμονή του» (Ι. Δραγούμης, *Φύλλα ημερολογίου*, επιμ. Βερέμης - Κολιόπουλος τόμος Δ΄ 1908-1912, Ερμής, Αθήναι 1985, σελ.229)

⁷³⁹ Έλλη Σκοπετέα, ό.π., σελ 29

θρησκευτικές εξάρσεις (ιδίως αν συγκρίνουμε την ελληνική περίπτωση με τις υπόλοιπες βαλκανικές). Όμως, και στην περίπτωση των Σουλιώτη – Νικολαΐδη και Δραγούμη δεν λαμβάνει απαραίτητα φανατικές διαστάσεις. Τόσο ο Σουλιώτης-Νικολαΐδης όσο και ο Δραγούμης ενδιαφέρονται απλώς να καταστήσουν σαφές ότι ο προσδοκώμενος «νεοελληνικός πολιτισμός» δεν θα είναι δυτικός(...).⁷⁴⁰

Για τους ιδρυτές της Ο.Κ. ήταν ανάγκη να πεισθούν οι Νεότουρκοι να δεχθούν το σχέδιο ενός κράτους που θα εγγυόταν τα δικαιώματα όλων των εθνοτήτων της αυτοκρατορίας. Από τη στιγμή που οι διαφορές ανάμεσα στις εθνικές κοινότητες επιλύονταν, ο Σουλιώτης πίστευε ότι τα κράτη μπορούσαν να αρχίσουν τη συγχώνευσή τους σε ομοσπονδιακές ή συνομοσπονδιακές οντότητες.⁷⁴¹ Σε αυτό το πλαίσιο, μάλιστα, λίγο μετά την κήρυξη του οθωμανικού Συντάγματος ο Σουλιώτης μαζί με τον Δραγούμη απέστειλαν επιστολή στον Έλληνα υπουργό Εξωτερικών Γεώργιο Μπαλτατζή ζητώντας του να εργαστεί για μια συμμαχία με το οθωμανικό κράτος υπό την προϋπόθεση ότι η Ελλάδα θα παραιτούνταν από οποιεσδήποτε μελλοντικές εδαφικές διεκδικήσεις, ενώ το οθωμανικό κράτος θα έδινε εγγυήσεις για «τα εκπαιδευτικά και θρησκευτικά δικαιώματα των Ελλήνων».⁷⁴² Σύντομα, βέβαια, το κρητικό ζήτημα έγινε αιτία προστριβών ανάμεσα στην Ελλάδα και την Τουρκία και εξέθεσε τους Οθωμανούς Έλληνες σε κακομεταχείριση από τις οθωμανικές αρχές.

Η προσπάθεια του Αθανάσιου Σουλιώτη-Νικολαΐδη, από την άλλη πλευρά, εντασσόταν στο επίκεντρο ενός βαθύτερου πολιτικού προβληματισμού που αφορούσε την επανεξέταση της ελληνικής στρατηγικής στο επίπεδο τόσο των σχέσεων με την Οθωμανική Αυτοκρατορία όσο και με τις άλλες βαλκανικές δυνάμεις, μετά τις εξελίξεις που προέκυψαν από το κίνημα των Νεότουρκων. Άλλωστε, πριν από την εμφάνιση της βουλγαρικής ή της σερβικής εθνικής ιδεολογίας η βυζαντινή αυτοκρατορική παράδοση που είχε βρει έκφραση στο όνειρο του Ρήγα Φεραίου για μια βαλκανική ομοσπονδία υπήρξε προσφιλή στους Έλληνες των Βαλκανίων.⁷⁴³ Ήταν μάλιστα ευνόητο ότι οι Έλληνες προσδοκούσαν να διαδραματίσουν ένα πρωτεύοντα ρόλο σε μια ομοσπονδία ή αυτοκρατορία που θα ήταν σε θέση να ενσωματώσει και άλλες εθνικές ομάδες που θα ήθελαν να μοιραστούν τον ελληνικό πολιτισμό. Διαποτισμένοι, λοιπόν, από αυτήν την ιδέα της

⁷⁴⁰ Στο ίδιο, σελ. 32

⁷⁴¹ Βερέμης, «Από το εθνικό κράτος στο έθνος δίχως κράτος», ό.π., σελ 38

⁷⁴² Στο ίδιο, σελ 38

⁷⁴³ Ευ. Κωφός, «Η Μακεδονία του 19^{ου} και του 20^{ου} αιώνα», στο Βερέμης (επιμ), *Εθνική ταυτότητα και εθνικισμός στη νεώτερη Ελλάδα*, ΜΙΕΤ, Αθήνα 1997, σελ. 208

κυριαρχικής ελληνικής παρουσίας στον ιστορικό χώρο της νότιας Βαλκανικής και της Εγγύς Ανατολής, «...οι δύο άνδρες μετέφεραν το 1908 στην Πόλη την εμπειρία από τη συμμετοχή τους στον Μακεδονικό αγώνα, αλλά και την ελπίδα για τη χειραφέτηση και τη συναδέλφωση των λαών της αυτοκρατορίας, Χριστιανών και Μουσουλμάνων, στα πλαίσια ενός ενιαίου «Ανατολικού» κράτους. Αποτέλεσε ιδανικό τους η ιδέα για μια συνένωση όλων των εθνοτήτων του τουρκικού κράτους και η δημιουργία ενός νέου, του Ανατολικού κράτους ή του κράτους της καθ' ημάς ανατολής, ενός κράτους που θα το διέκριναν κατά τον Νικολαΐδη η απόλυτη ισονομία και ισοπολιτεία των κατοίκων του».⁷⁴⁴ Ο Σουλιώτης πίστευε ότι η επιτυχία του σχεδίου του θα οδηγούσε στην εξουδετέρωση της σλαβικής απειλής και στην επικράτηση του ελληνικού στοιχείου σε συνδυασμό με την ουσιαστική κατοχύρωση των εθνικών συμφερόντων των λαών της περιοχής απέναντι στην Οθωμανική εξουσία.

Θα μπορούσαμε, σε συνάφεια με τα παραπάνω, με ασφάλεια να πούμε ότι μέσα από την Οργάνωση Κωνσταντινουπόλεως και την ιδέα του ανατολικού κράτους ο Σουλιώτης (μαζί με το Δραγούμη) προσπάθησαν να εισαγάγουν πάλι την έννοια του ελληνοοθωμανισμού στα ελληνικά δρώμενα με τη δυναμική ανανέωση και προσαρμογή της φαναριωτικής πολιτικής στη σύγχρονη οθωμανική πραγματικότητα. Ο ελληνοοθωμανισμός, κατά κάποιον τρόπο, ήταν προέκταση του οθωμανισμού. Αποτέλεσε ιδεολογία που κινούνταν στο κλίμα των μεταρρυθμίσεων και του οθωμανισμού και προωθούσε τη συνεργασία ελληνορθόδοξων της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας και μουσουλμάνων εντός του πλαισίου της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Μετά την επανάσταση των Νεότουρκων ο ελληνοοθωμανισμός θα νεκραναστηθεί μαζί με τα οράματα περί ισοπολιτείας μέχρι την έναρξη των βαλκανικών πολέμων.

Ο Οθωμανισμός, σαν όρος, εμφανίσθηκε στην Οθωμανική αυτοκρατορία ιδιαίτερα μετά το Χάττι Χουμαγιούν, όπου παγιώθηκε ως επίσημη ιδεολογία ότι όλοι οι υπήκοοι του οθωμανού μονάρχη, ανήκαν σε ένα έθνος, το οποίο προσπαθούσε να κατασκευάσει εκ των άνω η οθωμανική εξουσία. Το έθνος αυτό, το Οθωμανικό Έθνος, απαρτιζόταν από όλους τους «υπηκόους της βασιλείας», νομικά πλέον ίσους μεταξύ τους, ανεξάρτητα από τη θρησκεία, τη γλώσσα ή την καταγωγή τους. Ο Οθωμανισμός, λοιπόν, προσπάθησε να λειτουργήσει ως φορέας ομογενοποίησης της κατακερματισμένης οθωμανικής κοινωνίας. Εμπνεόταν από τις ιδέες του ευρωπαϊκού διαφωτισμού και τη Γαλλική επανάσταση ενώ στο πνεύμα των

⁷⁴⁴ Αθ. Σουλιώτης –Νικολαΐδης, *Οργάνωσις Θεσσαλονίκης*, ό.π., σελ ια

οθωμανικών μεταρρυθμίσεων του Τανζιμάτ και το Σύνταγμα του 1876 βασίσθηκε στην αρχή της Οθωμανικότητας. «Η αρχή της Οθωμανικότητας θα χρησιμεύσει σαν το ομογενοποιητικό και συνεκτικό στοιχείο της κοινωνίας, επιτρέποντας από τη μία τη νομιμοποίηση της πολιτικής εξουσίας επί όλων των Οθωμανών Μουσουλμάνων και μη, αλλά και από την άλλη τη νομιμοποίηση της ενσωμάτωσης κατά τρόπο ισότιμο και όλων των μη Μουσουλμάνων στην οθωμανική κοινωνία».⁷⁴⁵ Πριν από τον σουλτάνο Αβδούλ Χαμίτ, μάλιστα, μια ομάδα νέων λειτουργών, γνωστών ως Νεοοθωμανών με ηγετική φυσιογνωμία το Ναμίκ Κεμάλ εισήγαγαν νέους όρους στην πολιτική ζωή συμβάλλοντας έτσι στην αναθεώρηση των μεταρρυθμίσεων.⁷⁴⁶ Για τους Νεοοθωμανούς ο Οθωμανισμός σήμαινε υπεράσπιση των φιλελεύθερων ιδεών με μουσουλμανικά επιχειρήματα, προτείνοντας από τη μια τη φιλελευθεροποίηση του κράτους και από την άλλη την επιστροφή στις αρχές του Ισλάμ. Ο Οθωμανισμός χρησιμοποιήθηκε και από την απόλυτη μοναρχία του Αβδούλ Χαμίτ σαν νομιμοφροσύνη προς τον εκάστοτε εκπρόσωπο της δυναστείας του Οσμάν, με σκοπό να εξασφαλίσει την αφοσίωση των μη Τούρκων υπηκόων του. Παρέμεινε, μάλιστα, η επίσημη ιδεολογία του Οθωμανικού Κράτους μέχρι την κατάρρευση του το 1923.

Με την επανάσταση των Νεότουρκων ο Οθωμανισμός γνώρισε αρχικά μια νέα μεγάλη αναλαμπή και οι εξαγγελίες των τελευταίων για ισοπολιτεία ανάμεσα στις εθνότητες της αυτοκρατορίας, έθελξαν τους Έλληνες. Παράλληλα, όμως, κατά την ίδια περίοδο, οικονομικοί και κοινωνικοί παράγοντες είχαν ευνοήσει την εξάπλωση των εθνικιστικών κινημάτων στα Βαλκάνια και τη Μέση Ανατολή που αποτέλεσαν μία νέα εχθρική προς τον Οθωμανισμό ιδεολογία και απείλησαν σοβαρά την προσπάθεια διατήρησης του Οθωμανικού Κράτους, με τελευταίο από αυτά τα εθνικιστικά κινήματα το νεοτουρκικό. (Άλλωστε, η τελική επικράτηση του τουρκικού εθνικισμού μέσα στους κόλπους των Νεότουρκων έδωσε τέλος στον Οθωμανισμό.) «Οι εθνικισμοί αυτοί ήταν αντιμέτωποι τόσο με το πολυεθνικό Οθωμανικό Κράτος, όσο και με την ύπαρξη των θρησκευτικών Κοινοτήτων, οι οποίες κατά τους οπαδούς της νέας ιδεολογίας έπρεπε να μεταβληθούν σε έθνη ή να ενταχθούν στα ήδη σχηματισμένα εθνικά Κράτη και έτσι να υποκατασταθούν από τα ήδη σχηματισμένα εθνικά μορφώματα».⁷⁴⁷

⁷⁴⁵ Σία Αναγνωστοπούλου, *Μικρά Ασία 19^{ος} αιώνας – 1919. Οι ελληνορθόδοξες κοινότητες. Από το Μιλλέτ των Ρωμιών στο ελληνικό έθνος*, Ελληνικά γράμματα, Αθήνα 1997, σελ.271

⁷⁴⁶ Στο ίδιο, σελ.274

⁷⁴⁷ Παρασκευάς Κονόρτας, *Οθωμανικές θεωρήσεις για το οικουμενικό Πατριαρχείο*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 1998, σελ.305

Στο πλαίσιο, λοιπόν, της αναλαμπής του Οθωμανισμού με το ξέσπασμα της επανάστασης των Νεότουρκων, μέσα από τους Σουλιώτη και Δραγούμη η Μεγάλη Ιδέα και ο ελληνοθωμανισμός γνώρισαν και πάλι μια νέα ερμηνεία, που έπαιρνε μορφή ανάλογα με τις πολιτικές περιστάσεις με κεντρικό άξονα την Κωνσταντινούπολη. Ο ελληνοοθωμανισμός αναδεικνυε πάλι τον εκπολιτιστικό ρόλο των Ελλήνων στην Ανατολή και αποτελούσε την άλλη όψη της Μεγάλης Ιδέας που έπαιρνε τη μορφή στην πολιτική του εκδοχή, μέσα από το ανατολικό κράτος που ονειρευόταν ο Σουλιώτης, του εξελληνισμού της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας.⁷⁴⁸

Την ίδια χρονική περίοδο οι επιπτώσεις για το ελληνικό κράτος του Κριμαϊκού πολέμου, της Κρητικής επανάστασης και της Εξαρχίας στο καθεστώς του υπόδουλου ελληνισμού από τη μια πλευρά, αλλά και η ήττα του 1897 από την άλλη υποχρέωσαν την επίσημη ελληνική πολιτική σε συνολική αναδίπλωση των ενεργειών της και στην αναγκαστική καλλιέργεια αγαθών διπλωματικών σχέσεων με την Τουρκία, που θα μπορούσε να λάβει ακόμα και τη μορφή τελωνειακής ένωσης,⁷⁴⁹ καθόσον το 1908 ο πρωθυπουργός Γ. Θεοτόκης φέρεται να κατήρτισε με τη συναίνεση της αντιπολίτευσης “μεγαλόπνοο” σχέδιο ανατολικής ομοσπονδίας και τελωνειακής ένωσης Ελλάδας – Τουρκίας (με τη συμμετοχή και της Ρουμανίας). Υπογράφηκε μάλιστα και ανεπίσημο πρωτόκολλο στην Κωνσταντινούπολη μεταξύ ελληνικής αντιπροσωπείας (Σκαλιέρης – Θεοχαρίδης) και Νεότουρκων που, όμως, οι τελευταίοι, μόλις κατέλαβαν την εξουσία, δεν τήρησαν.⁷⁵⁰ Κατ’ αυτόν τον τρόπο, η εξελικτική ερμηνεία της Μεγάλης Ιδέας πέρασε σε μια νέα φάση με το συγκερασμό των απόψεων των δύο εθνικών κέντρων, της Αθήνας και της Κωνσταντινουπόλεως, μέσα από το σχήμα του ελληνοθωμανισμού. Η ελληνοτουρκική προσέγγιση κάτω από το νέο ελληνοθωμανικό σχήμα, και με τις προοπτικές που παρείχε, τουλάχιστον κατά το ξέσπασμά της, η επανάσταση των Νεότουρκων, αποδεχόταν ουσιαστικά την ενσωμάτωση των υπόδουλων Ελλήνων στον οθωμανικό κρατικό μηχανισμό και εγκαινίαζε μια νέου τύπου ελληνοτουρκική συνύπαρξη, η οποία έδωσε ωστόσο τη δυνατότητα στο ελληνικό στοιχείο ν’ αποκτήσει στα τέλη του 19^{ου} αιώνα και στις αρχές του 20^{ου} έντονη πολιτιστική ακτινοβολία. Μπορεί, έτσι, εύκολα να εξηγηθεί ο παράφορος και ίσως ουτοπικός ενθουσιασμός που κυρίευσε

⁷⁴⁸ Σία Αναγνωστοπούλου, ό.π., σελ. 474

⁷⁴⁹ Σε επιστολή του ο Γεώργιος Σκαλιέρης προς τον Γεώργιο Στρέιτ αναφέρεται στο σχετικό προσχέδιο που είχε ετοιμάσει ο Στέφανος Σκουλούδης μαζί με το Σαδήκ πασά, κατά την επανάσταση των Νεότουρκων. (Αθ. Σουλιώτης –Νικολαΐδης *Οργάνωσις Κωνσταντινουπόλεως*, Βερέμης (επιμέλεια), Δωδώνη 1984, σελ 209 και Βερέμης (επιμ) *Εθνική ταυτότητα και εθνικισμός στη νεώτερη Ελλάδα*, ΜΙΕΤ Αθήνα 1997 σελ 45)

⁷⁵⁰ Γ. Βεντήρης, *Η Ελλάς του 1910-1920*, Ίκαρος, Αθήνα 1970, σελ. 94

αρχικά τους Έλληνες όταν άκουσαν τις προκηρύξεις των Νεότουρκων, χωρίς να δίνουν σημασία στη θεμελιώδη αντίφαση των αρχών που προκηρύχθηκαν, δηλαδή της αρχής του ενιαίου πολυεθνικού κράτους και της αρχής της ισότητας των εθνών μέσα στο κράτος αυτό, που έπρεπε εν τούτοις να τους ήταν ολοφάνερη. Χαρακτηριστικές έμειναν οι ενθουσιώδεις σκηνές αδελφοποίησης με τους Τούρκους και η βαθιά εντύπωση που προξένησε η νεοτουρκική επανάσταση στην ελληνική κοινή γνώμη, τόσο στο ανεξάρτητο Βασίλειο της Ελλάδος, όσο και μέσα στην Οθωμανική Αυτοκρατορία. Η αθηναϊκή καθημερινή εφημερίδα «Πατρίς» στις 24 Ιουλίου 1908 παρουσίαζε στην πρώτη της σελίδα, 13 ήμερες μετά την επιτυχία της νεοτουρκικής επαναστάσεως, φωτογραφίες του σουλτάνου Αβδούλ Χαμίτ Β΄ και του Έλληνα βασιλιά Γεωργίου Α' με έγχρωμες σημαίες της Τουρκίας και της Ελλάδος και με την χαρακτηριστική επιγραφή: «Οι δύο κυρίαρχοι της Ανατολής».

Βέβαια, αποτελεί γεγονός το ότι όσοι πίστευαν στην ελληνοτουρκική προσέγγιση αποδέχονταν ευχαρίστως την ελληνοτουρκική ισότητα και αδελφοποίηση, αλλά έδειχναν να μη θέλουν με την ίδια επιθυμία την ισότητα με τους Βουλγάρους και γενικά τους Σλάβους. Άλλωστε ο αντιβουλγαρισμός και γενικότερα ο αντισλαβισμός ατόμων όπως ο Δραγούμης και ο Σουλιάτης ήταν αποδεδειγμένος. Οι θιασώτες της ανατολικής αυτοκρατορίας, μάλλον ήθελαν, επηρεασμένοι από τα γεγονότα του Μακεδονικού αγώνα μια ελληνοτουρκική Αυτοκρατορία στην οποία οι Σλάβοι, θα αντιμετώπιζονταν κατά κάποιο τρόπο σαν «υποταγμένοι».⁷⁵¹ Η σλαβική διείσδυση, ωστόσο, στη Μακεδονία και η πολιτική και οικονομική αστάθεια του ελληνικού κράτους, που είχαν επηρεάσει τους “ρεαλιστικούς” προσανατολισμούς των ελληνικών κυβερνήσεων, επέτρεψαν έμμεσα τη θεαματική οικονομική και εκπαιδευτική άνοδο του υπόδουλου ελληνισμού. Από την πλευρά της η “άψογη” στάση των ελληνικών κυβερνήσεων υπαγορευόταν πάντοτε από τις περιστάσεις αλλά και τη μέτρια οικονομική και στρατιωτική κατάσταση της Ελλάδας και αποτέλεσε μέχρι το 1910 μια πάγια και διαχρονική πολιτική για πολλές δεκαετίες καθώς και ένα τυποποιημένο πια φαινόμενο της ελληνικής εξωτερικής πολιτικής. Ακόμη και επί πρωθυπουργίας Βενιζέλου, ενώ είχαν αρχίσει ήδη στα τέλη του 1910 οι πρώτες ελληνο-βουλγαρικές βολιδοσκοπήσεις και διαπραγματεύσεις διαμέσου του Έλληνα πρεσβευτή στη Σόφια, Πανά, ο Ελ. Βενιζέλος δήλωνε προς το Γερμανό πρέσβη στην Αθήνα, το Νοέμβριο του 1910, ότι δεν υφίσταται για την Ελλάδα Κρητικό ζήτημα. (Βέβαια η στάση του Βενιζέλου τη δεδομένη χρονική στιγμή υπαγορευόταν από ορθολογιστικά κίνητρα, λόγω

⁷⁵¹ Δ. Κιτσίκης, ό.π., σελ. 102

της έλλειψης, τότε, της απαιτούμενης ετοιμότητας του κράτους για πολεμική αναμέτρηση με την Τουρκία).

Παράλληλα, λοιπόν, με την παραδοσιακή αλυτρωτική ιδεολογία δημιουργήθηκε στις αρχές του 20ού αιώνα και μια άλλη, που απέβλεπε στην αναμόρφωση της οθωμανικής αυτοκρατορίας και στην αρμονική συνύπαρξη του ελληνικού με το οθωμανικό στοιχείο. Η «Οργάνωσις Κωνσταντινουπόλεως» υπήρξε ακριβώς αντανάκλαση αυτού του ιδεολογικού ρεύματος και οι δημιουργοί της οραματίστηκαν το μετασχηματισμό της οθωμανικής αυτοκρατορίας σε μια πολυεθνική ομοσπονδία, όπου η συνεργασία των εθνοτήτων θα εξασφαλιζόταν χάρη στους κοινούς πολιτισμικούς δεσμούς των κατοίκων της Ανατολής.⁷⁵² Κατά μια άποψη⁷⁵³ η ιδεολογία του Σουλιώτη δεν είναι ούτε ο εξελιγμένος βυζαντινο-οθωμανικός οικουμενισμός του Ρήγα και των Νεότουρκων, ούτε ο εθνικισμός της Μεγάλης Ιδέας. Πρόκειται για μια ιδεολογία που συνδυάζει και τα δύο και θεμελιώνεται στην πολιτιστική ταυτότητα της Ανατολικής Μεσογείου και των εθνών που απαρτίζουν την περιοχή αυτή, υπό την “ηγεσία” του ελληνικού πνεύματος. Ο Σουλιώτης πίστευε στην ανωτερότητα αυτής της πολιτιστικής ταυτότητας σε σχέση με εκείνης της Δύσης, ανωτερότητα που ήρθε η ώρα να μετουσιωθεί σε πραγματικότητα και να αναλάβει τη θέση που της αξίζει στο κόσμο: «(...) θα σχηματιστή και θα ευτυχήση η ανατολική ράτσα σ’ένα ρυθμικό πολιτικό καθεστώς...θα πνέη μέσα της ένα πλεύμα, το ιωνικό, το ελληνικό(...) Εδώ στην Ανατολή στη σμίξη της Ευρώπης, της Ασίας και της Αφρικής, της άσπρης, της κίτρινης και της μαύρης ανθρωποσύνης, άστραφτε πάντα και ξέσπανε η ηλεκτρική σπιθοβολή —αιγυπτιακή θεολογία, χριστιανισμός, μωαμεθανισμός— και έβαζε σε ρυθμική κίνηση το νεφέλωμα των ανθρώπινων αισθημάτων και ιδεών. Και τον περιλάβαινε έπειτα η Δύση το ρυθμικό κόσμο, που έπλαθε η Ανατολή και τον αποσύνθετε σιγά σιγά. Και έπεφτε η ανθρωπότητα σε βαθιά μελαγχολία. Εδώ πάλι στην Ανατολή, θα αστράφει και θα ξεσπάσει η ηλεκτρική σπίθα, που θα ξαναπλάσει από το νεφέλωμα των Ιδεών και αισθημάτων το ρυθμό του κόσμου(...)».⁷⁵⁴ Κατά την ίδια άποψη, ο Σουλιώτης δείχνει, όπως αναφέρθηκε, να μην πιστεύει σ’ ένα βυζαντινό ή οθωμανικό «έθνος», αλλά σε πολλά χωριστά έθνη, όπως το ελληνικό έθνος ή το τουρκικό έθνος, τα όποια πρέπει εν τούτοις να συνεννοηθούν στους κόλπους μίας συνομοσπονδίας, για να διαφυλαχθεί ή βασική πολιτιστική ταυτότητα του κόσμου του Αιγαίου. Αργότερα, μετά την υλοποίηση της συνομοσπονδίας, θα ήταν δυνατή ή μετάβαση σ’ ένα

⁷⁵² Θ. Βερέμης, *Ιστορία των ελληνοτουρκικών σχέσεων 1453 – 2005*, ό.π., σελ. 59

⁷⁵³ Βλ. Δ. Κιτσίκης, ό.π., σελ. 104

⁷⁵⁴ Ι. Δραγούμης, *Όσοι ζωντανοί*, ό.π., σελ 144

δεύτερο στάδιο, υπερεθνικό, με τη δημιουργία μιας «ανατολικής φυλής». Βέβαια, την πρωτοκαθεδρία θα έχει, για το Σουλιώτη, ο Ελληνικός λαός καθώς αυτός, πάντα κατά το Σουλιώτη, βρέθηκε υπό την κυριαρχία των Τούρκων τη στιγμή που είχε στο ενεργητικό του τόσα μεγαλειώδη επιτεύγματα από την εποχή του Μεγάλου Αλεξάνδρου μέχρι την Βυζαντινή Αυτοκρατορία. Είναι φυσικό, λοιπόν, κάποια μέρα να ξαναπάρει ο ελληνισμός τη θέση που του αρμόζει. Ο Αθ. Σουλιώτης-Νικολαΐδης, λοιπόν, πίστευε στην παρουσία πολλών εθνών μέσα στους κόλπους μιας ομοσπονδίας, η οποία σε δεύτερο στάδιο θα έπαιρνε υπερεθνικό χαρακτήρα με τη δημιουργία μιας «ανατολικής φυλής». Σε πρωταρχική, όμως, φάση ο Αθ. Σουλιώτης-Νικολαΐδης θεωρούσε απαραίτητη την υλοποίηση μιας ελληνοτουρκικής συμμαχίας με απαραίτητα στοιχεία το σεβασμό της εθνικής υπόστασης των Ελλήνων της Τουρκίας και την ισότιμη συμμετοχή τους με ίσα προς τους Τούρκους καθήκοντα και δικαιώματα αλλά και τη λύση του Κρητικού ζητήματος με την πλήρη αυτονομία του νησιού.

Μέσω της Οργάνωσης Κωνσταντινουπόλεως, λοιπόν, το κύριο έργο του Σουλιώτη πέρασε, με τον τρόπο που μόλις περιγράφηκε, από τη διάσωση της ελληνικής Μακεδονίας που ήταν έργο της προηγούμενης Οργάνωσης Θεσσαλονίκης στη σωτηρία ολόκληρου του ελληνικού έθνους μέσα στο Ανατολικό πλαίσιο.⁷⁵⁵ Ο αντι-βουλγαρικός αγώνας στο μακεδονικό χώρο, ιδιαίτερα μετά το Νεοτουρκικό κίνημα, αποτελούσε, βέβαια, ένα πολύ περιορισμένο πεδίο δράσης εφόσον ο κύριος όγκος του ελληνισμού ζούσε στη Μ. Ασία. Από την Κωνσταντινούπολη ο Σουλιώτης έθεσε ως πρωταρχικούς στόχους της εργασίας του την παρακολούθηση των εκεί Βουλγάρων και ρουμανίζοντων αλλά και των Τούρκων σχετικά με τη δραστηριότητα τους γύρω από το Μακεδονικό ζήτημα.⁷⁵⁶

Παράλληλα με τη δράση της Οργάνωσης Κωνσταντινουπόλεως και με παρόμοιους σκοπούς λειτουργούσε, και ο «Ελληνικός Πολιτικός Σύνδεσμος Κωνσταντινουπόλεως» που δημιουργήθηκε με πρωτοβουλία της Οργάνωσης Κωνσταντινουπόλεως και είχε μέλη του και ορισμένοι Μακεδόνες βουλευτές, όπως οι Γεώργιος Χωναίος, Κ. Δρίζης, Χ. Βάμβακας και Γ. Μπούσιος. Ο Πολιτικός Σύνδεσμος της Κωνσταντινουπόλεως που το 1910 μετονομάστηκε σε «Συνταγματικό Πολιτικό Σύνδεσμο» διαδραμάτισε σπουδαιότατο ρόλο κατά τη χρονική περίοδο 1909-1913. Περιέλαβε στους κόλπους του 16 Ελληνοθωμανούς βουλευτές, οι οποίοι είχαν ταχθεί κατά του Νεοτουρκικού κομιάτου «Ένωση και Πρόοδος» και ψήφιζαν συστηματικά με τα ανθενωτικά

⁷⁵⁵ Αθ. Σουλιώτης –Νικολαΐδης, *Οργάνωσις Κωνσταντινουπόλεως*, ό.π., σελ 10

⁷⁵⁶ Στο ίδιο, σελ 38

κόμματα.⁷⁵⁷ Η προοδευτική, όμως, επικράτηση των ακραίων εθνικιστικών και συγκεντρωτικών τάσεων στους κόλπους της νεοτουρκικής ηγεσίας αποδεικνυόταν ασυμβίβαστη με τη χειραφέτηση των μειονοτήτων και την ενεργή συμμετοχή τους στη διαχείριση των υποθέσεων της αυτοκρατορίας στο πλαίσιο των συνταγματικά κατοχυρωμένων αρχών της ισονομίας και της ισοπολιτείας. Έντυπο όργανο του Πολιτικού Συνδέσμου υπήρξε η «*Πολιτική Επιθεώρηση*» της οποίας εκδότης της οποίας ήταν ο Σ. Θεοχαρείδης, και υπεύθυνος Διεύθυνσης ο Γ. Μπούσιος. Ήταν εβδομαδιαία εφημερίδα που εκδόθηκε με πρωτοβουλία της Οργάνωσης Κωνσταντινουπόλεως, που τα γραφεία της ήταν στον Πολιτικό Σύνδεσμο. Τελικά, όταν ανέλαβαν και πάλι την εξουσία, με τους βαλκανικούς πολέμους, στις αρχές του 1913, οι εθνικιστές Νεότουρκοι απέλασαν τους Έλληνες βουλευτές Γ. Μπούσιο και Π.Κοσμίδη και έκλεισαν οριστικά την «Πολιτική Επιθεώρηση».⁷⁵⁸

Ο τουρκικός εθνικισμός, βέβαια, δεν εκδηλώθηκε έντονα με επιθετικό τρόπο για πρώτη φορά μετά τους Βαλκανικούς πολέμους. Πολύ πριν οι Νεότουρκοι του κομιτάτου «Ένωση και πρόοδος», που είχαν τον έλεγχο της κατάστασης στην Οθωμανική αυτοκρατορία, ήταν προφανές ότι είχαν εγκαταλείψει κάθε ιδέα για τον εξοθωμανισμό των μη τουρκικών στοιχείων με ήπιο τρόπο. Για αυτούς Οθωμανός σήμαινε Τούρκος. Το εγχείρημα, λοιπόν, της προσέγγισης Ελλήνων και Τούρκων, που τόσο ελπιδοφόρα παρουσιάσθηκε με το κίνημα των Νεότουρκων, δεν είχε ευτυχή κατάληξη. «Η σπορά της ιδεολογίας του οθωμανισμού έγινε σε απρόσφορο για την επιτυχία της έδαφος».⁷⁵⁹ Αυτό, κυρίως, γιατί οι Οθωμανιστές απέδειξαν ότι παρά τις αρχικές διακηρύξεις τους, δεν ήταν διατεθειμένοι να παραχωρήσουν πραγματική ισότητα σε αυτούς που δεν ήταν Μωαμεθανοί. Υπό αυτήν την έννοια η ελληνοτουρκική συμβίωση μέσα στα πλαίσια του οθωμανισμού, δηλαδή ο ελληνοοθωμανισμός, ήταν μια καταδικασμένη υπόθεση.

Η φιλόδοξη, λοιπόν, προσπάθεια των Σουλιώτη – Δραγούμη δεν είχε και το προσδοκώμενο από αυτούς αποτέλεσμα. Οι κατοπινές εξελίξεις κατέδειξαν με τον πιο έκδηλο τρόπο ότι η χειραφέτηση του ελληνικού έθνους, χωρίς την υπαγωγή του στο ελληνικό κράτος, που επιχειρήθηκε από τους Σουλιώτη και Δραγούμη κατέληξε ουτοπία μετά τους Βαλκανικούς Πολέμους. Ουτοπία που οι δύο οραματιστές εξακολούθησαν να υπηρετούν, ώσπου οι εξελίξεις τους ξεπέρασαν, και το όραμα τους διαλύθηκε από το αντίθετο ρεύμα της εποχής.

⁷⁵⁷ Κ. Βακαλόπουλος, ό.π., σελ 313

⁷⁵⁸ Στο ίδιο, σελ 32

⁷⁵⁹ Θ. Βερέμης, *Ιστορία των ελληνοτουρκικών σχέσεων 1453 – 2005*, ό.π., σελ. 59

3. Η Οργάνωση Κωνσταντινουπόλεως και το επίσημο ελληνικό κράτος

Σημαντικό σημείο προβληματισμού αποτελεί η σχέση της Ο.Κ. και των πρωτεργατών της με το επίσημο ελληνικό κράτος. Ο ίδιος ο Σουλιώτης – Νικολαΐδης αναφέρει ότι η σχέση της Οργάνωσης με την ελληνική κυβέρνηση δεν ήταν ποτέ τέτοια ώστε να μπορέσει ο ιστορικός να την αναπαραστήσει σωστά από τα έγγραφα που υπάρχουν στα επίσημα Αρχεία.⁷⁶⁰ Η ελληνική κυβέρνηση, ενήμερη για τους σκοπούς και τις δραστηριότητες της Οργάνωσης της Κωνσταντινουπόλεως, δεν είχε διστάσει να ενθαρρύνει αρχικά τους εμπνευστές της κινήσεως, έστω και χωρίς να δείχνει ότι πίστευε σταθερά, όπως θα δούμε παρακάτω, στη δυνατότητα εκπλήρωσης των επιδιώξεών της. Σε αυτό το πλαίσιο, ο Σουλιώτης – Νικολαΐδης περιγράφει το σημείωμα που το υπουργείο Εξωτερικών απέστειλε στον πρεσβευτή στην Κωνσταντινούπολη Γρυπάρη, τον Απρίλιο του 1908, καθ' υπόδειξη του συνταγματάρχη Δαγκλή, διευθυντή της « Πανελληνίου Οργάνωσης», προκειμένου να καθησυχάσει τις ανησυχίες του Γρυπάρη για ανάλογες πρακτικές αλλά και να τον ενημερώσει ότι ο Σουλιώτης έχει την ανοχή του ελληνικού κράτους και του ίδιου του πρωθυπουργού Θεοτόκη. Αντίγραφο μάλιστα του σημειώματος υπάρχει και στο αρχείο του Σουλιώτη – Νικολαΐδη. Σύμφωνα με αυτό:

« Ο υπολοχαγός Σουλιώτης μεταβάς εις Κωνσταντινούπολιν, κατόπιν της εγκρίσεως του κ. Προέδρου της Κυβερνήσεως, παρουσιάσθη, καθ' ην εντολήν είχαν δώσει αυτώ, εις τον Πρέσβυν κ. Γρυπάρην και εξήτησε την έγκρισιν της ενάρξεως της εργασίας του, ήτις θέλει περιλαμβάνει τους εξής γενικούς όρους:

1^{ov} Παρακολούθησις εν Κωνσταντινουπόλει Βουλγάρων, Ρωμούνων, Ελλήνων, Τούρκων κλπ., προς παροχήν πληροφοριών ενδιαφερουσών τον εν Μακεδονία αγώνα.

2^{ov} Εκτέλεσις παραγγελιών των εν Μακεδονία κέντρων, αίτινες δύνανται να γίνωνται εν Κωνσταντινουπόλει, ως εκ της εν αυτή παρουσίας ενδιαφερόντων προσώπων.

3^{ov} Αντίδρασις κατά πάσης εν Κωνσταντινουπόλει βουλγαρικής ενεργείας (εμπόριον, προπαγάνδα, εγκατάστασις κλπ.)

⁷⁶⁰ Αθ. Σουλιώτης – Νικολαΐδης, *Οργάνωσις Κωνσταντινουπόλεως*, ό.π., σελ 28

4^ον Παρακολούθησις εν Κωνσταντινουπόλει Αλβανών, Νεοτούρκων, Αρμενίων, προς παροχήν πληροφοριών εις την Πρεσβείαν.

5^ον Υποβολή συν τω χρόνω του Ελληνικού πληθυσμού Κωνσταντινουπόλεως εις οργάνωσιν τινά, προς τον σκοπόν να δύναται η Ελληνική Πρεσβεία, χωρίς να εκτίθεται, να τον διευθύνη εις κάθε περίπτωση ως κάτι πειθαρχούν και οργανωμένον

Προς έναρξιν της εργασίας ταύτης, ο κ. Πρέσβυς του είπεν ότι αναμένει οδηγίας της Κυβερνήσεως. Παράκλησις να δοθώσιν ει δυνατόν αι οδηγίαι αύται, ώστε η εκεί εργασία να γίνεται υπό τας εμπνεύσεις και την επίβλεψιν αυτού.

Π.Δαγκλής». ⁷⁶¹

Στο ανωτέρω σημείωμα εκτός από δήλωση στήριξης του Σουλιώτη, σκιαγραφείται και ο τρόπος που το επίσημο ελληνικό κράτος επιθυμεί από τον Σουλιώτη να δράσει, ακόμα και δημιουργώντας οργάνωση με σκοπό τη διεύθυνση του πληθυσμού κατά τρόπο πειθαρχημένο και οργανωμένο. Χαρακτηριστικό είναι, επίσης, στο ίδιο πλαίσιο, ότι το Δεκέμβριο του 1908 εκφράζεται σε αναφορά υπαλλήλου του υπουργείου Εξωτερικών προς τον υπουργό ικανοποίηση γιατί το ότι «εν Κωνσταντινουπόλει ετέθη επιτυχώς εν εφαρμογήν το και εις το υφ' ύμας υπουργείον υποβληθέν σχέδιον της «Πανελληνίου Οργάνωσις», ⁷⁶² συνέπεια δε της εκτελεσθείσας εργασίας παρουσιαζόταν και η ίδρυση του Πολιτικού Συνδέσμου Κωνσταντινούπολης, υπό την προεδρία του Αλέξανδρου Καμπούρογλου, εκφράζεται, δε, η ανάγκη για περαιτέρω οικονομική βοήθεια της Οργάνωσης Κωνσταντινουπόλεως.

Παρόλο που είναι βέβαιο ότι ειδικά τα πρώτα χρόνια (1908 – 1909) της λειτουργίας της η Ο.Κ. έπαιρνε κατευθύνσεις από την Αθήνα μέσω της «Πανελληνίου Οργανώσεως», και ενημέρωνε πλήρως για τη δράση της ⁷⁶³, η επίσημη ελληνική θέση έναντι της Ο.Κ. και της δράσης της παραμένει ασαφής. Παρά το γεγονός ότι οι σχέσεις της με την «Πανελλήνια Οργάνωση» ήταν ομαλές, οι Σουλιώτης και Δραγούμης δεν κατάφεραν να πείσουν ούτε τον πρεσβευτή στην Κωνσταντινούπολη, ούτε το ελληνικό υπουργείο Εξωτερικών ότι δεν ενεργούσαν με δική τους πρωτοβουλία. ⁷⁶⁴ Από την άλλη πλευρά φαίνεται ότι οι Σουλιώτης, Δραγούμης θα επιθυμούσαν μια

⁷⁶¹ Στο ίδιο, σελ 38

⁷⁶² Ι.Α.Υ.Ε. Φακ. ΑΚ Διάφορα 1, 1908

⁷⁶³ Είναι χαρακτηριστικό ότι και τον Ιανουάριο του 1912, ο Σουλιώτης συνέγραψε και απέστειλε προς το «Ανώτατον Κέντρον», έκθεση με συνοπτική παρουσίαση της δράσης της Ο.Κ. από την ίδρυσή της. (βλ. Αθ. Σουλιώτης –Νικολαΐδης, *Οργάνωσις Κωνσταντινουπόλεως*, ό.π., σελ 180 - 189

⁷⁶⁴ Θ.Βερέμης, «Από το εθνικό κράτος στο έθνος δίχως κράτος», ό.π., σελ 36

στήριξη από το επίσημο ελληνικό κράτος η οποία παρά ταύτα δεν τους δόθηκε ποτέ. Χαρακτηριστικό είναι ότι ο Σουλιώτης λίγους μήνες αφού είχε γυρίσει από την Αθήνα έχοντας τη στήριξη της ελληνικής κυβέρνησης έναντι του πρεσβευτή Γρυπάρη, σύμφωνα με το σημείωμα του Δαγκλή για το οποίο μιλήσαμε παραπάνω, και πιο συγκεκριμένα στις 23 Σεπτεμβρίου 1908, έστειλε επιστολή προς τον Έλληνα υπουργό Εξωτερικών, στον οποίο ανέφερε πάλι την ανάγκη ύπαρξης μυστικών οργανώσεων στην Οθωμανική αυτοκρατορία, « διότι άλλως εκτίθενται τα Προξενεία οικτρώς».⁷⁶⁵ Η ύπαρξη τέτοιων οργανώσεων ήταν απαραίτητη για το Σουλιώτη για να αντιμετωπισθεί ο εθνικισμός των Τούρκων και η δράση των Βουλγάρων. Χαρακτηριστικό είναι ότι ενημερώνει τον υπουργό Εξωτερικών ότι οι εργασίες της δικής του οργάνωσης στην Κωνσταντινούπολη βαίνουν καλώς, ενώ εκφράζει την επιθυμία για αποστολή 1000 τουλάχιστον περιστρώφων, απαραίτητων για την αντιμετώπιση των “εθνικοληστρικών”, κατά το Σουλιώτη, βουλγαρικών συμμοριών, αλλά και για την αποστολή χρηματικού ποσού 500 φράγκων. για την κάλυψη των δαπανών της δεδομένου ότι «μέχρι τούδε η Οργάνωσις Κωνσταντινουπόλεως ουδόλως επεβάρυνε χρηματικώς το Κέντρον». Στο τέλος της ίδιας επιστολής απευθύνεται η έκκληση να εμποδίζεται η έλευση στην Οθωμανική αυτοκρατορία ανεύθυνων προσώπων που έρχονταν ως απεσταλμένοι ενός ανύπαρκτου ελληνικού κέντρου αφού η ανεύθυνη δράση τους θεωρούνταν από το Σουλιώτη βλαβερή και επιζήμια για τα συμφέροντα των Ελλήνων της αυτοκρατορίας, ιδίως όταν προσπαθούν να έρθουν σε συνεννόηση με τους Νεότουρκους.⁷⁶⁶ Η επιστολή αυτή που παρελήφθη από το υπουργείο Εξωτερικών δείχνει κατηγορηματικά ότι η επίσημη ελληνική κυβέρνηση ήταν ενήμερη για την ύπαρξη και δράση της Ο.Κ. Η μη απάντηση σε αυτήν, καθώς και η μη προώθηση του σχεδίου για δημιουργία δικτύου μυστικών οργανώσεων μάλλον αποδεικνύει ότι από την άλλη πλευρά το επίσημο ελληνικό κράτος ήθελε να κρατήσει αποστάσεις από τέτοιες πρακτικές.

Γεγονός, βέβαια, είναι ότι και οι Σουλιώτης και Δραγούμης, παρά το γεγονός ότι δεν αποτελούν έκφραση μιας αυτόνομης πολιτικής ιδεολογίας της Κωνσταντινούπολης,⁷⁶⁷ δεν κινήθηκαν πάντα στα πλαίσια των κατευθύνσεων του κράτους το οποίο ιδεολογικά απεχθάνονταν. Αλλά και από την άλλη πλευρά, η τακτική της Αθήνας δεν προσδιοριζόταν μόνο από την επιδίωξη της χειραφέτησης των αλύτρωτων ομοεθνών αμεσότερα, αλλά βρισκόταν

⁷⁶⁵ Αθ. Σουλιώτης –Νικολαΐδης *Οργάνωσις Κωνσταντινουπόλεως*, ό.π., σελ 51

⁷⁶⁶ Ι.Α..Υ.Ε., Φακ. ΑΚ Διάφορα 1, 1908 και Αθ. Σουλιώτης –Νικολαΐδης, *Οργάνωσις Κωνσταντινουπόλεως*, ό.π., σελ 53

⁷⁶⁷ Βλ. χαρακτηριστικά Σία Αναγνωστοπούλου, ό.π., σελ. 474 - 475

υπό το κράτος των εθνικιστικών παρορμήσεων της ελλαδικής κοινής γνώμης και, ακόμη, διαμορφωνόταν σε αποφασιστική πάντοτε συνάρτηση με την εκδήλωση των αντίστοιχων τουρκικών διαθέσεων. Υπήρχε, λοιπόν, κατά κάποιο τρόπο μια σχέση μεταξύ Αθήνας και «Οργάνωσης Κωνσταντινουπόλεως» αμφίδρομης συνεργασίας αλλά και δυσπιστίας. Ούτε η Οργάνωση κινούνταν πάντα στα πλαίσια που της όριζε η Αθήνα, ούτε η Αθήνα ήταν διατεθειμένοι να καλύψει πλήρως τις ενέργειες της Οργάνωσης. Από την άλλη μεριά οι Σουλιώτες – Δραγούμης απεχθάνονταν το “κρατίδιο” που εμπόδιζε κατά την άποψή τους την επέκταση του έθνους, όντας, παρά ταύτα, έμμισθοι υπάλληλοι του. Επιπρόσθετα η τροπή του Κομιτάτου προς την ενίσχυση της κεντρικής εξουσίας και τον εκτουρκισμό της αυτοκρατορίας ήταν εύλογο να ανατρέψει κάθε συγκυρία πρόσφορη να συντελέσει στην ευόδωση των οραματισμών της ομάδας της Κωνσταντινούπολης, με τη συνεπακόλουθη στήριξη της Αθήνας. «Η υιοθέτηση από την ελληνική κυβέρνηση, με αφορμή ιδίως το Κρητικό ζήτημα, αρχών και ενεργειών ικανών να παραβιάσουν το έργο της Οργάνωσης αποτελεί κατά κάποιο τρόπο και αποτέλεσμα της τελικής κατεύθυνσης των Νεότουρκων. (Κατά μοιραία συγκυρία, μάλιστα, και το κίνημα στο Γουδί, έκφραση της εθνικής αντίδρασης και για την εξακολουθητική αδυναμία του εθνικού κέντρου να προωθήσει τις αλυτρωτικές διεκδικήσεις, θα εκδηλωθεί αμέσως μετά την υποταγή της Αθήνας στα κελεύσματα της Πύλης και των Μεγάλων Δυνάμεων, το καλοκαίρι του 1909)».⁷⁶⁸ Ο ίδιος ο Σουλιώτης περιγράφοντας τις σχέσεις της Οργάνωσης Κωνσταντινουπόλεως με την ελληνική κυβέρνηση αναφέρει: « Για όλες τις ενέργειες της στην Πόλη και εν γένει στην Τουρκία, η ελληνική κυβέρνηση, έως τις παραμονές του πολέμου 1912 (αναφέρεται συλλήβδην σε όλες τις ελληνικές κυβερνήσεις από το 1909 έως το 1912), ούτε ερώτησε, ούτε προειδοποίησε ποτέ την Οργάνωση Κωνσταντινουπόλεως. Που και που μας επαινούσε, όταν πετυχαίναμε κάτι που ταίριαζε με την πολιτική της ημέρας. Που και που θύμωνε ή δυσφορούσε, όταν της εκάναμε συστάσεις, χωρίς όμως ποτέ ν’ αποφασίσει να καταργήσει την Οργάνωση. Το συχνότερο ξεχνούσε την ύπαρξή της»⁷⁶⁹

Στην Αθήνα, η ουσιαστική δουλειά του Σουλιώτη, όμως, ή ήταν άγνωστη ή δεν της δινόταν σημασία. Έτσι τον Ιανουάριο του 1910 ο ερχομός του Βενιζέλου στην ελληνική πολιτική σκηνή, τον έκανε να ελπίζει ότι θα μπορούσε να επεκτείνει το έργο του. Ο Σουλιώτης πήγε στην Αθήνα και συναντήθηκε τόσο με τον Βενιζέλο όσο και με τον τότε πρωθυπουργό Στέφανο Δραγούμη, πατέρα του Ίωνα, για να ανακαλύψει, παρά ταύτα, ότι το

⁷⁶⁸ Κ. Σβολόπουλος, *Η ελληνική εξωτερική πολιτική 1900- 1945*, Εστία, 1992, σελ 54

⁷⁶⁹ Αθ. Σουλιώτης –Νικολαΐδης, *Οργάνωσης Κωνσταντινουπόλεως*, ό.π., σελ 68

μόνο σημείο στο οποίο συμφωνούσαν ήταν η ανάγκη να αντικατασταθεί η αποσπασματική και τυχοδιωκτική μέχρι τότε εξωτερική πολιτική με ένα συγκεντρωτικό πρόγραμμα εξωτερικής πολιτικής.⁷⁷⁰ Άλλωστε η συνομιλία του Βενιζέλου με τον Σουλιώτη κατέδειξε ένα από τα βασικά διλήμματα του ελληνικού εθνικισμού. Ο Βενιζέλος πίστευε ότι αν η Ελλάδα ήταν έτοιμη για πόλεμο (που φυσικά ήξερε απόλυτα πως δεν ήταν), θα έπρεπε να δεχθεί τους Κρήτες βουλευτές στο κοινοβούλιο, αν όχι (όπως πίστευε και ο ίδιος) θα έπρεπε να προετοιμαστεί με γοργούς ρυθμούς για αυτήν την αναπόφευκτη κατάληξη, δηλαδή τον πόλεμο με την Οθωμανική αυτοκρατορία. Αποτυγχάνοντας να πείσει είτε τον Βενιζέλο, είτε το Στέφανο Δραγούμη ο Σουλιώτης καλεί τον Ίωνα Δραγούμη να επισκεφθεί την Αθήνα για να τον βοηθήσει στην αντιμετώπιση της κατάστασης. Το αποτέλεσμα ήταν η παραγωγή από τον Ίωνα Δραγούμη του «Γενικού Εθνικού προγράμματος», ενός μνημονίου που είχε σκοπό να ανασκευάσει τις προτεραιότητες της εξωτερικής πολιτικής που είχαν οριοθετηθεί από τον Βενιζέλο στη συνομιλία του με το Σουλιώτη.⁷⁷¹ Η βασική πρόταση του προγράμματος ήταν ότι η συνεννόηση μεταξύ των μη σλαβικών μειονοτήτων της αυτοκρατορίας θα εξασφάλιζε στην Ελλάδα μια ελευθερία κινήσεων. Αλλά αυτή η συνεννόηση δεν ήταν επικείμενη, γιατί πέρα από την αντίθεσή τους στην τουρκική επικυριαρχία αυτές οι μειονότητες δεν είχαν σκοπό να πολεμήσουν. Από την πλευρά του, ο Βενιζέλος αντιλαμβανόταν ότι οι Έλληνες και οι Σλάβοι δεν είχαν μόνο μεγάλες διαφορές, αλλά και πολλά κοινά συμφέροντα να προστατεύσουν.

Ο Στέφανος Δραγούμης δεν αποδέχθηκε ούτε το θεωρητικό σχήμα και τους βασικούς στόχους της πρότασης του γιού του και του Σουλιώτη, ούτε κατ' επέκταση και τη στρατηγική υλοποίησής του. Υιοθέτησε, όμως, την προοπτική συνεργασίας με τους Βούλγαρους που θα ήταν αδιανόητη λίγα χρόνια πριν. Αυτή η προοπτική μάλιστα φαινόταν αναπόφευκτη από τον αυξανόμενο συγκεντρωτισμό και εθνικισμό των Νεότουρκων. Άλλωστε το Σεπτέμβριο του 1910 ο υπουργός εξωτερικών Καλλέργης έλαβε μια υπόσχεση από τη βουλγαρική κυβέρνηση από τη Σόφια ότι θα σταματούσαν οι Βούλγαροι τον πόλεμο προπαγάνδας στη Μακεδονία, και ότι η Σόφια θα προσπαθούσε να εκτονώσει τις διαφορές μεταξύ εξαρχικών και οπαδών του Πατριαρχείου, αλλά και ότι θα δώσει κατεύθυνση στους εξαρχικούς να συνδράμουν τους Έλληνες στον αγώνα κατά των τουρκικών αρχών.⁷⁷² Μάλιστα το καλοκαίρι (Ιούλιο και Αύγουστο) του 1910 οι εκκλησιαστικοί

⁷⁷⁰ Βλ. Στο ίδιο, σελ. 205-207

⁷⁷¹ Ι.Α.Υ.Ε., Φακ. Α/6, 1910

⁷⁷² Helen Gardikas - Katsiadakis, ό.π., σελ. 32

ηγέτες συνεργάστηκαν και επέδωσαν στην Πύλη ένα κοινό μνημόνιο αιτημάτων, που περιλάμβανε την προστασία θρησκευτικών, εκπαιδευτικών και κοινοτικών προνομίων και εγγύηση για την ισότιμη συμμετοχή στη διοίκηση και στις εκλογικές διαδικασίες. Αυτά τα αιτήματα αποτέλεσαν τη βάση ενός συνολικού πολιτικού προγράμματος για την προστασία των προνομίων των Χριστιανών στην Οθωμανική αυτοκρατορία, και έλαβε και την υποστήριξη του Ελευθερίου Βενιζέλου, που διαδέχθηκε το Δραγούμη τον Οκτώβριο του 1910.

Συμπερασματικά, θα μπορούσαμε να περιγράψουμε τη σχέση του επίσημου ελληνικού κράτους και της Οργάνωσης Κωνσταντινουπόλεως και των ιδρυτών της, ως μια σχέση αμοιβαίας δυσπιστίας, όπου η όποια συνεργασία έστω “μυστική”, ενεργοποιείται, ειδικά από την πλευρά του ελληνικού κράτους, όποτε κάποια πλευρά πίστευε ότι θα αποκομίσει οποιοδήποτε όφελος. Η δε επίσημη αντιμετώπιση της Ο.Κ. από την ελληνική κυβέρνηση ήταν από αδιάφορη ως εχθρική, ανάλογα με τη χρονική συγκυρία.

4. Ο.Κ και Νεότουρκοι

«Κάτω ο τύραννος! Κάτω ο άρπαξ! Αι σφαγαί, αι εξορίαι, αι δολοφονίαι, οι πνιγμοί εξακολουθούσι. Η Τουρκία ολόκληρος αποθνήσκει υπό Καθεστώς άτιμον, απαίσιον, απολυταρχικόν. Οι εχθροί ημών, Τούρκων, Ελλήνων, Αλβανών, Αρμενίων καθ' εκάστην προχωρούσιν. Ολίγα έτη να παραταθή η κατάσταση αύτη, αν βασιλεύση ο τύραννος Χαμίτ, η Τουρκία θ' αποθάνη. Μόνοι αι γενικαί μεταρρυθμίσεις, μόνη η επανακήρυξις των θεμελιωδών Νόμων, τους οποίους κατεπάτησεν ο Αβδούλ Χαμίτ, μόνον φιλελεύθερον Πολίτευμα θα σώσωσιν την Τουρκίαν. Ορκιζόμεθα ενώπιον Θεού και ανθρώπων ότι άφοβοι και ατάρβητοι θα επιδιώξωμεν την πραγμάτωσιν των πόθων αυτών απάντων των πληθυσμών της Τουρκίας. Ζήτωσαν αι Γενικαί Μεταρρυθμίσεις! Ζήτω το Σύνταγμα! Κάτω ο τύραννος!»⁷⁷³

Το παραπάνω κείμενο, προκήρυξη του Φιλελεύθερου Οθωμανικού Κομιτάτου στην Κωνσταντινούπολη, παραθέτει η εφημερίδα «Σκριπ» στις 10 Ιουλίου 1908. Συμπυκνώνει το ιδεολογικό του υπόβαθρο και τις προγραμματικές του θέσεις όπως αυτές διατυπώθηκαν κατά την έκρηξη του κινήματος τους τον Ιούνιο του 1908. Οι απαρχές του κινήματος εντοπίζονται στο 1889 όταν μερικοί σπουδαστές σχημάτισαν μια συνωμοτική εταιρεία στο Στρατιωτικό Ιατρικό Κολλέγιο της Κωνσταντινούπολης που αργότερα ονομάστηκε «Κομιτάτο για την Ένωση και την Πρόοδο» και αποτέλεσε μαζί

⁷⁷³ Σκριπ, «Οι Νεότουρκοι», 10/7/1908

με τους εξόριστους στο Παρίσι Οθωμανούς φιλελεύθερους τον αρχικό πυρήνα των Νεότουρκων. Η κίνηση περιλάμβανε μια ποικιλία απόψεων που εξέφραζαν και την ανομοιογένεια των οπαδών της. Μουσουλμάνοι δημόσιοι υπάλληλοι, πρίγκιπες και μικροαστοί, στρατιωτικοί, χριστιανοί ορθόδοξοι, Μαρωνίτες, Αρμένιοι και Εβραίοι, προσπαθούσαν να βρουν μια κοινή γραμμή πλεύσης. Από το 1902 έγινε φανερή η διάσταση ανάμεσα σε δύο επικρατέστερες τάσεις : α) των φιλελευθέρων οπαδών ενός ομοσπονδιακού συστήματος, σύμφωνα με το οποίο οι θρησκευτικές εθνότητες της αυτοκρατορίας θα απολάμβαναν σχετική αυτονομία, και β) των εθνικιστών που πίστευαν στην επιβολή του τουρκικού στοιχείου μέσα από ένα σύστημα κεντρικής και συγκεντρωτικής εξουσίας. Οι πρώτοι σχημάτισαν ξεχωριστή οργάνωση, το «Σύνδεσμο της ιδιωτικής πρωτοβουλίας και της Αποκεντρώσεως», ενώ οι δεύτεροι διατήρησαν τον έλεγχο του «Κομιτάτου για την Ένωση και την Πρόοδο». Η δεύτερη οργάνωση είχε τη μεγαλύτερη απήχηση στους Τούρκους αξιωματικούς, οι οποίοι και έδωσαν τελικά τον τόνο στο καθεστώς που προέκυψε όταν επιβλήθηκε το Κίνημα.⁷⁷⁴

Το κίνημα των Νεότουρκων ξεσπά στις 10 Ιουλίου 1908 στη Μακεδονία από Τούρκους αξιωματικούς κυρίως του τρίτου Οθωμανικού Σώματος Στρατού. Οι Νεότουρκοι μέσω προκηρύξεων καλούν τον Σουλτάνο Αβδούλ Χαμίτ να επαναφέρει σε ισχύ το Σύνταγμα του 1876 μέσα σε 24 ώρες. Υποκύπτοντας στις πιέσεις αυτές και στις παραινήσεις των συμβούλων του ο Σουλτάνος αναγνώρισε την ισχύ του Συντάγματος, εξασφαλίζοντας έτσι (για λίγο καιρό ακόμα, όπως αποδείχθηκε) την παραμονή του στο θρόνο.⁷⁷⁵ Οι αρχικές αναφορές, μάλιστα, των εφημερίδων (στριμωγμένες στις άκρες των μεσαίων σελίδων, προφανώς λόγω του έκτακτου χαρακτήρα των συμβάντων) είναι καθαρά περιγραφικές των γεγονότων: γίνεται αναφορά στην προκήρυξη και στα περιεχόμενα της (αιτιολόγηση της πρωτοβουλίας και αιτήματα των επαναστατών). Καταπλήσσει η ταχύτητα με την οποία το κίνημα επεκτάθηκε σε όλη την Τουρκία, και το φαινόμενο της προσχώρησης σε αυτό πλήθους Οθωμανών με διαφορετικές πολιτικές καταβολές γεγονός που αποδίδεται στη μακροχρόνια και ενδελεχή οργάνωση των Νεότουρκων οι οποίοι όπως αποδεικνύεται μεθοδικά εργαζόμενοι κατάφεραν να περάσουν το πολιτικό τους μήνυμα σε ευάριθμα κοινωνικά στρώματα. Ενώ διατυπώνονται κάποιες επιφυλάξεις για πιθανή εμπλοκή ξένων Δυνάμεων η οποία ενδεχομένως θα είχε δυσάρεστες συνέπειες για την έκβαση του κινήματος και συνακόλουθα

⁷⁷⁴ Θ. Βερέμης, «Το κίνημα των Νεότουρκων και οι άμεσες συνέπειές του», στο *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τόμος ΙΔ', Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 1977, σελ.254

⁷⁷⁵ Ν. Βλάχος, *Η ιστορία των κρατών της χερσονήσου του Αίμου: 1908-1914*», Ο.Ε.Δ.Β., Αθήνα 1954, σελ.53 και Αθ. Σουλιώτης –Νικολαΐδης, *Οργάνωσις Κωνσταντινουπόλεως*, ό.π., σελ 59

για τα θέματα της Αυτοκρατορίας, επικρατεί η πεποίθηση ότι η σωφροσύνη και η μετριοπάθεια οι οποίες μέχρι τότε χαρακτήρισαν το κίνημα, θα αποτρέψουν απευκταίες εξελίξεις.⁷⁷⁶ Ιδιαίτερη έμφαση δίδεται στις δεσμεύσεις που αναλαμβάνουν οι Νεότουρκοι απέναντι στους χριστιανικούς λαούς της αυτοκρατορίας. Σκοπός τους, όπως αναφέρεται, είναι να εξασφαλίσουν ισονομία και ισοπολιτεία για όλους τους λαούς της αυτοκρατορίας ανεξάρτητα από τη φυλή και το θρήσκευμα τους.⁷⁷⁷ Δεν εκπλήσσει, βέβαια, το γεγονός ότι η υπόσχεση για ισονομία των λαών της αυτοκρατορίας δρα καταλυτικά στη συνείδηση των Ελλήνων και καθορίζει αποφασιστικά τη στάση της κοινής γνώμης,⁷⁷⁸ όπως αντανakλάται στον τύπο της εποχής, απέναντι στο κίνημα. Χαρακτηριστικό είναι ότι τις αμέσως επόμενες ημέρες, οι αναφορές των εφημερίδων είναι διθυραμβικές. Η εφημερίδα «Σκριπ» γράφει χαρακτηριστικά στις 13 Ιουλίου «(...)Ο θρίαμβος των Νεοτούρκων εσημείωσε θρίαμβον της Ανατολής, εσημείωσε νίκην απαράμμilon, δι ης εσώθη η Τουρκία και η Ανατολή(...)Η νίκη των Νεοτούρκων είνε μεγάλη απαράμμilos, σωστική(...)Η εφημερίς αύτη από της εμφανίσεως αυτής αγωνισθείσα υπέρ των Νεοτούρκων και κηρυχθείσα υπέρ της διαπλάσεως Νέας Τουρκίας, δι' ής και μόνης περισώζονται και παραφυλάσσονται η εθνολογική συγκρότησις της Ανατολής και η ανατολική χροιά της Ανατολικής λεκάνης της Μεσογείου, μετ' ενθουσιασμού σήμερον χαιρετίζει την επικράτησιν των Νεοτούρκων, ων τη νίκη ως ιδίαν θεωρεί νίκην(...)»⁷⁷⁹

⁷⁷⁶ «Καταπλήσσει η ταχύτης μεθ'ης επεξετάθη καθ' όλην την Τουρκίαν(...) Η ταχύτης αύτη αποδεικνύει ότι δεν υπάρχουν πλέον φανατικοί παλαιότουρκοι απρόσιτοι εις τα μαθήματα της ελευθερίας. Συστηματικώτατα οργανωμένοι και εργαζόμενοι οι Νεότουρκοι είχαν ήδη κατηχήσει τα πλήθη...Το έδαφος ήτον ούτως επαρκέστατα καλλιεργημένον, εν ω δε πάντες εφοβούντο αιματηράς ρήξεις και αναστάτωσιν και εξάψεις φανατισμού, λαός και στρατός προσήρχοντο αθρόοι εις το κήρυγμα των Νεοτούρκων, ανακηρύσσεται δε πανηγυρικώς το Σύνταγμα καθ'όλην τη Μακεδονίαν. Ούτως η Νέα Τουρκική Κυβέρνησις η κληθείσα ίνα αποκαταστήση την τάξιν και καταπνίξη το κίνημα ευρέθη εις την ανάγκην να διακηρύξη την νίκην των Νεοτούρκων. Η υποχώρησις του Σουλτάνου Αβδούλ Χαμίτ ανακηρύξαντος ότι επαναφέρει εις ισχύν το Σύνταγμα του 1876 είνε βεβαίως πράξις πολιτικής συνέσεως(...) Οπωσδήποτε η μέχρι σήμερον εξέλιξις διασκεδάξει κατά μέγα μέρος τας γεννηθείσας ανησυχίας δια φόβον εσωτερικών περιπλοκών, δυνάμενων να διερεθίσουν ενεδρευούσας ορέξεις επεμβάσεων ξένων εις τα πράγματα της Αυτοκρατορίας, δυνάμεθα δε να ελπίζωμεν ότι η τοσούτον επιτυχώς οργανωμένη επανάστασις θα φθάση και εις το τέρμα αυτής με όλα τα μέτρα της πολιτικής συνέσεως, την οποίαν μέχρι τούδε εμαρτύρησε(...)» (Σκριπ, « Η υποχώρησις του Σουλτάνου», 12/7/08)

⁷⁷⁷ « Εν τέλει δε υπόσχονται ότι, άνευ ευλόγου αφορμής ουδείς απολύτως των χριστιανών και των ετεροφυλιών εν γένει θα πάθη τι εκ μέρους αυτών και συνιστώσιν απόλυτον εμπιστοσύνη εις τας διαθέσεις και τας ενεργείας των Νεοτούρκων, ως σκοπούντων αποκλειστικώς δια του κινήματος των να εξασφαλίσωσι δικαιοσύνην και ευδαιμονίαν δι'όλους ανεξαιρέτως τους κατοίκους της Τουρκίας, ανεξαρτήτως φυλής και θρησκεύματος» (Εμπρός, «Κατάλυσις του καθεστώτος», 11/7/08).

⁷⁷⁸ Βλ. Θ. Βερέμης, *Το κίνημα των Νεότουρκων και οι άμεσες συνέπειές του*, ό.π., σελ.255

⁷⁷⁹ Σκριπ, «Ο θρίαμβος των Νεότουρκων», 13/07/08

Τους δύο λόγους για τους οποίους η ελληνική κοινή γνώμη υποδέχθηκε με ενθουσιασμό το κίνημα των Νεότουρκων θα συνοψίσει με χαρακτηριστικό τρόπο η εφημερίδα «Ακρόπολις» στις 6 Σεπτεμβρίου σε κύριο άρθρο έκτακτου πολιτικού συνεργάτη της: «(...)η συναίσθησις της απαλλαγής από του άμεσου κινδύνου της σχεδόν παραδόσεως της Μακεδονίας εις τους Βουλγάρους υπό των δύο υπέρ αυτών μεροληπτουσών Δυνάμεων, της Αγγλίας και της Ρωσίας, και αφ' ετέρου η ένεκα του νέου καθεστώτος πραγματοποιήσις τέλος πάντων της ιδέας της Ελληνο-Τουρκικής συμπράξεως ή συμμαχίας εν Ανατολή κατά του κοινού εχθρού του πανσλαυϊσμού υπήρξαν τα αίτια τα ωθήσαντα αυτήν εις ακράτητον εκδήλωσιν χαράς και φιλοτουρκισμού επί τη νέα φάσει των εν Τουρκία πραγμάτων(...)».⁷⁸⁰ Είναι πάντως ενδιαφέρον να σημειωθεί ότι ήταν τέτοιος ο ενθουσιασμός που προκάλεσε στην ελληνική κοινή γνώμη το κίνημα των Νεότουρκων ώστε στο τέλος και αυτές οι ίδιες οι εφημερίδες που αντέδρασαν με αυτόν τον τρόπο να αναγνωρίσουν την υπερβολή.⁷⁸¹

Σε γενικότερο πλαίσιο το νεοτουρκικό κίνημα αναμφίβολα αποτέλεσε αφορμή για τη χάραξη μιας νέας πολιτικής στάσης απέναντι στον αλύτρωτο ελληνισμό δίνοντας ένα απρόσμενο τέλος στην ένοπλη φάση του Μακεδονικού αγώνα και εντάσσοντας το Μακεδονικό ζήτημα στο γενικότερο πρόβλημα της πολιτικής ύπαρξης του υπόδουλου ελληνισμού, που θα αντιμετωπιστεί πια σε συνολική βάση. Το Νεοτουρκικό κίνημα αφορούσε όλους τους αλύτρωτους Έλληνες και γι' αυτό το λόγο η «Πανελλήνιος Οργάνωσις» υπό τον Δαγκλή (που λειτουργούσε, όπως αναφέρθηκε, στην Αθήνα στο προαναφερθέν πλαίσιο της αδυναμίας της επίσημης ελληνικής πολιτικής ν' ανταποκριθεί στις κρίσιμότες περιστάσεις) έδωσε ιδιαίτερη προτεραιότητα στο να προπαρασκευάσει τον υπόδουλο ελληνισμό ν' αντιμετωπίσει τις νέες εξελίξεις που διαγράφονταν στον ορίζοντα. Καθοριστικό, δε, ρόλο στη διαμόρφωση της πολιτικής της, αλλά και στην εφαρμογή αυτής, διαδραμάτισαν οι Σουλιώτης, Δραγούμης.⁷⁸²

⁷⁸⁰ *Ακρόπολις*, «Η θέσις του ελληνισμού μετά το νέο καθεστώς», 06/09/1908

⁷⁸¹ «(...)Είτε δια μωριών παραληρουμένων εις τα άρθρα, είτε δια βαναυσουργημάτων, διατυπουμεμένων εις εικόνας, έχωμεν καταφέρει έως τώρα θανάσιμα τραύματα εις την αξιοπρέπειαν ημών, όχι μόνον ως ανθρώπων αλλά και ως έθνους. Επί τη φαντασία και μόνον ότι συνήψαμεν συμμαχίαν με την γειτονικήν μας επικράτειαν εγείναμεν άλλοτε και όχι προ πολλού, το αντικείμενον της χλεύης ολοκλήρου της Ευρώπης. Το αυτό και χειρότερον ακόμη κινδυνεύομεν να πάθωμεν και τώρα με τας πέραν παντός ορίου λογικής, σοβαρότητος και αξιοπρεπείας, εκδηλώσεις, αδελφώσεις, περιπτύξεις και φρενίτιδας των οποίων το θέαμα παρουσιάζει καθ' εκάστην και οσημέραι εντονώτερον ο Ελληνικός λαός και ο Ελληνικός τύπος(...)» (*Σκριπ*, «Τα όρια της φρενίτιδας», 26/7/1908).

⁷⁸² Βλ. Κ. Βακαλόπουλος, ό.π., σελ. 19- 25

Αναμενόμενο, βέβαια, ήταν η φρενίτιδα που προκάλεσε το κίνημα των Νεότουρκων να επηρεάσει τον Σουλιώτη, διαδραματίζοντας σημαντικό ρόλο όχι μόνο στην εξέλιξη των γεγονότων αλλά και της “φιλοσοφίας” του ίδιου αλλά και του Δραγούμη. Η εγκαθίδρυση κοινοβουλευτικού πολιτεύματος, οι υποσχέσεις των Νεότουρκων για ισονομία και συνταγματικότητα, και οι προϋποθέσεις που δημιούργησαν για τη νόμιμη εκπροσώπηση των χριστιανικών και άλλων εθνοτήτων στο νέου τύπου κράτος, δεν μπορούσαν να αφήσουν κανένα ασυγκίνητο. Έτσι ο επηρεασμός της σκέψης των Δραγούμη, Σουλιώτη – Νικολαΐδη από το κίνημα των Νεότουρκων ήταν πολύ σημαντικός. Στη σκέψη του Σουλιώτη, μάλιστα, δημιουργείται προβληματισμός ακόμα και για την σκοπιμότητα ύπαρξης της Μεγάλης Ιδέας: «μόνο με το όνειρο της Μεγάλης Ιδέας πηγαίναμε ασφαλώς στην καταστροφή», γράφει χαρακτηριστικά. Επανεξετάζοντας, στη συνέχεια, το νόημα που είχε για αυτόν η Μεγάλη Ιδέα, αντιλαμβάνεται ότι τα έθνη που αποτελούν τη βαλκανική χερσόνησο και τη Μ. Ασία είναι συγγενικά, «(...)πολύ περισσότερο συγγενικά, από όσο η φανατική ανατροφή και εκπαίδευση όλων μας κάνει να νομίζωμε(...)Γενεές γενεών οι προγονοί μας έζησαν υπήκοοι του ίδιου κράτους, του Βυζαντινού, επί χίλια και περισσότερα χρόνια, του τώρα Οθωμανικού, έτσι έχομε τόσα κοινά μεταξύ μας στοιχεία πολιτισμού, που όλοι μαζί οι ιδιαίτεροι του καθενός μας πολιτισμοί αποτελούν ένα είδος πολιτισμού μέσα στο γενικό πολιτισμό του κόσμου(...)».⁷⁸³ Σε αυτό το πλαίσιο, οι ανταγωνισμοί μεταξύ των εθνών της Βαλκανικής, οφείλονταν σε οικονομική και πολιτική πίεση από τα συμφέροντα των Μεγάλων Δυνάμεων, πίεση που την κάνουν ακόμα βαρύτερη τα βαλκανικά έθνη αλληλοεξαντλούμενα σε ατέλειωτους μεταξύ τους αγώνες. Η ισοπολιτεία, που διακήρυσσαν οι Νεότουρκοι ήταν για το Σουλιώτη μια ευκαιρία για συνεννόηση, συνασπισμό και συνεργασία των λαών της Βαλκανικής.

Κατά κάποιον τρόπο, λοιπόν, το ξέσπασμα της επανάστασης των Νεότουρκων με την ισονομία και ισοπολιτεία που επαγγελλόταν λειτούργησε καταλυτικά, “δικαιώνοντας” έτσι τις απόψεις του Σουλιώτη, κάνοντας, προσωρινά έστω, την ιδέα του ανατολικού κράτους να μη δείχνει αδύνατη και καταπραΰνοντας τις ανησυχίες του Δραγούμη, ο οποίος έβλεπε πλέον ότι το όνειρό του για εθνική ολοκλήρωση μπορούσε να επιτευχθεί και με τον τρόπο που ευαγγελιζόταν ο Σουλιώτης – Νικολαΐδης. Χωρίς να αποχωρίζεται τις

⁷⁸³ Αθ. Σουλιώτης – Νικολαΐδης, *Οργάνωσις Κωνσταντινουπόλεως*, ό.π., σελ 62

επιφυλάξεις του, ο Δραγούμης,⁷⁸⁴ θα συμφωνήσει με το φίλο του και θα συντονίσουν τις προσπάθειές τους για την ευόδωση των στόχων τους:

« Δεν το ξέρω, αν διαφέρουν αναμεταξύ τους, όσο λες, τα διάφορα έθνη της Τουρκίας μου φαίνεται πώς μοιάζουν πάρα πολύ. Μα και γω, αλήθεια, όταν φαντάζομαι το ανατολίτικο μεγάλο κράτος, πάντα τους Έλληνες τους βλέπω σαν την ψυχή του κράτους αυτού.

— Δόξα σοι ό Θεός! Ναι, έτσι συμφωνούμε και έτσι θα δουλέψωμε μαζί. Μα ας το πάρωμε και αλλοιώς το ζήτημα και πάλι θα καταντήσωμε σε όμοιο συμπέρασμα...

...Από κείνη την ήμερα δούλεψαν σύντομα, συστηματικά και σταθερά για να βάλουν στο δρόμο τον πολιτικό, πού αυτοί διάλεξαν, τους αρχηγούς του έθνους, πού είναι τις περισσότερες φορές οι μεγαλύτεροι μισέλληνες και εχθροί του. Και, επειδή οι δύο νέοι βιάζονταν να φτάνουν σ' αποτελέσματα σύντομα, αναθεμάτιζαν τη μοίρα πού τους έβαλε σε θέση κρυφή με προορισμό να σπρώχνουν τους αρχηγούς από πίσω, αντί να γίνουν αυτοί οι ίδιοι αρχηγοί του και να σέρνουν τον κόσμο πίσω τους».⁷⁸⁵

Η αρχική αντίδραση των Σουλιώτη και Δραγούμη όταν ξέσπασε το κίνημα των Νεότουρκων και μετά την ανακήρυξη του οθωμανικού συντάγματος, ήταν να στείλουν, όπως αναφέρθηκε, στον τότε υπουργό των εξωτερικών Γ. Μπαλτατζή την μελέτη «Περί ελληνικού προγράμματος».⁷⁸⁶ Ξεκινούν τη μελέτη με χαρακτηριστικό τρόπο στον οποίο αφού έμμεσα τοποθετούν ως κεφαλές του Ελληνισμού, την ελληνική κυβέρνηση (Πρωθυπουργός) από τη μια μεριά και από την άλλη τον Πατριάρχη, ορίζουν το “εθνικό ιδανικό”: «(...) Αφ’ ότου έγινε το ελεύθερο Ελληνικό κράτος, όλοι από τον απλοϊκότερο ως τον πρωθυπουργό και ως τον Πατριάρχη, εθνικό ιδανικό έχομε να ελευθερώσει η Ελλάς τους ραγιάδες ομογενείς, κατακτώντας αυτή τα μέρη της Τουρκίας, όπου οι ομογενείς μας αυτοί κατοικούν(...)». Στο πλαίσιο, λοιπόν, αυτού του ιδανικού, που για αυτούς ταυτίζεται με τη

⁷⁸⁴ « (...)Όσο για τα ανατολίτικα όνειρά σου, τα παραδέχομαι μερικά και όχι γενικά, όπως εσύ και οι Νεότουρκοι τα βλέπετε. Μπορώ να πιστέψω και να εργαστώ για ένα μεγάλο ανατολίτικο κράτος με τους Έλληνες και την Ελλάδα μέσα, μα δεν μπορώ να μη βλέπω και την αιωνιότητα των διαφορών, πού χωρίζουν τις φυλές αναμεταξύ τους. Μπορούν αυτές ν' αποκτήσουν κάποιο κοινό πολιτικό ιδανικό, μα τα άλλα ιδανικά της κάθε μιας θ' απομείνουν πάντα διαφορετικά(...) Αυτές οι ταραχές των ανθρώπων της Πόλης για το σύνταγμα, την ελευτεριά και άλλα τέτοια χαρτιά και λόγια δε με συγκινούν εμένα, μου φαίνονται σαν ξένα πράματα, πού τα κοιτάζω από μακρίτερα και απ' όξω. Μην τaráζεσαι τόσο από τις φωνές, τα «ζήτω» και τις βυζαντινές σου θύμησης. Έρθε απάντεχη ή ελευτεριά και συνεπή με τους ανθρώπους, μα ποια είναι γι' αυτούς ή ελευτεριά τούτη;(...) » (Ι. Δραγούμη, *Όσοι ζωντανοί*, ό.π., σελ. 105)

⁷⁸⁵ Ι. Δραγούμη, *Όσοι ζωντανοί*, ό.π., σελ.109

⁷⁸⁶ Αθ. Σουλιώτης –Νικολαΐδης, *Οργάνωσις Κωνσταντινουπόλεως*, ό.π., σελ 64

Βυζαντινή αυτοκρατορία ή το κράτος του Μ. Αλεξάνδρου στην ακμή τους, αλλά με δεδομένο ότι τη συγκεκριμένη χρονική στιγμή ήταν δύσκολο να ευδοκιμήσει, θεωρούν ότι σκοπός της ελληνικής εξωτερικής πολιτικής θα πρέπει να γίνει η δημιουργία ενός συνασπισμού των λαών της Βαλκανικής αφετηρία της οποίας θα ήταν η συμμαχία με την Τουρκία που θα ήταν, όμως, δυνατή με δύο όρους: «(...) Πρώτον τον σεβασμό της εθνικής υπόστασης μέσα στην Τουρκία και την συμμετοχή τους εις αυτό με ίσα προς τους Τούρκους καθήκοντα και δικαιώματα, (έργο που θα αναλάμβανε η οργάνωση Κωνσταντινουπόλεως) και δεύτερον, την λύσιν του Κρητικού ζητήματος(...)» με παραδοχή ως οριστικό καθεστώς την αυτονομία της Κρήτης. Φυσικά δεν έλαβαν απάντηση από τον υπουργό των Εξωτερικών, αλλά αυτό λίγο τους πτόησε.

Πρώτη ουσιαστική κίνηση του Σουλιώτη, ήταν, με αφορμή τις επερχόμενες, μετά την επανάσταση των Νεότουρκων, εκλογές για το Οθωμανικό κοινοβούλιο, να καθορίσει τους βραχυχρόνιους σκοπούς της Οργάνωσης Κωνσταντινουπόλεως ως εξής:

Να εξασφαλίσει ίσα δικαιώματα για τους Χριστιανούς και Οθωμανούς πολίτες

Να αποκτήσει το Πατριαρχείο συνταγματική κατοχύρωση των προνομίων του.

Να δείξουν την προτίμησή τους στους Νεότουρκους και ιδιαίτερα στους πιο προοδευτικούς από αυτούς και όχι στους θιασώτες του παλαιού καθεστώτος.

Να υποστηρίξουν σε περίπτωση εμφυλίου πολέμου τους Νεότουρκους, καθώς αυτοί θα ήταν οι πιο πιθανοί νικητές.

Να καλλιεργήσουν τις φιλικές σχέσεις με τις άλλες μειονότητες της αυτοκρατορίας, χωρίς να εγκαταλείπουν τον αντιβουλγαρικό αγώνα, μέχρι «νεωτέρας οδηγίας».⁷⁸⁷

Η εξέλιξη των γεγονότων σχετικά με το κίνημα των Νεότουρκων, ήταν μοιραίο να διαδραματίσει δραματικό ρόλο, όχι μόνο στις προσπάθειες των Σουλιώτη –Νικολαΐδη και Δραγούμη, αλλά γενικότερα στο να καταδείξει το δύσκολο του εγχειρήματός τους. Χαρακτηριστικό είναι ότι στις ανωτέρω εκλογές που πραγματοποιήθηκαν μετά την επικράτηση των Νεότουρκων για το κοινοβούλιο αποφασίστηκε ότι όλοι οι υποψήφιοι όφειλαν να γνωρίζουν την

⁷⁸⁷ Στο ίδιο, σελ 68

τουρκική γλώσσα, μια που ήταν η επίσημη γλώσσα, η μόνη αποδεκτή στις συζητήσεις της συνέλευσης. Τελικά στις εκλογές που πραγματοποιήθηκαν το Νοέμβριο και το Δεκέμβριο του 1908 οι μειονοτικοί βουλευτές κέρδισαν 141 από τις 288 έδρες, από τις οποίες 24 πήγαν στους Έλληνες. Έτσι αν και η πλειοψηφία των κατοίκων δεν ήταν τουρκική, η μεγάλη πλειοψηφία βουλευτών ήταν τουρκική.⁷⁸⁸ Υπήρχαν δηλαδή από την αρχή ενδείξεις ότι το νέο καθεστώς ήταν περισσότερο εθνικιστικό παρά φιλελεύθερο και ότι χρησιμοποιούσε την ισοπολιτεία ως προσωπείο. Σε γενικότερο πλαίσιο, λοιπόν, φάνηκε πως μια προσέγγιση με τους σκληροπυρηνικούς εθνικιστές Νεότουρκους που επικράτησαν, αυτούς δηλαδή του κομιτάτου « Ένωσις και πρόοδος» ήταν από δύσκολη έως αδύνατη, ούτως ώστε μια βαλκανική συμμαχία εναντίον της Τουρκίας να μη φάνταζε αδύνατη.

Κομβικό σημείο για τις εξελίξεις και συνεπακόλουθα και για τη στάση της Ο.Κ. αποτέλεσε η αντεπανάσταση του Απριλίου του 1909 που οδήγησε στην πλήρη επικράτηση των σκληροπυρηνικών Νεότουρκων και σε αυτήν ακόμα την εκθρόνιση του Αβδούλ Χαμίτ.⁷⁸⁹ Ήδη, μάλιστα, ο Δραγούμης είχε φύγει από την Κωνσταντινούπολη και την Οργάνωση Κωνσταντινουπόλεως τη διηύθυνε μόνος ο Σουλιώτης.⁷⁹⁰

Ένα, λοιπόν, χρόνο περίπου μετά το ξέσπασμα του κινήματος των Νεότουρκων και συγκεκριμένα στις 31 Μαρτίου 1909 ξέσπασε αντεπανάσταση στην Κωνσταντινούπολη. Υπεύθυνοι για αυτό ήταν, κυρίως, Τούρκοι αντίθετοι με τις απόψεις των Νεότουρκων, που από τον Ιανουάριο του 1909 είχαν συστήσει ένα είδος πολιτικού συλλόγου, την «Μωαμεθανική Ένωση», αλλά και δυσареστημένοι φιλελεύθεροι Νεότουρκοι.⁷⁹¹ Αφορμές υπήρξαν η δολοφονία του εκδότη της εφημερίδας «Σερμπεστί» Χασάν Φεχμή μετά από άρθρο του κατά των Νεότουρκων, αλλά και η ψήφιση στις 25 Μαρτίου από τη Βουλή της παραχώρησης της Βοσνίας και Ερζεγοβίνης

⁷⁸⁸ Edouard Driault, *Η Μεγάλη Ιδέα, Η αναγέννηση του ελληνισμού*, Ιστορητής, Αθήνα 199, σελ.209

⁷⁸⁹ Γράφει χαρακτηριστικά η εφημερίδα «Ακρόπολις» «(...) Κάτω ο Χαμίτ! Απάνου ο Ρισάτ ! Αυτό μεν αφορά τα πρόσωπα. Μάτια μαύρα, μάτια γαλανά. Ανάστημα πέντε μέτρων, ανάστημα πέντε και εξήντα. Τρίχες άσπρες, τρίχες γκρίζες. Αλλά το ζήτημα είναι άλλο. Δύναται ένας Σ ο υ λ τ ά ν ο ς να αποβή συνταγματικός βασιλεύς; Και μάλιστα συνταγματικός βασιλεύς όχι μόνον Τούρκων, αλλά και Χριστιανών; Και όχι μόνον χριστιανών μιας φυλής αλλά πολλών φυλών; Και όχι μόνον Μωαμεθανών μιας εθνικότητας, αλλά πολλών εθνικοτήτων; Ο Χαμίτ είχε γίνει συνταγματικός βασιλεύς άπαξ, συνταγματικός βασιλεύς δις. Βουλάς συνεκάλεσε. Βουλάς διέλυσε. Λαούς προσεφώνησε. Την δεδηλωμένην εσεβάσθη. Την επανάστασιν ανεγνώρισε. Τον Νεοτουρκισμόν επροσκύνησε. Τα μισά του υπάρχοντα τα εχάρισε. Την μισήν ακολουθίαν του απέλυσε. Όλα αυτά όμως αποτελούν Συνταγματισμόν; (...)» (Ακρόπολις, « Η δράσις των Νεοτούρκων» 15/04/1909)

⁷⁹⁰ Αθ. Σουλιώτης –Νικολαΐδης, *Οργάνωσις Κωνσταντινουπόλεως*, ό.π., σελ 43

⁷⁹¹ Στο ίδιο, σελ 92

στην Αυστρία. Στην αντεπανάσταση έλαβαν φανερά μέρος μόνο στρατιώτες , υπαξιωματικοί και λίγοι αξιωματικοί και κανείς από τους κυρίως υποκινητές της.⁷⁹² Παρά το γεγονός ότι τήρησε, μάλλον, επιφυλακτική στάση, τελικά, ο σουλτάνος Αβδούλ Χαμίτ, θεωρήθηκε υπεύθυνος μετά την εύκολη σχετικά κατάπνιξη του κινήματος, καθαιρέθηκε και “εξορίστηκε” στη Θεσσαλονίκη, αντικαθιστάμενος από τον αδελφό του Μωάμεθ τον Ε’ (Ρεσάτ).⁷⁹³ Επιπρόσθετα οι εξελίξεις οδήγησαν στην πλήρη επικράτηση του κομιτάτου «Ένωσις και πρόοδος», έναντι των φιλελεύθερων Νεότουρκων και στη συνεπακόλουθη σκλήρυνση της στάσης και της πολιτικής των Νεότουρκων απέναντι στις μειονότητες.⁷⁹⁴ Η οριστική επικράτηση, λοιπόν, εκείνων που συστηματικά προωθούσαν τη δημιουργία ενός ισχυρού συγκεντρωτικού κράτους, έναντι των οπαδών του αποκεντρωτικού συστήματος και της αναγνώρισης του ειδικού ρόλου (άρα και των ειδικών προνομίων) των μειονοτήτων,⁷⁹⁵ θα επηρεάσει αναμφίβολα και τις θέσεις του ελληνικού τύπου που παρακολουθεί από πολύ κοντά τα γεγονότα. Χαρακτηριστικό είναι ότι στα δημοσιεύματα της εποχής διαφαίνεται πολύ καθαρά η απομάκρυνση από τις αρχικές θέσεις της αποδοχής του νεοτουρκικού κινήματος και η απόλυτη μεταστροφή της ελληνικής κοινής γνώμης. Κυριαρχεί η εντύπωση ότι ο αγώνας των Νεότουρκων δεν έχει ιδεολογικό υπόβαθρο αλλά γίνεται για τη διατήρηση κεκτημένων και την εξυπηρέτηση των ιδίων συμφερόντων και της φιλοδοξίας που πλέον κινεί τους κινηματίες.⁷⁹⁶ Η Εφημερίδα «Ακρόπολις» μάλιστα θα συστήσει στον Ελληνισμό της Τουρκίας να μην πάρει θέση υπέρ της μίας ή της άλλης πλευράς καθώς πρόκειται «(...)περί καθαρώς

⁷⁹² Αθ. Σουλιώτης –Νικολαΐδης, *Οργάνωσις Κωνσταντινουπόλεως*, ό.π., σελ 96

⁷⁹³ Κ. Βακαλόπουλος, ό.π., σελ.22 και Θ. Βερέμης, *Το κίνημα των Νεότουρκων και οι άμεσες συνέπειές του*, ό.π., σελ.255

⁷⁹⁴ Για την πολιτική αυτή βλ. Ν. Βλάχος, ό.π., σελ.110- 191

⁷⁹⁵ Γιάννης Γιανουλόπουλος, ό.π., σελ. 207

⁷⁹⁶ «(...)Τα τουρκικά πράγματα φέρονται μετά τρομακτικής ταχύτητος εις εμφύλιον σύρραξιν, ήτις αν επέλθη, θα έχη ολεθρίας δια την ύπαρξιν της Αυτοκρατορίας συνεπείας(...) Ο Σουλτάνος δεν αναγνωρίζεται πλέον όπου επικρατούν οι Νεότουρκοι. Αι εξοπλιθείσαι στρατιαί βαδίζουν κατά της Κωνσταντινουπόλεως. Η Τουρκία είνε ούτω διηρημένη εις δύο στρατόπεδα. Αλλά περί τίνος ο αγών; Το Κομιτάτον των Νεοτούρκων είνε πολύ φυσικόν ότι παλαίει να αντιτάξη άμυναν υπέρ της επικρατήσεως του. Μετά τας γενομένας όμως και υπό της νέας Κυβερνήσεως και υπό του Σουλτάνου πανηγυρικής διαβεβαιώσεις ότι κατ’ ουδέν θα θιχθή το Σύνταγμα, ο αγών του Νεοτουρκικού Κομιτάτου είνε αγών καθαρώς προσωπικός, σκοπόν έχων την ικανοποίησιν της τόσοσ οικτρώς εξασκηθείσης υπ’ αυτών φιλοδοξίας(...)» (Σκριπ, «Η Επανάστασις», 5/4/09)

«(...)Η τουρκική επανάστασις(...)δεν υπήρξεν επανάστασις ιδεών αλλά συμφερόντων μεγάλων και μικρών(...)» (*Ακρόπολις*, « Η Τουρκική Επανάστασις», 12/04/1909)

«(...)Ανταγωνίζονται εκεί στρατός αποπτόσας τον χαλινόν, φιλοδοξίαι και συμφέροντα προσωπικά , ενώ στίφη φανατικών ουλεμάδων και χοτζάδων υποδαυλίζουν τα πάθη όλων καθ’ όλων. Το Σύνταγμα, ο ιερός νόμος, Νεοτουρκισμός και Παλαιοτουρκισμός είνε απλά προσωπεία, υπό τα οποία καλύπτονται σκοποί προσωπικοί, συνδεόμενοι με την εξουσίαν(...)» (*Ακρόπολις*, «Όχι πλέον Τουρκικόν αλλ’ Ευρωπαϊκόν Ζήτημα», 7/4/1909)

στασιαστικού και κομματικού αγώνος, εμπνεομένου κατά το πλείστον υπό προσωπικών φιλοδοξιών και συμφερόντων(...)».⁷⁹⁷

Η τελική επικράτηση των εθνικιστών Νεότουρκων αντιμετωπίζεται με δυσπιστία δείχνοντας, εκτός των άλλων και την απόσταση που έχει διανύσει ο ελληνικός τύπος από την εποχή της ενθουσιώδους αποδοχής του κινήματος και το μέγεθος της διάψευσης των προσδοκιών που αυτό γέννησε. Παρά το γεγονός ότι εξακολουθούσε να υπάρχει ελπίδα (έστω και αμυδρά) για το ξεκίνημα μιας νέας περιόδου στην οποία θα γίνουν σεβαστά, επιτέλους, τα δικαιώματα των μειονοτήτων,⁷⁹⁸ κάτι τέτοιο φάνταζε εξαιρετικά δύσκολο. Έγινε δηλαδή πλήρως αντιληπτό, ότι τα ειδικά προνόμια των εθνοτήτων ήταν ασυμβίβαστα με τις νέες αντιλήψεις των Νεότουρκων που θεωρούσαν πως οι ομάδες αυτές έθεταν σε κίνδυνο την ακεραιότητα και τη συνοχή της οθωμανικής αυτοκρατορίας καθώς και την απρόσκοπτη επιβολή του τουρκικού στοιχείου.⁷⁹⁹

Παράλληλη εξέλιξη μετά την αντεπανάσταση του Απριλίου του 1909 ήταν και ο προαναφερθείς διαχωρισμός των Ελλήνων της Κωνσταντινούπολης σε δύο ομάδες με διαφορετική φιλοσοφία: σε αυτούς που ήταν υπέρ της Ο.Κ. και σε αυτούς που ήταν ενάντια. Η βασική φιλοσοφία του Σουλιάτη ότι η πολιτική δραστηριότητα πρέπει να βασιστεί στις αρχές του συνταγματισμού και της ισότητας των δικαιωμάτων ερχόταν σε αντίθεση με τη συντηρητική πολιτική του Πατριαρχείου και των οπαδών του που ήταν υπέρ των παραδοσιακών κοινών και εθνικών προνομίων. Εξίσου επιζήμια για την Ο.Κ. είχε καταστεί και η, μάλλον, εχθρική τη συγκεκριμένη χρονική στιγμή αντιμετώπισή της από την ελληνική κυβέρνηση.⁸⁰⁰

Από την άλλη πλευρά η Οργάνωση Κωνσταντινουπόλεως διαδραμάτισε σημαντικό ρόλο σε σειρά ζητημάτων που προέκυψαν εντός της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας μετά την επανάσταση των Νεότουρκων και αφορούσαν τις τύχες των Ελλήνων. Χαρακτηριστικό παράδειγμα η θέσπιση της υποχρεωτικής στρατιωτικής θητείας για όλους τους Οθωμανούς υπηκόους, χωρίς να υπάρχει κανένας στρατιωτικός νόμος και κανείς στρατιωτικός κανονισμός που να λαμβάνει υπ' όψη την παρουσία τους στο στρατό, προτού καν να ψηφιστεί το επίσημο στρατολογικό νομοσχέδιο, τον Ιούλιο του 1910. Έτσι, από τον Οκτώβριο του 1909, άρχισαν να κατατάσσονται και οι

⁷⁹⁷ *Ακρόπολις*, «Οι πραιτωριανοί της Τουρκίας» 5/4/1909

⁷⁹⁸ «(...)Ας ελπίσωμεν ότι θα έχουν εις το εξής και αρκετήν πολιτικήν σύνεσιν και αυταπάρνησιν, ώστε να αφήσουν να λειτουργήση το Συνταγματικόν πολίτευμα εν όλη του τη ισότητι και ελευθερία(...)» (*Σκριπ*, «*Τα τουρκικά πράγματα*», 16/4/09).

⁷⁹⁹ Αθ.Σουλιάτης –Νικολαΐδης, *Οργάνωσις Κωνσταντινουπόλεως*, ό.π., σελ 18

⁸⁰⁰ Helen Gardikas - Katsiadakis, ό.π., σελ. 30

χριστιανοί στις τάξεις του Οθωμανικού στρατού. Παρά την ευνοϊκή στάση των επίσημων εκπροσώπων της βαλκανικής πολιτικής και των πνευματικών αρχηγών των χριστιανικών εθνοτήτων της οθωμανικής αυτοκρατορίας απέναντι στη στράτευση των ομοεθνών τους, η στρατιωτική θητεία των Χριστιανών πραγματοποιούνταν κάτω από ιδιαίτερα αντίξοες συνθήκες: «(...)Όσοι Χριστιανοί στρατεύσιμοι ημπορούσαν να δωροδοκήσουν τις στρατολογικές επιτροπές ή αστυνομικούς, κατάφερναν να απαλλαγούν ή να φύγουν εις το εξωτερικό. Είχαν γίνει και εταιρείες αστυνομικών, λιμενικών, τελωνειακών, αξιωματικών των συνόρων, οι οποίες διευκόλυναν την φυγάδευσιν αντί χρημάτων. Όσοι αναγκάζονταν να υπηρετήσουν, ήταν δυστυχέστατοι(...)».⁸⁰¹ Εξίσου χαρακτηριστικά είναι όσα πρότεινε ο Αθ. Σουλιώτης-Νικολαΐδης σχετικά με τη στάση των Ελληνοθωμανών απέναντι στην υποχρεωτική στράτευση τους στις τάξεις του τουρκικού στρατού: «Μετά την ανακήρυξη του Συντάγματος ούτε μπορούμε ούτε πρέπει ν' αποφύγουμε την στρατιωτική θητεία. Αν ζητήσωμε να την αποφύγωμε, θ' αναγκασθούμε να εκπατρισθούμε και μαζί να ταπεινωθούμε στα μάτια των Τούρκων και των άλλων Χριστιανικών Εθνών, τα οποία όλα με προθυμία εδέχθησαν το συνταγματικό αυτό καθήκον, αλλά και δικαίωμα. Ενώ αν στρατολογηθούμε, είναι πιθανώτατο ότι μια μέρα οι μεν Τούρκοι θα μας αντιληφθούν σαν στρατιώτες τους, πράγμα που μπορεί, και μόνον αυτό, να τους κάνη να μας αντιληφθούν ισότιμους και σαν πολίτες, οι δε Χριστιανοί και οι σλαβόφωνοι ακόμη, είναι πιθανώτατο ότι συνυπηρετούντες μαζί μας θα υποστούν περισσότερο παρά τώρα την επιρροή μας. Οι Έλληνες της Τουρκίας έχομε μια οδυνηρή αντιπάθεια εις το να υπηρετήσωμε στον Οθωμανικό Στρατό. Φοβούμαστε ότι η στρατιωτική θητεία θα βλάβη την κοινωνική και οικονομική πρόοδο μας. Προπάντων μας απελπίζει η ιδέα, ότι θα είμεθα υποχρεωμένοι να ζήσωμε επί χρόνια μέσα σ' ένα στρατό τουρκόφωνο και όπου επικρατεί ο μουσουλμανισμός και ο τουρκισμός. Για τους παρά πάνω όμως λόγους πρέπει να κατανικήσωμε την αντιπάθεια μας αυτή, να σπεύσωμε να στρατολογηθούμε χωρίς να φεύγωμε ούτε να ζητούμε απαλλαγές, και να υπηρετούμε με υπομονή και εθνικό πνεύμα».⁸⁰²

Επιπρόσθετα, ο Σουλιώτης παρακολουθώντας την πολιτική των εθνικιστών Νεότουρκων κατά των εθνοτήτων έστειλε υπόμνημα στην ελληνική κυβέρνηση προτείνοντας τη λήψη μέτρων «αντιστάσεως κατά της υπό της Οθωμανικής κυβερνήσεως επιβουλής της υποστάσεως των εθνών»,⁸⁰³ με σκοπό την άσκηση πιέσεως στους Νεότουρκους, τα οποία έπρεπε να

⁸⁰¹ Αθ. Σουλιώτης –Νικολαΐδης, *Οργάνωσις Κωνσταντινουπόλεως*, ό.π., σελ 107

⁸⁰² Κ. Βακαλόπουλος, ό.π., σελ 48

⁸⁰³ Αθ. Σουλιώτης –Νικολαΐδης, *Οργάνωσις Κωνσταντινουπόλεως*, ό.π., σελ 156

περιλαμβάνουν διαμαρτυρία των κοινοτήτων των διαφόρων εθνών της οθωμανικής αυτοκρατορίας, διακοπή των σχέσεων του Πατριαρχείου με την Υψηλή Πύλη, συλλαλητήρια των χριστιανών όλων των εθνοτήτων στην οθωμανική πρωτεύουσα, παραιτήσεις των βουλευτών των ενδιαφερομένων εθνοτήτων, κλείσιμο εκκλησιών και κήρυξη της εκκλησίας σε κατάσταση διωγμού. Τα μέτρα του ανωτέρω υπομνήματος (στο οποίο ο Σουλιώτης, επίσης, πρότεινε ιεράρχες που θα έπρεπε κατά την άποψή του να τύχουν της υποστήριξης του ελληνικού κράτους στην επικείμενη διαδοχή του γερασμένου πλέον Πατριάρχη Ιωακείμ Γ'), που έφθαναν έως την πρόταση της κοινής στρατιωτικής ενέργειας των βαλκανικών στρατών, δεν είχαν, μάλλον, για το Σουλιώτη την έννοια της πλήρους ρήξης με το οθωμανικό κατεστημένο, αλλά θα αποτελούσαν για αυτόν μια προσπάθεια διεκδίκησης και ένα μοχλό πίεσης για τη εξασφάλιση των προνομίων των εθνοτήτων εντός του οθωμανικού κράτους, όπως άλλωστε καταδεικνύουν και οι επόμενες κινήσεις του Σουλιώτη με την προσέγγιση των φιλελεύθερων Νεότουρκων. Φυσικά και αυτό το υπόμνημα του Σουλιώτη, στο πλαίσιο της σχέσης της Ο.Κ. με το επίσημο ελληνικό κράτος που περιγράφηκε παραπάνω δεν απαντήθηκε, όπως συνάγεται τουλάχιστον από το ιστορικό αρχείο του υπουργείου Εξωτερικών.

Σημαντικό στοιχείο στην εξέλιξη των γεγονότων, από την άλλη πλευρά, αποτέλεσε η ίδρυση το Νοέμβριο του 1911 του νέου φιλελεύθερου Νεοτουρκικού κόμματος «Ελευθερία και Συνεννόηση», το οποίο απέβλεπε, φαινομενικά τουλάχιστον, στην αποκατάσταση πραγματικής πολιτειακής ισότητας, κάτι που δεν μπορούσε να αφήσει ασυγκίνητους την Οργάνωση Κωνσταντινούπολης και τον Πολιτικό Σύνδεσμο. Οι συνεργαζόμενοι βουλευτές των μη μουσουλμανικών-τουρκικών εθνοτήτων της οθωμανικής Βουλής τήρησαν αρχικά επιφυλακτική στάση απέναντι στο νέο κόμμα. Ακόμη και η ελληνική κυβέρνηση σύστηνε στους βουλευτές να διατηρούν τυπικές σχέσεις με τους εκπροσώπους του. Από το Δεκέμβριο, όμως, του 1911 άρχισε να τους παροτρύνει να συνάψουν στενότερους δεσμούς λόγω της φαινομενικής αποδυνάμωσης του Νεοτουρκικού κομιτάτου «Ένωση και Πρόοδος». Ενόψει, μάλιστα, των βουλευτικών εκλογών της οθωμανικής αυτοκρατορίας που προκηρύχθηκαν επίσημα τον Ιανουάριο του 1912, πρώτιστο μέλημα των βουλευτών των μη μουσουλμανικών-τουρκικών εθνοτήτων αποτέλεσε η επίτευξη γνήσιας εκπροσώπησης στην οθωμανική Βουλή, που θα αντιστοιχούσε στην πραγματική αριθμητική δύναμη τους. Όσοι Έλληνες βουλευτές είχαν συνεργαστεί με το κόμμα του κομιτάτου «Ένωση και Πρόοδος» στη διαλυμένη οθωμανική Βουλή, πίστευαν ότι θα έπρεπε να συνεχιστεί και πάλι η σύμπραξη αυτή στη νέα Βουλή. Αντίθετα, εκείνοι, οι

οποίοι είχαν συμβάλει στη συνεργασία όλων των εκπροσώπων των μη μουσουλμανικών-τουρκικών εθνοτήτων της οθωμανικής Βουλής με τα αντιπολιτευόμενα τουρκικά κόμματα, καθώς και ο Πατριάρχης και οι ιθύνοντες της επίσημης ελληνικής πολιτικής, είχαν την γνώμη ότι θα έπρεπε να επιδιωχθεί πρωταρχικά συνεννόηση με τη βουλγαρική και την αλβανική εθνότητα και έπειτα με το αντιπολιτευόμενο νεοϊδρυμένο κόμμα «Ελευθερία και Συνεννόηση», εφόσον βέβαια το τελευταίο δεχόταν να εντάξει στους συνδυασμούς του εκείνους τους υποψήφιους Έλληνες βουλευτές, που θα υποδείκνυαν τα ελληνικά κέντρα αποφάσεων, δηλαδή ο Πολιτικός Σύνδεσμος της Κωνσταντινουπόλεως, το Πατριαρχείο και η επίσημη ελληνική πολιτική. Αλλά και οι περισσότεροι Βούλγαροι βουλευτές, ο Βούλγαρος Έξαρχος και οι εκπρόσωποι της βουλγαρικής πολιτικής, είχαν ταχθεί υπέρ της εκλογικής συνεργασίας με την ελληνική εθνότητα και το κόμμα «Ελευθερία και Συνεννόηση». Το Νεοτουρκικό κομμάτι «Ένωση και Πρόοδος» προσπάθησε από τη μεριά του να διασπάσει την ενδεχόμενη κοινή εκλογική συνεννόηση των μη μουσουλμανικών-τουρκικών εθνοτήτων προσεταιριζόμενο τους φανατικούς μουσουλμάνους Αλβανούς βουλευτές, που δεν αποδέχονταν την ανεξαρτησία της αλβανικής εθνότητας και αρκετούς Αρμένιους και Σέρβους βουλευτές με την υπόσχεση να τους συμπεριλάβει στους εκλογικούς συνδυασμούς του. Ανάλογες προτάσεις που έγιναν προς την ελληνική πλευρά και τη βουλγαρική πλευρά απέτυχαν πλήρως στο να διασπάσουν την ελληνοβουλγαρική συνεννόηση.⁸⁰⁴

Έτσι στις 18 Ιανουαρίου του 1912 υπογράφηκε στην Κωνσταντινούπολη πρωτόκολλο για την αμοιβαία συνεργασία και υποστήριξη των δύο εθνοτήτων κατά τις επικείμενες βουλευτικές εκλογές, προοιωνίζοντας την επικείμενη γενικότερη ελληνοβουλγαρική προσέγγιση και συμμαχία. Η ελληνοβουλγαρική αυτή συμφωνία για τις εκλογές πρόβλεπε ουσιαστικά την ανάδειξη όσο το δυνατό περισσότερων εκπροσώπων Ελλήνων στις γεωγραφικές περιφέρειες με αμιγείς ελληνικούς πληθυσμούς, και Βουλγάρων σε περιοχές με συμπαγείς βουλγαρικές μάζες. Για τη Μακεδονία συμφώνησαν να εκλεγούν 2 Βούλγαροι στο σαντζάκι Σκοπίων (του βιλαετίου Κοσόβου), 4 Έλληνες και 2 Βούλγαροι στο βιλαέτι Μοναστηρίου, ενώ στο βιλαέτι Θεσσαλονίκης συμφώνησαν να εκλεγούν 4 Έλληνες και 3 Βούλγαροι. Για τη Θράκη συμφώνησαν να εκλεγούν στο βιλαέτι της Αδριανουπόλεως 5-6 Έλληνες και 1 Βούλγαρος.⁸⁰⁵

⁸⁰⁴ Ν. Βλάχος, ό.π., σελ.195- 200 και Κ.Βακαλόπουλος, ό.π., σελ.332

⁸⁰⁵ Ν. Βλάχος, ό.π., σελ. 201 και Κ. Βακαλόπουλος, ό.π., σελ.333

Οι εκλογές πραγματοποιήθηκαν την άνοιξη του 1912 μέσα σε κλίμα τρομοκρατίας, παρανομιών και αυθαιρεσιών. Το Νεοτουρκικό κομμάτι «Ένωση και Πρόοδος» με την πείρα των προηγούμενων εκλογών, προετοίμασε αποτελεσματικότερα τα πράγματα και χρησιμοποιώντας το στρατό, τη χωροφυλακή και τις κατά τόπους διοικητικές αρχές εκπόνησε ολοκληρωμένο σχέδιο για να πετύχει τους σκοπούς του, που στόχευαν στην όσο το δυνατόν μικρότερη εκλογική δύναμη των αντιπάλων τουρκικών κομμάτων, των Ελλήνων και των Βουλγάρων. Τελικά τον Ιούλιο του 1912 επιβλήθηκε πάλι στρατιωτικός νόμος.⁸⁰⁶

Η τροπή αυτή των γεγονότων, έκανε δύσκολα εφαρμόσιμες τις θεωρίες περί συνεργασίας με την Οθωμανική Αυτοκρατορία που με το ξέσπασμα της επανάστασης των Νεότουρκων βρήκαν πάλι πρόσφορο έδαφος να ξανααναπτυχθούν. Αντίθετα μια βαλκανική συμμαχία εναντίον της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας άρχισε να μη φαντάζει αδύνατη, παρά τον πρόσφατο σχετικά Μακεδονικό αγώνα και τον έντονο αντισλαβισμό μέρους της κοινής γνώμης. Παρά ταύτα οι Σουλιώτης – Νικολαΐδης και Δραγούμης εξακολουθούσαν να πιστεύουν στην ιδέα του ανατολικού κράτους, προσεταιριζόμενοι τους Φιλελεύθερους Νεότουρκους υπό τον πρίγκιπα Σαμπαχεδδίν, τον οποίο πάντα η ελληνική κοινή γνώμη είχε σε εκτίμηση,⁸⁰⁷ μέχρι η έναρξη των βαλκανικών πολέμων με το συνασπισμό εναντίον της Οθωμανικής αυτοκρατορίας να δώσει οριστικό τέλος στην ιδέα του ανατολικού κράτους που είχαν οραματιστεί.

Ο Αθανάσιος Σουλιώτης γεννήθηκε το 1878 όταν, όπως παρακολουθήσαμε, ξεκίνησε η ουσιαστική προσπάθεια αναδιοργάνωσης του στρατού. Αποφοίτησε από τη σχολή Ευελπίδων το 1900, ήταν δηλαδή Εύελπης κατά την διάρκεια του άτυχου πολέμου του 1897. Αποτελεί, λοιπόν, ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα αξιωματικού του ελληνικού στρατού, της περιόδου της ανδιοργανώσεώς του, γαλουχημένου με τα ιδεώδη της Μεγάλης Ιδέας. Οι, δε, προσπάθειες του στη Μακεδονία και στην Κωνσταντινούπολη καταδεικνύουν αφενός τη βελτίωση της επαγγελματικής συνείδησης των αξιωματικών, αφετέρου, όμως, την έλλειψη ένταξης, μέχρι τότε, των ενεργειών τους σε ένα γενικότερο πλαίσιο συστηματικής δράσης κατευθυνόμενης από κάποια κεντρική διοίκηση με σκοπό την κοινή συνισταμένη των εθνικών προσπαθειών. Εκκινώντας από μια πραγματικότητα, δηλαδή την αδυναμία του ελληνικού κράτους, επιχείρησε μαζί με το Δραγούμη τη χειραφέτηση της

⁸⁰⁶ Κ. Βακαλόπουλος, ό.π., σελ. 334

⁸⁰⁷ «(...)δυστυχώς ολίγιστοι είναι οι περί τον ευρείας μαθήσεως και αντιλήψεως και ευγενούς καρδίας και πολιτικού νου κάτοχον, πρίγκιπα Σαμπαχεδδίν(...)» (Ακρόπολις, Η θέσις του ελληνισμού, 19/09/1908)

έννοιας έθνος και την αποδέσμευσής της από το κράτος. Έγιναν, έτσι, σφοδροί επικριτές του κράτους και τελικά προσπάθησαν να διαχωρίσουν τη μοίρα του έθνους από το “ανίκανο” ελλαδικό κράτος. Με αφορμή την αδυναμία του ελληνικού κράτους να αντιμετωπίσει τις προκλήσεις και βλέποντας την αδυναμία του να δώσει ώθηση στα αλυτρωτικά οράματα, που τόσο τους απασχολούσαν, οδηγήθηκαν εκτός των άλλων, σε μια άλλη διάσταση του ελληνικού εθνικισμού, που διαχώριζε το έθνος από το κράτος. Όλα αυτά θα τακτοποιηθούν μόνο μετά το κίνημα στο Γουδί και την εμφάνιση στην ελληνική πολιτική ζωή του Βενιζέλου, που έδωσε ισχύ στο ελληνικό κράτος και εξορθολόγησε την ελληνική εξωτερική πολιτική, αποδυναμώνοντας τις ιδιωτικές πρωτοβουλίες όπως αυτή του Σουλιώτη, εντάσσοντάς τις σε ένα κοινό πλαίσιο εθνικής δράσης υπό την κεντρική καθοδήγηση του ελληνικού κράτους.

ΜΕΡΟΣ Γ΄

**Η ΑΝΑΔΙΟΡΓΑΝΩΣΗ ΜΕΤΑ ΤΟΝ ΠΟΛΕΜΟ ΤΟΥ
1897**

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 8^ο

Ο ΣΤΡΑΤΟΣ ΜΕΤΑ ΤΟ 1897

1. «Το όνειδος εις την ιστορίαν του έθνους» και ο στρατός

«Τις επρόδωσε την Πατρίδα; Τις κατέστρεψε το μέλλον του ελληνισμού; Τις εβεβήλωσε την ιεράν κιβωτόν την εγκλείουσιν τους προαιώνιους πόθους του ημετέρου γένους; Τις ενεκόλαψε το όνειδος εις την ιστορίαν του Έθνους; Τις εισήγαγε τον εχθρόν εις το ιερόν έδαφος της πατρίδος, εις την πατρίδα του Ρήγα; Τις κατέστησεν αυτήν φόρου υποτελή εις τον βάρβαρον κατακτητήν; Τις κατέρριψε το γόητρον της Ελλάδος και εξύψωσεν το της Τουρκίας; Τις κατέστησε εξουθένωμα εθνών την ελληνικήν στρατείαν και επόμπρυσεν ανά τον κόσμον όλον την Ελληνική αθλιότητα και ανικανότητα;»⁸⁰⁸

Το όνειδος της ιστορίας του έθνους, στο οποίο αναφέρεται το παραπάνω απόσπασμα της εφημερίδας «Ακρόπολις», είναι ο πόλεμος του 1897 ανάμεσα στην Ελλάδα και την Οθωμανική Αυτοκρατορία. Το 1896-1897 το Κρητικό ζήτημα διερχόταν νέα φάση κρίσης. Τον Ιανουάριο 1897 νέες ταραχές ξέσπασαν στην Κρήτη εναντίον του χριστιανικού πληθυσμού. Η κυβέρνηση Δηλιγιάννη υπό την πίεση εθνικιστικών “κύκλων” και ιδιαίτερα της Εθνικής Εταιρείας, έστειλε στρατό με αρχηγό τον συνταγματάρχη Βάσσο για να καταλάβει το νησί στο όνομα του βασιλιά Γεωργίου.⁸⁰⁹ Οι Δυνάμεις αντέδρασαν αμέσως κηρύσσοντας τον αποκλεισμό της Κρήτης με την παρουσία των στόλων τους ενώ κάλεσαν την Ελλάδα να αποσύρει το στρατό της. Η ένταση ανάμεσα στην Ελλάδα και στην Οθωμανική αυτοκρατορία ήταν αυξημένη, ενώ ο πόλεμος φαινόταν αναπόφευκτος. Στην Ελλάδα κηρύχθηκε επιστράτευση. Αυτή, όμως, έγινε σταδιακά από τις 13 Φεβρουαρίου έως τις 20 Μαρτίου και ενώ οι κύριες μονάδες του στρατού είχαν αναχωρήσει για το μέτωπο. Αυτό είχε ως αποτέλεσμα τη συνεχή ροή ανοργάνωτων ομάδων που σε πολλές περιπτώσεις δεν έφεραν καν στολές προς το θεσσαλικό κάμπο. Επειδή, όμως, δεν ήταν δυνατή η ένταξή τους στις μονάδες που ανήκαν, τοποθετούνταν όπου ήθελαν ή όπου παρουσιαζόταν ανάγκη. Αυτές οι ομάδες, μαζί με τους εθελοντές και τους αντάρτες, μετέφεραν στα σύνορα τον ενθουσιασμό που κυριαρχούσε στα μετόπισθεν. Η ένταση μεγάλωνε

⁸⁰⁸ Ακρόπολις, «Τις ο προδότης ;» 8/7/1897

⁸⁰⁹ Βλ. παραπάνω σελ. 236-238

καθώς πολλά στελέχη του στρατού φιλοδοξούσαν να ξεκινήσουν τον πόλεμο χωρίς να αισθάνονται ιδιαίτερη εξάρτηση από τη γενικότερη κυβερνητική πολιτική. Για να αντιμετωπιστεί αυτή η κατάσταση αποφασίσθηκε ή ανάληψη της διοίκησης του στρατού από τον διάδοχο Κωνσταντίνο. Η αφορμή, βέβαια, για την έναρξη του πολέμου δεν άργησε να δοθεί. Στα τέλη Μαρτίου, 3.000 ένοπλοι της Εθνικής Εταιρείας εισέβαλαν στη Μακεδονία, απωθήθηκαν από τις τουρκικές δυνάμεις και επέστρεψαν γρήγορα στο ελληνικό έδαφος. Η άστοχη αυτή ενέργεια υπήρξε και η αφορμή του πολέμου. Στις 5 Απριλίου η Πύλη ανακοίνωσε τη διακοπή των ελληνοτουρκικών σχέσεων και την έναρξη των πολεμικών επιχειρήσεων.⁸¹⁰

Την επομένη, στην ελληνική Βουλή, κυβέρνηση και αντιπολίτευση, σε αγαστή σύμπνοια, εμφανίζονται να αποδέχονται ενθουσιωδώς τον πόλεμο που παρουσιάζουν να έχει κηρύξει πρώτη η Τουρκία. Σε ελάχιστο χρόνο, ωστόσο, τον αρχικό ενθουσιασμό θα αντικαταστήσουν η απογοήτευση και ο πανικός. Ο πόλεμος διεξάγεται σε δύο μέτωπα, το ηπειρωτικό και το θεσσαλικό. Κύριο όμως πεδίο μάχης αποτέλεσε η Θεσσαλία όπου κρίθηκε τελικά και η έκβασή του πολέμου. Ήδη από τις 15 Μαρτίου ο Κωνσταντίνος είχε αναχωρήσει από την Αθήνα για τη Λάρισα, αναλαμβάνοντας την αρχηγία των δυνάμεων του θεσσαλικού μετώπου. Η κατάσταση του ελληνικού στρατού ήταν όμως, κατά γενική ομολογία, κακή και η Ελλάδα δεν ήταν έτοιμη για έναν πόλεμο που η ίδια επιδίωκε. Αυτό αποδείχθηκε από τη βαριά ήττα που υπέστη σε δυσανάλογα μικρό διάστημα. Πράγματι η υποχώρηση των ελληνικών στρατευμάτων άρχισε μία μόλις εβδομάδα μετά την κήρυξη του πολέμου και πήρε, σε αρκετές περιπτώσεις, τη μορφή άτακτης φυγής. Στις 13 Απριλίου οι Τούρκοι κατέλαβαν τη Λάρισα και στις 26 Απριλίου τον Βόλο. Η ανακωχή υπογράφηκε στις 7 Μαΐου, ένα μόλις μήνα μετά την ενθουσιώδη αποδοχή του πολέμου και ενώ ο τουρκικός στρατός βρισκόταν ήδη έξω από τη Λαμία.⁸¹¹

⁸¹⁰ Ιωάννης Πικρός, «Ο ελληνοτουρκικός πόλεμος του 1897», *Ιστορία του ελληνικού έθνους*, τόμος ΙΔ', Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 1977, σελ 127

⁸¹¹ Για τον πόλεμο του 1897 βλ. Ο πόλεμος του 1897, Σχολή Μωραΐτη, Αθήνα 1999, Ι. Πικρός, ό.π., σελ. 125-160 και Γ. Μαργαρίτης, «Οι πόλεμοι», *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα. Οι απαρχές 1900-1922*, Χατζηιωσήφ Χ. (επιμ.), τ. Α 2, Αθήνα 1999, σελ. 153-160. Ειδικότερα για τον τρόπο που διεξήχθη και τις πολεμικές επιχειρήσεις βλ. Νικόλαος Σπυρόπουλος, *Ο ελληνοτουρκικός πόλεμος του 1897: Κριτική επί των κατά τον πόλεμον τούτον εξελιχθεισών επιχειρήσεων και συναγόμενα ωφέλιμα εξ αυτών πορίσματα*, Αθήνα 1933, Colmar Goltz, *Ο Ελληνο-τουρκικός πόλεμος και ο τουρκικός στρατός: ιστορική μελέτη του πολέμου*, Αθήνα 1899 και την αναλυτική μελέτη της Διεύθυνσης Ιστορίας Στρατού, *Ο ελληνοτουρκικός πόλεμος του 1897*, Αθήνα 1993. Για το ρόλο, τέλος, της Εθνικής Εταιρείας στον πόλεμο του 1897 βλ. Γιάννης Γιαννουλόπουλος, "*Η ευγενής μας τύφλωση...*", ό.π., σελ. 3-89

Η μάχη και η ήττα στο Δομοκό υπήρξε το αποκορύφωμα αλλά και το τέλος του πολέμου του 1897. Ο Τσάρος μεσολαβεί προς τον Σουλτάνο προκειμένου να ανακηρυχθεί ανακωχή. Η ελληνική κυβέρνηση απευθύνεται στις Μ. Δυνάμεις επιζητώντας την μεσολάβησή τους. Σε αντίθετη περίπτωση, η εφημερίδα «Ακρόπολις» ανέφερε ότι το υπουργικό συμβούλιο είχε πάρει την απόφαση για «πόλεμον μέχρι εξοντώσεως κατά της Τουρκίας».⁸¹² Σύμφωνα πάντως με την ίδια εφημερίδα, η αυστηρή διακοίνωση των πρεσβευτών των Μ. Δυνάμεων στην Κωνσταντινούπολη προς την Υψηλή Πύλη «(...) έδωκε τέρμα εις τας υπεκφυγάς της Τουρκικής Κυβερνήσεως, χθες δε το πρωί η ημετέρα κυβέρνηση είχε ειδήσεις ότι εντός της ημέρας ανεμέτο να κηρυχθή η ανακωχή, επιβαλλομένη υπό των Δυνάμεων εις τας Κυβερνήσεις της Ελλάδος και της Τουρκίας(...)».⁸¹³ Σε αυτό το πλαίσιο, η «Ακρόπολις» θα σχολιάσει, λίγες μέρες αργότερα, την δυσκολία του έργου που ανέλαβαν οι Δυνάμεις προκειμένου να «σώσουν» το ελληνικό βασίλειο.⁸¹⁴

Οι Έλληνες στρέφονται προς τις Μ. Δυνάμεις, κατ' αρχάς, για να επιτύχουν την απαραίτητη ανακωχή, καθώς ηττώνται στο πεδίο της μάχης και βλέπουν να προελαύνουν οι αντίπαλες δυνάμεις. Σε δεύτερο επίπεδο, στοχεύουν στην εξασφάλιση ευνοϊκών όρων στη συνθήκη ειρήνης που θα ακολουθήσει. Είναι χαρακτηριστικό ότι η «Ακρόπολις» θα αρχίσει να δημοσιεύει τις πρώτες πληροφορίες σχετικά με τις αξιώσεις της Τουρκίας ήδη από τις 7 Μαΐου. Σε άρθρο με τον χαρακτηριστικό τίτλο «Αι τουρκικαί αξιώσεις», αναφέρεται ότι «(...)Ο *“Ημερ. Χρονογράφος”* δημοσιεύει εκ Βιέννης τηλεγράφημα κατά το οποίον οι υπό της Τουρκίας προτεινόμενοι όροι της ειρήνης δεν είνε σοβαροί. Ουδεμία δύναμις θα συγκατατεθή εις την απόσπασιν της Θεσσαλίας από της Ελλάδος. Πιστεύεται ότι η αποζημίωσις την οποία θα ζητήση η Τουρκία θα είνε 5.000.000 λίραι(...)». Σε άλλο άρθρο με τον τίτλο «Η Τουρκία θα ζητήση τον έλεγχον», η «Ακρόπολις» ανέφερε ότι «(...)Ο *“Χρόνος”* δημοσιεύει εκ Κωνσταντινουπόλεως τηλεγράφημα κατά το οποίον η Γερμανία ωθεί τον Σουλτάνον να ζητήση τον έλεγχον επί των οικονομικών της Ελλάδος(...)». Οι εφημερίδες έχουν ήδη αρχίσει να “βλέπουν” την επόμενη μέρα.

⁸¹² *Ακρόπολις*, «Η επέμβασις των Δυνάμεων» 07/05/1897

⁸¹³ Στο ίδιο

⁸¹⁴ «(...)Πρέπει να ομολογήσωμεν ότι οιοσδήποτε και αν ενέχεται περισσότερο εις την επί της χώρας ημών ενσκήψασαν συμφοράν, είτε πταίει η μεγαλοφυής πολιτική των μεγολοσχημών ιθυντόρων του Ελληνικού Βασιλείου είτε ο εγωισμός και η ιδιοτέλεια της Ευρώπης απέναντι των χριστιανών της Ανατολής, το έργον, όπερ ανέλαβον αι Δυνάμεις να σώσωσιν την Ελλάδα από της πιεζούσης αυτήν βαρείας βαρβαρικής πτέρνας ούτε εύκολον είνε, ούτε μικρόν(...)». (*Ακρόπολις*, «Το έργο των Δυνάμεων» 15/05/1897)

Κατά ένα περίεργο τρόπο ο πόλεμος του 1897 συνδέθηκε, συνωμοσιολογικά, με την πτώχευση του 1893, καθώς μπορεί να λεχθεί, ότι η ήττα έδωσε την ευκαιρία σε μερίδα του ελληνικού λαού, όχι ευκαταφρόνητη, να επιδοθεί στην αγαπημένη ασχολία της εύρεσης των “πραγματικών ενόχων” που “κρύβονται” πίσω από τα γεγονότα και “κινούν τα νήματα” στα παρασκήνια. Ο Ιωάννης Κονδυλάκης, διεισδυτικός σχολιαστής της επικαιρότητας, έγραψε σ’ ένα από τα χρονογραφήματα του στην εφημερίδα «*Εμπρός*», ότι «μία από τας ατυχείς συνεπείας του κωμικοτραγικού μας πολέμου είναι ότι έδωκεν αφορμήν να λεχθώσι πολλάι ανοησίαι, πράγμα του οποίου παν άλλον ή έλλειψιν είχαμεν εις την Ελλάδα».⁸¹⁵ Μία από τις “ανοησίες” αυτές ήταν η θεωρία ότι ο Κάιζερ Γουλιέλμος της Γερμανίας σκηνοθέτησε το όλο συμβάν, για να επιβληθεί Διεθνής Οικονομικός Έλεγχος στην Ελλάδα, ώστε να μη χάσουν οι Γερμανοί ομολογιούχοι τα χρήματά τους. Χαρακτηριστικό είναι ότι το 1910, δεκατρία χρόνια μετά τον πόλεμο του 1897, ο Νικόλαος Λεβίδης, βουλευτής, «ο οποίος κατά τη διάρκεια του μακρού βίου του κατόρθωσε να διανύσει πλήρως την απόσταση από την Αριστερά της εποχής του έως την άκρα Δεξιά και υπήρξε ο άνθρωπος κλειδί της (Εθνικής) Εταιρείας στην κυβέρνηση Δηλιγιάννη»,⁸¹⁶ θα παρουσιάσει αυτή τη θεωρία στην εφημερίδα «*Πατρίς*», από τις 15 έως τις 22 Σεπτεμβρίου 1910, ακολουθώντας αυτό που ήδη και το 1897-1898 παρουσιαζόταν στον ελληνικό τύπο, όχι άμεσα, αλλά, μέσω αναδημοσιεύσεων από τον ευρωπαϊκό (Αγγλικό και Γαλλικό) τύπο.

Η ήττα τροφοδότησε, επίσης, μια γενικότερη κριτική του τύπου, κατ’ αρχάς, προς τις Μ. Δυνάμεις καθώς σύμφωνα μ’ αυτόν, ενώ «Ο μουσουλμανικός χείμαρρος εξεχείλισε», «η Ευρώπη δεν ηξεύρει τι να πράξει όπως τον επαναφέρει εντός της κοίτης του. Η ευρωπαϊκή ομοφωνία εξαντλείται εις ματαιίας συμβουλάς, εις ευτελείς εξορκισμούς».⁸¹⁷ Οι Μ. Δυνάμεις δέχονται κριτική επειδή δεν επέδειξαν την απαιτούμενη πυγμή εναντίον της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, αλλά εξάντλησαν την ενεργητικότητά τους σε κατηχήσεις και συζητήσεις, βυθίζοντας «(...) τη δραστηριότητά τους εν τη μελάνη των πρωτοκόλλων(...)».⁸¹⁸ Εντονότερη υπήρξε η κριτική προς τη Γερμανία η οποία παρουσιάζεται να έχει βοηθήσει και υλικά και στρατιωτικά την Τουρκία στο πεδίο των μαχών αναγκάζοντας (σύμφωνα με την τοποθέτηση του τύπου) την Ελλάδα να μάχεται ουσιαστικά εναντίον δύο δυνάμεων, κάτι που παρουσιάζεται ως «τερατώδες και

⁸¹⁵ Γιάννης Γιανουλόπουλος, “*Η ευγενής μας τύφλωση...*”, ό.π., σελ. 11

⁸¹⁶ Στο ίδιο, σελ. 10

⁸¹⁷ *Εμπρός*, «Το μέλλον του Ελληνισμού», 24/6/1897

⁸¹⁸ Στο ίδιο

απίστευτον».⁸¹⁹ Σύμφωνα, επίσης, με την πλειονότητα του αθηναϊκού τύπου, όπως οι εφημερίδες «Ακρόπολις», «Εμπρός», «Το Άστυ» και «Σκριπ», οι Μ. Δυνάμεις ήταν αυτές οι οποίες επέτρεψαν στην Τουρκία να δρα ανεξέλεγκτη μη σεβόμενη τα δικαιώματα των χριστιανών υπηκόων της, όπως κατέδειξαν οι εξελίξεις στο Κρητικό ζήτημα και η σφαγή των Αρμενίων, και προσκολλήθηκαν στο δόγμα περί ακεραιότητας της Οθωμανικής αυτοκρατορίας.⁸²⁰ Τις επόμενες ημέρες διάφορες ειδήσεις, σχετικές με την πορεία των διαπραγματεύσεων, κυριαρχούν στην ειδησεογραφία των εφημερίδων. Παράλληλα εξελισσόταν μια συζήτηση σχετικά με τους υπαίτιους της ήττας της Ελλάδας. Είναι, λοιπόν, αναπόφευκτο ότι ο τύπος παράλληλα με τους υπόλοιπους στους οποίους θα αναζητήσει ευθύνες (Κυβέρνηση, Αντιπολίτευση, Εθνική Εταιρεία, κοινή γνώμη, τύπος), θα στραφεί και προς την εξέταση της πολεμικής ετοιμότητας του στρατού και των ικανοτήτων των ηγετών του.

Πιο επικριτική για τον στρατό ήταν η ανεξάρτητη και έγκυρη εφημερίδα «Ακρόπολις». Η έλλειψη ικανών ηγετών στο στρατό, παράλληλα με την έλλειψη πολιτικών ηγετών, δεν μπορούσε να μείνει ασχολίαστη. Για την εφημερίδα «οποιαδήποτε και αν η η απόφανσις της ιστορίας μίαν ημέραν», σχετικά με τα γεγονότα και τις επιπτώσεις του πολέμου, για ένα πράγμα δεν υπήρχε αμφιβολία. Ότι και στον πόλεμο δεν έλειψαν τα στοιχεία εκείνα που χαρακτήριζαν τον εξηκονταετή περίπου βίο του ελληνικού κράτους: «(...) Έλλειψις διευθύνσεως εν τω στρατώ, έλλειψις διευθύνσεως και εν τη πολιτική(...)». Τη διαπίστωση αυτή έκανε οδυνηρότερη η πεποίθηση που είχε δημιουργηθεί στην κοινή γνώμη πριν από τον πόλεμο «(...) ότι η ενεστώσα ενέργεια της Ελλάδος εβασίζετο επί ευρέως μελετηθέντος προγράμματος και καλώς σταθμισθέντος σχεδίου(...)».⁸²¹ Τεράστια ευθύνη είχαν, σύμφωνα με την ίδια εφημερίδα, οι υψηλόβαθμοι αξιωματικοί του στρατού. Η υποβάθμιση της «τιμής» της χώρας ήταν, δε, τόσο μεγάλη που ακόμα και αν

⁸¹⁹ «Πρώτην φοράν συνέβη εις τον κόσμον μικροσκοπικόν κράτος να διεξαγάγη πόλεμον επί σαράντα σχεδόν ημέρας προς δύο δυνάμεις ηνωμένας και συμμάχους. Η Ελλάς να μάχεται προς την Τουρκίαν είνε πολύ. Η Ελλάς να μάχεται προς τη Γερμανίαν είνε μέγα. Αλλ' η Ελλάς να μάχεται προς την Τουρκίαν και τη Γερμανίαν ηνωμένων δια δυνάμεων είνε τι τερατώδες και απίστευτον.» (*Εμπρός*, « *Ο εγκληματικός πόλεμος* » 11/5/1897)

⁸²⁰ «Οι ημάς αιτιώμενοι ότι συνετελέσαμεν εις την έπαρσιν της Τουρκίας λησμονούσι εκουσίως ή ακουσίως ότι τον ασθενή τούτον από δεκαετηρίδων νοσηλεύουσι Γερμανοί πασσάδες. Ο ασθενής είχε ήδη αναρρώσει, ότε ηδύνατο να κατασφάζη εν Αρμενία ατιμωρητί εκατοντάδας χιλιάδων Αρμενίων, να αθετήση τας εν Κρήτη υποχρεώσεις του, εν τη βεβαιότητι ότι αφού η ακεραιότης του οθωμανικού κράτους είχε καταστή δόγμα πίστεως της Ρωσσίας, Γαλλίας, Γερμανίας και λοιπής Ευρώπης, ουδένι και πολύ ολιγώτερον θα επετρεπέτο τη Ελλάδι να καταργήση το δόγμα τούτο, από το οποίον εκρέματο η ειρήνη της Ευρώπης.» (*Ακρόπολις*, « *Ο ασθενής και οι ιατροί του* », 17/05/1897)

⁸²¹ *Ακρόπολις*, « *Άρθρον περί του διαδόχου. Τις πταίει;* », 1/5/1897

συγκροτούνταν στρατοδικείο για τους ανώτερους αξιωματικούς αυτό δεν θα μπορούσε να την αποκαταστήσει.⁸²²

Η άμεση σύσταση στρατοδικείων για την τιμωρία των ενόχων, αποτελούσε, από την άλλη πλευρά, άμεση προτεραιότητα για την εφημερίδα «Σκριπ», ώστε να διατηρηθεί η τιμή του στρατεύματος. Ήταν απαραίτητο να τιμωρηθεί η ανανδρία, η δειλία και η ανικανότητα όσων, ειδικά ανώτερων αξιωματικών, συνετέλεσαν στην εθνική καταστροφή. Απαραίτητο ήταν, επίσης, το ξεκαθάρισμα στο στρατό, ώστε να μείνουν μόνο εκείνα τα «αγνά» στοιχεία από τα οποία «(...)θα δημιουργηθεί η λαμπρά μάζα, ήτις θα μας δώσει την αληθή αναγέννησιν της χώρας και του έθνους(...)».⁸²³ Η άμεση αντικατάσταση των αξιωματικών που αποδείχθηκαν δειλοί και ανίκανοι και «εσκόρπισαν το φρόνημα» του ελληνικού στρατού ήταν απαραίτητη και για την εφημερίδα «Ακρόπολις». Η άμεση προαγωγή των ικανοτέρων ακόμα και αν ήταν κατώτεροι στην ιεραρχία αποτελούσε έτσι επιτακτική ανάγκη.⁸²⁴ Σε αυτό το πλαίσιο ήταν ιδιαίτερα λυπηρό το ότι ο πόλεμος απέδειξε ότι «(...)σήμερον ακόμη ευρίσκονται αξιωματικοί οι οποίοι νομίζουν τον πόλεμον ότι είνε μόνον το διαρκές τουφεκίδι και το τρομερόν κανονίδι της μάχης(...)».⁸²⁵ Παρά ταύτα με οργή η «Ακρόπολις» διαπίστωνε ότι δεν υπήρχε πρόθεση να εκτελεσθεί το ξεκαθάρισμα των ανίκανων αξιωματικών που ήταν το μοναδικό κέρδος που θα μπορούσε να έχει ο στρατός από τον πόλεμο και θα αντιστάθμιζε λίγο τον απόηχο της ήττας. Αντίθετα αμέσως μετά την λήξη του πολέμου «(...) ήρχισαν αι ενέργειαι αι κομματικάι και αι ενέργειαι αι προσωπικάι, και πριν ή αρχίση η εκκαθάρισις ψιθυρίζονται προβιβασμοί!..».⁸²⁶

Η διαφαινόμενη μάλιστα προετοιμασία, πριν καλά - καλά τελειώσει ο πόλεμος, για τη διεξαγωγή στρατιωτικών προβιβασμών, που όπως αναφέρει ειρωνικά το «Σκριπ» θα δίνονταν σαν έπαθλα για την «επιδειχθείσαν αρετήν» στον πόλεμο, προκαλεί την έκπληξη της συγκεκριμένης εφημερίδας. Κατακρίνεται έτσι το άκαιρο των πιθανών προβιβασμών αλλά και ο κίνδυνος να αποδειχθεί από τις επίσημες εκθέσεις μετά τον πόλεμο, ότι προβιβάσθηκαν αξιωματικοί που είχαν δείξει ανικανότητα σε αυτόν. Σε κάθε

⁸²² *Ακρόπολις*, «Υπέρ της αμύνης», 7/5/1897

⁸²³ *Σκριπ*, «Τι θέλει ο στρατός», 12/5/1897

⁸²⁴ «(...)Είνε κατώτεροι αξιωματικοί αναδειχθέντες στρατηγικώτεροι και ανδρειότεροι των ανωτέρων που τους έχετε εις το κεφάλι. Προβιβάσατε τους αμέσως και θέσατε εκείνους επί κεφαλής. Φθάσατε επί τέλους μια μέχρι των ανθυπολοχαγών. Ποιοι είναι τόσοι αυθάδεις και τόσοι ισχυροί ώστε να επιβάλουν το εγώ τους, εις την τιμήν της Ελλάδος. Να σαρωθούν οι ανίκανοι αρχηγοί. Να προαχθούν οι ικανοί(...)». *Ακρόπολις*, «Υπέρ της αμύνης.», 7/5/1897

⁸²⁵ *Ακρόπολις*, «Πως γίνεται ο πόλεμος», 18/5/1897

⁸²⁶ *Ακρόπολις*, «Οι προβιβασμοί», 11/5/1897

περίπτωση, πάντως, ο πόλεμος απέδειξε ότι οι προβιβασμοί θα έπρεπε να πραγματοποιούνται με αμερόληπτο τρόπο χωρίς «μπιλιετάκια και ρουσφετάκια» και χωρίς την «(...) μέχρι τούδε κάκιστη επίδρασιν των Ανακτόρων(...)». Άλλωστε η υιοθέτηση αξιοκρατικών μεθόδων για τους προβιβασμούς θα αποτελούσε ένδειξη ότι η χώρα, συναισθανόμενη την προσβολή της ήττας, είχε σε κάτι ωφεληθεί από τον πόλεμο, παρά τη δυσμενή εξέλιξη του.⁸²⁷

Έντονη κριτική άσκησε η «Ακρόπολις» εναντίον του επιτελείου του διαδόχου. Προκειμένου να καταδείξει τις ευθύνες, επικαλείται μαρτυρία συνταγματάρχη που ανέφερε ότι ο διάδοχος, που για την εφημερίδα ήταν «άπειρος» και «κατά συνθήκην στρατάρχης», υπήρξε θύμα του επιτελείου του που αντί να τον οδηγήσει στη δόξα τον έφερε «προ της φυγής και του αίσχους». Σύμφωνα με την ίδια μαρτυρία το επιτελείο του διαδόχου «του ενέπνευσεν την δειλίαν αντί της αυταπαρνήσεως» και ενώ φαινομενικά τον περιποιούνταν και φρόντιζε να τον προφυλάξει από τον κίνδυνο κατ' ουσίαν «τον έρριψαν εις τον έσχατον πάντων.»⁸²⁸ Η εφημερίδα κατέκρινε, επίσης, με δριμύτητα την προσπάθεια του επιτελείου του διαδόχου να επιρρίψει την ευθύνη στους απλούς στρατιώτες, χαρακτηρίζοντάς τους ασύντακτους και απόλεμους. Με ιδιαίτερο τρόπο, επίσης, σχολίαζε την αντίδραση των απλών στρατιωτών αλλά και χαμηλόβαθμων αξιωματικών εναντίον των αποφάσεων των ηγετών τους, καθώς φαινόταν να είχε χαθεί κάθε έννοια στρατιωτικής πειθαρχίας και δεσμού μεταξύ των υψηλόβαθμων αξιωματικών και των στρατιωτών που κατηγορούσαν, παράλληλα, τους ανώτερους τους για προδοσία. Παρά ταύτα επικροτούσε τη στάση των στρατιωτών που δεν εγκατέλειψαν τις θέσεις τους και δεν στασίασαν, αλλά συνέχισαν να πολεμούν. Μάλιστα η εφημερίδα τόνισε το γεγονός ότι είχαν αποσυντεθεί κατά τις μάχες κυρίως τα στρατεύματα «των κακών αρχηγών» προς τους οποίους οι στρατιώτες είχαν χάσει κάθε εμπιστοσύνη, ενώ αντίθετα τα σώματα που διοικούσαν «υπό γενναίων αξιωματικών» διατήρησαν και την πειθαρχία τους και τη συνοχή τους.⁸²⁹ Παράλληλα, η «Ακρόπολις» εξέφρασε

⁸²⁷ Σκριπ, «Ο στρατός μας», 26/5/1897

⁸²⁸ Ακρόπολις, «Το επιτελείο αιτία όλου του κακού», 11/5/1897

⁸²⁹ «(...)Αλλ' όμως συνέβαινε τι παράδοξον. Οι στρατιώται εμούγκριζαν κατά των ανθρώπων αυτών και τους ενεκάλουν ως πρωταιτίους της τόσης καταστροφής. Και μαζί με τους στρατιώτας εξέφραζον την αγανάκτησίν των, και τον πόνον των πλήθος άλλο αξιωματικών, τους οποίους οι ανώτεροι είχαν παρασύρει εις το αίσχος. Ούτως απεκατέστη και προς σπιγμήν απεσυντετέθη όλη η στρατιά. Οι απλοϊκοί στρατιώται ήρχισαν να εκστομίζουν μίαν φρικώδη λέξιν εξηγούντες δι' αυτής τα ανεξήγητα. Όλοι εφώναζαν ότι επροδόθησαν, όλοι εφώναζαν ότι επροδόθησαν, όλοι ωμιλούσαν περί προδοσίας. Μη εννοούντες τα περί συνοχής και κοινής τύχης των στρατευμάτων, όσοι νικηταί εσύρθησαν από τας θέσεις των εις πορείαν είκοσι και εικοσιτεσσάρων ωρών , εμαίνοντο εκ μίσους εκραύγαζον: Να πάμε να του ζητήσουμε το λόγο, γιατί εγκατάλειψε τη Λάρισα, γιατί αφήνει τη Θεσσαλία...Ουδείς δεσμός

την αποστροφή της για το φαινόμενο των έντονων αντιπαραθέσεων μεταξύ αξιωματικών που παρατηρούνταν στον ελληνικό τύπο. Οι αξιωματικοί χωρίς να τηρούν τη στρατιωτική δεοντολογία λογομαχούσαν μέσω του τύπου σαν απλοί πολίτες, προκαλώντας την έκπληξη της ελληνικής κοινωνίας. Εντύπωση προκαλεί στην εφημερίδα η απάθεια με την οποία η κυβέρνηση αντιμετώπιζε αυτό το φαινόμενο, λησμονώντας ότι είχε καθήκον να επιβάλλει τους νόμους. Η έλλειψη πειθαρχίας και συνοχής που παρατηρούνταν στο στράτευμα ήταν άλλωστε, για την εφημερίδα, η πρώτη αιτία για την αποκαρδιωτική απόδοση του στρατού στον πόλεμο.⁸³⁰

Από την κριτική της εφημερίδας «Ακρόπολις» δεν ξέφυγαν ούτε οι στρατιωτικοί βουλευτές. Η εφημερίδα καυτηρίασε ιδιαίτερα την αναστολή από τον Δηλιγιάννη της προσπάθειας του Τρικούπη το 1886, που παρεμπόδιζε την εκλογή των αξιωματικών ως βουλευτών, αφού δεν προσμετρούνταν ο χρόνος της βουλευτικής θητείας στον απαιτούμενο χρόνο για προβιβασμό. Επίσης, ούτε η ανάθεση σημαντικών καθηκόντων στις πολεμικές επιχειρήσεις στο πλήθος σχεδόν των στρατιωτικών βουλευτών δεν έμεινε ασχολίαστη από την ίδια εφημερίδα που σημείωνε με έκπληξη ότι «(...) εκ των υπερτριάκοντα στρατιωτικών βουλευτών της ξηράς και της θαλάσσης εις πέντε ή εξ μόνον δεν εδόθη ενεργός ένεκα του πολέμου υπηρεσία(...)».⁸³¹ Σε αυτό το πλαίσιο τόνιζε ότι πρώτο χρέος που είχε η νέα κυβέρνηση Ράλλη, που αντικατέστησε τον Δηλιγιάννη, ήταν η θεσμοθέτηση νόμου που θα περιόριζε ή και θα απαγόρευε ακόμη τη δυνατότητα των αξιωματικών να πολιτεύονται.⁸³²

Ο μοναδικός υψηλόβαθμος αξιωματικός που η «Ακρόπολις», όπως άλλωστε και το σύνολο του ελληνικού τύπου, επιφύλασσε επιεική κρίση ήταν

μεταξύ αξιωματικών και στρατιωτών υπήρχε πλέον και αν ήταν άνανδροι οι Έλληνες στρατιώται, όπως θέλουν να τους κατηγορούν οι ένοχοι, θα είχαν φύγει όλοι αν δεν εστασίαζαν. Και όμως μετά την πρώτη εν Φαρσάλις παραφοράν επί τη ιδέα του κινδύνου της πατρίδος μόνον των έσπευδον να συνταχθούν αφού εκόρεσαν την πείνα τους και έβρεξαν τα κατάξηρα εκ της δίψης χείλη των(...)» (Ακρόπολις, « Ο στρατός και οι αρχηγοί του», 13/5/1897)

⁸³⁰ «(...)Συνταγματάρχαι ομιλούν δια του τύπου, ταγματάρχαι απαντούν, αντισυνταγματάρχαι κατηγορούν, λοχαγοί καταγγέλλουν, ελεύθερα όλοι, ως αν ήσαν απλοί πολίται, και η κοινωνία έκπληκτος βλέπει το περίεργον αυτό θέαμα, και περιμένει να λάβουν μέρος και οι υπαξιωματικοί και οι απλοί στρατιώται και να δώση λόγον καθένας περί του τι έκαμεν αυτός και τι δεν έκαμαν οι ανώτεροί του! Και η κυβέρνηση απαθής παρακολουθεί αυτόν τον αγώνα, λησμονούσα ότι υπάρχουν νόμοι, λησμονούσα ότι αυτή έχει καθήκον να επιβάλη τους νόμους. Η έλλειψις συνοχής, η έλλειψις πειθαρχίας είνε η πρώτη αιτία των εν πολέμω συμβάντων. Είνε δε απελπιστικόν να επιτείνεται η απείθεια σήμερον αντί να περιστέλλεται. Δεν είνε βεβαίως δίκαιον να κλεισθή το στόμα των κατωτέρων όσοι κατηγορήθησαν από τους ανωτέρους των(...)» (Ακρόπολις, « Να παύση», 17/5/1897)

⁸³¹ Ακρόπολις, «Οι στρατιωτικοί βουλευταί», 1/6/1897

⁸³² Ακρόπολις, «Μακράν της αυλής μακράν της Βουλής οι κύριοι αξιωματικοί», 3/6/1897

ο συνταγματάρχης Κωνσταντίνος Σμολένσκης του οποίου το τμήμα στρατού απέκρουσε με αυταπάρνηση την επίθεση του τουρκικού στο Βελεστίνο. Ο Σμολένσκης ήταν ο μόνος που άξιζε να προαχθεί σε υποστράτηγο για τις υπηρεσίες του στον πόλεμο.⁸³³ Ο πόλεμος ανέδειξε, σύμφωνα με την εφημερίδα, τις πολεμικές αρετές του Σμολένσκη και ήταν δυστύχημα που δεν του είχαν παραχωρηθεί περισσότερες εξουσίες. Αν μάλιστα οι επιλογές του επιτελείου του διαδόχου δεν «ήταν τόσον οικτρώς σφαλεραί» και ο Σμολένσκης ηγείτο στις κρίσιμες μάχες που έδωσε ο ελληνικός στρατός η τύχη του τελευταίου στον πόλεμο θα ήταν, πάντα κατά την ίδια εφημερίδα εντελώς διαφορετικές.⁸³⁴

Από την άλλη πλευρά στην λαϊκή εφημερίδα «Εμπρός», με ευρύτατη κυκλοφορία και έντονο εθνικό προφίλ, δεν υπάρχουν δημοσιεύματα που να καυτηριάζουν τον στρατό και τους ηγέτες του. Αντίθετα επαινείται ο στρατός που προσπάθησε να υπερασπισθεί τον ελληνικό πολιτισμό απέναντι της «ασιατικής βαρβαρότητας». Ο στρατός, κατά την εφημερίδα, μπορεί να ηττήθηκε λόγω των επιλογών των κυβερνήσεων που τον οδήγησαν στον πόλεμο απροετοίμαστο, όμως πολέμησε γενναία σε έναν άνισο πόλεμο. Παρά την ήττα, για την οποία δεν ευθυνόταν, ο στρατός συνέχιζε να αποτελεί την ελπίδα του έθνους.⁸³⁵ Παράλληλα η ίδια εφημερίδα σε πολλά δημοσιεύματα εκθειάζει τη γενναιότητα και τις ικανότητες του Σμολένσκη.⁸³⁶

⁸³³ «(...) Προβιβασμός κατ' εκλογήν εις υποστράτηγον επεβάλλετο μόνον ο του Σμολένσκη. Εάν επρόκειτο να εξακολουθήσει ο πόλεμος, η κυβέρνηση ώφειλε να θέσει εις απομαχίαν πολλούς, προβιβάζουσα τους ικανούς ίνα ούτοι αναλάβουν την διεύθυνσιν ανωτέρων σωμάτων. Αλλ' ότι ψιθυρίζεται τώρα εις τους κυβερνητικούς κύκλους είνε απελπιστικόν. Ο πόλεμος κανένα άλλον πλην του Σμολένσκη δεν υπέδειξεν άξιον εξαιρετικής προαγωγής εις στρατηγόν(...)» (Ακρόπολις, «Οι προβιβασμοί», ό.π.)

⁸³⁴ Ακρόπολις, «Ο Σμολένσκης», 19/5/1897

⁸³⁵ «(...)Με όλην την σκληρήν δοκιμασίαν ήν υπέστην είσουν και είσαι η ελπίς του έθνους. Εις τον αγώνα εις ον ηττήθης αντεπροσώπευες τον πολιτισμόν τον οποίον οι ισχυροί αυτού παράγοντες κατεπάτησαν, ταχθέντες παρά το πλευρόν της ασιατικής βαρβαρότητας την οποίαν συ κατεπολέμεις. Σ' επροκάλεσεν εις την πάλην όχι μόνο τα εθνικά μας όνειρα, τα οποία ποτέ δεν πρέπει ν' αφήσης, σ' επροκάλεσεν εις την πάλην η αγωνία δούλων αδελφών και σε ώθησαν εις τον άνισον αγώνα αι προτροπαί όλων των φιλελευθέρων λαών. Και ηττήθης. Ηττήθης διότι δεν είχες πλήρη τον οργανισμόν της δράσεώς σου. Δεν είχες την σύνθεσιν ανάλογον προς το αίσθημά σου(...) Δεν σου έδωκαν ούτε το σχέδιον της μάχης πλήρες. Δεν σου έδωκαν ούτε τα σημεία της αμύνης πλήρη. Δεν σου έδωκαν ούτε την στρατιωτικήν μόρφωσιν ανάλογον προς τον χαρακτήρα σου. Δεν σου ενέπνευσαν ούτε το αληθές φρόνημα του στρατιώτου, και επί μίαν ή δύο ημέρας δεν σου έδωκαν ούτε άρτον! Και όμως επολέμησες επί ημέρας όσον οι πλέον εμπειροπόλεμοι στρατοί της γης(...) Τοιούτος υπήρξες εις τον άνισον προς τας δυνάμεις σου πόλεμον. ...Αλλ' ο προορισμός σου δεν έληξεν. Ακριβώς μετά την ήτταν αρχίζει αποτελεσματικώτερος δια την πατρίδα σου. Περιφρούρησον τας ελευθερίας της και τήρησον την τάξιν. Κρατύνθητι εν τη αθυμία σου και ενδυνάμωσον το κράτος των νόμων. Υπ' αυτούς θα εύρη πλήρη τον προορισμό σου, υπ' αυτούς θα ανορθωθής μίαν ημέραν νικητής προ του αιωνίου εχθρού(...) Είσουν και είσαι η ελπίς του Έθνους(...)» (Εμπρός, «Προς τον στρατόν», 10/5/1897)

⁸³⁶ Εμπρός, «Ο Σμολένσκης», 8/5/1897 και 9, 10, 11, 12/5/ 1897

Αξιοσημείωτο είναι ότι και στην εφημερίδα «Το Άστυ» απουσιάζουν δημοσιεύματα που να ασκούν αρνητική κριτική στον στρατό και στους ηγέτες του. Στην προσπάθειά της εφημερίδας να εντοπίσει τους ενόχους της καταστροφής και να καταλογίσει ευθύνες, ο στρατός δεν αναφέρεται πουθενά.⁸³⁷ Αντίθετα προσπαθεί να αποκαταστήσει την αξιοπρέπεια και την υστεροφημία του στρατού. Έτσι, σύμφωνα με την ίδια εφημερίδα, έπρεπε να αποδοθούν «τα του Καίσαρος τω Καίσαρι» καθόσον οι περιγραφές της εικόνας του στρατού που γίνονταν στις ελληνικές και ξένες εφημερίδες δεν ταίριαζαν με τα όσα «λέγονται εις τους δρόμους και όπως τα σκεπτόμεθα». Αντίθετα σε όλες τις διηγήσεις, οι αυτόπτες μάρτυρες τόνιζαν το θάρρος και την αντοχή του ελληνικού στρατού. Σύμφωνα με την εφημερίδα, οι πρώτες ημέρες του πολέμου ήταν ιδιαίτερα τιμητικές για την συμπεριφορά του στρατού. Έτσι, σε αυτό το πλαίσιο, ο ιστορικός που θα ήθελε στο μέλλον να κρίνει αμερόληπτα τον ελληνικό στρατό και να εκτιμήσει την πραγματική του αξία ήταν βέβαιο «(...)ότι δεν θα θελήση να λάβη ως παράδειγμα παρά τας ημέρας τας οποίας ο στρατός μας ήτο ηθικώς υγιής, τας μόνας κατά τας οποίας επολέμησεν ως ίσος προς ίσον, χωρίς η ψυχή του ν' ασθενήση εις την θέαν του μεγάλου φάσματος του πανικού(...)»⁸³⁸ Για την εφημερίδα ο ελληνικός στρατός όχι μόνο δεν υστέρησε, αλλά αντίθετα «έκανε θαύματα». Επί πέντε ημέρες πολέμησε εν μέσω στερήσεων και εν μέσω κακουχιών, «υποφέρων όλας τας καταστροφάς». Κατά την διάρκεια αυτών των πρώτων ημερών μάλιστα και πριν «της ψυχικής ασθενείας όλοι από των ανωτέρων μέχρι των κατωτέρων αξιωματικών», όλοι οι στρατιώτες, «εκτός των απαιρητήτων αιωνίων εξαιρέσεων», αποδείχθησαν ανδρείοι, θαρραλέοι και υπομονετικοί. Απόδειξη της πραγματικής κατάστασης του ελληνικού στρατού ήταν, σύμφωνα με «Το Άστυ», αυτό που ο οποιοσδήποτε αμερόληπτος παρατηρητής θα έπρεπε να εντοπίσει στη συμπεριφορά των ελληνικών στρατευμάτων στον πόλεμο: Ότι οι αξιωματικοί και οι στρατιώτες που παρέμειναν νηφάλιοι και δεν παρασύρθηκαν από συναισθήματα πανικού, εξακολούθησαν να πολεμούν με ανθεκτικότητα. Χαρακτηριστικά παραδείγματα οι μάχες στο Βελεστίνο και στο Δομοκό όπου τα τμήματα χωρίς να δειλιάσουν αντιστάθηκαν στα υπέρτερα αντίπαλα στρατεύματα και δεν υποχωρούσαν. Όταν, δε, διατάχθηκαν να υποχωρήσουν, αυτό πραγματοποιήθηκε με πλήρη ευταξία χωρίς συμπτώματα πανικού και σύγχυσης.⁸³⁹ Με ιδιαίτερη ικανοποίηση παρακολουθεί η ίδια εφημερίδα την καλή ψυχολογία που παρουσίαζε ο στρατός στην Λαμία παρά τις

⁸³⁷ *Το Άστυ*, «Τις παίει», 21/5/1897, «Το έργον της εταιρίας», 22/5/1897, «Κάτι σάπιο», 23/5/1897

⁸³⁸ *Το Άστυ*, «Μια παρηγοριά», 15/5/1897

⁸³⁹ *Στο ίδιο*

απογοητεύσεις και κακουχίες που είχε υποστεί. Δεν έδινε μάλιστα την εντύπωση στρατεύματος που μόλις είχε ηττηθεί σε πόλεμο. Αντίθετα παρατηρεί η εφημερίδα ότι στο στρατόπεδο επικρατούσε τόση ζωηρότητα ώστε «(...)δεν θα έλεγε κανείς ότι είναι στρατός ηττημένος ο κατέχων τας Θερμοπύλας (...)».⁸⁴⁰

Η εφημερίδα «Το Άστυ» κατέκρινε, επίσης, την παρουσία ατάκτων στον ελληνικό στρατό που δεν ακολουθούσαν τους στρατιωτικούς κανονισμούς και δημιουργούσαν προβλήματα στο στράτευμα. Σύμφωνα με την ίδια εφημερίδα τίποτε δεν μπορούσε να καταστρέψει περισσότερο το ηθικό και την πειθαρχία του στρατού, όσο η παρουσία στο πεδίο της μάχης «(...) των ενόπλων τούτων ανδρών, ανδρών αγνοούντων τι εστί πειθαρχία, αγυμνάστων, ερχομένων και απερχομένων κατά βούλησιν, πυροβολούντων ενταύθα και κατόπιν μεταβαινόντων ολίγον παρέκει και πάλιν πυροβολούντων, ερπύοντων εις την πρώτην γραμμήν, όταν δε δεν τοις εφάινετο καλή η θέσις των επιστρεφόντων εις την οπισθοφυλακών(...)». Οι άτακτοι ένοπλοι όχι μόνο δεν προσέφεραν ουσιαστική βοήθεια στο στρατό, αλλά αντίθετα τον αποδιοργάνωναν καθόσον δεν υπάκουαν σε διαταγές και «κατατρίβουσι το πλείστον του χρόνου» υποδεικνύοντας την ανικανότητα των τακτικών αξιωματικών.⁸⁴¹ Η εφημερίδα «Το Άστυ» εξυμνεί, τέλος, όπως άλλωστε έπραξε και το σύνολο σχεδόν του ελληνικού τύπου, τον Σμολένσκη, ο οποίος τίμησε τον ελληνικό στρατό πολεμώντας με γενναιότητα τους Τούρκους και άξιζε δίκαια τον προβιβασμό του σε υποστράτηγο.⁸⁴²

2. Τα προβλήματα οργάνωσης του στρατού κατά τον πόλεμο

Ο πόλεμος του 1897 απέδειξε με οδυνηρό τρόπο ότι ο στρατός της Ελλάδας δεν μπορούσε να αντιπαραταχθεί σε τακτικό επίπεδο καθόσον υπολειπόταν σημαντικά από τα απαιτούμενα επίπεδα τακτικού στρατού, απαραίτητα για την αντιπαράθεση στο πεδίο της μάχης. Οργανώθηκε σε μεγάλες μονάδες (μεραρχίες, ταξιαρχίες) μόνο μετά την επιστράτευση. Η

⁸⁴⁰ *Το Άστυ*, «Η υγεία του στρατού», 1/6/1897. Ακόμη στις 2 Ιουνίου η εφημερίδα προσθέτει ότι: «(...) Ο εν Λαμία στρατός υπό ηθικήν έποψιν ευρίσκεται εις λίαν ευχάριστον κατάστασιν. Η εκ των ατυχημάτων του πολέμου εντύπωσις ήρχισεν ήδη να εξαλείφεται και οι στρατιώται, ανακτήσαντες τελείως το θάρρος αυτών, αναμένουσιν ήσυχοι την έκβασιν των αρξαμένων διαπραγματεύσεων, είτε εις ειρήνην είτε εις πόλεμον φέρουσιν αύται. Το σπουδαιότερον δε είναι, ότι η εις τους αρχηγούς εμπιστοσύνη αποκατέστη, μετά την παραπομπήν δε εις δίκην των αποδειλιασάντων αξιωματικών οι λοιποί ανέκτησαν άπαν το επί του στρατού γόητρον αυτών(...)».(*Το Άστυ*, «Το φρόνημα του στρατού», 2/6/1897)

⁸⁴¹ *Το Άστυ*, «Μαθήματα από την ήτταν», 29/5/1897

⁸⁴² *Το Άστυ*, «Οι Τούρκοι και ο Σμολένσκης», 1/5/1897, «Ο Σμολένσκης υποστράτηγος», 8/5/1897

οργάνωση αυτή, απαραίτητη για αντιπαραθέσεις σε τακτικό επίπεδο, πραγματοποιήθηκε «κυριολεκτικά» την τελευταία στιγμή, παραμένοντας περισσότερο θεωρητική παρά πραγματική. Το στράτευμα ήταν ουσιαστικά το άθροισμα μικρών μονάδων που λειτουργούσαν με βάση τη δική τους αντίληψη, χωρίς να υποτάσσονται σε «κάποιο ευρύτερο σχέδιο συνδυασμένων ελιγμών». Αυτός ο τρόπος δράσης ενισχυόταν μάλιστα από τη διοίκηση του στρατού.⁸⁴³ Τα επιτελικά σχέδια για την άμυνα της Θεσσαλίας που είχαν εκπονηθεί από τη γαλλική αποστολή του Βοσσέρ έμειναν ανεφάρμοστα. Η, σχεδόν, ανύπαρκτη πειθαρχία πυρός μείωνε την αποτελεσματικότητα των πυρών και προκαλούσε σπατάλη πυρομαχικών. Ο συντονισμός του πεζικού με το πυροβολικό ήταν ανύπαρκτος, και είχε πενιχρά αποτελέσματα δεδομένου ότι δοκιμάστηκε για πρώτη φορά στο πεδίο της μάχης. Δεν υπήρχε, επίσης, εκπαίδευση των μονάδων για συντεταγμένη κίνηση. Ο εφοδιασμός και οι μεταφορές είχαν ανατεθεί, κυρίως, με πληρωμή σε ιδιώτες που κατά τη διάρκεια των μαχών συνήθως υποχωρούσαν για να μην εκτεθούν σε κινδύνους.

Η εικόνα μάλιστα που παρουσίαζε το στράτευμα είχε άμεση επίπτωση και στο ηθικό των στελεχών του, ιδιαίτερα στους εφέδρους που κλήθηκαν εν όψει του πολέμου. Ο αρχικός ενθουσιασμός που προκάλεσε στους τελευταίους η προοπτική του πολέμου και η πρόσκλησή τους να συνδράμουν στην προσπάθεια πραγματοποίησης των εθνικών προσδοκιών, γρήγορα μετατράπηκε σε απογοήτευση και απελπισία, όταν αντιλήφθηκαν την πραγματική κατάσταση και ετοιμότητα του στρατού σε όλη της τη διάσταση. Στα πολεμικά απομνημονεύματα που εξέδωσε αμέσως μετά τον πόλεμο στον οποίο υπηρέτησε ως έφεδρος, ο Νικόλαος Δημητρακόπουλος,⁸⁴⁴ διακεκριμένος νομικός και μετέπειτα υπουργός Δικαιοσύνης, περιγράφει αυτήν ακριβώς την μεταβολή στα συναισθήματα των στρατιωτών που προκαλούσε η απογοητευτική εικόνα του στρατού και τις επιπτώσεις αυτής της μεταβολής στο αξιόμαχο του στρατεύματος.⁸⁴⁵ Παράλληλα ο

⁸⁴³ Γ. Μαργαρίτης, «Οι πόλεμοι», ό.π. σελ.156

⁸⁴⁴ Ο Νικόλαος Δημητρακόπουλος σπούδασε νομικά στο Πανεπιστήμιο Αθηνών. Πολέμησε ως έφεδρος στον πόλεμο του 1897, ενώ το 1910 εκλέχθηκε βουλευτής Αρκαδίας και συμμετείχε ως υπουργός Δικαιοσύνης στην πρώτη κυβέρνηση Βενιζέλου. Το 1912 αποχώρησε από το «Κόμμα των Φιλελευθέρων» και ίδρυσε το «Προοδευτικό κόμμα». Ξεχώρισε για τη ρητορική του δεινότητα και για το πλουσιότερο νομοθετικό του έργο κατά τη διάρκεια της παραμονής του στο Υπουργείο Δικαιοσύνης. Πέθανε το 1921 στη Βιέννη. (*Παγκόσμιο Βιογραφικό Λεξικό*, Τόμος 3, Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 1985, σελ.265)

⁸⁴⁵ «(...) Εις τοιαύτην εύρε το στράτευμα ψυχολογικήν κατάστασιν η κατά τας ημέρας εκείνας προς τα τάγμα ημών σταλείσα υπό του Φρουραρχείου διαταγή να έχη έτοιμον σώμα στρατιωτικών(...) Ο και μικράν έχων ιδέαν των στρατιωτικών πραγμάτων και εμβαθύνων ιδίως εις το ψυχολογικόν του πολέμου μέρος, εύκολον ήτο να προδίδη έκτοτε, ότι πάσαν του

Δημητρακόπουλος περιέγραψε την καταρράκωση που επέφερε στο ηθικό των στρατιωτών η είδηση της υποχώρησης των ελληνικών στρατευμάτων μετά την διεξαγωγή των πρώτων μαχών του πολέμου, αλλά και την έλλειψη εμπιστοσύνης, από την πλευρά των χαμηλότερων στελεχών προς τους αξιωματικούς - επικεφαλής των διαφόρων στρατιωτικών τμημάτων, που δημιούργησαν οι πρώτες αποτυχίες, γεγονότα που αποτελούσαν, για τον συγγραφέα, χαρακτηριστικά σημάδια που προμήνυαν την επερχόμενη ήττα στον πόλεμο.⁸⁴⁶

Σημαντικές πληροφορίες για την κατάσταση του στρατού συλλέγουμε από την έκθεση που υπέβαλε μετά τον πόλεμο ως αρχηγός των στρατευμάτων της Θεσσαλίας, ο διάδοχος Κωνσταντίνος. Όσο και αν ο Κωνσταντίνος είχε κάθε όφελος να παρουσιάσει την κατάσταση του στρατού του οποίου ηγήθηκε ως πολύ κακή, για να περιορίσει τις πιθανές δικές του ευθύνες, από τη στιγμή μάλιστα που δεν είχε ιδιαίτερη συμμετοχή στη προπαρασκευή του, η έκθεσή του θεωρήθηκε ιδιαίτερα αντικειμενική και αποκαλυπτική για την εικόνα που παρουσίασε ο στρατός στον πόλεμο του 1897. Άλλωστε η όλη αναφορά του Κωνσταντίνου ήταν πολύ καλά προετοιμασμένη και έτσι δύσκολα θα μπορούσε να τον κατηγορήσει κάποιος ότι παρουσίαζε μια σκόπιμα διαστρεβλωμένη εικόνα με σκοπό το προσωπικό του όφελος. Το αντίθετο μάλιστα. Ήταν πολύ καλά τεκμηριωμένη και αντιπροσωπευτική της πολεμικής προετοιμασίας της Ελλάδας. Ο στρατός, λοιπόν, κατ' ουσίαν παρουσίαζε μια παρόμοια εικόνα με αυτήν που είχε επιδείξει δέκα περίπου χρόνια πριν στην κρίση της Ανατολικής Ρωμυλίας.

Ο Κωνσταντίνος ανέφερε ότι έλαβε όλα τα απαραίτητα μέτρα για τη σωστή παράταξη των στρατευμάτων, με προσωπική, μάλιστα, παρέμβαση και επίβλεψη. Για την απόκρουση, όμως, της επίθεσης μιας μεγαλύτερης στρατιωτικής δύναμης, όπως ήταν αυτή που διέθετε η Οθωμανική αυτοκρατορία απαιτούνταν, σύμφωνα με την έκθεση του διαδόχου, όχι μόνο περισσότερος στρατός αλλά και πολύ καλύτερα οργανωμένος και εκπαιδευμένος. Σε αντίθεση, όμως, και «(...) κατά την γνώμην των αμέσως διοικούντων αυτόν μεράρχων και ταξιαρχών(...)», ο ελληνικός στρατός δεν ήταν σε θέση όχι μόνο να εκτελέσει σοβαρή και αποτελεσματική επίθεση, αλλά ούτε καν να προτάξει την απαιτούμενη άμυνα για να ανακόψει την

αγώνος συνέχειαν ανέμενεν οικτρά αποτυχία.(...)» (Νικόλαος Δημητρακόπουλος, *Πολεμικά Απομνημονεύματα*, Αθήνα 1897, σελ. 21).

⁸⁴⁶ «(...) στρατός απωλέσας την επί τους αρχηγούς αυτού πεποίθησιν , στρατός πεισθείς - δικαίως ή αδίκως αδιάφορον – ότι προδίδεται και πάντα νέον αυτού αγώνα αναμένει επίβουλος ματαίωσις, είνε αδύνατον να ανορθωθή ψυχικώς και δράση επιτυχώς εν πολέμω(...)» (Νικόλαος Δημητρακόπουλος, *«Πολεμικά Απομνημονεύματα»*, ό.π., σελ. 22).

πορεία του εχθρού. Η εικόνα του στρατού περιγράφεται έτσι στην έκθεση ως απογοητευτική: «(...) Άνευ συνοχής, άνευ ηθικής δυνάμεως και δεούσης ασκήσεως, δεν ηδύνατο να εκτελέση ελιγμούς μάχης και τακτικής πορείας. Υποχώρησις του στρατεύματος, είτε τακτική, είτε στρατηγική ήτο αδύνατον να γίνη κανονική. Προκειμένου μάλιστα περί στρατηγικής υποχωρήσεως, το στράτευμα απέδειξε πλήρη ανικανότητα διότι τοιαύτη δύσκολος κίνησης απαιτεί στρατεύματα πειθαρχούντα και καλώς ησκημένα και πείραν περί την διοίκσιν μεγάλων μονάδων, προς απόκτησιν της οποίας ουδέποτε ελήφθη η δέουσα πρόνοια(...)».⁸⁴⁷

Δύο ήταν οι βασικότερες ελλείψεις που παρουσίαζε, σύμφωνα με την θεώρηση του διαδόχου, ο ελληνικός στρατός. Κατ' αρχάς η απαραίτητη για οποιοδήποτε σοβαρό στρατό πειθαρχία ήταν υποτυπώδης. Οι στρατιώτες οδηγούνταν στη μάχη μόνο από στιγμιαίο ενθουσιασμό, χωρίς κανένα αίσθημα υποταγής προς τους ανώτερους τους. Έτσι καθώς οι πρώτες αποτυχίες εκμηδένισαν τον ενθουσιασμό τους ήταν επόμενο να μην πειθαρχούν προς τους διοικητές τους. Στην αύξηση των περιπτώσεων απειθαρχίας συνετέλεσε, σύμφωνα με την θεώρηση του διαδόχου, και το γεγονός ότι η νομοθεσία δεν επέτρεπε την εφαρμογή έκτακτων μέτρων άμεσης τιμωρίας των απείθαρχων (προφανώς ο Κωνσταντίνος υπονοεί την άμεση εκτέλεση των ανυπάκουων), που ήταν απαραίτητα σε καιρό πολέμου για την τήρηση «σιδηράς πειθαρχίας».⁸⁴⁸

Αλλά εκτός από την πειθαρχία ο ελληνικός στρατός είχε τεράστιες ελλείψεις και στον νευραλγικό τομέα της εκπαίδευσης των στελεχών, η οποία ήταν, σύμφωνα με την άποψη του διαδόχου, «ατελεστάτη». Ο πλημμελής οργανισμός του στρατού, η έλλειψη συστηματικών ασκήσεων, η απασχόληση του στρατού σε έργα ξένα με τον προορισμό του και η έλλειψη παροχής από το κράτος των αναγκών μέσω, δημιουργούσαν έναν εντελώς ανεκπαιδευτο στρατό. Αυτό μάλιστα αφορούσε και τα ανώτερα στελέχη που δεν είχαν εκπαιδευτεί καθόλου για το πώς θα διοικούν μεγάλες μονάδες, συγκροτημένες μάλιστα από διαφορετικά όπλα, αλλά και τα κατώτερα στελέχη που δεν είχαν την ευκαιρία να ασκηθούν δεόντως στην εφαρμογή κανόνων της «εν εκστρατεία υπηρεσίας». Τα ανώτερα στελέχη του στρατού παρουσιάζονταν να επιδεικνύουν έλλειψη βασικών θεωρητικών γνώσεων. Ανώτεροι αξιωματικοί που διοικούσαν μεγάλες μονάδες είχαν, για παράδειγμα, προσηλωθεί στην ιδέα της άμυνας όλων των σταθερών

⁸⁴⁷ Έκθεσις του διαδόχου επί των πεπραγμένων του στρατού Θεσσαλίας κατά την εκστρατείαν του 1897, Υπουργείο στρατιωτικών, Αθήνα 1898, σελ. 32

⁸⁴⁸ Στο ίδιο, σελ. 33

σταθμών της οροθετικής γραμμής, θεωρώντας οποιοδήποτε «υπερέχον εδαφικόν σημείον ως σπουδαίαν στρατηγικήν θέσιν». Η, με φανατισμό, επιδίωξη της εφαρμογής της θεωρίας αυτής είχε ως αποτέλεσμα τη διασπορά του στρατεύματος σε πολύ μεγάλο μέτωπο, δυσανάλογο με την αριθμητική δύναμη του ελληνικού στρατού. Έτσι δεν υπήρξε συγκέντρωση του στρατού στα αληθινά καίρια σημεία όπου ήταν αναγκαίο. Το φαινόμενο της άσκοπης διασποράς του στρατεύματος είχε επαναληφθεί και στη διάταξη του ελληνικού στρατού στα σύνορα κατά την κρίση του 1886, δείγμα του ότι ελάχιστα βήματα προόδου είχαν επιτευχθεί. Οι συνθήκες μεγάλης διασποράς του στρατού καθιστούσαν, επίσης, τη διατήρηση εφεδρειών απαγορευτική, ενώ έκαναν τα νώτα του στρατεύματος ευάλωτα σε κίνδυνο κύκλωσης από τα εχθρικά στρατεύματα σε περίπτωση διάσπασης του μετώπου.⁸⁴⁹

Ανεπαρκής παρουσιαζόταν από τον διάδοχο και η εκπαίδευση των διαφόρων όπλων. Κατ' αρχάς δεν είχαν πραγματοποιηθεί ποτέ συνδυασμένες ασκήσεις όλων των όπλων, έστω και σε επίπεδο μικρών μονάδων. Μόνο μετά την άφιξη του Κωνσταντίνου στη Θεσσαλία δόθηκε διαταγή για εκτέλεση κοινών ασκήσεων που, όμως, δεν πρόλαβε να πραγματοποιηθεί λόγω της έναρξης των εχθροπραξιών. Η ανεπαρκέστατη εκπαίδευση του πεζικού επέβαλε στον ελληνικό στρατό τρόπο μάχης που λίγο διέφερε από τον τρόπο που μάχονταν οι πολιορκούμενοι σε φρούριο. Σε όλη τη διάρκεια της εκστρατείας τα ελληνικά στρατεύματα παρατάσσονταν πίσω από κάποιο φυσικό προκάλυμμα που δεν ενισχυόταν από χαράκωμα μάχης και από εκεί πολεμούσε τον εχθρό. Φυσικά και να αποκρουόταν η επίθεση του εχθρού, δεν υπήρχε περίπτωση να καταδιωχθεί, ενώ αν η έφοδος του εχθρού πετύχαινε, τα ελληνικά στρατεύματα υποχωρούσαν σχεδόν πάντοτε σε αταξία. Δεν μπορούσε, επίσης, να γίνει χρήση εφεδρειών για διεξαγωγή της μάχης και την προώθηση του στρατεύματος για τον απλούστατο λόγο ότι δεν υπήρχαν. Η χρήση, τέλος, των πυρών από το πεζικό γινόταν άνευ πειθαρχίας με αποτέλεσμα την κατασπατάληση των πυρομαχικών. Τα πυρά, δε, εκτελούνταν από πολύ μεγάλη απόσταση με αποτέλεσμα την περιορισμένη ευστοχία τους. Και αυτό το φαινόμενο δυσλειτουργίας του ελληνικού στρατεύματος είχε επαναληφθεί και στη διαχείριση των πυρομαχικών από τον ελληνικό στρατό κατά την κρίση του 1886.⁸⁵⁰

Η έλλειψη επαρκούς εκπαίδευσης στο όπλο του πυροβολικού σε συνδυασμό με την έλλειψη ίππων καθιστούσαν δύσκολη την απαραίτητη μεταβολή της θέσης του κατά τη διάρκεια της μάχης. Η ανεπαρκής, επίσης,

⁸⁴⁹ Στο ίδιο, σελ.33

⁸⁵⁰ Στο ίδιο, σελ. 28-29

εκπαίδευση σε συνδυασμό με το βραχύ βεληνεκές των ελληνικών πυροβόλων σε σύγκριση με τα εχθρικά, είχε ως αποτέλεσμα το ελληνικό πυροβολικό να επιφέρει ελάχιστες καταστροφές. Το ιππικό, τέλος, εξαιτίας της ελλιπέστατης εκπαίδευσής του και της απασχόλησής του κατά τη διάρκεια της ειρήνης σε έργα ξένα του προορισμού του, σε συνδυασμό με τη μεγάλη έλλειψη σε ίππους, δεν μπόρεσε ν' ανταποκριθεί στα πολλαπλά καθήκοντα που έπρεπε να εκπληρώσει κατά τη διάρκεια της εκστρατείας.⁸⁵¹

Αποκαλυπτικός, όμως, ήταν ο Κωνσταντίνος και για τις ελλείψεις σε αριθμό, αλλά και το επίπεδο γνώσεων των στελεχών του στρατού. Κατ' αρχάς, υπήρχαν μεγάλες ελλείψεις σε ανώτερα στελέχη. Με ελάχιστες εξαιρέσεις τα συντάγματα όλων των όπλων διοικούνταν από αντισυνταγματάρχες και ταγματάρχες, αντί για συνταγματάρχες που ήταν το δέον. Επιπλέον, παρουσιαζόταν έλλειψη κατώτερων αξιωματικών αλλά και ανεπαρκές επίπεδο γνώσεων σε πολλούς από αυτούς, γεγονός που είχε δυσμενή επίδραση στην πειθαρχία και τη συνοχή του στρατεύματος. Τα αυθύπαρκτα ευζωνικά τάγματα, που αριθμούσαν 1000-1500 άνδρες, διοικούνταν ή από λοχαγό ή από απόστρατο ταγματάρχη, που είχε ως βοηθούς λίγους έφεδρους αξιωματικούς. Επιπρόσθετα οι περισσότεροι από τους αξιωματικούς που ήταν υποχρεωμένοι να επιχειρούν έφιπποι λόγω της θέσης τους, δεν διέθεταν άλογα, γεγονός που έβλαψε σε μεγάλο βαθμό τη διοίκηση των στρατευμάτων.

Οι περισσότεροι από τους αξιωματικούς αγνοούσαν, επίσης, την περιοχή των επιχειρήσεων, καθόσον ελάχιστοι ήταν αυτοί που είχαν υπηρετήσει, κατά το παρελθόν, στα σύνορα. Την επίδραση της άγνοιας αυτής ενίσχυε και η έλλειψη κάποιου στρατιωτικού εγχειριδίου για την τοπογραφία της χώρας και η έλλειψη κατάλληλων χαρτών. Η απαραίτητη για τη διεξαγωγή πολεμικών επιχειρήσεων χαρτογράφηση της περιοχής ήταν υποτυπώδης. Είναι χαρακτηριστικό ότι το υπουργείο των Στρατιωτικών διέταξε τον Κωνσταντίνο μόλις έφθασε στην Λάρισα να συγκαλέσει συμβούλιο από τους διοικητές των μεραρχιών και των ταξιαρχιών προκειμένου να γνωμοδοτήσουν αν ο στρατός ήταν σε άμεση ετοιμότητα πολεμικών επιχειρήσεων. Το συμβούλιο, όμως, δεν ήταν δυνατό να συγκροτηθεί γιατί οι διοικητές είχαν μόλις αφιχθεί στην περιοχή και δεν είχαν εξετάσει ακόμη τα στρατεύματα που θα αποτελούσαν τις υπό αυτούς μεραρχίες και ταξιαρχίες.⁸⁵²

⁸⁵¹ Στο ίδιο, σελ. 29-30

⁸⁵² Στο ίδιο, σελ.33-34

Ο Κωνσταντίνος, παρά ταύτα, δεν κατηγορούσε στην έκθεσή του τα ίδια τα στελέχη για την εικόνα του στρατού. Ο στρατός, σύμφωνα με το διάδοχο, περιελάμβανε ικανά ανώτερα και κατώτερα στελέχη σε όλα τα όπλα, τα οποία ήταν φιλότιμα, φιλομαθή και επιδεκτικά άρτιας στρατιωτικής μόρφωσης. Υπεύθυνο ήταν το κράτος που δεν παρείχε στους αξιωματικούς τα μέσα και δεν τους εκπαιδευσε κατάλληλα από τον καιρό της ειρήνης.

Σύμφωνα με τον διάδοχο τα διδάγματα που εξαγόταν από τον άτυχο πόλεμο ήταν τέτοια που έδειχναν ότι αν το ελληνικό κράτος μεριμνούσε σοβαρά για τον στρατό του, αυτός θα μπορούσε εύκολα να αποβεί ικανός για να εκπληρώσει «τας εθνικάς αξιώσεις». Αυτό που ήταν σημαντικό για τον Κωνσταντίνο ήταν, όμως, να «(...) νοηθή επί τέλους, ότι η σύνταξις, η εκπαίδευσις και η διοίκησις του στρατού πρέπει να μείνη ανεπηρέαστος από πάσης οιασδήποτε ξένης του στρατού επεμβάσεως, αφιεμένη εις τους δυνάμενους να εργασθώσιν υπέρ της προκοπής αυτού και καθισταμένη το κύριον μέλημα του κράτους(...)».⁸⁵³

Σημαντικές πληροφορίες για την κατάσταση του στρατού συλλέγουμε και από την έκθεση που υπέβαλε μετά τον πόλεμο ο αρχηγός των στρατευμάτων της Ηπείρου, συνταγματάρχης Θρασύβουλος Μάνος.⁸⁵⁴ Και αυτός φυσικά είχε κάθε όφελος να παρουσιάσει την ποιότητα του στρατού που του δόθηκε για να ηγηθεί στον πόλεμο ως πολύ κακή, για να περιορίσει τις πιθανές δικές του ευθύνες, από τη στιγμή μάλιστα που διαδέχθηκε στις αρχές Μαρτίου προσωρινά τον μέχρι τότε διοικητή υποστράτηγο Αντώνιο Μαυρομιχάλη. Παρά ταύτα και η δική του έκθεσή μπορεί να θεωρηθεί ιδιαίτερα αποκαλυπτική για την εικόνα που παρουσίασε ο στρατός στον πόλεμο του 1897.

Ο Μάνος παρουσιάζει την εικόνα του στρατεύματος όταν έφθασε στην Άρτα, αρχικά ως υπαρχηγός του Μαυρομιχάλη και κατόπιν ως προσωρινός αρχηγός των στρατευμάτων της Ηπείρου «υπό πάσαν άποψιν οικτράν».⁸⁵⁵ Οι προσερχόμενοι έφεδροι που συσσωρεύονταν χωρίς σχέδιο στην Άρτα,

⁸⁵³ Στο ίδιο, ό.π., σελ. 35

⁸⁵⁴ Ο Θρασύβουλος Μάνος γεννήθηκε στο Ναύπλιο το 1835 και αποφοίτησε από τη σχολή Ευελπίδων. Συμμετείχε στο κίνημα κατά του Όθωνα το 1862. Κατά την κρητική επανάσταση του 1866 πήγε στην Κρήτη όπου πιάστηκε αιχμάλωτος από τους Οθωμανούς, μεταφέρθηκε στην Κωνσταντινούπολη και παρέμεινε στη φυλακή επί δύο χρόνια. Αργότερα υπήρξε μέλος της Εθνικής Εταιρείας. Στον πόλεμο του 1897 ηγήθηκε του στρατού στην Ήπειρο, η ατυχής, όμως, έκβασή του οδήγησε στην αποστρατεία του τον επόμενο χρόνο με το βαθμό του Υποτράτηγου. Πέθανε το 1922. (Παγκόσμιο Βιογραφικό Λεξικό, Τόμος 5, Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 1986, σελ. 422)

⁸⁵⁵ Θρασύβουλος Μάνος, Έκθεσις επί της πολεμικής ενέργειας εν Ηπείρῳ κατά τον ελληνοτουρκικόν πόλεμον του 1897, Υπουργείο στρατιωτικών, Αθήνα 1898, σελ. 5

στερούνταν κυριολεκτικά τα απαραίτητα, καθώς δεν μπορούσαν όχι μόνο να ντυθούν και να εξοπλισθούν, αλλά ούτε καν να τραφούν. Μαζεύονταν, έτσι, στην πλατεία όπου στεγαζόταν το Αρχηγείο διαμαρτυρόμενοι και ζητώντας φαγητό. Σε γενικές γραμμές η κατάσταση και του στρατού της Ηπείρου παρουσιαζόταν στην έκθεση του Μάνου, σε πλήρη αντιστοιχία με την εικόνα που παρουσίαζε η έκθεση του Κωνσταντίνου για τον στρατό της Θεσσαλίας· πλήρως απογοητευτική: «(...)Στρατός ασύντακτος και ακατάρτιστος, άνευ οργανώσεως και εκπαιδεύσεως, άνευ επιμελητείας, μεταγωγικής υπηρεσίας και βοηθητικών εν γένει υπηρεσιών· στερούμενος επαρκών στελεχών και παντός είδους εφοδίων· κατά το πλείστον ανυπόδητος και γυμνός, ανίκανος δε και προς άμυναν έτι της χώρας, διότι υπό την έποψιν της στρατιωτικής παρασκευής ουδέν είχε προνοηθεί και συντελεσθεί σοβαρόν και δη ως προς τα στοιχειωδέστατα. Είνε δε γνωστόν τι περιλαμβάνει ο όρος «στρατιωτική παρασκευή» στρατού, όστις πρόκειται να ενεργήση είτε αμυντικώς, είτε επιθετικώς(...)».⁸⁵⁶

Την κατάσταση αυτή ο Μάνος έκανε άμεσα γνωστή στο υπουργείο Στρατιωτικών γιατί δημιουργούνταν ιδιαίτερη αταξία, διασαλευόταν η πειθαρχία και χανόταν με αυτόν τον τρόπο κάθε έννοια υπόστασης στρατού. Ελάχιστα πράγματα, όμως, μπορούσαν να διορθωθούν γιατί η επιμελητεία, απαραίτητη για την υποστήριξη του στρατεύματος, ήταν ανεπαρκής. Ο απαιτούμενος στρατιωτικός ιματισμός ήταν ανύπαρκτος. Προμήθειες τροφών και μέσα για την παρασκευή τους δεν υπήρχαν επειδή δεν είχε ληφθεί ούτε η στοιχειώδης πρόνοια για διατροφή, συντήρηση και εφοδιασμό του στρατού. Χαρακτηριστικό της πλήρους σχεδόν έλλειψης των απαραίτητων εφοδίων είναι ότι δεν υπήρχε ούτε αλεύρι για παρασκευή ψωμιού. Παρουσιαζόταν, επίσης, και παντελής έλλειψη μεταφορικών μέσων για την αποστολή τροφών. Η αδυναμία αντιμετώπισης αυτής της κατάστασης προκαλούσε, όπως ήταν επακόλουθο, τεράστια αναστάτωση μεταξύ των στρατιωτών. Σε αυτό συνέβαλε και το γεγονός ότι δεν υπήρχαν μεγάλα κέντρα για τη διαμονή και τη συντήρηση του στρατού, καθιστώντας έτσι αδύνατη την αραίωση και την αποκέντρωσή του.⁸⁵⁷

Ο Μάνος προσπάθησε να επιλύσει αυτά τα προβλήματα και να οργανώσει το στρατό «(...)εάν δύναται να ονομασθή στρατός τοιούτον σύνολον ανδρών, διαπνεομένων μεν υπό ενθουσιασμού, αλλά στερουμένων κυριολεκτικώς των πάντων· έτι δε άνευ εκπαιδεύσεως, άνευ συνοχής και πειθαρχίας και συνεπώς εστερημένων των κυρίων και απαιτητών ηθικών

⁸⁵⁶ Στο ίδιο, σελ. 7

⁸⁵⁷ Στο ίδιο, σελ. 5

και υλικών στοιχείων προς πολεμικήν ενέργειαν(...)». Ζήτησε από το υπουργείο Στρατιωτικών την άμεση αποστολή εφοδίων και των απαιτούμενων ζώων για τις μεταφορές. Παράλληλα προσπάθησε και ο ίδιος να βρει ζώα για να καλύψει τις άμεσες ανάγκες. Όλες, όμως, οι προσπάθειές του απέτυχαν γιατί οι κάτοικοι είχαν αποκρύψει ή φυγαδεύσει τα ζώα τους για να μην κατασχεθούν. Ελάχιστος φόρτος ιματισμού και εφοδίων άρχισε να αποστέλλεται με βραδύ ρυθμό που ήταν φυσικά ανεπαρκής για τον εφοδιασμό του στρατού. Έτσι με δεδομένο ότι παρουσιαζόταν μια κατάσταση του στρατού από κάθε άποψη εντελώς αξιοθρήνητη, ο Μάνος αναγκάστηκε να ζητήσει τη διακοπή αποστολής εφέδρων ώστε να μην επιβαρύνεται το πρόβλημα.

Ελλιπέστατες ήταν, σύμφωνα με άποψη του Μάνου, και οι οχυρωματικές προετοιμασίες που είχαν προηγηθεί. Σε όλο το μήκος των συνόρων δεν υπήρχε ούτε ένα οχύρωμα. Η οχύρωση της πόλης της Άρτας ήταν, επίσης, ατελέστατη γιατί αφενός τα παλαιά πυροβολεία δεν είχαν επισκευασθεί, αφετέρου έλειπαν και τα απαραίτητα εργαλεία για τη δημιουργία οχυρωμάτων. Δεν υπήρχαν, επίσης, στρατιωτικές γέφυρες αλλά ούτε υλικά για την κατασκευή αυτών. Δεν είχαν εκπονηθεί, τέλος, τα απαραίτητα σχέδια για τη διάβαση ποταμού. Γενικότερα το σώμα του μηχανικού που ήταν επιφορτισμένο με την εκτέλεση των ανωτέρω εργασιών διέθετε μόνο ένα λόχο ατελώς κατηρτισμένο και ανεπαρκή για την εκτέλεση των αναγκών εργασιών, χωρίς μάλιστα να διαθέτει το μεγαλύτερο μέρος των εργαλείων που ήταν απαραίτητα για την εκτέλεση της αποστολής του.⁸⁵⁸

Αλλά και η κατάσταση των υπόλοιπων σωμάτων, σύμφωνα πάντα με τον Μάνο, δεν ήταν καλύτερη. Το πεζικό είχε τεράστιες ελλείψεις σε ιματισμό και εξαρτήσεις. Είναι χαρακτηριστικό ότι μόνο ένας στους τρεις στρατιώτες διέθετε υπόδηση. Υπήρχε παντελής έλλειψη μεταφορικών μέσων ώστε εκτός από τρόφιμα, δεν μπορούσαν να μεταφερθούν ούτε τα ελάχιστα εργαλεία που υπήρχαν, αλλά ούτε πυρομαχικά. Υπήρχε, άλλωστε, μεγάλη έλλειψη και σε πυρομαχικά. Το πυροβολικό, από την πλευρά του, στερούνταν εντελώς ζώων, ώστε μόλις ένας πεδινός ουλαμός και μια ορειβατική πυροβολαρχία μπορούσαν να σχηματισθούν και όχι πλήρως. Διέθετε, επίσης, τρεις πεδινές πυροβολαρχίες ατελέστατα κατηρτισμένες. Τα πυρομαχικά του ήταν ανεπαρκέστατα για όλα τα πυροβόλα, κυρίως όμως των πεδινών. Ακόμα, όμως, και η διανομή των υπαρχόντων πυρομαχικών εκτελούνταν με άνισο τρόπο. Το ιππικό από τους 313 ίππους που είχε, πολλοί από τους οποίους είχαν προέλθει τελικά από προσφορά των κατοίκων, μπορούσε να

⁸⁵⁸ Στο ίδιο, σελ. 6

χρησιμοποιήσει μόνο 260. Η υγειονομική υπηρεσία ήταν και αυτή ανεπαρκής διαθέτοντας προσωπικό μόνο 90 νοσοκόμους χωρίς κλινοσκεπάσματα και χωρίς τα απαραίτητα ζώα. Μπορούσε, μάλιστα, να εξοπλίσει μόνο 6 χειρουργεία. Η επιμελητεία είχε πολύ λίγο προσωπικό και ζώα. Τέλος, δεν υπήρχε σύστημα εφοδιασμού και διατροφής του στρατού.⁸⁵⁹

Οι ελλείψεις του στρατού στην Ήπειρο ήταν τέτοιες που τον καθιστούσαν ανίκανο για οποιασδήποτε μορφής επιθετική ενέργεια. Μάλιστα συγκροτήθηκε πολεμικό συμβούλιο που αποφάσισε ομόφωνα ότι «προ της συμπληρώσεως των ελλείψεων ο στρατός δεν δύναται να δράση επιθετικώς». Ο Μάνος μάλιστα τόνισε ότι με τις συνθήκες που επικρατούσαν λόγω των υπάρχουσών ελλείψεων, η διεξαγωγή επιθετικών επιχειρήσεων θα ήταν αδύνατη ακόμα και για ένα στράτευμα που σε αντίθεση με το ελληνικό θα ήταν πολύ καλά συντεταγμένο, εκπαιδευμένο, πειθαρχημένο και συνηθισμένο σε πολεμικές επιχειρήσεις. Η συνεχής επικοινωνία, άλλωστε, του επιτιθέμενου στρατού με τη βάση του αποτελεί κύρια αρχή της στρατηγικής που δεν επιτρέπεται η παράβαση της με κανένα τρόπο. Αντίθετα η έλλειψη των αναγκαίων εφοδίων και η πλήρης αδυναμία έγκαιρου ανεφοδιασμού του ελληνικού στρατού με τρόφιμα και πυρομαχικά κατά το διάστημα των επιχειρήσεων, καθιστούσαν ανέφικτη και επικίνδυνη την οποιαδήποτε απομάκρυνσή του από τη βάση των επιχειρήσεων, πόσο μάλλον την εκτέλεση εκστρατευτικών επιχειρήσεων. Ο ελληνικός στρατός της Ηπείρου, λοιπόν, διέτρεχε τον κίνδυνο αν εκτελούσε επιθετικές επιχειρήσεις να κατατροπωθεί από τον εχθρό, αντιμετωπίζοντάς τον στην πιο κρίσιμη φάση της εκστρατείας χωρίς πυρομαχικά. Έτσι οποιαδήποτε επιθετική εκστρατεία ήταν καταδικασμένη σε αποτυχία, με βέβαιη την αποσύνθεση και την καταστροφή του στρατού. Σε αυτό το πλαίσιο ο Μάνος τόνισε στην αναφορά του ότι αν σκεφτόταν σαν ανεύθυνος οπλαρχηγός «ατάκτου ομάδος» και βάσιζε τις αποφάσεις του σε επιπόλαιες ανακριβείς και αμφίβολες υποθέσεις χωρίς να ενδιαφέρεται για την επιτυχία των επιχειρήσεων και την ασφάλεια του στρατού του, και αν αγνοούσε, τέλος, την πραγματική κατάσταση του στρατού του, τότε και μόνο θα μπορούσε να αποφασίσει την εκτέλεση επιθετικής εκστρατείας στην Ήπειρο.⁸⁶⁰

Σύμφωνα, λοιπόν, με τον Μάνο ο στρατός της Ηπείρου στην κατάσταση που ήταν θα μπορούσε να διαδραματίσει μόνο επικουρικό ρόλο στον πόλεμο, διασφαλίζοντας οριακά την επιτυχή άμυνα στην περιοχή. Αντίθετα, αν και ήταν προφανές ότι η νίκη στον πόλεμο δεν μπορούσε να έρθει από το στρατό της Ηπείρου, του ζητήθηκε να προβεί σε εκδήλωση

⁸⁵⁹ Στο ίδιο, σελ. 7

⁸⁶⁰ Στο ίδιο, σελ. 11

επιθετικής ενέργειας. Παράλληλα, ο Μάνος ισχυριζόταν ότι δεν είχε καμία επίσημη πληροφόρηση για το σκοπό και το είδος του πολέμου (στρατηγική άμυνα ή επίθεση), ούτε κάποια πληροφορία περί της εχθρικής χώρας και του εδάφους. Δεν υπήρχε, άλλωστε, κανένα σχέδιο εκστρατείας. Η στρατιωτική προπαρασκευή, λοιπόν, και από την άποψη αυτή, ήταν ατελής. Συνοψίζοντας ο Μάνος την άποψή του για την κατάσταση του στρατού στην Ήπειρο ανέφερε ότι διέθετε όλα τα μειονεκτήματα τακτικού στρατού, χωρίς να διαθέτει τα πλεονεκτήματα ατάκτου. Παρά ταύτα εξέφρασε την πεποίθηση ότι με την κατάλληλη εκπαίδευση και οργάνωση θα μπορούσε να σχηματισθεί στο μέλλον άριστος στρατός.⁸⁶¹

Ο Μάνος, παρέθεσε στην έκθεσή του σημαντικές απόψεις και για την απόδοση των διαφόρων σωμάτων του στρατού της Ηπείρου στον πόλεμο, σε συνδυασμό με την προετοιμασία τους. Το κυριότερο όπλο του στρατού, το πεζικό, παρουσίαζε σοβαρές ελλείψεις σε θέματα πειθαρχίας, τάξης και εκπαίδευσης. Κατ' αρχάς αποτελούνταν από έφεδρους που ουδέποτε είχαν συμμετάσχει σε άσκηση. Έπειτα παρουσιάζονταν ελλείψεις σε αξιωματικούς και γενικότερα βαθμοφόρους που ήταν απαραίτητοι για τη διατήρηση της ευταξίας στα σώματα, ιδιαίτερα όταν κλονίζεται το ηθικό τους. Ειδικότερα δεν υπήρχε επαρκής αριθμός ανώτερων αξιωματικών, απαραίτητων για τη σωστή διοίκηση του στρατεύματος. Άλλο μειονέκτημα ήταν ότι πολλά τμήματα του πεζικού αποτελούνταν από άνδρες του ίδιου νομού που συνεννοούνταν μόνο μεταξύ τους και κατά συνέπεια δεν διοικούνταν εύκολα, με αποτέλεσμα την αταξία στα τμήματα αυτά. Αναγνώρισε, εντούτοις, ότι οποιοσδήποτε στρατός που δεν είχε εκπαιδευτεί και γενικότερα βρισκόταν στη θέση του ελληνικού στρατού θα ήταν σε πολύ χειρότερη κατάσταση από άποψη πειθαρχίας, τάξης και πολεμικής ετοιμότητας, ιδιαίτερα αν έπρεπε να υποστεί «(...)τας ταλαιπωρίας και στερήσεις, ας υπέστη ο ημέτερος(...)». Επίσης, πολλοί από τους αξιωματικούς του πεζικού εκτέλεσαν πλήρως το καθήκον τους. Αποτέλεσμα αυτών ήταν το πεζικό να αμυνθεί επιτυχώς στην Άρτα και στα υπόλοιπα σημεία των συνόρων στη Θεσσαλία, να μην μπορεί, όμως, να εκτελέσει επιθετικές επιχειρήσεις.

Το σώμα του μηχανικού αν και ήταν ατελώς καταρτισμένο και εκπαιδευμένο εκτέλεσε διάφορα έργα της ειδικότητάς του, όπως οχυρώσεις ή γέφυρες, με πολλές βέβαια δυσχέρειες λόγω της έλλειψης όλων των απαραίτητων μέσων. Χαρακτηριστικό ήταν ότι σε πολλές περιστάσεις χρησιμοποιήθηκε σαν πεζικό με ό,τι αυτό συνεπαγόταν για την επιτυχία των επιχειρήσεων που του ανατέθηκαν. Παρά ταύτα, και εξαιτίας των αξιωματικών

⁸⁶¹ Στο ίδιο, σελ. 12

του που ήταν και επαρκείς σε αριθμό αλλά και κατάλληλα καταρτισμένοι, το μηχανικό τήρησε την απαραίτητη για στρατό ευταξία και πειθαρχία. Ιδίως, μάλιστα κατά την αποχώρηση του στρατού από την Άρτα, το μηχανικό λειτούργησε, παρά τον επικρατούντα πανικό, συγκροτημένα και ανέλαβε τη φρούρηση της εγκαταληφθείσας γέφυρας. Το ιππικό διατήρησε την ευταξία του σε όλες τις περιστάσεις διαθέτοντας ικανούς αξιωματικούς που επέβαλαν την πειθαρχία στο σώμα. Παρά τις ελλείψεις του σε άλογα εκτέλεσε με επιτυχία αποστολές αναγνώρισης. Οι αποστολές αυτές εκτελέσθηκαν με τόλμη παρέχοντας στον Μάνο ακριβείς πληροφορίες. Το πυροβολικό, τέλος, υπερνίκησε τις δυσχέρειες, που προέρχονταν από την έλλειψη εκπαίδευσης, ζώων και οχημάτων. Διέθετε και αυτό επαρκείς στον αριθμό και ικανούς αξιωματικούς αλλά και κατάλληλους υπαξιωματικούς που επέβαλαν την πειθαρχία στο σώμα. Είχε, επίσης, αρκετές εύστοχες βολές με αποτέλεσμα σε πολλές περιπτώσεις να ενισχύεται το ηθικό των ελληνικών στρατευμάτων.⁸⁶²

Γενικότερα, αναφέρει ο Μάνος, το επίπεδο των στελεχών του στρατού κατά την πολεμικές επιχειρήσεις στην Ήπειρο ήταν ικανοποιητικό. Υπήρξαν, μάλιστα, αξιωματικοί ιδιαίτερα στο πυροβολικό και στο μηχανικό που διακρίθηκαν και εκτέλεσαν άριστα το καθήκον τους. Η μεγαλύτερη ικανότητα των αξιωματικών των δύο παραπάνω όπλων σε σχέση με τους αξιωματικούς του πεζικού δεν προκαλεί εντύπωση. Αντίθετα αποτυπώνει και καταγράφει πλήρως το γεγονός ότι η μεγίστη πλειονότητα των αξιωματικών που ήταν απόφοιτοι της σχολής Ευελπίδων κατατάσσονταν στα δύο αυτά σώματα, ενώ οι αξιωματικοί στο πεζικό προέρχονταν συνήθως από το στράτευμα. Τέλος περατώνοντας την έκθεσή του τόνισε την αλγεινή εντύπωση που του προξένησε η άμεση μετά την ανακωχή αποστολή ανακριτή για να εξετάσει τα συμβάντα στην Ήπειρο αλλά και ο τρόπος που εκτελέσθηκε η ανακριτική εργασία.⁸⁶³

⁸⁶² Στο ίδιο, σελ. 255-256

⁸⁶³ «(...)Ελησμόνησαν οι τούτο ενεργούντες (σ.σ.την ανάκριση) ότι πολεμικά επιχειρήσεις δεν κρίνονται τόσο ευκόλως, ως απειπειράθησαν να πράξωσι, και απαιτούσι στοιχεία, άτινα, μόνο δύνανται να κατέχωσι οι κεκτημένοι πολεμικήν εμπειρίαν ή τουλάχιστον παρακολουθήσαντες εκστρατείας, διότι μόνο ούτοι δύνανται να εκτιμώσι τα πραγματικά δεδομένα ουχί τα εκ των υστέρω, και τα ηθικά στοιχεία άτινα έχουσι μεγίστην επίδρασιν εν πολέμω, ως και ποίαν αξίαν έχουσιν αι αναλλοίωται αρχαί του πολέμου, ας δεν δύναται τις να παραβιάση απιμωρητί εν ουδεμία περιπτώσει(...)» (Θρασύβουλος Μάνος, ό.π., σελ. 257 – 258). Είναι χαρακτηριστικό, ότι ο Θρασύβουλος Μάνος αμέσως μετά την ανακωχή στις 6 Μαΐου αντικαταστάθηκε από τον Συνταγματάρχη Νικόλαο Σμόλενιτς και ανακλήθηκε στην Αθήνα. Το γεγονός αυτό σε συνδυασμό με την άμεση έναρξη των ανακρίσεων είναι δεδομένο ότι ενόχλησε ιδιαίτερα τον Μάνο που είχε αντικαταστήσει ως προσωρινός αρχηγός τον Υποστράτηγο Αντώνιο Μαυρομιχάλη, λίγες ημέρες πριν την έναρξη των εχθροπραξιών. Η πικρία του αυτή είναι εύλογο να αποτυπώνεται στην έκθεση του. (Για την αντικατάσταση του

Φυσικά μεγάλο μερίδιο ευθυνών για το τραγικό αποτέλεσμα των πολεμικών επιχειρήσεων αναλογούσε και στους αρχηγούς του ελληνικού στρατού. Ο Παρασκευόπουλος τονίζει στα απομνημονεύματά του ότι παρότι θα ήταν άδικο να επιρριφθούν σε αυτούς όλες οι ευθύνες, δεδομένου ότι διαχειρίστηκαν στρατό ελλιπώς προετοιμασμένο για πόλεμο, είχαν, εντούτοις, και αυτοί μεγάλη ευθύνη για την ήττα. Αναφερόμενος ιδιαίτερα στον διάδοχο, τόνισε ότι ήταν αδιάφορος για τις ανάγκες του στρατεύματος και είχε παντελή έλλειψη οργανωτικής ικανότητας. Παράλληλα, τον κατηγορήσε ότι «του έλειπε προ πάντων ψυχή» και δεν είχε καμία ελπίδα ή πεποίθηση για τη νίκη. Επιδείκνυε μάλιστα εύνοια σε πρόσωπα που δεν απολάμβαναν την εκτίμηση του στρατού. Σύμφωνα με τον Παρασκευόπουλο αν ο ελληνικός στρατός οδηγούνταν από στρατηγό τολμηρό με επιθετικό πνεύμα, που πάντως δεν υπήρχε τότε στο ελληνικό στράτευμα, τα αποτελέσματα θα ήταν διαφορετικά.⁸⁶⁴ Ο Κωνσταντίνος, για παράδειγμα, παρότι τα καθήκοντα του επικεφαλής του Α' αρχηγείου της Θεσσαλίας του είχαν ανατεθεί αρκετά πριν τον πόλεμο, ασχολήθηκε ελάχιστα με την εκπαίδευση και γενικότερα με την προετοιμασία του στρατού του για πολεμικές επιχειρήσεις.⁸⁶⁵

Ο Αλέξανδρος Μαζαράκης, που υπηρέτησε κατά τον πόλεμο σαν νέος ανθυπολοχαγός του πυροβολικού στο μέτωπο της Θεσσαλίας, αναφέρει στα απομνημονεύματά του ότι ο Κωνσταντίνος «(...) εις την γενεάν του 1897 και μετ' αυτήν ακόμη δεν έχαιρε μεγάλης υπολήψεως δια τας γνώσεις του(...)». Υπήρχε η φήμη ότι είχε σπουδάσει στην πολεμική ακαδημία του Βερολίνου, αλλά στην πραγματικότητα δεν είχε παρακολουθήσει ούτε τα μαθήματα της σχολής Ευελπίδων, απλά συμμετείχε δύο φορές την εβδομάδα στις ασκήσεις πεζικού που εκτελούσαν οι Ευέλπιδες. Είχε διδαχθεί στρατιωτικά μαθήματα κατ' οίκον και γενικότερα η θεωρητική αλλά και η πρακτική του μόρφωση ήταν ανύπαρκτη. Αλλά και να διέθετε τα απαιτούμενα προσόντα, δεν ήταν σωστό, σύμφωνα με τον Μαζαράκη, σε συνταγματικό κράτος, ο διάδοχος να αναλαμβάνει υπεύθυνη διοίκηση, όπως η αρχιστρατηγία στον πόλεμο, γιατί

Μάνου από το Σμόλνενιτς και την διεξαγωγή των ανακρίσεων «(...) περί της εν γένει εν Ηπείρῳ εκστρατείας και περί των αιτίων της αποτυχίας αυτής (...)» βλ. Δαγκλής, ό.π., σελ. 175- 178.)

⁸⁶⁴ Λεωνίδας Παρασκευόπουλος, ό.π., σελ.35

⁸⁶⁵ Τα απομνημονεύματα του στρατηγού Παρασκευόπουλου γράφτηκαν κατά την περίοδο 1923- 1924, όταν είχαν προηγηθεί τα γεγονότα του εθνικού διχασμού και της καταστροφικής μικρασιατικής εκστρατείας στην οποία μέχρι την πτώση του Βενιζέλου, ο Παρασκευόπουλος ήταν αρχιστράτηγος. Έτσι οι απόψεις του Παρασκευόπουλου για τον διάδοχο δεν θεωρούνται ότι είναι απόλυτα αντικειμενικές, δεδομένου ότι γράφτηκαν πολύ αργότερα και υπό το βάρος της μικρασιατικής καταστροφής. Παρά ταύτα, κρίνοντας από το αποτέλεσμα του πολέμου του 1897 έχουν κάποια βαρύτητα στον εντοπισμό των αιτίων της ήττας.

σε περίπτωση αποτυχίας, όπως και έγινε, έστω και αν δεν ήταν αυτός εξ' ολοκλήρου υπεύθυνος, το κύρος του θα πλήττονταν ανεπανόρθωτα.⁸⁶⁶

Όσον αφορά τον αρχηγό του στρατού της Ηπείρου Θρασύβουλο Μάνο, ο Δαγκλής στα δικά του απομνημονεύματα, αναφερόμενος στη σημαντική μάχη στο Γρίμποβο κοντά στην Άρτα, που έδωσε η 1^η ταξιαρχία, στην οποία ήταν επιτελάρχης, και στην οποία δεν υπήρξε ουσιαστικός νικητής, τόνιζε ότι «(...)Ο αρχηγός παρευρέθη κατά την μάχην της 1^{ης} Μαΐου ως και κατά την πρωίαν της 2ας, αλλά δυστυχώς παρευρέθη εις αυτάς μόνον ως θεατής, μη λαβών την ευθύνην να δώση διαταγήν τινά και μη σκεφθείς να διατάξη σχετικές κινήσεις των λοιπών στρατευμάτων προς εκφόβισιν τουλάχιστον του εχθρού(...)». ⁸⁶⁷ Σε άλλο σημείο κατακρίνοντας ακόμη περισσότερο την έλλειψη πρωτοβουλίας, όπως αναφέρει, του Μάνου πρόσθεσε ότι «(...) Δυστυχώς ο αρχηγός δεν είχε την οξύνοιαν και την τόλμην της ευθύνης να διατάξη αμέσως τοιαύτας κινήσεις συγχρόνως των στρατευμάτων, αλλ' αφήκε τους Τούρκους ανενόχλητους να συγκεντρώσωσι πάσας τας δυνάμεις των εις τα υπό της ταξιαρχίας Μπαϊρακτάρη απειλούμενα σημεία(...)». ⁸⁶⁸ Αντίθετη άποψη για τις ικανότητες του Θρασύβουλου Μάνου, είχε πάντως ο Παρασκευόπουλος. Τον χαρακτήριζε ικανό αξιωματικό, μορφωμένο, ψύχραιμο και με ορθή κρίση. Αναλάμβανε με θάρρος τις ευθύνες του και γενικότερα είχε όλα τα προσόντα που απαιτούνταν σε έναν αρχηγό. Τις ευθύνες για τα άσχημα αποτελέσματα στην Ήπειρο, ο Παρασκευόπουλος τις επέριπτε στο επιτελείο του Μάνου. Ωστόσο δεν θα πρέπει για την κρίση αυτή του Παρασκευόπουλου να είναι τυχαίο το γεγονός ότι ο Μάνος τον είχε επιλέξει για επιτελή του και άμεσο συνεργάτη του, επιλογή που δεν έγινε αποδεκτή από το υπουργείο Στρατιωτικών. ⁸⁶⁹

Επιπρόσθετα, όπως αναφέρει ο Παρασκευόπουλος, υπήρχε έντονο ζήτημα έλλειψης αξιοκρατικής επιλογής στελεχών σε καίριες θέσεις. Άριστοι θεωρούνταν οι αξιωματικοί που είχαν θεωρητικές γνώσεις χωρίς όμως βαθιά γνώση της στρατιωτικής τέχνης, δηλαδή του πως εκπαιδεύεται ο στρατός και πως διοικείται. Χαρακτηριστικό ήταν ότι στις ετήσιες επιθεωρήσεις του στρατού οι αξιωματικοί κρίνονταν όχι από την επίδοσή τους σε στρατιωτικά γυμνάσια, αλλά από την ικανότητά τους να απαντήσουν σε θεωρητικές ερωτήσεις. Θεωρητική ήταν και η εκπαίδευση των διαφόρων όπλων. Πριν από τον πόλεμο του 1897, δεν υπήρχε καν σκέψη για εφαρμογή του κανονισμού εκστρατείας που αφορούσε την εκτέλεση ασκήσεων από τα

⁸⁶⁶ Αλέξανδρος Μαζαράκης, ό.π., σελ. 28

⁸⁶⁷ Δαγκλής, ό.π., σελ. 170

⁸⁶⁸ Στο ίδιο, σελ. 173

⁸⁶⁹ Λεωνίδας Παρασκευόπουλος, ό.π., σελ. 43- 44

στελέχη. Ικανός επικεφαλής στρατιωτικού τμήματος θεωρούνταν εκείνος που μπορούσε να χρησιμοποιήσει καλύτερα τα όπλα για την εκτέλεση γυμνασίων δεξιοτεχνίας. Ασκήσεις πυρών δεν είχαν πραγματοποιηθεί για πολλά χρόνια εξαιτίας του υψηλού κόστους τους.⁸⁷⁰ Παράλληλα, συνεχίζει ο Παρασκευόπουλος, η διεξαγωγή αξιοκρατικών τοποθετήσεων εμποδιζόταν από φαινόμενα κολακείας προς τους πρίγκιπες, που είχαν αρχίσει να παρουσιάζονται πριν τον πόλεμο. Πολλοί αξιωματικοί προσέγγιζαν τους πρίγκιπες με σκοπό να επιτύχουν μια ευνοϊκή τοποθέτηση, που θα τους εξασφάλιζε μια άνετη διαβίωση. Γι' αυτούς, αντίθετα, που δεν ήθελαν να συχναίνουν στα ανάκτορα ή δεν μπορούσαν να το κάνουν δημιουργούνταν μια δυσάρεστη ατμόσφαιρα. Από την πλευρά τους, οι πρίγκιπες αντί να ασχολούνταν με τα στρατιωτικά ζητήματα, από τη στιγμή που επιθυμούσαν να είναι αξιωματικοί και μάλιστα υψηλόβαθμοι, αρκούνταν στο να οργανώνουν «εφίππους εκδρομάς», ή διοργάνωναν κυνηγετικούς αγώνες. Χαρακτηριστικό, επίσης, της νοοτροπίας των πριγκήπων, ήταν ένα επεισόδιο που εκτυλίχθηκε κατά την υποχώρηση του στρατού από τα Φάρσαλα μεταξύ του πρίγκιπα Νικόλαου και του ταγματάρχη πυροβολικού Αργυρόπουλου. Ο Αργυρόπουλος, μετά από επιθυμία του Νικόλαου, διέταξε την υποχώρηση της μοίρας πεδινού πυροβολικού που ήταν διοικητής και στην οποία ανήκε η πυροβολαρχία του Νικόλαου, χωρίς να περιμένει την επίσημη διαταγή του προϊσταμένου του. Αργότερα όμως όταν ο ταγματάρχης Αργυρόπουλος κινδύνευσε να μην προαχθεί λόγω του ανωτέρω περιστατικού, ο πρίγκιπας Νικόλαος δεν τον υποστήριξε αρνούμενος ότι είχε ζητήσει την επιτάχυνση της υποχώρησης από τον Αργυρόπουλο.⁸⁷¹

Η έλλειψη αξιοκρατικής επιλογής για τους επικεφαλής των στρατιωτικών τμημάτων οδηγούσε στον διορισμό σε ανώτερες επιτελικές και διοικητικές θέσεις αξιωματικών που είχαν περάσει τον περισσότερο χρόνο της σταδιοδρομίας τους σε γραφεία ή στο υπουργείο Στρατιωτικών και δεν είχαν υπηρετήσει ποτέ σε μάχιμη υπηρεσία του στρατού. Ο επιτελάρχης του Κωνσταντίνου, συνταγματάρχης Κωνσταντίνος Σαπουντζάκης παρουσιάζεται από τον Αλέξανδρο Μαζαράκη να μην διαθέτει τη θέληση ή το δυναμισμό που απαιτούνταν σε έναν στρατό «ασύντακτον όπως ο ελληνικός», που υπέστη την ήττα χωρίς καμία αντίδραση. Οι υπόλοιποι επιτελείς του διαδόχου, επίσης, δεν διέθεταν, σύμφωνα πάντα με τον Μαζαράκη, «ιδέαν από επιτελικήν υπηρεσίαν».⁸⁷² Οι διορισθέντες, από την άλλη πλευρά, διοικητές των μεγάλων μονάδων, δηλαδή των μεραρχιών και των ταξιαρχιών, με

⁸⁷⁰ Λεωνίδας Παρασκευόπουλος, ό.π., σελ.36

⁸⁷¹ Στο ίδιο, σελ.39

⁸⁷² Αλέξανδρος Μαζαράκης, ό.π., σελ. 30

δεδομένο ότι ουσιαστικά για πρώτη φορά συγκροτήθηκαν σώματα στρατού τέτοιου μεγέθους στον ελληνικό στρατό, ήξεραν «τόσα από διοίκησιν όσα και αν τους διόριζαν καθηγητάς της σανσκριτικής φιλολογίας».⁸⁷³ Ο διοικητής της πρώτης μεραρχίας υποστράτηγος Νικόλαος Μακρής δεν είχε καμία στρατιωτική εκπαίδευση, εκτός από αυτήν της καταδίωξης ληστών. Ο διοικητής της δεύτερης μεραρχίας συνταγματάρχης Γεώργιος Μαυρομιχάλης ήταν μεν γενναίος και δυναμικός, αλλά δεν είχε καμία τακτική μόρφωση. Ο διοικητής της 2^{ης} ταξιαρχίας συνταγματάρχης Χρήστος Μαστραπάς ήταν τελείως ανίδεος και ανίκανος για εκπαίδευση. Ο διοικητής της 3^{ης} ταξιαρχίας συνταγματάρχης Αντωνιάδης ήταν τελείως ανίκανος στην εξάσκηση διοίκησης. Ο μόνος διοικητής ταξιαρχίας, σχολίαζε ο Μαζαράκης, που είχε κάποια στρατιωτική μόρφωση αλλά και σθένος ήταν ο διοικητής της 4^{ης} συνταγματάρχης Σμολένσκης, ο οποίος διακρίθηκε άλλωστε στον πόλεμο αποκρούοντας δύο τουρκικές επιθέσεις στο Βελεστίνο κατά την υποχώρηση, σώζοντας έτσι το γόητρο του ελληνικού στρατού.⁸⁷⁴

Χαρακτηριστικό, επίσης, παράδειγμα για τον τρόπο καταρτισμού των επιτελείων αποτελεί το επιτελείο του αρχηγείου του στρατού της Ηπείρου. Ενώ ο επικεφαλής του Θρασύβουλος Μάνος είχε ζητήσει συγκεκριμένους αξιωματικούς ως βασικούς επιτελείς, μεταξύ των οποίων ήταν και ο Λεωνίδας Παρασκευόπουλος, το υπουργείο του διέθεσε άλλους που είχαν μεν άριστη θεωρητική γνώση, αλλά σοβαρές ελλείψεις σε επαγγελματική εμπειρία, απαραίτητη για την εκτέλεση πολεμικών επιχειρήσεων. Ο Μάνος παρουσιαζόταν μάλιστα ιδιαίτερα δυσαρεστημένος από τον άμεσο συνεργάτη του, επιτελάρχη του αρχηγείου του στρατού της Ηπείρου αντισυνταγματάρχη Δημήτριο Νοταρά, του οποίου ζήτησε την αντικατάσταση, η οποία δεν πρόλαβε να πραγματοποιηθεί εξαιτίας της έναρξης του πολέμου. Άλλωστε και ο ίδιος ο Μάνος αντικαταστάθηκε πριν καλά - καλά λήξουν οι επιχειρήσεις. Ακόμη, στο στρατό της Ηπείρου, ο διοικητής της σημαντικής 1^{ης} ταξιαρχίας συνταγματάρχης Χρήστος Βότσαρης ανακλήθηκε στην Αθήνα εξαιτίας τεράστιων σφαλμάτων που είχε κάνει κατά τις πρώτες ημέρες των επιχειρήσεων. Τη θέση του πήρε ο συνταγματάρχης Δημήτριος Μπαϊρακτάρης, ενώ επιτελάρχης του ορίσθηκε ο ταγματάρχης τότε Δαγκλής.⁸⁷⁵ Είναι χαρακτηριστικό ότι ο Βότσαρης ήταν τότε στρατιωτικός βουλευτής, γεγονός που επιβεβαιώνει τις κρίσεις του Παρασκευόπουλου περί ευνοιοκρατίας και μη αξιοκρατικών τοποθετήσεων.

⁸⁷³ Αλέξανδρος Μαζαράκης, ό.π., σελ.29

⁸⁷⁴ Στο ίδιο, σελ. 28

⁸⁷⁵ Δαγκλής, ό.π., σελ. 157

Παρόλα αυτά, κοινή συνισταμένη των εκθέσεων και των δύο αρχηγών του ελληνικού στρατού στον πόλεμο του 1897, διαδόχου Κωνσταντίνου και Θρασύβουλου Μάνου ήταν η πεποίθηση ότι με κατάλληλη προπαρασκευή και οργάνωση θα μπορούσε να εξελιχθεί σε αξιόμαχη δύναμη. Οι αξιωματικοί του, ειδικά οι απόφοιτοι της σχολής Ευελπίδων, παρουσιάζονται και στις δύο εκθέσεις να διαθέτουν υψηλό επίπεδο και θεωρούνταν έτσι ικανά και αξιόμαχα στελέχη που μπορούσαν να επιβάλουν την τάξη και την πειθαρχία στο στρατό. Υπεύθυνο, και για τον Κωνσταντίνο και για τον Θρασύβουλο Μάνο, ήταν το ελληνικό κράτος που όφειλε τόσο να παρέχει τα απαραίτητα μέσα, όσο και να εξασφαλίσει την επαρκή εκπαίδευση του στρατεύματος.

Για τις ευθύνες του ελληνικού κράτους, όπως παρουσιάζονται στις δύο εκθέσεις, υπάρχει, βέβαια, η δικαιολογία της κακής οικονομικής συγκυρίας, με αποκορύφωμα την πτώχευση του 1893, που ανέκοψε εντελώς την στρατιωτική ανασυγκρότηση της χώρας. Σε κάθε περίπτωση ο ελληνικός στρατός παρουσιάσθηκε, εκ του αποτελέσματος, πλήρως ανέτοιμος κατά την πρώτη αντιπαράθεσή του απέναντι στον Οθωμανικό σε τακτικό επίπεδο. Θα μπορούσε, εντούτοις, να λεχθεί ότι οι βάσεις για την αναδιοργάνωση του στρατού είχαν τεθεί. Η αναδιοργάνωση της σχολής Ευελπίδων με τη βελτιστοποίηση της παρεχόμενης εκπαίδευσης, προσανατολισμένης μάλιστα σε πεδία στρατιωτικού επαγγελματικού ενδιαφέροντος είχε αρχίσει να αποδίδει καρπούς. Το επίπεδο των αξιωματικών που προέρχονταν από αυτή φάνηκε, παρά την ήττα, να είναι ιδιαίτερα υψηλό στον πόλεμο του 1897. Αυτό, άλλωστε, οδήγησε στην απόφαση όλοι οι αποφοιτήσαντες από τη Σχολή Ευελπίδων το 1900 να καταταγούν στο πεζικό.⁸⁷⁶ Ακόμη και η Σχολή Υπαξιωματικών παρείχε στο πεζικό και στο ιππικό ικανότερα στελέχη που ιδιαίτερα στο δεύτερο έκαναν αισθητή την παρουσία τους. Απαιτούνταν, πλέον, καλύτερη οργάνωση και καθιέρωση σοβαρής επιτελικής υπηρεσίας που θα εκπονούσε έγκαιρα ήδη από την περίοδο ειρήνης τα απαραίτητα επιτελικά σχέδια. Με άλλα λόγια απαιτούνταν, εκτός φυσικά από την εξασφάλιση των αναγκαίων πόρων, και το κατάλληλο έναυσμα. Το έναυσμα αυτό δόθηκε στο στρατό μετά το 1900 και την ανάληψη από το διάδοχο Κωνσταντίνο των καθηκόντων του Γενικού Διοικητή. Ο Κωνσταντίνος επέτυχε ουσιαστικές βελτιώσεις στην οργάνωση του στρατού, απομακρύνοντάς τον από μη στρατιωτικές ενασχολήσεις. Βελτίωσε, παράλληλα και την επιτελική του λειτουργία. Δημιούργησε, όμως, γύρω του μια "αυλή" από ευνοούμενους του αξιωματικούς, προκαλώντας το μένος των υπολοίπων, δίνοντας μια νέα διάσταση στη σχέση στρατού- στέμματος. Στο ναυτικό η πρόσκτηση από τον

⁸⁷⁶ Θ. Βερέμης, *Ο στρατός στην ελληνική πολιτική*, ό.π., σελ. 68

Τρικούπη των τριών θωρηκτών έδωσε στη Ελλάδα μεγάλες δυνατότητες για την κυριαρχία στο Αιγαίο και αποτέλεσε τη βάση για τη δημιουργία ενός πολύ ισχυρού ναυτικού. Ακόμα και η λανθασμένη ή πιο σωστά η μη ουσιαστική χρησιμοποίησή τους κατά τον πόλεμο του 1897 ανέδειξε τα προβλήματα συνεργασίας με το στρατό ξηράς που έπρεπε να επιλυθούν, αλλά παράλληλα έκανε σαφέστατη την αναγκαιότητά τους.

3. Αντιδράσεις στην ήττα. Η περίπτωση του ταγματάρχη Φικιώρη

Η ήττα του 1897 δεν ανέδειξε μόνο τα τεράστια προβλήματα που παρουσίαζε ο στρατός. Προκάλεσε, παράλληλα, εκτός βέβαια από συναισθήματα μειονεξίας και ταπείνωσης και την έντονη δυσαρέσκεια των αξιωματικών και γενικότερα των στρατιωτικών, επειδή χρεώθηκαν μια ήττα, για την οποία ουσιαστικά δεν έφταιγαν αυτοί. Άμεση συνέπεια υπήρξε η εκδήλωση μιας έντονης δυσαρέσκειας εναντίον των πολιτικών, αλλά και γενικότερα των θεσμών. Από αυτήν την δυσαρέσκεια δεν γλίτωσε ούτε το παλάτι και το περιβάλλον του.⁸⁷⁷ Σε μερίδα αξιωματικών άρχισε να καλλιεργείται, για πρώτη φορά μετά την έξωση του Όθωνα, ένα αντιβασιλικό ρεύμα που ενισχυόταν από τις αδιαμφισβήτητες ευθύνες του διαδόχου Κωνσταντίνου για την ήττα. Μεγάλο, επίσης, μέρος των αξιωματικών δεν είχε πλέον εμπιστοσύνη στον Θρόνο, στον οποίο παρέμεναν απόλυτα πιστοί μόνο οι προστατευόμενοι του Βασιλιά, του διαδόχου ή της Αυλής. Παράλληλα, η διαγωγή του στρατού στον πόλεμο και η ελλιπής πολεμική του ετοιμότητα προκάλεσε, όπως ήταν αναμενόμενο, την ανάγκη για εκκαθάριση του στρατού από όσους αποδείχθηκαν ανίκανοι στον πόλεμο.⁸⁷⁸ Σε αυτήν την εκκαθάριση, εντούτοις, προστατεύτηκαν πλήρως από το παλάτι οι ευνοούμενοί του, παρά το γεγονός ότι ανήκοντας πολλοί από αυτούς στο επιτελείο του αρχιστράτηγου Κωνσταντίνου, αλλά και όντας επικεφαλής σημαντικών υπηρεσιών είχαν σημαντικό μερίδιο ευθυνών για την ήττα.⁸⁷⁹ Έτσι αξιωματικοί που είχαν ουσιαστική ευθύνη σε αυτήν παρέμεναν ανεπηρέαστοι, ενώ υπήρξαν περιπτώσεις εκδίωξης αξιωματικών, που ενώ δεν υστέρησαν

⁸⁷⁷ Βίκτωρ Παπακοσμάς, *Ο στρατός στην πολιτική ζωή της Ελλάδος*, Εστία, Αθήνα 1981, σελ.33. Βλ. επίσης ανωτέρω υποσημειώσεις 864 και 866 με τις απόψεις Παρασκευόπουλου και Μαζαράκη.

⁸⁷⁸ Αμέσως μετά τον πόλεμο διεξήχθησαν ανακρίσεις με σκοπό να αποδοθούν ευθύνες σε αξιωματικούς που με τις πράξεις ή τις παραλείψεις τους προκάλεσαν ζημιά στον ελληνικό στρατό κατά τον πόλεμο. Όσον αφορά το ηπειρωτικό μέτωπο η διεξαγωγή των ανακρίσεων αυτών είχε ανατεθεί στον Δαγκλή. (Π. Δαγκλής, ό.π., σελ.184)

⁸⁷⁹ Τριαντάφυλλος Γεροζήσης, ό.π., σελ. 239

στον πόλεμο, κατά την περίοδο που ακολούθησε δυσaráεστησαν το παλάτι και τον διάδοχο.

Στο ανωτέρω πλαίσιο άξια αναφοράς είναι η περίπτωση του ταγματάρχη Ιωάννη Φικιώρη, ο οποίος μετά την αποστράτευσή του το 1899, πρωτοστάτησε σε εξέγερση που εκδήλωσε στην πατρίδα του στην Σπάρτη, κατηγορώντας τις αρχές και ιδιαίτερα τον θρόνο, για την κατάσταση της χώρας. Ο Φικιώρης διακρίθηκε στον πόλεμο του 1897, αλλά αμέσως μετά την δυσμενή έκβασή του υπήρξε ιδιαίτερα επιθετικός εναντίον των θεσμών και άσκησε έντονη κριτική στην Μοναρχία. Εύλογα θεωρήθηκε αντιβασιλικός και προκάλεσε την δυσφορία του παλατιού.⁸⁸⁰ Συνέπεια της στάσης του ήταν να απομακρυνθεί από το στράτευμα το 1899, όταν εδιώχθησαν από αυτό, στο πλαίσιο της διενεργηθείσας εκκαθάρισης, αξιωματικοί οι οποίοι είχαν επιδείξει ολιγωρία ή είχαν αποδειχθεί ανεπαρκείς κατά την διεξαγωγή των πολεμικών επιχειρήσεων. Με αυτό το πρόσχημα αποστρατεύτηκαν και αξιωματικοί, όπως ο Φικιώρης, που είχαν εκδηλώσει τα αντιβασιλικά τους αισθήματα. Αγανακτισμένος, από την άδικη, κατά την άποψή του, αποστράτευσή του, ο Φικιώρης τον Ιούνιο του 1900 κήρυξε στην Σπάρτη εξέγερση εναντίον του Θρόνου κατηγορώντας τον για την “προδοσία” του 1897. Η εκδήλωση της εξέγερσης δεν αποτέλεσε κάποιο συμβάν που έλαβε συνταρακτικές διαστάσεις. Στην ουσία ο Φικιώρης και τέσσερις σύντροφοί του, μετά την έξοδο τους μάλιστα από ένα οίνοποιείο της Σπάρτης, επισκέφθηκαν το σπίτι του μοίραρχου Σκουτερίδη τον οποίον τραυμάτισαν. Έπειτα κατευθύνθηκαν στο σπίτι του νομάρχη όπου σκότωσαν, μάλλον κατά λάθος, τον δεκαοκταετή υπηρέτη του Μιχαήλ Φιλιππόπουλο.⁸⁸¹ Αυτό που έδωσε τεράστιες διαστάσεις στο εν λόγω περιστατικό και θορύβησε την κυβέρνηση αναγκάζοντάς την να προβεί σε άμεσες ενέργειες, ήταν οι πληροφορίες ότι ο Φικιώρης είχε οπαδούς σε πολλές περιοχές της Πελοποννήσου, αλλά και η προκήρυξη που συνόδευσε το συμβάν στην Σπάρτη την οποία υπέγραψε ως «πρώην λοχαγός και τώρα αρματωλός».

Στην προκήρυξη του ο Φικιώρης επικαλέστηκε το άρθρο 110 του Συντάγματος του 1864 σύμφωνα με το οποίο ο λαός νομιμοποιούνται να επαναστατήσει για να υπερασπιστεί τα παραβιαζόμενα δικαιώματά του. Έτσι καλούσε τον λαό να περιφρουρήσει το Σύνταγμα ενάντια στους «(...)δημοσίους και επισήμους κλέπτας οίτινες μεταμορφωθέντες εις άρχοντες μας ερούφηξαν το αίμα της καρδιάς μας, μας κατήνησαν πεινώνοντας(...) και

⁸⁸⁰ Στο ίδιο, ό.π., σελ. 192

⁸⁸¹ Σκριπ, «Αι εν Σπάρτη σκηναί», 10/6/1900 και *Το Άστυ* «Οι Άθλοι τεσσάρων αγνώστων εν Σπάρτη», 7/6/1900

με τον προδοτικόν πόλεμον μας επούλησαν και μας εσκλάβωσαν εις τους ξένους(...).⁸⁸² Σύμφωνα με την προκήρυξη αποτελούσε, επίσης, αίσχος για το λαό να ανέχεται τέτοιους «θεομπέκτας και ληστοχρηματιστάς» άρχοντες.⁸⁸³ Ο Νομάρχης Σπάρτης, από την πλευρά του, στην αναφορά που υπέβαλε αμέσως μετά τα γεγονότα χαρακτήρισε τον Φικιώρη ως άνθρωπο που ήταν «(...)εις άκρον ριψοκίνδυνος και εις τα φαύλα καταφεύγει στοιχεία(...)», ο οποίος κατά τις πληροφορίες του, όχι μόνο στην Σπάρτη, αλλά και στην Αθήνα, απέβλεπε «(...) μετά σκοπών ανατρεπτικών(...)». Ζητούσε, έτσι, την άμεση αποστολή επαρκούς στρατιωτικής δύναμης για την καταδίωξη των «κακοποιών».⁸⁸⁴ Η κυβέρνηση ανταποκρίθηκε άμεσα στέλνοντας στην περιοχή στρατιωτικό απόσπασμα πενήντα ανδρών με επικεφαλής υπολοχαγό.⁸⁸⁵ Ο Φικιώρης ήταν ξεκάθαρο ότι ενέταξε το κίνημά του στην αρματολίτικη παράδοση του 1821. Σε δεύτερη προκήρυξή του, ο Φικιώρης απευθυνόμενος προς «τον χλευαζόμενον στρατόν», που αντίθετα από τον προορισμό του που ήταν η περιφρούρηση των πολιτών, χρησιμοποιούνταν για να συλλαμβάνει όσους είχαν χρέη προς το κράτος, τόνιζε την ανεπάρκεια των στρατιωτικών και πολιτικών ηγετών. Καλούσε έτσι τους στρατιώτες να μην υπακούσουν στις διαταγές που είχαν για την θανάτωσή του «(...) διότι θα χυθή αίμα αδελφικόν και αθών, δια το οποίον και ευθύνην θα φέρητε απέναντι των απογόνων, και ο Θεός θα σας τιμωρήσῃ(...)».⁸⁸⁶ Λίγες μέρες μετά την κήρυξη της εξέγερσης ο Φικιώρης σκοτώθηκε στο κρησφύγετό του στον Ταΰγετο σε συμπλοκή με τα αποσπάσματα στρατού και χωροφυλακής που στάλθηκαν για την καταδίωξή του. Την ακριβή τοποθεσία της κρυψώνας του Φικιώρη την πρόδωσε ένας συνεργάτης του Φικιώρη προκειμένου να επιτύχει την προσωπική του αμνηστία.

Η εξέγερση του Φικιώρη και ο φόνος του προκάλεσαν ποικίλες αντιδράσεις. Γενικότερα η περίπτωση του υπήρξε αμφιλεγόμενη. Η αλήθεια είναι ότι η επίσημη πολιτεία αντέδρασε με τρόπο που δεν απαιτούνταν για την καταδίωξη πέντε στασιαστών, στέλνοντας για την καταδίωξη του ομάδα στρατιωτών και χωροφυλάκων που υπερέβαινε τα πενήντα άτομα. Φαίνεται ότι οι πληροφορίες ότι ο Φικιώρης «(...) πριν ή εκδώση την επαναστατικήν προκήρυξιν είχε περιέλθει πόλεις τινάς της Πελοποννήσου, όπου συνενοήθη μετά πολλών ομοφρόνων αυτώ(...)»⁸⁸⁷ θορύβησαν την κυβέρνηση και το

⁸⁸² Σκριπ, «Αι εν Σπάρτη σκηναί», ό.π.

⁸⁸³ Στο ίδιο

⁸⁸⁴ ΕΣΒ ΙΕ΄ Β΄, Συνεδρίασις 31, 18/12/1900, σελ. 633

⁸⁸⁵ Το Αστυ, «Οι άθλοι τεσσάρων αγνώστων εν Σπάρτη», 7/6/1900

⁸⁸⁶ ΕΣΒ ΙΕ΄ Β΄, Συνεδρίασις 31, 18/12/1900, σελ. 635

⁸⁸⁷ Εμπρός, «Το δράμα της Σπάρτης», 17/6/1900

υπουργείο των Στρατιωτικών που φοβήθηκαν γενικευμένη εξέγερση στην περιοχή και αντέδρασαν με αυτόν τον τρόπο. Άλλωστε την εξέγερση του Φικιώρη ακολούθησαν ανεύθυνες διαδόσεις ότι δήθεν ετοίμαζε επανάσταση και ότι «(...) ως άλλος Επαμεινώνδας, απειπειράθη νυκτερινήν έφοδον και κατάληψιν της ιστορικής πόλεως(Σπάρτης)(...)».⁸⁸⁸

Η εφημερίδα «Εμπρός» εξέφρασε, από την πλευρά της, με άρθρο που δημοσιεύτηκε αμέσως μετά τον φόνο του Φικιώρη, τον προβληματισμό της για τα πραγματικά κίνητρα του Φικιώρη και αν αυτά ήταν όντως όπως παρουσιαζόταν από την επίσημη ελληνική πολιτεία. Σύμφωνα, λοιπόν, με την εφημερίδα, σκοπός του Φικιώρη δεν ήταν ούτε να καταλύσει την βασιλεία, ούτε να υποστηρίξει κομματικά συμφέροντα. Κίνητρο των ενεργειών του αποτέλεσε αποκλειστικά η υπεράσπιση του συμφέροντος της πατρίδας.⁸⁸⁹ Σε αυτό το πλαίσιο εκφραζόταν η βεβαιότητα της εφημερίδας ότι ο Φικιώρης είχε πλήρη επίγνωση ότι με την συμπάρσταση τεσσάρων μόνο συνεργατών, το εγχείρημά του δεν είχε καμία τύχη, άρα θέλησε με τον βέβαιο θάνατό του να προκαλέσει την συγκίνηση και την εγρήγορση των Ελλήνων.⁸⁹⁰ Ολοκληρώνοντας το άρθρο της η εφημερίδα απαιτούσε από του υπαίτιους του φόνου του Φικιώρη στην Αθήνα να «(...) καταστείλωσι τους παλμούς της αγρίας χαράς αυτών(...)». Θεωρώντας βέβαια ότι ήταν πολύ φυσιολογικό στην ελληνική πολιτεία όπου «(...) προάγονται κατά προτίμησιν οι γελωτοποιοί(...)», οι πραγματικοί πατριώτες να καταφεύγουν «(...)εις τα όρη και να φονεύωνται ως λησταί(...)», προβαίνει στην διαπίστωση ότι ουδέποτε η ανικανότητα, η αυθαιρεσία και η κατάχρηση κατάφεραν να θέσουν στέρεες βάσεις σε ένα κράτος. Έτσι το Έθνος θα έπρεπε να αισθάνεται ήδη θλίψη και αγανάκτηση για τον φόνο του Φικιώρη. Ακόμη, δε, περισσότερο, η εφημερίδα τόνισε ότι αν γνώριζε το Έθνος «(...)τα αισθήματα και την ψυχή του ηρωικού ανδρός, όστις τόσον ασπλάγχχνως ετρώθη από τα ελληνικά όπλα, τα οποία

⁸⁸⁸ *Το Αστυ*, «Τα εν Σπάρτη», 15/6/1900

⁸⁸⁹ «(...)Τίνα συμφέροντα εξεπροσώπει ο Φικιώρης διαμαρτυρόμενος υπό των υπωρειών του Ταυγέτου; Μη ήθελε ν'αναβιβάση επί του ελληνικού θρόνου τους Ορλεανίδας, ή τους Βοναπάρτας; Μη υπεστήριζαν ιδιαίτερα κομματικά συμφέροντα; Μη ήτο κρύφιον όργανον της βαυαρικής δυναστείας; Μη επληρώθη, παρωρμήθη, εξωθήθη παρά τινός προς άλλον τινά σκοπόν, ξένον προς τας επιθυμίας του Έθνους; Όχι! Το συμφέρον της Πατρίδος εφρόνει, ότι υπηρήσπιζε διαμαρτυρόμενος. Εν ονόματι αυτής απηύθυνε την πρόκλησίν του κατά της εξουσίας(...)» (*Εμπρός*, «Το τέλος του ληστού», 17/6/1900)

⁸⁹⁰ «(...)Τι τάχα ήλπιζεν εκ των τεσσάρων οπαδών του; Τι ηδύνατο να κατορθώση; Κατά τίνος ηδύνατο να υπερισχύση; Ποίας αρχάς ηδύνατο να καταλύση; Ηθέλησεν απλώς να προσφέρη εαυτόν ως θυσίαν, χάριν ανωτέρου τινός σκοπού(...) ότι ο θάνατός του δύναται να ωφελήση την Ελλάδα, έστω και δια της συγκινήσεως την οποία θα παραγάγη(...) Αρνούμενος να παραδοθή εις το εκ διακοσίων ανδρών απόσπασμα και περιφρονών τόσον γενναιοψύχως την βροχήν των σφαιρών αυτού, εγνώριζεν ότι καταδικάζει εαυτόν εις θάνατον. Αλλ' ο θάνατος τον οποίον περιφρόνησεν εις την Κρήτην και την Θεσσαλίαν δεν ηδύνατο να τον πτοήση επί των υπωρειών του Ταυγέτου(...)» (*Εμπρός*, «Το τέλος του ληστού», ό.π.)

απειράκις είχε τιμήσει(...)», θα «(...)ήθελε χύσει αληθείς χειμάρους δακρύων(...)».⁸⁹¹

Είναι, επίσης, χαρακτηριστικό ότι προκειμένου να διασαφηνισθούν οι συνθήκες της εξέγερσης του Φικιώρη, αλλά και του θανάτου του, η Βουλή αφιέρωσε συνεδρίαση λίγους μήνες μετά και πιο συγκεκριμένα το Δεκέμβριο του 1900. Είναι αξιοσημείωτο ότι αρκετοί ήταν οι βουλευτές που υπερασπίστηκαν τις πράξεις του Φικιώρη, θεωρώντας ότι δεν ήταν αναγκαία η θανάτωσή του, αποδίδοντας μερικοί, όπως ο βουλευτής Κωνσταντίνος Δούνης, ότι είχε παραφρονήσει, επικαλούμενος την έκθεση προς το υπουργείο Δικαιοσύνης του εισαγγελέα που είχε ασχοληθεί με την υπόθεση που χαρακτήριζε τον ταγματάρχη Φικιώρη ως άνθρωπο «αμφιβόλων φρένων».⁸⁹² Ο βουλευτής Σπάρτης Γεώργιος Φικιώρης, συγγενής του στασιαστή, στην ομιλία του έκανε μάλιστα λόγο για «διαστροφή της αλήθειας» και για το καθήκον που είχε να αποκαλύψει την πραγματικότητα σχετικά με τις προθέσεις του Φικιώρη, αποδεικνύοντας «(...) ότι ο ταγματάρχης Φικιώρης εδολοφονήθη κατά διαταγήν(...)».⁸⁹³ Ο Φικιώρης χαρακτήρισε το εγχείρημα του ταγματάρχη «απονενομήνον», επειδή τολμούσε να πιστεύει ότι «(...) ηδύνατο μόνος αυτός να επαναφέρει εις την ευθείαν οδόν την παρεκλίναςαν Πολιτείαν, και να πραγματοποιήση εκείνο, το οποίον πάντες οι άλλοι λέγομεν γραωδώς μεμψιμοιρούντες, αλλά δεν τολμώμεν να πράξωμεν(...)».⁸⁹⁴ Παρέθεσε μάλιστα στην αγόρευσή του μια συνομιλία που είχε με τον ταγματάρχη Φικιώρη λίγο πριν εκδηλώσει την εξέγερσή του, όπου διακρίνοντας τις προθέσεις του τού τόνισε, με σκοπό να αποτρέψει πιθανές παράλτομες ενέργειες του, ότι δεν ήταν αρμόδιος να διορθώσει τα κακώς κείμενα του ελληνικού κράτους, επειδή αυτό αποτελούσε υποχρέωση των αρμόδιων πολιτικών. Ο απόστρατος ταγματάρχης, όμως, του απάντησε ότι δεν υπήρχε περίπτωση να βελτιωθεί η κατάσταση αφού ακόμη και μετά τον καταστροφικό πόλεμο του 1897 το ελληνικό κράτος εξακολουθούσε να τηρεί αν όχι χειρότερη, τουλάχιστον την ίδια, βλαβερή πολιτική. Προσέθεσε μάλιστα, τονίζοντας την αποφασιστικότητα του ότι «(...)Θα χαθώ επί τέλους εγώ, αλλά ελπίζω ότι εκ της τέφρας μου κάτι τι θα εξέλθη(...)τουλάχιστον θα πεισθώσιν, ότι υπάρχουν άνθρωποι, προτιμώντες να θυσιασθώσιν, αλλά να τιμωρήσωσιν εκείνους, οι οποίοι έφεραν το κράτος εις αυτήν την κατάστασιν(...)».⁸⁹⁵ Ο βουλευτής τόνισε έτσι ότι ο ταγματάρχης

⁸⁹¹ *Εμπρός*, «Το τέλος του ληστού», ό.π.

⁸⁹² ΕΣΒ ΙΕ΄ Β, Συνεδρίασις 31, 18/12/1900, σελ. 631

⁸⁹³ ΕΣΒ ΙΕ΄ Β, Συνεδρίασις 31, 18/12/1900, σελ.641 και *Εμπρός*, «Αγόρευσις Γ.Δ. Φικιώρη», 23/1/1901

⁸⁹⁴ Στο ίδιο, σελ. 642

⁸⁹⁵ Στο ίδιο, σελ. 644

δεν είχε σκοπό να καταλύσει το πολίτευμα, αλλά να τιμωρήσει εκείνους που υπονόμευαν το πολίτευμα. Γι αυτό το λόγο το κίνημά του δεν αποτελούσε επανάσταση κατά των νόμων και του πολιτεύματος, αλλά αντίδραση εναντίον εκείνων που διέφθειραν το πολίτευμα. Προσέθεσε, μάλιστα, ότι είχε την πεποίθηση ότι ο φόνος του στασιαστή ήταν προμελετημένος, ούτως ώστε να λειτουργήσει αποτρεπτικά για την εκδήλωση ανάλογων ενεργειών στο μέλλον και προκειμένου έτσι να σταματήσει οποιαδήποτε αντίδραση εναντίον των κυβερνόντων και του θρόνου. Παράλληλα, ανέφερε ότι δεν είχε πρόθεση να υπερασπισθεί τον εξεγερθέντα ταγματάρχη επειδή «(...)ο φονευθείς ταγματάρχης Φικιώρης δεν έχει ανάγκη υπερασπίσεως, υπερασπίζει αυτόν υπερτριακονταετής εντιμότητος και ακηλίδωτος στρατιωτικός βίος, καθ' όν ανέδειξε περιπράνως σπανίας στρατιωτικής αρετάς και εν ειρήνη και εν πολέμω(...)». Σε αυτό το πλαίσιο, σύμφωνα με την άποψη του βουλευτή, η κυβέρνηση έπρεπε να σεβασθεί τα υψηλά και πατριωτικά αισθήματα που τον εξώθησαν στο εγχείρημά του και να επιδιώξει την σύλληψή του και όχι τον φόνο του, επιστρατεύοντας μάλιστα γι' αυτήν την αποστολή τον απόστρατο λοχαγό Αλέξανδρο Νικολόπουλο, οπαδό του Φικιώρη, στον οποίο έταξε αμνηστία προκειμένου να προδώσει τον αρχηγό του, όπως και έγινε.⁸⁹⁶

Η εξέγερση και ο θάνατος του Φικιώρη προκάλεσε ιδιαίτερη αίσθηση στους στρατιωτικούς, κυρίως λόγω της διαγωγής που είχε επιδείξει κατά την στρατιωτική του καριέρα με αποκορύφωμα την θαρραλέα δράση του κατά τον πόλεμο του 1897. Επειδή μάλιστα δεν ήταν απόφοιτος της Σχολής Ευελπίδων όπου κατά τεκμήριο φοιτούσαν γόνοι εύπορων ή φημισμένων οικογενειών, αλλά προερχόταν μέσα από το στράτευμα ο φόνος του προκάλεσε τον ιδιαίτερο σεβασμό των αξιωματικών που είχαν αγροτική ή λαϊκή προέλευση. Ο Τριαντάφυλλος Γεροζήσης, ίσως, λίγο υπερβολικός χαρακτηρίζει τον Φικιώρη ως «πρόδρομο του 1909».⁸⁹⁷ Η εξέγερση του Φικιώρη, φυσικά, δεν μπορεί ούτε στο ελάχιστο να συγκριθεί με τις ενέργειες των αξιωματικών που οδήγησαν στο κίνημα στο Γουδί. Ο Δερτιλής, πιο κοντά, μάλλον, στην πραγματικότητα από το Γεροζήση αποδίδει στην εξέγερση του Φικιώρη μια οπερετική χροιά.⁸⁹⁸ Ίσως, όμως, αυτή η πλήρως απαξιωτική αντιμετώπιση των ενεργειών του Φικιώρη να τον αδικεί. Κατά την άποψή μου η αλήθεια βρίσκεται κάπου στην μέση. Ούτε η εξέγερση του Φικιώρη έχει συγγένεια με το κίνημα στο Γουδί, ούτε όμως, πρέπει να αδιαφορήσουμε γι' αυτήν θεωρώντας την σαν ενέργεια που δεν είχε καμία σημασία. Πολλώ, δε, μάλλον, από τη στιγμή που ο ταγματάρχης Ιωάννης Φικιώρης είχε αγωνιστεί με

⁸⁹⁶ Στο ίδιο, σελ. 646

⁸⁹⁷ Τριαντάφυλλος Γεροζήσης, ό.π., σελ.192

⁸⁹⁸ Δερτιλής, ό.π., σελ.200

θάρρος απέναντι στα Οθωμανικά στρατεύματα στον πρόσφατο πόλεμο του 1897. Η κίνηση του αποτελεί ενδεομένως μια έμπρακτη αμφισβήτηση των θεσμών της εξουσίας, κυρίως της μοναρχίας, προερχόμενη από έναν πρώην αξιωματικό. Οι προκηρύξεις του αποκαλύπτουν ότι ο ίδιος έδινε στις πράξεις του διαστάσεις συνολικής αντίδρασης απέναντι σε αυτούς. Η μικρή απήχηση των ιδεών του την συγκεκριμένη χρονική περίοδο σίγουρα δείχνουν και το μέγεθος της επιρροής του. Παρά ταύτα η ρητορική που χρησιμοποίησε δεν ήταν πλήρως ξένη με αυτήν που διατυπώθηκε μερικά χρόνια αργότερα στο πλαίσιο των συνθηκών που οδήγησαν στο Γουδί. Η γρήγορη εξόντωση του Φικιώρη δεν επέτρεψε ίσως να παρακολουθήσουμε την εξέλιξη της διάδοσης των ιδεών του. Το γεγονός πάντως πως η είδηση του φόνου του δεν προκάλεσε οποιαδήποτε είδους ταραχή ή ένταση έστω και σε τοπικό επίπεδο δικαιώνουν περισσότερο απόψεις όπως του Δερτιλή, παρά παρόμοιες με τους υπερβολικούς χαρακτηρισμούς του Γεροζήση. Σε κάθε περίπτωση, όμως, η σπουδή της ελληνικής πολιτείας να στείλει μεγάλο αριθμό στρατιωτικών για να καταδιώξουν και τελικά να σκοτώσουν τον Φικιώρη, μετά από σχετικό αίτημα του νομάρχη, καταδεικνύει τις διαστάσεις που έδωσε στην εξέγερσή του και το πόσο θορυβήθηκε από αυτήν.

4. Ο αντίκτυπος της ήττας. Οι πρωτοβουλίες Θεοτόκη

Μέσα στις συνθήκες κρίσης που δημιούργησε ο πόλεμος του 1897 ήταν επόμενο πως θα ακολουθούσε περίοδος πολιτικής αστάθειας που δεν θα έληγε εύκολα. Κυβερνήσεις υπό τους Δημήτριο Ράλλη, Αλέξανδρο Ζαΐμη, Θεόδωρο Δηλιγιάννη και Γεώργιο Θεοτόκη διαδέχονταν η μία την άλλη. Η μέση κυβερνητική θητεία μέχρι το 1905, αν εξαιρέσουμε την πρώτη κυβέρνηση Θεοτόκη (1899-1901), ήταν μόλις πάνω από μισό χρόνο. Το άδειο δημόσιο ταμείο και η εποπτεία του Διεθνούς Οικονομικού Ελέγχου υπαγόρευαν λιτότητα και μείωση δαπανών. Όλα έδειχναν ότι η Ελλάδα δύσκολα θα μπορούσε να πετύχει τους αλυτρωτικούς της στόχους παρότι το Ανατολικό ζήτημα παρέμενε στην ημερήσια διάταξη της διεθνούς πολιτικής.⁸⁹⁹ Η απόδοση της κρατικής μηχανής ήταν περιορισμένη, εμποδιζόμενη από περίπλοκα γραφειοκρατικά εμπόδια και ξεπερασμένες γραφειοκρατικές ρυθμίσεις.⁹⁰⁰ Σε αυτό το πλαίσιο η κοινωνική αναταραχή ήταν μόνιμη κατάσταση και τα ξεσπάσματα όλο και οξύτερα. Σε τρεις τουλάχιστον περιπτώσεις η πρωτεύουσα συγκλονίστηκε από βίαιες ταραχές. Την πρώτη τον Νοέμβριο του 1901, στα «Ευαγγελικά» φοιτητές και πολίτες συγκρούστηκαν με την αστυνομία με αφορμή την πρόσφατη μετάφραση του

⁸⁹⁹ Gunnar Herring, *Τα πολιτικά κόμματα στην Ελλάδα*, ό.π., σελ. 723

⁹⁰⁰ Στο ίδιο, σελ. 724

Ευαγγελίου στη δημοτική με πρωτοβουλία της βασίλισσας Όλγας και την δημοσίευσή της στην εφημερίδα «Ακρόπολις».⁹⁰¹ Ένα χρόνο αργότερα οι ταραχές, γνωστές αυτήν την φορά ως «τα Σανιδικά» επαναλήφθηκαν, όταν ο Δηλιγιάννης προσπάθησε, χρησιμοποιώντας τον όχλο, να εκβιάσει την ανάθεση σχηματισμού κυβέρνησης.⁹⁰² Τρίτη ήταν η περίπτωση των «Ορεσטיακών», διαδηλώσεων που ακολούθησαν παράσταση της Ορέστειας του Αισχύλου μεταφρασμένης στη δημοτική το Νοέμβριο του 1903.⁹⁰³

Κυρίαρχη πολιτική φυσιογνωμία στην πολιτική ζωή της Ελλάδας από το 1897 μέχρι το κίνημα στο Γουδί, αναδείχθηκε, ιδιαίτερα μετά την δολοφονία του Δηλιγιάννη το 1905, ο Γεώργιος Θεοτόκης. Στον τελευταίο οφείλονται οι πιο συγκροτημένες προσπάθειες για την ανασυγκρότηση της χώρας, μέχρι το κίνημα των νεαρών αξιωματικών στο Γουδί να επιταχύνει τις εξελίξεις και να συνδέσει την μοίρα της Ελλάδας, με τον Ελευθέριο Βενιζέλο. Ο Θεοτόκης ήταν πεπεισμένος ότι το Ανατολικό Ζήτημα είχε μπει στην τελευταία φάση του. Πίστευε ότι οι μεγάλες δυνάμεις είχαν εγκαταλείψει οριστικά το δόγμα της διατήρησης της οθωμανικής αυτοκρατορίας και αναπόφευκτα ο διαμελισμός της ήταν θέμα χρόνου. Το ρευστό και ασταθές αυτό περιβάλλον που είχε δημιουργηθεί στον βαλκανικό χώρο, έκανε την πιθανότητα εμπόλεμης σύρραξης στην περιοχή ιδιαίτερα πιθανή. Από την άλλη πλευρά, τα διδάγματα που είχαν εξαχθεί από τον πόλεμο του 1897, καθιστούσαν επιτακτική την ανάγκη βελτίωσης του ελληνικού στρατού προκειμένου ν' ανταποκριθεί με επιτυχία σε πολεμικές επιχειρήσεις. Όλοι αντιλαμβάνονταν την αντίφαση που υπήρχε ανάμεσα στις εθνικές διεκδικήσεις και την κατάσταση του στρατού, όπως τουλάχιστον παρουσιάσθηκε στον πόλεμο. Ο ελληνικός στρατός παρέμενε ανοργάνωτος με σοβαρές ελλείψεις σε εκπαίδευση και υλικό. Την κατάσταση επιβάρυνε και η διατήρηση, παρά τις υφιστάμενες έντονες διαμαρτυρίες, ιδιαίτερα μετά τον πόλεμο, της δυνατότητας των αξιωματικών να εκλέγονται βουλευτές. Η μη κατάργηση ή έστω περιορισμός του δικαιώματος των στρατιωτικών να συμμετέχουν στην ενεργό πολιτική είχε καταλυτικές συνέπειες για τη διατήρηση της απαραίτητης πειθαρχίας στο στρατό.⁹⁰⁴

Ο Θεοτόκης, αντιλαμβανόμενος τις υφιστάμενες προκλήσεις, κατέστησε την πολεμική προετοιμασία της Ελλάδας πρώτη του προτεραιότητα, έστω και αν υπήρχε κίνδυνος να διαταραχθεί η δημοσιονομική της ισορροπία, οι

⁹⁰¹ Για τα Ευαγγελικά βλ. Νίκη Μαρωνίτη, ό.π., σελ. 327-375

⁹⁰² Για τα Σανιδικά βλ. Νίκη Μαρωνίτη ό.π., σελ 420-429

⁹⁰³ Για τα Ορεσטיακά βλ. Gunnar Herring, ό.π., σελ. 734

⁹⁰⁴ Για το ζήτημα των πολιτευόμενων στρατιωτικών βλ. το ειδικό προς τούτο κεφάλαιο της παρούσης εργασίας.

εσωτερικές μεταρρυθμίσεις ή τα έργα ανάπτυξης.⁹⁰⁵ Η βούλησή του αυτή, μάλιστα, συναντούσε την υποστήριξη της αδύναμης τότε εγχώριας αστικής τάξης και του ισχυρού ομογενειακού κεφαλαίου λόγω της προοπτικής που παρείχε και της μακρόπνοης στρατηγικής φύσης της.⁹⁰⁶ Σημαντικό, βέβαια, ρόλο στη στάση του ομογενειακού κεφαλαίου διαδραμάτισε και η αλλαγή της “στάσης” του κεφαλαίου της Διασποράς, μεγάλο τμήμα του οποίου άρχισε πλέον να “επενδύει” στη διεύρυνση του ελληνικού κράτους και όχι στη διατήρηση της Οθωμανικής αυτοκρατορίας, διοχετεύοντας, έτσι, στην Ελλάδα σημαντικό μέρος από τα απαραίτητα για τον εξοπλισμό της κεφάλαια.⁹⁰⁷

Το πλαίσιο, από την άλλη πλευρά, μέσα στο οποίο θα επιτυγχανόταν η δημοσιονομική εξυγίανση της Ελλάδας, το παρείχε ο Διεθνής Οικονομικός Έλεγχος. Ο ΔΟΕ υπήρξε ιδιαίτερα βαρύς, αποβλέποντας βέβαια στο συμφέρον των ομολογιούχων, αλλά είχε και θετικές επιπτώσεις στην ελληνική οικονομία. Η βελτίωση, άλλωστε, των δημοσιονομικών μεγεθών αποτελούσε προϋπόθεση για την οικοδόμηση υγιούς εθνικής οικονομίας, ικανής να χρηματοδοτήσει την πολεμική προπαρασκευή του ελληνικού κράτους. Ο ΔΟΕ ανάγκασε το κράτος να εγκαταλείψει την πρακτική του συνεχούς δανεισμού για την επίτευξη δημοσιονομικής επέκτασης, γεγονός που ωφελούσε τους λίγους, όπως τους προμηθευτές στρατιωτικού υλικού και τους μεσάζοντες. Μπορεί να φαινόταν ταπεινωτικός επέτρεψε, όμως, τελικά στην ελληνική οικονομία να αποκλείσει την προχειρότητα στο δημόσιο δανεισμό και τη σύνδεσή του με τους κερδοσκοπούς και να ανεξαρτητοποιήσει έτσι το ηττημένο και πτωχευμένο ελληνικό κράτος από τους παλαιούς δανειστές του. Αποκατέστησε, επίσης, την αξιοπιστία της ελληνικής οικονομίας προκειμένου να μπορεί να συνάψει νέα δάνεια που αποδείχθηκαν απαραίτητα στα χρόνια που ακολούθησαν. Έτσι η ελληνική οικονομία ήταν τελικά το 1910 σε τέτοια ικανοποιητική κατάσταση ώστε να επιτρέπει στο ελληνικό κράτος την επαρκή προετοιμασία για τους νικηφόρους Βαλκανικούς Πολέμους και τον Α΄ Παγκόσμιο.⁹⁰⁸

⁹⁰⁵ Νίκη Μαρωνίτη, *Πολιτική εξουσία και εθνικό ζήτημα στην Ελλάδα 1880-1910*, ό.π., σελ.266

⁹⁰⁶ Στο ίδιο σελ. 267

⁹⁰⁷ Για τη στάση του κεφαλαίου της Διασποράς ως προς το αλυτρωτικό ζήτημα και τη συνεισφορά του στην εθνική ολοκλήρωση βλ. Κ. Τσουκαλάς, *Εξάρτηση και αναπαραγωγή. Ο κοινωνικός ρόλος των εκπαιδευτικών μηχανισμών στην Ελλάδα*, Θεμέλιο, Αθήνα 1985, σελ. 353 - 371

⁹⁰⁸ Για τον ΔΟΕ και τα αποτελέσματά του βλ. ενδεικτικά Ανδρέας Ανδρεάδης, *Μελέται επί της συγχρόνου ελληνικής δημόσιας οικονομίας*, Νομική Σχολή του Πανεπιστημίου Αθηνών, Αθήνα 1939, τ.Β, σελ. 441-451. Επίσης, Ελένη Χουρμούζη, «Ο Διεθνής Οικονομικός Έλεγχος», στο *Ιστορία του ελληνικού έθνους τόμος ΙΔ΄*, Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 1977, σελ 163-165 και Ζαχαρίας Δεμαθάς, Θανάσης Καλαφάτης, Θεόδωρος Σακελλαρόπουλος, *Νομισματικές*

Ο Θεοτόκης ανέλαβε για πρώτη φορά τη διακυβέρνηση της Ελλάδας τον Απρίλιο του 1899 με υπουργό στρατιωτικών τον Κωνσταντίνο Κουμουνδούρο. Η αλήθεια είναι ότι τα δύο χρόνια που ακολούθησαν τον πόλεμο πραγματοποιήθηκαν ελάχιστα για την αναδιοργάνωση του στρατού. Θα μπορούσε ειπωθεί ότι η Ελλάδα είχε εισέλθει σε μια περίοδο στρατιωτικής αποσύνθεσης. Εκτός από την έλλειψη του απαιτούμενου οπλισμού και των διαφόρων υλικών πολέμου, η ντροπιαστική ήττα του 1897 είχε προκαλέσει την πλήρη κατάπτωση του φρονήματος των στρατιωτικών. Η διαφθορά και η απειθαρχία είχαν επικρατήσει, υπονομεύοντας τις βάσεις του στρατεύματος. Επιπλέον η πλειοψηφία των 18000 ανδρών που αποτελούσαν τον στρατό καταγίνονταν σε έργα ξένα προς τον προορισμό του, είτε καταδιώκοντας τους διάφορους κακοποιούς που μετά τον πόλεμο εμφανίστηκαν σε πολύ μεγάλο αριθμό, είτε αποσπώμενοι στην τελωνοφυλακή, στην δασοφυλακή ή σε διάφορες άλλες υπηρεσίες και γραφεία.⁹⁰⁹ Γενικότερα όσοι αξιωματικοί δεν ασχολούνταν με έργα αστυνόμευσης παρέμεναν αργόσχολοι ή ασχολούνταν με την πολιτική.

Η κατάσταση του στρατού δημιουργούσε προβληματισμό στις τάξεις των αξιωματικών. Ο Αθανάσιος Σουλιώτης περιγράφει με θλιβερά χρώματα την εικόνα του στρατεύματος όταν το 1900 αποφοίτησε ανθυπολοχαγός του πεζικού από τη Σχολή Ευελπίδων. Την χαρακτήριζε ως «ελεεινή». Ο στρατός, όσος δεν ασχολούνταν με έργα αστυνόμευσης ή άλλα ξένα προς την αποστολή του, είχε κατανεμηθεί σε είκοσι φρουρές που σαν κύριο στόχο είχαν την οικονομική ενίσχυση επαρχιακών πόλεων κατά τις κομματικές υποχρεώσεις των κυβερνήσεων. Ο οπλισμός και γενικότερα το πολεμικό υλικό που είχε απομείνει μετά τον πόλεμο του 1897 ήταν παλιό, φθαρμένο και άχρηστο για πόλεμο. Οι αξιωματικοί προβιβάζονταν με πολύ αργούς ρυθμούς. Υπήρχαν, για παράδειγμα, ανθυπολοχαγοί που είχαν παραμείνει στον ίδιο βαθμό για δεκατρία χρόνια.⁹¹⁰ Η κατάσταση αυτή δημιουργούσε αναπόφευκτα στους αξιωματικούς έλλειψη επαγγελματικών κινήτρων και, για ακόμη μια φορά, αρνητική αυτοεικόνα.⁹¹¹ Παράλληλα, τους δημιουργούσε την αίσθηση ότι οι πολίτες, όσοι τουλάχιστον δεν είχαν άμεσες επαφές με αξιωματικούς, θεωρούσαν τον στρατό βάρος για την κοινωνία και τους

κρίσεις και η κρατική διαχείρισή τους στην Ελλάδα. 1880-1930, Θεμέλιο, Αθήνα 1991, σ. 35-59

⁹⁰⁹ Ε. Στασινόπουλος, *ό.π.*, σελ. 65

⁹¹⁰ Αθανάσιος Σουλιώτης-Νικολαΐδης, *Ο Μακεδονικός Αγών, "Η Οργάνωσις Θεσσαλονίκης"*, *ό.π.*, σελ. 2

⁹¹¹ «(...) Η απελπιστική βαρυστιμία που είχαν οι περισσότεροι αξιωματικοί γρήγορα έπιασε και εμένα(...)» (Αθανάσιος Σουλιώτης-Νικολαΐδης, *ό.π.*, σελ. 7)

φορολογούμενους, τους, δε, αξιωματικούς, που στην πραγματικότητα ήταν θύματα της κατάστασης του κράτους, αργόσχολους τεμπέληδες.⁹¹²

Ο Πέτρος Λυκούδης, συνταγματάρχης του μηχανικού και διευθυντής της επιτελικής υπηρεσίας του υπουργείου των Στρατιωτικών επιχειρεί, από την πλευρά του, το 1899 μια πιο “τεκμηριωμένη” προσπάθεια αποτύπωσης των αιτιών της κατάρρευσης του στρατού και υποβολής προτάσεων ανασύνταξης του οργανισμού του. Το βασικό του συμπέρασμα ήταν ότι οι πρωτοβουλίες που είχαν αναληφθεί τα τελευταία είκοσι χρόνια, από τη στιγμή δηλαδή που ξεκίνησε η ουσιαστική προσπάθεια ανασυγκρότησης του στρατού, δεν είχαν επιφέρει καμία ουσιαστική βελτίωση στο στρατό. Κανένα, επίσης, χρήσιμο δίδαγμα για την αναδιοργάνωσή του δεν είχε εξαχθεί, τόσο από την επιστράτευση του 1885 κατά την περίοδο της κρίσης της Ανατολικής Ρωμυλίας, όσο και από το δυσμενές αποτέλεσμα του βραχύβιου πολέμου του 1897. Τα βασικά αίτια, σύμφωνα με τον Λυκούδη, γι’ αυτήν την κατάσταση ήταν «(...) η εκ των πολιτικών επιδράσεων μειονεκτική θέση του υπουργού των στρατιωτικών(...)» και «(...) αι λυσσώδεις ατομικαί αντιδράσεις προς ματαίωσιν παντός έργου των άλλων, εις τας οποίας προσέρχονται επίκουροι αι μεταξύ των διαφόρων όπλων έριδες και διαιρέσεις(...)».⁹¹³ Την μεγαλύτερη ευθύνη γι’ αυτήν την κατάσταση είχαν οι διατελέσαντες υπουργοί των Στρατιωτικών οι οποίοι παρά την φιλοπατρία τους αλλά και τη φιλοδοξία τους να αποβούν ωφέλιμοι για το στρατό δεν μπόρεσαν να επιφέρουν τις απαραίτητες μεταρρυθμίσεις και να θεμελιώσουν τις απαιτούμενες βάσεις ενός στρατιωτικού συστήματος που θα βελτίωνε ουσιαστικά το στρατό. Κυριότερος λόγος γι’ αυτό ήταν, σύμφωνα πάντα με τον Λυκούδη, το ότι οι υπουργοί των Στρατιωτικών, παρότι ήταν στην πλειοψηφία τους στρατιωτικοί, δεν λειτουργούσαν σαν ανεξάρτητοι αντιπρόσωποι του στρατού, αλλά υπέκυπταν στις αξιώσεις και τις επιδράσεις της πολιτικής, χωρίς να μπορούν να αντισταθούν στις απαιτήσεις της. Έτσι, αφενός η υποβολή στρατιωτικών νομοσχεδίων ρυθμιζόταν έτσι ώστε να μην διασαλεύεται η ισχύς του κόμματος

⁹¹² « (...) Οι πολίτες, οι αστοί μάλιστα, ποιος λιγότερο, ποιος περισσότερο, έβλεπαν τους αξιωματικούς σαν άχθος αρούρης, σαν τεμπέληδες γεμάτους ελαττώματα που έσερναν τα σπαθιά τους στα πεζοδρόμια, καμαρώνοντας χωρίς λόγο κι εννοούσαν να επιβάλλονται στον “φορολογούμενο” λαό που τους έτρεφε. Μόνον όσοι πολίτες τύχαινε να γνωρίζουν από κοντά καλούς αξιωματικούς τους ελυπτόνταν μάλλον. Γιατί έβλεπαν πως είχαν και ήθος και γενική μόρφωση τέτοια που με άλλο επάγγελμα θα ωφελούσαν και την κοινωνία και τον εαυτό τους, όσο και οι καλύτεροι πολίτες. Και βέβαια οι καλοί αξιωματικοί ήταν θύματα της κατάστασης του κράτους(...)». (Αθανάσιος Σουλιώτης-Νικολαΐδης,, ό.π., σελ.7)

⁹¹³ «(...)ίσως νομίση τις ότι κατόπιν του διπλού όσον και σκληρού μαθήματος των δύο επιστρατεύσεων και της εθνικής ημών συμφοράς, η επί τα βελτίω τροπή των του στρατού και ο πρότερον αυτώ οργανισμός εισίν εξησφαλισμένα(...) Δυστυχώς τα αίτια της αξιοδακρύτου ταύτης καταστάσεως είναι τοσαύτα και προ πάντων τοιαύτα και τόσον ριζικά, ώστε εις τον γνωρίζοντα ταύτα αποβαίνει δυσχερής η μεγάλη αισιοδοξία(...)».(Πέτρος Λυκούδης, *Περί οργανισμού των στρατιωτικών δυνάμεων της Ελλάδος*, Εστία, Αθήνα 1899, σελ. 176)

στο οποίο ανήκε ο υπουργός των Στρατιωτικών, αφετέρου η «λεγόμενη πολιτική ανάγκη» επέβαλλε τον «επ' άπειρον πολλαπλασιασμόν εξαιρέσεων και απαλλαγών εν τω στρατολογικώ νόμω», έτσι ώστε να ικανοποιείται η πελατεία των κομμάτων. Στην αποτυχία των υπουργών των Στρατιωτικών συνετέλεσε, επίσης, η συχνή εναλλαγή τους στη θέση, που δεν επέτρεπε την ολοκλήρωση του έργου τους.

Ο Λυκούδης υποστήριξε, επίσης, ότι επιπρόσθετοι λόγοι που εμπόδιζαν τη σωστή αναδιοργάνωση του στρατού ήταν η ανάθεση σημαντικών καθηκόντων στον στρατό σε ανθρώπους κατώτερους των περιστάσεων, αλλά και η ελληνική συνήθεια η συζήτηση των στρατιωτικών θεμάτων, αντίθετα με το ό,τι συνέβαινε σε όλα τα άλλα κράτη, να μην περιορίζεται σε περιορισμένο κύκλο. Έτσι, όμως, δινόταν η δυνατότητα σε ανθρώπους άσχετους με τα στρατιωτικά θέματα να αντιδρούν και να παρακωλύουν πολλές φορές την ανάληψη των απαιτούμενων πρωτοβουλιών για τη βελτίωση του στρατού, με στόχο την υποστήριξη άλλων συμφερόντων.⁹¹⁴ Μοναδική λύση αποτελούσε η πρόσκληση ξένου στρατηγού που θα ήταν αυθεντία στα στρατιωτικά θέματα και θα μπορούσε να διαδραματίσει το ρόλο του θεματοφύλακα των στρατιωτικών αξιωμάτων, επιβάλλοντας έτσι τις απαραίτητες αλλαγές για τη βελτίωση του στρατού.⁹¹⁵

Η κακή ψυχολογία που η οδυνηρή ήττα του 1897 είχε δημιουργήσει στους αξιωματικούς του στρατού και του ναυτικού, αλλά και η απώλεια που είχε υποστεί το κύρος τους, οδήγησε τελικά τον Θεοτόκη στην απόφαση να ζητήσει εκ νέου την συνδρομή ξένων αξιωματικών για την οργάνωση του στρατού. Έτσι προχώρησε στην ψήφιση νόμου «περί προσκλήσεως αλλοδαπών αξιωματικών δια τον οργανισμόν του στρατού της ξηράς και του πολεμικού ναυτικού». Σύμφωνα με αυτόν τον νόμο επιτρεπόταν στην κυβέρνηση να καλέσει αλλοδαπούς αξιωματικούς για την εκπαίδευση του

⁹¹⁴ Πέτρος Λυκούδης, *Περί οργανισμού των στρατιωτικών δυνάμεων της Ελλάδος*, ό.π., σελ. 177- 181

⁹¹⁵ «(...) Μόνον όταν εις ξένος, τοιούτου δε κύρους στρατιωτικός, επιληφθή των στρατιωτικών ημών πραγμάτων, τότε θέλει καθορισθή υπέρ τίνος το δίκαιον και που το άδικον· τίνες εν τη ατυχεί ταύτη χώρα οι αγωνιζόμενοι υπέρ του ορθού και του ωφελίμου και τίνες οι θυσιάζοντες την εθνικήν δύναμιν, του εθνικού μέλλοντος την μόνην άγκυραν, εις υπαγορεύσεις ατομικών υστεροβουλιών και εγωιστικών βλέψεων. Τότε μόνον θα παταχθή η από συστήματος ραδιουργία, η έργον και αποστολήν έχουσα την ματαίωσιν των υπέρ της αναπτύξεως του στρατού προσπαθειών. Τότε θα παύση να ήναι τόσο τραγικός ο αγών των εφιμένων να αποβώσι χρήσιμοι εις την πατρίδα και εις τον στρατόν. Τότε θα τεθή χαλινός εις εκείνους οι οποίοι ανίκανοι προς οιαδήποτε δημιουργικήν εργασίαν είναι αριστοτέχναι εις το προσβάλλειν συστηματικώς τα πάντα, εις την ματαίωσιν των πάντων. Μόνον του ξένου τούτου στρατιωτικού ανδρός αι ορθαί υπέρ του στρατού εισηγήσεις θ' αηδύναντο να καρποφορήσωσι, διότι θα εξέπνεε προ του κύρους αυτών η ραδιουργία και δεν θα αντέδρα προς ματαίωσιν αυτών ο φθόνος ο ταπεινός(...)» (Πέτρος Λυκούδης, *Περί οργανισμού των στρατιωτικών δυνάμεων της Ελλάδος*, ό.π., σελ. 182)

στρατού ξηράς και του ναυτικού. Αυτοί θα μπορούσαν να προσλάβουν έναν ομοεθνή τους για υπασπιστή ή βοηθό. Οι αξιωματικοί αυτοί από την ημέρα που θα αναλάμβαναν τα καθήκοντά τους θα θεωρούνταν Έλληνες πολίτες και θα υπόκεινταν στους νόμους του ελληνικού κράτους. Η διάρκεια της υπηρεσίας τους δεν θα μπορούσε να υπερβεί τα πέντε έτη, ενώ οι αποδοχές τους θα καθορίζονταν μετά από ειδική συμφωνία με το υπουργείο στρατιωτικών.⁹¹⁶

Ήταν η πρώτη φορά, μετά την γαλλική αποστολή του Βοσσέρ, που το ζήτημα της πρόσκλησης ξένων αξιωματικών επανερχόταν στο προσκήνιο. Η εισαγωγή, δε, του σχετικού νομοσχεδίου για συζήτηση και ψήφιση στη Βουλή προκάλεσε έντονες συζητήσεις και αναμενόμενες αντιδράσεις. Τα επιχειρήματα αυτών που αντιδρούσαν ήταν παρόμοια με όσα χρησιμοποιήθηκαν και στο παρελθόν στη Βουλή από αυτούς, κυρίως στρατιωτικούς βουλευτές, που αντιδρούσαν στην πρόσκληση ξένων αξιωματικών. Χρησιμοποιήθηκε, κατ' αρχάς, το επιχειρήμα ότι ο στρατός δεν χρειαζόταν «μεταφύτευση εμπειρίας»,⁹¹⁷ αλλά μελέτη των στρατιωτικών κανονισμών και προμήθεια των απαιτούμενων μέσων έτσι ώστε να ασχολείται απρόσκοπτα με την εκπαίδευσή του και την εφαρμογή στην πράξη των θεωρητικών γνώσεών του. Εκφράστηκε, επίσης, η άποψη ότι υπήρχαν Έλληνες αξιωματικοί που είχαν την κατάρτιση και τις δυνατότητες για να οργανώσουν κατάλληλα το στρατό αρκεί να τους δινόταν η δυνατότητα. Η πρόσκληση ξένων αξιωματικών, τέλος, θα ανάγκαζε το ελληνικό κράτος να προβεί σε υπέρογκα για τις δυνατότητές του έξοδα, τα οποία θα μπορούσαν να διατεθούν για αγορά εφοδίων για το στρατό.

Οι λόγοι που οδήγησαν τον υπουργό των Στρατιωτικών Κουμουνδούρο στην εισαγωγή του νομοσχεδίου για την πρόσκληση ξένων αξιωματικών ήταν, σύμφωνα με την επιχειρηματολογία του ίδιου, δύο. Κατ' αρχάς, η αποστολή ξένων αξιωματικών ήταν απαραίτητη διότι επικρατούσε στον στρατό «(...)πνεύμα δυσμενέστατον από πολλού χρόνου, το οποίον επετάθη κατά τα τελευταία έτη, και ιδίως μετά τον πόλεμον, κατά τοιούτον τρόπον, ώστε αφήρεσε παν κύρος από των αξιωματικών της πατρίδος(...)». Ο δεύτερος λόγος ήταν ότι ο ερχομός των ξένων αξιωματικών θα βελτίωνε το επίπεδο του στρατού σε ένα σημείο «(...)εις το οποίον είναι τεταγμένοι οι στρατοί των ξένων κρατών(...)».⁹¹⁸

⁹¹⁶ Νόμος ΒΜΧ', 15/7/1899

⁹¹⁷ Αγόρευση στρατιωτικού βουλευτή Δημητρίου Κρίτσα, ΕΣΒ, ΙΕ'Α', Συνεδρίασις 66, 1/7/1899, σελ. 1223

⁹¹⁸ ΕΣΒ, ΙΕ'Α', Συνεδρίασις 66, 1/7/1899, σελ. 1236

Ο Κουμουνδούρος υπερασπιζόμενος την πρωτοβουλία του για την πρόσκληση ξένων αξιωματικών, τόνισε ότι δεν προχώρησε σε αυτήν από έλλειψη εμπιστοσύνης στην ικανότητα των Ελλήνων αξιωματικών, στους οποίους άλλωστε ανήκε και ο ίδιος. Είναι, βέβαια, χαρακτηριστικό ότι ο Κουμουνδούρος, ως βουλευτής παλαιότερα της δηλιγιαννικής παράταξης, είχε αντιπαχθεί έντονα στην άφιξη της γαλλικής αποστολής του Βοσσέρ. Το γεγονός αυτό μάλιστα δεν το απέκρουσε από τη Βουλή, αποδίδοντας την αλλαγή της στάσης του στο ότι ήθελε να αποδείξει ότι «(...)ότι και ημείς (οι έλληνες αξιωματικοί) είμεθα άξιοι σεβασμού και υπολήψεως και κύρους(...)και η παρουσία των ξένων αξιωματικών θα έδιδε το κύρος, το οποίον έδει να έχωσιν οι ημέτεροι(...)».⁹¹⁹ Σαν χαρακτηριστικό παράδειγμα αξιωματικού που θα μπορούσε να συνδράμει τον ξένο οργανωτή ανέφερε τον Λυκούδη, του οποίου η μελέτη για τον οργανισμό του στρατού αποτελούσε «έργον άξιον προσοχής και μελέτης», αποδεικνύοντας ότι υπήρχαν αξιωματικοί που θα μπορούσαν σε ασχοληθούν με την μελέτη τέτοιων ζητημάτων.⁹²⁰ Σε κάθε περίπτωση, πάντως, η αλλαγή στη στάση του Κουμουνδούρου επιβεβαιώνει για μια ακόμη φορά ότι, τουλάχιστον μέχρι τότε, οι στρατιωτικοί βουλευτές συμπεριφέρονταν περισσότερο σαν πολιτικοί παρά σαν στρατιωτικοί, χωρίς να διστάζουν να λαμβάνουν σε διαφορετικές χρονικές περιόδους διαμετρικά αντίθετες στάσεις ανάλογα με το κόμμα που ανήκαν τη συγκεκριμένη χρονική περίοδο και τις θέσεις που αυτό υποστήριζε. Αυτό επιβεβαιώνει και στο συγκεκριμένο ζήτημα η στάση των στρατιωτικών βουλευτών που έλαβαν το λόγο στη Βουλή κατά την συζήτηση του συγκεκριμένου νομοσχεδίου.

Από την παράταξη του Δηλιγιάννη, το λόγο έλαβαν κυρίως οι βουλευτές Δημήτριος Κρίτσας, Θεόδωρος Λυμπρίτης και Γεώργιος Στράτος, όλοι τους στρατιωτικοί. Ο βουλευτής Φθιώτιδας Κρίτσας πρότεινε ότι θα ήταν προτιμότερο να σταλεί για μετεκπαίδευση στο εξωτερικό ένας μικρός αριθμός ταγματάρχων ή λοχαγών, οι οποίοι επιστρέφοντας στην Ελλάδα θα χρησιμοποιούσαν τις γνώσεις τους, υποβοηθώντας την καλύτερη οργάνωση του ελληνικού στρατού. Αντιδρούσε, επίσης, έντονα και στις μομφές εναντίον της ικανότητας των Ελλήνων αξιωματικών. Σύμφωνα με τον βουλευτή Φθιώτιδας, οι περισσότεροι Έλληνες αξιωματικοί ήταν ικανότατοι και εφάμιλλοι των Ευρωπαίων συναδέλφων τους, αλλά είχαν απογοητευτεί από την εικόνα που παρουσίαζε ο στρατός. Ο Κρίτσας παρότρυνε την ανάθεση της αναδιοργάνωσης του στρατού αποκλειστικά σε Έλληνες αξιωματικούς.

⁹¹⁹ ΕΣΒ, ΙΕ'Α', Συνεδρίασις 66, 1/7/1899, σελ. 1235

⁹²⁰ ΕΣΒ, ΙΕ'Α', Συνεδρίασις 68, 3/7/1899, σελ. 1289. Ο Λυκούδης άλλωστε τελείωνε την μελέτη του με την άποψη ότι μόνο ένας ξένος ανώτατος αξιωματικός θα μπορούσε να επιβάλλει την εφαρμογή των αναγκαίων τομών στον ελληνικό στρατό. Βλ. παραπάνω υποσημείωση 917.

Εξέφρασε, δε, την βεβαιότητά του ότι αυτοί «(...) θα εργασθώσι λυσιτελέστερον εκείνων, οι οποίοι νομίζονται ουρανοκατέβατοι, και από τους οποίους και μόνους τινές, κακώς πάντοτε, προσδοκώσι την τελειοποίησιν του στρατού μας(...)».⁹²¹ Ο Κρίτσα, μάλιστα, υπενθύμισε την αποτυχία της γαλλικής αποστολής του Βοσσέρ που δεν οφειλόταν στην ικανότητα του Βοσσέρ, ο οποίος « ήταν ανήρ φιλότιμος, δραστήριος και εν γένει σεβαστός», αλλά στην κακή οικονομική κατάσταση της Ελλάδας που δεν επέτρεπε την υλοποίηση των ιδεών του.⁹²² Με δεδομένο, λοιπόν, ότι η οικονομική κατάσταση της Ελλάδας δεν ήταν καλύτερη από ότι την εποχή της αποστολής του Βοσσέρ, ώστε να διατεθεί η απαιτούμενη ποσότητα χρημάτων για την βελτίωση του στρατού, οποιαδήποτε πρόσκληση ξένου οργανωτή ήταν καταδικασμένη σε αποτυχία.⁹²³ Στο ανωτέρω πλαίσιο η άποψη του Κρίτσα ήταν ότι θα έπρεπε η ελληνική πολιτεία να επιδιώξει την αναδιοργάνωση του ελληνικού στρατού χωρίς να προστρέξει στην αναζήτηση βοήθειας από ξένους διοργανωτές. Άλλωστε και η πρόσφατα εκπονηθείσα μελέτη του Λυκούδη η οποία «(...)αν δεν ήναι τέλεια, βεβαίως όμως ήναι ικανή ν' αποτελέσει την αφετηρίαν των περί οργανισμού του στρατού σκέψεών μας(...)», αποδείκνυε ότι υπήρχαν αξιωματικοί με βαθιά γνώση των στρατιωτικών ζητημάτων. Οι απόψεις αυτών των αξιωματικών θα έπρεπε, όμως, να τύχουν μεγαλύτερης αξιοποίησης από το ελληνικό κράτος.⁹²⁴ Μια τέτοια πρωτοβουλία, μάλιστα, θα είχε σίγουρα επιτυχία, αρκεί να μην επαναλαμβάνονταν τα φαινόμενα κακοδιοίκησης του παρελθόντος, τα οποία, κατά τον Κρίτσα, δεν επέτρεψαν την σωστή διάθεση των διαθέσιμων πόρων, και συνεπακόλουθα τη σωστή οργάνωση του στρατεύματος.

Αντίστοιχες απόψεις εξέφρασαν και οι άλλοι βουλευτές που ανήκαν στη δηλιγιαννική παράταξη και ήταν στρατιωτικοί. Στα επιχειρήματα του Κρίτσα, ο βουλευτής Τυρνάβου Θεόδωρος Λυμπρίτης προσέθεσε ότι ο ξένος οργανωτής, όποιος και αν ερχόταν, θα απαιτούσε την άμεση απόκτηση των

⁹²¹ ΕΣΒ, ΙΕ'Α', Συνεδρίασις 66, 1/7/1899, σελ. 1224

⁹²² «(...)Ο Βοσσέρ εμελέτησεν ό,τι ώφειλε να μελετήση, εξήνεγκε γνώμας πολλάς, εσύστησε πολλά ίσως, αλλ' εκ τούτων ουδέν εγένετο. Επρότεινεν ν' αυξήσωμεν τον αριθμόν των κατ' έτος καλουμένων υπό τα όπλα, ίνα ούτω καταστή εφικτή η άσκησις του στρατού· κατά τα έτη όμως εκείνα ημείς ηυξάνομεν τους λόγους της απαλλαγής, και εμειούμεν ούτω την δύναμιν του στρατού, όπως μειώσωμεν τας δαπάνας μας. Επρότεινε σύστημα οχυρώσεως της χώρας, αλλά ημείς ουδέν επράξαμεν, ελλείψει χρημάτων. Εσύστησεν την προμήθεια νέου οπλισμού, αλλ' ημείς αγρόν ηγοράσαμεν(...)». (ΕΣΒ, ΙΕ'Α', Συνεδρίασις 66, 1/7/1899, σελ. 1224)

⁹²³ «(...)Άνευ χρημάτων τι τους θέλομεν τους οργανωτάς; Δεν εννοούμεν ότι ο στρατός απαιτεί χρήμα; Πώς άνευ χρημάτων θα διατηρήσωμεν τον προσήκοντα αριθμόν; πως άνευ δαπανών θα προμηθευθώμεν όπλα και πυροβόλα; Πώς άνευ αυξήσεως του προϋπολογισμού μας θα δυνηθώμεν να οχυρώσωμεν την χώραν;(...)». (ΕΣΒ, ΙΕ'Α', Συνεδρίασις 66, 1/7/1899, σελ. 1225)

⁹²⁴ Στο ίδιο, σελ. 1223

απαραίτητων εφοδίων για το στρατό, όπως άλογα για το ιππικό ή τη μεταγωγική υπηρεσία ή όπλα και πυροβόλα για το πεζικό και το πυροβολικό, προκειμένου να επιτελέσει «έργου τινός σοβαρού». Οι αναγκαίες αυτές δαπάνες θα κόστιζαν, βέβαια, πολλά εκατομμύρια τα οποία το κράτος δεν θα διέθετε με αποτέλεσμα να ακύρωνε στην πράξη το έργο του ξένου οργανωτή. Ένα άλλο πρόβλημα που έθεσε ο Λυμπρίτης ήταν ότι ο ξένος οργανωτής δεν θα μπορούσε να εκτελέσει με επάρκεια τα καθήκοντα του γενικού επιθεωρητή για τα οποία προοριζόταν, γιατί μπορεί να διέθετε πληθώρα γνώσεων, όμως δεν θα ήταν κάτοχος της ελληνικής γλώσσας. Αυτό θα αποτελούσε τροχοπέδη στη σωστή διεξαγωγή επιθεωρήσεων, αφού η απευθείας συνεννόηση με αυτούς που θα επιθεωρούσε ήταν απαραίτητη για τη σωστή διεξαγωγή οποιασδήποτε έρευνας. Τόνισε, τέλος, ότι αν τελικά προσκαλούνταν ξένοι οργανωτές και προκειμένου η ξένη αποστολή να επιφέρει ουσιαστικά αποτελέσματα, ήταν απαραίτητο οι επικεφαλής των αποστολών να συνοδεύονται από πολυάριθμο επιτελείο αξιωματικών ειδικών σε κάθε αντικείμενο που άπτεται της δραστηριότητας του στρατού.⁹²⁵

Ο Γεώργιος Στράτος, από την πλευρά του, σχολίασε δύο ζητήματα που είχαν, κατά την άποψή του, ιδιαίτερη σημασία αν ερχόταν τελικά ξένη αποστολή. Το πρώτο ήταν ότι ο επικεφαλής της θα έπρεπε να διαδραματίσει ουσιαστικό ρόλο οργανωτή. Θα έπρεπε δηλαδή να διαμορφώσει ο ίδιος τους απαραίτητους νόμους για την οργάνωση του στρατού, όπως ο στρατολογικός νόμος και ο νόμος για τον οργανισμό του στρατού, και όχι να εφαρμόσει έτοιμες αντίστοιχες εργασίες που θα του παρουσιάσει ο υπουργός των Στρατιωτικών, όπως έγινε στην περίπτωση του Βοσσέρ, διότι τότε ο ξένος οργανωτής θα αποτύγχανε πλήρως. Γι' αυτό το λόγο το υπουργείο των Στρατιωτικών όφειλε να παρουσιάσει στην ξένη αποστολή την πραγματική κατάσταση του στρατού και έπειτα να της αφήσει ικανό χρόνο για να τη μελετήσει και να συντάξει τον κατάλληλο οργανισμό που θα ήταν προσαρμοσμένος στις δυνατότητες του ελληνικού στρατού και θα είχε διαρκή ισχύ. Το δεύτερο ζήτημα που έχριζε προσοχής ήταν, σε αντιστοιχία με την παρατήρηση του Λυμπρίτη, ότι ένας υψηλόβαθμος αξιωματικός ως επικεφαλής της ξένης αποστολής με έναν υπασπιστή μόνο, δεν επαρκούσε για την αναδιοργάνωση όλων των υπηρεσιών. Όσο ικανός και αν ήταν δεν θα μπορούσε να επιβλέπει ταυτόχρονα όλα τα διεσπαρμένα τμήματα του στρατού ώστε να βγουν τα απαραίτητα συμπεράσματα για τη βελτίωση του. Ήταν, λοιπόν, αναγκαία η ενίσχυση του επικεφαλής της ξένης αποστολής με ένα μεγάλο επιτελείο ομοεθνών του. Το επιτελείο αυτό θα είχε ως έργο να

⁹²⁵ ΕΣΒ, ΙΕ'Α', Συνεδρίασις 66, 1/7/1899, σελ. 1239

επιβλέπει τη λειτουργία όλων των μονάδων του ελληνικού στρατού και να προσπαθεί να διορθώσει τις ατέλειές τους, ενημερώνοντας τον επικεφαλής της ξένης αποστολής και λαμβάνοντας παράλληλα από αυτόν τις απαραίτητες κατευθύνσεις.⁹²⁶

Από την παράταξη του Θεοτόκη, εκτός του Κουμουνδούρου, στο ζήτημα τοποθετήθηκε, κατ' αρχάς, και ο βουλευτής Σύρου στρατιωτικός Γεώργιος Βιτάλης, ο οποίος στο πλαίσιο της κομματικής νομιμοφροσύνης των πολιτευόμενων στρατιωτικών, στήριξε την κυβερνητική γραμμή. Σύμφωνα με τον Βιτάλη η πρόσκληση του ξένου οργανωτή θα ήταν ιδιαίτερα ωφέλιμη, γιατί αποστασιοποιημένος από τις ελληνικές εσωτερικές αντιπαλότητες, θα παρείχε πολύτιμες συμβουλές για την ανασύνταξη και εκπαίδευση των στρατιωτικών σωμάτων. Επιπρόσθετα, θα συνεισέφερε ιδιαίτερα στην αναδιοργάνωση των υπάρχουσών στρατιωτικών σχολών, αλλά και στην ίδρυση νέων αν απαιτούνταν. Ο Βιτάλης τόνισε ότι από την στρατιωτική του εμπειρία είχε την πεποίθηση ότι οι Έλληνες στρατιώτες μάχονταν «(...)πολύ καλλίτερον παντός άλλου στρατού(...)». Ήταν, όμως, απαραίτητο να παρασχεθεί σε αυτούς, μέσω της πρόσκλησης ξένης στρατιωτικής αποστολής, η κατάλληλη μόρφωση ώστε να αναδειχθούν οι φυσικές αρετές τους. Σε αυτό το πλαίσιο ο Βιτάλης πρότεινε η ξένη αποστολή να προσκληθεί το ταχύτερο δυνατό. Εκδήλωσε, μάλιστα, την προτίμηση ο ξένος οργανωτής να είναι από τη Γερμανία, διότι «(...)θα έχη να δώση λόγον της εργασίας του εις τον αυστηρόν αυτοκράτορά του(...)», χωρίς αυτό να σημαίνει ότι απέκλειε τους Ρώσους ή τους Γάλλους.⁹²⁷

Αλλά και ο έτερος βουλευτής της παράταξης του Θεοτόκη που ήταν στρατιωτικός και έλαβε το λόγο, ο βουλευτής Μεσολογγίου Νικόλαος Γουλιμής υπεραμύνθηκε της αναγκαιότητας πρόσκλησης ξένης στρατιωτικής αποστολής. Τόνισε ότι η άφιξη ξένου οργανωτή ήταν επιβεβλημένη γιατί μόνο αυτός θα διέθετε το απαραίτητο κύρος για να θέσει τις βάσεις της στρατιωτικής ανασυγκρότησης της Ελλάδας. Ο Γουλιμής προσέθεσε ότι το κύρος του ξένου αξιωματικού θα ανάγκαζε τους Έλληνες στρατιωτικούς να παραμερίσουν τις προσωπικές τους έριδες και να αφοσιωθούν στην στρατιωτική ανόρθωση της χώρας, δεχόμενοι τις απαραίτητες θυσίες για να καταστεί ο στρατός ετοιμοπόλεμος. Παράλληλα, θα υποχρέωνε τη Βουλή να αναγνωρίσει τις οικονομικές θυσίες που θα έπρεπε να πραγματοποιηθούν για να δημιουργηθεί αξιόμαχος στρατός. Ολοκληρώνοντας την αγόρευσή του, ο

⁹²⁶ ΕΣΒ, ΙΕ'Α', Συνεδρίασις 67, 2/7/1899, σελ. 1257

⁹²⁷ ΕΣΒ, ΙΕ'Α', Συνεδρίασις 68, 3/7/1899, σελ. 1286

Γουλιμής θα τονίσει ότι με τον ερχομό του ξένου οργανωτή «(...)τίθεται ο θεμέλιος λίθος του μέλλοντος του στρατού(...)». ⁹²⁸

Είναι, βέβαια, σημαντικό να τονιστεί ότι παρά την ψήφιση του σχετικού νομοσχεδίου, τελικά δεν πραγματοποιήθηκε πρόσκληση κάποιας ξένης αποστολής στην Ελλάδα. Ο βασικός λόγος ήταν η διαφωνία των Ελλήνων επιτελών, από τους οποίους άλλοι ήθελαν την πρόσκληση Γάλλων αξιωματικών και άλλοι Γερμανών, εντασσόμενοι πλήρως στο υφιστάμενο πλαίσιο του ανταγωνισμού των Μεγάλων Δυνάμεων ιδιαίτερα της Γαλλίας και της Γερμανίας για το ποιος θα αναλάμβανε την στρατιωτική ανασυγκρότηση του ελληνικού στρατού. Αποτέλεσμα ήταν, τελικά, να μην λαμβάνεται κάποια σχετική απόφαση. Η ανάθεση, μάλιστα, λίγο καιρό αργότερα της Γενικής Διοίκησης του στρατού στον διάδοχο Κωνσταντίνου θα επιφέρει ουσιαστικά το τέλος της σχετικής συζήτησης. ⁹²⁹

Μεγάλη αναταραχή στο στράτευμα, την ίδια περίοδο, προκάλεσε ένα νομοσχέδιο για την ανακατανομή των γενικών θέσεων στο στρατό, υπέρ ουσιαστικά των αξιωματικών του πεζικού. Το νομοσχέδιο αυτό προήλθε από πρωτοβουλία του υπουργού των Στρατιωτικών Κουμουνδούρου που ήταν αξιωματικός του πεζικού και θεωρήθηκε έργο του προσωπάρχου του, λοχαγού του πεζικού Ιωάννη Κωνσταντινίδη. Οι λόγοι της αντίδρασης οφείλονταν σε καθαρά επαγγελματικούς λόγους που συνδέονταν με τις προαγωγές των αξιωματικών. Μέχρι τότε οι απόφοιτοι της σχολής Ευελπίδων επέλεγαν να τοποθετηθούν στα τεχνικά όπλα του μηχανικού και του πυροβολικού, ενώ οι αξιωματικοί του πεζικού προέρχονταν, κυρίως, από τους υπαξιωματικούς. Με αυτόν τον τρόπο οι οργανικές θέσεις του πυροβολικού και του μηχανικού είχαν κορεσθεί με αποτέλεσμα την καθυστέρηση στην προαγωγή των αξιωματικών των δύο αυτών όπλων. Για να επιλυθεί μερικώς αυτό το πρόβλημα είχαν δημιουργηθεί κάποιες θέσεις που ονομάζονταν «γενικές» που τις καταλάμβαναν αποκλειστικά αξιωματικοί του πυροβολικού και του μηχανικού. Το νομοσχέδιο που εισήχθηκε για συζήτηση και ψήφιση στη Βουλή το Μάιο του 1899, προέβλεπε ανακατανομή των γενικών θέσεων προς όφελος των αξιωματικών του πεζικού, λαμβάνοντας υπόψη το γεγονός ότι θα αυξανόταν ο αριθμός των αποφοίτων της σχολής Ευελπίδων που θα κατατάσσονταν στο πεζικό. (Η τάξη του 1900, όπως αναφέρθηκε, κατατάχθηκε όλη στο πεζικό.) Πιο συγκεκριμένα τροποποιούνταν τα άρθρα του οργανισμού του στρατού που αφορούσαν τις γενικές θέσεις, έτσι ώστε τελικά θεσμοθετούνταν έντεκα θέσεις συνταγματάρχων, εννέα

⁹²⁸ ΕΣΒ, ΙΕ'Α', Συνεδριάσεις 66, 1/7/1899, σελ. 1227

⁹²⁹ *Η στρατιωτική κατάσταση και η πολιτική του κυρίου Θεοτόκη*, Εστία, Αθήνα 1911, σελ. 2

αντισυνταγματαρχών, έντεκα ταγματαρχών, είκοσι λοχαγών, είκοσι υπολοχαγών, και δεκατρείς ανθυπολοχαγών. Στο σύνολο των ογδόντα τεσσάρων αυτών γενικών θέσεων, οι είκοσι εννέα θα καταλαμβάνονταν από τους αξιωματικούς του πεζικού, τη στιγμή που στους αξιωματικούς του πυροβολικού έμεναν δεκαοκτώ και σε αυτούς του μηχανικού δεκαέξι.⁹³⁰

Σκοπός του Κουμουνδούρου, σύμφωνα με την έκθεση του που συνόδευε το νομοσχέδιο κατά την εισαγωγή του στο κοινοβούλιο, ήταν ο σαφής καθορισμός των γενικών θέσεων μεταξύ των διαφόρων όπλων, ούτως ώστε να σταματήσουν τα παράπονα που αφορούσαν τη διάθεση τους από τον υπουργό των Στρατιωτικών. Ο Κουμουνδούρος τόνισε ότι παρότι δεν είχε καμία αμφιβολία ότι οι υπουργοί των Στρατιωτικών μοίραζαν τις γενικές θέσεις με αμεροληψία και με μόνο γνώμονα το συμφέρον της υπηρεσίας, εντούτοις, δεν μπορούσε να παραβλέψει το γεγονός ότι τα παράπονα των αξιωματικών, όσο αβάσιμα και αν ήταν, δημιουργούσαν «(...)ανωμαλίαν εις τας μεταξύ των αξιωματικών των διαφόρων όπλων και σωμάτων σχέσεις, ήτις συνταράσσει την απαιτουμένην μεταξύ τούτων αρμονίαν, και παραβλάπτει ουκ ολίγον την πειθαρχίαν(...)».⁹³¹

Η νέα ρύθμιση προκάλεσε, όπως ήταν αναμενόμενο, την αντίδραση των αξιωματικών του μηχανικού και του πυροβολικού που έβλεπαν να χάνουν τα κεκτημένα τους και να καθυστερεί ακόμα περισσότερο η προαγωγή τους, επειδή σύμφωνα με αυτήν οι θέσεις των στρατολογικών γραφείων θα ανήκαν από εκεί και πέρα στο πεζικό, ενώ και οι υπόλοιπες γενικές θέσεις θα κατανέμονταν έτσι ώστε το μεγαλύτερο μερίδιο να αντιστοιχεί στους αξιωματικούς του πεζικού. Αυτό είχε ως αποτέλεσμα τη μείωση των οργανικών θέσεων για τους αξιωματικούς των υπόλοιπων όπλων με αναπόφευκτο αποτέλεσμα τη μεγαλύτερη καθυστέρηση στις προαγωγές τους σε σχέση με τους αξιωματικούς του πεζικού. Είναι χαρακτηριστικό ότι την αντίδραση των αξιωματικών των τεχνικών όπλων επέτεινε το γεγονός ότι θεωρούσαν τους αξιωματικούς του πεζικού κατώτερους τους, επειδή κατάγονταν από χαμηλότερα κοινωνικά στρώματα και η μέγιστη πλειοψηφία τους προέρχονταν από τους υπαξιωματικούς. Ο Ιωάννης Μεταξάς είναι κατηγορηματικός στο ημερολόγιό του για το πόσο επιζήμια ήταν η νέα ρύθμιση των γενικών θέσεων για τους αξιωματικούς των τεχνικών όπλων, αλλά και το πόσο κατώτερους θεωρούσε τους αξιωματικούς του πεζικού: «(...)Κατ' αυτόν τον τρόπον οι αξιωματικοί των τεχνικών όπλων καταδικάζονται εις την στασιμότητα, χάριν των αξιωματικών του πεζικού, των

⁹³⁰ ΕΣΒ ΙΕ' Α', παράρτημα σελ. 417-420

⁹³¹ ΕΣΒ ΙΕ' Α', Συνεδρίασις 31, 20/5/1899, σελ. 225

οποίων η προέλευσις εκ των κατωτέρων κοινωνικών στρωμάτων, η μακρά διαμονή εις τον βαθμόν του υπαξιωματικού, αι ατελείς γνώσεις των καλυτέρων εξ' αυτών, δηλαδή η ημιμάθεια και η τελεία αμάθεια των πλείστων, η έξις εις το ραδιουργείν, το ανελεύθερον του χαρακτήρος, η τάσις εις το στασιάζειν, το απείθαρχον και εις τας συνήθεις περιστάσεις, η τελεία έλλειψις στρατιωτικού φρονήματος, δεν είναι, βεβαίως, συστατικά αξιωματικών αξιούντων ταχεία προαγωγήν(...)και ταύτα επί βλάβη των αξιωματικών των τεχνικών όπλων, οι οποίοι, αν δεν είναι βεβαίως πρότυπα αξιωματικών, είναι όμως πάντοτε απειράκις ανώτεροί των(...)».⁹³² Η πρωτοβουλία του Κουμουνδούρου θεωρήθηκε από τους αξιωματικούς των άλλων όπλων ότι είχε ως μόνο σκοπό να επωφεληθούν αυτός και ο προσωπάρχης του Κωνσταντινίδης για να πετύχουν την πιο σύντομη ανέλιξή τους. Ορισμένοι αξιωματικοί των τεχνικών όπλων, μεταξύ αυτών και ο Ιωάννης Μεταξάς, υπέγραψαν μάλιστα πρωτόκολλο ότι θα παραιτηθούν αν ψηφίζοταν το νέο νομοσχέδιο.⁹³³ Τελικά, λόγω των μεγάλων αντιδράσεων η ψήφιση του νομοσχεδίου ματαιώθηκε. Οι διαφορές, εντούτοις, εξαιτίας τέτοιων συντεχνιακών ζητημάτων, μεταξύ των αξιωματικών του πεζικού από την μια και των αξιωματικών των τεχνικών όπλων του πυροβολικού και του μηχανικού από την άλλη, έμοιαζαν αγεφύρωτες.⁹³⁴

Η υπαναχώρηση αυτή της κυβέρνησης Θεοτόκη προκάλεσε την οργή τμήματος βουλευτών, τους οποίους ενόχλησε ιδιαίτερα η αναποφασιστικότητα και έλλειψη της απαιτούμενης πυγμής από την κυβέρνηση που υποχώρησε μπροστά στις αντιδράσεις μεριδας αξιωματικών, αποσύροντας το νομοσχέδιο.⁹³⁵ Το, δε, ζήτημα της κατανομής των γενικών θέσεων μεταξύ των

⁹³² Ιωάννης Μεταξάς, ό.π., σελ. 412 και Νίκη Μαρωνίτη, *Πολιτική εξουσία και εθνικό ζήτημα στην Ελλάδα 1880- 1910*, ό.π., σελ. 270.

⁹³³ «(...) Εν τω μεταξύ έλαβα γράμμα από τον Ιπποκράτη (σ.σ. πρόκειται για τον Ιπποκράτη Παπαβασιλείου με τον οποίο σπούδασαν μαζί στην Ακαδημία πολέμου στο Βερολίνο) να κατέβω εις το Σύνταγμα. Εκεί εύρον συνηγμένους και όλους τους υπολοχαγούς και ανθυπολοχαγούς· έγινε συνδιάσκεψις όπως ενεργήσωμεν την ματαίωσιν του νομοσχεδίου της διανομής των γενικών θέσεων, και μετά θορυβώδη συζήτησιν και ποικίλους λόγους και γνώμας, κατέληξε να υπογράψωμεν εν πρωτόκολλο εις ο συνυποσχόμεθα σύγχρονον παραίτησιν εάν εψηφίζετο το νομοσχέδιον τούτο. Ανέθεσαν δε εις μίαν επιτροπήν, όπως φροντίση δια νομίμων μέσων την ματαίωσιν του νομοσχεδίου· μολονότι δε προσπάθησα , δεν ηδυνήθην να αποφύγω από του να διορθώσω μέλος της επιτροπής ταύτης(...)» (Ιωάννης Μεταξάς, ό.π., σελ. 418)

⁹³⁴ «(...)Το χάσμα μεταξύ ημών και του πεζικού ηυρύνθη, καταστάν δυσσυμπλήρωτον. Οι διοικηταί των συνταγμάτων του πυροβολικού και του μηχανικού επιμωρήθησαν παρά του υπουργείου διότι, δι' αναφορών, παρέστησαν τον κρατούντα ερεθισμόν, ενώ, τουναντίον, ουδέ παρατήρησις επηυθύνθη εις εκατοντάδα αξιωματικών του πεζικού συναθροισθέντων εις τον περίβολον της Βουλής εν είδει διαδηλώσεως(...)».(Ιωάννης Μεταξάς, ό.π., σελ. 419)

⁹³⁵ «(...)Εγκατελείφθη το νομοσχέδιον, διότι προσέκρουσε εις αντιδράσεις γνωστάς και αγνώστους. Και όμως το ζήτημα της κατανομής των γενικών θέσεων είναι ζήτημα υψίστης σημασίας δια τον στρατόν. Δεν το βλέπετε; Ένεκα του ζητήματος τούτου εγένοντο αντιπειθαρχικά εκ μέρους ανωτέρων αξιωματικών διαβήματα, ψιθυρισμοί απ' εδώ, διαβούλια

αξιωματικών θα τροφοδοτήσει για αρκετά ακόμη χρόνια την έντονη αντιπαράθεση μεταξύ τους.

απ' εκεί, παράλυσες της πειθαρχίας, και εν γένει διαβήματα τοιαύτα, τα οποία μικρόν απέχουν από τα ιστορικά εκείνα Προνουντσιαμένα, (σ.σ. πιθανότατα εννοεί κυρίως την παραίτηση των αξιωματικών του πεζικού, του ιππικού και του οικονομικού από τη Λέσχη Αξιωματικών στην οποία πρόεδρος ήταν ο διάδοχος Κωνσταντίνος, τον Νοέμβριο του 1896, διαμαρτυρόμενοι για τους προβιβασμούς που είχαν προηγηθεί ένα μήνα πριν, πράξη που σχετίστηκε με τη δράση της Εθνικής Εταιρείας) και τα οποία τόσο ακριβά επληρώσαμε δια των πολεμικών ατυχημάτων. Και διατί η οικτρά, η απελπιστική αυτή κατάσταση; Διότι λείπει η κυβερνητική ευστάθεια, η αποφασιστικότητα, το θάρρος(...)». (Αγόρευση βουλευτή Αχαΐας Παπαγιαννακόπουλου, ΕΣΒ, ΙΕ'Α', Συνεδρίασις 66, 1/7/1899, σελ. 1227)

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 9^ο

ΤΟ ΖΗΤΗΜΑ ΤΗΣ ΓΕΝΙΚΗΣ ΔΙΟΙΚΗΣΗΣ ΤΟΥ ΣΤΡΑΤΟΥ

1. Η ανάθεση της Γενικής Διοίκησης στο διάδοχο Κωνσταντίνο

Η νομοθετική πρωτοβουλία του Θεοτόκη για την αναδιοργάνωση του στρατού που προκάλεσε τη σημαντικότερη αντίδραση, ήταν αυτή που προέβλεπε τη δημιουργία της Γενικής Διοίκησης του στρατού και η συνεπακόλουθη ανάθεσή της στον διάδοχο Κωνσταντίνο. Το μέτρο αυτό αφαιρούσε τις στρατιωτικές ευθύνες από τα χέρια της «εκτελεστικής εξουσίας και του υπεύθυνου υπουργού των Στρατιωτικών και τις παρέδιδε στον φιλόδοξο και γνωστό για τις απολυταρχικές απόψεις του Κωνσταντίνο».⁹³⁶ Η ανάθεση ηγετικού ρόλου στον στρατό, και κατ' επέκταση στις όποιες πρωτοβουλίες για την αναδιοργάνωση του, στο διάδοχο που ήταν ο αρχηγός του ελληνικού στρατού της Θεσσαλίας στον ταπεινωτικό πόλεμο του 1897 με νωπές ακόμα τις "πληγές" που προκάλεσε αυτός στο ελληνικό εθνικό γόητρο, δεν αποτελούσε, όπως ίσως θα περίμενε κάποιος, παράδοξο. Η δημοσιοποίηση στις αρχές του 1899 της έκθεσης του Κωνσταντίνου για τον πόλεμο του 1897 συνέβαλε τα μέγιστα στην αποκατάσταση της εικόνας του "αποδιοπομπαίου τράγου" που του είχε προσδώσει η τραγική κατάληξη του πολέμου. Η θετική εντύπωση που προκάλεσαν οι άρτιες περιγραφές στην έκθεση των στρατιωτικών ζητημάτων, οι τεκμηριωμένες αναλύσεις των αιτίων της ολιγωρίας του ελληνικού στρατού, αλλά και η ανάδειξη του απροετοίμαστου των στρατευμάτων που έπρεπε να ηγηθεί στον πόλεμο, κάτι για το οποίο προφανώς δεν ήταν υπεύθυνος, ανέστρεψαν το αρνητικό κλίμα που επικρατούσε για τον Κωνσταντίνο. Σε αυτό βέβαια βοήθησε ιδιαίτερα και η δημοσιογραφική προμελετημένη εκστρατεία που προηγήθηκε της έκθεσης αλλά και το ευνοϊκό κλίμα υποδοχής που είχε προετοιμάσει ο βασιλιάς Γεώργιος.⁹³⁷

Το ζήτημα της Γενικής Διοίκησης, όμως, αφενός αναστάτωσε για αρκετό χρονικό διάστημα την πολιτική ζωή της Ελλάδας αλλά και τους Έλληνες αξιωματικούς, αφετέρου δημιούργησε δεδομένα με σημαντικές συνέπειες για

⁹³⁶ Νίκη Μαρωνίτη, *Πολιτική εξουσία και εθνικό ζήτημα στην Ελλάδα 1880-1910*, ό.π., σελ. 267

⁹³⁷ Στο ίδιο, σελ. 269

τη διατήρηση των ισορροπιών εντός και εκτός στρατεύματος. Παρουσιάσθηκε, μάλιστα, το παράδοξο της παράλληλης κατάρτισης οργανισμού του στρατού από τον αρμόδιο υπουργό Κωνσταντίνο Κουμουνδούρο, αλλά και από το επιτελείο του διαδόχου που θεσμικά δεν είχε αρμοδιότητα. Ο καθ' ύλην αρμόδιος υπουργός των Στρατιωτικών στην εισηγητική έκθεση του οργανισμού του εξηγούσε την επιτακτική ανάγκη της δημιουργίας νέου οργανισμού για τον στρατό παρουσιάζοντας την ανεπάρκεια του υφιστάμενου: «(...)Κατά τον ισχύοντα οργανισμόν, αι στρατιωτικάί δυνάμεις της Ελλάδος κατέρχονται πολύ και αυτού του ελαχίστου. Ο στρατός, όστις δι' αυτών αποτελείται, είνε ανεπαρκέστατος δια την άμυναν της χώρας(...) Εκτός της ανεπαρκείας προς άμυναν των συνόρων, ο ελληνικός στρατός ενέχει και άλλα μειονεκτήματα. Περιλαμβάνει στοιχεία διασκορπισμένα και εν ουδεμία αλληλουχία διακείμενα. Οι στρατηγοί διοικούν τα επί απλώς και ως έτυχεν ωρισμένης εκτάσεως εικη κείμενα στρατεύματα, καταστήματα και υπηρεσίας, ουχί τακτικάς μονάδας στρατού. Γνωστά δε τοις πάσι τα μειονεκτήματα τοιαύτης καταστάσεως. Ο στρατηγός και οι αξιωματικοί του επιτελείου του είνε άγνωστοι προς αλλήλους εν υπηρεσία, πάντες δ' ομού άγνωστοι εις τον στρατόν, ον θα οδηγήσωσι προς τον εχθρόν. Τα στρατεύματα, άτινα θα συμπράξωσιν εν πολέμω, δεν είνε συνηνωμένα από της εν ειρήνη συνθέσεως. Αγνοούσι την θέσιν των δεν γινώσκουσι τον προορισμόν των. Ταχεία συγκέντρωσις δεν είνε εξησφαλισμένη. Ουδείς δ' αγνοεί ότι εκ των πολεμίων στρατών ο ταχύτερον συντελών την συγκέντρωσίν του ευρίσκεται εις ασυγκρίτῳ λόγῳ κρείττονα θέσιν ενώπιον του αντιπάλου του. Κατάρχεται πρώτος των επιχειρήσεων και επιβάλλεται. Και δεν είνε εξασφαλισμένη ταχεία συγκέντρωσις, διότι δεν είνε παρεσκευασμένη ευμέθοδος επιστράτευσις. Πίνακες πορειών, πίνακες μεταφορών, καταρτισμός της βάσεως της συγκεντρώσεως, πίνακες κινήσεως επιτηδείων πολέμου δεν υπάρχουν(...)».⁹³⁸

Ο οργανισμός του Κουμουνδούρου διαιρούσε τη χώρα σε πέντε γεωγραφικές περιφέρειες με έδρα την Αθήνα, τη Λάρισα, το Μεσολόγγι, το Ναύπλιο και την Πάτρα. Σε κάθε γεωγραφική περιφέρεια θα αντιστοιχούσε μία μεραρχία μικτή από όλα τα όπλα, που θα περιελάμβανε τα αντίστοιχα επιτελεία και υπηρεσίες. Κάθε μεραρχία θα αποτελούνταν από δύο συντάγματα πεζικού, ένα τάγμα ευζώνων, ένα σύνταγμα πυροβολικού, ένα τάγμα μηχανικού, ενώ το ιππικό θα ήταν αυτοτελή ταξιαρχία. Τα στρατεύματα της κάθε μεραρχίας θα διέμεναν υποχρεωτικά εντός της περιοχής ευθύνης της. Σύμφωνα με τον οργανισμό, την ανώτερη διοίκηση του στρατού ασκούσε

⁹³⁸ Το Άστυ, «Ο οργανισμός του κ. Κουμουνδούρου», 2/1/1900

στο όνομα του βασιλιά ο υπουργός των Στρατιωτικών, ενώ καθήκοντα αρχηγού του στρατού θα εκτελούσε ο αρχαιότερος των ανώτερων αξιωματικών του στρατού της ξηράς. Καθιερωνόταν, τέλος, το επιτελείο του στρατού που θα αποτελούνταν από τον αρχηγό του στρατού, τους μεράρχους, το γενικό επιτελείο, τον επιθεωρητή του πυροβολικού και του μηχανικού και τον διοικητή του ιππικού.⁹³⁹

Σημαντικό ρόλο στη συγγραφή του οργανισμού που καταρτίστηκε από το επιτελείο του διαδόχου, που έμεινε γνωστός ως ο οργανισμός του διαδόχου, από την άλλη πλευρά, διαδραμάτισε, σύμφωνα με τα όσα καταγράφει στο ημερολόγιό του, ο Ιωάννης Μεταξάς, μέλος του επιτελείου του διαδόχου, ο οποίος αμέσως μετά την δημοσίευση της έκθεσης του τελευταίου για τον πόλεμο του 1897 και τις θετικές εντυπώσεις που προκάλεσε, ανέλαβε την υποχρέωση να καταγράψει τις ιδέες του ταγματάρχη του επιτελείου του διαδόχου Κωνσταντίνου Πάλλη, σχετικά με την θεσμοθέτηση νέου οργανισμού για το στρατό. Ο Μεταξάς εντατικοποίησε την συγγραφή του οργανισμού μετά την ανάληψη της πρωθυπουργίας από τον Θεοτόκη, όταν διαφαινόταν ότι η κυβέρνηση Θεοτόκη θα αναλάμβανε νομοθετικές πρωτοβουλίες για την αναδιοργάνωση του στρατού.⁹⁴⁰ Είναι αξιοσημείωτες οι αρνητικές κρίσεις του ίδιου του Μεταξά για την ποιότητα της εργασίας: «(...) Ο Πάλλης κατέπεισε τον διάδοχο να παρουσιάσει ως ιδίαν του εργασίαν τον Οργανισμόν τον οποίον συνέταξα υπό τας εμπνεύσεις του Πάλλη. Η εργασία αυτή είναι εντελώς γελοία· αι ιδέαι του Πάλλη είναι ανόητοι, εγώ δε ειργάσθην άνευ ορέξεως και τεμπέλικά(...)».⁹⁴¹ Παρά ταύτα, ο Μεταξάς αφενός για να μη χάσει την εύνοια του Πάλλη στην προσπάθειά του να μεταβεί για μετεκπαίδευση στην ανώτερη σχολή πολέμου της Γερμανίας, αφετέρου για να ικανοποιήσει αιτήματα της οικογένειάς του όπως τον προβιβασμό του πατέρα του, αλλά και την τοποθέτηση του αδελφού του στο νοσοκομείο «Ευαγγελισμός», αναγκάστηκε να μην εναντιωθεί στις επιδιώξεις του Πάλλη.⁹⁴²

Είναι χαρακτηριστικό, επίσης, ότι αρνητικά σχόλια για την εργασία του Πάλλη και του Μεταξά έγιναν και από άλλα μέλη του επιτελείου του διαδόχου. Ο συνταγματάρχης Σαπουντζάκης, άμεσος συνεργάτης του

⁹³⁹ *Εμπρός*, «Ο οργανισμός του στρατού όπως συνέταξεν αυτόν ο κύριος Κουμουνδούρος», 1/1/1900

⁹⁴⁰ «(...)Λοιπόν, ο οργανισμός του Πάλλη πρόκειται να υποβληθή εις το υπουργείον ως οργανισμός του διαδόχου. Επέσπευσα, λοιπόν, την αποπεράτωσή του(...) Ετελείωσα, τέλος πάντων την εργασία μου παρά τω Διαδόχω. Έγινε και η αντιγραφή της, και την Κυριακήν εχαιρέτησα τον Πάλλον(...)» (Ιωάννης Μεταξάς, ό.π., σελ. 399)

⁹⁴¹ Ιωάννης Μεταξάς, ό.π., σελ. 397

⁹⁴² Στο ίδιο, σελ. 380

Κωνσταντίνου στον πόλεμο του 1897, εξέφρασε την πλήρη απαξίωσή του στον ίδιο τον Μεταξά. Ο τελευταίος περιγράφει στο ημερολόγιό του την συνομιλία του με τον Σαπουντζάκη γι' αυτό το ζήτημα: «(...)Η ομιλία βαθμηδόν εξέκλινεν εις την διαγωγήν του Πάλλη προς τον Διάδοχον. Αφορμήν έδωκεν ο υπό του Διαδόχου υποβληθείς Οργανισμός. Ο συνταγματάρχης ηπόρει δια την μέχρι μωρίας φθάνουσιν συγκατάβασιν του Διαδόχου να περιβάλλη δια του κύρους του την εργασίαν του Πάλλη, εργασίαν άνευ ουδεμίας αξίας. Αφ' ετέρου δε καταφέρετο κατά της ασυνειδησίας του Πάλλη, εκθέτοντας εις τοιούτον βαθμόν την αξιοπρέπειαν του Διαδόχου(...)».⁹⁴³ Το γεγονός, μάλιστα, ότι ο Πάλλης πληροφορήθηκε την συνομιλία του με τον Σαπουντζάκη και τις απόψεις που εξέφρασε ο τελευταίος για τον οργανισμό ανησύχησαν τον Μεταξά που δεν ήθελε να χάσει την εύνοια του Πάλλη. Έτσι όταν συναντήθηκε αργότερα μαζί του φρόντισε να είναι καθησυχαστικός σχετικά με το περιεχόμενο της συνομιλίας του με τον Σαπουντζάκη.⁹⁴⁴

Ο οργανισμός του διαδόχου αφαιρούσε κάθε διοικητική αρμοδιότητα από το υπουργείο και έδινε όλες τις δικαιοδοσίες στη Γενική Διοίκηση του στρατού. Η θέση φυσικά του Γενικού Διοικητή προοριζόταν για τον διάδοχο. Αυτό, βέβαια, ταίριαζε με την καθολική αντίληψη ότι έπρεπε ο στρατός να απαλλαγεί από τις παρεμβάσεις της πολιτικής, ώστε οι αξιωματικοί να μην επηρεάζονται από μη υπηρεσιακά ζητήματα. Από την άλλη πλευρά, όμως, η συγκέντρωση πολύ μεγάλης δύναμης σε ένα πρόσωπο και όχι σε συλλογικό όργανο προκαλούσε αντιδράσεις. Πολλώ δε μάλλον, που αυτό το πρόσωπο θα ήταν ο “ανεύθυνος” διάδοχος του θρόνου ο πρίγκιπας Κωνσταντίνος.

Άλλωστε το αποτέλεσμα του πολέμου του 1897 με τη συμμετοχή των πριγκίπων σε σημαντικές θέσεις στο στράτευμα, αλλά κυριότερα με τη διοίκηση του στρατού της Θεσσαλίας από τον Κωνσταντίνο, είχε αρχίσει να δημιουργεί εντός και εκτός στρατεύματος ένα κλίμα εναντίον της συμμετοχής των πριγκίπων στο στρατό. Ο Πέτρος Λυκούδης σε σχετική μελέτη του το 1899 επιχειρηματολογούσε υπέρ του αποκλεισμού των πριγκίπων από τη διοίκηση του στρατού. Αναφέρει, κατ' αρχάς, ότι ακόμα και στο γερμανικό

⁹⁴³ Ιωάννης Μεταξάς, ό.π., σελ. 416

⁹⁴⁴ «(...)Περί το μεσημέρι, πηγαίνοντας εις το παλάτι ουτ Διαδόχου, δια τον Πάλλον, τον συνήντησα καθ' οδόν και με ηρώτησεν αν ο Σαπουντζάκης μου είπεν ότι ο Πάλλης, δια του υποβληθέντος οργανισμού, εξέθεσε τον Διάδοχον. Του απήντησα ότι δεν γνωρίζω τίποτε, απορών καθ' εαυτόν πως έμαθε το τοιούτον. Τότε μου απήντησεν ότι έμαθε ότι εγώ είχα επισκεφθή τον Σαπουντζάκην και του ανέπτυξα τα του Οργανισμού(...)Η ιστορία αυτή με κατετάραξε διότι θέλω την εύνοιαν του Πάλλη, χάριν της υποστηρίξεως του πατέρα· κατά τα άλλα μου είναι αδιάφορος(...) Δυστυχώς το μέρος εις το οποίον ζω, η Ελλάς τοιούτους ανθρώπους σχηματίζει(...)» (Ιωάννης Μεταξάς, ό.π., σελ. 427)

στρατό, οι πρίγκιπες μπορούσαν να υπηρετούν ως κατώτεροι αξιωματικοί, αλλά αποκλείονταν από την ανάληψη υψηλών διοικητικών θέσεων, παρά το γεγονός ότι και την κατάλληλη παιδεία είχαν αποκτήσει, αλλά και διέθεταν «τα εκ καταγωγής προσόντα των υψηλών φρονημάτων της εθελουσίας κλπ».⁹⁴⁵ Αναφέροντας, επίσης, ιστορικά παραδείγματα από πρόσφατους πολέμους, όπως ο ρωσοτουρκικός, καταλήγει στο συμπέρασμα ότι το τμήμα του στρατού στο οποίο πρίγκιπας αναλαμβάνει οποιασδήποτε μορφής ανώτερη διοίκηση δεν θα μπορούσε να λειτουργήσει σωστά γιατί «(...)άμα εις πρίγκηψ αναλάβη διοίκησιν μονάδος στρατού πάραυτα το μεν επιτελείον μεταβάλλεται εις αυλήν, οι δε επιτελείς εις αυλικούς μεθ' όλων των αναποφεύκτων συνεπειών. Τότε εκλείπουσιν όλαι αι απαραίτηται συνθήκαι δια την επιτυχή λειτουργία της υπηρεσίας εν τω στρατηγείω(...)». Κατ' αυτόν τον τρόπο χάνεται το απαραίτητο πνεύμα συναδελφικότητας και η αρμονία εντός του επιτελείου, γιατί όσοι έχουν την εύνοια του πρίγκιπα θα μισούν και θα ραδιουργούν και θα υπονομεύουν τους υπόλοιπους, οι οποίοι λογικά θα αντιδράσουν με αποτέλεσμα να δημιουργούνται καταστάσεις με βλαβερές συνέπειες στη συνοχή του στρατεύματος.

Βέβαια, αν τα παραπάνω φαινόμενα επικρατούσαν σε ένα τμήμα του στρατού στο οποίο κάποιος πρίγκιπας θα αναλάμβανε οποιαδήποτε μορφής διοίκηση, μπορούσε εύκολα, κατά τον Λυκούδη, να φανταστεί κάποιος τι θα επακολουθούσε μετά την ανάθεση της αρχηγείας ολόκληρου του στρατεύματος σε έναν πρίγκιπα, που μπορεί να μη διέθετε ευρεία στρατιωτική μόρφωση. Τότε «(...) ουδείς άνθρωπος αξίας ή χαρακτήρος θα δύναται όχι μόνον να αναδειχθή, αλλ' ουδέ και να παραμείνη εν τω στρατώ(...)». Συνέπεια αυτού θα ήταν να επικρατούν πάντοτε «ο επιτηδειότερος των περί τον πρίγκηπα ραδιούργων», ενώ ο στρατός θα διαιρούνταν στους ευνοούμενους και στους μη προνομιούχους. Έτσι η ανώτερη διοίκηση του στρατού δεν θα είχε άλλο έργο «(...)ή να πατάση τους μη υποτασσομένους εις όλα, η δε τύχη των αξιωματικών θα εξαρτάται εκ της θελήσεως των αυλικών του πρίγκηπος(...)». Οι εξελίξεις, μάλιστα, που ακολούθησαν την ανάθεση στον Κωνσταντίνο της γενικής διοίκησης του στρατού, όπως θα αναλυθεί παρακάτω, θα μπορούσε να λεχθεί ότι δικαίωσαν απόλυτα τις απόψεις του Λυκούδη.

Άλλος σοβαρός λόγος για τον οποίον, σύμφωνα με τον Λυκούδη, θα έπρεπε να αποκλεισθούν οι πρίγκιπες από τη διοίκηση του στρατού ήταν ότι

⁹⁴⁵ Πέτρος Λυκούδης, *Σημειώσεις για τον αποκλεισμό των πριγκήπων από τη διοίκηση του στρατού*, Αρχείο Λυκούδη, ΕΛΙΑ, υποφάκελος 1.5

σε αντίθεση με τον υπουργό των στρατιωτικών που έπρεπε να απολογηθεί μετά από κάθε αποτυχία ή καταστροφή, ο πρίγκιπας ήταν ουσιαστικά “ανεύθυνος”, δηλαδή δεν υπήρχε περίπτωση να λογοδοτήσει για τις πράξεις ή τις παραλείψεις του. Όμως, κατά τον Λυκούδη, «(...)διοίκηση άνευ ευθύνης δεν υπήρξεν και ουδέ θα υπάρξη ουδέποτε». Η ανάθεση σε ένα μόνο άτομο της στρατιωτικής προετοιμασίας και ετοιμότητας της χώρας με ό,τι αυτό συνεπαγόταν για το μέλλον της, θα έπρεπε να συνδυάζεται με την μεγάλη ευθύνη «ήτις δέον να βαρύνη επί του αρχηγού». Έτσι η ευθύνη αυτή θα εξανάγκαζε τον επικεφαλής του στρατού να «(...)μην παραλείψη ουδέν των όσων η τιμή του στρατού απαιτεί, αναλογιζόμενος ότι και δια της ίδιας ζωής του δύναται αν αποτίση τας συνεπείας των σφαλμάτων ή της λιγοψυχίας του(...)». Επειδή, λοιπόν, το κράτος δεν μπορούσε να έχει τέτοιες εγγυήσεις από ένα πρίγκιπα δεν επιτρεπόταν να εμπιστευτεί σε αυτόν την αρχηγεία του στρατού, από τον οποίο εξαρτάται το «(...)εθνικόν μέλλον ολόκληρης φυλής(...)».⁹⁴⁶

Στη διαμάχη που ξέσπασε επενέβη και το στέμμα. Ο Θεοτόκης αρχικά παρουσιαζόταν αρνητικός στο ενδεχόμενο ανάθεσης της αρχηγίας του στρατού στο διάδοχο.⁹⁴⁷ Αρχισε, όμως, να δέχεται πιέσεις από το παλάτι και από φιλομοναρχικούς στρατιωτικούς προκειμένου να αποσύρει τον οργανισμό του υπουργού των στρατιωτικών και να θεσμοθετήσει τον οργανισμό του διαδόχου. Ο βασιλιάς Γεώργιος, από την πλευρά του, πίστευε ότι ο διάδοχος έπρεπε οπωσδήποτε να οριστεί Γενικός Διοικητής του στρατού και να αναλάβει την ευθύνη της αναδιοργάνωσής του με τη βοήθεια ξένων στρατιωτικών αξιωματούχων, κατά προτίμηση Γερμανών. Οι αρμοδιότητες του Γενικού Διοικητή θα έπρεπε, κατά τον Γεώργιο, να περιλαμβάνουν τα θέματα εξοπλισμού και εκγύμνασης, τα ζητήματα επιθεώρησης και αξιολόγησης, τον οικονομικό και υγειονομικό τομέα, το σύνολο δηλαδή της εποπτείας και διοίκησης του στρατού, ώστε ο στρατός να αποδεδουλευτεί επιτέλους από τη φθοροποιό πολιτική.⁹⁴⁸ Η θέση του Θεοτόκη μετά την παρέμβαση του βασιλιά έγινε ιδιαίτερα δυσχερής. Βρέθηκε στο δίλημμα ή να θυσιάσει τον υπουργό των στρατιωτικών Κουμουνδούρο, που ήταν δεδομένο ότι θα ταυιζόταν με την αντιπολίτευση με ό,τι συνέπειες θα είχε αυτό για τη συνοχή της κυβέρνησης και του στρατεύματος, ή θα διακινδύνευε τη θέση του

⁹⁴⁶ Πέτρος Λυκούδης, *Σημειώσεις για τον αποκλεισμό των πριγκίπων από τη διοίκηση του στρατού*, ό.π.

⁹⁴⁷ «(...)Εν τούτοις ο Πάλλης μετέβη παρά τω Θεοτόκη και συνεννοήθη μαζί του δια το ζήτημα της αρχηγίας του στρατού, όπως δηλαδή αυτή δοθή εις τον διάδοχον. Ο Θεοτόκης, ως ήτο επόμενος, έδειξεν αποκρουστικές διαθέσεις. Οι κοινοβουλευτικοί άνδρες να δολοφονήσουν το κοινοβούλιον! Πως είναι δυνατόν!(...)». (Ιωάννης Μεταξάς, ό.π., σελ. 397)

⁹⁴⁸ Νίκη Μαρωνίτη, *Πολιτική εξουσία και εθνικό ζήτημα στην Ελλάδα. 1880-1910*, ό.π., σελ. 272

στην πρωθυπουργία δεδομένου ότι θα έχανε την εύνοια του παλατιού. Τελικά ο Θεοτόκης προτίμησε για να μην έρθει σε ρήξη με το στέμμα και να θυσιάσει τον υπουργό του. Έτσι η σύγκρουση κατέληξε τελικά στην παραίτηση του Κουμουνδούρου τον Δεκέμβριο του 1899 και την ταυτόχρονη αποχώρησή του από το Νεωτεριστικό κόμμα, καθόσον ο υπουργός των στρατιωτικών δεν έδειξε την παραμικρή διάθεση υποχώρησης αποδεχόμενος τον οργανισμό του διαδόχου.

Με τον Κουμουνδούρο ταυτίστηκε η πλειοψηφία των αξιωματικών του πεζικού που έβλεπαν ότι με την παραίτησή του έχασαν έναν ισχυρό σύμμαχο στην αντιπαλότητά τους με τα τεχνικά όπλα του πυροβολικού και του μηχανικού, λίγο καιρό μετά τις έντονες συζητήσεις για την κατανομή των γενικών θέσεων.⁹⁴⁹ Την 1^η Ιανουαρίου του 1900, 300 αξιωματικοί του πεζικού επισκέφθηκαν τον παραιτηθέντα υπουργό στρατιωτικών, για να του ευχηθούν για το νέο έτος, αγνοώντας τον αντικαταστάτη του Τσαμαδό.⁹⁵⁰ Η κίνηση αυτή προκάλεσε τον έντονο σχολιασμό του τύπου και της αθηναϊκής κοινωνίας. Παράλληλα, ο Κουμουνδούρος δέχθηκε πολυάριθμα τηλεγραφήματα από αξιωματικούς του πεζικού της επαρχίας.⁹⁵¹ Για την ανεξάρτητη εφημερίδα «Ακρόπολις», που ταυτίστηκε στη συγκεκριμένη περίπτωση με τις επιλογές του Θεοτόκη, η παραίτηση του Κουμουνδούρου οφειλόταν στο γεγονός ότι ο οργανισμός του και γενικότερα το σχέδιό του για την στρατιωτική αναδιοργάνωση της Ελλάδας ήταν ανέφικτος από οικονομικής άποψης γιατί στηριζόταν σε λανθασμένο προϋπολογισμό του υπουργείου Στρατιωτικών. Κατά την ίδια εφημερίδα, η απόφαση της κυβέρνησης να παραδώσει την διοίκηση του στρατού στον διάδοχο ήταν σωστή γιατί θα αποδέσμευε τον στρατό από την πολιτική.⁹⁵² Ο Κουμουνδούρος, από την πλευρά του, ενημέρωνε τους αξιωματικούς που τον επισκέφθηκαν ότι ο λόγος της

⁹⁴⁹ Για την αντιπαλότητα μεταξύ των αξιωματικών των διαφόρων όπλων για την κατανομή των γενικών θέσεων βλ. παραπάνω σελ. 213 - 214 και σελ. 381-383

⁹⁵⁰ Ο Νικόλαος Τσαμαδός γεννήθηκε το 1839. Ήταν απόστρατος αξιωματικός του στρατού, απόφοιτος της σχολής Ευελπίδων. Ασχολήθηκε με την πολιτική ως στέλεχος του νεωτεριστικού κόμματος, μετά την αποστρατεία του το 1890 με το βαθμό του υποστράτηγου. Την περίοδο που ανέλαβε τα καθήκοντα του υπουργού των Στρατιωτικών αντικαθιστώντας τον Κουμουνδούρο ήταν παράλληλα και πρόεδρος της Βουλής, θέση στην οποία εκλέχθηκε άλλες δύο φορές. Πέθανε το 1910.

⁹⁵¹ «(...)Το διάβημα τούτο των αξιωματικών, εσχολιάζετο ποικιλοτρόπως χθες και εις τους στρατιωτικούς κύκλους, αλλά και γενικώς παρά τη κοινωνία. Εσχολιάζοντο δε κυρίως το επιδεικτικόν του διαβήματος και το ότι το όλον σχεδόν των μεταβάντων αξιωματικών ανήκουσιν εις το πεζικόν. Επίσης δε εντύπωσιν προυξένει και το γεγονός, ότι οι αύτοι αξιωματικοί δεν μετέβησαν, όπως συγχαρώσιν επί τω νέω έτει τον νέον υπουργόν των στρατιωτικών κ. Τσαμαδόν(...)» (Σκριπ, «Διάβημα αξιωματικών του πεζικού», 3/1/1900)

⁹⁵² Ακρόπολις, «Ο στρατός», 1/1/1900 και Νίκη Μαρωνίτη, «Πολιτική εξουσία και εθνικό ζήτημα στην Ελλάδα. 1880-1910», ό.π., σελ. 274

παραίτησής του ήταν η διαφωνία του για το ζήτημα του οργανισμού του στρατού και όχι άλλα ζητήματα όπως διατεινόταν η κυβέρνηση.⁹⁵³

Η φιλοβασιλική εφημερίδα «Σκριπ» σχολίασε με έντονο τρόπο τη στάση των αξιωματικών του πεζικού και τον διαφαινόμενο διχασμό στις τάξεις των αξιωματικών. Απευθυνόμενη προς τους αξιωματικούς, τους προέτρεψε να αποφύγουν εκδηλώσεις που θα προκαλέσουν ζημιά στο στράτευμα και να μην επαναλάβουν αντίστοιχα λάθη που είχαν κάνει στο παρελθόν. Απευθυνόμενη, δε, προς τον διάδοχο τον κάλεσε να λάβει άμεσα μέτρα για την πρόληψη τέτοιων φαινομένων, προστατεύοντας τα συμφέροντα του Θρόνου και του στρατεύματος, αποφεύγοντας, παράλληλα, να εκπροσωπεί τα συμφέροντα «ευτελών υποβολέων».⁹⁵⁴

2. Οι συζητήσεις στη Βουλή. Η πολιτική αντιπαράθεση για το ρόλο του διαδόχου

Στο μεταξύ την επανέναρξη στις αρχές του 1900 της λειτουργίας της Βουλής, που είχε κλείσει για την περίοδο των Χριστουγέννων, στιγματίσαν οι θυελλώδεις συζητήσεις με θέμα τους λόγους της παραίτησης Κουμουνδούρου. Ο Κουμουνδούρος, θα προσπαθήσει, κατ' αρχάς, να καταδείξει τους πραγματικούς λόγους της παραίτησής του, εναντίον της εκδοχής του περιβάλλοντος του Θεοτόκη πως αίτιο της ήταν η λάθος εγγραφή στον προϋπολογισμό του πραγματικού ποσού των στρατιωτικών δαπανών, από την οποία προέκυπτε έλλειμμα στον προϋπολογισμό. Σύμφωνα με τον Κουμουνδούρο το έλλειμμα ήταν γνωστό και αποδεκτό από τον υπουργό των Οικονομικών, επειδή υπήρχαν στρατιωτικές δαπάνες που

⁹⁵³ *Σκριπ*, «Δηλώσεις του κ. Κουμουνδούρου», 3/1/1900

⁹⁵⁴ «(...)Ουδείς πιστεύομεν θα μας κατηγορήσει επί υπερβολή, αφού αναγνώση το σήμερον δημοσίευμα εν άλλη στήλη επιδεικτικά κινήματα των αξιωματικών και τα ανόητα μέτρα τα οποία ως εγγραφή πρόκειται να λάβη το υπουργείον των στρατιωτικών. Ουδείς αξιωματικός επάτησε το πόδι του εις τον οίκον του νυν υπουργού των στρατιωτικών κ. Ν.Τσαμαδού δια να τον χαιρετήσει επ' ευκαιρία του νέου έτους, πλείονες δε των 300 του πεζικού εν στολή και εν σώματι μετέβησαν εις του κ. Κουμουνδούρου. Ίσως τούτο να χαρακτηρισθή υπό των επιτηδευμένων άγνοια των πραγμάτων ως απλούν καθήκον των αξιωματικών προς τον παραιτηθέντα υπουργόν του. Αλλ' η ερμηνεία αύτη των πραγμάτων είνε μεν πολύ καθησυχαστική, είνε όμως εν ταυτώ και πολύ ανόητος. Διότι πως εξηγείται η σύσσωμος μετάβασις; Διατί να μη μεταβούν πρώτον ή και κατόπιν εις τον κ. Τσαμαδόν; Διατί όλοι να είναι του πεζικού; Διατί να γίνη λόγος περί οργανισμού και διατί ο κ. Κουμουνδούρος να καθησυχάζη αυτούς, λέγων ότι η πολιτεία δεν είνε δυνατόν να βλάβη το πεζικόν επ' ωφελεία άλλου σώματος; (...) Απευθυνόμεθα προς τον πατριωτισμόν των αξιωματικών, εξορκίζοντες αυτούς εν ονόματι της πατρίδος να παύσουν τας επιδεικτικάς εκδηλώσεις και να ρίψουν μαύρον και πυκνόν πέπλον εις το απαίσιον και μαύρον παρελθόν. Ικετεύομεν τον Διάδοχον να λάβη ταχείαν πρόνοιαν, συμβουλευόμενος τα συμφέροντα του Θρόνου και του στρατεύματος, ουχί δε τα συμφέροντα ευτελών υποβολέων, οι οποίοι τείνουν να του δημιουργήσουν εχθρούς πλείστους αξιωματικούς, οίτινες πρέπει ολοψύχως να είνε αφωσιωμένοι(...)» (*Σκριπ*, «Ο στρατός», 3/1/1900)

δεν ήταν δυνατόν να προϋπολογιστούν με ακρίβεια. Θα κατηγορήσει μάλιστα τον υπουργό των Οικονομικών, ότι παρά το γεγονός ότι γνώριζε το έλλειμμα το χρησιμοποίησε ως τέχνασμα και πρόφαση για να καλύψει τον αληθινό λόγο για τον οποίο απομακρύνθηκε ο Κουμουνδούρος από το υπουργείο των στρατιωτικών, που ήταν το ζήτημα του οργανισμού του στρατού.⁹⁵⁵

Στη συνέχεια ο Κουμουνδούρος παρουσίασε στη Βουλή τη δική του εκδοχή για την ουσία του ζητήματος που τον οδήγησε στην παραίτηση, δηλαδή την εμπλοκή του διαδόχου στην διαδικασία δημιουργίας νέου στρατιωτικού οργανισμού, που αποτελούσε ευθύνη της κυβέρνησης και πιο συγκεκριμένα του ίδιου ως υπουργού των Στρατιωτικών. Ο Κουμουνδούρος τόνισε ότι ο πόλεμος του 1897 απέδειξε τον ισχύοντα οργανισμό του στρατού «μη πληρούντα τας συνθήκας του πολέμου, τον ισχύοντα οργανισμό του στρατού». Έτσι είχε την υποχρέωση μόλις ανέλαβε, τον Απρίλιο του 1899, τα καθήκοντα του υπουργού των Στρατιωτικών να οργανώσει τον στρατό. Κάλεσε τον διευθυντή της επιτελικής υπηρεσίας συνταγματάρχη Λυκούδη και τον ρώτησε αν είχε λάβει κατευθύνσεις από τον προηγούμενο υπουργό των στρατιωτικών για να εργασθεί για τη σύνταξη νέου οργανισμού. Ο Λυκούδης του προσκόμισε στο γραφείο του μια μελέτη που είχε εκπονήσει για τον οργανισμό του στρατού, την οποία αποφάσισε να μελετήσει.⁹⁵⁶ Ενώ, όμως, μελετούσε τον οργανισμό του Λυκούδη, του παρουσιάσθηκε αξιωματικός του επιτελείου του διαδόχου, ο οποίος του παρέδωσε αντίστοιχη εργασία για τον οργανισμό του στρατού που είχε εκπονηθεί από το επιτελείο του διαδόχου και του ζήτησε να το παρουσιάσει στη Βουλή.⁹⁵⁷ Ο Κουμουνδούρος σε αυτό το σημείο τόνισε προς τη Βουλή το εξωθεσμικό της παρέμβασης του Κωνσταντίνου: «(...)Εγνώριζον, ότι η Υψηλότης του, κατά τους νόμους του κράτους, ουδέν δικαίωμα είχε να επιβάλη τας γνώμας αυτού εις

⁹⁵⁵ ΕΣΒ ΙΕ' Έκτακτος, Συνεδρίασις 16, 24/1/1900, σελ. 290 – 294 και Νίκη Μαρωνίτη, *Πολιτική εξουσία και εθνικό ζήτημα στην Ελλάδα 1880-1910*, ό.π., σελ. 276

⁹⁵⁶ Πρόκειται προφανώς για την μελέτη περί του οργανισμού του στρατού που εκπόνησε με δική του πρωτοβουλία ο Λυκούδης και στην οποία έγινε ήδη αναφορά. Ο οργανισμός που παρουσίασε στη Βουλή ο Κουμουνδούρος είχε μεγάλες διαφορές από αυτόν του Λυκούδη. Η πιο σημαντική ήταν η συγκρότηση του στρατού σε μεγάλα σώματα μεγέθους μεραρχίας. Άλλωστε ο ίδιος ο Κουμουνδούρος ανέφερε στη Βουλή ότι βοηθός του στη συγγραφή του οργανισμού του ήταν ο αντισυνταγματάρχης του πεζικού Ι. Κωνσταντινίδης, (ΕΣΒ ΙΕ' Έκτακτος, Συνεδρίασις 17, 25/1/1900, σελ. 303) άμεσος συνεργάτης του Κουμουνδούρου, όπως αναφέρθηκε, και κατά την εξέταση του ζητήματος της κατανομής των γενικών θέσεων. Μάλιστα ο Κουμουνδούρος τόνισε ότι ενώ ξεκίνησε την εργασία σύνταξης του οργανισμού του στρατού με τη βοήθεια του Λυκούδη, η αιφνίδια παραίτηση του τελευταίου από τη θέση του διευθυντή της επιτελικής υπηρεσίας οδήγησε στην αναγκαστική αντικατάστασή του από τον Κωνσταντινίδη. (ΕΣΒ ΙΕ' Έκτακτος, Συνεδρίασις 18, 26/1/1900, σελ. 326)

⁹⁵⁷ Ο Κουμουνδούρος δεν αναφέρει το όνομα του επιτελή του διαδόχου, συμπεραίνω, όμως, ότι θα έπρεπε να ήταν ο ταγματάρχης Πάλλης, ο οποίος σύμφωνα με τον Μεταξά ήταν ο αξιωματικός του επιτελείου του διαδόχου που είχε αναλάβει αυτήν την υπόθεση.

συνταγματικόν υπουργόν(...)).⁹⁵⁸ Παρά ταύτα, ο Κουμουνδούρος με την πεποίθηση ότι το έργο της ανόρθωσης του στρατού δεν ήταν έργο «κομματικόν, δεν είναι ατομικόν», αλλά έργο «εθνικόν», αποφάσισε να κρατήσει την πρόταση του επιτελείου του διαδόχου για να την μελετήσει. Η ποιότητα της εργασίας, όμως, δεν ικανοποίησε τον Κουμουνδούρο που έσπευσε να ενημερώσει τα μέλη του υπουργικού συμβουλίου και τον πρωθυπουργό σε τρία υπουργικά συμβούλια, τονίζοντας ότι δεν συμφωνούσε με την ανάθεση, στο όνομα της απομάκρυνσης του στρατού από την πολιτική, της αρχηγίας του στρατού στον διάδοχο, και ήταν έτοιμος να συντάξει δικό του οργανισμό του στρατού ή να παραιτηθεί.⁹⁵⁹

Κατά την άποψη του Κουμουνδούρου, ο οργανισμός «της αυτού Υψηλότητος δεν συμφέρει επί ουδενί λόγω και δια την δυναστείαν και δια την πατρίδα, να τεθή εις εφαρμογήν». Κατ' αρχάς, ο οργανισμός του διαδόχου δεν θα επέφερε ουσιαστικές βελτιώσεις στην οργάνωση του στρατού σε σχέση με τον ισχύοντα οργανισμό που όπως αποδείχθηκε στον πόλεμο του 1897 δεν επαρκούσε για την προσαρμογή του ελληνικού στρατεύματος σε συνθήκες πολέμου. Δεν εξασφάλιζε, επίσης, ικανό αριθμό στελεχών απαραίτητων για την εκπαίδευση των οπλιτών, και κατ' επέκταση του στρατού. Ενδιαφερόταν μόνο, σύμφωνα πάντα με τον παραιτηθέντα υπουργό των στρατιωτικών, για τη θεσμοθέτηση πληθώρας θέσεων ανώτατων αξιωματικών αντιστράτηγων και υποστράτηγων, χωρίς την εξασφάλιση της απαραίτητης διοικητικής πυραμίδας. Τελικό αποτέλεσμα από την εφαρμογή του οργανισμού του διαδόχου θα ήταν η δημιουργία αθροίσματος ανθρώπων «(...)αμυνομένων περί της ιδίας υπάρξεως και αλληλοσφαζομένων! Τοιαύτα αποτελέσματα θα είχαν η εφαρμογή του νομοθετήματος τούτου(...)». Επιπρόσθετα, ο οργανισμός του διαδόχου εάν εφαρμοζόταν θα καθιστούσε τον αρμόδιο υπουργό των στρατιωτικών «ανδρείκελον» μεταφέροντας όλη τη στρατιωτική διοίκηση «εις τας χείρας του αρχηγού μη περιοριζομένου επ' ουδενός νόμου».

⁹⁵⁸ ΕΣΒ ΙΕ' Έκτακτος, Συνεδρίασις 16, 24/1/1900, σελ. 295

⁹⁵⁹ «(...) Λυπούμαι, δεν ητύχησα να αποδεχθώ το σχεδιογράφημα εκείνο. Έσπευσα αμέσως, εις το υπουργικόν συμβούλιον, να ανακοινώσω εις τους συναδέλφους μου την εντύπωσιν και την εικόνα την οποίαν παρουσιάζει το έργον αυτό. Δεν έλλειψα δε ευθύς αμέσως να γνωρίσω εις τους συναδέλφους μου την περί του έργου τούτου γνώμην μου, και να είπω αυτοίς, ότε ελέχθη, όπι το πρώτον μέλημα του οργανισμού πρέπει να ήναι η απομάκρυνσις του στρατού εκ της πολιτικής, και όπι δια να επιτευχθή τούτο πρέπει να λάβη την αρχηγίαν η Α.Υ. ο Διάδοχος , όπι επί τη βάσει τοιούτων συνθηκών εγώ δεν δύναμαι να αποδεχθώ την γνώμην αυτήν, και εάν το υπουργικόν συμβούλιον δεν συμφωνεί προς την εμήν γνώμην, είμαι έτοιμος να καταθέσω την αρχήν...Είχον καθήκον να δηλώσω προς τους συναδέλφους μου, όπι δεν είναι δυνατόν, εάν αποδέχωνται να εισαγάγω εις την Βουλήν το νομοθέτημα τούτο, να παραμείνω εις την αρχήν, και εις δεύτερον, νομίζω συμβούλιον, ή εις τρίτον, αφού εν περιλήψει έδωκα αυτοίς την εικόνα, εδέχθησαν να αναλάβω, όπως εργασθώ εγώ αυτός προς σύνταξιν οργανισμού, τον οποίον να υποβάλω εις την Βουλήν(...)». (ΕΣΒ ΙΕ' Έκτακτος, Συνεδρίασις 16, 24/1/1900, σελ. 295)

Η υπουργική ευθύνη θα μεταβιβαζόταν στον «ανεύθυνο» σύμφωνα με το Σύνταγμα διάδοχο, και με αυτόν τον τρόπο θα «(...)ενεκαθιδρύετο δια του τεύχους τούτου, εάν καθίστατο νόμος, απολυταρχία πλήρης(...)».⁹⁶⁰

Σε αυτό το πλαίσιο, ο Κουμουνδούρος τόνισε ότι η ανάθεση της αρχηγίας του στρατού στον διάδοχο, πέρα από το γεγονός ότι δεν ήταν σύμφωνη με το Σύνταγμα, δεν ταίριαζε με την αποστολή του διαδόχου και τις γενικότερες υποχρεώσεις του ως μελλοντικού βασιλιά, απέναντι στο έθνος.⁹⁶¹ Επιπρόσθετα, σύμφωνα με τον Κουμουνδούρο, ο νέος οργανισμός του διαδόχου δεν προέβλεπε τμήμα οικονομίας και προμηθειών στο υπουργείο των στρατιωτικών με ότι αυτό σήμαινε για τη διαφάνεια και την εύρυθμη εκτέλεση των προμηθειών του στρατού. Ακόμη ο οργανισμός του διαδόχου ευνοούσε σκανδαλωδώς, πάντα σύμφωνα με τον Κουμουνδούρο, τους αξιωματικούς του μηχανικού εις βάρος των αντίστοιχων του πεζικού, καθόσον προέβλεπε ότι ο αξιωματικοί του μηχανικού προβιβαζόμενοι σε συνταγματάρχες θα μετατίθενται στο πεζικό, στερώντας έτσι αυτές τις θέσεις από τους αξιωματικούς του πεζικού. Σε γενικότερο πλαίσιο, μάλιστα, η ανάθεση της αρχηγίας του στρατού στον διάδοχο θα προκαλούσε το διχασμό του στρατεύματος στους ευνοούμενους του παλατιού και σε αυτούς που δικαιολογημένα ή όχι θα θεωρούσαν ότι αδικούνταν, διότι δεν ανήκαν στον κύκλο του διαδόχου, αποδίδοντας εκεί την οποιαδήποτε επαγγελματική τους αποτυχία. Ο Κουμουνδούρος, τόνισε τους κινδύνους που δημιουργούσε για τη δυναστεία η ανάθεση στον Κωνσταντίνο της αρχηγίας του στρατού, υπενθυμίζοντας τις αρνητικές επιπτώσεις που είχε η ήττα του 1897 για τη εικόνα του διαδόχου, αλλά και γενικότερα για το παλάτι αλλά και για τον ίδιο το βασιλιά. Κατηγόρησε, τέλος, τον Θεοτόκη ότι, σε αντίθεση με τον δικό του οργανισμό, αποδέχθηκε τον οργανισμό του διαδόχου χωρίς να τον έχει μελετήσει και εξέφρασε την οργή του για την πρόφαση που χρησιμοποιήθηκε από την κυβέρνηση για την απόρριψη του οργανισμού του, ότι δηλαδή συνεπαγόταν τεράστιο κόστος που δεν μπορούσε να αντέξει ο κρατικός

⁹⁶⁰ ΕΣΒ ΙΕ' Έκτακτος, Συνεδρίασις 17, 25/1/1900, σελ. 299

⁹⁶¹ «(...)Αλλά δύνασθε να διορίσητε αρχηγόν τον Διάδοχον; Δεν δύνασθε κατά το Σύνταγμα. Αλλά δεν δύνασθε ακόμη και διότι ο Διάδοχος δεν είναι, ως άλλοι αξιωματικοί, ουδέ πληρώνεται, ουδ' αναγράφεται εις τα στελέχη...δεν δύναμαι να εμπιστευθώ αρχηγίαν εις την Αυτού Υψηλότητα, όχι διότι αμφιβάλλω περί του πατριωτισμού του ή των καλών προθέσεών του, αλλά διότι έχει άλλην αποστολήν, άλλας υποχρεώσεις, και εις άλλα πρέπει να ασχοληται. Η Αυτού Υψηλότης είναι ο μέλλων Βασιλεύς των Ελλήνων, και βασιλεύει κατά τας αποδημίας του Βασιλέως ημών, δι' όπερ έχει το καθήκον και την υποχρέωσιν να μορφωθή ως απαιτείται να ήναι μεμορφωμένος Βασιλεύς ευνομούμενου κράτους. Έχει το καθήκοντα να ασχοληθή εις τας της πατρίδος αυτού, και το καθήκον να μάθη πως διοικούνται πάντα τα Κράτη, δια να δύναται να ήναι έτοιμος εις παν ζήτημα, το οποίον ήθελε παρουσιασθή αυτώ, και να έχη ευχερή και ταχεία την λύσιν...Εάν εις τούτο και μόνον ασχοληθή, δεν μένει εις αυτόν καιρός να ασχοληται εις τας της τρέχουσας υπηρεσίας του στρατεύματος(...)».(ΕΣΒ ΙΕ' Έκτακτος, Συνεδρίασις 17, 25/1/1900, σελ. 302)

προϋπολογισμός, ενώ η πραγματικότητα ήταν ότι ο πρωθυπουργός υποχώρησε μετά από πιέσεις που δέχθηκε από το παλάτι.⁹⁶²

Ο Κουμουνδούρος, στη συνέχεια των σχετικών ομιλιών του, υποστήριξε με θέρμη τον οργανισμό του, τονίζοντας τα θετικά που θα επέφερε στα στρατιωτικά ζητήματα του τόπου. Ανέφερε ότι ο οργανισμός του βασίσθηκε στα διδάγματα της ήττας του 1897 και ενώ αρχικά προέβλεπε στράτευμα 30.000 που θα απαιτούσε 22.000.000 δραχμές, τα οικονομικά δεδομένα της Ελλάδας τον ανάγκασαν να περιορίσει τον αριθμό του στρατού σε 22.000. Παρά ταύτα ο οργανισμός του, αν εφαρμοζόταν, θα τοποθετούσε ισχυρούς φραγμούς στην εξάρτηση των αξιωματικών από την πολιτική και τα κόμματα σε δύο πολύ σημαντικά για την επαγγελματική σταδιοδρομία τους ζητήματα: Στις μεταθέσεις τους και στην αξιολόγησή τους. Ο οργανισμός του, κατ' αρχάς, βελτίωνε τον τρόπο μεταθέσεων των αξιωματικών περιορίζοντας την αυθαίρετη πραγματοποίησή τους, καθόσον το νομοσχέδιο του «(...) αφαιρεί το δικαίωμα του υπουργού να μετακινή τους αξιωματικούς εικη και ως έτυχεν, όπερ χωρίζει τον στρατόν από των χειρών των κομμάτων και τον παραδίδει εις μόνον τον νόμον, διότι καθορίζει υπό ποιάς περιστάσεις και συνθήκας λαμβάνουσι χώρα αι μετακινήσεις των αξιωματικών(...)». Έπειτα, βελτίωνε τον τρόπο αξιολόγησης των αξιωματικών καθιερώνοντας το θεσμό της επιθεώρησης «(...)όπερ δεσμεύει την πρόθεσιν παντός επιθυμούντος ν' αδικήση αξιωματικόν και να παρίδη την ικανότητα αυτού, παρεμποδίζων την προαγωγήν του, και υπουργός αν ήναι, και ανώτερος αξιωματικός, και Βασιλεύ έστω(...)». Σύμφωνα με τη μέθοδο αυτή για να εξακριβωνόταν η ικανότητα ενός αξιωματικού ο διοικητής και ο μέραρχός του θα παρακολουθούσαν την εκπαίδευσή του και θα έγραφαν τις παρατηρήσεις τους σε μια ειδική έκθεση «το φύλλο ποιότητας» του αξιωματικού, που θα υποβαλλόταν από τον διοικητή μετά το τέλος της εκπαίδευσης. Ο μέραρχος με τη σειρά του θα έγραφε τις παρατηρήσεις του και αν υπήρχε ταύτιση απόψεων μεταξύ του διοικητή και του μεράρχου ο αξιωματικός θα προαγόταν ή όχι, ανάλογα με την ικανότητά του. Αν υπήρχε διαφωνία τότε ο αρχηγός του στρατού θα εξέταζε αυτοπροσώπως τον αξιωματικό και θα εξέφραζε την άποψη του, πριν την υποβολή του φύλλου ποιότητας στον υπουργό. Αν υπήρχε ομοφωνία ο υπουργός ήταν υποχρεωμένος να δεχθεί τη γνώμη του διοικητή. Αν υπήρχε διαφωνία ο υπουργός ζητούσε την γνώμη του Βασιλιά. Κατ' αυτόν τον τρόπο εξασφαλιζόταν, κατά τον Κουμουνδούρο, ότι ο κάθε αξιωματικός θα κρινόταν με δικαιοσύνη. Είναι χαρακτηριστικό ότι αυτή η

⁹⁶² ΕΣΒ ΙΕ' Έκτακτος, Συνεδρίασις 17, 24/1/1900, σελ. 297-309

πρωτοβουλία του Κουμουνδούρου που δεν τελεσφόρησε, δεν διαφέρει ιδιαίτερα από τον τρόπο που αξιολογούνται οι αξιωματικοί σήμερα.

Ο Κουμουνδούρος τόνισε, επίσης, ότι στόχος της ανάθεσης της αρχηγίας του στρατού από το διάδοχο δεν ήταν, όπως θα έπρεπε, η απομάκρυνση του στρατού από την εξάρτηση της πολιτικής αλλά η εφαρμογή απολυταρχικής εξουσίας στο στρατό που θα οδηγούσε στο διχασμό του. Τρανή απόδειξη της άποψής του αυτής ήταν, κατά τον Κουμουνδούρο, η άρνηση της κυβέρνησης και του διαδόχου να εφαρμόσουν τις αλλαγές που προέβλεπε ο οργανισμός του στα ζητήματα των μεταθέσεων και της αξιολόγησης, γεγονός που αποδεικνύει ότι δεν τους ενδιέφερε στην πραγματικότητα η απαγκίστρωση του στρατεύματος από τα πελατειακά δίκτυα των πολιτικών κομμάτων. Ο Κουμουνδούρος με απογοήτευση σημείωνε, ολοκληρώνοντας την επιχειρηματολογία του σχετικά με την εξήγηση των γεγονότων που οδήγησαν στην παραίτησή του, ότι «(...)αφίνω εις την Βουλήν και εις το έθνος, μετά την μελέτην πάντων τούτων, να χαρακτηρίσωσι το πράγμα. Αλλ' εάν ήμην υποχρεωμένος να δώσω την εξήγησιν ταύτην, ήθελον σας είπει, ότι εις το μέλλον πλέον παρ' ημίν δεν υπάρχει τις νόμος, εξουσία τις και αρχή, προ της επιμονής των περί των διαδόχων επιτηδείων, εξυπηρετούντων εν γνώσει και εν αγνοία, τα συμφέροντα των εχθρών της Ελλάδας(...)».⁹⁶³

Τα επιχειρήματα του Κουμουνδούρου δεν μπορούσε να αφήσει ασχολίαστα ο πρωθυπουργός Θεοτόκης που δεν θα σταματήσει να αποδίδει την παραίτηση του Κουμουνδούρου στην αδυναμία του να εναρμονίσει τον στρατιωτικό του οργανισμό με τις δυνατότητες του κρατικού προϋπολογισμού. Ο Θεοτόκης ξεκαθάρισε στη Βουλή την άποψή του ότι «(...) το ζήτημα του οργανισμού η κυβέρνησις βεβαίως δεν είχε αποφασιν να θεωρήση ως κομματικών. Είναι έργον τοσαύτης σπουδαιότητος, είναι έργον, προς το οποίον συνδέεται το μέλλον της πατρίδος ημών, και επί τοιούτου έργου κομματικάί σκέψεις δεν χωρούσιν(...)».⁹⁶⁴ Τόνισε ότι ήταν αντίθετος στην πρόβλεψη του οργανισμού του Κουμουνδούρου για την απευθείας διοίκηση από το υπουργείο των στρατιωτικών των πέντε μεραρχιών που δημιουργούνταν. Αυτό υπήρξε ιδιαίτερα επιβλαβές για τη σωστή λειτουργία του στρατού κατά το παρελθόν, ενώ κατ' αυτόν τον τρόπο δεν ήταν δυνατόν να επιτευχθεί το πιο σημαντικό ζητούμενο για το στράτευμα που ήταν, κατά τον Έλληνα πρωθυπουργό, ο διαχωρισμός του στρατού από την πολιτική. Σύμφωνα με τον Θεοτόκη για να επιτευχθεί ο αναγκαίος αυτός διαχωρισμός,

⁹⁶³ ΕΣΒ ΙΕ' Έκτακτος, Συνεδρίασις 18, 26/1/1900, σελ. 317 - 326

⁹⁶⁴ Στο ίδιο, σελ. 326

τη διοίκηση του στρατού έπρεπε να αναλάβει ο αρχαιότερος Έλληνας στρατηγός, που ήταν ο διάδοχος του θρόνου Κωνσταντίνος, για τις ικανότητες του οποίου δεν είχε καμία αμφιβολία.⁹⁶⁵ Ο Θεοτόκης, βέβαια, ανέφερε ότι η ανάθεση της διοίκησης του στρατού στον διάδοχο δεν σήμαινε ότι θα χορηγούνταν σε αυτόν δικαιώματα που θα αναιρούσαν τα προβλεπόμενα στο Σύνταγμα, ούτε ότι οι δικαιοδοσίες του διαδόχου ως Γενικού Διοικητή του στρατού θα μείωναν την κατοχυρωμένη στο Σύνταγμα ευθύνη του υπουργού των στρατιωτικών. Ο Θεοτόκης, τέλος, ολοκληρώνοντας την τοποθέτησή του, κατηγόρησε τον Κουμουνδούρο ότι ενώ αρχικά, και αφού ζήτησε διορία δύο ημερών για να απαντήσει στο δίλημμα που του τέθηκε από το υπουργικό συμβούλιο ή να δεχθεί το διορισμό του διαδόχου ή να παραιτηθεί, αποδέχθηκε την ανάληψη της διοίκησης του στρατού από το διάδοχο, έπειτα υπό το βάρος του ανεκπλήρωτου οικονομικά οργανισμού του παραιτήθηκε χρησιμοποιώντας ως άλλοθι τη διαφωνία του στο θέμα του διαδόχου.⁹⁶⁶

Ο ηγέτης της αντιπολίτευσης Θ. Δηλιγιάννης βρήκε, από την πλευρά του στην αντιπαράθεση αυτή εντός του κυβερνώντος κόμματος την ευκαιρία να επιτεθεί στον Θεοτόκη, κατηγορώντας τον ότι είχε καθυστερήσει στη ψήφιση νομοσχεδίου που θα άλλαζε τον οργανισμό του στρατού. Ο Δηλιγιάννης εξέφρασε με ειρωνική διάθεση την έκπληξή του για τους λόγους παραίτησης του Κουμουνδούρου, όπως παρουσιάστηκαν από τον τελευταίο, καθώς ο είχε διαδοθεί ότι είχε παραιτηθεί γιατί, όπως είχε ανακοινώσει στους συναδέλφους του, απαιτούνταν για το υπουργείο Στρατιωτικών συμπληρωματική πίστωση 4.300.000 δρχ, ανάγκη που αγνοούσαν οι υπόλοιποι υπουργοί και ιδίως ο καθ' ύλην αρμόδιος υπουργός των οικονομικών. Έτσι ο Κουμουνδούρος «(...)κατεδείχθη ολιγωρήσας των καθηκόντων αυτού, ως υπουργού, μη φροντίσας περί διοικήσεως του κλάδου, ον διεύθυνεν, ή φροντίσας ατελώς, και ένεκα τούτου παρενέβαλλε προσκόματα εις την πορείαν των συναδέλφων αυτού(...)».⁹⁶⁷ Ο Δηλιγιάννης τόνισε ότι δεν είχε καμία αμφιβολία ότι ο διάδοχος θα ανταποκρινόταν πλήρως στα καθήκοντά του ως διοικητής του στρατού, θα έπρεπε όμως να καθορισθεί επακριβώς «(...)τι εστί διοικήσεις του στρατού, ήτις θέλει αφαιρεθή από τον υπουργόν και θέλει δοθήν εις τον αρχηγόν(...)», γιατί, κατά τον Δηλιγιάννη, ο διάδοχος δεν ήταν δυνατόν εκ της θέσεώς του να αναλάβει όλη

⁹⁶⁵ «(...)Διατί να έχω λοιπόν δυσπιστία προς τον Διάδοχον του ελληνικού θρόνου; Διατί να μη παραδεχθώ, ότι ο Διάδοχος του ελληνικού θρόνου θέλει ιδεί εις το μεγαλείον της πατρίδος του το εαυτού μεγαλείον; Διατί να υποθέσω, ότι ο Διάδοχος του ελληνικού θρόνου θα διοικήσῃ τον στρατόν χειρότερα από τον υπουργόν, ο οποίος έρχεται και παρέρχεται; Μήπως η τύχη του Διαδόχου του ελληνικού θρόνου δεν συνδέεται με την τύχην της πατρίδος ημών;(...)».(ΕΣΒ ΙΕ' Έκτακτος, Συνεδρίασις 18, 26/1/1900, σελ. 327)

⁹⁶⁶ ΕΣΒ ΙΕ' Έκτακτος, Συνεδρίασις 18, 26/1/1900, σελ. 326 - 327

⁹⁶⁷ Στο ίδιο, σελ. 329

την εξουσία που διέθετε θεσμικά ο υπουργός των στρατιωτικών. Επισήμανε, τέλος, την διαφωνία του στην επικρατούσα αντίληψη ότι ο στρατός είχε διαφθαρεί από την πολιτική. Οποιαδήποτε πολιτική παρέμβαση, είχε πραγματοποιηθεί, δεν ήταν τέτοιας μορφής, σύμφωνα με τον Δηλιγιάννη, που θα μπορούσε να έχει ολέθριες συνέπειες για τον στρατό.⁹⁶⁸

Πιο επικριτικός, από την πλευρά της αντιπολίτευσης, στο ζήτημα της ανάληψης της διοίκησης του στρατού από το διάδοχο υπήρξε ο Δ. Ράλλης. Ο αττικάρχης επισήμανε ότι οτιδήποτε συνεπαγόταν ευθύνη ήταν εντελώς ασυμβίβαστο με το έργο μέλους της δυναστείας. Τόνισε, δε, με κατηγορηματικό τρόπο ότι η προσπάθεια διαχωρισμού του στρατού από την πολιτική με την ανάθεση της διοίκησής του από τον διάδοχο αποτελούσε πλάνη: «(...)Αλλά λέγετε ότι αποδίδοντες την διοίκησιν εις τον Διάδοχον, καταργούντες το ανεύθυνον αυτού, λέγετε ότι απομακρύνετε τον στρατόν από την πολιτικήν. Αλλά κέντρον της πολιτικής είναι, και δεν δύναται να ήναι άλλως, είναι βεβαίως η Δυναστεία. Τι κάμνετε λοιπόν, αποδίδοντες εις τα μέλη της Δυναστείας την ανωτάτην διοίκησιν του στρατού; Χωρίζετε αυτόν από της πολιτικής και αντί των μικρών επιρροών αποδίδετε αυτόν εις τας μεγάλας(...)». Ο Ράλλης επικεντρώθηκε στην αντίφαση που δημιουργούνταν μεταξύ του «ανεύθυνου» του διαδόχου ως μέλους της δυναστείας και της μετάθεσης σε αυτόν των πολιτικών και διοικητικών ευθυνών από τον αρμόδιο υπουργό. Τόνισε, τέλος, την αντισυνταγματικότητα που υπήρχε στην ανάθεση διοίκησης σε βασιλόπαιδες και τον κίνδυνο που δημιουργούσε αυτό για το κοινοβουλευτικό πολίτευμα.⁹⁶⁹

Νέος γύρος συζητήσεων στο θέμα της Γενικής Διοίκησης του στρατού προέκυψε κατά την εισαγωγή προς ψήφιση του σχετικού νομοσχεδίου το Μάρτιο του 1900. Κατά την εισαγωγή του νομοσχεδίου ο υπουργός των Στρατιωτικών που αντικατέστησε τον Κουμουνδούρο, απόστρατος υποστράτηγος Ν. Τσαμαδός, τόνισε ότι οι λόγοι που προκάλεσαν την ανάγκη ίδρυσης της Γενικής Διοίκησης του στρατού ήταν καθαρά στρατιωτικοί και σκοπός της θα ήταν να συμβάλει στην αποδοτική λειτουργία του

⁹⁶⁸ «(...)Προ πολλού αληθώς εγένετο προσπάθεια να μεταδοθή εις την χώραν η γνώμη ότι η πολιτική διέφθειρε τον στρατόν, και ότι μεγίστη υπάρχει ανάγκη, ανυπερβλήτως επικειμένη ν' αποσπασθή ο στρατός από τας χείρας της Κίρκης ταύτης, διότι αυτή διέφθειρε τα ήθη, αυτή ήμβλυνε το θάρρος, αυτή εδηλητηρίασε τον πατριωτισμό αυτού. Τας διαδόσεις ταύτας πολλάκις ήκουσα, βεβαίω δε υμάς, ότι ουδέποτε εταράχθην από τοιαύτας ανησυχίας. Εάν η δράσις συμφέροντος τινός, είτε αμέσου είτε εμμέσου, συμφέροντος πολιτικού, ήθελεν αναγκάσει διοικητήν στρατού να παραβή το καθήκον του, ή να παραβή τους κανονισμούς του στρατού ή τους νόμους τους κανονίζοντας την διοίκησιν αυτού, δεν δύναμαι να βεβαιώσω· αλλά και αν συνέβη, φρονώ ότι δεν έχει τον επικίνδυνον και ολέθριον τούτον χαρακτήραν(...)». (ΕΣΒ ΙΕ' Έκτακτος, Συνεδρίασις 18, 26/1/1900, σελ. 331)

⁹⁶⁹ ΕΣΒ ΙΕ' Έκτακτος, Συνεδρίασις 18, 26/1/1900, σελ. 335- 338

στρατεύματος, γιατί μέσω της ενιαίας διοίκησης η εφαρμογή των στρατιωτικών κανονισμών θα ήταν πλήρης και αποτελεσματική. Ο Τσαμαδός προσέθεσε ότι ο νόμος θα «(...)περιλάβει τις διατάξεις εκείνας, αίτινες είναι απολύτως αναγκαίες, όπως εις τον Γενικόν Διοικητήν του στρατού παρασχεθή η αρμοδιότης και η δικαιοδοσία, ήν μέλλει να ασκήση επί των υπό την διοίκησιν αυτού σωμάτων στρατού και καταστημάτων, προς δε και η πειθαρχική δικαιοδοσία των υπ' αυτόν αξιωματικών και οπλιτών(...)». Γι' αυτό το λόγο κρίθηκε αναγκαίο, κατά τον Τσαμαδό, να ανατεθούν στη Γενική Διοίκηση του στρατού οι δικαιοδοσίες που διέθετε μέχρι τότε η επιτελική υπηρεσία του υπουργείου Στρατιωτικών, οι οποίες ήταν πολύ σημαντικές για την λειτουργία του στρατεύματος. Αυτές ήταν η τοποθέτηση των σωμάτων στρατού και των αποσπασμάτων τους, η μελέτη του οργανισμού του ενεργού στρατού και εκτέλεση των σχετικών νόμων, η μελέτη των οργανισμών των ξένων στρατών, η εκπόνηση των σχεδίων επιστράτευσης, η εργασία της προπαρασκευής του πολέμου και η εκπόνηση κανονισμού «της στολής και της εξαρτύσεως», η διεξαγωγή της θεωρητικής και πρακτικής εκπαίδευσης του στρατού, η μελέτη για την εξασφάλιση των απαιτούμενων πόρων για τη συντήρηση του στρατού και η διεξαγωγή των γενικών ασκήσεων. Η Γενική Διοίκηση δεν θα είχε δικαιοδοσία για τη εφαρμογή του στρατολογικού νόμου που θα παρέμενε αρμοδιότητα του υπουργού των στρατιωτικών.⁹⁷⁰

Ενδιαφέρον παρουσιάζουν οι απόψεις του βουλευτή Βόλου της παράταξης Θεοτόκη, Γίδα, που ήταν στρατιωτικός, που τόνισε, υπερασπιζόμενος το νομοσχέδιο της Γενικής Διοίκησης, εκφράζοντας παράλληλα τις απόψεις της κυβερνητικής παράταξης, ότι αυτό θα αποτελούσε το πρώτο βήμα για την ανόρθωση του στρατού και το μέσο δια του οποίου ο στρατός μπορούσε να διαχωριστεί από την πολιτική. Ο Γίδας επισήμανε ότι η άσκηση της γενικής διεύθυνσης του στρατού από τον υπουργό των στρατιωτικών, όπως γινόταν μέχρι τότε, είχε σαν αποτέλεσμα την έλλειψη συνέχειας στην διοίκηση του στρατού καθόσον οι υπουργοί των στρατιωτικών άλλαζαν ανά δέκα μήνες κατά μέσο όρο, όπως και οι βασικοί συνεργάτες τους. Σαν παράδειγμα ο βουλευτής Βόλου ανέφερε ανέφερε ότι μόνο το τελευταίο έτος είχαν αλλάξει τρεις επιτελάρχες. Έτσι, αφενός ήταν πολύ δύσκολη η συστηματική και σωστή προπαρασκευή του στρατού, αφετέρου αδύνατη η απεμπλοκή του από την πολιτική. Επιπρόσθετα επικρατούσε, κατά τον Γίδα, αναξιοκρατία και έλλειψη πειθαρχίας με αποτέλεσμα ο στρατός να έχει χάσει το γόητρό του. Σε αυτό το πλαίσιο, σκοποί του νέου νομοσχεδίου με τη θεσμοθέτηση της Γενικής Διοίκησης ήταν,

⁹⁷⁰ ΕΣΒ ΙΕ' Έκτακτος, Συνεδρίασις 30, 1/3/1900, σελ. 581-583

σύμφωνα με τον Γίδα, κατ' αρχάς «(...)να αποδώση τον στρατόν εις τον στρατόν, ίνα ούτος διοικῆται επί τη βάσει των νόμων και των κανονισμών δια των αρχηγών του(...)». Έπειτα «(...)να δώση ενιαίαν διοίκησιν εις τον στρατόν(...)», έτσι ώστε με την ενιαία διοίκηση να υπάρξει και ενιαία εκπαίδευση. Τέλος, με την εφαρμογή του θεσμού της Γενικής Διοίκησης ο στρατός θα ανακτούσε την απαραίτητη για την ομαλή λειτουργία του πειθαρχία και αξιοκρατία, γιατί οι αξιωματικοί «(...)θα υπηρετώσιν εις τας οργανικάς των θέσεις, θ' αμείβωνται αναλόγως των υπηρεσιών τας οποίας προσφέρουσι και αναλόγως της αξίας των, και ουχί αναλόγως των δεσμών, τους οποίους έχουσι μετά της πολιτικής(...)». ⁹⁷¹

Ένας άλλος βουλευτής της παράταξης Θεοτόκη, ο Γρηγοριάδης, επίσης στρατιωτικός, θα προσθέσει στα επιχειρήματα του Γίδα ότι μόνο η ανάθεση της διοίκησης του στρατού στον διάδοχο θα σταματούσε την εξάρτηση του στρατού από την πολιτική και από τους διάφορους κομματάρχες που συνήθιζαν να προσεγγίζουν τον υπουργό των στρατιωτικών, γιατί μόνο τότε «(...) θέλει επέλθει διόρθωσις των κακώς εχόντων, ούτω δε κανείς πλέον, όχι μόνον εις το Αρχηγείον δεν θέλει παρουσιασθή, αλλ' ουδέ εκ της Ηρώδου του Αττικού, όπου το ανάκτορο της Α.Β. Υψηλότητος, θέλει διέλθει με αξιώσεις και επεμβάσεις οιασδήποτε εις τα του στρατού(...)». ⁹⁷²

Τις απόψεις του για το νομοσχέδιο δεν ήταν δυνατόν να μην εκφράσει ο πρώην υπουργός των Στρατιωτικών Κουμουνδούρος. Κατά την άποψή του, η ανάθεση της Γενικής Διοίκησης του στρατού στον διάδοχο δεν συνέφερε ούτε τον στρατό, ούτε τον βασιλιά, ούτε και τον ίδιο τον διάδοχο και μελλοντικό βασιλιά. Ο Κουμουνδούρος τόνισε ότι το νομοσχέδιο δεν αφορούσε απλά την εκχώρηση της διοίκησης του στρατού, αλλά καθόριζε το μέλλον του και κατά συνέπεια και το μέλλον του έθνους. Στην πραγματικότητα δεν αφορούσε τον οργανισμό του στρατού, στον οποίο κατά την άποψη του Κουμουνδούρου δεν θεσμοθετούνταν ουσιαστικές αλλαγές, αλλά αντίθετα η αναγκαιότητα των αλλαγών στον οργανισμό του στρατού χρησιμοποιούνταν ως «πρόφαση» για την ανάληψη της στρατιωτικής αρχής από τον διάδοχο. Για τον Κουμουνδούρο ιδιαίτερη σημασία είχε ότι η διοίκηση του στρατού δεν εκχωρούνταν, αφαιρούμενη από τον υπουργό των στρατιωτικών, σε έναν οποιοδήποτε βασιλόπαιδα, αλλά στον διάδοχο του θρόνου και αντικαταστάτη του βασιλιά. ⁹⁷³ Επιπρόσθετα, δεν καθοριζόταν με σαφήνεια η έκταση των

⁹⁷¹ Στο ίδιο, σελ. 583-586

⁹⁷² ΕΣΒ ΙΕ' Έκτακτος, Συνεδρίασις 39, 11/3/1900, σελ. 889

⁹⁷³ «(...)Δεν πρόκειται να αναλάβη την διοίκησιν του στρατεύματος μέλος της βασιλικής οικογένειας. Πρόκειται να αναλάβη την διοίκησιν την ανωτάτην του στρατού εκείνος, όστις εν τη απουσία του Βασιλέως αναλαμβάνει την διοίκησιν του έθνους, και δεν πρόκειται να την

υποχρεώσεων και των δικαιωμάτων, καθώς και τα καθήκοντα και οι αρμοδιότητες που θα διέθετε ο Γενικός Διοικητής. Με αυτόν τον τρόπο, όμως, το αποτέλεσμα θα ήταν ο κλονισμός του κοινοβουλευτικού πολιτεύματος, γιατί η διοίκηση του στρατεύματος θα δινόταν με ανεξέλεγκτο τρόπο σε πρόσωπο που κατείχε θέση «ανεύθυνου» στην ελληνική πολιτική ζωή, άρα οι ενέργειές του δεν θα μπορούσαν να ελεγχθούν. Κατά τον Κουμουνδούρο, το νομοσχέδιο θα έπρεπε να παραπεμφθεί σε ειδική επιτροπή η οποία θα μελετούσε κατά πόσον ήταν συνταγματικό και θα το επανέφερε στη Βουλή για συζήτηση, συνοδευόμενο από κατάλληλη έκθεση.⁹⁷⁴

Την παραπομπή του νομοσχεδίου σε ειδική επιτροπή ζήτησαν και άλλοι δύο βουλευτές της αντιπολίτευσης, ο Λεωνίδας Δελιγιώργης και ο Στέφανος Δραγούμης, οι οποίοι καυτηρίασαν την διαφαινόμενη αντισυνταγματικότητα της ανάθεσης της διοίκησης του στρατού στον «ανεύθυνο» διάδοχο. Οι δύο βουλευτές εξέφρασαν παράλληλα την αμφιβολία τους για το κατά πόσον ο νέος οργανισμός είχε σκοπό να εξυπηρετήσει τις πραγματικές ανάγκες για την αναδιοργάνωση του στρατού ή αντίθετα να εξυπηρετήσει τις επιθυμίες των φιλομοναρχικών κύκλων και της δυναστείας. Πιο συγκεκριμένα ο Δραγούμης υποστήριξε ότι ο νέος νόμος ουσιαστικά ακύρωνε προηγούμενο νόμο που είχε ψηφιστεί πριν από λίγους μήνες και προέβλεπε την πρόσκληση ξένου διοργανωτή του στρατού, καθόσον του αφαιρούσε τις ουσιαστικές αρμοδιότητες που του ανατίθονταν. Το γεγονός αυτό φανέρωνε με τον πιο κατηγορηματικό τρόπο την προχειρότητα με την οποία η κυβέρνηση Θεοτόκη αντιμετώπιζε το φλέγον θέμα της οργάνωσης του στρατού, αλλά και την υποταγή της στις επιθυμίες του παλατιού. Θα καταθέσει μάλιστα πρόταση για την εξέταση του νομοσχεδίου από ειδική επιτροπή πριν την συζήτησή του στη Βουλή, ούτως ώστε τα μέλη της επιτροπής «(...) να συγκεντρώσωσι, κατά την πεποίθησιν αυτού, τας γνώσεις τας νομικάς και ιδία εν γένει περί των θεσμών της χώρας γνώσεις, αίτινες είναι απαραίτητοι προς σπουδαίαν συζήτησιν των τοιούτων ζητημάτων(...)».⁹⁷⁵ Η πρόταση του αυτή, όμως, απορρίφθηκε με μεγάλη πλειοψηφία από τη Βουλή.⁹⁷⁶

Στις συζητήσεις που ακολούθησαν την απόρριψη της πρότασης για παραπομπή του νομοσχεδίου σε ειδική επιτροπή, θα κυριαρχήσει η ομιλία του

αναλάβη προσωρινώς και εν ώρα ειρήνης μόνο, δεν πρόκειται να αναλάβη αρχηγία εν στενώ κύκλω, δίδουσιν εις αυτόν γνώσιν των λεπτομερειών αυτής. Πρόκειται να λάβη την καθόλου αρχηγία της διοικήσεως του στρατεύματος, και να θέση εκποδών τον υπουργόν των στρατιωτικών(...)» (ΕΣΒ ΙΕ' Έκτακτος, Συνεδρίασις 30, 1/3/1900, σελ. 591)

⁹⁷⁴ ΕΣΒ ΙΕ' Έκτακτος, Συνεδρίασις 30, 1/3/1900, σελ. 591-597

⁹⁷⁵ Στο ίδιο, σελ. 587- 582

⁹⁷⁶ Απορρίφθηκε με 107 ψήφους κατά και 50 υπέρ. (ΕΣΒ ΙΕ' Έκτακτος, Συνεδρίασις 30, 1/3/1900, σελ. 599)

πρωθυπουργού. Ο Θεοτόκης θα προσπαθήσει να απαντήσει στις τρεις βασικές ενστάσεις όσων κατηγορούσαν το νομοσχέδιο της Γενικής Διοίκησης: Ότι το υπό συζήτηση νομοσχέδιο είναι αντισυνταγματικό, ότι δεν θα αποβεί ωφέλιμο για το στρατό και ότι, τέλος, θα αποδειχθεί επικίνδυνο για το διάδοχο και το βασιλιά. Αναφερόμενος στην παραβίαση ή μη του Συντάγματος λόγω του «ανεύθυνου» του διαδόχου και της πρόβλεψης του Συντάγματος ότι οι βασιλόπαιδες δεν μπορούσαν να αναλάβουν υπουργικά καθήκοντα, υπογράμμισε ότι δεν αναφερόταν πουθενά στο Σύνταγμα ότι ο διάδοχος ήταν «ανεύθυνος», αλλά αυτό συνεπαγόταν αυθαίρετα από την αντιπολίτευση σαν προέκταση αντίστοιχης πρόβλεψης για το βασιλιά. Στο ίδιο πλαίσιο δεν υπήρχε καμία διάταξη στο Σύνταγμα που να απαγόρευε την ανάθεση στον διάδοχο καθηκόντων αρχηγού ή διοικητή του στρατού. Έτσι κατά το παρελθόν όλες οι κυβερνήσεις διόρισαν τους βασιλόπαιδες σε καίριες θέσεις στο στρατό, με πιο χαρακτηριστικό το πρόσφατο παράδειγμα της ανάθεσης στον Κωνσταντίνο της διοίκησης του στρατού της Θεσσαλίας στον πόλεμο του 1897. Στις αιτιάσεις των επικριτών του νομοσχεδίου ότι με τη μεταβίβαση στον διάδοχο αρμοδιοτήτων και δικαιωμάτων του υπουργού των στρατιωτικών παραβιαζόταν το Σύνταγμα που δεν επέτρεπε την υπουργοποίηση των πριγκίπων, ο Έλληνας πρωθυπουργός απάντησε ότι ο Γενικός Διοικητής του στρατού θα «(...)εξαρτάται από τον υπουργόν, διοικών υπό την ανωτέραν διεύθυνσιν του υπουργού(...)».⁹⁷⁷

Στον ισχυρισμό ότι το νομοσχέδιο θα αποδεικνυόταν επιζήμιο για το στρατό, ο Θεοτόκης υπενθύμισε στη Βουλή την κακή κατάσταση του στρατού, όπως αυτή άλλωστε ήταν έκδηλη και στον πρόσφατο πόλεμο του 1897. Κατά τον Θεοτόκη, δεν μπορούσε κανείς να αγνοήσει δύο βασικά ζητήματα που είχαν άμεση συνάφεια με την λειτουργικότητα του στρατού: Αφενός «(...)ότι μεταξύ των κατεχόντων τους ανώτερους βαθμούς του στρατού υπάρχουν και τινές άχρηστοι αξιωματικοί(...) που η παρουσία αυτών εν τω στρατώ, ενώ ουδόλως δύναται να συντελέση εις την βελτίωσιν αυτού, παρεμποδίζει την προαγωγήν άλλων κατωτέρων, λίαν ευπαιδευτών, και δυναμένων λίαν τελεσφόρως να εργασθώσι προς μόρφωσιν του στρατού(...)». Αφετέρου «(...)ότι η πειθαρχία εξέλιπεν από τον στρατόν ημών(...)», ενώ «(...)διά του συστήματος των μεταθέσεων, των προσκολλήσεων, των αποσπάσεων, οι πλείστοι των αξιωματικών ευρίσκονται πάντοτε όπου τα συμφέροντα αυτών καλούν αυτοί, πολύ σπανίως δε όπου το καθήκον επιβάλλει αυτοίς να ήναι(...)». Σκοπός, λοιπόν του νομοσχεδίου ήταν να σταματήσει η πολιτική να «(...)εξασκεί την δηλητηριώδη αυτής επιρροήν επί των ενεργειών του

⁹⁷⁷ ΕΣΒ ΙΕ' Έκτακτος, Συνεδρίασις 38, 10/3/1900, σελ. 854

υπουργού των στρατιωτικών(...)», καθόσον το γεγονός ότι κανείς από τους διατελέσαντες υπουργούς των στρατιωτικών δεν μπόρεσε να θεραπεύσει το παραπάνω πρόβλημα σήμαινε ότι απαιτούνταν μεγάλες τομές όπως αυτές που εισήγαγε το νέο νομοσχέδιο με τη θεσμοθέτηση του θεσμού της Γενικής Διοίκησης. Για τον Θεοτόκη η λύση ήταν «(...)ο στρατός να αποδοθή εις τον στρατόν, ίνα διοικηθή όχι πλέον πολιτικώς, αλλά στρατιωτικώς(...)δίδοντες την διοίκησιν εις τον αρχαιότερων των Ελλήνων στρατηγών(...)». ⁹⁷⁸

Ο Θεοτόκης αντέκρουσε, επίσης, το επιχείρημα ότι το νομοσχέδιο ενείχε κινδύνους για το διάδοχο και το βασιλιά, υποστηρίζοντας ότι οι βασιλόπαιδες ήταν υπεράνω των πολιτικών αντιπαραθέσεων και είχαν πλήρη συναίσθηση του σπουδαίου ρόλου που διαδραμάτιζαν ώστε να προσπερνούν τους κινδύνους και να περιφρονούν τις εναντίον τους ύβρεις και συκοφαντίες. ⁹⁷⁹ Σε αυτό το πλαίσιο, ο Θεοτόκης ήταν σίγουρος ότι ο διάδοχος δεν θα επηρεαζόταν από τέτοιου είδους ζητήματα και θα ανταποκρινόταν πλήρως στα καθήκοντά του. Εξέφρασε, επίσης, την πεποίθησή ότι ο διάδοχος θα εργαζόταν για το καλό του στρατού, για τη βελτίωση της εκπαίδευσής του και την επαρκή προπαρασκευή του ώστε να εκπληρώσει την αποστολή του αν το απαιτούσαν οι συνθήκες. Απάντησε, επίσης, και σε όσους κατηγορούσαν την κυβέρνηση ότι παρέδιδε τη Γενική Διοίκηση του στρατού στο διάδοχο, χωρίς να του παρέχει επαρκή μέσα για την ανασυγκρότησή του, θέτοντας τον έτσι σε κίνδυνο. Σε αυτούς προέβαλε το επιχείρημα ότι η έλλειψη όλων των απαιτούμενων πόρων που ήταν αναγκαίοι για την ενίσχυση του στρατού δεν σήμαινε ότι δεν έπρεπε να ληφθούν όλα τα απαραίτητα μέτρα για να βελτιώσουν την εικόνα του. Η ανάθεση της αρχηγίας στον διάδοχο που θα εξασφάλιζε τον διαχωρισμό του στρατού από την πολιτική εντασσόταν σε αυτό το πλαίσιο. Ο Θεοτόκης εξέφρασε, τέλος, την πεποίθησή του ότι όσοι θα ψήφιζαν υπέρ του νομοσχεδίου δεν θα «εκτεθώσιν, ως ελέχθη, εις τας αράς του ελληνικού λαού», αλλά αντίθετα «θέλουσιν εύρει εν τη εφαρμογή του νομοσχεδίου την δικαιολογίαν της ψήφου αυτών», δεδομένου ότι η εφαρμογή του νομοσχεδίου θα αποδείκνυε το σωστό της επιλογής τους αφού με το με το εν λόγω

⁹⁷⁸ Στο ίδιο, σελ. 856

⁹⁷⁹ «(...)Και ποιοί ούτοι οι κίνδυνοι; Θα εκτεθώσιν οι βασιλόπαιδες εις μίση, εις πάθη άγρια, θα εκτεθώσιν εις ύβρεις, εις συκοφαντίας και εν ονόματι των μικρών αυτών επιχειρημάτων ζητούσι να καταδικάσωσιν αυτούς εις αργίαν! Αλλά δεν μοι λέγετε, κύριοι, υπήρξε ποτέ άνθρωπος αισθανόμενος την δύναμιν να πράξη τι γενναίον, όστις να φοβηθή τας κατ' αυτού εκτοξευόμενας ύβρεις; Οι άνδρες οι έχοντες συναίσθησιν της αξίας των περιφρονούσι και τα μέσα και τας ύβρεις και τας συκοφαντίας(...)». (ΕΣΒ ΙΕ' Έκτακτος, Συνεδρίασις 38, 10/3/1900, σελ. 857)

νομοσχέδιο θα «(...)υπηρετούνταν τα συμφέροντα του ελληνικού στρατού(...)».⁹⁸⁰

Την ομιλία του Θεοτόκη θα ακολουθήσουν οι απαντήσεις της αντιπολίτευσης. Πρώτος θα λάβει το λόγο ο Δημήτριος Ράλλης, ο οποίος θα τονίσει για μια ακόμη φορά την αντισυνταγματικότητα του νόμου που θεσμοθετούσε υπεύθυνα καθήκοντα, όπως του Γενικού Διοικητή του στρατού, στον «ανεύθυνο» διάδοχο. Ο απτκάρχης θα δώσει ιδιαίτερο βάρος στη σχέση του Γενικού Διοικητή – διαδόχου με τον υπουργό των Στρατιωτικών και τον καταμερισμό των αρμοδιοτήτων μεταξύ τους. Απαντώντας στο επιχείρημα του Θεοτόκη ότι ο Γενικός Διοικητής θα διοικούσε υπό την «διεύθυνσιν» του υπουργού τόνισε ότι «(...)αναγράφεται εικονικώς, ότι προϊσταμένη αρχή του Γενικού Διοικητή του στρατού είναι ο Υπουργός των Στρατιωτικών(...)», καθώς ο Γενικός Διοικητής θα ήταν μόνιμος, ενώ η θητεία της κυβέρνησης και του υπουργού των Στρατιωτικών εφήμερη.⁹⁸¹ Στην παρατήρηση του υπουργού των Στρατιωτικών Τσαμαδού ότι το νομοσχέδιο δεν καθόριζε τη μονιμότητα του Γενικού Διοικητή, ο Ράλλης απάντησε ότι αυτή ήταν δεδομένη. Από τη στιγμή που το νομοσχέδιο προέβλεπε τη θητεία του Γενικού Διοικητή μέχρι την αποστράτευσή του και η θέση του Γενικού διοικητή προοριζόταν για τον διάδοχο, που δεν ήταν δυνατόν να αποστρατευτεί, ουσιαστικά ο νόμος τον καθιστούσε μόνιμο Γενικό Διοικητή του στρατού, εκτός φυσικά αν γινόταν βασιλιάς. Κατ' αυτόν τον τρόπο, βέβαια, ήταν αυτονόητη η δυσχερής θέση του εκάστοτε υπουργού έναντι του διαδόχου. Με την εφαρμογή του νέου νόμου ο διάδοχος ως Γενικός Διοικητής θα ασκούσε, κατά τον Ράλλη, την πλήρη διοίκηση του στρατού, θα διενεργούσε επιθεωρήσεις και θα πρότεινε την τοποθέτηση των βαθμοφόρων σε κάθε θέση κατά τη δική του «ανεξέλεγκτον κρίσιν», χωρίς να πρέπει να λογοδοτήσει ούτε στον υπουργό των στρατιωτικών, ούτε στη Βουλή. Ο νέος νόμος καθιστούσε, λοιπόν, τον διάδοχο ανεξέλεγκτο με ότι συνεπαγόταν αυτό για το κοινοβουλευτικό πολίτευμα. Σαν παράδειγμα ο Ράλλης ανέφερε την πρόβλεψη του νέου νόμου ότι οι αποσπάσεις και οι μεταθέσεις των αξιωματικών θα πραγματοποιούνταν με βασιλικό διάταγμα που θα εξέδιδε ο υπουργός μετά από πρόταση του διαδόχου. Αν ο υπουργός διαφωνούσε σε κάποια πρόταση του διαδόχου δεν είχε δικαίωμα να την αλλάξει. Έτσι ο υπουργός ή θα έπρεπε να δεχθεί την εισήγηση του διαδόχου, παρά την αντίθεσή του, ή να παραιτηθεί προκειμένου να συνεχισθεί απρόσκοπτα η διοίκηση του στρατού. Με άλλα λόγια, σύμφωνα με τον απτκάρχη, ο διάδοχος σε κάθε περίπτωση ήταν παντοδύναμος όσον αφορούσε τη διοίκηση του στρατού.

⁹⁸⁰ ΕΣΒ ΙΕ' Έκτακτος, Συνεδρίασις 38, 10/3/1900, σελ. 858

⁹⁸¹ Στο ίδιο, σελ. 859

Ο Ράλλης, συνοψίζοντας τις θέσεις του, τόνισε τους κινδύνους που έκρυβε το νέο νομοσχέδιο για τη λειτουργία του στρατού και των θεσμών του πολιτεύματος. Πιο συγκεκριμένα ήταν αναμφισβήτητο για τον Ράλλη ότι το νομοσχέδιο καταργούσε όχι μόνο την ουσιαστική ευθύνη του Υπουργού των Στρατιωτικών, αλλά και το κοινοβουλευτικό δικαίωμα της Βουλής «του ελέγχειν τα της διοικήσεως του στρατού», εφόσον η διοίκησή του αναλαμβανόταν πλήρως από τον Διάδοχο. Έτσι μετά την ψήφιση του νομοσχεδίου «δυνάμει του οποίου ανεξέλεγκτος η διοίκησης του στρατού αποδίδεται εις τον Διάδοχον», σε οποιονδήποτε βουλευτή θα ήθελε να ελέγξει τον τρόπο διοίκησης του στρατού, θα δινόταν η απάντηση ότι η Βουλή δεν έχει δικαίωμα πλέον να ασκεί έλεγχο στα ζητήματα της διοίκησης στρατού που ανήκει πλήρως στην δικαιοδοσία του Γενικού Διοικητή. Σε αυτό το πλαίσιο, η κατάργηση του ελέγχου καθιστούσε αυτόματα την νομοθετική πρωτοβουλία της κυβέρνησης, αν όχι «επίβουλον», σίγουρα επιζήμια για τους θεσμούς και αντισυνταγματική. Για τους λόγους αυτούς, ολοκληρώνοντας την συγκεκριμένη επιχειρηματολογία του, ο Ράλλης υπήρξε σαφής ότι «(...)ουδείς δε θέλει δυνηθή να με πείση, ότι δεν ενέχει την πλημμέλειαν ταύτην το νομοσχέδιον(...)».⁹⁸² Κατηγόρησε έτσι την κυβέρνηση Θεοτόκη ότι αντιμετώπισε το πολύ σοβαρό για το έθνος ζήτημα του στρατιωτικού οργανισμού ως μια ακόμη ευκαιρία για να αποδείξει την αφοσίωσή της προς την δυναστεία, αδιαφορώντας για τις συνέπειες. Υπήρξε, τέλος, κατηγορηματικός, ότι αν αναλάμβανε τη διακυβέρνηση του τόπου θα καταργούσε τον εν λόγω νόμο.⁹⁸³

Τη σκυτάλη από τον Ράλλη, παρέλαβε ο Δηλιγιάννης, ο οποίος, συμπληρώνοντας τον αντιπολιτευτικό λόγο, υπερασπίστηκε το πολίτευμα και τους θεσμούς και κατηγόρησε την κυβέρνηση ότι το νομοσχέδιο παραπλανούσε τη Βουλή εφόσον περιείχε σκόπιμα ασάφειες σχετικά με τις αρμοδιότητες του Γενικού Διοικητή, προβλέποντας παράλληλα ότι αυτές θα καθορίζονταν αναλυτικά με βασιλικό διάταγμα. Αυτό μάλιστα δεν αποτελούσε, για τον Δηλιγιάννη, απροσεξία ή παράλλειψη «(...)αλλ' ατολμία, επιθυμήσασα ν' αποφύγη να δηλώση αμέσως, ότι πάντα τα στρατιωτικά σώματα και πάντα τα στρατιωτικά καταστήματα και πάσαι αι υπηρεσίαι του στρατού έμελλον να υπαχθώσιν εις την αρμοδιότητα του Γενικού Διοικητή(...)».⁹⁸⁴ Την ασάφεια αυτή επέτεινε μάλιστα το γεγονός ότι το νομοσχέδιο δεν διασαφήνιζε το είδος της εξουσίας που θα διέθετε ο διάδοχος στα στρατιωτικά σώματα. Ο Γορτύνιος πολιτικός θα εστιάσει, επίσης, στην

⁹⁸² Στο ίδιο, σελ. 864

⁹⁸³ Στο ίδιο, σελ. 866

⁹⁸⁴ ΕΣΒ ΙΕ' Έκτακτος, Συνεδρίασις 39, 11/3/1900, σελ. 869

αντισυνταγματικότητα του νομοσχεδίου: «(...)Ομολογώ, ότι και των εμών φίλων η πεποίθησις και η εμή, μετ' ευσυνειδήτον μελέτην του νομοσχεδίου, είναι, ότι το νομοσχέδιον δεν συμβιβάζεται με τας διατάξεις του Συντάγματος(...)».⁹⁸⁵ Στη συνέχεια, δε, του λόγου του εξηγεί το συλλογισμό του: Το Σύνταγμα είχε προβλέψει ότι για κάθε πράξη ή παράλειψη της διοίκησης ή της κυβέρνησης κατά τη διαχείριση των δημοσίων ζητημάτων πρέπει να υπάρχει κάποιος υπεύθυνος. Το νομοσχέδιο, όμως, δεν επέτρεπε τον καταλογισμό ευθυνών στον υπουργό των Στρατιωτικών για πράξεις που ούτε είχε αποφασίσει, ούτε είχε διατάξει και ίσως ούτε να γνώριζε, από τη στιγμή που οι αντίστοιχες αρμοδιότητες διαφαινόταν ότι εκχωρούνταν στον διάδοχο. Τα «μεγάλα συμφέροντα του κράτους», εντούτοις, απαιτούσαν να μην υπόκεινται οι βασιλόπαιδες σε καμία ευθύνη γι' αυτό άλλωστε και το Σύνταγμα τους απαγόρευε να γίνονται υπουργοί. Έτσι η εξουσία που δινόταν στον διάδοχο να αποφασίζει για τα ιδιαίτερης εθνικής σημασίας ζητήματα του στρατού και η ουσιαστική ευθύνη που απέρρεε για τον «ανεύθυνο» διάδοχο καθιστούσε τον νόμο αντισυνταγματικό.

Επιπρόσθετα, ο Δηλιγιάννης, πέρα από την απόλυτη πεποίθησή του για την αντισυνταγματικότητα του νόμου, δήλωσε την πλήρη αντίθεσή του στο να «(...)ταχθώσι υπό την άμεσον διοίκησιν της Γενικής Διοικήσεως πάντα τα σώματα του στρατού, και πάσαι αι υπηρεσίαι του στρατού και πάντα τα καταστήματα του στρατού(...)». Τόνισε, τέλος, ότι ανεξάρτητα από τις ρυθμίσεις του συγκεκριμένου νομοσχεδίου, η βασικότερη προϋπόθεση για την επιβολή επιτυχούς μεταρρύθμισης στα στρατιωτικά πράγματα ήταν η εξασφάλιση των απαιτούμενων προς τούτο οικονομικών πόρων. Απαραίτητο γι' αυτό ήταν, κατά τον πρώην πρωθυπουργό, να «...καταστήσωμεν διαχείρισιν των εσόδων του κράτους συνετήν και φειδωλήν, διοίκησιν δε της οικονομίας της χώρας σώφρονα και ενθαρρυντικήν...».⁹⁸⁶

Πλησιάζοντας στο τέλος των συζητήσεων πριν την ψήφιση του νομοσχεδίου, το λόγο θα λάβει ξανά ο Κουμουνδούρος, ο οποίος θα προσθέσει ότι η ανόρθωση του στρατού δεν θα προέλθει από την ανάθεση της αρχηγίας του στον διάδοχο, αλλά από την απομάκρυνσή του από οποιαδήποτε ξένα καθήκοντα. Από την άλλη πλευρά, μπορεί ο στρατός φαινομενικά να απομακρυνόταν από την εξάρτηση της πολιτικής με την ανάληψη της γενικής διοίκησης του από το διάδοχο, θα υποτασσόταν, όμως, στην επίδραση της «κλίκας» των ευνοούμενων του αξιωματικών, που κατά τον Κουμουνδούρο ήταν οι αξιωματικοί του μηχανικού που αποτελούσαν το

⁹⁸⁵ Στο ίδιο, σελ. 868

⁹⁸⁶ Στο ίδιο, σελ. 867- 873

επιτελείο του.⁹⁸⁷ Ο Κουμουνδούρος ολοκλήρωσε τις αγορεύσεις του τονίζοντας την πεποίθησή του ότι το νομοσχέδιο ήταν «απαράδεκτον και αντισυνταγματικόν».⁹⁸⁸

Ο Ράλλης, στο τέλος της συζήτησης, στο πνεύμα της ομιλίας του Κουμουνδούρου, θα υποβάλει πρόταση να θεωρηθεί το νομοσχέδιο «απαράδεκτον», γιατί «(...)μετά τας επιμόνους, αλλ' αποτυχούσας προσπάθειας της αντιπολιτεύσεως, όπως πεισθή η Κυβέρνησις περί των ολεθριών συνεπειών του νομοσχεδίου, εν επιβάλλεται αυτή έτι καθήκον και υποχρέωσις, να επιστήση την προσοχήν του Ηγεμόνος επί των σκέψεων της αντιπολιτεύσεως, αίτινες άγαγον αυτήν εις το να χαρακτηρίση το νομοσχέδιον ως αντισυνταγματικόν(...)».⁹⁸⁹ Την πρόταση του Ράλλη θα υποστηρίξει και ο Στέφανος Δραγούμης. Στην ψηφοφορία, όμως, που θα ακολουθήσει η πρόταση θα καταψηφισθεί με μεγάλη πλειοψηφία 130 κατά και μόνο 26 ψήφους υπέρ. Είναι χαρακτηριστικό, ότι οι πολιτευόμενοι στρατιωτικοί για μια ακόμη φορά θα ψηφίσουν με βάση την κομματική παράταξη στην οποία ανήκαν.

Ο νόμος που θεσμοθετούσε τον νέο οργανισμό του στρατού που ήταν βασισμένος στον οργανισμό του διαδόχου, ψηφίσθηκε τελικά με μεγάλη πλειοψηφία το Μάρτιο του 1900 και τέθηκε σε εφαρμογή τον Οκτώβριο του ίδιου έτους. Σύμφωνα με αυτόν, το κράτος ως προς τη διοίκηση του στρατού αποτελούσε μια στρατιωτική περιφέρεια, ενώ ο στρατός ετίθετο υπό μόνιμη και ενιαία διοίκηση. Καθιερωνόταν ο θεσμός του Γενικού Διοικητή που θα έφερε το βαθμό του αντιστράτηγου, στον οποίο ανατέθηκαν και τα καθήκοντα του Γενικού Επιθεωρητή του στρατού. Τη θέση του Γενικού Διοικητή την κατέλαβε ο Κωνσταντίνος. Ο αξιωματικός που θα προσκαλούνταν στο

⁹⁸⁷ «(...)Απομακρύνετε, κύριοι, τον στρατόν από τα ξένα καθήκοντα, και τότε δεν έχετε ανάγκην να θέσητε τον Διάδοχον αρχηγόν του στρατού. Τότε πας στρατιωτικός, αναλαμβάνων την διοίκησιν αυτού, θα δυνηθή να εκτελέση επακριβώς το καθήκον του, τα δε αποτελέσματα έσονται όμοια ή και καλλίτερα ίσως εκείνων, τα οποία ελπίζομεν από την Α. Υψηλότητα. Και εξηγούμαι. Καλλίτερα θα ήναι τ' αποτελέσματα, εάν ούτω πράξητε, διότι ο υπουργός, διότι πας αρχηγός άλλος, εκτός του διαδόχου, υπέχουσιν ευθύνην και θα δώσωσιν ευθύνας, ενώ η Υψηλότης του ούτε υπέχει ευθύνην, ούτε θα δώση ευθύνας· εκτός δε τούτου, δεν θα μένη καιρός εις την Α. Υψηλότητα, ως εκ της μεγάλης υπηρεσίας, η οποία θα διεξάγεται υπ' αυτού, να ήναι έτοιμος εις πάντα τα ζητήματα, και κατά συνέπειαν η Κ λ ι κ α, η οποία έθηκε την υπογραφήν του εις εκείνο το εξάμβλωμα, θα ήναι δυνατόν να τη θέση και εις άλλα σοβαρώτερα και εκτελεστικά ζητήματα, τα οποία θα φέρωσιν αμέσως την αταξίαν και παραλυσίαν εις τον στρατόν, και κάτι σοβαρώτερον εις την Βασιλικήν Δυναστείαν. Φοβούμαι μάλιστα, εάν το νομοσχέδιον τούτο, ως έχει, γέινει νόμος, μήπως εις τα διατάγματα τα μέλλοντα να υποβληθώσι και κανονίζοντα τα δικαιώματα του γενικού αρχηγού, περιληφθώσι διατάξεις, αίτινες θα έχωσιν επιρροήν επί της καταστάσεως των αξιωματικών· φοβούμαι μήπως εισέλθη ο Γενικός Διοικητής εις την όλην διοίκησιν του Υπουργού των Στρατιωτικών(...)». (ΕΣΒ ΙΕ' Έκτακτος, Συνεδρίασις 39, 11/3/1900, σελ. 891)

⁹⁸⁸ ΕΣΒ ΙΕ' Έκτακτος, Συνεδρίασις 39, 11/3/1900, σελ. 890- 891

⁹⁸⁹ Στο ίδιο, σελ. 891

πλαίσιο του νόμου του 1899 θα αναλάμβανε τα καθήκοντα του αρχηγού του επιτελείου της Γενικής Διοίκησης. Παράλληλα για πρώτη φορά ο στρατός οργανώνονταν σε καιρό ειρήνης σε μεγάλα σώματα όπως μεραρχίες και ταξιαρχίες, σύμφωνα με τις σύγχρονες θεωρίες στρατιωτικής οργάνωσης. Το στράτευμα χωριζόταν σε τρεις μεραρχίες που η κάθε μία θα είχε δύο ταξιαρχίες πεζικού και αντίστοιχες των άλλων όπλων. Κάθε ταξιαρχία είχε τρία συντάγματα πεζικού.⁹⁹⁰

Η ψήφιση του νομοσχεδίου έγινε δεκτή με μεγάλη ικανοποίηση από τους φιλομοναρχικούς κύκλους. Ο Ιωάννης Μεταξάς από το Βερολίνο, όπου σπούδαζε στην ακαδημία πολέμου, την χαρακτηρίζει στο προσωπικό του ημερολόγιο σαν νίκη του μοναρχισμού και προσωπικά του διαδόχου απέναντι στους κοινοβουλευτικούς θεσμούς. Εκφράζει, έτσι, το θαυμασμό του προς τον διάδοχο, που ως αντιπρόσωπος, «αυτός μόνος», της βασιλείας, αυτές τις κρίσιμες τις στιγμές όπου οι κοινοβουλευτικοί θεσμοί είχαν, κατά την άποψή του, αποτύχει πλήρως «(...)διακόπτει την μακροχρόνια ειρήνην καθ' ην η Βασιλεία υπέμενε παντός είδους ταπείνωσιν και κατασχύνην και παρουσιάζεται αυτός, κατόπιν της ήττας του, με θάρρος αξιοθαύμαστον και, αποδίδων την καταστροφήν εις την δια του Κοινοβουλίου διοίκησιν του στρατού, κηρύττει με αυτοπεποίθησιν ότι αυτός αναλαμβάνει να φέρη το έργον εις αίσιον πέρας(...)». Με αυτόν τον τρόπο, σύμφωνα με τον Μεταξά «(...)συνήφθη ήδη ο αγών εν Ελλάδι μεταξύ Μοναρχισμού και Κοινοβουλευτισμού(...)». Παράλληλα, επικρίνει τη στάση του Θεοτόκη που προσπαθεί μάταια να τηρήσει ίσες αποστάσεις: «(...)Ο Θεοτόκης εις την περίστασιν ταύτην παρουσιάζεται εις αληθώς περιέργον θέσιν· ενεργεί ως να ήτο απηλπισμένος από το κοινοβουλευτικόν πολίτευμα και ως να προσπαθή να μειώσει όσον το δυνατόν την ισχύν του Κοινοβουλίου, αλλά διαμαρτύρεται όταν τον κατηγορούν ότι είναι μοναρχικός. Θέλει να σταθή εν τω μέσω. Δεν εννοεί ότι εις την κρίσιμον εποχήν την οποίαν διέρχεται η Ελλάς, δεν υπάρχει μέσος όρος(...)».⁹⁹¹ Θα συμφωνήσει έτσι με την αντίστοιχη άποψη για διαμάχη του κοινοβουλευτισμού εναντίον του μοναρχισμού που εξέφρασε κατά τις συζητήσεις στη Βουλή ο Στέφανος Δραγούμης. Με τη διαφορά ότι προσδίδει σε αυτή την διαμάχη θετικό πρόσημο σε αντίθεση με το βουλευτή Αττικής. Υποστηρίζει, επίσης, σε αντίθεση με τον Δραγούμη, ότι το μοναρχικό κόμμα δεν βρισκόταν εντός της Βουλής, αλλά «(...)είναι εκτός της Βουλής, είνε δε αυτός ούτος ο Διάδοχος. Στηρίζεται, δε ούτος επί εκείνων οίτινες, εκ καταγωγής και εκ χαρακτήρος, είνε αφωσιωμένοι εις την μοναρχικήν ιδέαν και

⁹⁹⁰ Νόμος ΒΨ', 25 Μαρτίου 1900

⁹⁹¹ Ι. Μεταξάς, ο.π., σελ. 526

εις εκείνους οι οποίοι υποφέροντες εκ του άκρατου κοινοβουλευτισμού, τον απεστράφησαν και ζητούν να καταφύγουν εις την Μοναρχίαν – και ούτοι είναι το πλείστον του έθνους(...)Ούτε το κόμμα τούτο θα εμφανισθή ποτέ εν τη Βουλή· διότι ακριβώς τούτο είναι η ουσία του Μονάρχου· το να στηρίζεσαι επί της θελήσεως και της αποφασιστικότητας της Μοναρχίας και όχι επί της πειθούς δια τω εν τη Βουλή συζητήσεων(...)».⁹⁹² Οι απόψεις αυτές του Μεταξά, βέβαια, δικαιώνουν έμμεσα τους φόβους όσων εξέφρασαν εντός και εκτός Βουλής έντονες επιφυλάξεις για την ανάθεση της Γενικής Διοίκησης του στρατού στον διάδοχο, υποστηρίζοντας ότι η ανάθεση υπερεξουσιών στο πρόσωπο του διαδόχου θα μπορούσε να επιφέρει ανατροπές στην πολιτική ζωή του τόπου, γεγονός που θα γινόταν αντικείμενο εκμετάλλευσης από τους φιλομοναρχικούς και αντικοινοβουλευτικούς κύκλους.

3. Οι αντιδράσεις των αξιωματικών του πεζικού

Η ψήφιση του νομοσχεδίου της Γενικής Διοίκησης προκάλεσε νέο κρούσμα απειθαρχίας στο στρατό. Τον Ιούλιο του 1900 κατώτεροι αξιωματικοί του πεζικού διαμαρτυρήθηκαν για τους επερχόμενους διορισμούς και προβιβασμούς καθώς και τη διαφαινόμενη κατανομή των γενικών θέσεων υπέρ των αξιωματικών των τεχνικών όπλων του πυροβολικού και ιδίως του μηχανικού, που έδειχνε να έχει την μεγαλύτερη εύνοια από το περιβάλλον του διαδόχου. Έτσι προσέθεσαν ένα ακόμη επεισόδιο στην αντιπαράθεση του πεζικού και των τεχνικών όπλων του πυροβολικού και του μηχανικού, σχετικά με την στελέχωση των γενικών θέσεων. Ο Φρούραρχος της Αθήνας συνταγματάρχης του μηχανικού Κωνσταντίνος Ψαροδήμος μόλις του καταγγέλλθηκε ότι «(...)ότι την εσπέραν εκείνην κατώτεροι αξιωματικοί του πεζικού, λοχαγοί, υπολοχαγοί και ανθυπολοχαγοί ανερχόμενοι εν όλω εις 18 συνεσκέπτοντο εις τινά οικίαν επί ζητημάτων αφορώντων την θέσιν του πεζικού σώματος εν σχέσει προς τας γενικάς θέσεις, κατά τινάς δε διαδόσεις και εν σχέσει προς την εφαρμογήν του νέου νόμου περί της γενικής διοίκησης του στρατού(...)», αποφάσισε να λάβει άμεσα μέτρα για να ματαιώσει τις κινήσεις αυτές των αξιωματικών του πεζικού και έσπευσε να οργανώσει στρατιωτικά αποσπάσματα για τη σύλληψη των πρωταίτιων «(...)των τοιούτων αντιπειθαρχικών διαβημάτων(...)».⁹⁹³ Εξέδωσε, μάλιστα, εγκύκλιο στην οποία καλούσε τους αξιωματικούς να είναι κόσμιοι στη συμπεριφορά τους και να μην συναθροίζονται με σκοπό την κατανάλωση ποτών και τον τζόγο, γιατί αυτό θα είχε μεγάλο αντίκτυπο στην εικόνα του στρατού προς την

⁹⁹² Ι. Μεταξάς, ο.π., σελ. 527. Βλ. επίσης και Νίκη Μαρωνίτη, *Πολιτική εξουσία και εθνικό ζήτημα στην Ελλάδα 1880-1910*, ό.π., σελ. 286-287

⁹⁹³ Σκριπ, «Στρατιωτικόν σκάνδαλον», 19/7/1900

κοινωνία. Παράλληλα υπέβαλε αναφορά προς το υπουργείο των Στρατιωτικών αναφέροντας τη σύλληψη των αναμεμιγμένων αξιωματικών, καυτηριάζοντας την συμπεριφορά τους και ζητώντας τη παραδειγματική τιμωρία τους.⁹⁹⁴

Τα γεγονότα που ήταν ιδιαίτερα επικίνδυνα για την διασάλευση της πειθαρχίας του στρατού, σχολίασε με καυστικό τρόπο η εφημερίδα «Σκριπ». Η εφημερίδα σχολιάζει ιδιαίτερα το γεγονός ότι «από τριών ημερών ο στρατός δεν είχε εις την θέσιν του». Μεγαλύτερη, όμως, εντύπωση της προκαλούσε το γεγονός ότι οι διαβουλεύσεις των αξιωματικών δεν πραγματοποιούνταν μυστικά αλλά «προκλητικά εμφαντικώτατα», καθόσον «το στρατιωτικόν ζήτημα εξήλθεν εις τας πλατείας και τας οδούς». Σε αυτό το πλαίσιο η εφημερίδα τόνιζε ότι το ζήτημα δεδομένης της σοβαρότητάς του έπρεπε να επιλυθεί άμεσα όχι, όμως, από τη διοίκηση του στρατού, αλλά με πρωτοβουλία της κυβέρνησης. Η επίλυση του, δε, συνδεόταν άμεσα, σύμφωνα με την εφημερίδα, με την επίλυση του ζητήματος του καθορισμού των γενικών θέσεων με τρόπο, όμως, που θα επέφερε την συναδέλφωση των αξιωματικών. Η πρωτοβουλία, από την άλλη πλευρά, του φρούραρχου Ψαροδήμου για τη σύλληψη των αξιωματικών το μόνο που θα μπορούσε να προκαλέσει ήταν «μαλλιοτράβηγμα απελπισίας». Η εφημερίδα καλούσε τους αξιωματικούς να επανέλθουν στα καθήκοντά τους και στις υποχρεώσεις τους. Διευκρίνιζε, δε, ότι με αυτήν την παράκληση δεν εννοούσε «(...)το περιλάλητον εκείνο περί της απαλλαγής του από των ξένων υπηρεσιών(...)», αλλά «(...)ότι η πολιτεία οριστικώς πλέον πρέπει να δώσει την ομόνοιαν εις τους αξιωματικούς(...), διότι στρατός και στρατός κατήντησαν δια του ζητήματος των γενικών θέσεων δύο λέξεις απέχουσai αλλήλων(...)».⁹⁹⁵

Η εφημερίδα «Εμπρός», παρουσιάσθηκε στην αρχή λιγότερο επικριτική για τους αξιωματικούς του πεζικού, αποδίδοντας το περιστατικό στον υπερβάλλοντα ζήλο και σε εσφαλμένες πληροφορίες του φρούραρχου Ψαροδήμου. Παράλληλα η εφημερίδα ανέφερε ότι ο προσωπάρχης του υπουργείου των Στρατιωτικών ταγματάρχης του πυροβολικού Λεωνίδας Λαπαθιώτης υπέβαλε την παραίτησή του, θεωρώντας τον εαυτό του

⁹⁹⁴ «(...) Χθες την πρωΐαν μετά την σύλληψιν των ειρημένων αξιωματικών ο φρούραρχος κ. Ψαροδήμος υπέβαλεν εις το υπουργείον των στρατιωτικών αναφοράν. Εις την αναφοράν του ο κ. φρούραρχος αναφέρει, ως πληροφορούμεθα ότι είναι εν γνώσει των αντιπειθαρχικών διαβουλίων, εις τα οποία προβαίνουν από ημερών αξιωματικοί τινές του πεζικού, ότι έχει πλήρη πεποίθησιν περί της γενομένης κατά την προχθεσινήν νύκτα συσκέψεως των ειρημένων αξιωματικών και ότι πάσαι αι συσκέψεις αύται αποβλέπουσιν εις το ζήτημα των γενικών θέσεων και εις αντίδρασιν κατά της εφαρμογής του νόμου περί γενικής διοικήσεως του στρατού. Ο κ. Ψαροδήμος ανέφερεν την σύληψιν των ειρημένων αξιωματικών, των λαβόντων μέρος εις την σύσκεψιν(...)». (*Σκριπ*, «Η αναφορά του κ. Ψαροδήμου», 19/7/1900)

⁹⁹⁵ *Σκριπ*, «Να λήξη», 20/7/1900

προσβεβλημένο από τη σύλληψη των αξιωματικών του πεζικού, μερικοί από τους οποίους εργάζονταν στο τμήμα του, είδηση που διέψευσε ο Λαπαθιώτης. Στη συνέχεια θα καυτηριάσει και την εγκύκλιο του Ψαροδήμου σχετικά με τη συμπεριφορά των αξιωματικών που συνετέλεσε στη διαίρεση του στρατού από τους πολίτες, παρουσιάζοντας έτσι την κοινωνία να μισεί τους αξιωματικούς.⁹⁹⁶

Προσπαθώντας να κατευνάσει τα πνεύματα, ο υπουργός των Στρατιωτικών Νικόλαος Τσαμαδός προέβη στην άμεση απόλυση των προφυλακισθέντων αξιωματικών, τονίζοντας την πεποίθησή του ότι η σύσκεψή τους δεν είχε παραβιάσει την πειθαρχία του στρατού, ενώ αντικατέστησε, παράλληλα, και τον φρούραρχο Ψαροδήμο επειδή δεν αντιμετώπισε την κατάσταση με την απαιτούμενη ψυχραιμία. Διέταξε, όμως, το νέο φρούραρχο να ενεργήσει ανακρίσεις για την εξακρίβωση της αλήθειας, οι οποίες θα έπρεπε να διεξαχθούν με κάθε μυστικότητα.⁹⁹⁷ Παρά τη διαφαινόμενη επιθυμία του υπουργού των στρατιωτικών να μην τιμωρηθούν παραδειγματικά οι υπεύθυνοι, ο νέος φρούραρχος συνταγματάρχης Αμπάτης στην έκθεση που υπέβαλε, μετά τη διεξαγωγή των σχετικών ανακρίσεων, κατέληξε στο συμπέρασμα ότι η συμπεριφορά των αξιωματικών ήταν παραβατική και ζήτησε την τιμωρία τους. Η έκθεση του νέου φρούραρχου ανάγκασε τον Τσαμαδό να μεταβάλει την άποψή του και να αποφασίσει την αυστηρή τιμωρία των λοχαγών με την αιτιολογία ότι οι ιδιαίτερες συσκέψεις των αξιωματικών αποτελούσαν βαρύ παράπτωμα, ανεξάρτητα αν δεν απέβλεπαν σε λόγους αντιπειθαρχικούς. Έτσι η τελική κατάληξη ήταν η φυλάκιση των εννέα λοχαγών του πεζικού που θεωρήθηκαν πρωταίτιοι.⁹⁹⁸

Η αλλαγή στις προθέσεις του Τσαμαδού και η τελική απόφασή του θα προκαλέσουν τις έντονες διαμαρτυρίες των αξιωματικών του πεζικού.⁹⁹⁹

⁹⁹⁶ «(...)Ως προ καιρού είχομεν γράψει μεταξύ των αξιωματικών του πεζικού, συνεπεία των τελευταίων στρατιωτικών προβιβασμών και των διαδόσεων ότι οι θέσεις των στρατολογικών γραφείων θα εχαρακτηρίζοντο ως γενικά, επεκράτει ερεθισμός τις. Οι αξιωματικοί όμως του πεζικού, ευπειθείς εις το Σύνταγμα και τους νόμους του κράτους, εις ουδέν αντιπειθαρχικό διάβημα προέβησαν, αλλ' ανέμενον την επάνοδον του Γενικού Διοικητή ίνα πειθαρχικώς και νομίμως υποβάλωσιν αυτώ τα παράπονά των. Αιφνιδίως όμως χθεσινόν διάβημα του αναπληρούντος τον τακτικόν Φρούραρχον κ. Λεων. Γκολφινόπουλον, προσωρινού φρουράρχου κ. Ψαρροδήμου, συνταγματάρχου του μηχανικού, παρ' ολίγον να έχη δυσaréστους δια τον στρατόν συνέπειας(...)». (*Εμπρός*, «Το χθεσινόν στρατιωτικόν κίνημα», 19/7/1900)

⁹⁹⁷ *Σκριπ*, «Ενέργειαι ανακρίσεων», 19/7/1900, *Εμπρός*, «Το στρατιωτικόν κίνημα», 20/7/1900

⁹⁹⁸ *Σκριπ*, «Τι προτείνει ο κ. Αμπάτης», 27/7/1900

⁹⁹⁹ «(...)Γνωσθείσης χθες της αποφάσεως ταύτης του υπουργείου των Στρατιωτικών, συγκίνησις επεκράτησε μεταξύ των αξιωματικών του πεζικού και εις όλον τον στρατιωτικόν κόσμο. Οι διοικηταί των εν Αθήναις συνταγμάτων του πεζικού κκ. Ιοσαδρόφσκης και Πίκουλας μετέβησαν ιδιαιτέρως έκαστος εις το υπουργείον των Στρατιωτικών και έσχον μακράν

Αποτέλεσμα, δε, της έκθεσης του Αμπάτη ήταν η διαταγή του υπουργείου των στρατιωτικών να παραπεμφθούν σε ανακριτικό συμβούλιο οι εννέα λοχαγοί που είχαν διοργανώσει τη σύσκεψη. Το συμβούλιο καλούνταν να αποφασίσει για την επιβολή της ιδιαίτερα αυστηρής ποινής σε «αργία δι' απολύσεως». Οι κατηγορίες εναντίον τους ήταν η επίδειξη ασυμβίβαστης με το στρατιωτικό επάγγελμα διαγωγής, για πράξεις που ήταν αντίθετες με το καθήκον τους και για παράβαση καθήκοντος από πρόθεση. Η τελευταία κατηγορία στηριζόταν στο ότι οι κατηγορούμενοι συνήλθαν για να συζητήσουν επί θεμάτων για τα οποία αρμόδιοι να επιληφθούν ήταν οι προϊστάμενοί τους. Επιπλέον όσοι από τους κατηγορούμενους ήταν αποσπασμένοι σε ειδικές υπηρεσίες επανήλθαν στα σώματά τους, μέτρο που σύντομα επεκτάθηκε στο σύνολο των αξιωματικών του πεζικού. Τα μέτρα αυτά της κυβέρνησης που έπαιρναν την μορφή αντίποινων εναντίον τους, ξεσήκωσαν τους αξιωματικούς του πεζικού που αποφάσισαν να αντιδράσουν ζητώντας, στην έσχατη περίπτωση, την επέμβαση του ίδιου του βασιλιά. Παράλληλα αποφάσισαν την εκτέλεση «επιδεικτικού γεύματος εν Νέω Φαλήρω».¹⁰⁰⁰ Στο γεύμα αυτό αποφασίσθηκε να συμμετάσχει το σύνολο των αξιωματικών του πεζικού από το βαθμό του ανθυπολοχαγού έως του λοχαγού. Ο υπουργός των Στρατιωτικών, μόλις πληροφορήθηκε την πρόθεση αυτή των αξιωματικών του πεζικού, προσπάθησε, με εντολή του προς τον φρούραρχο Αθηνών να ματαιώσει το γεύμα. Παρά τις αρχικές διαβεβαιώσεις των αξιωματικών του πεζικού προς τους επικεφαλής των σωμάτων τους, ότι δεν θα πραγματοποιήσουν το γεύμα, εβδομήντα πέντε από αυτούς αγνόησαν τελικά τη σχετική προτροπή του Αμπάτη, αλλά και τις απειλές του ότι θα τεθούν σε αργία, θεωρώντας ότι δεν εκτελούσαν κάποια πράξη αντίθετη στην στρατιωτική δεοντολογία.

Τα νέα γεγονότα θα αποτυπωθούν, όπως είναι φυσικό, και στον τύπο. Η εφημερίδα «Εμπρός», μετά από αυτήν την εξέλιξη, θα μεταβάλει την αρχικά ευνοϊκή αντιμετώπιση των αξιωματικών του πεζικού, κατακρίνοντας την επιμονή τους να πραγματοποιήσουν το γεύμα, γεγονός που προκάλεσε την αγανάκτηση των πολιτών και τραυμάτισε βαρύτατα την πειθαρχία στο στράτευμα. Παράλληλα σχολίασε την ανικανότητα του υπουργού των Στρατιωτικών.¹⁰⁰¹ Σύμφωνα με την ίδια εφημερίδα τα γεγονότα έδειχναν ότι

συνέντευξιν μετά του προσωπάρχου κ. Λαπαθιώτου, αφορώσαν εις το ζήτημα τούτο και πολύ πιθανώς εις τας ενδεχομένας συνεπειάς της τιμωρίας των λοχαγών(...)) (*Σκριπ*, «Η τιμωρία των αξιωματικών», 30/7/1900)

¹⁰⁰⁰ *Εμπρός*, «Το στρατιωτικόν κίνημα», 31/7/1900

¹⁰⁰¹ «(...)Το τελευταίον τούτο γεγονός, ως επίσης και το όλον διάβημα των αξιωματικών του πεζικού, επροκάλεσε την αγανάκτησιν του κοινού. Από της στιγμής ταύτης, πάντες αναγνωρίζουσιν, ότι ο στρατός περιήλθεν εις έσχατην παράλυσιν, ότι η ανυπακοή των

το κράτος και ο στρατός ήταν σε σοβαρή κρίση από τη στιγμή που ο φρούραρχος των Αθηνών και οι διοικητές των σωμάτων δεν μπόρεσαν να επιβάλουν την τάξη στους ταραξίες αξιωματικούς: «(...)Η μηχανή της Πολιτείας ίσταται ακίνητος και έπαυσε πλέον να λειτουργή και δεν θα θεωρηθή λειτουργούσα εφόσον είνε ανίκανος να επιβάλη την τάξιν και να τιμωρήση τους πρωταιτίους του κινήματος(...)». Η εφημερίδα θα θεωρήσει ότι η διεξαγωγή του γεύματος διαμαρτυρίας ήταν πολύ μεγαλύτερο ατόπημα από την αρχική σύσκεψη των εννέα λοχαγών του πεζικού, καθόσον το γεγονός ότι έγινε φανερά του προσέδιδε προκλητικό χαρακτήρα, ενώ τα συμβάντα «κατ' αυτό έχουν σχεδόν μορφήν στάσεως». Παράλληλα απαίτησε από την κυβέρνηση την παραδειγματική τιμωρία των υπευθύνων για τα γεγονότα του Φαλήρου. Απαίτησε, όμως, παράλληλα και την αναγνώριση από την πολιτεία των δίκαιων παραπόνων των αξιωματικών του πεζικού ως προς το ζήτημα των γενικών θέσεων και την εξάλειψη των διακρίσεων μεταξύ των διαφόρων όπλων, ούτως ώστε να αποκατασταθεί η σύμπτωση μεταξύ των σωμάτων του στρατού.¹⁰⁰²

Η εφημερίδα «Ακρόπολις», ανέκαθεν επικριτική σε τέτοιες αντιδράσεις του στρατού, εξέφρασε την αποδοκιμασία της στην κίνηση των αξιωματικών του πεζικού, αλλά και στη συχνότητα τέτοιων αντιδράσεων προερχόμενων από τις τάξεις του στρατού καθόσον «(...)τα προνουντσιαμένα ευρίσκονται εις ημερήσιαν διάταξιν(...)». Πιο επικριτική, όμως, υπήρξε απέναντι στην επιεική, κατά την κρίση της, αντιμετώπιση των ενόχων επειδή «(...)εις παν ευνομούμενον κράτος(...)θα είχαμεν τους ενόχους όλους εις τας φυλακάς με ουδεμίαν ελπίδα να επανέλθουν εις τον στρατόν(...)», αλλά και στην αδιαφορία της κοινωνίας για τις κινήσεις αυτές του στρατού από τη στιγμή που «(...)καλά – καλά ούτε σημασία πλέον αποδίδομεν εις τα στρατιωτικά κινήματα(...)».¹⁰⁰³

Αλλά και η εφημερίδα «Σκριπ» καυτηρίασε την αντίδραση των αξιωματικών του πεζικού, παρά τα όποια ελαφρυντικά που μπορεί να υπήρχαν, καλώντας τους να αναγνωρίσουν και να διορθώσουν το λάθος τους. Παράλληλα, άσκησε κριτική στην κυβέρνηση που όφειλε να επιλύσει το ταχύτερο δυνατό το ζήτημα της κατανομής των γενικών θέσεων, που τόσα

αξιωματικών εις τας δοθείσας προς αυτούς διαταγάς αποτελεί βαρύτατον κατά της πειθαρχίας τραύμα και ότι πρέπει να ληφθώσι μέτρα δρακόντια. Πάντως ο κ. υπουργός των στρατιωτικών πρέπει ν' απολυθή ως ανίκανος και ως προκαλέσας δια της άφρονος διαγωγής του την αξιοθρήνητον ταύτην κατάστασιν(...)».(*Εμπρός*, «Το στρατιωτικόν κίνημα», 31/7/1900)

¹⁰⁰² *Εμπρός*, «Το συμπέρασμα», 2/8/1900

¹⁰⁰³ Βλ. *Ακρόπολις*, 1/8/1900 και Νίκη Μαρωνίτη, *Πολιτική εξουσία και εθνικό ζήτημα στην Ελλάδα 1880-1910*, ό.π., σελ. 288

προβλήματα δημιουργούσε στο στρατό.¹⁰⁰⁴ Η ίδια εφημερίδα κατηγόρησε, επίσης, τους αξιωματικούς του πεζικού ότι ασχολούνταν μόνο με την προώθηση των συντεχνιακών τους ζητημάτων αδιαφορώντας για το γεγονός ότι για τη συντήρηση του στρατού καταβάλλονταν «υπό του δυστυχούς λαού» πάρα πολλά χρήματα. Δεν δίστασε μάλιστα να θεωρήσει ότι το κίνημα αυτό δεν ήταν απλά μια εκδήλωση ανυπακοής προς ανώτερους αξιωματικούς, αλλά προσέδιδε σε αυτό στοιχεία προσπάθειας κατάλυσης του πολιτεύματος. Σε αυτό το πλαίσιο θα έπρεπε να τύχει της ανάλογης προσοχής και αντιμετώπισης από την ελληνική κοινωνία και το επίσημο κράτος.¹⁰⁰⁵ Η εφημερίδα κάλεσε έτσι την πολιτεία να μην αφήσει ατιμώρητους τους ενόχους όπως έγινε σε ανάλογα «προνονουντσιαμένα» πριν τον πόλεμο του 1897, που οδήγησαν τον στρατό στην εικόνα αποσύνθεσης που παρουσίασε στον εν λόγω πόλεμο, με τα γνωστά αποτελέσματα.

Η αντίδραση της κυβέρνησης ήταν άμεση. Τριάντα πέντε αξιωματικοί από αυτούς που συμμετείχαν στο γεύμα του Φαλήρου τιμωρήθηκαν με δίμηνη φυλάκιση και άμεση μετάθεσή τους στα σύνορα της Ηπείρου και της Θεσσαλίας.¹⁰⁰⁶ Από την τιμωρία εξαιρέθηκαν όσοι είχαν μόλις αποφοιτήσει από τις σχολές, στους οποίους καταλογίσθηκε το ελαφρυντικό της απειρίας

¹⁰⁰⁴ «(...)Η επίδειξις, την οποίαν έκαμον προχθές την εσπέραν εις το Φάληρον οι κατώτεροι αξιωματικοί του Πεζικού ομολογούμεν μετά λύπης ότι δεν παρήγαγε αγαθήν εντύπωσιν εις την κοινωνίαν, νομίζομεν δε ότι και αυτοί οι ίδιοι αξιωματικοί θ' αναγνωρίζουν σήμερον το απροσφυές του μέτρου. Και δεν παρήγαγεν αγαθήν εντύπωσιν όχι διότι η κοινωνία παραγνωρίζει τα δικαιώματα των αξιωματικών του πεζικού, αλλά διότι αφ' ενός οι περιστάσεις υπό τις οποίας το Έθνος βιοί είνε θλιβεραί και αφ' ετέρου διότι ουδεμία τάσις εξεδηλώθη προς καταπάτησιν δικαιωμάτων των αξιωματικών του πεζικού(...) Ουδείς παραγνωρίζει το δυσχερές της θέσεως των κατώτερων αξιωματικών του πεζικού. Εισελθόντες ούτοι εν τω στρατώ με προθέσεις ευγενείς και με πόθους εκπληρώσεως ονείρων ευδαίμονος μέλλοντος ευρέθησαν προ σκληράς πραγματικότητος...Αλλ' οποίον το εκ τούτων αποτέλεσμα; Δύναται να βελτιωθή η κατάστασις αύτη δια μέσων βίαιων; Δύναται ο κλονισμός της δημόσιας τάξεως και η έλλειψις της πειθαρχίας εν τω στρατεύματι να επιφέρωσι τινα διόρθωσιν; Ανέχεται ο πατριωτισμός των αξιωματικών μας τοιούτο τι; (...)Ημείς νομίζομεν ότι οι αξιωματικοί μας θα αναγνωρίσουν το επικλινές έδαφος εφ' ου επάτησαν(...)Πρέπει και η Κυβέρνησις να σκεφθή, όπως λύση όσον οίον τε τάχιον το ακανθώδες ζήτημα των γενικών θέσεων, ίνα επιχυθή η γαλήνη εις το στράτευμα και δυνηθή τούτο να επιτελέση μίαν ημέραν εκείνο το οποίον πάσα πατριωτική καρδιά εύχεται και ποθεί(...)».(*Σκριπ*, «*Η επίδειξις*», 1/8/1900)

¹⁰⁰⁵ «(...)Το ζήτημα της πανδαισιακής επιδείξεως των αξιωματικών του πεζικού δεν είνε εξ εκείνων των ζητημάτων, τα οποία εφ' άπαξ μόνο δέον ν' απασχολήσωσι τον τόπον. Και δεν είνε εκ των τοιούτων ζητημάτων, διότι, παρά την επίδειξιν, ανέκυψεν η απειθαρχία προς τους σωματάρχας και παρ' αυτήν ειδεχθή παρουσίασε την κεφαλήν της η σύστασις, δια να καταστή η ομάς των αξιωματικών ισχυρά και δια να μη δυνηθή η πολιτεία να επιβάλη την θέλησή της...Με άλλους λόγους από της προχθές κατελύθη το ελληνικόν κράτος. Όταν η κυβέρνηση δεν δύναται να επιβάλη την θέλησιν της πολιτείας, ης είνε όργανον, όταν μία ομάς ανθρώπων περιφρονή τας διατάξεις του κράτους χωρίς να δίδη λόγον δια τούτο, τότε η Πολιτεία αυτή δεν υφίσταται και το κράτος κατελύθη. Εις αυτό το σημείον περιήλθον τα πολιτειακά ημών πράγματα μετά την εν Φαλήρω επίδειξιν των αξιωματικών του πεζικού και την εκδηλωθείσαν απειθαρχία αυτών(...)».(*Σκριπ*, «*Και πάλιν*», 2/8/1900)

¹⁰⁰⁶ *Σκριπ*, «*Η τιμωρία των αξιωματικών*», 3/8/1900, *Εμπρός*, «*Το κίνημα των αξιωματικών του πεζικού*», 2/8/1900, *Εμπρός*, «*Η τιμωρία των αξιωματικών του πεζικού*», 3/8/1900

και θεωρήθηκε ότι παρασύρθηκαν από τους μεγαλύτερους τους αξιωματικούς.¹⁰⁰⁷ Η αντίδραση, όμως, των αξιωματικών του πεζικού εξαπλώθηκε και στις στρατιωτικές φρουρές της επαρχίας. Σε πλήθος πόλεων, όπως το Μεσολόγγι, την Πάτρα, τη Λαμία, την Τρίπολη, το Ναύπλιο, το Βόλο, την Λάρισα διεξήχθησαν ανάλογα γεύματα διαμαρτυρίας.¹⁰⁰⁸ Η έκταση που έλαβαν τα γεγονότα, οδήγησε το ανακριτικό συμβούλιο που εξέτασε την υπόθεση των εννέα λοχαγών που πραγματοποίησαν την αρχική σύσκεψη από την οποία προέκυψαν τα υπόλοιπα γεγονότα, να αποφασίσει τη βαριά τιμωρία τους. Με υπουργικό διάταγμα οι εννέα λοχαγοί του πεζικού θα τεθούν σε «αργία απολύσεως».¹⁰⁰⁹ Παράλληλα, τιμωρήθηκαν παραδειγματικά και όσοι αξιωματικοί έλαβαν μέρος στα γεύματα της επαρχίας, σε αντιστοιχία με τις ποινές που επιβλήθηκαν στους αξιωματικούς του πεζικού που συμμετείχαν στο γεύμα του Φαλήρου. Τελικά υπό το φόβο μεγαλύτερων τιμωριών, αλλά και μετά τις αντιδράσεις των τοπικών κοινωνιών, η κινητικότητα των αξιωματικών σταμάτησε και επήλθε πάλι η ηρεμία στο στρατό. Σε αυτό, βέβαια, συνετέλεσε και η καθυστέρηση του διορισμού του διάδοχου Κωνσταντίνου στη θέση του Γενικού Διοικητή.¹⁰¹⁰

Δεν υπάρχει καμία αμφιβολία ότι οι κινήσεις των αξιωματικών του πεζικού είχαν σαν αιτία συντεχνιακά ζητήματα που αφορούσαν την κατανομή προνομίων προβιβασμών μεταξύ των διαφόρων όπλων, άρα ζητήματα εντός του στρατεύματος. Αποκτούσαν, όμως, ιδιαίτερη σημασία για δύο κυρίως λόγους: Ο πρώτος λόγος ήταν ότι η σύνδεσή τους με την αναμενόμενη ανάληψη της Γενικής Διοίκησης του στρατού από τον διάδοχο και η συσχέτιση του τελευταίου με τους αξιωματικούς του μηχανικού και δευτερευόντως του πυροβολικού εξαιτίας της συγκρότησης του επιτελείου του κυρίως από αξιωματικούς αυτών των όπλων, έδινε στις κινητοποιήσεις την μορφή διάστασης ανάμεσα σε τμήμα των αξιωματικών και στο περιβάλλον του διαδόχου, αν όχι και στον ίδιο. Η λέξη «κλίκα» που χρησιμοποίησε ο Κουμουνδούρος στην αγόρευσή του στη Βουλή θα χρησιμοποιηθεί πολλές φορές στο μέλλον από τους αξιωματικούς που ήταν ή αισθάνονταν στο περιθώριο, για να χαρακτηρίσει το στρατιωτικό περιβάλλον του διαδόχου. Η διάσταση μεταξύ τμήματος των αξιωματικών και του διαδόχου θα ενισχυθεί τα επόμενα χρόνια και θα κορυφωθεί την περίοδο του κινήματος στο Γουδί.

¹⁰⁰⁷ Εμπρός, «Οι τιμωρούμενοι αξιωματικοί», 2/8/1900

¹⁰⁰⁸ Βλ. Εμπρός, «Η φρουρά Μεσολογγίου», 2/8/1900, Εμπρός, «Οι εν Κόρινθω αξιωματικοί», 3/8/1900, Εμπρός, «Το εν Πάτραις γεύμα των αξιωματικών», 5/8/1900, Εμπρός, «Γεύμα των αξιωματικών εις Λαμία», 5/8/1900, Εμπρός, «Τα εν Βόλω», 5/8/1900, Εμπρός, «Το εν Λαρίση γεύμα», 5/8/1900, Εμπρός, «Το γεύμα του Ναυπλίου», 6/8/1900, Εμπρός, «Και άλλο γεύμα», 6/8/1900

¹⁰⁰⁹ Εμπρός, «Η τιμωρία των λοχαγών», 11/8/1900

¹⁰¹⁰ Εμπρός, «Το τέλος της κρίσης», 7/8/1900

Δεύτερο λόγο για τον οποίο οι ενέργειες των αξιωματικών του πεζικού αποκτούσαν ιδιαίτερη σημασία αποτελούσε το ότι η διεξαγωγή του γεύματος των νεαρών αξιωματικών σε δημόσιο χώρο, εξωτερίκευσε προς την κοινωνία την αντίθεσή τους στην εξουσία. Στην συγκεκριμένη περίπτωση μπορεί να μην αντιμετωπίστηκε ευνοϊκά από την κοινωνία, το αντίθετο μάλιστα. Άλλωστε και το σύνολο του αθηναϊκού τύπου καυτηρίασε, όπως αναφέρθηκε, τη στάση τους. Παρά ταύτα, δημιούργησε τις συνθήκες για μελλοντική συμπίεση στο μέλλον, όπως συνέβη με χαρακτηριστικό τρόπο λίγα χρόνια μετά στο κίνημα στο Γουδί. Η κοινοποίηση των αντιδράσεων των νέων αξιωματικών δημιουργούσε την εντύπωση στους πολίτες ότι ήταν και αυτοί θύματα του πολιτικού και στρατιωτικού κατεστημένου, άρα πιθανοί συνοδοιπόροι σε διεκδικήσεις από την πολιτική εξουσία και το στέμμα. Άλλωστε τους Έλληνες αξιωματικούς, ιδιαίτερα τους νεότερους και ορμητικότερους, και την ελληνική κοινωνία καθ' όλη την διάρκεια της συγκεκριμένης περιόδου συνέδεε άρρηκτα και το όραμα της πραγματοποίησης της Μεγάλης Ιδέας και της αποκατάστασης των αλύτρωτων Ελλήνων. Όσο, λοιπόν, η αδυναμία του ελληνικού κράτους απομάκρυνε την πραγμάτωση των αλυτρωτικών οραμάτων, ενώ παράλληλα στο εσωτερικό της Ελλάδας οι οικονομικές και κοινωνικές συνθήκες χειροτέρευαν τόσο το κλίμα δυσφορίας, που κατευθυνόταν εναντίον των κομμάτων, του Στέμματος και της Αυλής, γενικευόταν οδηγώντας στο κίνημα στο Γουδί και στον "εναγκαλισμό" του από την ελληνική κοινωνία.

4. Τα αποτελέσματα της Γενικής Διοίκησης του στρατού από τον Κωνσταντίνο

Τελικά, λόγω των αντιδράσεων, ο διορισμός του Κωνσταντίνου στη θέση του Γενικού Διοικητή θα δημοσιευθεί μόλις τον Οκτώβριο. Ο διάδοχος επέλεξε το επιτελείο του, στο οποίο την πιο σημαντική θέση ανέλαβε ως επιτελάρχης ο συνταγματάρχης πυροβολικού Σαπουντζάκης, άμεσος συνεργάτης του Κωνσταντίνου και στον πόλεμο του 1897. Τα δύο χρόνια που είχαν μεσολαβήσει από τον πόλεμο αλλά και η αποκατάσταση της εικόνας του διαδόχου φαίνεται ότι λειτούργησαν ευεργετικά και για τους στενούς συνεργάτες του στον πόλεμο, όπως ο Κωνσταντίνος Σαπουντζάκης. Το επιτελείο του διαδόχου, εκτός από τον επιτελάρχη, αποτελούσαν από το όπλο του πυροβολικού ο ταγματάρχης Δαγκλής, ο υπολοχαγός Σπανίδης, ο ανθυπολοχαγός Πάλλης και ο ανθυπολοχαγός Μπασιάκος. Το μηχανικό εκπροσωπούσαν ο αντισυνταγματάρχης Χόρς, ο λοχαγός Ορφανίδης, ενώ το πεζικό ο ταγματάρχης Αντωνόπουλος, ο λοχαγός Κατσαρός και ο

υπολοχαγός Ρωσσέτος. Από το ιππικό, τέλος, στο επιτελείο του διαδόχου εντάχθηκαν ο ίλαρχος Κομνηνός και ο ανθυπίλαρχος Γρίβας, ενώ από τη χωροφυλακή ο υπομοίραρχος Μαντζαγριωτάκης.¹⁰¹¹ Παράλληλα, όμως, συνέχισε να λειτουργεί, με ότι αυτό συνεπαγόταν για την εύρυθμη λειτουργία του στρατεύματος, και η επιτελική υπηρεσία του υπουργείου στρατιωτικών με επικεφαλής τον Βίκτωρα Δούσμανη, «άνδρα με πολλήν ζωήν, δραστηριότητα, ποικίλην μάθησιν αλά και με ισχυρά πάθη, με πολύ εγωισμόν, μη ανεχόμενον κανέναν άλλον υπεράνω του»,¹⁰¹² ο οποίος ενίοτε είχε σωστές ιδέες για την εξοικονόμηση χρημάτων από τον τακτικό προϋπολογισμό για την προμήθεια υλικού και στρατωνισμού, αλλά δεν είχε συστηματική μόρφωση σε θέματα πολεμικής τακτικής και στρατηγικής.

Μετά την ανάληψη των καθηκόντων του και την συγκρότηση του επιτελείου του, ο Κωνσταντίνος κάλεσε τους αξιωματικούς των ανώτερων βαθμίδων στο γραφείο του και τους ζήτησε να υπηρετήσουν με αυταπάρνηση, αφοσίωση και πειθαρχία, δίνοντας κατ' αυτόν τον τρόπο το παράδειγμα στους υφισταμένους τους. Τους ζήτησε, επίσης, να κρίνουν τους κατωτέρους τους με αντικειμενικά αξιοκρατικά κριτήρια, αμεροληψία και δικαιοσύνη.¹⁰¹³ Η ίδρυση της Γενικής Διοίκησης αποτελούσε τομή στην διαδικασία εκσυγχρονισμού και αναδιοργάνωσης του στρατού που ξεκίνησε μετά το 1880 και μέχρι τότε δεν είχε αποδώσει τα προσδοκώμενα αποτελέσματα. Δημιουργούσε νέα δεδομένα και νέες προσδοκίες. Είχε σκοπό, κατ' αρχάς, να απαλλάξει το στρατό και ειδικότερα τους αξιωματικούς από την επίδραση της πολιτικής και σε μεγάλο βαθμό το κατάφερε.¹⁰¹⁴ Χάρη, επίσης, στο κύρος

¹⁰¹¹ Δαγκλής, ό.π., σελ. 229

¹⁰¹² Αλέξανδρος Μαζαράκης, ό.π., σελ. 94

¹⁰¹³ Νίκη Μαρωνίτη, *Πολιτική εξουσία και εθνικό ζήτημα στην Ελλάδα 1880-1910*, ό.π., σελ. 289

¹⁰¹⁴ «(...)Από 1^{ης} Οκτωβρίου του 1900 ετέθη εις εφαρμογήν ο προ ολίγων μηνών ψηφισθείς υπό της Βουλής νόμος περί συστάσεως Γενικής Διοικήσεως του στρατού και διορισμού ως Γενικού Διοικητού του Διαδόχου· δια του νόμου τούτου ο στρατός έμελλε να χειραφετηθή από της πολιτικής συναλλαγής, της επ' αυτού αρχής κατ' όνομα μόνον μενούσης εις τον Υπουργόν των Στρατιωτικών, πράγματι δε ανατιθεμένης εις τον μόνιμον Γεν. Διοικητήν, τη προτάσει του οποίου μόνο ήτο δυνατή πάσα μεταβολή εν τω προσωπικώ του Στρατεύματος(...)».(Δαγκλής ό.π., σελ. 228). Το απόσπασμα αυτό από τα απομνημονεύματα του Δαγκλή δείχνει, εκτός των άλλων, και τον τρόπο που αντιμετώπιζε ο στενός κύκλος του διαδόχου, όπως ήταν το επιτελείο του, το ζήτημα της κατανομής από τότε και στο εξής των αρμοδιοτήτων μεταξύ του διαδόχου και του υπουργού των Στρατιωτικών. Ο Θ. Πάγκαλος σημειώνει, επίσης, στα απομνημονεύματα του για το ρόλο που διαδραμάτισε η Γενική Διοίκηση στην απαλλαγή των αξιωματικών από την επίδραση της πολιτικής: « Ο θεσμός αυτός επέφερε ποιάν τινά βελτίωσιν εις τα του στρατεύματος, απαλλάξας τους αξιωματικούς από την επίδρασιν της πολιτικής, εφ' όσον αι τοποθετήσεις, αι μεταθέσεις και, το σπουδαιότερον, αι προαγωγαί αυτών περιήλθον εις χείρας της Γενικής Διοικήσεως, εις την οποίαν ελαχίστη ηδύναντο να έχουν επίδραση τα κόμματα και οι πολιτικοί. Το κύρος του Διαδόχου Γενικού Διοικητού έθεσε φραγμόν εις την βουλευτοκρατίαν δια της οποίας μέχρι

του διαδόχου Κωνσταντίνου έγινε σημαντική πρόοδος στην οργάνωση και γενικότερα στην προπαρασκευή του στρατού. Η ανάθεση, όμως, καθηκόντων ιδιαίτερα υπεύθυνων στην ειρήνη και τον πόλεμο, όπως αυτών του Γενικού Διοικητή του στρατού, σε πρόσωπο που ήταν μόνιμο και δεν μπορούσε να ελεγχθεί, όπως ήταν ο διάδοχος του θρόνου, προκαλούσε αναπόφευκτα δυσαρέσκειες και αντιδράσεις δημιουργώντας εχθρότητες που κάθε άλλο παρά θα απέβαιναν προς όφελος του μελλοντικού βασιλιά της χώρας.

Ο Κωνσταντίνος, παρά τη φημολογία που καλλιεργούσε το περιβάλλον του ότι θα επέφερε την απαραίτητη αξιοκρατία στο στράτευμα, συντήρησε μια μερίδα ευνοούμενων του αξιωματικών τους οποίους προωθούσε, προκαλώντας δικαιολογημένα την αντίδραση των υπολοίπων αξιωματικών. Στη στρατιωτική ακαδημία του Βερολίνου ο διάδοχος έστειλε με υποτροφία μόνο τρεις ευνοούμενους του, τους Ιωάννη Μεταξά, Στρατηγό και Παπαβασιλείου και έκτοτε κανέναν άλλο αξιωματικό, δημιουργώντας εύλογη αναστάτωση.¹⁰¹⁵ Ο Λεωνίδας Παρασκευόπουλος, αναφέρει στα απομνημονεύματά του, μια συνομιλία που είχε με τον Κωνσταντίνο μετά την ανάληψη από τον τελευταίο των καθηκόντων του Γενικού Διοικητή. Ο διάδοχος του εξέφρασε την πεποίθησή ότι ο στρατός θα άλλαζε επιτέλους μορφή και του γνωστοποίησε ότι τον υπολόγιζε για το επιτελείο του. Η απάντηση ωστόσο του Παρασκευόπουλου που επισήμανε ότι ως αρχηγός του δεύτερου αρχηγείου είχε ουσιαστικά και πριν την ευθύνη του στρατεύματος, προσθέτοντας ότι απαιτούνταν όχι ερασιτεχνικό, αλλά συνεχές ενδιαφέρον για την αναδιοργάνωση και γενικότερα την αναμόρφωση του στρατού, προκάλεσε τη δυσφορία του Κωνσταντίνου. Αυτό τον έκανε να αλλάξει άποψη και να μην επιλέξει τελικά τον Παρασκευόπουλο για επιτελή του.¹⁰¹⁶

Σε άλλο σημείο των απομνημονευμάτων του ο Παρασκευόπουλος περιγράφει με χαρακτηριστικό τρόπο τον τρόπο με τον οποίο οι αξιωματικοί του περιβάλλοντος του διαδόχου χρησιμοποιούσαν αυτήν την ιδιότητά τους, και τη δυσaréσκεια που προκαλούσαν στους υπόλοιπους αξιωματικούς: «(...) Πολλοί αξιωματικοί δυσaréστως έβλεπον, ότι περί τον Γενικόν Διοικητήν

τότε οι αξιωματικοί του στρατού μετετίθεντο όπως οι ατυχείς δημοδιδάσκαλοι(...)».(Θ. Παγκαλός, « Απομνημονεύματα», ό.π., σελ. 33).

¹⁰¹⁵ Αλέξανδρος Μαζαράκης, ό.π. , σελ. 95

¹⁰¹⁶ « Δια του ψηφισθέντος νόμου αναλαμβάνετε υμείς, Υψηλότατε, την ευθύνην δι' ολόκληρον τον στρατόν, ευθύνην την οποίαν μέχρι τούδε ουσιαστικώς είχατε, διότι είσθε αρχηγός του 2^{ου} αρχηγείου, χωρίς τα αποτελέσματα να είναι ικανοποιητικά. Σήμερον αναλαμβάνετε και την τυπικήν ευθύνην και πάσα αποτυχία θα βαρύνη υμάς. Υπάρχουν βέβαια αρκετοί αξιωματικοί ικανοί ίνα σας βοηθήσουν ως συνεργάται. Προ παντός όμως απαιτείται σύντονον ενδιαφέρον υπέρ του στρατού και όχι ερασιτεχνικτον τοιούτον.» (Λ. Παρασκευόπουλος, ό.π., σελ.60)

εσχηματίσθησαν διάφοροι κλίκαι, οι οποίοι κατά το πλείστον δεν αποτελούντο από τους διακρινόμενους αξιωματικούς λόγω μορφώσεως ή ήθους. Αυτοί οι αξιωματικοί προσεπάθουν να επιδεικνύουν εις τους άλλους συναδέλφους την παρά τω Διαδόχῳ και τους άλλους βασιλόπαιδας ισχύ των, διαρκῶς δ' ἔκαμον χρήσιν του ονόματός των και ασφαλῶς εξεμεταλλεύοντο τὰς σχέσεις των, διαδίδοντες και χαρακτηρισμούς ανωτέρων αξιωματικῶν ἀκόμη, ὡς προερχομένους παρά του Διαδόχου. Ἐν πολλοῖς μάλιστα των φίλων του υπεδύκνειον, ὅτι θα τοὺς λάβωσι ὑπὸ τὴν προστασία των κατὰ ταύτην ἢ ἐκείνην τὴν προτίμησιν. Ασφαλῶς ὁ Διάδοχος θα ἠγνόει ὅλα αὐτά, ἐν τούτοις ἡ συχνὴ μετάβασίς των εἰς τὰ Ἀνάκτορα, ἔκαμε τοὺς πολλοὺς νὰ πιστεύουν ὅτι ὅσα λέγουν εἶναι ἀληθῆ. Οὕτως, ἐδημιουργεῖτο ατμόσφαιρα δυσμενὴς διὰ τῆς Γενικῆς Διοικήσεως(...).¹⁰¹⁷

Λίγα πραγματοποιήθηκαν ἀπὸ τὴν Γενικὴν Διοίκηση γιὰ τὴν ἐκπαίδευση των στελεχῶν. Διεξήχθησαν μόνο λίγες μεγάλες ἀσκήσεις. Σὲ αὐτὲς μάλιστα ὁ διάδοχος δημιουργοῦσε κακὲς ἐντυπώσεις με τὴ συμπεριφορά του, καθὼς συνήθιζε νὰ βρίζει τοὺς ὑφισταμένους του ὅταν νόμιζε ὅτι τὰ γυμνάσια δὲν ἐκτελοῦνταν σωστά. Οἱ κακοὶ τρόποι τοῦ Κωνσταντίνου ἦταν ἓνας ἀκόμη λόγος που δημιουργοῦσε ἀντιδράσεις και ἀντιπάθεια στο πρόσωπό του. Ὁ Δαγκλὴς περιγράφει με ἀπογοήτευση ὅτι τὸ ἀποτέλεσμα τῆς πρώτης ἐπιθεώρησης με τὰ ἀντίστοιχα γυμνάσια που διεξήγαγε ὁ διάδοχος τὸν Ἀπρίλιο τοῦ 1901 «(...)κατέδειξεν ὅτι αὐτὴ διεξήχθη πολὺ ἐπιεικῶς και διέψευσε τὰς ἐλπίδας των ἀναμενόντων παρ' αὐτοῦ ἀκραν αὐστηρότητα(...)».¹⁰¹⁸ Κάνοντας μάλιστα ἓναν ἀπολογισμό των ἐργασιῶν τῆς Γενικῆς Διοικήσεως κατὰ τὸν πρῶτο χρόνο τῆς τόνισε ὅτι τὸ μόνο ἀποτέλεσμα που κατάφερε ἦταν νὰ ἀπαλλάξει τὸ στράτευμα ἀπὸ τὴν πολιτικὴ και τὴν ἐξάρτησή του ἀπὸ τοὺς βουλευτὲς, κάνοντας σαφὲς πρὸς ὅλους τοὺς αξιωματικούς ὅτι κάθε αἴτημα που εἶχαν θὰ ἔπρεπε νὰ το ὑποβάλλουν μόνο στὴν υπηρεσία τους διὰ τῆς ἱεραρχικῆς οδοῦ και ἔτσι δὲν εἶχαν νὰ φοβηθοῦν ἀδίκες μεταθέσεις ἐπιβαλλόμενες ἀπὸ τοὺς βουλευτὲς και τοὺς κομματάρχες. Ἡ πραγματικότητα ἦταν, σύμφωνα με τὸν Δαγκλὴ, ὅτι με αὐτὸν τὸν τρόπο οἱ τοποθετήσεις που γίνονταν με τὴν πρόταση τῆς Γενικῆς Διοικήσεως λάμβαναν κατὰ τὸ δυνατόν ὑπόψη τὶς ἐπιθυμίες των στρατιωτικῶν, θέτοντας φραγμό στὶς αὐθαιρεσίες που γίνονταν μέχρι τότε. Πέρα, ὁμως, ἀπὸ αὐτὸ ὁ Δαγκλὴς συμπέραινε ὅτι «(...)δὲν ἐφάνησαν ἐτι τὰ καλὰ ἀποτελέσματα ἀτινα προσεδόκωντο ἐκ τῆς Γενικῆς Διοικήσεως τοῦ στρατοῦ και δὲν ἦτο δυνατόν νὰ φανῶσι διὰ μόνης τῆς συστάσεως τῆς ἀρχῆς ταύτης, ἀνεὺ τῆς ψηφίσεως των ἀναγκαίων νομοθετικῶν μέτρων δι' ὧν ἠθελον δοθῇ εἰς τὴν Γενικὴν

¹⁰¹⁷ Λ. Παρασκευόπουλος, ὁ.π., σελ.69

¹⁰¹⁸ Δαγκλὴς, ὁ.π., σελ. 233

Διοίκησιν τα μέσα προς ανοργάνωσιν και κατάρτισιν τελείου οπωσδήποτε στρατεύματος(...)».¹⁰¹⁹

Ένας άλλος λόγος που δεν φαίνονταν άμεσα τα αποτελέσματα του έργου της Γενικής Διοίκησης ήταν, σύμφωνα με τον Δαγκλή, η επιείκεια που διέκρινε τις ενέργειες και τις αποφάσεις της αλλά και οι υποχωρήσεις της στις απαιτήσεις του υπουργείου των στρατιωτικών. Για πολλούς, δε αξιωματικούς, ήταν σφάλμα το ότι ο διάδοχος με την ανάληψη των καθηκόντων του Γενικού Διοικητή δεν έσπευσε να επιβάλει αυστηρή διοίκηση την οποία θα φρόντιζε να καταστήσει με ξεκάθαρο τρόπο εμφανή και στο στράτευμα και στο υπουργείο.¹⁰²⁰ Ο Δαγκλής περιγράφει μάλιστα με απογοήτευση ότι τα αποτελέσματα της δεύτερης επιθεώρησης με τα αντίστοιχα γυμνάσια που πραγματοποίησε ο διάδοχος το 1902 «καίτοι τηρηθέντα μυστικά» ήταν ακόμη χειρότερα από αυτά της προηγούμενης χρονιάς. Το γεγονός αυτό ανάγκασε τελικά τον διάδοχο «ακολουθών την γενικήν κατάστασιν της απογοητεύσεως και βλέπων εαυτόν και το έργο του άνευ προστασίας και συνδρομής των αρμοδίων» να μην εξαντλήσει την αυστηρότητά του, με αποτέλεσμα πολλοί αξιωματικοί που κατά την προηγούμενη επιθεώρηση είχαν κριθεί να παραμείνουν στάσιμοι, τελικά να προβιβασθούν.¹⁰²¹

Το θέμα της Γενικής Διοίκησης του στρατού θα επανέλθει στο προσκήνιο το 1903, όταν τη διακυβέρνηση της Ελλάδας είχε αναλάβει εκ νέου ο Δηλιγιάννης. Την πτώση της κυβέρνησης Θεοτόκη, των Νοέμβριο του 1901, λόγω των «Ευαγγελιακών», ακολούθησε περίοδος κυβερνητικής αστάθειας. Τη διακυβέρνηση ανέλαβε αρχικά ο Αλέξανδρος Ζαΐμης μέχρι τις εκλογές του Νοεμβρίου του 1902. Εκεί ο Δηλιγιάννης εκμεταλλεύτηκε το γεγονός ότι στις εκλογές δεν είχε αναδειχθεί αδιαφιλονίκητος νικητής και ανάγκασε τον βασιλιά να του αναθέσει την πρωθυπουργία. Βασιζόμενος στην επιτυχία του κόμματός του στην Αττική εκβίασε ουσιαστικά την ανάθεση σε αυτόν σχηματισμού κυβέρνησης, καταφεύγοντας στην μέθοδο της οχλαγωγίας, οδηγώντας τους οπαδούς του στις ταραχές που έμειναν γνωστές ως «Σανιδικά».¹⁰²² Η έντονη κριτική που είχε ασκήσει ο Δηλιγιάννης στο θεσμό, όταν η τότε κυβέρνηση Θεοτόκη εισήγαγε το νομοσχέδιο της θεσμοθέτησής της, αλλά και το προεκλογικό του σύνθημα περί κατάργησής της

¹⁰¹⁹ Στο ίδιο, σελ. 233

¹⁰²⁰ Στο ίδιο, σελ. 234

¹⁰²¹ Στο ίδιο., σελ. 237

¹⁰²² Οι ταραχές πήραν το όνομά τους από τις σανίδες που απέσπασαν οι διαδηλωτές από δύο οικοδομές στην οδό Σταδίου για να τις χρησιμοποιήσουν για βιαιοπραγίες.

δημιουργούσε ένα ενδιαφέρον πολιτικό τοπίο και ιδιαίτερο προβληματισμό, ιδίως στο παλάτι αλλά και στους υποστηρικτές του διαδόχου, για το τι θα έπραττε τελικά ο νέος πρωθυπουργός.¹⁰²³ Ο Δηλιγιάννης παρά τις προεκλογικές εξαγγελίες του δεν έδειχνε διατεθειμένος να εισαγάγει στη Βουλή οποιαδήποτε διάταξη που θα τροποποιούσε το θεσμό της Γενικής Διοίκησης, μολονότι δεχόταν πιέσεις, ιδιαίτερα από τον υπουργό των Στρατιωτικών, στρατιωτικό βουλευτή Τυρνάβου, Θεόδωρο Λυμπρίτη. Κάποιοι μάλιστα ισχυρίζονταν ότι ο Δηλιγιάννης προκειμένου να πάρει την εξουσία είχε υποσχεθεί στον βασιλιά ότι δεν θα καταργούσε το θεσμό της Γενικής Διοίκησης.¹⁰²⁴ Ο Ιωάννης Μεταξάς, από τους κυριότερους εκφραστές του μοναρχικού στρατοπέδου, εκφράζει την ικανοποίησή του για τη στάση του Δηλιγιάννη, την οποία είχε άλλωστε προβλέψει.¹⁰²⁵ Η κωλυσιεργία του Δηλιγιάννη θα προκαλέσει την αγανάκτηση του Λυμπρίτη και θα τον αναγκάσει να αναλάβει από μόνος του την πρωτοβουλία να εισαγάγει στη Βουλή προς ψήφιση, το Φεβρουάριο του 1903, τέσσερα στρατιωτικά νομοσχέδια, ένα από τα οποία τροποποιούσε το θεσμό της Γενικής Διοίκησης και αφαιρούσε από τον διάδοχο σημαντικές αρμοδιότητες, μειώνοντας την δικαιοδοσία του.¹⁰²⁶ Η κίνηση αυτή του υπουργού των Στρατιωτικών που ουσιαστικά καταργούσε την Γενική Διοίκηση, προκάλεσε αντιδράσεις εντός του κοινοβουλίου, αλλά κυρίως την οργή του παλατιού. Σύμφωνα με τον Δαγκλή προξένησε, επίσης, κατάπληξη στον στρατιωτικό κόσμο, του οποίου η μεγάλο τμήμα επιθυμούσε την διατήρηση της γενικής διοίκησης.¹⁰²⁷ Ανάλογο

¹⁰²³ Ο Ιωάννης Μεταξάς που ολοκλήρωνε τις σπουδές του στο Βερολίνο και γνώριζε ήδη ότι είχε ορισθεί η τοποθέτησή του στη Γενική Διοίκηση, μετά τον επαναπατρισμό του, εκφράζει στο ημερολόγιό του την ανησυχία του, ιδιαίτερα μετά την τοποθέτηση του Λυμπρίτη στο υπουργείο των στρατιωτικών: «(...) Τότε άρχισε να ξεσπά η κατά της Γενικής Διοικήσεως από καιρού κυοφορούμενη αντίδρασις(...) Το ότι καθιστά δεινότερα τα πράγματα ήτο η στάσις του Δηλιγιάννη και η κατά της Γενικής Διοικήσεως αντιπολίτευσίς του. Ο σχηματισμός του υπουργείου μου επιβεβαίωσεν ότι κυλούμεν εις κατήφορον. Ο Λυμπρίτης υπουργός των στρατιωτικών! (...)». Παράλληλα, όμως, εξέφραζε και την πεποίθησή του ότι ο Δηλιγιάννης δεν θα τολμούσε τελικά να τροποποιήσει το θεσμό της γενικής διοίκησης: «(...)Εν τούτοις, είπστευα ότι ούτε ο Δηλιγιάννης θα έθετε χέρι εις την Γενικήν Διοίκησιν. Υποσχέσεις είχε δώσει, αλλ' ήξευρα ότι ο Δηλιγιάννης αντιβασιλικός ως πολιτευόμενος, εγένετο βασιλικώτατος συμπολιτευόμενος. Η παρουσία του Λυμπρίτου ήτο βέβαια σκοτεινόν σημείον, αλλ' ενόμιζα ότι η πανουργία του Δηλιγιάννη θα εύρισκε τρόπον υπεκφυγής(...) Ένα μόνο κίνδυνον διέβλεπα: μήπως εκουτσούρευαν την Γενικήν Διοίκησιν ώστε να της αφαιρέσουν πάσαν επιρροήν, να αφήσουν όμως τον Διάδοχον εκεί(...)». (Ι. Μεταξάς, ό.π., σελ. 341)

¹⁰²⁴ Βλ. Νίκη Μαρωνίτη, *Πολιτική εξουσία και εθνικό ζήτημα στην Ελλάδα 1880-1910*, ό.π., σελ. 429 και Δαγκλής, ό.π., σελ. 241

¹⁰²⁵ «(...)Η έναρξις της Βουλής και η βραδύτης της υποβολής νομοσχεδίου σχετικού με την Γενικήν Διοίκησιν ενίσχυσαν τας εικασίας μου ότι ο Δηλιγιάννης προσεπάθει ν' αποφύγη το ζήτημα(...)» (Ι. Μεταξάς, ό.π., σελ. 641)

¹⁰²⁶ Ο Δαγκλής στα απομνημονεύματά του αναφέρει ότι ο Δηλιγιάννης δύσκολα θα μπορούσε να αθετήσει τις υποσχέσεις του για κατάργηση της γενικής διοίκησης λόγω του «(...)δύσκαμπτου, αλαζόνος και αυταρχικού χαρακτήρος(...)» του υπουργού των στρατιωτικών Λυμπρίτη. (Δαγκλής ό.π., σελ. 240)

¹⁰²⁷ Δαγκλής, ό.π., σελ. 241

φυσικά ήταν και το σχόλιο του Μεταξά.¹⁰²⁸ Αυτό που προκάλεσε, δε, τη μεγαλύτερη αντίδραση από το παλάτι ήταν ότι ο Λυμπρίτης δεν είχε ενημερώσει για τα νομοσχέδια που θα εισήγαγε στη Βουλή, ούτε τον βασιλιά, όπως όφειλε σύμφωνα με το παλάτι, ούτε τον διάδοχο Κωνσταντίνο.¹⁰²⁹

Η κατάσταση που είχε δημιουργηθεί έφερε σε δύσκολη θέση τον Δηλιγιάννη. Υπήρξαν μάλιστα σκέψεις να παραιτηθεί ολόκληρη η κυβέρνηση του, παρά να υποχωρήσει στη βούλησή της για ψήφιση από την Βουλή και αντίστοιχη κύρωση από το βασιλιά των στρατιωτικών νομοσχεδίων. Τελικά ο Δηλιγιάννης προτίμησε να εισακούσει τις εισηγήσεις φιλοβασιλικών βουλευτών του, όπως ο Μαυρομιχάλης, ο Καραπάνος και ο Σκουζές και να μην στηρίξει την πρωτοβουλία του Λυμπρίτη, αφήνοντάς τον εκτεθειμένο. Έτσι τα νομοσχέδια του Λυμπρίτη, χωρίς να αποσυρθούν, λάμβαναν κάθε ημέρα και μεγαλύτερο αύξοντα αριθμό στην ημερήσια διάταξη της Βουλής με αποτέλεσμα να αναβάλλεται συνεχώς η συζήτηση επί αυτών.¹⁰³⁰ Το αναμενόμενο αποτέλεσμα ήταν η παραίτηση του Λυμπρίτη μετά από έντονη αντιδικία με τον πρόεδρο της Βουλής Δ. Ράλλη, για την συνεχή αναβολή της ψήφισης των νομοσχεδίων.¹⁰³¹ Ο Δηλιγιάννης δηλαδή μιμούμενος κατά κάποιον τρόπο την συμπεριφορά του Θεοτόκη, τρία χρόνια πριν, απέναντι στον Κουμουνδούρο, προτίμησε να αθετήσει τις υποσχέσεις του προς τον Λυμπρίτη παρά να διαταράξει τις σχέσεις του με το στέμμα, προκαλώντας έτσι την παραίτηση του υπουργού των Στρατιωτικών. Ο Ιωάννης Μεταξάς καταγράφει στο ημερολόγιό του την ικανοποίησή του για την εξέλιξη αυτή που εξασφάλιζε τη συνέχιση του θεσμού της Γενικής Διοίκησης χωρίς μεταβολές, άρα και τη δική του παραμονή στον κύκλο του διαδόχου: «(...)Η πτώσις του Λυμπρίτη, κατ' εμέ, έλυνε το πρόβλημα. Ο Δηλιγιάννης είχε παραλάβει το υπουργείον των Στρατιωτικών. Υπέθετα ότι ούτε λόγος θα εγένετο πλέον περί καταργήσεως της Γενικής Διοικήσεως. Και ναι μεν ο Δηλιγιάννης είχε δηλώσει ότι θα επιμείνη εις όσα υπεσχέθη δια του προγράμματός του, αλλ' αυτά ήσαν

¹⁰²⁸ «(...)Τέλος, υπεβλήθη το νομοσχέδιον το φέρον το κτύπημα κατά της Γενικής Διοικήσεως, και άλλα σχετικά με την οργάνωσιν του Στρατού. Τα τελευταία ταύτα μου απέδειξαν την πτωχείαν πνεύματος του υπουργού και τα εθεώρησα απλώς ως συγκάλυμμα της προσπαθείας της καταφερομένης κατά της Γενικής Διοικήσεως, δια να εξαπατηθή ο κόσμος(...)». (Ι. Μεταξάς, ό.π., σελ. 642)

¹⁰²⁹ Δαγκλής, ό.π., σελ. 241

¹⁰³⁰ Στο ίδιο, σελ. 242

¹⁰³¹ Βλ. χαρακτηριστικά σχολιασμό για την αντιδικία του υπουργού των στρατιωτικών και του προέδρου της Βουλής Ράλλη σχετικά με την κωλυσιεργία στη συζήτηση των επίμαχων νομοσχεδίων στο *Εμπρός*, «Η παραίτησις του κ. Λυμπρίτου», 18/3/1903, «Τα αίτια της παραίτησεως», 19/3/1903, αλλά και στο Σκριπ, «Και η αυλαία επί τέλους», 18/3/1903. Είναι χαρακτηριστικό, επίσης, ότι το περιστατικό αυτό αντιμετωπίστηκε από τον τύπο σαν την αφορμή που έδωσε τέλος σε μια ιδιαίτερα άσχημη κατάσταση, ανακουφίζοντας και το παλάτι αλλά και τον Δηλιγιάννη, τον οποίο έβγαζε από μια δυσχερή θέση.

αόριστοι εκφράσεις συνήθεις εις τους λογοκοπούντας πολιτικούς μας(...)Ηδυνάμην να ήμουν ήσυχος(...)».¹⁰³²

Ο Λυμπρίτης, κατά την παραίτησή του, ανέφερε στη Βουλή ότι οι αλλαγές που πρότεινε το νομοσχέδιό του στο θεσμό της Γενικής Διοίκησης ήταν αναγκαίες, γιατί εξαιτίας του θεσμού της Γενικής Διοίκησης και της συγκέντρωσης της εξουσίας του στρατού σε μία μόνο αρχή, το στράτευμα βρισκόταν σε παραλυσία, επειδή κανένας ανώτερος δεν είναι δυνατόν να δώσει διαταγές προς κατώτερο του, αλλά και κανείς κατώτερος δεν έδειχνε υπακοή στις διαταγές του ανωτέρου του.¹⁰³³ Οι θέσεις αυτές του Λυμπρίτη προκάλεσαν τις αντιδράσεις αρκετών βουλευτών που υπερασπίστηκαν το θεσμό της Γενικής Διοίκησης τονίζοντας, σε αντίθεση με τις απόψεις που εξέφρασε ο Λυμπρίτης, ότι μετά τη θεσμοθέτηση της Γενικής Διοίκησης εδραιώθηκε και παγιώθηκε η πειθαρχία στο στρατό.¹⁰³⁴ Ο πρωθυπουργός Θ. Δηλιγιάννης στην ίδια συνεδρίαση υπενθύμισε τις θέσεις του για το θεσμό της Γενικής Διοίκησης ότι δηλαδή το νομοσχέδιο που την εισήγαγε περιελάμβανε διατάξεις που δεν συμβιβάζονταν με τις διατάξεις του Συντάγματος. Ήταν, μάλιστα, απόφασή του ότι όταν θα αναλάμβανε την εξουσία θα άλλαζε όσες προβλέψεις του νόμου της γενικής διοίκησης δεν συμβιβάζονταν με το Σύνταγμα. Ανέφερε, επίσης, ότι ένας βασικός λόγος που επέλεξε τον συνταγματάρχη Λυμπρίτη για τη θέση του υπουργού των Στρατιωτικών ήταν ότι συμμαριζόταν τις απόψεις του για την αναγκαιότητα αλλαγών στις αρμοδιότητες του Γενικού Διοικητή. Η απόσυρση, δε, του νομοσχεδίου που είχε εισαγάγει ο Λυμπρίτης δεν αφορούσε την ουσία του νομοσχεδίου, ούτε κάποια αλλαγή στις θέσεις της κυβέρνησης. Κατά τον Δηλιγιάννη ήταν αποτέλεσμα αφενός μεν της βούλησής του να καταστεί πληρέστερο μετά τις βελτιώσεις που θα γίνονταν από τις παρεμβάσεις και άλλων βουλευτών που θα το μελετούσαν, αφετέρου δε της επείγουσας ανάγκης να συζητηθούν νομοσχέδια οικονομικής φύσεως που αφορούσαν την ελάττωση των εξόδων του προϋπολογισμού.¹⁰³⁵

Ο Δηλιγιάννης, δικαιολογώντας την κίνηση του Λυμπρίτη να εισαγάγει το νομοσχέδιο στη Βουλή, ανέφερε ότι άσκησε αντίστοιχο δικαίωμα που παρείχε το Σύνταγμα στους βουλευτές και τους υπουργούς, δικαίωμα που του παρείχε, επίσης, η τεράστια εμπειρία του στα στρατιωτικά ζητήματα. Παρά ταύτα, το νομοσχέδιο έπρεπε να συζητηθεί και να βελτιωθεί και από άλλους

¹⁰³² Ι. Μεταξάς, ό.π., σελ.643

¹⁰³³ ΕΣΒ ΙΣΤ' Α' Συνεδρίασις 51, 18/3/1903, σελ. 806

¹⁰³⁴ Χαρακτηριστικά αναφέρονται οι στρατιωτικοί βουλευτές Ι. Κουντουριώτης, Κ. Σμολένσκης, βλ. ΕΣΒ ΙΣΤ' Α' Συνεδρίασις 51, 18/3/1903, σελ. 807- 808

¹⁰³⁵ Στο ίδιο, σελ. 809

βουλευτές που είχαν «(...)γνώμας τινάς περί στρατού, καίπερ μη όντες στρατιωτικοί(...)». Προσπαθώντας να μην διαταράξει εντελώς τις σχέσεις του με τον Λυμπρίτη, γεγονός που θα είχε συνέπειες στις εσωτερικές ισορροπίες της παράταξης και της κυβέρνησής του, ο Δηλιγιάννης εξήρε το ήθος και τον επαγγελματισμό του τονίζοντας ότι τον θεωρούσε «(...)έντιμον στρατιώτην, διακεκριμένον αξιωματικόν, πλήρη στρατιωτικού ήθους και χαρακτήρος επιζήλου(...)».¹⁰³⁶ Προσπάθησε μάλιστα να μεταπείσει τον Λυμπρίτη ώστε να ανακαλέσει την παραίτησή του, στέλνοντάς του επιστολή με την οποία τον παρακαλούσε να επιστρέψει στο υπουργείο των Στρατιωτικών, αλλά ο τελευταίος παρέμεινε ανένδοτος στην απόφασή του, τονίζοντας στην απάντησή του ότι, παρά την επιθυμία του να φανεί αρεστός στον Πρωθυπουργό, δεν θα απέσυρε την παραίτησή του για να μην διασαλευτεί η πειθαρχία στο στράτευμα με την παραμονή του στο υπουργείο των στρατιωτικών με δεδομένες τις θέσεις του για το θεσμό της γενικής διοίκησης. Ο Δηλιγιάννης αναγκάστηκε έτσι να δεχθεί την παραίτηση του Λυμπρίτη, αναλαμβάνοντας ο ίδιος το υπουργείο των Στρατιωτικών.¹⁰³⁷

Με τα γεγονότα αυτά θα ασχοληθεί και ο τύπος που θα τα καταγράψει τηρώντας είτε ουδέτερη στάση,¹⁰³⁸ είτε κατακρίνοντας με δριμύτητα τον Λυμπρίτη.¹⁰³⁹ Η εφημερίδα «Σκριπ», θα βρει μάλιστα την ευκαιρία να τονίσει, παράλληλα, την προσήλωσή της στον θεσμό της Γενικής Διοίκησης και κατ' επέκταση στο παλάτι, υπογραμμίζοντας τα πλεονεκτήματα που επέφερε για τους Έλληνες αξιωματικούς, που απελευθερωμένοι από παρεμβάσεις της πολιτικής θα μπορούσαν να εκτελέσουν απερίσπαστοι το έργο τους.¹⁰⁴⁰

Η τροπή, όμως, αυτή των πραγμάτων είχε ιδιαίτερο κόστος για τον Δηλιγιάννη και την ούτως ή άλλως ισχνή πλειοψηφία του στη Βουλή, που ήταν προϊόν της σύμπραξής του με την παράταξη του Ράλλη. Εκτός του Λυμπρίτη, που την παραίτησή του ακολούθησε η αποχώρησή του από την παράταξη του Δηλιγιάννη, δέκα επτά ακόμη βουλευτές, που διάφορα αιτήματά τους δεν ικανοποιήθηκαν, με πρόφαση τη διαφωνία τους για την εξωτερική πολιτική της κυβέρνησης και τη μη τήρηση των προεκλογικών της υποσχέσεων,

¹⁰³⁶ ΕΣΒ ΙΣΤ' Α' Συνεδρίασις 55, 22/3/1903, σελ. 925

¹⁰³⁷ *Εμπρός*, «Μετά την παραίτησιν του κυρίου Λυμπρίτου», 19/3/1903

¹⁰³⁸ Βλ. *Εμπρός*, 18-19/3/1903, Ακρόπολις 18-19/3/1903

¹⁰³⁹ Βλ. *Σκριπ*, 18-19- 20/3/1903

¹⁰⁴⁰ «(...)Όταν οι αξιωματικοί δια της Γενικής Διοικήσεως αποκτούν στρατιωτικήν ατομικότητα όταν γίνωνται τόσοι ελεύθεροι και ανεπηρέαστοι, ώστε να θεωρούν δυστύχημα την μεταβολήν του σημερινού καθεστώτος, όταν η Γενική Διοίκηση περιφρονεί τας πιέσεις του υπουργείου των Στρατιωτικών προς αναστάτωσιν των αξιωματικών και θέτει την ελευθερίαν του αξιωματικού υπεράνω πάσης επιβολής, έπεται ότι κάποιος πολύ καλός δαίμων και όχι κακός έχει εισχωρήσει εις την λειτουργίαν του θεσμού(...)» (*Σκριπ*, « Η Μεταμόρφωσις του κ. Λυμπρίτου », 20/3/1903)

μεταπήδησαν στην αντιπολίτευση και η κυβέρνησή του κατέρρευσε τρεις μήνες μετά.¹⁰⁴¹

Την ψήφιση αντίστοιχου νομοσχεδίου που μετρίαζε τις εξουσίες του διαδόχου πέτυχε τελικά η κυβέρνηση Ράλλη που ανέλαβε την εξουσία τον Ιούνιο του 1903 με υπουργό των στρατιωτικών τον παλαιό συνεργάτη του Κουμουνδούρου, Ιωάννη Κωνσταντινίδη. Οι εξουσίες του διαδόχου περιορίζονταν με δύο τρόπους. Με το νομοσχέδιο του Ράλλη παρέμεναν στη δικαιοδοσία της Γενικής Διοίκησης μόνο τα στρατιωτικά σώματα του μηχανικού, του πυροβολικού, του ιππικού, του πεζικού, των ευζώνων, οι λόχοι των νοσοκόμων και το Φρουραρχείο Αθηνών. Αντίθετα η χωροφυλακή, η στρατιωτική δικαιοσύνη, οι στρατιωτικές φυλακές, η διεύθυνση του υλικού πολέμου, η Στρατολογία, η υγειονομική και η οικονομική υπηρεσία του στρατού, η στρατιωτική εκπαίδευση, η δημόσια ασφάλεια και η χαρτογραφική υπηρεσία δεν θα υπάγονταν πλέον στο Γενικό Διοικητή. Παράλληλα, δινόταν η δυνατότητα στον υπουργό των Στρατιωτικών να μην είναι αναγκασμένος να δέχεται τις εισηγήσεις του Γενικού Διοικητή για τις τοποθετήσεις των αξιωματικών προκειμένου να μην δημιουργήσει πρόβλημα στο στράτευμα. Οι προτάσεις του Γενικού Διοικητή για τις τοποθετήσεις, μεταθέσεις και αποσπάσεις περιορίστηκαν μόνο γι' αυτούς τους αξιωματικούς που υπηρετούσαν σε υπηρεσίες που υπάγονταν σε αυτόν. Ακόμα, όμως, και σε αυτές τις περιπτώσεις ο υπουργός των στρατιωτικών, σε αντίθεση με το νόμο του 1900 που δεν του παρείχε ουσιαστικά καμία τέτοια δικαιοδοσία, μπορούσε αν δεν ενέκρινε την πρόταση του Γενικού Διοικητή, να απαιτήσει την υποβολή άλλης πρότασης ή την πλήρη αιτιολόγηση της ήδη υποβληθείσας. Από την άλλη πλευρά καταργήθηκε η δυνατότητα τοποθέτησης αλλοδαπού οργανωτή στη θέση του αρχηγού του επιτελείου της Γενικής Διοίκησης, όπως είχε ορισθεί με το νόμο του 1900 που θεσμοθετούσε τη Γενική Διοίκηση.¹⁰⁴²

Ο πρωθυπουργός Ράλλης, στην ομιλία του για την εισαγωγή του νομοσχεδίου, επισήμανε τους λόγους που τον οδήγησαν στην απόφασή του για περιορισμό των αρμοδιοτήτων του διαδόχου, αλλά και τις βελτιώσεις που ευελπιστούσε να πραγματοποιηθούν στη λειτουργία του στρατού. Τόνισε ότι η τροποποίηση του νόμου «περί Γενικής Διοικήσεως του στρατού» αποτελούσε πρώτη προτεραιότητα του από τη στιγμή που του ανέθεσε ο βασιλιάς την εντολή του σχηματισμού της κυβέρνησης με σκοπό την επίλυση των

¹⁰⁴¹ Νίκη Μαρωνίτη, *Πολιτική εξουσία και εθνικό ζήτημα στην Ελλάδα 1880-1910*, ό.π., σελ. 432

¹⁰⁴² Νόμος Β3ΟΖ', 10 Ιουλίου 1903

προβλημάτων που δημιουργούσε στην ομαλή λειτουργία του στρατού. Σύμφωνα, λοιπόν, με τον Ράλλη η απόφασή του ήταν επιβεβλημένη από το γεγονός ότι ο νόμος περιελάμβανε διατάξεις που ήταν αντίθετες με το Σύνταγμα, γιατί καθιστούσε υπεύθυνο τον διάδοχο του θρόνου που «καίτοι μη ανακηρυσσόμενος ανεύθυνος, είναι πράγματι ανεύθυνος». Αφαιρούσε, παράλληλα, την ευθύνη από τους «κατά το Σύνταγμα υπευθύνους». Έτσι μέλημα του νέου πρωθυπουργού ήταν τροποποιώντας τον νόμο να παρεμποδίσει την σύρραξη μεταξύ της Γενικής Διοίκησης και του υπεύθυνου υπουργού των Στρατιωτικών. Ο Ράλλης αναφέρθηκε ιδιαίτερα και στην τροποποίηση που εισήγαγε ο νέος νόμος στον τρόπο τοποθέτησεως των αξιωματικών. Αυτή η τροποποίηση ήταν, σύμφωνα με τον αττικάρχη, απαραίτητη γιατί με τον υφιστάμενο νόμο ο διάδοχος διέθετε την απόλυτη δικαιοδοσία να προτείνει τις τοποθετήσεις των αξιωματικών. Έτσι ο υπουργός των Στρατιωτικών όφειλε, για να αποφευχθεί ανωμαλία στην ομαλή λειτουργία του στρατού, «να υποκύψει εις την πρότασιν του Γενικού Διοικητού του στρατού». Σε αντίθετη περίπτωση που αντιδρώντας θα αρνούνταν να υποβάλει την πρότασή του διαδόχου για να κυρωθεί από τον βασιλιά, θα δημιουργούνταν εκκρεμότητες που θα προκαλούσαν παράλυση στο στράτευμα. Το πρόβλημα αυτό, σύμφωνα με τον Ράλλη, επιλυόταν οριστικά αφού ο νέος νόμος παρείχε πλέον στον υπουργό των Στρατιωτικών δυνατότητα ουσιαστικής παρέμβασης στην διαδικασία αυτή.¹⁰⁴³

Ο Ράλλης τελείωσε την ομιλία του εκφράζοντας την ικανοποίησή του γιατί με το νομοσχέδιο που εισήγαγε θα απέτρεπε τις φθοροποιές επιδράσεις της πολιτικής στο στρατό: «(...) Δύναμαι να καυχηθώ ότι το νομοσχέδιον τούτο αποτελεί ευτυχή απαρχή της πολιτείας ημών(...) Δια του νομοσχεδίου τούτου η ευθύνη αποδίδεται εις τον κατά το Σύνταγμα υπεύθυνον, ο δε Διάδοχος του θρόνου μένει ως αγαθοποιός δύναμις εν τω στρατεύματι παρεμποδίζουσα την εισβολήν επιρροών πολιτικών ή άλλων αι οποίαι δεν δύνανται παρά να έχουσι φθοροποιόν επίδρασιν επί το στράτευμα(...)».¹⁰⁴⁴ Η πραγματικότητα ήταν, πάντως, ότι ο Ράλλης, σε αντίθεση με τον προκάτοχό του Δηλιγιάννη που δεν τόλμησε λίγους μήνες πριν να διακινδυνεύσει πιθανή ρήξη με το παλάτι, ανέλαβε την πρωτοβουλία να περιορίσει σημαντικά τις αρμοδιότητες του διαδόχου, χωρίς μάλιστα να προκαλέσει τη ρήξη με το παλάτι. Με τις τροποποιήσεις που επέφερε ο Ράλλης, ο εκάστοτε υπουργός των Στρατιωτικών από εκεί και πέρα δεν θα αισθανόταν παντελώς ανίσχυρος απέναντι στις επιθυμίες του Γενικού Διοικητή, κάτι που αναπόφευκτα θα οδηγούσε στην εξομάλυνση των μεταξύ τους σχέσεων. Αλλά, από την άλλη

¹⁰⁴³ ΕΣΒ ΙΣΤ' Έκτακτος, Συνεδρίασις 18, 30/6/1903, σελ. 289

¹⁰⁴⁴ Στο ίδιο, σελ. 289

πλευρά, και ο διάδοχος δεν θα έπρεπε να ήταν ιδιαίτερα ενοχλημένος. Στη δικαιοδοσία του παρέμειναν τα πιο σημαντικά τμήματα του ελληνικού στρατού, ουσιαστικά όλες οι μάχιμες μονάδες του. Έτσι οι αλλαγές στο θεσμό της Γενικής Διοίκησης που εισήγαγε ο νόμος του Ράλλη δεν αφαιρούσαν πάρα πολύ από το απαραίτητο κύρος που έπρεπε να διαθέτει ο Γενικός Διοικητής του στρατού. Παράλληλα, με την κατάργηση της δυνατότητας τοποθέτησης αλλοδαπού οργανωτή στη θέση του αρχηγού του γενικού επιτελείου, το ζήτημα της αναδιοργάνωσης του στρατού περιήλθε στην αποκλειστική αρμοδιότητα του Γενικού Διοικητή και του επιτελείου του.¹⁰⁴⁵ Σε κάθε περίπτωση, πάντως, επήλθε συμβιβασμός που ηρέμησε, έστω προσωρινά, τον αναβρασμό που είχε προκαλέσει ο διορισμός του Κωνσταντίνου στη θέση του Γενικού Διοικητή.¹⁰⁴⁶ Έτσι, ένα ακανθώδες ζήτημα που αφορούσε τις σχέσεις του στρατού με την πολιτική εξουσία και το στέμμα, και προκάλεσε τις παραιτήσεις δύο υπουργών των στρατιωτικών, αλλά και ουσιαστικά την πτώση της κυβέρνησης Δηλιγιάννη, τακτοποιούνταν μάλλον με οριστικό τρόπο, τουλάχιστον μέχρι το κίνημα στο Γουδί το 1909 και τις αναταράξεις που θα επιφέρει αυτό στο στρατό και την πολιτική ζωή του τόπου.

5. Οι νέες προσπάθειες του Θεοτόκη. Η περίοδος συνεργασίας με τη Γενική Διοίκηση του στρατού

Οι τελευταίες, πριν από το κίνημα στο Γουδί, σοβαρές προσπάθειες ανασυγκρότησης του στρατού πραγματοποιήθηκαν πάλι από τον Θεοτόκη, όταν τον Δεκέμβριο του 1903 ανέλαβε εκ νέου την διακυβέρνηση της Ελλάδας με υπουργό των Στρατιωτικών τον υποστράτηγο Κ. Σμολένσκη μετά την πτώση της κυβέρνησης Ράλλη που δεν κατάφερε να παραμείνει περισσότερο στην εξουσία, διασπώντας το κόμμα του Δηλιγιάννη. Η βελτίωση της κατάστασης του στρατού αποτέλεσε για τον Θεοτόκη τον κύριο άξονα της δημοσιονομικής πολιτικής του. Έτσι το Φεβρουάριο του 1904 παρουσίασε για ψήφιση στη Βουλή ένα νέο οργανισμό για το στρατό που είχε καταρτισθεί σε συνεργασία με το επιτελείο του διαδόχου. Άλλωστε η αυστηρή προσήλωση του Θεοτόκη στη μοναρχία δεν του επέτρεπε να προβεί σε καμία ενέργεια που θα μπορούσε να προκαλέσει την οποιαδήποτε δυσaréσκεια του στέμματος και του διαδόχου, είτε θεσπίζοντας νόμους που αφαιρούσαν έστω και ελάχιστες αρμοδιότητες από τον διάδοχο, όπως έπραξε ο Ράλλης, είτε μόνο σε επίπεδο εξαγγελιών χωρίς αυτές να ακολουθούνται από νομοθετικές

¹⁰⁴⁵ Η στρατιωτική κατάσταση και η πολιτική του κυρίου Θεοτόκη, ό.π., σελ. 3

¹⁰⁴⁶ Βίκτωρ Παπακοσμάς, Ο στρατός στην πολιτική ζωή της Ελλάδας, ό.π., σελ. 45

πρωτοβουλίες, όπως συνήθιζε ο Δηλιγιάννης. Σύμφωνα με το νέο οργανισμό η Ελλάδα χωριζόταν σε τρεις στρατιωτικές περιφέρειες με στρατηγεία στην Αθήνα, στη Λάρισα και στο Μεσολόγγι. Η κάθε περιφέρεια περιελάμβανε τέσσερα διαμερίσματα. Σε κάθε περιφέρεια αντιστοιχούσε μία μεραρχία που θα αποτελούνταν από δύο ταξιαρχίες από δύο συντάγματα πεζικού, δύο τάγματα ευζώνων, ένα σύνταγμα ιππικού, ένα σύνταγμα πυροβολικού και ένα τάγμα μηχανικού. Σε κάθε διαμέρισμα θα υπήρχε ένα στρατολογικό γραφείο. Το υπουργείο των Στρατιωτικών συγκροτούσαν το γραφείο του υπουργού και δεκατρία τμήματα. Τον ενεργό στρατό αποτελούσαν η Γενική Διοίκηση, το γενικό επιτελείο της Γενικής Διοίκησης και τα όπλα. Το όπλο του πεζικού θα αποτελούνταν συνολικά από δώδεκα συντάγματα πεζικού και έξι τάγματα ευζώνων. Το ιππικό θα αποτελούνταν από τρία συντάγματα, το πυροβολικό και αυτό από τρία συντάγματα, ενώ το μηχανικό θα συγκροτούνταν από την επιθεώρηση μηχανικού, τρεις διευθύνσεις μηχανικού και τρία τάγματα μηχανικού.¹⁰⁴⁷ Η οργάνωση του στρατού σε μεγάλες στρατιωτικές περιφέρειες προσπαθούσε να λύσει το παλιό πρόβλημα των διάσπαρτων σε όλη την ελληνική επικράτεια μικρών στρατιωτικών τμημάτων. Αυτά ήταν το αποτέλεσμα των πολιτικών πιέσεων των ψηφοφόρων των κομμάτων δεδομένου ότι τα μικρά στρατιωτικά τμήματα ενίσχυαν οικονομικά την ελληνική επαρχία βελτιώνοντας αξιοσημείωτα την κακή οικονομική της κατάσταση.¹⁰⁴⁸

Κατά τη συζήτηση του νομοσχεδίου για τον νέο οργανισμό του στρατού που ψηφίσθηκε τελικά τον Μάιο, ο βουλευτής της αντιπολίτευσης Ιωάννης Στάικος, που ήταν στρατιωτικός, επανερχόμενος στο ακανθώδες ζήτημα της κατανομής των οργανικών θέσεων μεταξύ των αξιωματικών του πεζικού και των αξιωματικών των τεχνικών όπλων, διαμαρτυρήθηκε γιατί καταργούνταν στο υπουργείο των Στρατιωτικών οργανικές θέσεις που ανήκαν στους αξιωματικούς του πεζικού, οι οποίες θα καταλαμβάνονταν στο μέλλον με απόσπασση από αξιωματικούς από όλα τα όπλα. Ο Στάικος τόνισε ότι δεν θεωρούσε συμπτωματική αυτήν την μεταβολή με την οποία προέκυπτε κατάργηση θέσεων μόνο για τους αξιωματικούς του πεζικού και ενέταξε αυτήν την αλλαγή στο γενικότερο ζήτημα της προσπάθειας υποβάθμισης των αξιωματικών του πεζικού, υπέρ των υπόλοιπων όπλων. Σε αυτό το πλαίσιο, ζήτησε από τον υπουργό των Στρατιωτικών, για λόγους οικονομίας, να εφαρμόσει τις απαραίτητες περικοπές θέσεων με δίκαιο τρόπο για τους αξιωματικούς όλων των όπλων. Σε αντίθετη περίπτωση «(...)δύναται να χαρακτηρισθεί ο οργανισμός ούτος, ότι εγένετο εκ συμπαθειών είτε εξ άλλου

¹⁰⁴⁷ Νόμος ΓΛΑ', 20 Ιουνίου 1904

¹⁰⁴⁸ Β. Παπακοσμάς, ό.π., σελ. 46

τινός λόγου(...)). Παράλληλα, θα έπρεπε οι γενικές θέσεις να κατανέμονταν εξ' ίσου σε όλα τα όπλα.¹⁰⁴⁹ Κατά τον Στάικο δεν θα έπρεπε να ακυρωθούν οι βελτιώσεις που είχε εισαγάγει στο στράτευμα η θεσμοθέτηση της Γενικής Διοίκησης.¹⁰⁵⁰ Ο υπουργός των Στρατιωτικών Κωνσταντίνος Σμολένσκης απάντησε ότι η πλήρωση των γενικών θέσεων έπρεπε να γίνεται με γνώμονα την καταλληλότητα των αξιωματικών, και όχι την προέλευσή τους, και ότι οι τοποθετήσεις γίνονται με αυτό το πνεύμα και όχι με σκοπό να υποβαθμισθούν οι αξιωματικοί του πεζικού. Έφερε, δε, σαν παράδειγμα τον προσωπάρχη του υπουργείου στρατιωτικών που ήταν ο ικανότερος και ανήκε στο πυροβολικό τονίζοντας χαρακτηριστικά ότι «(...)αφού δεν ευρίσκω τοιούτον εις το πεζικό τι θέλετε να κάμω(...)».¹⁰⁵¹

Ο διαχωρισμός του στρατού, κατά την περίοδο της ειρήνης, σε τρεις μεγάλες περιφέρειες που θεσμοθετούσε ο νέος οργανισμός, προκάλεσε διαφωνίες σε μερίδα στρατιωτικών βουλευτών. Ο βουλευτής Άργους Γεώργιος Καρπετόπουλος, που ήταν στρατιωτικός και ανήκε στην αντιπολίτευση, ισχυρίστηκε ότι αυτή η διαίρεση δεν θα αποδεικνυόταν επιτυχής. Έπρεπε, κατά την άποψή του, να συγκροτούνταν στην ειρηνική περίοδο τόσες μονάδες σε αριθμό και ποιότητα όσες ήταν είναι αναγκαίες σε περίπτωση διεξαγωγής πολέμου, «(...)διότι η μετάβασις από της καταστάσεως της ειρήνης εις την εμπόλεμην τοιαύτην παρουσιάζει τοσαύτας δυσχέρειας, και εν πολλοίς ανυπερβλήτους μάλιστα, ώστε ουδεμία μέριμνα εν καιρώ ειρήνης προς περιορισμόν αυτής πρέπει να θεωρηθή περιττεύουσα(...)».¹⁰⁵²

¹⁰⁴⁹ ΕΣΒ ΙΣΤ' Β' Έκτακτος, Συνεδρίασις 6, 12/5/1904, σελ. 123

¹⁰⁵⁰ «(...)Ομιλώ εκ πεποιθήσεως, την οποία έχω σχηματίσει από πολλών ετών, αφ' ότου το υπουργείον των στρατιωτικών όσους έκρινεν αρμοδίους επροβίβαζε προς πλήρωσιν διαφόρων θέσεων παντός όπλου. Τούτο υπήρξεν η αιτία, ίνα επέλθη η διαίρεσις του στρατεύματος, μέχρι της εποχής, καθ' ην ετέθη εις εφαρμογήν ο νόμος περί Γενικής Διοικήσεως του στρατού. Εξήρχοντο εκ της σχολής των Ευελπίδων κατ' έτος 25 έως 30 αξιωματικοί, οίτινες μη επιθυμούντες να καταταχθώσιν εις το σώμα του πεζικού, προσεπάθουν δια παντός μέσου να κατατάσσωνται εις τα σώματα του πυροβολικού και του μηχανικού. Κατήντησε δε ο αριθμός των ανθυπολοχαγών του μηχανικού και του πυροβολικού να φθάση εις τοιούτον σημείον, ώστε, εάν όλοι οι ανθυπολοχαγοί ήτο δυνατόν να προβιβασθώσι κλιμακηδόν μέχρι του βαθμού του υποστρατήγου, έπρεπε να φύγωσιν όλοι οι έχοντες ανώτερον βαθμόν του ανθυπολοχαγού, και πάλιν θα έμενον τρεις υπεράριθμοι...Νομίζω ότι μετά την εφαρμογήν του νόμου της Γενικής Διοικήσεως και μετά την επιψήφισιν του οργανισμού του στρατού πρέπει να παύση η διάκρισις μεταξύ των σωμάτων και των όπλων, και, ει δυνατόν, εν μέτρον να λάβη ο κ. υπουργός των στρατιωτικών(...)».
(ΕΣΒ ΙΣΤ' Β' Έκτακτος, Συνεδρίασις 6, 12/5/1904, σελ. 126)

¹⁰⁵¹ Στο ίδιο, σελ. 126

¹⁰⁵² ΕΣΒ ΙΣΤ' Έκτακτος Β', Συνεδρίασις 7, 13/5/1904, σελ. 145. Ο Γεώργιος Καρπετόπουλος ήταν αξιωματικός του ιππικού και βουλευτής. Καταγόταν από το Άργος, αλλά γεννήθηκε και μεγάλωσε στην Αθήνα. Φοίτησε στη Σχολή Υπαξιωματικών. Έλαβε μέρος στον πόλεμο του 1897, όπου διακρίθηκε. Αργότερα εγκατέλειψε τη στρατιωτική καριέρα – ήταν Ταγματάρχης ιππικού– και πολιτεύτηκε με το κόμμα του Θεοτόκη, με το οποίο εκλέχτηκε πολλές φορές

Από την άλλη πλευρά, υπήρξαν βουλευτές που ήταν στρατιωτικοί, όπως ο Λεωνίδας Λαπαθιώτης, που τόνισε ότι παρά το γεγονός ότι ο οργανισμός αυτός θα μπορούσε να είναι τελειότερος από στρατιωτική άποψη, εντούτοις ήταν «(...)υπέρτερος παντός άλλου οργανισμού, είτε υποβληθέντος εις την Βουλήν, είτε μη(...)».¹⁰⁵³ Η άποψη του Λαπαθιώτη σίγουρα εντασσόταν στην προσπάθεια του να υπερασπισθεί τις ενέργειες της κυβέρνησης Θεοτόκη, όντας βουλευτής του νεωτεριστικού κόμματος. Εντούτοις, αντανακλούν μια πραγματικότητα: Τριάντα χρόνια μετά τις πρώτες σοβαρές προσπάθειες αναδιοργάνωσης του στρατού, οι πολυάριθμες απόπειρες δημιουργίας οργανισμών του στρατού που είχαν προηγηθεί και, κατά γενική ομολογία, αποτύχει, όπως απέδειξε και ο πόλεμος του 1897, προσέφεραν αρκετά διδάγματα για τη δημιουργία ενός επαρκούς οργανισμού που θα προσάρμοζε, κατά το δυνατόν, τη θέληση για δημιουργία αξιόμαχου στρατού, στις ιδιαιτερότητες της εύθραυστης ελληνικής οικονομίας. Τέτοιος φιλοδοξούσε να είναι ο νέος οργανισμός του στρατού που εισήγαγε ο Θεοτόκης. Την προσπάθεια για τη δημιουργία ενός οργανισμού που θα λάμβανε υπόψη και θα διόρθωνε τις ατέλειες του παρελθόντος τόνισε και ο υπουργός των Στρατιωτικών Σμολένσκις.¹⁰⁵⁴

Ο πρωθυπουργός Θεοτόκης σημείωσε στην αγόρευση του, υπερασπιζόμενος τη νομοθετική του πρωτοβουλία, την προσπάθεια προσαρμογής του οργανισμού του στρατού στα οικονομικά δεδομένα, τονίζοντας το πόσο δαπανηρή ήταν η συντήρηση του στρατού.¹⁰⁵⁵ Τόνισε, παράλληλα, το πόσο επικίνδυνη για την εφαρμογή του νέου οργανισμού του στρατού θα ήταν η υιοθέτηση των απόψεων μελών της αντιπολίτευσης που απαιτούσαν μεγαλύτερη αύξηση δαπανών από αυτήν που προέβλεπε ο νέος

βουλευτής Άργους από το 1902 μέχρι το 1926. Ανάλογες απόψεις με τον Καρπετόπουλο εξέφρασαν και οι στρατιωτικοί βουλευτές Στάικος και Πετροπουλάκης.

¹⁰⁵³ ΕΣΒ ΙΣΤ' Έκτακτος Β', Συνεδριάσεις 7, 13/5/1904, σελ. 154. Ο Λεωνίδας Λαπαθιώτης γεννήθηκε στην Κόρινθο από πατέρα κυπριακής καταγωγής, τον αξιωματικό της Χωροφυλακής Θεοχάρη Λαπαθιώτη. Κατατάχθηκε στον ελληνικό στρατό φθάνοντας μέχρι τον βαθμό του αντιστράτηγου. Συμμετείχε στον ελληνοτουρκικό πόλεμο του 1897 ως αξιωματικός του επιτελείου της Ηπείρου και διετέλεσε προσωπάρχης του υπουργείου στρατιωτικών. Το 1903 εξελέγη βουλευτής Τυρνάβου ενώ συμμετείχε για λίγους μήνες στην κυβέρνηση Κυριακούλη Μαυρομιχάλη ως υπουργός στρατιωτικών (1909). Ως μαθηματικός δίδαξε στο Πολυτεχνείο και την Στρατιωτική Σχολή Ευελπίδων. Πέθανε στην Αθήνα τον Ιανουάριο του 1942.

¹⁰⁵⁴ ΕΣΒ ΙΣΤ' Έκτακτος Β', Συνεδριάσεις 8, 14/5/1904, σελ. 169

¹⁰⁵⁵ «(...)ήθελον να παρακαλέσι την Βουλήν να λάβη υπ' όψιν, ότι ο οργανισμός του στρατού αποβλέπει κυρίως εις στρατιωτικούς σκοπούς, αλλά κατά την σύνταξιν αυτού πρέπει κατ' ανάγκην να ληφθώσιν υπ' όψιν αι οικονομικά περιστάσεις της χώρας, η οικονομική κατάσταση του Κράτους. Όλοι οι γενόμενοι υπολογισμοί αποδεικνύουσιν, ότι δυνάμει του οργανισμού, τον οποίον πρόκειται να ψηφίσωμεν, αι δαπάναι αι στρατιωτικάί θα αυξήσωσι κατά πολύ. Αι δαπάναι αύται έσονται μετά την εφαρμογήν του υπό συζήτησιν οργανισμού ανώτεραι κατά τέσσερα τουλάχιστον εκατομμύρια των δαπανών των άλλοτε γινομένων(...)» (ΕΣΒ ΙΣΤ' Έκτακτος Β', Συνεδριάσεις 8, 14/5/1904, σελ. 170)

νόμος.¹⁰⁵⁶ Σύμφωνα με τον Έλληνα πρωθυπουργό η συνέπεια πιθανής αποδοχής των προτάσεων για μεγαλύτερη αύξηση των δαπανών για τον στρατό θα ήταν «(...) ότι ο οργανισμός δεν θα εφαρμοσθή κατά τα μέρη εκείνα, τα οποία άπαντες επιθυμούμεν να ἴδομεν εφαρμοζόμενα, δηλαδή θα περιορισθῇ ἡ δύναμις ἡ ενιαύσιος των στρατιωτών, περιοριζομένης δε ταύτης τι πράττομεν δια του νέου οργανισμού του στρατού; Ουδέν άλλο ἢ δημιουργούμε νέας θέσεις(...)».¹⁰⁵⁷ Στην πραγματικότητα το πλαίσιο της δημοσιονομικής πειθαρχίας που είχε επιβάλλει ο Διεθνής Οικονομικός Έλεγχος και οι περιορισμένες οικονομικές δυνατότητες του ελληνικού κράτους δεν επέτρεπαν τεράστιες αμυντικές δαπάνες. Παράλληλα καθιστούσαν απαγορευτική την ταυτόχρονη διάθεση μεγάλων ποσών για την αναδιοργάνωση του στρατού και τις κοινωνικές παροχές ἢ την εκτέλεση των απαραίτητων έργων υποδομής.

Ο Θεοτόκης ανασυνίστησε, επίσης, το σώμα γενικών επιτελών με σκοπό να βοηθάει τον Γενικό Διοικητή στη διοίκηση και εκγύμναση του στρατεύματος. Το προσωπικό του θα αποτελούνταν από αξιωματικούς των όπλων του πεζικού, του ιππικού, του πυροβολικού και του μηχανικού και προοριζόταν για την διεξαγωγή της επιτελικής υπηρεσίας τόσο κατά την διάρκεια της ειρήνης, όσο και κατά την διάρκεια του πολέμου. Το σώμα θα αποτελούσαν δύο συνταγματάρχες, πέντε αντισυνταγματάρχες, πέντε ταγματάρχες, οκτώ λοχαγοί και τέσσερις υπολοχαγοί που είχαν δική τους ιεραρχία και αρχαιότητα. Για να μπορεί κάποιος αξιωματικός να τοποθετηθεί σε αυτό το σώμα, μετά από πρόταση του υπουργού των Στρατιωτικών που θα βασιζόταν σε γνωμοδότηση του Γενικού Διοικητή, ώστε να έχει καλύτερη εξέλιξη θα έπρεπε απαραίτητα να είχε αποκτήσει πτυχίο ικανότητας για επιτελική υπηρεσία. Η απόκτηση του πτυχίου αυτού θα γινόταν μετά από πρόταση του Γενικού Διοικητή για όσους είχαν επιτύχει σε σχετικό διαγωνισμό που περιλάμβανε γραπτή και προφορική εξέταση σε θέματα στρατιωτικής ιστορίας, στρατιωτικής γεωγραφίας και πολεμικής τέχνης. Δικαίωμα να λάβουν μέρος στον διαγωνισμό είχαν υπολοχαγοί και ανθυπολοχαγοί που είχαν αποφοιτήσει από την στρατιωτική σχολή, κατείχαν επαρκώς μια τουλάχιστον ξένη γλώσσα και είχαν υπηρετήσει στο στρατό για τουλάχιστον

¹⁰⁵⁶ «(...)Εννοείτε, όλοι όσοι παρακολουθείτε την οικονομικήν κατάστασιν της χώρας ότι είναι αδύνατον το ποσόν τούτο να υπερβώμεν, διότι η υπέρβασις του ποσού τούτου ουδέν άλλον θα είχαν αποτέλεσμα ἢ την μη εφαρμογή του ψηφιζομένου οργανισμού, διότι δεν είναι δυνατόν να παραδεχθῇ τις, ότι επιτρέπεται να γίνει αύξησις υπερβαίνουσα τέσσερα εκατομμύρια κατ'έτος τας δαπάνας του υπουργείου των Στρατιωτικών(...)».(ΕΣΒ ΙΣΤ' Έκτακτος Β', Συνεδρίασις 8, 14/5/1904, σελ. 170)

¹⁰⁵⁷ ΕΣΒ ΙΣΤ' Έκτακτος Β', Συνεδρίασις 8, 14/5/1904, σελ. 170

πέντε έτη.¹⁰⁵⁸ Με τη θεσμοθέτηση του σώματος των γενικών επιτελών καταργήθηκε η διεύθυνση επιτελικής υπηρεσίας του υπουργείου των στρατιωτικών, που μέχρι τότε λειτουργούσε, όπως αναφέρθηκε, παράλληλα με τους επιτελείς του διαδόχου. Την κύρια επιτελική υπηρεσία ανέλαβε έτσι το Γενικό Επιτελείο Στρατού της Γενικής Διοίκησης.

Κατά την συζήτηση του νομοσχεδίου για τη δημιουργία του σώματος των γενικών επιτελών, πολλοί βουλευτές, μεταξύ των οποίων και στρατιωτικοί, εξέφρασαν την αμφιβολία τους αν υπήρχε ικανός αριθμός αξιωματικών για να το στελεχώσει.¹⁰⁵⁹ Ο βουλευτής Στάϊκος, στρατιωτικός, προσέθεσε μάλιστα στα επιχειρήματα εναντίον του νομοσχεδίου το πρόβλημα που θα δημιουργούνταν αν οι μετατιθέμενοι αξιωματικοί στο σώμα των γενικών επιτελών δεν αποδεικνύονταν ικανοί να υπηρετήσουν σε αυτό. Σε αυτήν την περίπτωση θα έπρεπε να επανέλθουν στο σώμα από το οποίο προέρχονταν ως υπεράριθμοι, όντας ταπεινωμένοι αφού δεν κατάφεραν να ανταποκριθούν στα καθήκοντα του γενικού επιτελούς. Γι' αυτόν το λόγο ο Στάϊκος πρότεινε όλοι οι αξιωματικοί που θα λάμβαναν απόσπαση για το σώμα των γενικών επιτελών να επιστρέφουν στις μονάδες τους μετά από παρέλευση δύο ετών.¹⁰⁶⁰ Ο πρώην υπουργός των Στρατιωτικών Θ. Λυμπρίτης αναγνωρίζοντας από την μια πλευρά την αναγκαιότητα της δημιουργίας σώματος γενικών επιτελών αλλά και από την άλλη την έλλειψη κατάλληλα εκπαιδευμένων στελεχών, πρότεινε να καθυστερήσει η δημιουργία του σώματος των γενικών επιτελών. Αντί αυτού πρότεινε να καταρτισθεί επιτελική υπηρεσία από συγκεκριμένα πρόσωπα που θα παρέμεναν στις θέσεις τουλάχιστον μια τετραετία για να υπάρξει επαρκής χρόνος ώστε αυτοί οι αξιωματικοί να αξιολογηθούν, και να επιλεγούν έτσι οι κατάλληλοι για τη στελέχωση του σώματος των γενικών επιτελών.¹⁰⁶¹ Ο Κουμουνδούρος, που

¹⁰⁵⁸ Νόμος ΓΙΘ', 18 Μαΐου 1904

¹⁰⁵⁹ «(...)Αλλ, ερωτώ υμάς, προκειμένου περί τοσούτον σοβαράς υπηρεσίας, αναγνωρίζετε σεις, ότι ημείς έχομεν τοιαύτην πεποίθησιν εις πρόσωπα, προκειμένου είτε το εν είτε το έτερον να εφαρμόσωμεν σύστημα; Εγώ τολμώ να είπω, ότι δεν έχομεν. Και τούτο μαρτυρεί η εν γένει στρατιωτική της χώρας ημών κατάστασις, το βροντοφωνεί δε και ο τελευταίος ατυχής ημών πόλεμος. Και σπεύδω να είπω, ότι έχομεν αξιωματικούς καλούς, τελείως μορφωμένους, γενναίους άνδρας, κекημένους ίσως ικανά εφόδια, ίνα καταστήσιν ικανοί αξιωματικοί του επιτελείου, αλλ' όπως φθάσωσιν εις το ύψος της αποστολής των, είναι ανάγκη να τύχωσιν άλλου περιβάλλοντος(...)». Αγόρευση στρατιωτικού βουλευτή Καρπετόπουλου. (ΕΣΒ ΙΣΤ Β' Έκτακτος, Συνεδρίασις 2, 7/5/1904, σελ. 14). Βλ. ακόμα αντίστοιχες αγορεύσεις του βουλευτή Κ.Καραπάνου και των στρατιωτικών βουλευτών Ι Στάϊκου και Γ.Αναστασόπουλου.

¹⁰⁶⁰ ΕΣΒ ΙΣΤ Β' Έκτακτος, Συνεδρίασις 2, 7/5/1904, σελ. 14

¹⁰⁶¹ «(...)Η επιτελική υπηρεσία έχει δύο κλάδους, τα μέγιστα αλλήλων διαφέροντας· είναι το μέρος το Επιτελικόν, το διεύθυνον, ο νους, είναι και το εκτελεστικόν. Εκτελεστικόν είναι το μέρος εκείνο, το οποίον λαμβάνει ωρισμένας οδηγίας, ων η εκτέλεσις μικρόν διαφέρει των εκτελουμένων υπό των αξιωματικών του λοιπού στρατεύματος. Δια τούτο η ευδοκίμησις των επιτελικών αξιωματικών εν τη εκτελέσει της κατωτέρας ταύτης επιτελικής υπηρεσίας δεν αρκεί, όπως βεβαιώση την ικανότητα, ην δέον να έχει ο οριστικώς προσληφθησόμενος εν τη

είχε και αυτός διατελέσει υπουργός των Στρατιωτικών, πρότεινε, κατά την προσφιλή κοινοβουλευτική πρακτική, να παραπεμφθεί το νομοσχέδιο σε επιτροπή η οποία θα αποφαινόταν για τον τρόπο με τον οποίο θα στελεχωνόταν το σώμα των γενικών επιτελών, ούτως ώστε να περιορισθεί ο κίνδυνος της τοποθέτησης σε αυτήν μη ικανών αξιωματικών. Η πρόταση, όμως, του Κουμουνδούρου απορρίφθηκε με μεγάλη πλειοψηφία 112 κατά και μόλις 45 υπέρ.¹⁰⁶² Ο υπουργός των Στρατιωτικών Κ. Σμολένσκης απάντησε στους επικριτές του νομοσχεδίου ότι η επιτελική υπηρεσία σε έναν στρατό ήταν αναγκαιότητα και σημαντική βοήθεια για τους ηγέτες του στρατού, κατά τη διάρκεια των επιχειρήσεων του στρατεύματος. Υπερασπίστηκε μάλιστα την ικανότητα και την επάρκεια των Ελλήνων αξιωματικών στους οποίους όλοι θα έπρεπε να δείξουν εμπιστοσύνη. Τόνισε, επίσης, ότι υπήρχαν αξιωματικοί που είτε είχαν αποφοιτήσει από στρατιωτικές ακαδημίες του εξωτερικού, αναφέροντας σαν παράδειγμα τους τρεις αξιωματικούς μεταξύ των οποίων και ο Ιωάννης Μεταξάς που είχαν μόλις αποφοιτήσει από την στρατιωτική ακαδημία του Βερολίνου, είτε είχαν υπηρετήσει σε επιτελικές θέσεις στο υπουργείο των Στρατιωτικών.¹⁰⁶³ Όσο για το πρόβλημα που θα δημιουργούνταν αν κάποιος αξιωματικός που τοποθετούνταν στο σώμα των γενικών επιτελών δεν αποδεικνυόταν ικανός για τη συγκεκριμένη θέση και θα έπρεπε να επανέλθει στο σώμα από το οποίο προερχόταν, ο Σμολένσκης απάντησε ότι κάτι τέτοιο θα ήταν δύσκολο να συμβεί γιατί οι αξιωματικοί θα επιλέγονταν για το σώμα των επιτελών με αυστηρά κριτήρια, άρα δύσκολα θα αποτύγχαναν στο νέο τους ρόλο. Σε κάθε περίπτωση, πάντως, το γεγονός ότι ένας αξιωματικός θα αποδεικνυόταν ακατάλληλος ως επιτελής δεν σήμαινε, κατά τον Σμολένσκη, ότι δεν ήταν ικανός αξιωματικός να υπηρετήσει στο όπλο του με επάρκεια.¹⁰⁶⁴

Ο πρωθυπουργός Θεοτόκης επισήμανε ότι ήταν κοινά αποδεκτό πως ο σχηματισμός σώματος γενικών επιτελών ήταν απόλυτη ανάγκη. Τόνισε, επίσης, ότι οι περισσότεροι συμφωνούσαν ότι για να έχει αποτέλεσμα η νέα αυτή προσπάθεια θα έπρεπε το σώμα των γενικών επιτελών να έχει μόνιμο προσωπικό και όχι αποσπασμένο. Το πρόβλημα, όμως, ήταν ότι για να δημιουργηθεί μόνιμο επιτελείο σύμφωνα με τις επιταγές του νέου νόμου θα

ανωτέρω επιτελική υπηρεσία. Αν όμως αναβάλιτε την οριστική συγκρότησιν του Επιτελικού σώματος επί μίαν τετραετίαν ή και πλέον, τότε θα περιπέσητε εις ολιγώτερας πλάνας, διότι κατά το διάστημα τούτο θα διακριθώσιν οπωσδήποτε οι καλύτεροι. Τι θέλετε, κύριοι να πράξη ο Γενικός Διοικητής του στρατού; Να προσλάβη εξ εκείνων τους οποίους εδοκίμασεν; Είναι ανεπαρκείς. Διατί; Διότι δεν παρεσκευάσθημεν(...)». (ΕΣΒ ΙΣΤ Β΄ Έκτακτος, Συνεδρίασις 3, 8/5/1904, σελ. 51)

¹⁰⁶² ΕΣΒ ΙΣΤ Β΄ Έκτακτος, Συνεδρίασις 3, 8/5/1904, σελ. 52-54

¹⁰⁶³ ΕΣΒ ΙΣΤ Β΄ Έκτακτος, Συνεδρίασις 2, 7/5/1904, σελ. 21-23

¹⁰⁶⁴ ΕΣΒ ΙΣΤ Β΄ Έκτακτος, Συνεδρίασις 3, 8/5/1904, σελ. 55-56

περνούσε πολύς χρόνος. Έτσι θα έπρεπε για το πρώτο χρονικό διάστημα να επιλεγούν στελέχη από τα διάφορα σώματα του στρατού τα οποία προφανώς δεν θα ήταν επαρκώς προετοιμασμένα για το σώμα γενικών επιτελών. Αυτό, λοιπόν, δημιουργούσε τον κίνδυνο να μην επιλεγούν τα καταλληλότερα στελέχη· αντίθετα να επιλεγούν στελέχη που δεν θα μπορούσαν να ανταποκριθούν στις αυξημένες απαιτήσεις του επιτελείου. Ο Θεοτόκης προσέθεσε, όμως, ότι είχε την βεβαιότητα ότι τόσο ο Γενικός Διοικητής που θα γνωμοδοτήσει για την τοποθέτηση κάποιου αξιωματικού στο σώμα των γενικών επιτελών, όσο και ο υπουργός των Στρατιωτικών που θα υποβάλλει το σχετικό βασιλικό διάταγμα με βάση τη γνωμοδότηση του Γενικού Διοικητή, θα επιδείκνυαν πλήρη συναίσθηση της ευθύνης για τις επιλογές τους. Σε κάθε περίπτωση, πάντως, αν κάποιος αξιωματικός αποδεικνυόταν ανεπαρκής μετά την πάροδο εύλογου χρόνου, θα επανερχόταν στο σώμα του. Ο Θεοτόκης εξέφρασε μάλιστα την βεβαιότητα ότι το στρατιωτικό ήθος δεν θα επέτρεπε σε αυτούς τους αξιωματικούς να χρησιμοποιήσουν εναντίον των συναδέλφων τους προνόμια που απέκτησαν λόγω της μικρής υπηρεσίας τους στο σώμα των γενικών επιτελών.¹⁰⁶⁵

Ο αρχηγός της αντιπολίτευσης Θ. Δηλιγιάννης, από την πλευρά του, στη συζήτηση του νομοσχεδίου για το σώμα των γενικών επιτελών βρήκε μια ακόμη ευκαιρία για να εκφράσει την αντίθεσή του στην ανάθεση των καθηκόντων του Γενικού Διοικητή στον διάδοχο. Με αυτόν τον τρόπο, τόνισε ο Δηλιγιάννης, στον διάδοχο που ήταν «(...)ανώτερος παντός δισταγμού και πάσης δυσπιστίας(...)», ανατέθηκαν καθήκοντα των οποίων «(...)ο διαχειριζόμενος είναι υπάλληλος του κράτους, υποκείμενος υπό την επιτήρησιν του υπουργού των στρατιωτικών(...)».¹⁰⁶⁶

Απαντώντας ο Θεοτόκης, υπενθύμισε στον Δηλιγιάννη ότι, παρά το γεγονός ότι κατά την ψήφιση του νόμου της Γενικής Διοίκησης το 1900 είχε επαναλάβει αντίστοιχες απόψεις για την ανάληψη της θέσης του Γενικού Διοικητή από τον διάδοχο, όταν «(...)ήλθεν εις την διεύθυνσιν των κοινών τις ελησμόνησε(...)». Έτσι ενώ είχε την κοινοβουλευτική δύναμη να επιφέρει αλλαγές στο θεσμό της γενικής διοίκησης δεν το αποτόλμησε, σε αντίθεση με την κυβέρνηση Ράλλη που τον διαδέχθηκε. Σε κάθε περίπτωση, όμως, δεν βοηθούσε ούτε το στρατό, ούτε το κοινοβούλιο η επαναφορά της συζήτησης στο θέμα της Γενικής Διοίκησης που είχε, κατά τον Θεοτόκη, τακτοποιηθεί οριστικά.¹⁰⁶⁷

¹⁰⁶⁵ ΕΣΒ ΙΣΤ Β΄ Έκτακτος, Συνεδριάσεις 2, 7/5/1904, σελ. 26-27

¹⁰⁶⁶ ΕΣΒ ΙΣΤ Β΄ Έκτακτος, Συνεδριάσεις 3, 8/5/1904, σελ. 47

¹⁰⁶⁷ Στο ίδιο, σελ. 48

Εκτός, όμως, από τη δημιουργία του σώματος των γενικών επιτελών, ο Θεοτόκης με καινούριο στρατολογικό νόμο μείωσε τη θητεία σε 18 μήνες εξοικονομώντας κεφάλαια που θα μπορούσαν να διατεθούν για την εκπαίδευση περισσότερων ανδρών.¹⁰⁶⁸ Έτσι καθορίσθηκε αύξηση των νεοσύλλεκτων από 7.000 σε 13000 ανά έτος. Αν αυτό το πρόγραμμα ακολουθούνταν σε μια δεκαετία θα μπορούσε να συγκροτηθεί αξιόμαχος και εκπαιδευμένος στρατός της τάξεως των 120.000 ανδρών. Ο Θεοτόκης ίδρυσε, επίσης, το ταμείο Εθνικής Αμύνης. Τη διοίκηση του ταμείου θα αναλάμβανε επιτροπή με πρόεδρο τον εκάστοτε πρωθυπουργό, αντιπρόεδρο τον υπουργό των Στρατιωτικών και μέλη τον υπουργό των Οικονομικών, τον Γενικό Διοικητή και τον αρχηγό του Γενικού Επιτελείου του στρατού. Τα κεφάλαια αυτού του ταμείου θα συγκεντρώνονταν από ειδικούς φόρους, όπως του οινόπνευματος και του ζύθου, από τους τελωνειακούς δασμούς, από το αντίτιμο της απαλλαγής από την στρατιωτική θητεία και, τέλος, από ατομικές δωρεές με στόχο να καλύψουν τους τόκους και την τελική εξόφληση ενός μεγάλου εσωτερικού δανείου, ενώ θα αξιοποιούνταν αποκλειστικά για την αγορά καινούριου πολεμικού υλικού και για την κατασκευή και την επισκευή στρατιωτικών εγκαταστάσεων.¹⁰⁶⁹ Τα έσοδα του ταμείου εθνικής αμύνης υπολογίζονταν σε 5 εκατομμύρια δραχμές σε ετήσια βάση.¹⁰⁷⁰

Οι σημαντικές πρωτοβουλίες, όμως, του Θεοτόκη για την αναδιοργάνωση του στρατού πολύ σύντομα αποδείχθηκαν δύσκολα εφαρμόσιμες. Ο εκσυγχρονισμός του στρατού απαιτούσε καινούρια όπλα, καινούρια πυρομαχικά και μηχανικό εξοπλισμό που με τη σειρά τους απαιτούσαν κεφάλαια που δύσκολα μπορούσε να αντέξει ο κρατικός προϋπολογισμός. Η ελληνική κοινωνία πίστευε μεν στο αλυτρωτικό όραμα που παρείχε η Μεγάλη Ιδέα, αντιμετώπιζε, όμως, - ιδιαίτερα τα κατώτερα εισοδηματικά στρώματα - με αντιπάθεια την έλλειψη κοινωνικών παροχών ή την αδυναμία ελάττωσης των φόρων, απόρροια του ελλειματικού προϋπολογισμού που προκαλούσε η επιμονή του Θεοτόκη στην πολεμική προπαρασκευή και η συνεπακόλουθη θεαματική αύξηση των αμυντικών δαπανών. Παράλληλα το έλλειμμα στον προϋπολογισμό καθιστούσε απαγορευτικό οποιοδήποτε έργο υποδομής. Επιπλέον ο οργανισμός του 1904 απαιτούσε για να εφαρμοσθεί δαπάνες πολύ ανώτερες από αυτές που είχαν προϋπολογισθεί. Ενώ υπολογιζόταν ότι η εφαρμογή του οργανισμού αυτού του στρατού θα απαιτούσε δαπάνες περίπου 16.700.000 δρχ,

¹⁰⁶⁸ Νόμος ΓΚΒ', 4 Ιουνίου 1904

¹⁰⁶⁹ Νόμος ΓΚΖ', 17 Ιουνίου 1904

¹⁰⁷⁰ Νίκη Μαρωνίτη, *Πολιτική εξουσία και εθνικό ζήτημα στην Ελλάδα 1880-1910*, ό.π., σελ. 442

λεπτομερής προϋπολογισμός των υπηρεσιών του υπουργείου των στρατιωτικών το 1906 ανέβαζε αυτό το ποσό στα 22.000.000 δρχ.¹⁰⁷¹ Επιπρόσθετα δεν υπήρχαν οι απαραίτητες υποδομές σε στρατώνες και ιματισμό που θα μπορούσαν να συντηρήσουν 13.000 κληρωτούς ετησίως, ενώ και ο αριθμός των υπαξιωματικών υπολειπόταν από τον απαιτούμενο για την άρτια εκπαίδευση των νεοσύλλεκτων. Το κόστος για την αγορά τυφεκίων Μάλινχερ¹⁰⁷² τόσο από την κυβέρνηση Ράλλη, το Νοέμβριο του 1905, όσο και από την κυβέρνηση Θεοτόκη, τον Δεκέμβριο του 1905, κατέδειξε ότι η ελληνική οικονομία δεν άντεχε περισσότερους εξοπλισμούς. Ο Θεοτόκης ανέλαβε και το υπουργείο των Στρατιωτικών θέλοντας να τονίσει την προτεραιότητά που έδινε στο στρατιωτικό ζήτημα. Συνειδητοποίησε άμεσα, όμως, ότι η πλήρης εφαρμογή του οργανισμού του 1904 ήταν αδύνατη. Έπρεπε, έτσι, να αποφασίσει είτε να εξακολουθήσει η ατελής εφαρμογή του οργανισμού του 1904, χωρίς να είναι δυνατός ο πλήρης καταρτισμός την περίοδο της ειρήνης των οργανικών μονάδων του στρατού, είτε να περιορισθεί η εφαρμογή του οργανισμού του 1904 εντός των ορίων που καθόριζαν τα υπάρχοντα μέσα, ώστε να επιτευχθεί η καλύτερη εκπαίδευση του στρατού, με σκοπό την ταχύτερη και πλήρη οργάνωση της επιστράτευσης του τότε υπάρχοντος γυμνασμένου μάχιμου πληθυσμού. Αναγνωρίζοντας, λοιπόν, ότι ο κρατικός προϋπολογισμός και το ταμείο Εθνικής Αμύνης δεν επαρκούσαν για τη χρηματοδότηση φιλόδοξων σχεδίων εξοπλισμών, αποφάσισε, όπως ακριβώς πραγματοποίησε και ο προκάτοχός του στην ηγεσία του νεωτεριστικού κόμματος Τρικούπης, να προσαρμόσει τα σχέδιά του στα οικονομικά δεδομένα της Ελλάδας, πάντα σε συνεργασία με τη Γενική Διοίκηση του στρατού και το διάδοχο. Η Ελλάδα θα έπρεπε να ρίξει το βάρος της στη δημιουργία ενός μικρού αλλά άριστα εκπαιδευμένου στρατού με σύγχρονο εξοπλισμό αντί να κάνει βεβιασμένες ενέργειες που θα οδηγούσαν σε έναν ελλιπώς εκπαιδευμένο και εξοπλισμένο στρατό. Σκοπός ήταν, μάλιστα, οι επιτευχθείσες οικονομίες να μην χρησιμοποιηθούν για κάλυψη άλλων δαπανών του κράτους, αλλά να χρησιμοποιηθούν για την ενίσχυση των τακτικών πόρων του ταμείου της Εθνικής Αμύνης. Το νέο σχέδιο προέβλεπε δύναμη 60.000 ανδρών σε καιρό επιστράτευσης, εξοπλισμένων, όμως, με επάρκεια με τα καινούρια όπλα και με την υποστήριξη καινούριων γαλλικών πυροβόλων. Ο Γενικός Διοικητής, διάδοχος Κωνσταντίνος, οργάνωσε πολεμικά γυμνάσια το 1907 και το 1908 προκειμένου να

¹⁰⁷¹ *Η στρατιωτική κατάσταση και η πολιτική του κυρίου Θεοτόκη*, ό.π., σελ. 5-6

¹⁰⁷² Τα τυφέκια Μάλινχερ ήταν ένας τύπος επαναληπτικού τυφεκίου, με περιστροφικό γεμιστήρα, αυστριακής κατασκευής. Αποτελέσαν τον κύριο οπλισμό του ελληνικού στρατού κατά τους βαλκανικούς πολέμους.

εκπαιδεύσει τους εφέδρους και να πραγματοποιηθεί εξοικείωση του στρατεύματος με τις νέες πολεμικές μεθόδους.¹⁰⁷³

Με μια σειρά νομοθετικών πρωτοβουλιών ο Θεοτόκης επέφερε, επίσης, ορισμένες βελτιώσεις που ήταν απαραίτητες για τη σωστή λειτουργία του στρατού: απομάκρυνε οριστικά το στράτευμα από ξένα προς την αποστολή του καθήκοντα, κατέστησε το Γενικό Επιτελείο ανεξάρτητο από τη Γενική Διοίκηση, οργάνωσε σχολεία για το πεζικό και το πυροβολικό.¹⁰⁷⁴ Από τις παραπάνω πρωτοβουλίες η πιο σημαντική ήταν η αποδέσμευση του στρατού από τα έργα αστυνόμευσης που ήταν ξένα προς την αποστολή του. Με νόμο που ψηφίσθηκε το 1899, ο οποίος συμπληρώθηκε και ολοκληρώθηκε με έναν ακόμη νόμο που ψηφίσθηκε το 1906, ο Θεοτόκης έθεσε οριστικά σε νέα βάση το ζήτημα της αστυνομίας του ελληνικού κράτους, αναθέτοντας τη διεύθυνση της ελληνικής χωροφυλακής, που θα αναλάμβανε εξ' ολοκλήρου την αποστολή της αστυνόμευσης της ελληνικής επικράτειας, στο υπουργείο των Εσωτερικών. Η υπαγωγή του αρχηγείου της χωροφυλακής από το υπουργείο των Στρατιωτικών στο υπουργείο των Εσωτερικών αποτέλεσε τομή στα ζητήματα του στρατού, απαλλάσσοντας οριστικά το υπουργείο των Στρατιωτικών και το στρατό από κάθε ευθύνη και αρμοδιότητα αστυνόμευσης, επιτρέποντάς του να ασχοληθεί με τα κύριο καθήκον του: την πολεμική προπαρασκευή. Η μόνη υποχρέωση που παρέμενε στο στρατό, κληρονομιά του παρελθόντος, ήταν η απόσπαση αριθμού αξιωματικών για τη στελέχωση της χωροφυλακής, μέχρι την ολοκλήρωση της εκπαίδευσης κατάλληλων στελεχών. Επιπλέον στη θέση του αρχηγού της χωροφυλακής θα μπορούσε να τοποθετηθεί συνταγματάρχης προερχόμενος εκτός από τα όπλα του πεζικού, ιππικού, πυροβολικού και μηχανικού.¹⁰⁷⁵ Με τροποποίηση, μάλιστα, που επέφερε ο Θεοτόκης στον οργανισμό του στρατού του 1904, κατοχύρωσε την απαγόρευση της χρησιμοποίησης του στρατού σε ξένες με τον προορισμό του υπηρεσίες. Ο νέος νόμος όριζε σαφώς ότι «(...)δεν επιτρέπεται η χρησιμοποίησις αξιωματικών, ανθυπασπιστών και οπλιτών, εις την υπηρεσία των μεταβατικών αποσπασμάτων, είτε προς ενίσχυσιν της αστυνομίας και της χωροφυλακής(...)». Ο στρατός επιτρεπόταν να κληθεί μόνο σε περιπτώσεις «(...)σοβαράς διασάλευσης της δημοσίας τάξεως, κατόπιν αποφάσεως του υπουργικού συμβουλίου(...)πάντοτε δε δι' ωρισμένον χρόνον και κατά μονάδας τουλάχιστον λόχου, μη διασπωμένας, αλλ' ενεργούσας πάντοτε υπό την διοίκησιν και την ευθύνη των ηγητόρων του(...)». Το τμήμα, μάλιστα της χωροφυλακής διαγραφόταν οριστικά από το

¹⁰⁷³ Βίκτωρ Παπακοσμάς, ό.π., σελ. 48

¹⁰⁷⁴ Ε.Κ. Στασινόπουλος, ό.π., σελ.68

¹⁰⁷⁵ Νόμος ΒΧΣΤ' 6 Ιουλίου 1899 και νόμος ΓΡΞΕ', 11 Ιουλίου 1906

δυναμικό του υπουργείου των Στρατιωτικών.¹⁰⁷⁶ Ο Θεοτόκης, τέλος, με νέο νόμο ρύθμισε τους προβιβασμούς των αξιωματικών ώστε να εξομαλυνθεί το πρόβλημα των μεγάλων διαφορών των προβιβασμών μεταξύ των διαφόρων όπλων, ιδιαίτερα μεταξύ του πεζικού και των τεχνικών όπλων του πυροβολικού και του μηχανικού, που τόσα προβλήματα και διενέξεις είχε δημιουργήσει κατά το παρελθόν.¹⁰⁷⁷ Μετέτρεψε σε οργανικές θέσεις, όλες όσες προέβλεπε ο οργανισμός του ότι θα καταλαμβάνονταν από αξιωματικούς με αποσπάσεις, έτσι ώστε να επιταχύνονται οι προαγωγές των αξιωματικών και να περιορίζονται οι αντιδικίες.¹⁰⁷⁸

Ωστόσο παρά τις προσπάθειες η Ελλάδα το 1908 είχε στρατό πολύ κατώτερο από αυτούς της Σερβίας και της Βουλγαρίας. Το γεγονός αυτό προκαλούσε την έντονη δυσαρέσκεια των αξιωματικών, ιδιαίτερα των νεότερων και αποτέλεσε μια από τις βασικές αιτίες για τη δημιουργία του Στρατιωτικού Συνδέσμου. Ο Θεόδωρος Πάγκαλος, από τα ιδρυτικά μέλη του Στρατιωτικού Συνδέσμου, γράφει στα απομνημονεύματά του ότι οι 60.000 άνδρες που διέθετε η Ελλάδα το 1909, την περίοδο που εκδηλώθηκε το κίνημα στο Γουδί «(...)ήτο ανεπαρκής δια την διεκδίκησιν των εθνικών δικαίων εν περιπτώσει πολεμικής αναφλέξεως εν τη Βαλκανική. Οι δε Σέρβοι ηδύναντο την εποχήν αυτήν να επιστρατεύσουν 150.000 άνδρες και οι Βούλγαροι άνω των 250.000(...)».¹⁰⁷⁹ Πάντως και ο Πάγκαλος αναγνώριζε ότι «(...)είναι δίκαιον να ομολογηθή ότι εις τον Θεοτόκην οφείλεται η πρώτη αυτή οργάνωσις του μικρού μιν, αλλά συντεταγμένου εκείνου στρατού, όστις εχρησίμευσεν ως πυρήν δια τη δημιουργία κατόπιν του στρατού των δέκα μεραρχιών, όστις έφερε τα σύνορα της Ελλάδος μέχρι του Νέστου κατά τους πολέμους του 1912 και 1913(...)».¹⁰⁸⁰

Ο Θεοτόκης ασχολήθηκε ιδιαίτερα και με την ανακαίνιση του ελληνικού στόλου που το 1905 αποτελούνταν κυρίως από τα αντιτορπιλικά και τα τρία μικρά θωρηκτά που είχαν αγοραστεί από τον Τρικούπη. Με χρήματα του ταμείου εθνικού στόλου που είχε δημιουργηθεί το 1900 παραγγέλθηκαν οκτώ αντιτορπιλικά τα οποία μέχρι το 1908 είχαν ενισχύσει τον ελληνικό στόλο. Ιδιαίτερη συζήτηση προκλήθηκε και τώρα όπως και στα μέσα της δεκαετίας του 1880 επί Τρικούπη, για το αν η Ελλάδα θα έπρεπε να εξοπλίσει το στόλο της με μεγάλα πλοία όπως τα θωρηκτά ή να βασισθεί ολοκληρωτικά σε

¹⁰⁷⁶ Νόμος ΓΡΞΘ', 11 Ιουλίου 1906

¹⁰⁷⁷ Για τις αντιπαλότητες μεταξύ των αξιωματικών των διαφόρων όπλων για το ζήτημα των προβιβασμών τους, βλ. παραπάνω σελ. 212 - 213 και 380 - 382

¹⁰⁷⁸ Νόμος ΓΡΞΖ', 11 Ιουλίου 1906

¹⁰⁷⁹ Θ. Πάγκαλος, *Απομνημονεύματα*, ό.π., σελ. 32

¹⁰⁸⁰ Στο ίδιο, σελ. 33

τορπιλακάτους και αντιτορπιλικά.¹⁰⁸¹ Υπέρ της δεύτερης άποψης ήταν ο απόστρατος Γάλλος ναύαρχος Φουρνιέ, ο οποίος είχε προσκληθεί από την κυβέρνηση Θεοτόκη για να βοηθήσει στην αναδιοργάνωση του ελληνικού στόλου και ο οποίος πίστευε ότι ο ελληνικός στόλος θα έπρεπε να ενισχυθεί μόνο με μικρά πλοία όπως τα τορπιλοβόλα που ταίριαζαν στο επιχειρησιακό περιβάλλον του Αιγαίου, και των οποίων η αγορά δεν θα επιβάρυνε δραματικά τον κρατικό προϋπολογισμό. Ο Φουρνιέ πίστευε ότι ο ελληνικός στόλος θα έπρεπε να διαδραματίσει στην ανατολική Μεσόγειο ένα ρόλο που θα ήταν βοηθητικός των μεγάλων δυτικοευρωπαϊκών δυνάμεων.¹⁰⁸² Έτσι η απόκτηση και συντήρηση μεγάλων πολεμικών πλοίων όπως τα θωρηκτά δεν ήταν απαραίτητη. Στις απόψεις του Φουρνιέ αντιτάχθηκε έντονα το γενικό επιτελείο ναυτικού που είχε συσταθεί το 1904 και η συντριπτική πλειοψηφία των αξιωματικών του ναυτικού. Έτσι ο Θεοτόκης το 1908 απέρριψε τις ιδέες του Φουρνιέ, κάτι που οδήγησε στην ανακαίνιση των τριών παλαιών θωρηκτών και στην παραγγελία, δύο χρόνια αργότερα, του θωρηκτού «Αβέρωφ», που εξασφάλισε στην Ελλάδα την ναυτική κυριαρχία στο νευραλγικό θαλάσσιο χώρο του Αιγαίου και διαδραμάτισε καθοριστικό ρόλο στην επικράτηση του ελληνικού στόλου εναντίον του Οθωμανικού κατά τους Βαλκανικούς Πολέμους.

Οι προσπάθειες του Θεοτόκη για την ανασυγκρότηση των ελληνικών ενόπλων δυνάμεων με έμφαση στο στρατό, τονίσθηκαν ιδιαίτερα με υπερβολικό μάλιστα τρόπο από όσους - κυρίως αξιωματικούς - ήθελαν να υποβαθμίσουν τη συνεισφορά του κινήματος στο Γουδί και των κυβερνήσεων του Βενιζέλου που ακολούθησαν, στην ανασυγκρότηση του στρατού, που οδήγησε στους νικηφόρους βαλκανικούς πολέμους. Ο Βίκτωρ Δούσμανης, πιστός οπαδός του Κωνσταντίνου και ιδεολογικά αντίθετος και με τους κινηματίες στο Γουδί και με τους οπαδούς του Βενιζέλου, γράφει στα απομνημονεύματά του αρκετά χρόνια μετά: «(...)Η περίοδος της πρωθυπουργίας του Γ. Θεοτόκη είναι εκείνη ήτις παρασκεύασε την υλικήν δύναμιν δι' ης η Ελλάς κατόρθωσε να πολεμήση κατά την βαρυτάτην εποχήν της βαλκανικής πολιτικής αναδημιουργίας(...)Ο Θεοτόκης με μικρή αύξηση της φορολογίας και με πραγματικές οικονομίες στις ετήσιες στρατιωτικές δαπάνες κατάφερε να βρει χρήματα για τον εφοδιασμό του στρατού με πολεμικό υλικό, να ενισχύσει την εκπαίδευσή του και να καταρτίσει στρατό εκστρατείας και πέτυχε κατά μεγάλο μέρος την εθνική ενότητα των Ελλήνων(...)προετοιμάσας τον στρατόν δια την μετέπειτα εθνικήν αυτού

¹⁰⁸¹ Για τις αντιδράσεις που προκάλεσε η απόφαση του Τρικούπη να ενισχύσει τον ελληνικό στόλο με θωρηκτά βλ. παραπάνω σελ. 167 -169

¹⁰⁸² Βίκτωρ Παπακοσμάς, ό.π., βσελ. 49

δράσιν(...)».¹⁰⁸³ Στις απόψεις αυτές του Δούσμανη, βέβαια υποκρύπτεται η διάθεσή του για προβολή της προσωπικής του προσφοράς, καθόσον λίγο μετά ισχυρίζεται ότι όλες οι ενέργειες του Θεοτόκη μετά το 1905 για τη βελτίωση της στρατιωτικής ικανότητας της Ελλάδας βασίζονταν σε προτάσεις που είχε υποβάλλει ο ίδιος τον Απρίλιο του 1903, όταν ο Θεοτόκης ήταν στην αντιπολίτευση και προετοίμαζε το κυβερνητικό του πρόγραμμα.¹⁰⁸⁴ Άλλο χαρακτηριστικό παράδειγμα της τάσης να υπερτονιστεί η προσφορά του Θεοτόκη στην στρατιωτική προπαρασκευή της Ελλάδας πριν τους Βαλκανικούς Πολέμους, που εντάσσεται στο ίδιο αντιβενιζελικό πλαίσιο των απόψεων του Δούσμανη, αποτελεί ο Γεώργιος Τσόντος-Βάρδας ένας από τους πρωτεργάτες του Μακεδονικού αγώνα και γνήσιος πολέμιος του Βενιζέλου.¹⁰⁸⁵ Σε άρθρο του στην εφημερίδα «Καθημερινή», αρκετά χρόνια μετά, εξυμνεί με ιδιαίτερο τρόπο το ρόλο του Θεοτόκη στη διεξαγωγή του Μακεδονικού αγώνα με την ανοχή του απέναντι στην αποστολή ένοπλων σωμάτων, συμβάλλοντας, συν τοις άλλοις, και στην ενίσχυση του υπόδουλου ελληνισμού. Τα αποτελέσματα, δε, της προσφοράς του Θεοτόκη μπόρεσαν, σύμφωνα με τον Τσόντο, να ανυψώσουν το εθνικό φρόνημα και να αντιστρέψουν την απογοήτευση από την αποτυχία του 1897. Κατά κύριο λόγο, όμως, ο Τσόντος τονίζει την συμβολή του Θεοτόκη στην αναδιοργάνωση του στρατού «(...)τα λαμπρά της οποίας αποτελέσματα εφάνησαν κατά τους Βαλκανικούς Πολέμους(...)».¹⁰⁸⁶

Σε κάθε περίπτωση, πάντως, οι συνετές και μετρημένες προσπάθειες του Θεοτόκη για την ανασυγκρότηση του στρατού και του στόλου, επιβεβλημένες βέβαια από τις διεθνείς εξελίξεις και προσαρμοσμένες στην οικονομική κατάσταση της Ελλάδας, δημιούργησαν τη βάση πάνω στην οποία

¹⁰⁸³ Βίκτωρ Δούσμανης, *Ιστορίες και σελίδες τας οποίας έζησα*, Δημητράκος, Αθήνα 1946, σελ.27

¹⁰⁸⁴ Στο ίδιο, σελ. 29

¹⁰⁸⁵ Ο Γεώργιος Τσόντος γεννήθηκε στα Σφακιά το 1871. Το 1888 εισήλθε στην Στρατιωτική Σχολή Ευελπίδων και ορκίστηκε το 1893 ανθυπολοχαγός πυροβολικού. Υπήρξε ιδρυτικό μέλος της Εθνικής Εταιρείας. Έλαβε μέρος στην Κρητική Επανάσταση του 1897-1898, ενώ υπήρξε ηγετικό στέλεχος του Μακεδονικού αγώνα με το ψευδώνυμο Βάρδας, όπου διαδέχθηκε Παύλο Μελά στην οργάνωση του αγώνα στη δυτική Μακεδονία. Μαζί με Κρήτες εθελοντές έλαβε μέρος σε επιχειρήσεις στις περιοχές Κορεστίων-Καστοριάς-Φλώρινας-Μοναστηρίου. Συμμετείχε, ως Λοχαγός, στους Βαλκανικούς Πολέμους (1912-1913). Το 1914 παραιτήθηκε από το στράτευμα για να προσφύγει στην Βόρεια Ήπειρο, όπου τέθηκε υπό τις διαταγές της εκεί Προσωρινής Κυβέρνησης της Αυτόνομης Ηπείρου. Τέθηκε υπεύθυνος του τομέα Κορυτσάς μέχρι και τον Οκτώβριο του 1914. Στην περίοδο του Εθνικού Διχασμού τέθηκε στο πλευρό των φιλοβασιλικών κύκλων με αποτέλεσμα να αποταχθεί από το στράτευμα. Επανήλθε το 1920 και διετέλεσε το επόμενο έτος διοικητής της Σχολής Ευελπίδων. Απομακρύνθηκε για δεύτερη φορά μετά την επικράτηση του κινήματος της 11ης Σεπτεμβρίου το 1922. Επανήλθε πάλι σε περιορισμένο βαθμό το 1927 και αποστρατεύτηκε το 1935 με το βαθμό του αντιστράτηγου.

¹⁰⁸⁶ *Καθημερινή*, «Ο Γεώργιος Θεοτόκης και η απελευθέρωσις της Μακεδονίας», 8/2/1925 και ΓΑΚ, *Αρχείο Τσόντου Βάρδα*, Κ 59 α, φάκελος 25

συγκροτήθηκε ο ισχυρός, για τα βαλκανικά δεδομένα, στρατός που πέτυχε σημαντικές νίκες στους Βαλκανικούς Πολέμους, αλλά και ο πανίσχυρος με την απόκτηση του «Αβέρωφ» στόλος, που επικράτησε κατά κράτος του αντίστοιχου οθωμανικού κατά τους βαλκανικούς πολέμους, χαρίζοντας στην Ελλάδα την κυριαρχία στο Αιγαίο πέλαγος.

ΕΠΙΛΟΓΟΣ - ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Η πρώτη ουσιαστική προσπάθεια για τη δημιουργία τακτικού στρατού στην Ελλάδα πραγματοποιήθηκε μετά την άφιξη του Καποδίστρια το 1828. Ουσιαστικές, όμως, προσπάθειες για την αναδιοργάνωση και ανασυγκρότηση του ελληνικού τακτικού στρατού πραγματοποιήθηκαν μετά το 1878 και τα νέα δεδομένα που θα επικρατούσαν στην περιοχή των Βαλκανίων. Η διαδικασία αυτή ξεκίνησε δειλά το 1878 και εντατικοποιήθηκε χάρη στις πρωτοβουλίες του Τρικούπη μετά το 1882. Η κατάσταση του ελληνικού στρατού το 1878 ήταν, μάλλον, απογοητευτική καθόσον μέχρι τότε ο αυτοσχεδιασμός ήταν το κατ' εξοχήν σύστημα που εφαρμοζόταν στην οργάνωση των στρατιωτικών πραγμάτων. Ο αριθμητικά μικρός, αγύμναστος, ασχολούμενος, κυρίως, με έργα αστυνόμευσης και δέσμιος των πελατειακών σχέσεων στρατός δεν μπορούσε σε καμία περίπτωση να θεωρηθεί σύγχρονη και επαγγελματική μάχιμη δύναμη. Η ανεπάρκεια αυτή των ελληνικών ενόπλων δυνάμεων καθιστούσε δυσχερή την οποιαδήποτε πρωτοβουλία της ελληνικής πολιτικής και την οδήγησε αναπόφευκτα σε αβεβαιότητα και αναποφασιστικότητα. Την ίδια χρονική στιγμή ο γαλλοπρωσικός πόλεμος του 1870 αλλά και ο ρωσοτουρκικός του 1877-78 κατέδειξαν ότι η τεχνολογική πρόοδος απαιτούσε, σε παγκόσμια κλίμακα, την ύπαρξη ενός πιο "επαγγελματικού" στρατού. Οι τεχνικές άλλαζαν με ραγδαίους ρυθμούς στη βιομηχανική Ευρώπη και οι μεταβολές που προκαλούσαν στο πεδίο των στρατιωτικών υποδομών προκαλούσαν ερωτηματικά για τη μορφή και το ρόλο των στρατών του μέλλοντος καθιστώντας σαφές ότι οι εποχές του κλεφτοπόλεμου και του πολέμου "συμμοριών" είχαν περάσει ανεπιστρεπτί. Σε αυτό το πλαίσιο σύσσωμη η πολιτική ηγεσία της Ελλάδας αναγνώριζε την ανάγκη ενίσχυσης του στρατού. Το ελληνικό κράτος αναζήτησε στους ισχυρούς ευρωπαϊκούς στρατούς της εποχής πρότυπα για τη συγκρότηση, την οργάνωση και την εκπαίδευση του δικού του στρατού. Μέχρι το ευρωπαϊκό γαλλοπρωσικό πόλεμο του 1870-71 ο στρατός που κατά κύριο λόγο αποτελούσε το πρότυπο των υπολοίπων στην Ευρώπη ήταν ο γαλλικός. Η άνετη γερμανική επικράτηση στο γαλλοπρωσικό πόλεμο, όμως, κατέστησε τη νεοσύστατη αυτοκρατορία της Γερμανίας, υπό την ηγεσία της Πρωσίας, τη μεγαλύτερη στρατιωτική δύναμή, αλλάζοντας τα μέχρι τότε δεδομένα. Μετά το 1871 οι γερμανικές στρατιωτικές ιδέες και πολιτισμός εκτόπισαν τις αντίστοιχες γαλλικές ως πρότυπα.

Βασικές πτυχές της ανασυγκρότησης του στρατού που οδήγησε στη σταδιακή επαγγελματοποίηση του ήταν η θεσμοθέτηση της υποχρεωτικής καθολικής στράτευσης που έκανε τη στρατιωτική θητεία υπόθεση όλης της ελληνικής κοινωνίας, η εκπαίδευση του στρατού στα πρότυπα των ξένων στρατών με τη βοήθεια ξένων στρατιωτικών αποστολών, αλλά και η σημαντική βελτίωση της εκπαίδευσής του με την ίδρυση και αναβάθμιση των στρατιωτικών σχολών. Ιδιαίτερο μάλιστα ρόλο διαδραμάτισε η ίδρυση της Σχολής των Υπαξιωματικών, μέσω της οποίας δινόταν η δυνατότητα και σε άτομα προερχόμενα από τα μεσαία και τα χαμηλά κοινωνικά στρώματα να ακολουθήσουν καριέρα αξιωματικού φθάνοντας μέχρι τα ανώτερα στρατιωτικά αξιώματα. Παράλληλα, αναπόφευκτο βήμα για την δημιουργία ενός αξιόμαχου στρατού ήταν και ο επαρκής εξοπλισμός του, μόνο που αυτός ήταν σε άμεση συνάρτηση με τις οικονομικές δυνατότητες του ελληνικού κράτους που δεν επέτρεπαν συχνά την παροχή αντίστοιχων κονδυλίων. Αντίθετα οποιαδήποτε σημαντική προσπάθεια εξοπλισμού του στρατού αποτελούσε τροχοπέδη στην οικονομική ανάπτυξή του. Γι' αυτό το λόγο, άλλωστε, δεν απέδωσαν πλήρως οι προσπάθειες του Τρικούπη, ενώ και ο Θεοτόκης, για τον οποίο η στρατιωτική προπαρασκευή της Ελλάδας αποτελούσε άξονα της δημοσιονομικής του πολιτικής, αναγκάστηκε μετά το 1905 να προσαρμόσει τις φιλοδοξίες του για τη στρατιωτική ενδυνάμωση της χώρας στις περιορισμένες οικονομικές δυνατότητες της.

Άμεσο επακόλουθο, όμως, της ανασυγκρότησης του στρατού ήταν η ανάπτυξη τάσεων αυτονόμησης ή διαφορετικών μορφών σχέσης με την πολιτική εξουσία και η ροπή προς τη συμμετοχή σε μυστικές εταιρικές δράσεις με παράλληλη μείωση του ελιτίστικου πνεύματος και ενίσχυση του μεσοαστικού χαρακτήρα στις τάξεις του. Η συνειδητοποίηση του νέου ρόλου του θα οδηγούσε αναπόφευκτα τον στρατό σε διαμαρτυρίες ή διεκδικήσεις που σε αρκετές περιπτώσεις θα λάμβαναν την μορφή οργανωμένων κινήσεων. Η δημιουργία της Εθνικής Εταιρείας το 1894 αποτέλεσε την πιο σημαντική συστηματική έκφραση της "ανησυχίας" των στρατιωτικών στα τέλη του 19^{ου} αιώνα. Η διαδικασία που οδήγησε τον στρατό σε αυτές τις πρωτοβουλίες είχε δύο βασικές παραμέτρους. Αφενός τη διαρκή προσήλωση των αξιωματικών στο όραμα της Μεγάλης Ιδέας και αφετέρου το σημαντικό ρόλο που με την πάροδο των ετών απέδωσε η ελληνική κοινωνία, απογοητευμένη από τους χειρισμούς των πολιτικών, στον στρατό για την ευόδωση των εθνικών προσδοκιών της.

Σε αυτό το πλαίσιο, λοιπόν, ο στρατός αναζήτησε ένα δυναμικότερο ρόλο στα τεκταινόμενα, απαιτώντας σταδιακά από το στέμμα και την

κυβέρνηση να επαναπροσδιορίσουν τις σχέσεις μαζί του. Πρώτη, ενδεχομένως, ένδειξη για την διαμόρφωση αυτής στάσης του στρατού αποτέλεσαν τα γεγονότα της Κούτρας το 1886. Είναι ενδεικτικό ότι τα γεγονότα αυτά διαδραματίστηκαν την περίοδο που την εξουσία αναλάμβανε ο Τρικούπης που πιθανότατα θα ακολουθούσε ήπια πολιτική. Η σημασία των γεγονότων αυτών έγκειται στο γεγονός ότι εφεξής εδραιώνεται ο επαγγελματισμός του στρατού, ο οποίος θα εκδηλωθεί πιο έντονα και θα οδηγήσει στην προσπάθεια αυτονόμησής του από την πολιτική, όταν οι επιλογές της τελευταίας θα έρχονταν σε αντίθεση με το εθνικό όραμα.

Το πρώτο σύμπτωμα της παραπάνω συμπεριφοράς άμεσα συνδυασμένης με ζητήματα συντεχνιακής φύσης, ήταν η ομαδική παραίτηση τον Νοέμβριο του 1896 των αξιωματικών του πεζικού, ιππικού και οικονομικού, από τη Λέσχη των Αξιωματικών της Φρουράς των Αθηνών, της οποίας πρόεδρος ήταν ο διάδοχος Κωνσταντίνος. Λίγα χρόνια αργότερα, τον Ιούλιο του 1900, η ψήφιση του νομοσχεδίου της Γενικής Διοίκησης σύμφωνα με τον οποίο ο διάδοχος Κωνσταντίνος, ως Γενικός Διοικητής, αναλάμβανε το σημαντικότερο ρόλο στην αναδιοργάνωση του στρατού, αποτέλεσε την αφορμή για την εκδήλωση νέου κρούσματος απειθαρχίας στο στρατό.

Παράλληλα, η αυτόβουλη δράση των αξιωματικών στο πλαίσιο των διεκδικήσεων του εθνικού ζητήματος που από την περίοδο του αγώνα της ανεξαρτησίας προσδιόριζε τον τρόπο συμπεριφοράς τους δεν ήταν εύκολο να ξεριζωθεί. Αυτή η τακτική ήταν εύλογο να εφαρμοσθεί στα δύο ανοικτά μέτωπα του εθνικού ζητήματος: Το κρητικό και το μακεδονικό. Επανήλθε τότε εντονότερο το φαινόμενο νεαροί, κυρίως, αξιωματικοί να εγκαταλείπουν τις μονάδες τους και να καταφεύγουν στις περιοχές της Κρήτης και της Μακεδονίας αναλαμβάνοντας την ηγεσία των εξεγερμένων στην Κρήτη και των αντάρτικων ομάδων στην Μακεδονία, βρίσκοντας έτσι διέξοδο από τη μίζερη πραγματικότητα που βίωναν, που δεν ευνοούσε την επίσημη δράση προκειμένου να ευοδωθούν οι εθνικές προσπάθειες.

Ο πόλεμος του 1897 απέδειξε με οδυνηρό τρόπο το ατελέσφορο των μέχρι τότε προσπαθειών για την ουσιαστική βελτίωση του στρατού, καθόσον έγινε φανερό ότι δεν μπορούσε ακόμα να αντιπαραταχθεί σε τακτικό επίπεδο καθόσον υπολειπόταν σημαντικά από τα απαιτούμενα επίπεδα τακτικού στρατού, απαραίτητα για την αντιπαράθεση στο πεδίο της μάχης. Η εικόνα αυτή είχε, όπως ήταν φυσικό, άμεση επίπτωση και στο ηθικό των στελεχών του, ιδιαίτερα στους εφέδρους που κλήθηκαν εν όψει του πολέμου.

Εντούτοις, η κατάσταση του ελληνικού στρατού κατά τη διάρκεια του πολέμου του 1897 τελικά φαίνεται ότι δεν ήταν τόσο απογοητευτική, γιατί έγιναν ορατά κάποια σημάδια βελτίωσης που οφείλονταν στις προηγούμενες προσπάθειες αναδιοργάνωσης. Θα μπορούσε, δηλαδή, να υποστηριχθεί ότι οι βάσεις είχαν τεθεί. Η αναδιοργάνωση, για παράδειγμα, της Σχολής Ευελπίδων με τη βελτιστοποίηση της παρεχόμενης εκπαίδευσης, προσανατολισμένης μάλιστα σε πεδία στρατιωτικού επαγγελματικού ενδιαφέροντος, είχε αρχίσει να αποδίδει καρπούς. Το επίπεδο των αξιωματικών που προέρχονταν από αυτή φάνηκε, παρά την ήττα, να είναι ιδιαίτερα υψηλό στον πόλεμο του 1897. Αυτό, άλλωστε, οδήγησε στην απόφαση όλοι οι αποφοιτήσαντες από τη Σχολή Ευελπίδων το 1900 να καταταγούν στο πεζικό. Ακόμη και η Σχολή Υπαξιωματικών παρείχε στο πεζικό και στο ιππικό ικανότερα στελέχη που ιδιαίτερα στο δεύτερο έκαναν αισθητή την παρουσία τους. Απαιτούνταν, πλέον, καλύτερη οργάνωση και καθιέρωση σοβαρής επιτελικής υπηρεσίας που θα εκπονούσε έγκαιρα από τον καιρό της ειρήνης τα απαραίτητα επιτελικά σχέδια. Η ανάληψη από το διάδοχο Κωνσταντίνο των καθηκόντων του Γενικού Διοικητή, παρά τις όποιες αντιδράσεις, πέτυχε ουσιαστικές βελτιώσεις στην οργάνωση του στρατού, απομακρύνοντάς τον από μη στρατιωτικές ενασχολήσεις. Βελτίωσε, επίσης, και την επιτελική του λειτουργία. Παράλληλα, σε συνεργασία με την πολιτική εξουσία και ιδιαίτερα τις κυβερνήσεις του Θεοτόκη βελτίωσε το αξιόμαχο του στρατού και τις δυνατότητές του για διεξαγωγή πολεμικών επιχειρήσεων.

Βέβαια οι μεγάλες αλλαγές που επήλθαν στο στράτευμα μετά το 1880 δεν εξασφάλισαν και τη σύμπνοια μεταξύ των αξιωματικών. Κάθε άλλο μάλιστα. Οι εκδηλώσεις αντίδρασης των αξιωματικών του πεζικού κατά των συναδέλφων τους των τεχνικών όπλων με αφορμή το ζήτημα των προβιβάσμων και της κατανομής των γενικών θέσεων το αποδεικνύει περίτρανα. Η διαίρεσή τους σε ευνοούμενους του διαδόχου και μη, μετά την ανάληψη της Γενικής Διοίκησης από τον Κωνσταντίνο το επιβεβαιώνει, με κατηγορηματικό τρόπο. Δεν είναι άλλωστε τυχαίο ότι αξιωματικοί που ανήκαν στο περιβάλλον του διαδόχου και ήταν επιτελείς της Γενικής Διοίκησης όχι μόνο δεν ήταν μέλη του Στρατιωτικού Συνδέσμου που εκδήλωσε το κίνημα στο Γουδί, αλλά αντίθετα αποτελούσαν στόχο του. Δεν υπήρξε, επίσης, ούτε ταύτιση των απόψεων των αξιωματικών για τον ενδεχόμενο τρόπο δράσης τους σε τακτικό ή στρατηγικό επίπεδο. Σε τακτικό επίπεδο η διάσταση των απόψεων μεταξύ των τεσσάρων αξιωματικών που στάλθηκαν μυστικά από το επίσημο ελληνικό κράτος στη Μακεδονία στις αρχές του 1904 για να διερευνήσουν το έδαφος για ενδεχόμενη ελληνική δράση αποτελεί το πιο χαρακτηριστικό παράδειγμα. Σε επίπεδο στρατηγικής είναι χαρακτηριστική η

περίπτωση του αξιωματικού του στρατού απόφοιτου της Σχολής Ευελπίδων Αθανασίου Σουλιώτη – Νικολαΐδη ο οποίος οραματίστηκε την «Ανατολική αυτοκρατορία» ως αντίβαρο στο "αδύναμο" να αντιμετωπίσει τις προκλήσεις και να δώσει ώθηση στα αλυτρωτικά οράματα ελληνικό κράτος.

Προβλήματα, επίσης, δημιουργούσε η δυνατότητα των εν ενεργεία στρατιωτικών να πολιτεύονται που κατοχυρώθηκε με το Σύνταγμα του 1864. Η απόκτηση της ιδιότητας του βουλευτή αλλά και μέλους της κυβέρνησης (υπουργοί Στρατιωτικών ή Ναυτικών) από αξιωματικούς εν ενεργεία, δημιουργούσε αναπόφευκτα προβλήματα στη δημόσια ζωή, αλλά και στην ορθόδοξη λειτουργία του στρατεύματος, καθόσον τα όρια μεταξύ της στρατιωτικής συμπεριφοράς των στρατιωτικών βουλευτών και της συμπεριφοράς τους ως παραγόντων της πολιτικής ζωής του τόπου ήταν δυσδιάκριτα. Έτσι παρουσιάστηκε το φαινόμενο της ανάθεσης σημαντικών καθηκόντων κατά τη διάρκεια του πολέμου του 1897 σε πολιτευόμενους στρατιωτικούς, οι οποίοι λόγω της ενασχόλησής τους με την πολιτική δεν είχαν την απαιτούμενη στρατιωτική κατάρτιση. Το αποτέλεσμα ήταν να αρχίσουν να τίθενται φραγμοί στην πολιτική ενασχόληση των αξιωματικών που συνεχίστηκε μέχρι την οριστική κατάργησή της δυνατότητας των εν ενεργεία στρατιωτικών να πολιτεύονται από τον Ελευθέριο Βενιζέλο το 1911.

Παράλληλα, οι διεκδικήσεις του στρατού θα συνδυαστούν με την πάροδο του χρόνου και με ζητήματα συντεχνιακής φύσεως που απασχολούσαν τα στελέχη του και θα καταλήξουν σε στάσεις ή απειλές στάσεων με ασαφή όρια ανάμεσα στις εθνικές ανησυχίες και στις συντεχνιακές διεκδικήσεις. Σταδιακά, επίσης, η τάση αυτονόμησης του στρατού σε συνδυασμό με άλλους συγκυριακούς παράγοντες θα οδηγήσει στην πρωτοβουλία επεμβάσεων του στρατού στον πολιτικό στίβο με στόχο όχι μόνο την προώθηση δικών του συμφερόντων, αλλά και ευρύτερων οικονομικών, κοινωνικών και πολιτικών διεκδικήσεων. Όσο μάλιστα η αδυναμία του ελληνικού κράτους απομάκρυνε την πραγμάτωση των αλυτρωτικών οραμάτων τόσο το κλίμα δυσφορίας εναντίον των κομμάτων, του Στέμματος και της Αυλής γενικευόταν, οδηγώντας στη μεγάλη ανατροπή που έφερε το κίνημα στο Γουδί.

Παρά την προσπάθεια του Θεοτόκη, σε συνέχεια των αντίστοιχων του Τρικούπη, δύο δεκαετίες πριν, πολλά σημαντικά ζητήματα είχαν μείνει στάσιμα το 1909. Το κίνημα στο Γουδί ήταν άμεση απόρροια αυτής της κατάστασης. Κυριότερο ζήτημα ήταν το «Εθνικό». Κρητικό και Μακεδονικό αποτελούσαν κρίσιμες εκκρεμότητες της εξωτερικής πολιτικής. Όμως, οι εξελίξεις στα δύο αυτά μέτωπα, σε συνδυασμό με την «άψογη στάση» του Θεοτόκη είχαν προκαλέσει έντονη ανησυχία στους νεαρούς Έλληνες

αξιωματικούς που ήθελαν να ξεπλύνουν τη ντροπή του 1897. Η Γενική Διοίκηση του Στρατού υπό τον Διάδοχο, παρά την ιδιαίτερα θετική συνεισφορά της στην αναδιοργάνωση του στρατού, είχε δημιουργήσει έντονη δυσaréσκεια σε μεγάλο τμήμα των Ελλήνων αξιωματικών εξαιτίας της ενίοτε σκανδαλώδους ευνοιοκρατίας και του νεποτισμού που είχε επιφέρει στις τάξεις του στρατεύματος. Τέλος, η εκδήλωση του κινήματος των Νεότουρκων το 1908, που υποσχόταν ισοπολιτεία και ισονομία στις εθνότητες της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, και το συνακόλουθο κλίμα εκσυγχρονισμού δημιουργούσαν αυτόματα σύγκριση με το “τέλμα” που υπήρχε στην Ελλάδα και “προκαλούσαν” ευθέως αντίστοιχες ενέργειες και στην Ελλάδα.

Ωστόσο η ελληνική οικονομία την πρώτη δεκαετία του εικοστού αιώνα και ιδιαίτερα την τετραετία 1905 – 1909 κατάφερε να επουλώσει σταδιακά τις πληγές της. Η Ελλάδα κατάφερε να μην εμπλακεί σε καμία σύρραξη, που θα επέτρεπε στους ανταγωνιστές της να θέσουν σε κίνηση τα επεκτατικά τους σχέδια. Έτσι υπήρξε ο χρόνος ώστε οι ένοπλες δυνάμεις να μεταρρυθμιστούν συνολικά. Παράλληλα, ο Μακεδονικός αγώνας ενίσχυσε την αυτοπεποίθηση των Ελλήνων. Οι πρωτοβουλίες του Θεοτόκη δεν έφεραν τελικά άμεσα αποτελέσματα. Αποτέλεσαν, όμως, τη βάση για τη μεταγενέστερη απόδοση των προσπαθειών του Ελευθέριου Βενιζέλου όταν μετά το κίνημα στο Γουδί κλήθηκε στην Αθήνα για να παραλάβει την εξουσία.

Η εκδήλωση του κινήματος στο Γουδί τον Αύγουστο του 1909 αποτέλεσε τον επίλογο μιας αλληλουχίας διεργασιών που αφορούσαν στην αναδιοργάνωση του τακτικού στρατού οι οποίες επέδρασαν καταλυτικά στη διαμόρφωση της φυσιογνωμίας του. Παράλληλα, όμως, αποτέλεσε το αποκορύφωμα των ενεργειών των στρατιωτικών και την πρώτη ουσιαστικά οργανωμένη παρέμβαση του στρατού στο πολιτικό σκηνικό, αλλά και την αφετηρία μιας περιόδου που χαρακτηρίζεται από τις προσπάθειες των στρατιωτικών να ελέγξουν την πολιτική εξουσία.

Το κίνημα στο Γουδί αποτέλεσε για τον ελληνικό στρατό το τέρμα της διαδρομής αναδιοργάνωσης και ανασυγκρότησής του που ξεκίνησε τη δεκαετία του 1880. Κύριος εμπνευστής της διαδρομής αυτής από τον πολιτικό κόσμο ήταν ο Χαρίλαος Τρικούπης που αντιλήφθηκε έγκαιρα την αναγκαιότητα δημιουργίας αξιόμαχου επαγγελματικού στρατού προσαρμοσμένου στις απαιτήσεις των καιρών. Συμπαραστάτης του με χρονική διαφορά είκοσι περίπου ετών ο Γεώργιος Θεοτόκης, που επίσης συνειδητοποίησε ότι η πολεμική προπαρασκευή αποτελούσε μονόδρομο για την Ελλάδα. Η διαδρομή αυτή διάρκειας σαράντα περίπου ετών περιελάμβανε σημαντικές νομοθετικές πρωτοβουλίες και αξιόλογες προσπάθειες για τη

βελτίωση της αξιοπιστίας του ελληνικού στρατού. Εμπεριείχε, όμως, από την άλλη πλευρά, δυσκολίες εξαιτίας της οικονομικής δυσπραγίας του ελληνικού κράτους και έντονες αμφισβητήσεις και αντιδράσεις, πολλές φορές και από τους ίδιους τους στρατιωτικούς. Στιγματίστηκε, δε, από το βάρος που προκαλούσε στην πολιτική ζωή του τόπου η έντονη επιθυμία για την ευόδωση της Μεγάλης Ιδέας και τις ατυχίες ή αστοχίες των προσπαθειών πραγματοποίησης αυτής της επιθυμίας, με χαρακτηριστικότερο παράδειγμα τον πόλεμο του 1897. Μέσα από αυτή την διαδρομή, εντούτοις, ο στρατός όχι μόνο αναδιοργανώθηκε, αλλά απέκτησε τέτοια επαγγελματική ταυτότητα και εμπιστοσύνη στις δυνατότητές του, που θεωρούσε ότι είχε την ικανότητα να αμφισβητήσει την πολιτική εξουσία και να παρέμβει στην πολιτική ζωή του τόπου, πράγμα που αποπειράθηκε να κάνει πολλές φορές κατά τη διάρκεια του 20^{ου} αιώνα.

ΠΗΓΕΣ ΚΑΙ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

ΠΗΓΕΣ:

ΑΡΧΕΙΑ

Αρχείο Τσόντου – Βάρδα, Κ 56 α, Φάκελοι 1,2,3,6,25 ΓΑΚ

Λόγος Κορωναίου στο πανεπιστήμιο Αθηνών 1891, Φάκελος 123β, ΓΑΚ

Αρχείο Ιωάννη Μεταξά, « Μικρές συλλογές Κ 065», ΓΑΚ

Αρχείο Τρικούπη, Φάκελος 12 υποφάκελος 12/0, 12/60, ΕΛΙΑ

Αρχείο Πέτρου Λυκούδη, υποφάκελος 1.4, ΕΛΙΑ

Αρχείο Στέφανου Δραγούμη, υποφάκελοι 201.1, 201.2, Γεννάδειος Βιβλιοθήκη

Αρχείο Αθ. Σουλιώτη, Φάκελος 22, Γεννάδειος Βιβλιοθήκη

Αρχείο Δαγκλή, Φάκελος 8, Μουσείο Μπενάκη

Αρχείο «Αδελφότητας», Ιστορική και Εθνολογική Εταιρεία Ελλάδας

Ιστορικά Αρχεία υπουργείου Εξωτερικών, Φακ. ΑΚ Διάφορα 1, 1908, Φακ. Α/6, 1910

Αρχεία Διεύθυνσης Ιστορίας Στρατού, Φάκελος 7/γ

ΕΠΙΣΗΜΑ ΚΕΙΜΕΝΑ

Εφημερίς των Συζητήσεων της Βουλής

Περίοδος Η΄, Σύνοδοι Α΄, Β΄, 1880

Περίοδος Θ΄, Σύνοδοι Α΄, Β΄, Δ΄, 1882-1884

Περίοδος Ι΄, Σύνοδοι Α΄, Β΄, Έκτακτος, 1885-1886

Περίοδος ΙΑ΄, Σύνοδος Α΄, Β΄, 1887

Περίοδος ΙΒ΄, Σύνοδος Α΄, 1891

Περίοδος ΙΕ΄, Σύνοδοι Α΄, Β΄, Έκτακτος, Γ΄ 1899-1902

Περίοδος ΙΣΤ΄ Σύνοδοι Α΄, Έκτακτος Β΄, 1903-1904

Περίοδος ΙΖ΄ Σύνοδος Α΄, 1906

Πρακτικά των Συζητήσεων της Βουλής

Περίοδος Η΄, 1880

Περίοδος Θ΄, 1882-1884

Περίοδος Ι΄, 1885-1886

Περίοδος ΙΑ΄, 1887

Περίοδος ΙΒ΄, 1891

Περίοδος ΙΕ΄, 1899-1902

Περίοδος ΙΣΤ΄, 1903-1904

Περίοδος ΙΖ΄, 1906

ΕΦΗΜΕΡΙΔΕΣ

Αιών, 1885, 1888

Αθήναι 1904

Ακρόπολις, 1885, 1886, 1887, 1896, 1897, 1900, 1904, 1908, 1909

Αλήθεια, 1878, 1881

Εμπρός, 1896, 1897, 1900, 1903, 1907, 1908

Εστία, 1895

Εφημερίς, 1878, 1897

Καθημερινή, 1925

Λαός, 1878

Νέα Εφημερίς, 1885

Νεόν Άστυ, 1904

Παλιγγενεσία, 1894

Πατρίς 1904, 1910

Σκριπ, 1897,1900, 1903,1904, 1908, 1909

Στρατός, 1905, 1906

Το Άστυ, 1885, 1886, 1887, 1896, 1897, 1900

Χρόνος, 1878, 1904

Ωρα, 1887

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ:

Αγριαντώνη Χρ., *Οικονομία και εκβιομηχάνιση στην Ελλάδα του 19^{ου} αιώνα*, στο Β. Κρεμμυδάς (επιμ.) *Εισαγωγή στην νεοελληνική οικονομική ιστορία*, Τυπωθήτω, Αθήνα 1999

Αναγνωστοπούλου Σία, *Μικρά Ασία 19^{ος} αιώνας – 1919. Οι ελληνορθόδοξες κοινότητες. Από το Μιλλέτ των Ρωμιών στο ελληνικό έθνος*, Ελληνικά γράμματα, Αθήνα 1997

Ανδρεάδης Ανδρέας, *Μελέται επί της συγχρόνου ελληνικής δημόσιας οικονομίας*, Νομική Σχολή του Πανεπιστημίου Αθηνών, Αθήνα 1939

Αωννύμου, *Η στρατιωτική ζωή εν Ελλάδι*, Εστία, Αθήνα 2009 (Ανατύπωση της πρώτης έκδοσης του 1870)

Αργυρόπουλος, Περικλής *Το ναυτικόν της Ελλάδος πρόγραμμα*, Εστία, Αθήνα 1907

Ασπρέας Γ., *Πολιτική ιστορία της Νεωτέρας Ελλάδος 1821- 1910* , Αθήνα 1930

Βακαλόπουλος Κωνσταντίνος, *Το νεοτουρκικό κίνημα και ο ελληνισμός*, Ηρόδοτος, Θεσσαλονίκη 2002

Βακαλόπουλος, Απόστολος, *Τα Ελληνικά στρατεύματα του 1821*, Καραγιάννης, Θεσσαλονίκη 1970

Βάρδα Χριστίνα, *Πολιτευόμενοι στρατιωτικοί στα τέλη του 19ου αιώνα*, Μνήμων τόμος 8, 1980 - 1982, σελ. 47- 63

Βεντήρης Γ., *Η Ελλάδα του 1910-1920*, Ίκαρος, Αθήνα 1970

Βερέμης Θ. (επιμ), *Εθνική ταυτότητα και εθνικισμός στη νεώτερη Ελλάδα*, ΜΙΕΤ, Αθήνα 1997

Βερέμης Θ., *Ιστορία των ελληνοτουρκικών σχέσεων 1453 – 2005*, Σιδέρης, Αθήνα 2005

Βερέμης Θ., *Ο στρατός στην ελληνική πολιτική*, Κούριερ εκδοτική, Αθήνα 1997

Βερέμης Θ., *Σκέψεις γύρω από τον τακτικό στρατό και το σώμα των Ελλήνων αξιωματικών (1828- 1935)*, Αθήνα 1981

Βερέμης – Κολιόπουλος, *Ελλάς η σύγχρονη συνέχεια*, Καστανιώτης 2006

Βερέμης Θ., *Οι επεμβάσεις του στρατού στην ελληνική πολιτική 1916-1936*, Οδυσσέας, Αθήνα 1983

Βλάχος Νικ., *Η ιστορία των κρατών της χερσονήσου του Αίμου: 1908-1914*, Ο.Ε.Δ.Β., Αθήνα 1954,

Βουρνάς Τ, *Ιστορία της νεώτερης και σύγχρονης Ελλάδος*, Αθήνα 1974

Γεροζήσης Τρ., *Το σώμα των αξιωματικών και η θέση του στη σύγχρονη ελληνική κοινωνία 1821-1975*, Δωδώνη, Αθήνα 1996

Γιανουλόπουλος Γ. , *“Η ευγενής μας τύφλωση...”*, Βιβλιόραμα, Αθήνα 2003

Γούναρης Βασίλειος, *Τα Βαλκάνια των Ελλήνων*, Επίκεντρο, Θεσσαλονίκη 2007

Δαγκλής Π., *Αναμνήσεις*, Βαγιονάκης, Αθήνα 1965

Δεμαθάς Ζαχαρίας, Θανάσης Καλαφάτης, Θεόδωρος Σακελλαρόπουλος, *Νομισματικές κρίσεις και η κρατική διαχείρισή τους στην Ελλάδα. 1880-1930*, Θεμέλιο, Αθήνα 1991

Δερτιλής Γ., *Κοινωνικός μετασχηματισμός και Στρατιωτική επέμβαση 1880-1909*, Εξάντας, Αθήνα 1985

Δερτιλής Γ., *Ιστορία του ελληνικού κράτους 1830- 1920*, Τόμος Α', Εστία, Αθήνα 2004

Δερτιλής Γ., Ατελέσφοροι ή τελέσφοροι; Φόροι και εξουσία στο νεοελληνικό κράτος, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 1993

Δημητρακόπουλος Νικόλαος, *Πολεμικά Απομνημονεύματα*, Αθήνα 1897

Διβάνη Λένα, *Η εδαφική ολοκλήρωση της Ελλάδας*, Καστανιώτης, Αθήνα 2000

Δούρβαρης Απόστολος, *Σωτήριος Χρηστίδης (1858-1940)*, ΕΛΙΑ, Αθήνα 1993

Δούσμανης Βίκτωρ, *Ιστορίες και σελίδες τας οποίας έζησα*, Αθήναι: Τυπ. Δημητράκου, Αθήνα 1946

Δραγούμης Ίων, *Ο ελληνισμός μου και οι Έλληνες*, Νέα Θέσις, Αθήνα 1991

Δραγούμης Ίων, *Ελληνικός πολιτισμός*, Νέα Θέσις, Αθήνα 1991

Δραγούμης Ίων, *Όσοι ζωντανοί*, Νέα Θέσις, Αθήνα 1992

Δραγούμης Ίων, *Μαρτύρων και Ηρώων αίμα*, Δωδώνη, Αθήνα 1975

Δραγούμης Ίων, *Φύλλα ημερολογίου*, επιμ. Βερέμης - Κολιόπουλος τόμος Δ΄ 1908-1912, Ερμής, Αθήναι 1985

Έκθεσις των πεπραγμένων υπό της Εθνικής Εταιρίας, Αθήνα 1897

Έκθεσις του διαδόχου επί των πεπραγμένων του στρατού Θεσσαλίας κατά την εκστρατείαν του 1897, Υπουργείο στρατιωτικών, Αθήνα 1898

Ζορμπάς Νικόλαος, *Απομνημονεύματα*, Λαμπρόπουλος, Αθήνα 1925

Η στρατιωτική κατάσταση και η πολιτική του κυρίου Θεοτόκη, Εστία, Αθήνα 1911

Ιστορία του Ελληνικού έθνους, Εκδοτική Αθηνών τόμοι ΙΓ΄- ΙΔ΄, Αθήνα 1977

Ιστορία της Ελλάδας του 20^{ου} αιώνα, Βιβλιόραμα τόμος Α2, Αθήνα 1999

Ιστορία του ελληνικού στρατού 1821-1997, ΓΕΣ/ΔΙΣ, Αθήνα 1997

Ιστορία της οργάνωσης του ελληνικού στρατού 1821-1954, ΓΕΣ/ΔΙΣ, Αθήνα 2005

Καλαφάτης Θανάσης, *Τα αίτια και τα αποτελέσματα της χρεοκοπίας του ελληνικού κράτους το 1893*, στο *Ο Χαρίλαος Τρικούπης και η εποχή του*, επιμ. Κ. Αρώνη – Τσίχλη, Λ. Τρίχα, Παπαζήσης, Αθήνα 2000

Κασομούλης Νικ, *Ενθυμήματα στρατιωτικά*, Βεργίνα, Αθήνα 2005

Κιτσίκης Δ., *Συγκριτική ιστορία Ελλάδος και Τουρκίας στον 20^ο αιώνα*, Εστία, Αθήνα 1978

Κόκκινος Γεώργιος, *Ελληνική διανόηση και Ολυμπιακοί Αγώνες*, στο *Αθήνα, πόλη των Ολυμπιακών Αγώνων 18906-1906*, επιμ. Χριστίνα Κουλούρη, ΔΟΕ, Αθήνα 2004

Κονόρτας, Παρασκευάς, *Οθωμανικές θεωρήσεις για το οικουμενικό Πατριαρχείο*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 1998

Κοντογιάννης Π., *Ο στρατός και το Έθνος*, Κωνσταντινίδης, Αθήνα 1899

Κωφός Ευάγγελος, *Η Μακεδονία του 19^{ου} και του 20^{ου} αιώνα*, στο Βερέμης (επιμ), *Εθνική ταυτότητα και εθνικισμός στη νεώτερη Ελλάδα*, ΜΙΕΤ, Αθήνα 1997

Κωφός Ευγγελος,, *Πολιτικές και στρατιωτικές επαναστατικές προετοιμασίες στη διετία 1876-1878*, Βαλκανικά Σύμμεικτα 3, 1989

Λούβη Λίνα, *Περιγέλωτος βασίλειον*, Εστία, Αθήνα 2002

Λούβη Λίνα, *Η δυναστεία και οι πρώτοι Ολυμπιακοί αγώνες στο Αθήνα, πόλη των Ολυμπιακών Αγώνων 18906-1906*, επιμ. Χριστίνα Κουλούρη, ΔΟΕ, Αθήνα 2004

Λούλος Κ., *Η Γερμανική πολιτική στην Ελλάδα 1896–1914*, Αθήνα 1991

Λυκούδης Πέτρος, *Περί οργανισμού των στρατιωτικών δυνάμεων της Ελλάδος*, Εστία, Αθήνα 1899

Λυριτζής Θ. Γ., *Η Εθνική εταιρεία και η δράσις αυτής*, Κοζάνη 1970

Μαζαράκης Ι.Κ., *Ο Μακεδονικός Αγών*, Δωδώνη, Αθήνα 1983

Μαζαράκης Αινιάν Α., *Τα απομνημονεύματα μου*, Ίκαρος, Αθήνα 1948

Μάλαινος Επαμ., *Ιστορία των ξενικών επεμβάσεων*, τόμος Α', Αθήνα 1955

Μάνος θρασύνουλος, *Έκθεσις επί της πολεμικής ενέργειας εν Ηπείρῳ κατά τον ελληνοτουρκικόν πόλεμον του 1897*, Υπουργείο στρατιωτικών, Αθήνα 1898

Μαργαρίτης Γιώργος, *Οι πόλεμοι, στο Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα 1900-1922. Οι απαρχές*, Χατζηιωσήφ Χ. (επιμ.), τ. Α 2, Αθήνα 1999

Μαργαρίτης Γιώργος, *Οι λυτρωτές των αλύτρωτων αδελφών: Πολιτικές, οικονομικές και ιδεολογικές παράμετροι της πολεμικής προετοιμασίας της χώρας (1881 – 1897)*, στο *Ο Χαρίλαος Τρικούπης και η εποχή του*, επιμ. Κ. Αρώνη – Τσίχλη, Λ. Τρίχα, Παπαζήσης, Αθήνα 2000

Μαρωνίτη Νίκη, *Πολιτική εξουσία και εθνικό ζήτημα στην Ελλάδα 1880 – 1910*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2009

Μαρωνίτη Νίκη, *Το κίνημα στο Γουδί 100 χρόνια μετά*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2010

Ματάλας Παρασκευάς, *Έθνος και ορθοδοξία*, Πανεπιστημιακές εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 2003

Μεταξάς Ι., *Το προσωπικό του ημερολόγιο*, Αθήνα 1952

Μποχώτης Α., *Η Ριζοσπαστική δεξιά*, Βιβλιόραμα, Αθήνα 2003

Ο πόλεμος του 1897, Σχολή Μωραΐτη, Αθήνα 1999

Ο ελληνοτουρκικός πόλεμος του 1897, ΓΕΣ/ΔΙΣ, Αθήνα 1993

Πάγκαλος Θ., *Τα απομνημονεύματά μου*, τόμος Α', Κέδρος, Αθήνα 1959

Παπαγεωργίου Στ., *Η Στρατιωτική πολιτική του Καποδίστρια*, Αθήνα 1983

Παπακοσμάς Β., *Ο στρατός στην πολιτική ζωή της Ελλάδας*, Εστία, Αθήνα 1981

Παρασκευόπουλος Λεωνίδας, *Αναμνήσεις*, Αθήνα 1952

Σβολόπουλος Κωνσταντίνος, *Η ελληνική εξωτερική πολιτική 1900- 1945*, Εστία 1992

Σβολόπουλος Κωνσταντίνος, *Η εξωτερική πολιτική του Χαρίλαου Τρικούπη: Διαχρονική θεώρηση*, στο *Ο Χαρίλαος Τρικούπης και η εποχή του*, επιμ. Κ. Αρώνη – Τσίχλη, Λ. Τρίχα, Παπαζήσης, Αθήνα 2000

Σκοπετέα Έλλη, *Οι Έλληνες και οι εχθροί τους. Η κατάσταση του έθνους στις αρχές του εικοστού αιώνα*, στο *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα 1900-1922. Οι απαρχές*, Χατζηιωσήφ Χ. (επιμ.), τ. Α 2, Αθήνα 1999

Σουλιώτης –Νικολαΐδης Αθ., *Οργάνωσις Κωνσταντινουπόλεως (Επιμέλεια Βερέμης Θ. , Μπούρα Α.)*, Αθήνα 1984

Σουλιώτης –Νικολαΐδης Αθ., *Οργάνωσις Θεσσαλονίκης*, ΙΜΧΑ, Θεσσαλονίκη 1959

Στασινόπουλος Ε.Κ., *Ο ελληνικός στρατός της πρώτης εκατονταετίας*, Ελεύθερη σκέψις, Αθήνα 1993 (επανέκδοση πρώτης έκδοσης του 1935)

Τσαπάρας Στέφανος, *Η πολιτική ηγεσία και οι ξένοι στη νεότερη ιστορία της Ελλάδας*, τόμος Α΄, Νέα σύνορα, Αθήνα 1988

Τσουκαλάς Κων, *Εξάρτηση και αναπαραγωγή. Ο κοινωνικός ρόλος των εκπαιδευτικών μηχανισμών στην Ελλάδα*, Θεμέλιο, Αθήνα 1985

Τριχά Λύντια, *Ο Χαρίλαος Τρικούπης, η πολιτική του και το πολιτικό αρχείο του*, στο *Ο Χαρίλαος Τρικούπης και η εποχή του*, επιμ. Κ. Αρώνη – Τσίχλη, Λ. Τρίχα, Παπαζήσης, Αθήνα 2000

Φιλόπουλος Ι., *Η δίκη των επί εγκαταλείψει θέσεως εν Κούτρα*, Τυπογραφείο Σταυριανού, Αθήνα 1887

Χαραλάμπης Α., Νίδερ Κ., *Ιστορικόν υπόμνημα περί του οργανισμού του τακτικού στρατού της Ελλάδος*, Υπουργείο στρατιωτικών, Αθήνα 1907

Clogg Richard, *Σύντομη ιστορία της Νεώτερης Ελλάδας*, Καρδαμίτσας, Αθήνα 1993

Gardikas – Katsiadakis Helen, *Greece and the Balkan Imbroglio: Greek Foreign Policy, 1911-1913*, Αθήνα 1995

Douglas Dakin, *The Greek struggle in Macedonia 1897-1913*, Thessaloniki 1993

Driault Edouard, *Η Μεγάλη Ιδέα, Η αναγέννηση του ελληνισμού*, Ιστορητής, Αθήνα 1998

Hering Gunnar, *Τα πολιτικά κόμματα στην Ελλάδα 1821- 1936*, ΜΙΕΤ, Αθήνα 2006

Stephen Badsey, *The Franco-Prussian War 1870-1871*, Osprey, UK, 2003

Haswell Miller, *Vanished armies*, Shire Publications, Oxford 2009,

Albert Seaton, *The army of the German Empire 1870-1918*, Osprey publishing, UK, 1973

Stephen Shann & Louis Delperier, *French Army 1870-71*, Osprey publishing, UK, 1991

Peter Simkins, *The First World War*, Osprey publishing, UK, 2002